

016.09(СБ)

Г-17

О. М. ГАЛЬЧЕНКО

ОПРАВА
СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ
РУКОПИСНИХ КНИГ
ТА СТАРОДРУКІВ
В УКРАЇНІ

016.091.(СБ)
Г-14

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО
Інститут рукопису

О. М. Гальченко

**ОПРАВА
СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ РУКОПИСНИХ
КНИГ ТА СТАРОДРУКІВ В УКРАЇНІ:
ІСТОРІЯ, СТРУКТУРА, ОПИС**

КИЇВ 2005

ББК Ч611.53+Ч611.63(4 укр.)
УДК 091(477)+002.2(477)

*картинки вмонтовані
16.11.04*

Монографія присвячена малодослідженій галузі вітчизняного книгознавства – оправі східнослов'янських рукописних книг та стародруків як синкретичному об'єкту, техніці її виготовлення та оздобленню. На підставі матеріалів з історії інтролігаторства та авторських спостережень вперше у вітчизняній науці здійснено спробу проаналізувати розвиток східнослов'янського інтролігаторства взагалі і українського зокрема. Запропоновано хронологію української оправи на підставі двох конструктивних технік опрацювання, що побутували на східнослов'янських землях, визначено ознаки, за якими можна з певним ступенем вірогідності здійснювати локалізацію та датування оправ.

Рисунки, фотографії, словник інтролігаторських термінів, запропоновані в дослідженні, стануть у нагоді як науковцям, які займаються описуванням та каталогізацією давніх східнослов'янських рукописних книг, для поглиблення їхніх знань про оправу, так і аматорам.

Видання розраховане на фахівців – книгознавців, мистецтвознавців, реставраторів книг та художників-оформлювачів – та на широкий читацький загал, якому небайдужа історія матеріальної та духовної культури України.

Відповідальний редактор

Л. А. Дубровіна, доктор історичних наук

Філологічна редакція

Н. М. Зубкова, кандидат історичних наук

Рецензенти:

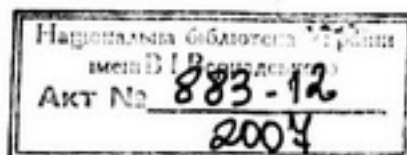
М. Д. Дмитрієнко, доктор історичних наук

Г. І. Ковальчук, доктор історичних наук

Друкується за постановою Вченої ради
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

*Підготовлено на комп'ютерному обладнанні,
наданому Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського
Фондом Катедр українознавства при Гарвардському університеті (США).
Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ, фінансується за
рахунок благодійних пожертв українських громад США і Канади.*

ISBN 966-02-3731-6

© О. М. Гальченко, 2005

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. Оправа рукописних книг та стародруків як об'єкт зарубіжної та вітчизняної історіографії	10
РОЗДІЛ 2. Оправа як історична складова кодексу та стародруку: її функції та етапи розвитку	43
2.1. Історичні форми книги	43
2.2. Функції оправи як складової кодексу та їх розвиток	55
2.3. Короткий огляд історії розвитку техніки оправлення та декорування європейської оправи (V–XVIII ст.)	58
2.4. Розвиток інтролігаторської майстерності на східнослов'янських землях	92
РОЗДІЛ 3. Оправа східнослов'янських рукописних книг та кириличних стародруків: принципи археографічного та кодикографічного аналізу й опису, термінологічний ряд	118
3.1. Оправа східнослов'янських рукописних книг та кириличних стародруків як об'єкт та складова археографічного опису у XIX–XX ст.	118
3.2. Основні принципи кодикографічного аналізу оправи і кодикологічна структура опису	130
3.3. Термінологічні дефініції інтролігаторства	134
3.4. Схема кодикографічного опису оправи	142
РОЗДІЛ 4. Принципи та структура наукового опису конструкції оправи	150
4.1. Поняття оправи та її сутнісні складові	150
4.2. Оправа: конструктивні елементи	151

4.2.1. Покриття	151
4.2.2. Кришки	155
4.3. Складові книжного блока	160
4.3.1. Шиття блока та типи кріплення кришок до нього	160
4.3.2. Корінець	167
4.3.3. Обрізи	169
4.3.4. Каптал	172
4.4. Форзац	178
4.5. Фурнітура	180
4.6. Ознаки вторинності оправи	184
РОЗДІЛ 5. Тиснення як основний вид оздоблення вжиткових оправ	186
5.1. Інструменти для тиснення та особливості їх застосування при створенні східнослов'янських оправ	187
5.2. Характерні особливості розміщення тиснення на оправі	202
ПІСЛЯМОВА	210
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	212
ДОДАТОК 1. Конструктивні ознаки східнослов'янських шкіряних оправ (жорстких) XII–XVII ст.	221
ДОДАТОК 2. Методичні рекомендації для визначення конфігурації кришки оправи за допомогою кодування	226
ДОДАТОК 3. Вибрані терміни з інтролігаторства та палітурництва	236
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	285
СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ	292
ІЛЮСТРАЦІЇ	295

ПЕРЕДМОВА

Представлена книга є підсумком більш ніж двадцятирічної праці із слов'янською рукописною книгою, що зберігається в фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: роботу над монографією авторка розпочинала спочатку як реставратор рукописних книг, а згодом продовжила як хранитель рукописного фонду відділу рукописів (згодом – Інституту рукопису) Бібліотеки. Витоки роботи були пов'язані із дослідженням питань збереженості рукописних книг, створенням системи зовнішнього аналізу стану збереженості, класифікації видів та типів пошкоджень оправи і блока рукописних книг в аспекті планування та проведення реставраційних робіт з книгами, а також археографічного опису¹. Надалі ця тема захопила автора як дослідника оправи, її історії, технології, конструкції з безпосереднім виходом на проблеми кодикологічного аналізу оправи у системі наукового опису рукописних книг та стародруків.

В Україні проблеми наукових студій східнослов'янської, зокрема української, оправи як самостійного об'єкта починають актуалізуватися в 90-х роках ХХ ст. в контексті загальної розробки питань кодикології. Разом з тим слід визнати, що вивчення оправи поширюється на дослідження не лише рукописних книг, а й стародруків, які на першому етапі наслідували технічні прийоми, властиві рукописному періоду побутування книги. Тому історія оправи тяжіє до виокремлення не лише як галузь кодикології, а й книгознавства в цілому.

У пропонованому виданні оправа книги аналізується, перш за все, як пам'ятка духовної культури, зокрема її естетичний вигляд та художнє оздоблення, однак значна увага приділяється також й оправі як складовій розвитку матеріальної культури суспільства у період Середньовіччя. Так, під час практичної роботи з книгою було з'ясовано, що фізичний стан рукописної книги як артефакту культури значною мірою залежить не лише від умов зберігання, а й від конструкції оправи, метою створення якої було не тільки з'єднання всіх складових частин книги між собою, але й запобігання її руйнуванню.

Дослідження оправи проводилося під час комплексного вивчення рукописних книг XIV–XVIII ст., що здійснюється в Інституті рукопису НБУВ з 90-х років ХХ ст. і спрямоване на кодикологічний та графіко-орфографічний опис книг й підготовку відповідних наукових каталогів.

Процес описування оправ кирилических рукописних книг висвітлив низку питань методичного і термінологічного характеру. Вони були пов'язані, головне, з тим, що в Україні практично не проводилися дослідження з вивчення історії розвитку техніки

---

¹ Гальченко О.М. Завдання і методи контролю та аналізу збереження фондів рукописних книг // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічне дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 172–177; Гальченко О.М. Оправа рукописної книги в археографічному опису // Наукова бібліотека в сучасному соціокультурному контексті: Тез. доп. Міжнар. конф. (Київ, 12–15 жовт. 1993 р.) – К., 1993. – Ч.1. – С. 87–89.

оправлення та оздоблення оправ рукописних книг, бо вважалося, що найдавніші оригінальні українські оправи збереглися лише від кінця XVI – початку XVII ст.² Великою перешкодою дослідженню стала відсутність відповідної термінології та узгодженості термінів, що стосувалися техніки давньої оправи.

Аналіз україно- та російськомовної літератури з історії давньої кириличної книги виявив, що історія оправи східнослов'янських, зокрема українських, рукописних книг практично не досліджувалася, хоча в книгосховищах України та Росії збереглася доволі значна кількість оригінальних оправ, конструкція та зовнішній вигляд яких значною мірою суперечили хронології, запропонованій свого часу С.О. Клепиковим³. Вона стосувалася лише оправ кириличних книг російського походження, через що було вирішено провести порівняльне дослідження зміни конструкції оправ кириличних книг українського та російського походження, щоб переконатися, наскільки хронологія С.О. Клепикова придатна для вивчення давніх оправ кириличних рукописних книг, створених на українських землях.

Першим етапом дослідження стали питання кодикографії книги, що знайшли висвітлення у колективній праці “Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису”⁴, де авторці належав розділ “Оправа”. У цьому виданні вперше були апробовані метод аналізу оправи як кодикологічної складової та терміносистема структури оправи як українською, так і російською мовами.

Формалізація і структурування описових рубрик були розраховані не стільки на можливість автоматизації процесу описування рукописної книги, скільки на необхідність зібрати зведені емпіричні дані про книгу, які можуть бути зафіксовані при вивченні рукописної книги як об'єкта дослідження, створивши при цьому словник уніфікованих і точно визначених термінів. Однією зі складових видання стала схема детального опису оправи.

Надалі порівняльне дослідження зміни конструкції оправ кириличних книг українського та російського походження показало необхідність глибокого вивчення цього питання в комплексі аналізу первинності (оригінальності) конструкції оправи, її оздоблення та походження.

Представлена нині монографія має не лише наукове, а й науково-методичне значення для фахівців, які опрацьовують питання описування оправ не лише східнослов'янських рукописних книг та стародруків, а й книг іншого походження, оскільки техніка оправи як досить консервативне явище була одним з ремесел, що мали багато спільного в різних країнах, чим пояснюється й ускладнення виокремлення власне національних рис, що яскраво проявляються в художньому оздобленні оправи.

Метою видання є перша в Україні спроба хоча б частково заповнити лакуну, що утворилася в методичному забезпеченні описування оправ східнослов'янських рукописних книг XI–XVIII ст., а також надання загального уявлення про історію розвитку та побутування оправи на східнослов'янських і українських землях у зазначений період. Її завданням стало вивчення конструктивних особливостей оправ східнослов'янських рукописних книг та їх змін з плином часу, які можна виявити при візуальному дослідженні книги, а також, наскільки це виявилось мож-

---

² Це засвідчили і методичні рекомендації з описування слов'яно-руських рукописів, підготовлені Археографічною комісією АН СРСР на допомогу укладачам Зведеного каталогу слов'яно-руських рукописів XI–XIII ст., робота над яким почалася в 60–70-ті роки минулого століття.

³ Клепиков, 1976. – С. 52.

⁴ Дубровіна, Гальченко, 1992.– 153 с.

ливим, – уніфікація термінів, які при цьому вживаються. Для кожного структурного елемента оправи та книжного блока пропонується визначення, конструктивні особливості оправи розглядаються у порядку, притаманному певним хронологічним етапам. Це, на нашу думку, має допомогти фахівцям – науковцям та прикладникам – здійснювати у подальшому атрибуцію оправи та рукописної книги в цілому більш вмотивовано.

Для аналізу основного предмета дослідження, яким стали шкіряні оправи східнослов'янських рукописних книг та стародруків до XVIII ст., переважно українського походження, широко залучалися відомості про конструктивні особливості російських, південнослов'янських, польських оправ, особливо давніх. Це перша спроба всебічного вивчення історії появи та розвитку оправи на українських землях.

Одним з наріжних питань наших студій стало те, як називати оправи східнослов'янських кирилических рукописних книг, створені в різні хронологічні періоди.

Так, термін “східнослов'янська оправа” вживається нами як такий, що стосується всіх первинних оправ східнослов'янських рукописних книг, створених на територіях сучасного проживання у Східній Європі українців, росіян і білорусів та об'єднаних традицією кирилического письма, пов'язаного із поширенням православ'я. В свою чергу, залежно від часу та місця створення, східнослов'янські оправи поділяються за етнічним (національним) походженням і можуть розрізнятися як за технікою оправлення, так і за характером оздоблення. Національне походження книги, а також оправи, яке найбільш чітко проявляється в характері оздоблення оправ з середини XVI ст., з огляду на специфіку національно-державного розвитку Східної Європи, визначається нами з певним ступенем умовності. За технікою оправлення та оздоблення історію східнослов'янської оправи можна поділити на два великі періоди, а в межах яких – ще й на підгрупи.

Рубежем, що досить чітко розділяє зазначені хронологічні періоди, є середина XVI ст. (історикам книги ще слід буде проаналізувати витоки такого поділу та пов'язати це із загальним розвитком національних культур, зокрема книжкової культури Східної Європи).

Давньоруські оправи (переважно візантійської конструкції) знаходилися у вжитку до середини XVI ст. Конструктивні особливості та оздоблення цих оправ має багато спільного з оправами грецьких літургійних книг, що потрапили у Східну Європу разом з поширенням християнства і довгий час правили за основу для наслідування. Консервативність техніки оправи пов'язана, на нашу думку, із сталістю православно-християнських традицій і пояснює побутування оправ такої конструкції у деяких регіонах України до кінця XVII ст. Не можна не відзначити й того, що давні інтролігатори, наслідуючи своїх вчителів-греків, вносили в техніку оправлення нові конструктивні елементи, запозичені від сусідів або винайдені власноруч. Основні відмінності, які відрізняли оправи давніх кирилических рукописних книг від оправ, виконаних за візантійською технікою оправлення, мали відношення тільки до окремих конструктивних елементів техніки оправлення: характеру кріплення кришок до книжного блока, вживання шиття на опорі, способів виплітання капталу при збереженні основних ознак, притаманних оправам цього типу.

Українськими, російськими та білоруськими названі оправи рукописних книг за територіальним та національним походженням, яке можна визначити за характером оздоблення, починаючи з середини XVI ст. Якщо на сьогодні оправи українського та російського походження можна ідентифікувати більш-менш точно, то інформація стосовно білоруських оправ потребує подальших ґрунтовних досліджень. Нині нам відомо лише про дві оправи XVI ст., які ймовірно можна віднести за походженням до білоруських: на жаль, праці, присвячені білоруським оправам, практично відсутні.

Не можна, однак, не відзначити, що вивчення конструкції та характеру оздоблення оправ за походженням перебуває ще на початковій стадії і потребує подальших досліджень. Певна частина спостережень, здійснених раніше деякими дослідниками відносно конструкції ряду давніх оправ східнослов'янських рукописів, виявилася помилковою і потребує перегляду та уточнення.

Нами не ставилося на меті всебічно висвітлити всі аспекти вивчення історії появи та побутування оправ різних типів на східнослов'янських рукописних книгах та стародруках. Це можна буде зробити лише на підставі подальших досліджень, до яких повинні бути залучені не тільки кириличні рукописні книги з українських книгозбірень, а й з книгосховищ інших країн – Росії, Білорусії та Польщі, в яких на сьогодні зберігається значна кількість як давньоруських, так і українських рукописних книг, без дослідження яких уявлення про історію розвитку інтролігаторства на східнослов'янських, зокрема українських, землях, не може бути повним.

Основним методом дослідження був обраний структурно-функціональний аналіз оправи як матеріального об'єкта, що побутував на певній території і змінювався з плином часу. Як і на будь-який матеріальний об'єкт, на конструкцію та зовнішній вигляд українських оправ, крім економічних чинників, значний вплив мала внутрішня політика держав, під владою яких опинилися українські землі з часу розпаду Давньоруської держави та монголо-татарської навали і певні загальнокультурологічні чинники.

Для розуміння загальних рис розвитку техніки оправи ми подаємо огляд історіографії з історії оправи в європейському контексті, не претендуючи, однак, на його вичерпність. Розглядаючи проблеми вивчення історії рукописно-книжної культури періоду писемності та раннього друку, слід підкреслити, що серед досліджень в галузі кодикології та книгознавства східнослов'янської, особливо української книги, найменш розробленими є питання розвитку та еволюції як техніки опракування, конструкції оправи, так і мистецтва оздоблення оправи як пам'ятки декоративно-прикладного мистецтва, хоча остання, як згадувалося, і стала об'єктом досліджень в Україні.

Ми розглядаємо оправу як самостійну систему і як складову кодексу та стародруку, що має свою форму, виконує важливі функції в системі "книга".

Термінологічно-понятійний апарат також є одним з основних питань цього дослідження. Тому, аналізуючи ті чи інші конструктивні елементи оправи на східнослов'янських рукописах та стародруках, ми використовуємо прийняті нами терміни, що пояснюються у Додатку 3 "Вибрані терміни з інтролігаторства та палітурництва". До кожного з наведених термінів подаються еквіваленти англійською та російською мовами, а також синоніми і паралельні варіанти, виявлені нами в процесі роботи з архівними документами та опублікованими джерелами з історії східнослов'янського інтролігаторства та палітурництва. Понятійний апарат, представлений у Додатку 1, пропонується до професійного обговорення через складність власне предмета дослідження. Для полегшення сприйняття наведених термінів у монографії наводяться ілюстрації – як виконані власноруч, так і запозичені з інших джерел.

* * *

Авторка висловлює щирю вдячність всім, хто так чи інакше був причетний до цієї роботи, а саме: колегам з Інституту рукопису, відділу стародруків та рідкісних видань й інших підрозділів НБУВ, заввідділом давніх актів Центрального державного історичного архіву України у м. Львові Н.М. Царьовій, заввідділом комплектування Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана

Франка В.Я. Фрис, дослідниці писемних джерел XVI–XVII ст. Л.В. Шаріповій – за допомоги під час розшуку архівних та друкованих джерел з питань інтролігаторства та палітурництва; науковому співробітнику відділу рукописів та стародруків Національного музею у м. Львові С.В. Зінченко – за цінні зауваження стосовно теми монографії, консультації з питань встановлення іконографії сюжетів на тиснених оправах та за можливість проілюструвати деякі з тверджень фотографіями з її власної фототеки; молодшому науковому співробітнику відділу фонду юдаїки Інституту рукопису НБУВ Н.О. Щеколдіній – за сприяння в перекладі іншомовних джерел з історії інтролігаторства та палітурництва; реставратору оправ С.П. Пруднікову – за допомоги у макетуванні ілюстрацій та висококваліфіковані поради стосовно роботи.

РОЗДІЛ 1

ОПРАВА РУКОПИСНИХ КНИГ ТА СТАРОДРУКІВ ЯК ОБ'ЄКТ ЗАРУБІЖНОЇ ТА ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Перші роботи, що безпосередньо стосувалися історії книги, з'явилися в першій половині XVI ст. Усі вони були присвячені, як правило, або видатним друкарям, або історії книгодрукування. Ця традиція проіснувала до кінця XVII ст., коли французом Жаном де ля Кейлем було здійснено спробу вийти за межі вивчення в історико-книжкових дослідженнях суто друкарської тематики. В своїй роботі "Історія друкарень та книжкової справи"¹ ним розглядалися шляхи до визначення комплексної дисципліни, що згодом отримала назву "історія книги". На жаль, його ідеї довгий час не мали послідовників.

У XVIII ст. ситуація кардинально змінюється: до сфери дослідження, крім друкованої книги, потрапляє і книга рукописна. Здійснюється активне накопичення різноманітної інформації про книгу у різних народів, починаючи від сивої давнини. До наукових досліджень все частіше залучаються архівні матеріали. Різноманітність вивчення книги як пам'ятки історії та культури сприяла появі різних напрямів у цій царині, які в подальшому стали підмурком для зародження багатьох спеціальних історичних дисциплін, об'єктом дослідження яких є книга в різних її аспектах. Тоді ж, у другій половині XVIII ст., у Німеччині та Франції виходять у світ перші роботи, які частково або повністю присвячені зовнішньому вигляду книг, тобто оправам². Вони започаткували подальший розвиток досліджень, присвячених вивченню оправи як невід'ємної частини книги-кодексу і власне ремесла, що займалося її виготовленням.

Цілеспрямоване студіювання оправ різних часів та їхнього оздоблення починається в Західній Європі з другої чверті XIX ст. Англійські вчені навіть запровадили спеціальний термін – бібліопегія (бібліопегістика)³ – для визначення галузі книгознавчої науки, що почала займатися дослідженням оправ⁴.

¹ *Caille J. de la. Histoire de l'imprimerie et de la librairie, Où l'on voit son origine & son progrès jusqu'en. – Paris: Jean de la Caille, 1689. – [2], 322, [26] p.* Існує англійський переклад цього видання, зроблений у другій половині XX ст. [*Caille J. de la. The History of the Art of Printing: containing an Account of its Invention and Progress in Europe. – London: Gregg Press, 1965. – 24, XLVIII, 64 p.: ill.*].

² *Prediger Ch.E. Der in aller heut zu Tag üblichen Arbeit wohl anweisende accurate Buchbinder und. Futteralmachaer: 4 t. – Ansbach etc., 1741–1753; Gauffecourt Jean-Vincent Capperonier de. Traité de la reliure des livres. – 1763.* Друге із зазначених видань було перевидане в 1987 р. У ньому паралельно наводяться французький оригінал та англійський переклад [*Gauffecourt Jean-Vincent Capperonier de. Traité de la reliure des livres. A bilingual treatise on bookbinding. – Austin: W. Thomas Taylor, 1987. – 130 p.: 1 ill.*].

³ Російською мовою англійський термін "bibliopegy" перекладається дwoяко – бібліопегія та бібліопегістика. Обидва варіанти цього терміна зустрічаються в працях радянських книгознавців у 20–30-х роках XX ст., але значного поширення вони не отримали.

⁴ *Arnett J. A. Bibliopegia; or, the Art of Bookbinding. – London: Groombridge; Edinburgh: Oliver*

За Оксфордським словником англійської мови термін “бібліопегія” (англ. “bibliopegy”) утворився шляхом поєднання двох основ⁵: *biblio* та грец. *πῆγυα*, увореного від дієслова *πῆγυ-νύναι* – скріпляти, з’єднувати, згортати, ущільнювати⁶. Предметом досліджень бібліопегії, перш за все, стало вивчення оздоблення розкішних оправ XV–XVII ст., що були зразками вишуканого та високохудожнього мистецтва⁷. Але цей термін не отримав значного поширення в наукових колах і практично перестав вживатися вже в другій половині XIX ст.⁸

Автори перших праць стосовно справи намагалися хоча б побіжно (згідно з існуючим тоді рівнем знань) окреслити основні етапи історії її розвитку. Основна увага в цих дослідженнях приділялася вивченню оздоблення оправ з часу появи книгодрукування та оправ пам’яток давнього книжного мистецтва, перш за все, розкішно оздоблених золотом, сріблом, дорогоцінним камінням тощо, і були визначними зразками більше ювелірного, аніж інтролігаторського мистецтва. Вжиткові справи рукописних книг періоду до появи книгодрукування майже не вивчалися⁹.

& Boyd; Dublin: Wakeman; New York: Jackson, 1835. – 312 p.: ill.; *Hannett J.* Bibliopegia, or the Art of Book-binding. – London: Simpkin, Marshall, and Co., and Mozley and Son, Derby, 1848. – 4 ed. – 166 p.

⁵ The Oxford English Dictionary: In 12 vols. – Oxford: The Clarendon Press, 1970. – Vol. 1. – P. 847. Похідними від зазначеного терміна є “бібліопег” або “бібліопегіст” (*bibliopegus*, *bibliopegist*). Так за часів раннього християнства називали майстрів, які займалися оправленням рукописних книг [*Diehl*, 1946. – P. 14, 223].

⁶ Древнегреческо-русский словарь / Сост. И.Х. Дворецкий. – М.: ГИС, 1958. – С. 1312.

⁷ Оксфордський словник англійської мови визначає бібліопегію (бібліопегістику), як “високе мистецтво інтролігаторства (палітурництва)”. В сучасних спеціальних енциклопедіях та словниках з книгознавства термін “бібліопегія” згадується лише у Дж. А. Глейстера. Його визначення майже не відрізняються від уже наведеного, адже саме Оксфордський словник правив йому за джерело інформації [*Glaister’s Glossary of the Book: Terms used in Papermaking, Bookbinding and Publishing with Notes on Illuminated Manuscripts and Private Presses.* – 2 nd ed. – London: George Allen & Unwin Ltd, 1979. – P. 45; *Glaister G.A.* Encyclopedia of the Book. – 2 nd ed. – Missouri: Oak Knoll Press, 1996. – P. 45]. Дещо інше визначення наводить Е. Діль у глосарії до своєї праці “Палітурна справа: походження та техніка”: “Бібліопегія. Термін, що вживався в ранньому середньовіччі для інтролігаторства” [*Diehl.* – Vol. 1. – P. 223].

У російськомовних довідкових виданнях з книгознавства тільки Є.І. Шамурін наводить термін “бібліопегістика”, визначаючи його, як “вчення про книжкові справи” [*Шамурин*, 1958. – С. 31].

⁸ Нині історія справи є складовою спеціальних історичних наук – історії книги, кодикології, книгознавства. Великий внесок у дослідження історії розвитку європейського та світового інтролігаторства та палітурництва роблять реставратори книги. Саме їм ми завдячуємо, значною мірою, нашими сучасними знаннями з історії розвитку техніки виготовлення оправ у різних народів. Реставратор та історик справи Я. Шірмай назвав “археологією справи” дослідження з виявлення та реконструкції конструктивних особливостей первинних середньовічних оправ під нашаруваннями пізніших ремонтів та реставрацій книг.

⁹ *Arnett J. A.* An Enquiry into the Nature and Form of the Books of the Ancients. With a History of the Art of Bookbinding from the Times of the Greeks and Romans to the Present Days. – London: Groombridge, 1837. – 212 p., 14 pl.; *Nicholson J.B.* A Manual of the Art of Bookbinding. – Philadelphia: H.C.Baird, 1856. – 318 p.: ill.; *Techener J. J., Techener J. L.* Histoire de la bibliophilie. Reliures: recherches sur les bibliothèques des plus célèbres amateurs. Armorial des bibliophiles. – Livres 1–10. – Paris, 1861–1864; *Brassington W.S.* A History of Art of Bookbinding with some Account of the Books of the Ancients. – London: Elliot Stock, 1894. – 277 p.: ill., 10 pl.; *Davenport C.* English Embroidered Bindings. – London: Kegan Paul, Trench, Trübner, 1899. – 113 p., 52 pl.; *Zaehnsdorf J.W.* The Art of Bookbindings. – London: George Bell & Sons, 1900. – 190 p.: ill.

На початковому етапі оправа розглядалася лише з прикладної точки зору – як один з елементів критичного аналізу, що може допомогти встановити походження та час виникнення книги. Перших дослідників оправи, як слушно зазначала І.П. Мокрецова, “цікавив, головне, її (оправи. – *О.Г.*) художній бік, а саме: використання середньовічними інтролігаторами таких прийомів художньої обробки шкіри, як гравіровка та сліпе тиснення. Вони вважали, що вивчення та систематизація штампів сліпого тиснення з орнаментальними мотивами різного типу допоможуть приблизно датувати та локалізувати майстерню, інтролігатора та з’ясувати історію побутування власне кодексу”¹⁰.

Такий підхід відображав перший, синтетичний, етап розвитку джерелознавства, палеографії, текстології, історії та мистецтва книги, коли критика зовнішніх ознак рукописної книги була підпорядкована конкретній меті, а саме визначенню дати та місця створення кодексу, тобто встановленню автентичності писемних пам’яток. З часом стає все більш очевидним, що оздоблення оправи не завжди могло допомогти у виявленні оригінальності пам’яток, особливо давніх, що збереглися переважно в оправах, зроблених на кілька століть пізніше. Вирішення цієї проблеми, в свою чергу, сприяло поступовому зростанню інтересу до вивчення техніки виготовлення оправи в різні часи. Наприкінці XIX – на початку XX ст. особливо багато в цьому напрямку було зроблено французькими дослідниками книги, основна увага яких зосередилася на вивченні оправ XVI–XVIII ст.

А пробудження в другій половині XIX ст. інтересу до художніх ремесел, неохитне прагнення повернути втрачені поняття краси форм, навіть по відношенню до предметів повсякденного вжитку, значною мірою сприяли вивченню оправи з точки зору ремесла. Саме тоді з’являються ряд практичних посібників для професіоналів та аматорів, які мали на меті допомогти у відродженні традицій інтролігаторського та палітурного мистецтва, а також праці, присвячені як дослідженню техніки та технології виготовлення оправ, сучасних авторам, так і вивченню методів роботи окремих палітурників XVI–XX ст.¹¹

Накопичення знань про конструктивні особливості та техніку виготовлення й оздоблення оправ, історію розвитку інтролігаторства та палітурництва сприяло тому, що оправа починають сприймати не тільки як засіб збереження книги від ушкоджень, а й як джерелознавчий факт та пам’ятку матеріальної культури суспільства, що несе певну інформацію про його естетичні смаки та уподобання і тому повинна бути збережена для нащадків. З’являються наукові праці, метою яких стала реконструкція первісного зовнішнього вигляду пошкоджених книг та їх оправ¹². Це були перші кроки на шляху до появи нової дисципліни – наукової рес-

¹⁰ Мокрецова, 1989. – С. 2.

¹¹ Michel M. M. *La reliure française. Depuis l'invention de l'imprimerie jusqu'à la fin du XVIII-e siècle.* – Paris, 1880. – 144 p., 22 pl.; Cundall J. *On Bookbinding. Ancient and Modern.* London: George Bell & Sons, 1881. – 132 p., 28 pl.; Adam P. *Der Bucheinband: seine Technik und seine Geschichte.* – Leipzig: Seemann, 1890. – 268 s.: ill.; Thoiman E. *Les reliures françaises (1500–1800).* – Paris: Paul Huard, Guillemin, 1893. – 416 p.: ill., 31 pl.; Horne H.P. *The Bindings of Books.* – London: Kegan Paul, Trench, Trübner, 1894. – 224 p., 12 pl.; Matthews B. *Bookbindings Old and New.* – New York: Macmillan, 1895. – 252 p.: ill.; Davenport C. *Royal English Bookbindings.* – London: Seeley; New York: Macmillan, 1896. – 95 p.: ill., 8 pl.; Fletcher W.Y. *Bookbinding in France.* – London: Seeley, 1905. – 80 p.: ill., 8 pl.

¹² Bonnardott.A. *Essai sur l'art de restaurer les estampes et les livres.* – Paris: Castel, 1858. – VIII, 352 p.; Cockerell D. *Bookbinding, and the Care of Books.* – London: John Hogg; New York: Appleton, 1912. – 342 p.: ill.; Buck M.S. *Book Repair and Restoration: A Manual of Practical Suggestions for Bibliophiles.* – Philadelphia: Nicholas Brown, 1918. – 126 p.

таврації книг, методика та методологія якої слугували відновленню та збереженню для майбутнього писемних пам'яток людства.

У другій половині XIX – на початку XX ст. при відновленні пошкоджених книг¹³ – як рукописних, так і друкованих – в основному обмежувалися ремонтом старої або виготовленням нової стилізованої оправи, чи, що було найчастіше, просто виготовляли оправу за тогочасною технікою оправлення. В усіх випадках конструкція оправи і, перш за все, спосіб шиття та кріплення кодексу до кришок зовсім не бралися до уваги. Така реставрація не завжди йшла на користь книзі, частіше вона призводила до прискорення процесу руйнування матеріальної основи книги (пергамену, паперу). Порушення конструктивних особливостей виготовлення оправи при повторному, більш пізньому оправленні старовинних (особливо, пергаменних) рукописів негативно відбивалося на їх збереженості.

Перші спроби науково обґрунтованої реставрації книг відносяться до кінця XIX ст., але тільки в 30-ті роки XX ст. рукописну книгу починають сприймати як комплексну пам'ятку культури, що потребує всебічного вивчення. Поступово приходить усвідомлення необхідності максимального збереження давніх оправ – як первинних, так і тих, що були зроблені при пізнішому поповненні кодексу, для чого здійснюється цілеспрямована робота з реставрації (тобто відтворення первісного вигляду) рукописних книг та стародруків. З цією метою створюються спеціальні реставраційні центри, майстерні і навіть науково-дослідні інститути, на базі яких у процесі реставрації книжних пам'яток проводяться всебічні наукові дослідження з вивчення історії створення книги як матеріального об'єкта. З'являються праці, спеціально присвячені конструкції середньовічних оправ¹⁴. З цього часу дослідження істориків книги і реставраторів здійснюються паралельно, взаємодоповнюючись та удосконалюючись.

Завдяки цілеспрямованій роботі реставраторів та науковців стосовно вивчення консервації, реставрації та збереження книжних пам'яток сьогодні ми знаємо значно більше про конструктивні особливості та техніку виготовлення давніх і середньовічних оправ, що побутували у різних народів. Їхні праці містять цінний емпіричний матеріал з історії розвитку інтролігаторського ремесла, дають уявлення про зміну конструктивних особливостей оправ, створених у різних країнах з плином часу, узагальнюють практичний досвід зі збереження та відновлення властивостей матеріалів, що застосовувалися для виготовлення книг¹⁵.

---

¹³ Спроби поновлення (ремонт) пошкоджених книг виявлені дослідниками вже в коптських рукописних книгах – це, перш за все, відновлення втрачених аркушів або їх частин, укріплення згинів (фальців) аркушів, поновлення вицвілого чорнила та фарб тексту шляхом обведення контурів літер, які наводилися зверху чорнилом та фарбами іншого складу, але близькими за кольором до оригіналу. Іноді така реставрація була виконана настільки ретельно, що її не завжди можна було виявити при побіжному огляді.

¹⁴ *Cockerell, 1932; Hobson, 1938; Regemorter, 1948; Regemorter 1954; Pollard G. The Construction of English Twelfth Century Bindings // The Library. – 1962. – 5 th ser. – Vol. 17. – P. 1–22; Federici C., Houllis K. Legature bizantine Vaticane. – Roma: Fratelli Palombi Editore, 1988. – 154 s.*

¹⁵ Обсяг існуючої нині реставраційної літератури настільки значний, що для полегшення орієнтації в ній у різних країнах періодично виходять спеціальні бібліографічні покажчики, присвячені певним аспектам дослідження, реставрації та зберігання пам'яток культури, в яких є спеціальні розділи стосовно оправи. Детальніше про них див.: *Серикова Л.А. Библиографическая деятельность некоторых зарубежных библиотек и научно-исследовательских центров по проблемам гигиены и реставрации // Библиотековедение и библиография за рубежом. – 1986. – № 109. – С. 59–65.*

Значний внесок у вивчення окремих питань історії оправи здійснює наукова періодика. Особливо треба відзначити такі видання, як "Library", "Book Collector", "Scriptorium", "Gutenberg-Jahrbuch", "Le Moyen Age", "Codicologica", "Archiv für Buchbinderei", "Archiv für Geschichte des Buchwesens", "Restavator" тощо¹⁶. На сторінках цих часописів постійно публікуються матеріали, присвячені різним аспектам дослідження історії оправ.

Від часу появи перших робіт з історії оправи і до сьогодні наука про книгу отримала значний науковий доробок у галузі дослідження історії оправи, інтролігаторства та палітурництва. Так, у Західній Європі та Америці вийшло багато видань, присвячених цій темі¹⁷: монографії, статті, огляди, а головне – альбоми та каталоги, що містять значний ілюстративний матеріал (знімки вцілілих оправ та їх частин, протирки з тиснень, схеми розташування оздоблень на кришках оправ), що дозволяє нині досить точно атрибутовувати значну частину західноєвропейських середньовічних оправ, визначати художні школи, інтролігаторські майстерні та окремих інтролігаторів і палітурників, а також розробляти багато питань класифікації та історії розвитку інтролігаторства взагалі та західноєвропейського зокрема. Основна увага при вивченні та дослідженні оправ приділялася історії західноєвропейської середньовічної оправи та оправі нового часу.

Якщо XVIII–XIX ст. були етапом інтенсивного накопичення матеріалу про книгу, то XX ст. стало для історії інтролігаторства та палітурництва часом осмислення та систематизації отриманих знань.

Усю існуючу нині літературу про оправи та їх виробників умовно можна розділити за кількома тематичними напрямками, що тісно переплітаються між собою:

– дослідження з метою узагальнення наших знань про оправи різних часів та народів і відтворення історії розвитку інтролігаторства та палітурництва від найдавніших часів до сьогодні взагалі¹⁸ та в окремо взятих країнах й історико-географічних регіонах¹⁹;

¹⁶ Насправді кількість цих періодичних видань є значно більшою, але вони (особливо малотиражні національні видання) практично недоступні для українських дослідників, тому наводимо найбільш відомі серед них, які за радянських часів надходили до найзначніших українських та російських бібліотек.

¹⁷ У роботі наведена лише та бібліографія, до якої автор мав доступ і яка, на його думку, може знадобитися українським історикам книги. Автор не ставив перед собою завдання проаналізувати всю існуючу нині бібліографію з даного питання: це практично неможливо і не має прямого відношення до теми даної роботи. Українським дослідникам, які займаються вивченням оправ, стануть в нагоді бібліографічні покажчики, присвячені цій темі, які значно полегшують пошук необхідної інформації. Ось деякі з них: *Mejer W.* Bibliographie der Buchbinderei-Literatur. – Leipzig: Karl W. Hiersemann, 1925. – 208 p.; *Herbst H.* Bibliographie der Buchbinderei-Literatur 1924–1932. – Leipzig: Karl W. Hiersemann, 1933. – VIII, 169 p.; *Hoecker R., Vorstius J.* Internationale Bibliographie des Buch- und Bibliothekswesens. – 1926–1940. – T.1–15; *Hobson A.R.A.* The Literature of Bookbinding. – London: Published for the National Book League by the Cambridge University Press, 1954. – 16 p.; *Dühmert A.* Buchpflege: Ein bibliographie. – Stuttgart: Max Hettler Verlag, 1963. – 209 p.; *Schmidt-Künsemüller, F. A.*, 20 Jahre Einbandforschung: eine Bibliographie // Archiv für Geschichte des Buchwesens – 1967. – N 8. – Cols. 1097–1144; *Amelung P.* Einbandforschung 1966–1971. Ein Literaturbericht // Gutenberg-Jahrbuch 1972. – Mainz, 1972. – S. 372–409; *Amelung P.* Einbandforschung 1977–1981. Ein Literaturbericht Teil 1 // Gutenberg-Jahrbuch 1982. – Mainz, 1982. – S. 319–330.

¹⁸ *Loubier, 1926.*

¹⁹ *Fletcher W.Y.* Bookbinding in France. – London: Seeley, 1905. – 80 p., 8 pl.; *Arnold T.W., Grohmann A.* The Islamic Book: a Contribution to its Art and History from the VII–XVII Century. – [London]: Pegasus Press, 1929. – 131 p., 30 pl.; *Thomas S.H.* Early Spanish Bookbindings, XI–XV Centuries. – London: The Bibliographical Society at the University Press, Oxford, 1939), XLVI, 65 p.,

– укладання каталогів з описами та знімками оправ різного часу з окремих бібліотечних та приватних зібрань²⁰ і колекцій окремих бібліофілів²¹;

– вивчення художніх особливостей оздоблення оправ різних типів (ранньо-середньовічних, романських, готичних)²² та виділення певних стилів в оздобленні як давніх оправ, так і оправ нового та новітнього часів²³;

– визначення індивідуальних стилістичних особливостей розміщення оздоблення на оправах та аналіз інструментів, що при цьому вживалися окремими майстернями, інтролігаторами і палітурниками²⁴;

– виявлення конструктивних особливостей техніки виготовлення середньовічних оправ і вивчення властивостей матеріалів, що для цього вживалися, видання за результатами цих досліджень спеціальних посібників з різних аспектів рестав-

---

100 leaves of plates: illus.; *Abbey J.R.* English Binding 1490–1940 in the Library of J.R. Abbey. – London: Privately printed at the Chiswick Press, 1940. – XVI, 201 p.; *Michon L.-M.* La reliure française. – Paris: Larousse, 1951. – 120 p.; *Middleton B.C.* A History of English Craft Bookbinding Technique. – New York; London: Hafner Publishing Co., 1963 – XV, 307 p., 11 p. of plates: illus., figs.; *Rege-morter B.* La reliure byzantine // *Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art.* – 1967. – Vol. 36. – P. 99–142; *Gasnault P.* Le manuscrit médiéval. – Paris: Bibliothèque Nationale, 1976. – 35 p.; *Irigoin J.* La reliure byzantine // *Baras E., Irigoin J., Vezin J.* La reliure médiévale / Trois conférences d'initiation. – Paris, 1978. – P. 23–35; *Needham*, 1976.

²⁰ *Bouchot H.* Les reliures d'art à la Bibliothèque Nationale. – Paris: Rouveyre, 1888. – 51, XXII p.; *Fletcher W.Y.* Foreign Bookbindings in the British Museum. – London: Kegan Paul, 1896. – 63 ill, descr.; *Hobson*, 1929; *Kyster A.* Bookbindings in the Public Collections of Denmark. – Vol. 1.: The Royal Library, Copenhagen. – Copenhagen: Levin & Munksgaard, 1938. – 127, [1] p.; *Csapodi Cs.* The Corvinian Library: History and Stock. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973. – 516 p.; Die illuminierten Handschriften der Hessischen Landersbibliothek Fulda. – Teil 1: Handschriften des 6. bis 13. Jahrhunderts. – Bildbd. – Stuttgart: Hiersemann, 1976. – XXX, 229 S. mit 964 Abb. : Textbd. – Stuttgart: Hiersemann, 1993. – VI, 218 s. mit 67 Abb.; Selected bindings from the Gennadius library. – Cambridge: American School of Classical Studies at Athens, 1924). – [I–VIII] 33 [1] p., 1 b. front. XXXVIII plates. 2 b.

²¹ *Hobson G.D.* Maioli, Canevari and Others. – London: E. Benn Ltd, 1926. – XVI, 178 p.: ill., 64 pl.; *Hobson A.R.A.* French and Italian Collectors and their Bindings. – Oxford: Roxburgue Club, 1953. – XIII, 190 p.: ill.

²² *Goldschmidt E.Ph.* Gothic and Renaissance Bookbindings exemplified and illustrated from the Author's Collections: In 2 vol. – London: E. Benn LTD, New York, Boston: Houghton Mifflin Company, 1928. – Vol. 1. – 369 p.; Vol.2. – 110 pl.; *Hobson G.D.* Further Notes on Romanesque Bindings. // *The Library.* – 1934/1935. – 4-th ser. – Vol. XV. – P. 161–211; *Schmidt-Künsemüller F.A.* Corpus der gotischen Lederschnitteinbände aus dem deutschen Sprachgebiet. – Stuttgart: Hiersemann, 1980. – XVI, 304 s. mit 801 Abb.; *Schmidt-Künsemüller F.A.* Die abendländischen romanischen Blindstempelinbände. – Stuttgart: Hiersemann, 1985. – VIII, 334 S.: ill.

²³ *Sadlier M.* The Evolution of Publishers' Binding Styles, 1770–1900. – London: Constable & Co.; New York: Richard R. Smith, 1930. – X, 96 p., 12 pl.; *Carter J.* Publisher's Cloth: An Outline History of Publisher's Binding in England, 1820–1900. – New York: R.R.Bowker; London: Constable, 1935. – 48 p.; *Hobson G.D.* Les reliures à la fanfare: Le problème de L's Fermé. – London: Chiswick Press, 1935. – 151 p.: ill., 37 pl.; *Pollard G.* Changes in the Style of Bookbindings. 1550–1830 // *The Library.* – 1956. – 5 th ser. – Vol. 11. – N 2. – P. 71–94; *Nixon H.M.* Broxbourne Library: Styles and Designs of Bookbindings from the Twelfth to the Twentieth Century. – London: Maggs. Bros. for the Broxbourne Library, 1956. – IX, 250 p.

²⁴ *Davenport C.* Thomas Berthelet, Royal Printer and Bookbinder to Henry VIII King of England. – Chicago: The Caxton Club, 1901. – 102 p., 18 pl.; *Davenport C.* Samuel Mearne, Binder to King Charles II. – Chicago: The Caxton Club, 1906. – 118 p., 24 pl.; *Johnson A.F.* Geofroy Tory // *The Fleuron.* – 1928. – № 5. – P. 37–66; *Davenport C.* Roger Payne. – Chicago: The Caxton Club, 1929. – 88 p., 32 pl.; *Duff E.G.* The Bindings of Thomas Wotton. – London: The Library, 1910. – 3 ser. –

рації книги, в яких не останнє місце належить питанням реставрації різних типів та видів оправ²⁵.

Окремим напрямом досліджень стало вивчення протирок з відбитків тиснення (накаток, басм, кліше тощо), що широко вживалися для оздоблення оправ, та класифікація їх за часом і місцем створення. Результати цих досліджень викладені у довідниках У. Уейла, К. Хеблера, Дж. Хобсона, Дж. Олдмана, що й досі залишаються цінним джерелом для визначення часу створення окремих видів оздоблення на тиснених оправах²⁶.

На жаль, наявність значної кількості літератури про давні оправи не гарантує від прикрих помилок, які час від часу трапляються в каталогах середньовічних рукописних книг, адже лише визначення первинності чи вторинності оправи та її конструктивних особливостей дозволяє більш чітко констатувати час і місце створення рукописної книги, що має неабияке значення для історії побутування пам'ятки. Прагнення якось запобігти цьому призвело до появи робіт, в яких автори намагаються систематизувати вже існуючу інформацію про технічні зміни в конструкції та оздобленні середньовічних оправ, створених у конкретних країнах у різні історичні періоди. Таких робіт ще не багато, але їх необхідність все більше дається взнаки.

Поява таких праць викликана, перш за все, практичними потребами наукового описування середньовічних оправ, значна частина яких ще чекає на свого дослідника. Особливо слід наголосити на науково-методичній та практичній цінності цих праць, в яких у стислій формі систематизуються емпіричні відомості, зібрані попередниками впродовж останніх 200 років.

Так, у роботі Дж. Полларда "Описування середньовічних книжкових оправ" (1976) зроблено спробу класифікації змін характерних рис, притаманних конструкції англійських оправ упродовж чотирьох століть – від 1100 до 1500 рр.²⁷

Інший напрям має робота Д. Карвена "Описування композиції декору середньовічних оправ"²⁸. У ній автор запропонував метод описування оздоблення на

Vol. 1. – № 3. – P. 337–347; *Duff E.G.* The English Provincial Printers, Stationers and Bookbinders. – Cambridge: The University Press, 1912. – 153 p.; *Schmidt P.C.* Jacob Krause. Ein Kursaechsischer Hofbuchbinder des 16 Jahrhunderts. – Leipzig: Niersemann, 1923. – 83 p.; ill.; *Nixon H.M.* Grolier's Binders: Notes on the Paris Exhibitions // *The Book Collector*. – 1960. – P. 45–51, 165–170.

²⁵ *Buck M.S.* Book Repair and Restoration: A Manual of practical Suggestions for Bibliophiles – Philadelphia: Nicholas L. Brown, 1918. – 126 p.; pls.; *Diehl*, 1946; *Cockerell S.M.* The Repairing of Book. – London, Sheppard Press, 1958; *Middleton B.C.* The Restoration of Leather Bindings. – Chicago: Library Technology Program, American Library Association, 1972. – 201 p.; *Rigby J.M.* Restoration of 19th & 20th century publishers' Cloth cased Bindings // *The Abbey Newsletter*. – 1979. – N 3. – P. 7–13; *Szirmai*, 1999. – 352 p.

²⁶ *Weale W.H.J.* Bookbindings and Rubbings of Bindings. – London: Eyre and Spottiswoode, 1898. – 329 p.; *Haebler K.* Rollen und Plattenstempel des XVI Jahrhunderts. – Leipzig: Otto Harrassowitz, 1928. – Vol. 1. – 518 p., 2 pl.; 1929. – Vol. 2. – 479 p., 8 pl.; *Hobson G.D.* Blind-stamped Panels in the English Book Trade c. 1485–1555. – London: The Bibliographical Society, 1944. – 111 p.; ill., 8 pl.; *Oldman J.B.* English Blind-stamped Bindings. – Cambridge: The University Press, 1952 – XIII, 72 p., LXI pl.; *Oldman J.B.* Blind Panels of English Binders. – Cambridge: The University Press, 1958. – XV, 55 p., 67 pl.; *Nuska B.* Počátky české renezanční knižní vazby // *Umění*. – Praha, 1962. – N 10. – S. 471–474.

²⁷ *Pollard*, 1976.

²⁸ *Carvin D.* La description de la composition du décor des reliures médiévales // *Boll. dell'Inst. centr. per la patologia del lib.* – 1989. – A. 43. – P. 29–77.

середньовічних оправах, що дозволяє виявити основну логічну структуру їх декоративної системи.

Серед узагальнюючих робіт, що вийшли останнім часом, не можна не згадати роботи Я. Шірмаї "Археологія середньовічної оправи"²⁹. Це перша і поки єдина робота, що узагальнює всі попередні численні, але розрізнені дослідження (переважно статті), присвячені конструкції середньовічних оправ, створених протягом III–XVII ст. у різних регіонах середньовічної Європи³⁰, Північної Африки та частково Малої Азії (Сходу). Узагальнюючи досвід попередників, автор спирався також на власні спостереження та практичні розробки. Праця складається з 10 розділів, у кожному з них у хронологічній послідовності розглядається певний етап розвитку середньовічної оправи. Автор детально зупиняється на змінах видів та способів шиття книжних блоків, способах кріплення кришок, видах капталів та способах їх виплітання. Значну увагу акцентовано на зміні способів монтування форзаців до книжного блока. Детально розглядається функціональна роль різних видів застібок та металевої фурнітури. Крім того, автор зупиняється на характеристичі матеріалів, що застосовувалися для виготовлення різних складових оправи за часів Середньовіччя в різних регіонах. Свої спостереження та висновки Я. Шірмаї ілюструє схемами, рисунками та фотографіями. Зовнішньому декору оправ у праці приділено зовсім не багато місця, але це і не входило до кола проблем, піднятих автором, про що він і повідомляє у вступі до роботи.

На відміну від Західної Європи, де історія оправи досліджувалася досить активно, в Російській імперії кінця XIX ст. вивчення цього аспекту в історії книги не набуло значного поширення. Загальна історія оправи як окреме наукове питання російськими вченими не розглядалася³¹. В цей період вийшло лише кілька публікацій російською мовою, що мають відношення до вивчення західноєвропейської оправи. Всі вони носять популяризаторський характер і не претендують на науковість.

У 1886 р. до 25-річного ювілею палітурної фабрики О.Ф. Кіхнера була видана невеличка брошура, в якій було подано короткий історичний огляд розвитку західноєвропейського інтролігаторства та палітурництва від давніх часів до кінця XIX ст.³²

У 1892 р. у другому номері "Библиографических записок" було надруковано невеличкий нарис, присвячений оздобленню книжкових обрізів³³. У ньому автор, прізвище якого не вказується, подав короткий огляд різновидів золотих обрізів, їх орнаментациї та способів виготовлення, а також навів фотографії зразків обрізів,

---

²⁹ Szirmai, 1999. Російськомовну рецензію на це видання див. : Мокрецова И.П. Книга Яноша Ширмаи "Археология средневекового переплёта" // Реставрация музейных ценностей: Вестник. – 1999/2000. – № 1/2. – С. 67–77.

³⁰ Основну увагу при розгляді європейських середньовічних оправ автор приділяє оправам, створеним у Західній та Східній Європі. Оправ, створених у Східній Європі, Я. Шірмаї у своєму дослідженні взагалі не торкається. Це і не дивно, адже більшість з цих оправ знаходиться в Росії, Україні та Білорусії.

³¹ Стосовно вивчення загальної історії західноєвропейської оправи в Україні, як у XIX ст., так і тепер, можна з упевненістю констатувати, що вона й досі лишається поза увагою українських книгознавців. Авторіві не вдалося виявити жодної праці українською мовою з цього питання.

³² Очерк истории переплетного дела. К 25-летию Переплетной фабрики О.Ф. Кихнера / Сост. И.М.Э. – СПб., 1886. – [24] нумеров. с.

³³ Украшения книжных обрезов // Библиографические записки. – М., 1892. – № 2. – С. 138–140.

про які йдеться у нарисі. Автор торкається в основному орнаментативній визолоченій обрізів французьких книг. Різні способи оздоблення обрізів та технологію їх виконання наводять майже всі практичні посібники з палітурної справи, що були видані російською мовою в ХІХ ст. Взагалі робіт, спеціально присвячених декоруванню обрізів, у літературі відомо небагато³⁴.

Певні відомості про інтролігаторів, які виконували замовлення для західноєвропейських монархів, та про естетичні уподобання останніх повідомляє В.В. Чуйко в "Известиях книжных магазинов товарищества М.О. Вольф"³⁵.

Зазначеними вище роботами і вичерпується перелік літератури, присвяченої історії західноєвропейської справи, що опублікована російською мовою в ХІХ ст. Крім того, дослідникам, які вивчають палітурництво ХІХ – початку ХХ ст. або займаються реставрацією рукописних та друкованих книг цього періоду, також необхідні практичні посібники з палітурної справи, що вийшли в Російській імперії в цей період³⁶. Для їх написання використовувалися французькі та німецькі друковані джерела. Це й не дивно, адже серед палітурників-іноземців, які працювали в тогочасній Росії, саме представники Франції та Німеччини займали панівні позиції в російському палітурництві того часу. Загалом ці посібники надають, перш за все, практичні навички з палітурної справи, детально розкриваючи різні стадії процесу опрацювання, наводять різні методи та способи оздоблення оправ, альбомів, записників тощо. Інформація з історії розвитку інтролігаторства та палітурництва у них не подається. Єдиним винятком є посібник Л.П. Симонова³⁷, в якому автор наводить деякі досить загальні відомості стосовно історії появи та зміни стилів в оздобленні західноєвропейських оправ ХVІ–ХVІІІ ст.

За радянських часів ситуація з вивченням та дослідженням загальної історії інтролігаторства і палітурництва практично не змінилася. Робіт, присвячених цій темі, майже не було. Перш за все, слід згадати роботу В.І. Анісімова "Книжный переплет: Краткий конспект по истории и технике переплетного дела"³⁸, що фактично є популярним оглядом історії розвитку книжкової справи, в якому автор дуже коротко подає відомості про виникнення й розвиток інтролігаторства та палітурництва в Західній Європі, починаючи від античних часів до ХХ ст. Основна увага в роботі присвячена масовим оправам (тобто видавничим палітуркам). Незважаючи

---

³⁴ Крім згаданої роботи, автору вдалося виявити лише дві роботи, присвячені вказаній тематиці: *Davenport C. The Decoration of Book-Edges // Bibliographica. – London: Kegan Paul, Trench, Trübner, 1896. – Vol. 2. – P. 385–407; Gaufered Edges 16 Century. Method and Technique // Stone's Impressions. – 1934/1935. – Vol. IV. – 2 p., 9 ill.*

³⁵ *Чуйко В.В. Из истории книжных переплетов // Известия книжных магазинов товарищества М.О. Вольф. С.-Петербург и Москва. Иллюстрированный библиографический журнал. – СПб., 1898. – № 10/11. – С. 216–227.*

³⁶ *Верига В. Переплетчик: Полное практическое руководство к переплетному делу для желающих вполне ознакомиться с переплетными работами. С 87 объяснительными рисунками работ, инструментов и новейших машин, употребляемых в переплетном деле. – 5-е изд. – СПб., 1896. – XVI, 279 с.: ил.; Симонов, 1897; Иллюстрированный переплетчик: Практическое руководство переплетного, футлярного, портфельного, картонажного и линовального мастерства ручным и машинным способом / Сост. К. Герцог, Ф. Пайлер, Р. Метц; Пер. с нем. М. Мунина. – М., 1889. – II, 297, IX с.; Домашний переплетчик: Практическое руководство к переплетному мастерству для любителей и самообучения / Сост. по Adam, Voquet, Lepotmand и др. П.А. Федоров. – СПб.: В.И. Голубинский, 1898. – 212 с.: ил.*

³⁷ *Симонов, 1897. – С. 427–441.*

³⁸ *Анисимов В.И. Книжный переплет: Краткий конспект по истории и технике переплетного дела. – Пг.: Гос. Изд-во, 1921. – 93 с., 20 л.: цв. ил.*

на конспективність викладу, робота дає можливість зрозуміти загальні тенденції розвитку інтролігаторської та палітурної майстерності.

Значний внесок у вивчення як західноєвропейських, так і східнослов'янських оправ у СРСР належить реставраторам книги. І цьому є досить просте пояснення. Вивчення оправи було викликане суто практичною необхідністю. Знання історії техніки оправлення рукописних книг та стародруків дозволяло повністю або частково відновити первинну конструкцію оправ на книгах, які реставрувалися, що значною мірою сприяло уповільненню процесу їх руйнування та дозволяло розробити оптимальні умови для їх подальшого зберігання. Найбільш активно роботи з вивчення конструкції оправ та властивостей матеріалів, що застосовувалися при їх виготовленні, здійснювалися в реставраційних центрах Москви, Ленінграда та Прибалтики.

Історичний огляд техніки оправлення, характерної для різних країн упродовж кількох століть був зроблений В. Нагель. Авторка наводить конкретні прийоми, притаманні тому чи іншому типу оправлення, на які необхідно зважати при реставрації книг³⁹.

Давнім способам вичинки шкіри та різним технікам і способам оздоблення шкіряних оправ була присвячена стаття Е. Валк-Фалка, що була опублікована 1969 р. у збірнику "Книга – час – реставрація"⁴⁰ і започаткувала серію статей стосовно різних аспектів вивчення та реставрації оправ, які базувалися на його власному багаторічному досвіді в цій галузі. Автор, зокрема, простежив, як змінювалися форма книги від диптиха до кодексу в дерев'яній оправі та способи кріплення дерев'яних кришок до блока книги в різні епохи, описав дефекти, що найчастіше зустрічаються на давніх оправах і навів способи їх попередження та усунення⁴¹. Йому ж належить і стаття, присвячена металевій фурнітурі на давніх оправах. У ній подається історичний огляд способів оздоблення оправ металевою фурнітурою, особлива увага звертається на пошкодження, що зустрічаються на металевих деталях, та на способи їх усунення⁴².

Суто технічним проблемам реставрації середньовічних оправ різних видів присвячені кілька коротких статей-повідомлень І.П. Мокрецової та Ю.Ф. Серова, в яких було здійснено спробу узагальнити результати власної багаторічної практики реставрації західноєвропейських книг в НДІР. У них наводиться перелік основних конструктивних ознак, притаманних візантійським, ранньосередньовічним (IV–IX ст.) та романським оправам⁴³.

Єдина фундаментальна робота з історії інтролігаторства та палітурництва, що побачила світ за радянських часів, належить перу литовського історика культури Е. Лауцявичюса і присвячена оправам XV–XVIII ст., що збереглися в бібліотеках Литви⁴⁴. В ній автор описує близько 600 книжних оправ з фондів литовських бібліотек, наводить відомості з історії розвитку литовського інтролігаторства і палітурництва, техніки виготовлення та оздоблення оправ, що вироблялися в

---

³⁹ *Нагель В.* Способы переплетания редких книг // Книга – время – реставрация. Сб. ст. – Тарту, 1971. – Вып. 2. – С. 59–79. – Эст.

⁴⁰ *Валк-Фалк Э.* О старинных методах дубления кожи и технике украшения кожаных переплётков // Книга – время – реставрация: Сб. ст. – Тарту, 1969. – Вып. 1. – С. 75–81. – Эст.

⁴¹ *Валк-Фалк Э.* Дошчатые переплеты // Книга – время – реставрация: Сб. ст. – Тарту, 1971. – Вып. 2. – С. 145–151. – Эст.

⁴² *Валк-Фалк Э.* Переплеты с металлическими накладками // Книга – время – реставрация: Сб. ст. – Тарту, 1971. – Вып. 2. – С. 152–162. – Эст.

⁴³ *Мокрецова, Серов, 1987.; Mokretsova I.* Principles of Conservation of Byzantine Bindings // *Restavator.* – 1994. – N 15. – P. 142–172; *Мокрецова, 1989; Мокрецова, Серов, 1988.*

⁴⁴ *Лауцявичюс, 1976.*

Литві. Значна увага в дослідженні була приділена діяльності цеху вільнюських інтролігаторів, що розпочав свою діяльність у кінці XVI ст. Незважаючи на нечисленність архівних джерел⁴⁵, автору все ж вдалося, на підставі досі невідомих широкому загалу архівних матеріалів, виявлених ним в бібліотеках і архівах Литовської РСР, СРСР та зарубіжних країн, встановити імена 130 інтролігаторів та палітурників, які працювали в Литві впродовж XVI–XVIII ст.

Крім питань, пов'язаних з історією, технікою та орнаментациєю оправ, створених майстрами вільнюського цеху інтролігаторів, автор розглядає справи слов'янських книг, що опрацювалися в інтролігаторській майстерні, підпорядкованій Вільнюському митрополитові. Ці книги вивозилися здебільшого на продаж у різні місцевості Росії, де й отримали назву "литовських". Закономірно, що вони також розповсюджувалися серед православної та греко-католицької (уніатської) громад, які діяли на білоруських, українських та російських землях, що на той час перебували у складі Великого Князівства Литовського. Характер оздоблення оправ цих книг є близьким, а іноді тотожним оздобленню, яким прикрашалися справи східнослов'янських та південнослов'янських рукописних книг. Про це свідчать відбитки з тиснення, які наводяться в альбомі орнаментальних прикрас XV–XVIII ст., що складає більшу частину роботи Е. Лауцявічюса.

Книга містить близько 600 ілюстрацій (фотознімків з оправ та протирок), що дає можливість використовувати її при атрибуції відбитків штампів для тиснення, хоча деякі висновки автора стосовно походження тих чи інших орнаментальних штампів потребують подальшого уточнення.

За радянських часів роботи іноземних учених, присвячені вивченню західноєвропейської оправ, російською та українською мовами не видавалися. Єдина виявлена нами робота – стаття А. Левицької-Камінської "Развитие книжного дела в Кракове"⁴⁶, що була надрукована в збірнику "Книга и графика", присвяченому 80-літтю О.О. Сидорова. Це короткий огляд історії розвитку інтролігаторства та палітурництва в Кракові впродовж XV–XIX ст.

Дослідникам, які починають вивчати оправ, стане в нагоді книжка німецького книгознавця Ф. Функе "Книговедение: Исторический обзор книжного дела", російський переклад якої вийшов у 1982 р. У ній окремий розділ присвячений оправам та палітуркам⁴⁷, де автор у стислій та доступній формі наводить основні відомості про історію розвитку західноєвропейської оправ з давніх часів до XIX ст. включно. Основну увагу Ф. Функе звертає на оправ стародруків, створених в Італії, Франції, Німеччині та Англії – країнах, що зробили найбільший внесок у розвиток європейського інтролігаторства, поверхово зупиняючись на появі та розвитку мистецтва видавничих палітурок.

Для дослідників, які займаються вивченням східнослов'янських та українських оправ, найбільш цікавими є праці, присвячені вивченню оправ країн, що межували з Україною і мали певний вплив на формування та розвиток її книжної культури. Особливо цікавими для нас є роботи югославських та болгарських учених стосовно історії побутування південнослов'янської глаголичної та кириличної книги, адже у XI–XVI ст. техніка виготовлення східно- та південнослов'янських оправ мала багато спільного.

Спільною, передусім, є візантійська конструкція виготовлення оправ, яка бу-

⁴⁵ Цехові книги та архіви литовських магістратів і, зокрема, м. Вільнюса загинули в середині XVII ст.

⁴⁶ *Левицька-Камінська, 1972.*

⁴⁷ *Функе, 1982. – С. 266–283.*

ла першоджерелом для подальшого розвитку місцевих інтролігаторських традицій, адже саме візантійські греки стали першими наставниками в інтролігаторстві як східних, так і південних слов'ян. Велике значення для відновлення історії появи та розвитку східнослов'янських оправ XI–XVI ст. має порівняльний аналіз їх з візантійськими та південнослов'янськими, що надалі дасть можливість встановити місце та значення східнослов'янської оправи в загальній історії інтролігаторства.

Піонерами в дослідженні південнослов'янських оправ югославські вчені вважають росіян, зокрема П. Симоні, який першим опублікував зразки південнослов'янських оправ, що зберігаються в книгозбірнях Росії⁴⁸. З дослідженням історії монастирів Ораховице⁴⁹ та Гомир'є⁵⁰ пов'язані перші згадки про місцеві сербські оправи в роботах югославських учених. Основи наукового дослідження сербських кирилических оправ були закладені В. Мошиним, який розробив базисну класифікацію їх зовнішнього вигляду, композиції та початку оздоблення⁵¹. З 50-х років у Югославії починають регулярно виходити роботи, безпосередньо присвячені дослідженню історії інтролігаторства і палітурництва. Більша частина цих робіт опублікована в наукових виданнях: "Збірник Музея примењене уметности"⁵² та "Археографски прилози"⁵³. Значну допомогу дослідникам у визначенні південнослов'янських оправ надають каталоги з описами, що видавалися Музеєм ужиткового мистецтва (м. Белград)⁵⁴. Крім югославських та російських учених, до вивчення південнослов'янських оправ⁵⁵ зверталися і деякі іноземні дослідники⁵⁶.

Найбільш вивченими серед південнослов'янських оправ нині є сербські оправи⁵⁷. Зокрема, на підставі детальних кодикологічних досліджень значного масиву серб-

⁴⁸ *Janč*, 1974. – С. 9.

⁴⁹ *Грујић Р.* Пакрачка епархија. – Нови Сад, 1930. – С. 125; *Грујић Р.* Старине манастира Ораховице. – Београд, 1939.

⁵⁰ *Медаковић Д.* Манастир Гомирје // Научни прилози студената Филозофског факултета. – Београд, 1949. – С. 164.

⁵¹ *Mošin V.* Ćirilski rukopisi Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti: Odis rukopisa. – Zagreb: Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti 1955. – Dio 1. – S. 16–17; *Мошин В.* Рукописи на Народниот Музей во Охрид // Зборник на трудовите. – Охрид, 1961. – С. 163–243.

⁵² *Радојковић Б.* Српски окови јеванђеља XVI и XVII века // Зборник МПУ. – Београд, 1958. – № 3/4. – С. 51–87; *Томић Г.* Дуборезне корице за јеванђеље рад Хаџи-Рувима // Зборник МПУ. – Београд, 1974. – № 18. – С. 59–67; *Васиљев К.* Три ренесансна повеза из 1544 године из збирке САНУ // Зборник МПУ. – Београд, 1974. – № 18. – С. 39–46; *Васиљев К.* Једна књиговезачка радионица XVI века у Србији // Зборник МПУ. – Београд, 1982–1983. – № 26/27. – С. 7–18.; *Харисијадис М.* Прилог проучавању повеза старих српских рукописа // Зборник МПУ. – Београд, 1974. – № 18. – С. 47–58.

⁵³ *Васиљев К.* Дечански повези XVI века // Археографски прилози. – Београд, 1981. – № 3. – С. 183–194; *Васиљев К.* Повез XVI века у обједињеној групи српских рукописа (Књиговезачка и писарска делатност дијака Јована) // Археографски прилози. – Београд, 1995. – № 17. – С. 113–131.

⁵⁴ *Povezi i okovi knjiga iz jugoslovenskih kolekcija / Muzej Primenjene Umetnosti.* – Београд, 1973. – 118 с.: іл.; *Janč З.* Повезивачи српских књига. МПУ: Каталог. – Београд: Музеј Примењене Уметности., 1981. – 76 р.: іл.

⁵⁵ У деяких іноземних виданнях південнослов'янські оправи названі югославськими за назвою країни, на території якої вони були створені. В роботах югославських учених цей термін не зустрічається. Говорячи про місцеві оправи, вони використовують історико-географічну назву території, на якій вони були створені (наприклад, сербські, словенські оправи).

⁵⁶ *Регемортер ван Б.* Повез југословенских ћирилских рукописа // Библиотекар. – Београд, 1959. – № 1/2. – С. 34–36.

⁵⁷ *Секулић В.* Повез старих српских књига // Библиотекар. – Београд, 1952. – № 3/4. – С. 109–119; *Janč З.* Иконографске композиције на кожним повезима српске ћирилске

ських рукописів XIII–XVI ст. вдалося встановити основні конструктивні та декоративні ознаки, що притаманні сербським оправам XVI ст., а це дає можливість з великим ступенем вірогідності визначати місце їх створення.

Болгарські оправи ще й досі не стали об'єктом цілеспрямованого та ґрунтовного дослідження, Робіт, присвячених вивченню болгарських оправ, на сьогодні відомо небагато. На необхідність їх детального дослідження вказує і болгарська дослідниця Д. Караджова⁵⁸. На підставі окремих прикладів вона спробувала розкрити, яку роль виконує оправа старої рукописної та друкованої книги як в історії болгарської культури та мистецтва, так і в царині кодикології та палеографії. Нею намічені основні методологічні вимоги до кодикологічного дослідження з урахуванням датування та локалізації старої техніки оправлення та оздоблення покриття оправ.

Про зовнішній вигляд болгарських оправ XV–XVIII ст. – схеми розташування оздоблень на кришках оправ, орнаментацию та види штемпелів – дають уявлення роботи П. Атанасова⁵⁹, Б. Райкова⁶⁰ та Д. Караджової⁶¹. Вони присвячені дослідженню оправ книг конкретних книжних центрів Болгарії, що зберігаються як у самій країні, так і поза її межами.

Не менш важливими для вивчення еволюції, перш за все, українських оправ XV–XVIII ст. є роботи польських книгознавців. Це і не дивно, адже значна частина українських земель упродовж кількох століть входила до складу Королівства Польського та Речі Посполитої, що, в свою чергу, не могло не відбитися на книжній культурі цих земель.

Вивчення оправ у Польщі починається на зламі XIX і XX ст.⁶² і пов'язане з іменем А. Хмеля⁶³, роботи якого започаткували їх систематичне вивчення.

При вивченні польських оправ та інтролігаторства основна увага як раніше, так і зараз приділялася дослідженню оправ стародруків. Роботи з історії польського інтролігаторства здійснюються в кількох основних напрямках:

книге // Зборник за ликовне уметности. – Нови Сад, 1967. – № 3. – С. 207–218; *Janč* З. Повезивање књиге у средњовековној Србији / Отисак из публикације Споменица посвећена 130-годишњ живота и рада библиотеке Српске Академије Наука и Уметности – Београд, 1974. – С. 61–71; *Janč*, 1974.

⁵⁸ *Караджова Д.* Кодикологическо, палеографско и художествено-историческо значение на подвързията на старата ръкописна и печатна книга // Годишник на Софийския университет "Св. Климент Охридски" / Научен център за славяно-византийски проучвания "Иван Дуйчев". Том 1. 1987. – София, 1990. – С. 377–386.

⁵⁹ *Атанасов П.* Български художествени подвързи и обкови // Известия на народна библиотека "Кирил и Методий" за 1960–1961 г. – София, 1963. – Т. 2 (8). – С. 274–324.

⁶⁰ *Райков Б.* За старите български художествени подвързии и окови // Зборник МПУ. – Београд, 1974. – № 18. – С. 33–38.

⁶¹ *Караджова Д.* Подвързийната украса в Котленския книжовен център през XVIII век // Старобългаристика / Paleobulgarica. – 1984. – № 1. – С. 64–78.

⁶² Більш детально про історію дослідження оправ у Польщі див: *Jarostawiecka-Gąsiorowska M.* Stan badań i próba dziejów oprawy artystycznej w Polsce // Sprawozdania z posiedzeń PAU. – 1947. – Т. 48, N 4. – С. 120–124; *Ibidem* // Prace Komisji Historii Sztuki PAU. – Kraków, 1948. – Т. 9. – С. 238–243; *Lewicka-Kamińska A.* Dzieje oprawy książkowej w Polsce: Stan badań, problematyka i postulaty // Dawna książka i kultura: Materiały międzynarodowej sesji naukowej z okazji pięćsetlecia sztuki drukarskiej w Polsce. – Wrocław etc.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1975. – С. 144–168.

⁶³ *Chmiel A.* Z dawnych opraw introliigatorskich // Exlibris. – 1917. – N 1. – С. 8–20. Детальніше про діяльність та роботи А. Хмеля див: *Friedberg M.* Adam Chmiel, wspomnienie pośmiertne // Rocznik Krakowski. – 1935. – N 26. – С. 161–179; *Dziki S.* Adam Chmiel // Słownik pracowników książki polskiej. – Warszawa; Łódź: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1972. – С. 114.

- дослідження оправ історичних книжкових зібрань⁶⁴;
- вивчення технічних та конструктивних особливостей оздоблення оправ окремих центрів польського інтролігаторства (Краків, Познань, Вроцлав тощо) та їх внеску у розвиток європейського інтролігаторства⁶⁵;
- визначення приналежності окремих груп оправ конкретним інтролігаторським майстерням та окремим інтролігаторам на підставі архівних джерел та пам'яток, що збереглися⁶⁶.

При вивченні середньовічної латино- та польськомовної книги польські дослідники значну увагу приділяли і приділяють дослідженню їх побутування у Львові XVI–XVII ст., що на той час був значним центром книготоргівлі та книгодрукування і разом зі значною частиною українських земель входив до складу Польщі.

Перші розвідки про книготоргівлю та інтролігаторство польської книжки у Львові належать В. Лозинському, роботи якого базуються переважно на архівних матеріалах⁶⁷. У подальшому дослідження історії побутування польської книги у Львові були продовжені А. Єнджейовською і відносяться до 30-х років XX ст. Вивчення львівського інтролігаторства стало одним з напрямів її дослідження книжної культури середньовічного Львова⁶⁸. Робота А. Єнджейовської "Польська книжка у Львові в XVI ст."⁶⁹ не була спеціально присвячена дослідженню оправ, але вона важлива тим, що в ній наводяться імена та прізвища окремих львівських інтролігаторів, згадки про яких вдалося виявити в архівних документах того часу. Дослідниця наводить також детальні описи оправ деяких відомих польських книж-

⁶⁴ *Biesiadecki F.* Materiały do dziejów biblioteki Zygmunta Augusta, seria I. // *Exlibris*. – 1924. – N 5. – S. 38–48; *Biesiadecki F.* Biblioteka Piotra Wolskiego, bpa płockiego, I: Odkrycie "Volsziany" w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej // *Silva Rerum*. – 1928. – N 4. – S. 127–138; *Jarostawiecka-Gąsiorowska M.* Oprawy dyplomów XVII i XVIII wieku w Bibliotece Jagiellońskiej // *Exlibris*. – 1925. – N 7. – S. 111–119, tabl. 30–37; *Jarostawiecka-Gąsiorowska M., Wierzbicki M.* Oprawy artystyczne XIII–XVIII w. w zbiorach Czartoryskich w Krakowie. Wybór zabytków / Muzeum Narodowe w Krakowie. – Kraków, 1952. – [2], 10 p., 38 tabl.; *Kawecka-Gryczowa A.* Biblioteka ostatniego Jagiellona. Pomnik kultury renesansowej. – Wrocław; Warszawa: Ossolineum, 1988. – S. 91–99, il. 32–55.

⁶⁵ *Świeżawska-Wojciechowska M.* Introliigatorzy poznańscy w w. XVI // *Exlibris*. – 1925. – N 7. – S. 23; *Świeżawska-Wojciechowska M.* Z dziejów książki w Poznaniu w XVI wieku. – Poznań: Fischer i Majewski, Księgarnia Uniwersytecka, 1927), xliii, [1], 358, [1], xvii: plates.; *Chmiel A.* Introliigatorzy cudzoziemcy i zamiejscowi w Krakowie w latach 1574–1646 // *Exlibris*. – 1929. – N 7, z. 2. – S. 91–109; *Dobrzycki J.* Introliigatorstwo Krakowskie ostatnich lat pięćdziesięciu // *Exlibris*. – Kraków, 1926. – VII; *Burbianka M.* Dwaj introliigatorzy wrocławscy z pierwszej poł. XVI w. – Poznań, 1952; *Burbianka M.* Oprawy wrocławskich ksiąg miejskich w XVI w. // *Roczniki Biblioteczne*. – 1957. – N 1. – S. 31–65, tabl. 32; *Lewicka-Kamińska A.* Z dziejów introliigatorstwa wrocławskiego // *Przegląd Biblioteczny*. – 1959. – N 27. – S. 112–120; *Dobrzycki J.* Zarys dziejów introliigatorstwa w Krakowie. – Kraków, 1968.

⁶⁶ *Chmiel A.* Oprawy introliigatora krakowskiego Kaspra Rajmana (starszy) 1566–1600 // *Przemysł i Rzemiosło*. – Kraków, 1921. – T. 1. – S. 14–20; *Piekarski K.* Z korespondencji introliigatorów XVI w. // *Silva Rerum*. – 1927. – N 3. – S. 104–105, 144, tabl. 1; *Nataciński K.* O krakowskich introliigatorach ubiegłego wieku. – Kraków, 1926; *Krynicka M.* Oprawy introliigatora monogramisty IL w zbiorach Biblioteki Czartoryskich // *Rozprawy i sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie*. – 1967. – N 9. – S. 79–96, Tabl. I–XII.

⁶⁷ *Łoziński W.* Leopoldina // *Kwartalnik Historyczny*. – 1890. – IV. – S. 437–457; *Łoziński W.* Księgarstwo lwowskie w XVI i XVII wieku (z teki pośmiertnej) // *Przegląd Księgarski*. – 1933. – [T.] 25. – S. 182–184.

⁶⁸ *Jędrzejowska A.* Introliigatorowie i bibliofile starego Lwowa // Wystawa lwowskiej książki polskiej urządzona z okazji I Zjazdu Bibliotekarzy i III Zjazdu Bibliofilów Polskich we Lwowie, Maj–czerwiec 1928.

⁶⁹ *Jędrzejowska A.* Książka polska we Lwowie w XVI wieku. – Lwów; Warszawa, 1928. – 113 s.

них пам'яток. Вона досить поглиблено вивчала питання оздоблення львівських оправ латино- та польськокомовної книги XV–XVI ст., що побутувала у тогочасному Львові, про що свідчать матеріали її архіву, який зберігається у фондах бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка⁷⁰.

Згадки про окремих львівських інтролігаторів зустрічаються також у роботах польських дослідників, присвячених історії книги стосовно інших міст⁷¹ та історії польської культури взагалі.

Львівське інтролігаторство XV–XVII ст. не було чимось сталим та замкнутим у собі, постійно змінювався склад його майстрів. Хоча польські майстри склали значний прошарок серед львівських інтролігаторів, але й представники інших національностей Львова зробили свій внесок у формування самобутнього стилю оздоблення львівських оправ. Саме дослідженню вірменських оправ львівських стародруків XVI ст. та їх впливові на тогочасне інтролігаторство присвячена стаття Т. Маньковського⁷².

У повоєнні роки, вивчаючи львівські книжкові зібрання XV–XVIII ст., Е. Ружицький значну увагу приділив вивченню львівського середньовічного інтролігаторства⁷³. Завдяки його архівним розвідкам ми сьогодні знаємо імена багатьох львівських інтролігаторів, час, коли вони працювали, а іноді навіть центри, в яких вони опановували інтролігаторську науку⁷⁴. Дослідженню кількісного складу львівських інтролігаторів, їх професійній організації, умовам праці, фаховій підготовці, цінам на інтролігаторські послуги й характерним ознакам львівських оправ у роботі Е. Ружицького "З історії книжки у Львові в XVII ст." присвячений окремий розділ⁷⁵.

Крім дослідження суто історичних та технічних питань в історії розвитку національного інтролігаторства, югославські та польські вчені намагаються визначити,

---

⁷⁰ БЛУ, 3301.ІІІ. – *Jędrzejowska A.* Kopie ołówkowe starych opraw, [1934–37]. – 384 s. Папка містить протирки з тиснення як окремих елементів, так і повністю з кришок готичних та ренесансних оправ, які зроблені на тонкому папері олівцем. Кожний аркуш з протирками містить посилання на шифр, під яким книга зберігалася у фонді бібліотеки Львівського університету. За свідченням заввідділом бібліотеки, значна частина книг, на які посилається дослідниця, нині відсутні у фондах бібліотеки (вивезені або знищені під час Другої світової війни), і уявлення про їх зовнішній вигляд ми маємо лише завдяки протиркам, зробленим А. Єнджейовською.

⁷¹ *Piekarski K.* Z dziejów introligatorstwa // *Silva Rerum.* – 1927. – N 3. – S.104–105; *Chmiel A.* Introligatorzy cudzoziemcy i zamiejscowi w Krakowie w l. 1574–1646 // *Exlibris.* – 1929. – N 7, z. 2. – S. 91–109.

⁷² *Mańkowski T.* Ormiańskie oprawy lwowskich ksiąg XVI wieku. – Lwów: Nakładem Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego, 1936. – 6 s. – (Окремий відбиток з журналу "Rocznik Orientalistyczny", t. 11).

⁷³ *Ружицький, 1973*; *Różycki E.* Stan i zadania badań nad dziejami lwowskiej książki w XVI–XVII wieku. Komunikat // *Dawna książka i kultura: materiały międzynarodowej sesji naukowej z okazji pięćsetlecia sztuki drukarskiej w Polsce.* – Wrocław etc.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1975. – S. 78–80; *Różycki E.* Z dziejów książki we Lwowie w XVII wieku.: *Studia nad introligatorstwem i handlem książką.* – Katowice: Museum Śląskie, 1991. – 271 s.; *Różycki E.* Książka polska i księgozbiory we Lwowie w epoce renesansu i baroku. – Wrocław: Ossolineum, 1994. – 270 s.

⁷⁴ *Aneks 3: Lwowscy introligatorzy XVII wieku // Różycki E.* Z dziejów książki we Lwowie w XVII wieku.: *Studia nad introligatorstwem i handlem książką.* – Katowice: Museum Śląskie, 1991. – S. 224–227.

⁷⁵ *Różycki E.* Introligatorzy i oprawy książek // *Różycki E.* Z dziejów książki we Lwowie w XVII wieku.: *Studia nad introligatorstwem i handlem książką.* – Katowice: Museum Śląskie, 1991. – S. 49–135.

як впливали на характер оздоблення середньовічних оправ та на іконографію сюжетних середників контакти з сусідами в галузі книжкової справи⁷⁶.

Упродовж 200 років давня та середньовічна оправи займали центральне місце у дослідженнях з історії інтролігаторства та палітурництва. Видавничі оправи та обкладинки XVIII–XX ст. цікавили дослідників лише з точки зору вивчення еволюції стилів в їх оформленні⁷⁷. Але останнім часом ситуація дещо змінюється: з'являються роботи, присвячені дослідженню палітурок та обкладинок XIX–XX ст., в яких основна увага приділяється дослідженню технології їх виготовлення та матеріалам, з яких їх виробляли⁷⁸. Цей інтерес пов'язаний з суто практичними проблемами, перш за все, із прагненням зберегти для нащадків первинний вигляд видань XIX–XX ст. як фактів матеріальної культури. В історії інтролігаторства та палітурництва з'являється новий напрям у дослідженнях, і час покаже, наскільки виправданими будуть роботи в цьому напрямку.

У Російській імперії XIX ст., як і в Західній Європі, здійснювався процес накопичення інформації про рукописну книгу як найважливішу пам'ятку вітчизняної історії та духовної культури. Почалася величезна робота з обліку та наукового опису книг у книгосховищах імперії, яка, перш за все, мала на меті виявити основне коло середньовічних пам'яток та визначити їх наукову цінність. Основна увага при їх вивченні приділялася палеографічним, текстологічним, а в радянський час – і мистецтвознавчим аспектам побутування пам'ятки. На оправу як невід'ємну частину будь-якої рукописної книги, як правило, увага майже не зверталася. В найкращому випадку археографи обмежувалися констатацією її наявності.

Одним з перших серед російських учених, хто вказав на необхідність вивчення давньоруських оправ, був дослідник та збирач давніх пам'яток писемності В.М. Ундольський⁷⁹. Саме йому належить честь відкриття "Подлинника о книжном переплете", що є одним з найважливіших джерел наших знань про технологію виготовлення давньоруської оправи⁸⁰.

Перша спроба спеціального дослідження давньоруської оправи пов'язана з окладними оправами і відноситься до другої половини XIX ст. Йдеться про ро-

---

⁷⁶ Janц З. Исламски елементи у српској књижи // Збирник МПУ – Београд. – 1959. – Бр. 5. – С. 32–41; Jarostawiecka-Gąsiorowska M. Materiały do ikonografii świeckiej na polskich oprawach XVI i XVII wieku // Sprawozdania z posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności. – 1949. – Т. 50. – § 10. – С. 560–563; Jarostawiecka-Gąsiorowska M. Ikonografia świecka na, polskich, oprawach XVI i XVII w. // Rocznik Biblioteki Narodowej. – 1970. – VI. – С. 315–337, fig. 1–7; Nuska B. Polski wpływ na formowanie czeskiej renesansowej oprawy książkowej // Ze Skarbca Kultury – Wrocław. 1964. – Zesz. 16. – С. 132–186, tabl. 18; Krynicka M. Elementy figuralne dekoracji polskich opraw książkowych i ich związki z grafiką w pierwszym trzydziestoleciu XVI wieku. Komunikat // Dawna książka i kultura: Materiały międzynarodowej sesji naukowej z okazji pięćsetlecia sztuki drukarskiej w Polsce. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1975. – С. 169–183.

⁷⁷ Див. примітки 20–24.

⁷⁸ Christensen J.O. Extended Life for Popular Paperback // Libr.j. – 1989. – Vol. 114. – N 16. – P. 65–66; Maughman M.C. Treatments for Five Nineteenth-Century Cloth Case-Bound Books // Conservation and Preservation of Humanities Research Collections: Essays on Treatment and Care of Rare Books, Manuscripts, Photography, and Art on Paper and Canvas. – Harry Ransom Humanities Research Center; The University of Texas at Austin, 1989. – P. 87–103.

⁷⁹ Жуковская Л.П. Развитие славяно-русской палеографии (В дореволюционной России и в СССР). – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 43.

⁸⁰ Нині рукопис, введений в науковий обіг В.М. Ундольським, зберігається у ЦДАДА, ф. 181 (МГА МИД), № 470, арк. 406–420 зв. Це список першої чверті XVIII ст.

боту Г.Д. Філімонова, присвячену дослідженню окладу Мстиславова євангелія⁸¹. Надалі, аж до останнього часу, саме окладним оправам як пам'яткам ювелірного мистецтва дослідниками приділяється значна увага.

Ужиткові оправи, тобто ті, в які оправлялися рукописні книги, що використовувалися в повсякденному побуті, практично не досліджувалися, хоча наприкінці XIX – на початку XX ст. у дореволюційній Росії було видано декілька практичних посібників з ручного виготовлення оправ, серед яких, в першу чергу, слід згадати роботи В. Вериги та Л. Симонова⁸². Ці посібники і нині не втратили своєї цінності, лишаючись найбільш важливим джерелом, написаним російською мовою, з якого сучасні книгознавці та реставратори отримують цінну інформацію стосовно техніки виготовлення оправ у Росії XIX ст.

Початок вивчення давньоруської оправи та спеціальної лексики книжної справи було покладено працями П.К. Симоні: в 1903 р. вийшла його робота "Опыт сборника сведений по истории и технике книгопереплетного искусства на Руси, преимущественно допетровское время, с XI по XVIII столетие включительно"⁸³, що складалася з текстової та ілюстративної частин. В першій автор наводить рукописні тексти із збереженням графіки оригіналу, присвячені інтролігаторству ("Подлинник о книжном переплете", "Устав книжного переплета", "Указ, како книги переплетати", "Роспись переплетной снасти", "Отрывки из подлинника о книжном переплете"), та виписки з деяких інших рукописів. Подаються також рекомендації майстрів XIX ст. Г.Є. Євлампієва та Ф.А. Корольова з оправлення книжок. Ці майстри працювали, дотримуючись давніх традицій, конструкція та стиль оздоблення їх оправ відповідали російським оправам XVII–XVIII ст. Наведена автором "Опыта сборника ..." інформація була записана зі слів майстрів і є унікальним свідомством того, як майстри тогочасної Росії зберігали традиції давнини. Закінчує текстологічну частину книги розділ, присвячений правилам опису давніх оправ, про що більш детально буде сказано нижче. Ілюстративна частина роботи П. Симоні є своєрідним альбомом, в якому наведені фотографії з оправ, що збереглися на давніх візантійських (грецьких), болгарських, сербських, польських, східнослов'янських рукописах та стародруках. Читачеві пропонуються фотографії як власне оправ, так і їхніх складових – капталів, обрізів, металевих прикрас та тиснення. Остання частина альбому (табл. LXIII–LXXIII) присвячена "снасти и орудиям", що збереглися як від давніх часів, так і сучасних авторів. Такий альбом давав можливість атрибутувати оправи відповідно до аналогій, хоча робота не супроводжувалася історичним нарисом або аналізом. Слід зауважити, що в цій роботі автор першим серед російських дослідників звернув увагу на технічні особливості конструкції вжиткових оправ XIII–XIX ст.

І надалі П.К. Симоні продовжив збирання уривків з російських та інших писемних джерел XV–XVIII ст., в яких містилися відомості стосовно інтролігаторства. Результатом цієї діяльності стала його робота "К истории обихода книгописца, переплетчика и иконного писца при книжном и иконном строении...", яка вийшла в серії "Памятники древней письменности и искусства", т. CLXI⁸⁴. Усі тексти в

⁸¹ *Филимонов Г.* Археологические исследования по памятникам. Оклад Мстиславова евангелия. Разбор древнейших финифтей в России. – М., 1861. – 76 с. – (Отдельный оттиск из "ЧОИДР" за 1860).

⁸² Див. примітку 36.

⁸³ *Симони, 1903.*

⁸⁴ *Симони П.К.* К истории обихода книгописца, переплетчика и иконного писца при книжном и иконном строении: Материалы для истории и техники книжного дела и иконописи, извлеченные из русских и сербских рукописей и других источников XV–XVIII ст. /

роботі наводяться графікою оригіналу, тобто старослов'янською мовою, та супроводжуються поясненнями автора.

Перші публікації фотографій найдавніших книжних окладів з ґрунтовним описом їх зовнішнього вигляду також належать П.К. Симоні. Одній з найвідоміших слов'янських пам'яток – Мстиславовому євангелію – присвячена його робота “Мстиславово евангелие начала XII-го в. в археологическом и палеографическом отношениях...”⁸⁵, в якій докладному описуванню та аналізу конструкції оправи та її складових присвячений окремий розділ. Значна увага була також приділена описуванню та розкриттю сюжетів, використаних при оформленні окладу. 1910 р. з'явилася нова робота П.К. Симоні – “Древнейшие церковные оклады XII–XIV ст.”, що мала стати першим випуском серії “Собрание изображений окладов на русских богослужебных книгах XII–XVIII столетий”. У цій роботі автор відтворив засобом фототипії фотографії з окладних оправ трьох найдавніших рукописних книг – Мстиславова євангелія, Євангелія великого князя Симеона Гордого та Євангелія московського боярина Федора Андрійовича (Кошки) і дав докладний словесний опис цих видатних пам'яток ювелірного мистецтва давньої Русі. Ілюстрації, наведені у виданні, відповідають розмірам оригіналів⁸⁶. На жаль, перший випуск серії став і останнім.

Роботи П.К. Симоні й донині не втратили свого прикладного значення, та, на жаль, зараз ці видання стали раритетами, які практично недоступні переважній більшості археографів та істориків оправи.

П.К. Симоні першим у Росії заклав підвалини наукового вивчення східнослов'янської оправи. Ним були написані “Правила, которых следует держаться при описании старинных переплетов и собирании сведений о положении переплетного искусства в старое и новое время, и при воспроизведении с них снимков”⁸⁷, в яких наводиться перелік питань, на які треба звертати увагу при описуванні оправ. Особливу увагу автор приділяє описові напрестольних євангелій, що мають металеві оклади, зазначаючи, що їх потрібно описувати особливо ретельно та детально. Автор також вказує на необхідність відмічати при описуванні будь-яких оправ матеріал, яким поволочено оправу: для тканин слід вказувати “ее цвета, название, ценность”, для шкіри, перш за все, – “вся ли плоскость той и другой доски покрыта кожей (“вся”), или книга крыта кожей только “в затылок”, а також її колір та якість, також необхідно звернути увагу на наявність виїмок на ребрах і краях дошок та оздоблених обрізів, з яких потрібно робити кольорові “прориси”. Він зазначає, що бажано було б мати відбитки з “фигурок – “дробниц”,

---

Собр. и снабдил вводною ст. и объяснительными прим. П. Симони – [Спб.]: ОЛДП, 1906. – Вып. 1: Материалы и примечания I–XXI с приложением XIV-ти таблиц снимков и рисунками в тексте – IX, 239 с., 16 л. табл. – (ПДПИ, 161).

⁸⁵ *Симони П.К.* Мстиславово евангелие начала XII-го в. в археологическом и палеографическом отношениях: Материалы для изучения его серебряного переплетного оклада с древними финифтями, лицевых иконных изображений св. евангелистов, заставиц, заглавных букв и разных родов письма, как украшенного, золотого, так и всех почерков уставного черного. С приложением двенадцати светописных таблиц снимков и со многими чертежами в тексте / Собр., подгот. к изд. и снабдил вводною ст. П. Симони. – [СПб.]: ОЛДП, 1910. – Гл. 3. – С. 15–27.

⁸⁶ *Симони П.К.* Собрание изображений окладов на русских богослужебных книгах XII–XVIII столетий. – [СПб.]: ОЛДП, 1910. – Вып. 1: Древнейшие церковные оклады XII–XIV столетий с тремя светопечатными таблицами снимков в величину подлинников. – II, 7 с., 3 табл. – (ПДПИ, 123).

⁸⁷ *Симони, 1903.* – С. 245–258.

выдавленных в коже"⁸⁸, і наводить спосіб, яким це можна зробити⁸⁹. Сам автор віддавав перевагу виготовленню фотографій з тиснення, а не протирок і, взагалі, вважав за необхідне робити фотографії з оправ, обрізів та різних їх складових (капталів, застібок, накладних елементів, прикрас тощо). Наприкінці "Правил" навіть наводяться рекомендації професійного фотографа, як це краще зробити. Правила описування оправ, рекомендовані П.К. Симоні, відіграли в подальшому позитивну роль у становленні методики опису слов'янських, російських, українських та білоруських рукописних пам'яток і, певною мірою, є актуальними й нині.

Значення оправи для датування кодексів та визначення їх походження спочатку навіть не усвідомлювалося археографами, які вивчали рукописні книги або описували давні літературні та історичні твори у книгосховищах Російської імперії. Розвиток допоміжних історичних та філологічних наук у другій половині ХІХ ст. починався з накопичення емпіричного матеріалу. Палеографи та археографи у своїх дослідженнях знаходилися якнайближче до усвідомлення значення оправи, тому, починаючи з О.І. Соболевського, загальні дані про давньоруські оправи наводяться майже в усіх посібниках з палеографії, що виходили друком у Росії та Україні⁹⁰.

Ряд цікавих відомостей стосовно історії інтролігаторства в Росії та Україні зустрічається в роботах, які, на перший погляд, не мають прямого відношення до цієї теми. У додатку до роботи, присвяченої історії російських іконописних шкіл, Д.О. Ровинський опублікував спеціальні настанови з техніки середньовічного живопису, а серед них невеликий "указ по переплётному делу" (список початку ХІХ ст.) та коротенький словник іконописних термінів, складений ним на підставі виявлених джерел⁹¹. Деякі з наведених термінів вживалися також інтролігаторами. Вперше текст рукопису, на який посилався Д.О. Ровинський, був опублікований М.І. Петровим⁹². Пізніше витяги з цього рукопису під назвою "Указ, како книги переплетати" були опубліковані П.К. Симоні⁹³.

Короткі відомості про роботу давніх інтролігаторів подає Ф.І. Тітов в "Очерках по истории русского книгописания и книгопечатания"⁹⁴.

С.К. Богоявленський в роботі, що присвячена московському театру ХVІІ ст.,

⁸⁸ Під "дробницями" автор має на увазі сюжетні середники, відтиснуті на шкірі золотим або сліпим тисненням, що зовні схожі на дробниці – металеві бляхи або пластини, в більшості випадків пласкі та круглі, іноді довгасті, що правили за оздоблення давньоруського одягу: фєрезей, опашней тощо.

⁸⁹ Серед сучасних науковців і реставраторів за такими відбитками з тиснення, зробленими за допомогою паперу та олівця, закріпилася назва "протирка".

⁹⁰ *Соболевский А.И.* Славяно-русская палеография: Лекции А.И. Соболевского. – 2-е изд. – СПб.: Изд. Имп. археолог. Ун-та, 1908. – С. 21–22.; *Карский*, 1928. – С. 114–117; *Шляпкин И.А.* Русская палеография по лекциям, читанным в имп. С.-Петербургском археологическом институте. – СПб., 1913. – С. 88–92; *Щепкин*, 1918. – С. 28–30; *Черепнин Л.В.* Русская палеография. – М.: Госполитиздат, 1956. – С. 149; *Тихомиров, Муравьев*, 1982. – С. 56–57; *Кісь Я.П.* Палеография: Навч. посібник. – Л.: Вища шк., 1975. – 78 с.

⁹¹ *Ровинский Д.[А.]* История русских школ иконописания до конца ХVІІ в. // Зап. Имп. археол. о-ва. – СПб., 1856. – Т. 8 – С. 110–125.

⁹² *Петров Н.И.* Типик о церковном и о настенном письме епископа Нектария из его сербского града Веласа 1599 и значение его в истории русской иконописи. – СПб., 1899. – С. 37, 47–48.

⁹³ *Симони*, 1903. – С. 25–29, примітки до тексту с. 69–76. Зазначений рукопис входить до складу рукопису "Типик изложенный..." і зберігається в ІР НБУВ під шифром: ф. 301 (КДА), № 212 [*Лебедев*, 1916. – С. 79].

⁹⁴ *Титов Ф.И.* Очерки по истории русского книгописания и книгопечатания. – [К.,

подає виписки з документів, у яких наводяться відомості про іноземного майстра Йогана Єлкусене, який працював при дворі російського царя Олексія Михайловича, про книги, які він опрацював, та про вартість матеріалів, використаних на оправи⁹⁵. На жаль, автор не вказав джерело, з якого було отримано наведену інформацію.

Важливі дані про зовнішній вигляд окремих елементів оправи містяться у дослідженнях, присвячених певним друкарням, що мали свої власні інтролігаторські майстерні. Наприклад, В.Є. Румянцов у монографії "Древние здания Московского Печатного двора" наводить відомості про зовнішній вигляд та походження середника інтролігаторської (палітурної) майстерні Московського Печатного двору, що зображає сюжет двобою лева та єдинорога⁹⁶. У роботі О.О. Покровського, що також присвячена Московському Печатному двору, подаються важливі факти про історію цієї ж інтролігаторської майстерні, яка існувала при Печатному дворі⁹⁷.

У словнику В.І. Троїцького знаходимо дані про майстрів Патріаршого двору, які виробляли оклади для ікон та інші види церковного начиння для відправи⁹⁸. Автор не тільки зазначає прізвище та ім'я майстра, назву посади, яку він обіймав, але й наводить виписки з документів (із зазначенням джерела інформації), де згадується майстер. У наведених виписках, в основному, вказуються час виконання роботи, її вид, обсяг та вартість, а також кількість золота або срібла, отриманого майстром для виконання зазначених робіт. Серед церковного начиння, що замовлялося майстрам, були і книжкові оклади для напрестольних євангелій та металеві накладні прикраси (середники, наріжники, жуки, застібки) для рукописних та друкованих книг. Майже в усіх випадках, коли мова йшла про книги, вказувалося, куди вони були відправлені після закінчення роботи.

А.Ф. Ізюмов у роботі, присвяченій вкладним книгам Антонієва Сійського монастиря, наводить "роспись переплетной снасти" 1645 р.⁹⁹, тобто перелік інтролігаторського інструменту, що використовувався на той час.

Революційні події 1917–1918 рр. відіграли негативну роль як для вивчення давньоруської книжності в цілому, так і для розвитку досліджень оправ рукописних книг зокрема. Під час революції багато книжок релігійного змісту було втрачено або вивезено за кордон, де вони осіли в приватних та державних колекціях. Колекції та зібрання, що залишилися на території СРСР, як правило, потрапляли до державних архівів та бібліотек. Протягом десятиліть, з перервою на час Другої світової війни, археографи заново переописували та інвентаризували їх, що займало багато часу та перешкоджало проведенню серйозних досліджень рукописних книг. Заідеологізована політика історичних досліджень, спрямована на пріоритет-

---

1911] – Вып. 1.: Русское книгописание XI–XVIII вв. – [43], 47 с., 27 вкл. л. табл. – (Отд. отт. из журнала "Искусство и печатное дело" за 1910 г.).

⁹⁵ *Богоявленский, 1914.* – С. 37, 38, 66. Витяги з рукописів, наведені автором, пізніше майже повністю були відтворені С.О. Клепиковим [*Клепиков, 1959.* – С. 136–137].

⁹⁶ *Румянцов В.[Е.] Древние здания Московского Печатного двора.* – М., 1869. – С. 10, 11, 31.

⁹⁷ *Покровский А.А. Печатный Московский двор в первой половине XVII в.* – М., 1913. – С. 51, 52, 68.

⁹⁸ *Троицкий В.И. Словарь: Мастера-художники золотого и серебряного дела, алмазники и сусальники, работавшие в Москве при Патриаршем дворе в XVII в. // Записки Имп. Москов. Археолог. Ин-та имени императора Николая II.* – Т. 36. – М., 1914. – С. 7–9, 17–19, 23, 26, 30–36, 57, 65, 70, 79–81, 83, 87, 90, 91, 96, 99, 108, 113, 120, 129, 136, 138, 139, 151, 152, 160, 174, 178.

⁹⁹ *Изюмов А.Ф. Вкладные книги Антониева Сийского монастыря 1576–1694 (7084–7202) гг.* – М.: Изд. Имп. ОИДР при Московск. Ун-те, 1917. – С. 42.

ність розробок радянського періоду, надзвичайно згубно відбилася на загальному стані та рівні досліджень рукописних книг: фактично були втрачені професійні кадри археографів та істориків літератури, сформовані наприкінці XIX – на початку XX ст.

У той час, як дослідження текстів рукописних пам'яток з часом були відновлені і в подальшому досягли досить високого рівня, вивчення історії інтролігаторства після появи робіт П.К. Симоні, фактично, протягом тривалого часу не проводилося зовсім. Єдина робота, присвячена оправам, вийшла 1921 р. і належала В.І. Анісімову¹⁰⁰. В ній у конспективній формі було подано загальні відомості з історії та техніки виготовлення оправ. Історії розвитку оправи в Росії автор майже не торкався.

Безумовно, окремі дослідження з'являлися в спеціальній літературі, але вони, значною мірою, були випадковими. Найбільш цікавими є роботи В.К. Клейна та М.С. Смелянова. Так, у роботі В.К. Клейна "Иноземные ткани, бытовавшие в России до XVIII века, и их терминология"¹⁰¹ наводиться коротка характеристика кожного виду тканин, що потрапляли до Росії через торгівлю з іноземцями, та подається назва (назви), під якою ці тканини відомі в писемних джерелах. Серед описаних ним тканин згадуються й ті, що використовувалися для виготовлення оправ. Зазначена робота вийшла друком у 1925 р. і досі залишається єдиним довідковим посібником при описуванні оправ, що мають покриття з тканини. В книзі М.С. Смелянова "Конгревное тиснение на переплетах" для нас особливе значення має вступна стаття О.О. Сидорова "Искусство рельефного переплета", де подається короткий нарис розвитку мистецтва рельєфного тиснення¹⁰².

Таким чином, спеціальних робіт із загальних проблем технології та мистецтва оправи, які б послідовно і цілеспрямовано вивчали оправу східнослов'янських рукописних книг та стародруків, особливо в історичному контексті, в 20–40-х роках не було. Фрагментарні дослідження, безумовно, зробили певний внесок в історію оправи, але системний культурологічний аналіз цього явища не розвивався.

Відродження наукового інтересу до історії інтролігаторської справи відноситься до середини XX ст. і прямо пов'язане з ім'ям російського дослідника рукописної книги та джерелознавця С.О. Клепикова, якого можна вважати одним з перших радянських кодикологів з надзвичайно широкими науковими інтересами. 1946 р. у "Бібліотечному журналі", що видавався ДБЛ, була опублікована його стаття, присвячена виставці західноєвропейських та російських оправ, організованій Відділом рідкісних видань ДБЛ. У ній автором були розставлені основні акценти у вивченні російської оправи¹⁰³. Через два роки в більш розширеному та доповненому вигляді вони були представлені ним у статті "К истории русского художественного переплета"¹⁰⁴. На жаль, вже на час публікації обидві статті стали бібліографічною рідкістю через те, що тираж видання, в якому вони публікувалися,

¹⁰⁰ Анисимов В.И. Книжный переплет: Краткий конспект по истории и технике переплетного дела, с рисунками на отдельных листах. – Пг.: Гос. Изд-во, 1921. – 93 с.; 20 л. цв. ил.

¹⁰¹ Клейн В.К. Иноземные ткани, бытовавшие в России до XVIII века, и их терминология. – М.: Оружейная палата; Мосполиграф, 1925. – 67 с. – (Отд. отт. из сборника Оружейной палаты за 1925 г.).

¹⁰² Сидоров А.А. Искусство рельефного переплета // Смелянов М. Конгревное тиснение на переплетах. – 2-е изд. – М.; Л.: Гизлегпром, 1947. – С. 5–18.

¹⁰³ Клепиков С.А. Выставка художественного переплета (отдел редкой книги) // Библиотечный журнал / ГБЛ. – 1946. – № 1/2 (8/9). – С. 27–53.

¹⁰⁴ Клепиков С.А. К истории русского художественного переплета // Бюллетень ГБЛ (опыт работы). – М., 1948. – № 1(3). – С. 47–59.

був мізерним (близько 200 прим.). Думки автора залишилися практично невідомими широкому загалу дослідників¹⁰⁵.

Переломним роком у відродженні досліджень східнослов'янських оправ слід вважати 1959 р., коли в першому номері книгознавчого щорічника "Книга: Исследования и материалы" була опублікована стаття С.О. Клепікова "Из истории русского художественного переплета"¹⁰⁶, в якій автор простежив розвиток російської художньої оправи на книгах церковного та світського змісту за період від XIII ст. до 1917 р. Про те, який науковий резонанс мала ця робота, говорить той факт, що вже через кілька років вона (частково перероблена) публікується англійською мовою в журналі "The Book Collector"¹⁰⁷.

У 1960 р. у "Записках отдела рукописей Государственной библиотеки СРСР им. В.И. Ленина" ним же була опублікована стаття, присвячена орнаментальним оздобленням кінця XV – першої половини XVII ст. на оправах рукописів бібліотеки Троїце-Сергієвої лаври¹⁰⁸, в якій на підставі матеріалу, зібраного при описуванні рукописних книг цієї бібліотеки, дослідник спробував визначити ті зовнішні ознаки техніки та оздоблення оправ, які могли б допомогти у визначенні часу їх створення. С.О. Клепіковим було зроблено спробу систематизації російських ужиткових оправ кінця XV – першої половини XVII ст. за особливостями конструкції, зовнішнього оформлення та розташування оздоблень на кришках оправ. Ним було виділено три основні групи оправ, обґрунтовані принципи їх датування і локалізації, а також встановлені хронологічні рамки для кожної з них. За місцем створення вони отримали умовні назви: чудовські оправи, оправи Троїце-Сергієвої лаври та Московського Печатного двору. До статті був доданий альбом протирок з відбитків тиснення на оправах, що містить близько 600 зразків басм, накаток, кутиків, середників, які були систематизовані за видами інструментів та формою відбитків. Крім того, автор наводить 15 найбільш типових схем їх розташування на кришках оправ, що дозволяє з великим ступенем вірогідності визначати оправи новгородського та московського походження.

Надалі деякі з висновків відносно періодизації історії російської оправи були уточнені С.О. Клепіковим при розробці методичних рекомендацій з описування для Зведеного каталогу слов'яно-руських рукописів XII–XIII ст., що зберігаються в СРСР¹⁰⁹. Запропонована ним класифікація російських шкіряних оправ з тисненням базувалася на систематизації їх за деякими конструктивними особливостями, притаманними оправам різних періодів, та за розміщенням оздоблення на їх кришках. Для кожного періоду, наведеного автором, надається коротка інформація про матеріал кришок та конструктивні особливості обробки, способи їх кріплення до блока, матеріал покриття, застібки та характер оздоблення кришок. Крім російських оправ, автор побіжно зупиняється на українських та литовських оправах. У кінці статті наводяться п'ять зразків описів, які бажано подавати до Зведеного каталогу.

Праці С.О. Клепікова відкрили нову сторінку в дослідженні давньоруських та російських оправ і стали підґрунтям, на якому базуються наші знання про давні

---

¹⁰⁵ Подібна ситуація нині спостерігається в Україні та республіках колишнього СРСР, де значна частина наукових видань виходить тиражами, що не перевищують 100–200 прим., і вже на час виходу вони стають раритетами, не доступними для більшості дослідників.

¹⁰⁶ Клепиков, 1959. – С. 98–128.

¹⁰⁷ Klepikov S.A., 1961; Klepikov S.A. Russian Bookbinding from the Middle of the 17th to the 19th Century // The Book Collector. – London, 1962. – Vol. 11. – N 4. – P. 437–447.

¹⁰⁸ Клепиков, 1960.

¹⁰⁹ Клепиков, 1976.

східнослов'янські оправи взагалі, хоча час і підтвердив, що деякі з його висновків виявилися помилковими. Це пов'язано, перш за все, з тим, що в коло дослідницьких інтересів С.О. Клепікова в основному входило вивчення рукописних зібрань Москви, а оправи, що зберігалися в інших місцях, пройшли поза його увагою.

Вивчення прикрас давньоруських оправ були продовжені у роботах О.М. Шварц. В основу її досліджень було покладено вивчення Софійсько-Новгородської бібліотеки, яка збереглася в більш-менш єдиному комплексі рукописних книг та стародруків. О.М. Шварц був проведений ретельний кодикологічний аналіз рукописів бібліотеки, в результаті якого за допомогою філіграней та схем розташування елементів прикрас на оправах та їх подальшого порівняння було виділено 60 паперових та пергаменних рукописів періоду до 80-х років XV ст., що мають так звані "пізньоновгородські оправи"¹¹⁰. Дослідження цих рукописів підтвердило, що порівняння схем розташування елементів прикрас на оправах та характеру малюнка на окремих штампах дає можливість виявити групи рукописів, що вийшли з однієї майстерні. Автором статті були виділені чотири такі групи. В цій же публікації наведені фотографії відбитків басм, які зустрічаються на оправах означених груп, але є відсутніми в альбомі С.О. Клепікова¹¹¹.

Деякі висновки досліджень О.М. Шварц стосовно давньоруських оправ та візантійського впливу на них були викладені в статті "О византийском влиянии на русский переплёт"¹¹². Її спостереження, що базуються на більш численному матеріалі, ніж у роботі Клепікова, дають можливість інакше поглянути на деякі висновки щодо початку застосування сліпого тиснення на давньоруській оправі, а також на періодизацію на основі зміни типів тиснених прикрас на кришках оправ, запропоновану С.О. Клепіковим. Під час роботи виявилось, що система датування, запропонована С.О. Клепіковим для давніх оправ, має значні вади¹¹³. Так, використання його методичних рекомендацій при складанні Зведеного каталогу слов'яно-руських рукописів XII–XIII ст. призвело до помилки в датуванні первинних (оригінальних) оправ ряду рукописів. Робота О.М. Шварц підтвердила, що велику роль у правильному датуванні оправи рукопису відіграє визначення її первинності чи вторинності, тобто власне того, чи є первинною оправа, в якій рукопис дійшов до нашого часу. Неабияку допомогу в цьому питанні можуть надати дослідникам реставратори, які накопили великий досвід у визначенні первинності давніх оправ.

Деякі відомості про інтролігаторство в монастирях Російської Півночі (Русского Севера) наводяться в роботі М.В. Кукушкіної, що присвячена вивченню різних аспектів історії побутування рукописних книг у цьому регіоні¹¹⁴. Щоправда, деякі з її висновків, особливо ті, що стосуються сюжетних зображень на середниках, які авторка вважала емблемами Антонієво-Сійського та Соловецького монастирів, були згодом спростовані В.В. Калугіним¹¹⁵.

Результатом багатьох археографічних експедицій Сибіром, Уралом та Алтаєм протягом 1965–1983 рр. стала робота М.М. Покровського "Путешествие за редкими книгами", присвячена рукописним багатствам старообрядців. Для нас ця праця

¹¹⁰ Шварц, 1981; Шварц Е.М. Кодикологический анализ пергаменных рукописей XIV–XV вв. (на материале Софийско-Новгородского собрания ГПБ) // ВИД. – 1978. – № 18. – С. 110–120.

¹¹¹ Шварц, 1981. – Табл. № XIII.

¹¹² Шварц, 1991.

¹¹³ Клепиков, 1976. – С. 51.

¹¹⁴ Кукушкина, 1977. – С. 58–60, 122–124; рис. 36, 37, 39.

¹¹⁵ Калугин, 1989.

важлива тим, що в ній автор розповів, як у середовищі сучасних старообрядців зберігаються давні традиції виготовлення рукописних книг. Дослідник не тільки детально описує процес написання книги та створення оправи для неї, але й наводить фотографії інтролігаторського інструментарію, який використовують старообрядці при виготовленні оправ¹¹⁶.

У праці М.І. Слуховського про історію російських бібліотек XVI–XVII ст. піднімається питання зберігання книг у бібліотеках того часу. Особливу увагу автор приділяє виготовленню оправ на книги: майже весь другий розділ його роботи присвячено цій проблемі. Він не лише коротко розкриває процес виготовлення оправи, але й наводить цінні відомості про соціальне походження та положення інтролігаторів у Російській державі, отримані ним з рукописних джерел XVI–XIX ст. Робота, яку провів М.І. Слуховський з виявлення цих відомостей, величезна, адже вони вкрай мізерні, тому кожне нове свідчення є дуже цінним для історії інтролігаторства на східнослов'янських землях¹¹⁷.

Досить часто при вивченні оправ поза увагою дослідників лишаються деякі конструктивні особливості їх виготовлення, що можуть стати в нагоді при локалізації місця та часу створення. Це пов'язано з відсутністю спеціальних знань з історії оправи як давнього та маловивченого мистецтва. Велику допомогу у заповненні лакун у цьому питанні могли б надати дослідникам реставратори книг, на чому наголошував ще В.І. Малишев¹¹⁸. Адже саме при реставрації книг у більшості випадків стає можливим дослідження матеріалу кришок, способів їх кріплення до блока та деяких інших особливостей конструкції книги, що за звичних умов є суттєвою перешкодою для вивчення без порушення цілісності пам'ятки.

Саме реставраторам ми завдячуємо нашими знаннями про конструктивні особливості оправ, виготовлених у певних географічних регіонах Росії. Естонський реставратор Е. Валк-Фалк, роботи якого вже згадувалися вище, в статті "Об истории книги и русского переплета"¹¹⁹ наводить огляд конструктивних ознак греко-слов'янських оправ, виявлених при консервації російських оправ XIV–XVII ст. у науковій бібліотеці Тартуського університету. Аналіз оправ з колекції Псково-Печерського монастиря дозволив йому виділити ряд характерних елементів, притаманних оправам саме цього монастиря, і, в свою чергу, розробити новий метод консервації греко-слов'янських оправ. На жаль, робота відома лише незначному колу фахівців-реставраторів. В Україні вона практично невідома, мовний бар'єр став на заваді її поширенню поза межами Естонії.

Взагалі, наукові праці, присвячені виявленню конструктивних особливостей оправ кирилических книг, створених в окремих світських та церковних скрипторіях, практично відсутні, що значною мірою утруднює локалізацію давніх оправ (особливо це актуально при вивченні одиничних надходжень рукописних книг до окремих колекцій та збірок, оправи яких не можуть бути пов'язані з певними регіонами без порівняння їх з конкретними оправами, локалізація яких чітко відома). Спробі дослідити оправи окремого монастиря та локалізувати місце їх походження і час створення, спираючись на сукупність палеографічних та кодикологічних особливостей, притаманних рукописним книгам, виготовленим на певній тери-

¹¹⁶ Покровский Н.Н. Путешествие за редкими книгами. – 2-е изд. – М.: Книга, 1988. – С. 25–37.

¹¹⁷ Слуховский, 1973. – С. 26–32.

¹¹⁸ Малишев В.И. Старинные переплеты и рукописные находки // Рус. лит. – Л., 1960. – № 4. – С. 188–190.

¹¹⁹ Валк-Фалк Э. Об истории книги и русского переплета // Книга – время – реставрация: Сб. статей. – Тарту, 1976. – Вып. 3. – С. 26–63. – Эст.

торії, присвячена стаття реставратора БАН Е.В. Смирнової¹²⁰. Детальне кодикологічне дослідження рукописних книг із Красногорського монастиря дозволило виділити серед них такі, оправи яких мають ряд спільних рис, що свідчить про єдину традицію, яка існувала в певній місцевості, а можливо і в одній майстерні. Крім того, виявлені спільні риси в оздобленні оправ засвідчують взаємонаслідування техніки оформлення тиснених оправ у різних регіонах. Робота Е.В. Смирнової підтвердила можливість використання оправ для датування та локалізації недатованих пам'яток і необхідність подальшої роботи зі створення альбомів тиснень, притаманних оправам, виготовленим у конкретних регіонах та майстернях¹²¹.

Значне збільшення тиражів видань у XVIII ст. призвело до спрощення техніки оправлення книг та появи нових, більш економних у виробництві видів оправ – твердих та м'яких видавничих палітурок. Еволюції російських видавничих палітурок (оправ та обкладинок) присвячені роботи І.Н. Розанова¹²², Г.О. Брилова¹²³, О.О. Сидорова¹²⁴, І.М. Полонської¹²⁵. Основна увага в них приділяється дослідженню умов, які сприяли розвитку зазначених видів оправ та обкладинок у Росії XVIII ст., а також аналізу особливостей оформлення набірних видавничих обкладинок, які на сьогодні власне самі є цінним джерелом, що часто містить унікальну історико-книжну інформацію про тогочасну книжкову справу.

Друковані книги, видані від початку книгодрукування до 1850 р. включно, за радянських часів прийнято було відносити до антикварних книг, якими торгували букіністичні магазини. Значна частина цих книг мала видавничі або високохудожні оправи, виконані на індивідуальне замовлення. Питанням історико-книгознавчого вивчення та букіністичної оцінки вартості цих оправ були присвячені праці О.Л. Данилової-Нитусової¹²⁶.

Як бачимо, робіт, присвячених дослідженню оправи друкованої книги нового і новітнього часів, що більше належать до сфери виробництва, аніж до мистецтва, вийшло небагато. В основному вони присвячені оправам російськомовної книги. Наукових праць стосовно видавничих та художніх оправ української друкованої книги нами не виявлено.

¹²⁰ Смирнова Э.В. Переплет в кодикологическом исследовании рукописной книги (на материале рукописей Красногорского монастыря) // *Опыты по источниковедению: Древнерусская книжность: Сб. ст. в честь В.К. Зиборова.* – СПб.: Наука, 1997. – С. 88–96.

¹²¹ Перспективність таких досліджень засвідчують роботи С.В. Зінченко з виявлення конструктивних особливостей, притаманних книгам, створеним у провінційних монастирях Західної України та Молдавії. Вже виявлено 9 таких монастирів.

¹²² Розанов И.Н. Книга и люди в России XIX в. // *Книга в России.* – М., 1925. – Ч. 2. – С. 442–454; Розанов И.Н. Русская печатная обложка XVIII и XX вв. по материалам ГИМа // *Библиотековедение и библиография.* – 1930. – № 1/2. – С. 220–221.

¹²³ Брылов Г.А. Обложка книги. Опыт исторического исследования. – Л.: Изд-во Акад. художеств, 1929. – 120 с.: ил; Брылов Г.А. Обложка книги и издательский переплет // *Книга о книге.* – Л., 1929. – Вып. 2. – С. 143–155.

¹²⁴ Сидоров А.А. Русская наборная обложка XVIII–XX вв. // *Искусство книги.* – 1968. – Вып. 5. – С. 248–260.

¹²⁵ Полонская И.М. К истории русской издательской обложки и переплёта XVIII в. // *Всесоюзная научная конференция "Книга в России до середины XIX в.": Тезисы докладов / БАН СССР.* – Л., 1976. – С. 32–39; Полонская, 1979.

¹²⁶ Данилова-Нитусова О.Л. Русский художественный переплет антикварных книг и его букинистическая классификация // *Книжная торговля. Исследования и материалы.* – 1978. – Вып. 5. – С. 197–207; Данилова-Нитусова О.Л. Проблемы историко-книговедческого изучения и букинистической оценки русского книжного издательского переплета XIX в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1980. – 12 с.

Не менш важливою для розвитку досліджень з історії інтролігаторства та палітурництва є проблема термінологічного забезпечення, без вирішення якої неможливою є навіть постановка питання про подальший розвиток історичних досліджень оправи. Відсутність розробок на цю тему обумовлюється і відсутністю узгоджених наукових досліджень. Пошуки рукописних джерел з описом технології слов'янської оправи є надзвичайно важливими для історії інтролігаторського ремесла. Але навіть при наявності таких писемних джерел виникає проблема зіставлення давніх та сучасних інтролігаторських і палітурних термінів. На необхідність створення спеціального термінологічного словника вказував ще П.К. Симоні¹²⁷, який першим спробував дати визначення деяких термінів. Він навіть почав збирати матеріал для нього, але революція 1917 р. та подальші події не дозволили здійснити задум стосовно цього видання¹²⁸.

Першими, хто в радянський час звернув увагу на необхідність створення такого термінологічного словника, були російський реставратор В. Мотовилов та естонський – Е. Валк-Фалк. Завдяки їх зусиллям у 1976 р. з'явилася робота "Русская переплетная техника и ее терминология по работам Симони", яка є тримовним словником інтролігаторських термінів, складеним на підставі джерел, опублікованих П.К. Симоні. Еквіваленти давньоруських термінів у словнику подаються паралельно російською та естонською мовами. Вже тоді автори відзначали, що в давній інтролігаторській практиці існує різнобій у термінах, тобто одні й ті самі інструменти інтролігатора часто називалися по-різному¹²⁹.

Важливий внесок у роботу по вивченню спеціальної лексики інтролігаторського мистецтва XVI–XVIII ст. за рукописними джерелами був зроблений В.В. Калугінін¹³⁰. Ним були досліджені майже всі відомі на сьогодні рукописні джерела, що мають відношення до історії інтролігаторства в Росії від найдавніших часів, а також опубліковані маловідомі джерела XVII–XIX ст. – професійні "указы" з техніки та "росписи" інтролігаторських інструментів¹³¹.

У 1990 р. у статті, присвяченій питанням описування давньоруських ужиткових оправ, В.В. Калугінін була зроблена спроба, спираючись на досвід Археографічної комісії СРСР з підготовки Зведеного каталогу слов'яно-руських рукописів, дещо доповнити методичні рекомендації С.О. Клепікова, видані 1976 р.¹³² Робота складається з двох частин: методики опису вжиткових оправ та словника спеціальної інтролігаторської (палітурної) лексики. В першій частині автор визначає основні види оправ, що побутували на східнослов'янських землях у XIII–XVIII ст., та більш-менш детально зупиняється на характеристиці технічних особливостей та оздоблення оправи (кришок, покриття, захисно-декоративних елементів, фор-

¹²⁷ Симоні, 1903. – С. XII.

¹²⁸ Ця картотека під назвою "Материалы для словаря графических искусств (книжное и иконописное дело старого и нового времени" зберігається в Інституті російської мови РАН.

¹²⁹ Мотовилов В., Валк-Фалк Э. Русская переплетная техника и ее терминология по работам Симони // Raamat-aeg restaureerimine. Artiklite kogumik: Сб. ст. – Тарту, 1976. – Вып. 3. – С. 64–110. – Рус., эст.

¹³⁰ Калугин В.В. Лексика переплетного дела Древней Руси // Русская речь. – 1983. – № 3. – С. 90–95; Калугин В.В. Запись Наслава на "Мстиславовом евангелии" и древнерусская лексика книжного дела // Древнерусский литературный язык и его отношение к старославянскому. – М.: Наука, 1987. – С. 111–117; Калугин В.В. Русская лексика переплетного дела XI–XVII вв.: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1987. – 21 с.

¹³¹ Калугин, 1987а; Калугин, 1987б; Калугин, 1988; Калугин, 1991.

¹³² Калугин, 1990.

заців) та блока книги. Всі свої твердження автор ілюструє посиланнями на оправи рукописів з конкретних книгосховищ (ЦДАДА, ДБЛ, ДІМ тощо). Друга частина роботи – словник спеціальної інтролігаторської (палітурної) лексики, складений автором з інтролігаторських та палітурних термінів, виявлених у рукописних джерелах та писемних пам'ятках XII–XX ст. До нього також включені деякі з термінів, що зустрічаються в сучасній палеографічній літературі і знання яких може стати у нагоді при описуванні рукописів. У словниковій статті до кожного слова наводяться всі визначення, під якими воно зустрічається в джерелах, та дата (століття або рік) написання пам'ятки, в якій його виявлено. Терміни, які автор рекомендує для вживання, позначаються астериском.

В.В. Калугіним було також здійснено спробу дослідити появу в російській мові окремих інтролігаторських термінів¹³³, а також проаналізувати хронологічну зміну іконографії та символіки сюжетних середників на оправах Троїце-Сергієвої лаври¹³⁴. Виявлення та вивчення різних типів та варіантів сюжетних середників є одними з актуальних і перспективних завдань сучасної східнослов'янської кодикології.

Безумовно, згадані праці заклали основи для подальшого вивчення давньої лексики і уніфікації інтролігаторської та палітурницької термінології, яка й досі лишається одним з найбільш актуальних питань. Робіт, присвячених дослідженню середньовічної інтролігаторської термінології, що побутувала в Україні, автором не виявлено.

За радянських часів у багатьох дослідників книги виробився стереотип того, що всі давні східнослов'янські оправи, які дійшли до нашого часу, є оправами російського походження, і тому немає потреби звертати увагу на оправи, створені в Україні та Білорусії, особливо якщо зважити, що первинні оправи від часів сивої давнини тут практично не відомі¹³⁵.

Зазвичай у радянському книгознавстві історію розвитку інтролігаторства та палітурництва в Україні починали від XVII ст.¹³⁶, у кращому випадку від XVI ст., зовсім ігноруючи той факт, що згідно з літописними свідченнями перший скрипторій на Русі був створений саме в Києво-Печерській лаврі, і впродовж кількох століть книги, вироблені тут, лишалися взірцем для наслідування в усіх східнослов'янських землях, що без наявності досвідчених інтролігаторів було б неможливо. Саме на спростування цього стереотипу й була спрямована діяльність українських істориків, книгознавців та мистецтвознавців.

Початок вивчення історії української оправи припадає на перше пореволюційне десятиліття, коли в Україні активізується інтерес до власної культури, її джерел та відродження національних традицій. Створення Всеукраїнської академії наук і, зокрема, Українського наукового інституту книгознавства, у якому були сконцентровані наукові дослідження з історії книги та інтролігаторства, сприяло активізації вивчення давніх історичних та літературних рукописних пам'яток.

Перші роботи, присвячені власне українській оправі та книжній культурі України взагалі, з'являються 1918 р. Незважаючи на невеликий обсяг, вони містять дуже цінну інформацію про українські оправи, створені в Україні як в давні часи, так і в часи недалекого минулого.

¹³³ Калугин В.В. Байса и басма // Русская речь. – 1986. – № 2. – С. 100–105.

¹³⁴ Калугин, 1989.

¹³⁵ Авторіві не вдалося виявити жодної роботи, присвяченої безпосередньо білоруським оправам, але окремі виявлені зразки первинних оправ XVI–XVII ст. дають підстави вважати, що на розвиток інтролігаторства в Білорусії мали вплив ті самі історичні причини, що і в Україні.

¹³⁶ Саме початком XVII ст. датуються найбільш давні документи стосовно діяльності інтролігаторської майстерні при друкарні Києво-Печерської лаври, що збереглися до сьогодні.

У 1918 р. у часописі "Книгарь" було опубліковано повідомлення К.В. Широцького про характерні особливості фарбування шкіри, тканин та паперу, що використовувалися в Україні для покриття кришок оправ у XVI–XVII ст. Автор простежив появу різнокольорового паперу в Україні, спробував визначити деякі основні різновиди декоративного паперу та кольорових шкір, характерні для оправ українських стародруків різних регіонів та майстерень у XVII–XVIII ст.¹³⁷ У тому ж часописі через рік була опублікована його стаття "Наше стародавнє інтролігаторство", де автор подав короткий історичний огляд розвитку інтролігаторства в Україні. Він першим звернув увагу на впливи, що їх зазнало на собі українське інтролігаторське мистецтво, та характер оздоблення (різні види тиснення та металеві прикраси), притаманні українським оправам XVI–XVII ст., використання пергамену в приватних майстернях¹³⁸.

В.Л. Модзалевський в часописі "Наше минуле" дає короткий огляд розвитку інтролігаторства в Україні, базуючись на архівних матеріалах, що зберегли відомості про конкретних українських інтролігаторів¹³⁹.

Особливо цінною для сучасного дослідника українських ужиткових оправ лишається робота П. Курінного, опублікована в 1926 р. у першому томі "Трудів УНІК". Вона була присвячена історії інтролігаторської (палітурної) майстерні Києво-Печерської лаври у XVII–XVIII ст. та характеристиці її оправ¹⁴⁰. Автор зробив спробу класифікації оправ за типами, спираючись, в основному, на оздоблення оправ. Він виділяє 5 типів оправ, визначає 9 груп басм, що найчастіше зустрічаються на оправах лаврських стародруків, наводить фотографії зразків інструментів (накаток, середників та кутиків), що їх використовували у своїй роботі лаврські інтролігатори у зазначений період¹⁴¹. Свої висновки П. Курінний обґрунтував посиланнями на документи з архіву Києво-Печерської лаври¹⁴². Незважаючи на деякі помилки в описуванні послідовності виготовлення оправи, ця праця й досі залишається єдиним серйозним посібником, що дає можливість з досить високим ступенем вірогідності визначати оправи, виготовлені в Києво-Печерській лаврі.

Але, на жаль, діяльністю П. Курінного і закінчується десятиліття бурхливого зародження нової галузі в українському книгознавстві – історії українського інтролігаторства та палітурництва. Так само, як і в Росії, події радянської історії 20–40-х років призвели до повного припинення в Україні досліджень стосовно історії слов'янської оправи взагалі та української зокрема.

Можливо, певною мірою, відновленню інтересу до цих досліджень сприяла робота С.О. Клепікова "Из истории русского художественного переплета", що вийшла в 1959 р. і про яку ми вже згадували.

¹³⁷ Широцький К.В. Кольорові папери // Книгарь. Літопис українського письменства. – К., 1918. – Ч. 12–13. – С. 691–694.

¹³⁸ Широцький, 1919.

¹³⁹ Модзалевський, 1918. На жаль, спроби автора розшукати документи, про які згадується, не мали успіху.

¹⁴⁰ Курінний, 1926.

¹⁴¹ Наведені П. Курінним інтролігаторські інструменти належали секції письма та друку Музею культур і побуту, що в ті часи входив до складу Лаврського музейного містечка (нині Державний Києво-Печерський історико-культурний заповідник). На жаль, подальша доля цих інструментів невідома, – можливо, вони разом з багатьма цінностями Києво-Печерської лаври були вивезені нацистами з Києва в період окупації 1941–1943 рр., але одне відомо достеменно, що після Другої світової війни вони не повернулися до фондів музею.

¹⁴² Архів Києво-Печерської лаври зберігається в ЦДІАК України (ф. 128). На жаль, найдавніша частина цього архіву загинула під час пожежі ще в XVIII ст.

Так, у 1966 р. у збірнику "Історичні джерела та їх використання" була опублікована стаття В.К. Сіверської, присвячена оправам львівських актових книг XV–XVII ст.¹⁴³ За спостереженнями авторки, їх зовнішній вигляд та оздоблення багато в чому залежали від розміру книги та важливості зібраних в ній документів. Дослідження якості матеріалу цих оправ та засобів їх художнього оформлення дозволили В.К. Сіверській зробити важливий висновок про те, "що кожную книгу, рукописну чи пізніше друковану, без огляду на її зміст і призначення в середньовіччі цінили дуже високо, а тому опраправляли книгу не тільки з метою збереження, а й щоб зробити її мистецьким твором"¹⁴⁴.

Того ж року в журналі "The Book Collector" була надрукована стаття С.О. Клепікова "Historical Notes on the Ukrainian Bookbinding"¹⁴⁵, в якій він здійснив спробу короткого аналізу українських оправ, що зберігаються в Москві. В кінці статті автор наводить ряд своїх спостережень стосовно основних відмінностей між російськими та українськими оправами XVI–XVIII ст. Дещо перероблений російськомовний варіант статті було надруковано 1977 р. у науковому збірнику "История книги и издательского дела"¹⁴⁶.

Через 17 років (у 1973 р.) у збірнику "Середні віки на Україні" з'явилася стаття польського книгознавця Е.Й. Ружицького, присвячена львівським інтролігаторам¹⁴⁷. Спираючись на документи ЦДІАЛ України, а також використовуючи польські друковані джерела, автор наводить цікаві дані про інтролігаторів, які працювали у м. Львові в XVI – першій половині XVIII ст., про їх соціальне та економічне становище. Ці відомості досить уривчасті, але все ж вони дають можливість стверджувати, що інтролігаторське мистецтво м. Львова знаходилося на значному рівні майстерності, що є особливо характерним для оправ XVI–XVII ст.

Якщо в пореволюційні роки (1918–1926) в Україні було опубліковано шість статей, присвячених різним аспектам інтролігаторства, то на початок 1990-х років – тільки дві, з яких одну написав поляк Е.Й. Ружицький. До цієї кількості слід додати ще дві вже згадувані статті С.О. Клепікова, що фактично є однією статтею, опублікованою різними мовами. Як бачимо, регрес у розвитку цієї галузі українського книгознавства очевидний.

У 1988 р. у відділі рукописів ЦНБ ім. В.І Вернадського¹⁴⁸ були відновлені роботи з дослідження рукописних книг XIV–XVIII ст. для написання зведеного каталогу слов'яно-руських рукописів та паралельно розпочато діяльність з розробки уніфікованої схеми наукового опису рукописних книг для комп'ютерної бази даних, які мали на меті створення в майбутньому єдиної бази даних на всі кириличні рукописні книги, що зберігаються в різних установах України та в приватних осіб. Розробка програми для комп'ютерної бази даних передбачає попереднє укладання структурованої схеми повного кодикологічного опису рукописної книги, яка враховувала б усі аспекти її вивчення як комплексної пам'ятки духовної та матеріальної культури. За допомогою спеціалістів різних наук (істориків, кодикологів, текстологів, палеографів, філологів, матеріалознавців та реставраторів книги) та

¹⁴³ Сіверська, 1966.

¹⁴⁴ Там само. – С. 281.

¹⁴⁵ Klepikov S.A. Historical Notes on the Ukrainian Bookbinding // The Book Collector. – London, 1966. – Vol. 15, № 2. – P. 135–142.

¹⁴⁶ Клепиков С.А. Из истории украинского переплета XVII–XVIII вв. // История книги и издательского дела: Сб. науч. тр. – Л.: БАН СССР, 1977. – С. 53–61.

¹⁴⁷ Ружицький, 1973.

¹⁴⁸ У 1992 р. відділ був реорганізований в Інститут рукопису Бібліотеки, яка в 1996 р. була перейменована на Національну бібліотеку України ім. В.І. Вернадського.

на підставі аналізу запитів відвідувачів відділу було окреслено коло питань, що виникають у дослідників в процесі роботи з рукописною книгою і які стали основою для кодикологічної моделі структури формалізованого опису рукописної книги, проект якої був опублікований у 1992 р.¹⁴⁹ для обговорення. Вона була розроблена в україно- та російськомовному варіантах, що дозволяло залучити до її обговорення не лише вітчизняних дослідників, а й науковців інших країн, які займаються вивченням кирилических книг.

Представлена для обговорення кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису складається з двох частин: охоронного (реєстраційного) опису та структури формалізованого опису, що є детальною схемою опису рукописної книги і, в свою чергу, поділяється на три великі розділи: зовнішній опис, зміст та історія побутування книги, що відповідають трьом методично самостійним напрямкам у кодикологічному аналізі книги. Одним з рівноправних підрозділів зовнішнього опису став детальний опис оправи¹⁵⁰: було здійснено спробу розробки універсальної структури опису оправ, датованих різним часом і виготовлених у різній техніці. Використання такого деталізованого структурованого опису дозволило б у майбутньому зібрати емпіричний матеріал, що дозволив би реконструювати історію розвитку українського інтролігаторства, а також визначити впливи інших технік на техніку конструкції та оздоблення української оправи¹⁵¹.

Одним з напрямів створення кодикологічної моделі формалізованого опису стало вивчення оправи як невід'ємної структурної частини будь-якої рукописної пам'ятки у формі кодексу, а також збір матеріалів з історії вітчизняної оправи. У процесі роботи над виробленням схеми моделі формалізованого опису з'ясувалося, що аж до сьогодні в Україні є відсутньою єдина система обліку та опису рукописних книг і немає навіть зведеного переліку українських рукописних пам'яток, що зберігаються в країні¹⁵² та поза її межами¹⁵³.

Іншою, не менш актуальною проблемою, що виникла при створенні україномовного варіанта схеми, стала нерозробленість української термінології з інтролігаторства та палітурництва. Певну інформацію про сучасну палітурну термінологію дають словники з поліграфічної та видавничої термінології. На жаль, україномовних професійних термінологічних словників на час складання схеми в Україні

¹⁴⁹ Дубровіна, Гальченко, 1992.

¹⁵⁰ Там само. – С. 37–43 (україномовний варіант), 109–115 (російськомовний варіант).

¹⁵¹ Подібні погляди, але стосовно необхідності всебічного поглибленого вивчення російських середньовічних оправ, висловлювалися В.М. Гішплінг [*Гішплінг В.М. Особенности реставрации русского средневекового переплета // Исследование, реставрация и консервация средневековых рукописных памятников (16–21 окт. 1989 г.): Тез. докл. / ВНИИР.– М., 1989. – С. 12–13*].

¹⁵² Рукописні книги XI–XIII ст., що зберігаються в архівах, бібліотеках та музеях України, увійшли до видання: *Сводный каталог, 1987*. Інформацію про рукописні книги XIV–XVIII ст. можна знайти у довідкових виданнях (каталогах, описах, оглядах), що періодично видаються окремими бібліотеками та архівними установами України.

¹⁵³ Деякі відомості про давньослов'янські та українські пам'ятки, які зберігаються в колишніх радянських республіках та країнах народної демократії, можна отримати з описів, які вже раніше були там опубліковані. Відомості про слов'янські рукописи, що знаходяться в країнах Західної Європи та Америці, є дуже мізерними та уривчастими. Досвід Західної Європи показав, що для виявлення українських і білоруських рукописів за кордоном необхідно провести фронтальний перегляд усіх рукописів, написаних кирилицею. Це пов'язано з тим, що нерідко під час описування, за повідомленням А.А. Турилова, іноземні дослідники відносять українські та білоруські рукописи до болгарських, македонських і навіть валахських рукописів.

не було, крім короткого російсько-українського словника В.І. Бова та М.П. Доломіна, що містить незначну кількість сучасних палітурних термінів¹⁵⁴.

Розроблена схема опису оправи була представлена для обговорення на міжнародній конференції "Дослідження, реставрація і консервація середньовічних рукописних пам'яток" у 1989 р.¹⁵⁵, де знайшла схвалення серед реставраторів книги.

Паралельно з розробкою схеми опису оправи було розпочато роботу зі створення серії альбомів, що містять протирки з відбитків тиснення, які систематизовані за формою та видами інструментів (середники, кутики, басми, накатки)¹⁵⁶, найбільш типові схеми розташування тиснення на східнослов'янських оправах, характерні для окремих місцевих шкіл, та замальовки конструктивних особливостей окремих частин та вузлів оправ (кришок, капталів, способів шиття блока та його кріплення до кришок), характерних для конкретних регіонів України¹⁵⁷. Наявність таких альбомів значною мірою може стати у нагоді при вивченні історико-кодикологічних тенденцій розвитку оправи, виявленні конструктивних та мистецьких особливостей місцевих інтролігаторських шкіл. Емпіричний матеріал, зібраний за допомогою запропонованої схеми, дасть можливість реконструювати історію розвитку інтролігаторства та палітурництва в Україні, а також у сусідніх з нею країнах, особливо в Росії та Білорусії.

Фронтальний перегляд колекції рукописних книг ІР НБУВ за розробленою схемою дозволив виявити кілька шкіряних оправ, що мають кришки, конструкція яких досі не згадувалася ані книгознавцями, ані реставраторами. Детальний опис однієї з виявлених оправ за запропонованою схемою був опублікований в другому випуску наукового збірника "Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічне дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів"¹⁵⁸.

Для історії української оправи XVI–XVIII ст. неабияке значення має вивчення не лише конструктивних особливостей техніки оправлення, а й мистецтвознавче дослідження сюжетів мідних кліше та їх відбитків на оправах, які, як і мідні гравірувальні дошки друкарень, можуть надати важливу інформацію про європейський вплив на українську гравірувальну школу та стати в нагоді при визначенні хронологічних меж побутування конкретних оправ. Перша спроба такого дослідження була зроблена в 1994 р., коли на експертизу до ІР НБУВ було передано двобічний середник, який, за словами власника, датувався XVII ст. На підставі мистецтвознавчого аналізу було зроблено його атрибуцію, яка дозволила визначити, що досліджуваний двобічний середник та двобічний косинець з фондів НБУВ,

---

¹⁵⁴ Краткий русско-украинский словарь полиграфических и издательских терминов / Сост.: В.И. Бова, Н.П. Доломино. – К.: Техніка, 1969. – 114 с.

Кілька років тому у Львівському поліграфічному технікумі було здійснено спробу, на жаль, не дуже вдалу, зі створення словника сучасних україномовних поліграфічних термінів, в якому наводяться і палітурні терміни [Див.: Жидецький Ю. Логач К. Короткий тлумачний словник поліграфічних термінів. – Львів: Основа, 1996. – 47 с.].

¹⁵⁵ Гальченко Е.М. Методика описания переплётов рукописных и старопечатных книг // Исследование, реставрация и консервация средневековых рукописных памятников (16–21 окт. 1989 г.): Тез. докл. / ВНИИР. – М., 1989. – С. 12–13.

¹⁵⁶ Нині кількість зібраних автором протирок з відбитків на тиснених оправах сягає 700 од.

¹⁵⁷ Гальченко Е.М. Создание вспомогательных иллюстрированных справочников в отделе рукописей ЦНБ им. В.И. Вернадского АН УССР для изучения истории отечественного переплета // Тез. докл. и сообщ. республ. конф. "Перспективы развития библиотечного дела в Украинской ССР", 16–18 окт. 1990 г. – К., 1990. – Ч. 1. – С. 81–82.

¹⁵⁸ Гальченко, 1994.

ймовірніше за все, створені одним майстром і датуються першою чвертю XVII ст. На думку Г.М. Юхимця, який здійснював атрибуцію, їх автора разом з авторами дереворитів лаврських видань – Анфологіону (1619 р.) та Службника (1628 р.) можна з великим ступенем вірогідності віднести до одного кола майстрів¹⁵⁹.

До останнього часу ІР НБУВ був єдиним місцем в Україні, де здійснювалися дослідження зі збирання інформації про характер оздоблення та конструктивно-технологічні особливості виготовлення українських оправ. Останнім часом плано-мірні дослідження з вивчення західноукраїнських, галицьких та львівських оправ XV–XVIII ст. розпочаті в Національному музеї у Львові. Під час фронтального перегляду рукописного та книжкового зібрання музею його науковим співробітником С.В. Зінченко було виявлено зовсім новий тип оправ, досі не описаний і не відомий спеціалістам¹⁶⁰. Це оправи, поволочені шкірою або тканиною (переважно полевкашеними), на які зверху нанесене оздоблення, виконане темперними або олійними фарбами за іконописною технікою та іконографією. Значну допомогу у їх датуванні може надати аналіз та атрибуція малярських зображень за іконографічними, стилістичними та технічними особливостями виконаного іконопису. Зокрема, такий аналіз був здійснений стосовно зображення Розп'яття на оправі Євангелія 1571 р. з с. Угорок. За стилістичними та іконографічними особливостями зображення на оправі датується 30-ми роками – другою половиною XV ст., тобто кришка із зображенням щонайменше на 100 років молодша за сам рукопис. Це дає С.В. Зінченко підстави стверджувати, що для оправ цього Євангелія була використана більш рання оправа XV ст. від іншої книги, створеної, скоріш за все, в балканському регіоні¹⁶¹. Побіжне дослідження оправ подібного типу дозволяє припустити, що, крім Західної України, їх виробляли також на Псковщині¹⁶². Дослідниця пропонує назвати нововиявлений різновид оправ іконописними, або малярськими оправами.

Серед робіт, що нещодавно вийшли друком поза межами України, слід згадати працю російської дослідниці О.О. Гусевої, в якій вона узагальнила власний двадцятирічний досвід роботи з описування українських стародруків¹⁶³. Окремий розділ роботи присвячений українським оправам на стародруках XVI–XVIII ст. з колекції РДБ¹⁶⁴. Її спостереження стосовно тематики та характеру тиснених зображень на кришках українських оправ будуть корисні не тільки дослідникам стародруків, але й кодикологам, які досліджують оправи рукописних книг зазначеного періоду. Але найбільшу цінність для вивчення історії інтролігаторства в Україні має список підписів майстрів Києво-Печерської інтролігаторської майстерні, полишених ними на оправах, що дозволяє більш точно визначати місце виготовлення оправ XVI–XVIII ст.¹⁶⁵ У деяких випадках дослідниці вдалося навіть визначити

---

¹⁵⁹ Юхимець Г.М. Атрибуція інструментів лаврських інтролігаторів XVII ст. як аспект роботи над каталогом колекції гравірувальних дошок українських друкарень з фондів ЦНБ // Бібліотечно-бібліографічні класифікації та інформаційно-наукові системи: Міжнар. наук. конф., Київ, 10–12 жовт. 1995 р.: Тези доп. – К., 1995. – С. 90–91.

¹⁶⁰ Зінченко, 1996; Зінченко, 1998.

¹⁶¹ Зінченко С.В. Розп'яття XV ст. на оправі Євангелія 1571 р. із с. Угорок (Унікальний вид інтролігаторства) // Сакральне мистецтво Бойківщини: Третє наукове читання пам'яті Михайла Драгана: Матеріали виступів на конференції 19–20 листопада 1998 р., м. Дрогобич / Музей "Дрогобиччина". – Дрогобич: Відродження, 1998. – С. 132–136.

¹⁶² На сьогодні С.В. Зінченко виявлено 25 подібних оправ (у Львові – 13, в Москві – 9, в Санкт-Петербурзі – 1, у Пскові – 1 та в Києві – 1). Готується каталог з їх детальним описом.

¹⁶³ Гусева, 1997.

¹⁶⁴ Гусева, 1997. – С. 43–51.

¹⁶⁵ Гусева, 1997. – С. 107–113.

власників виявлених ініціалів. Це перша спроба створення подібних списків і, треба зазначити, досить успішна.

Кінець ХХ ст. знаменував собою активне накопичення емпіричного матеріалу про технологію виробництва та види оздоблення на оправах, що зберігаються в музеях та бібліотеках України. Досі вважалося, що в Україні не збереглися первинні оправи XIV–XV ст. Але пошуки, проведені С.В. Зінченко у львівських книгосховищах, спростовують це твердження. Зокрема, нею виявлені не просто окремі оригінальні оправи XIV–XVII ст. українського походження, а комплекси від 5 до 10 однотипно оформлених оправ. Всебічне кодикологічне вивчення цих рукописних книг та їх оправ дозволяє визначити конкретні регіональні монастирі, в яких вони були створені. Така спроба кодикологічного вивчення була зроблена для нововиявлених буковинських оправ XIV–XVII ст. Результати цих досліджень були оприлюднені 2000 р. на десятій Науковій сесії НТШ (березень, м. Львів)¹⁶⁶ та на Міжнародній науковій конференції “Львівському “Апостолу” – 425 років” (травень, м. Київ)¹⁶⁷. Детальне дослідження всіх нововиявлених львівською дослідницею оправ безперечно змінить наше уявлення про шляхи розвитку інтролігаторського ремесла та мистецтва в Україні та сусідніх з нею землях.

---

¹⁶⁶ Публікацію доповіді див.: *Зінченко С.В.* Найдавніші українські оправи книжок з блінтосим тисненням із збірки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України // ЗНТШ – Л., 2000. – Т. 215: Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 437–479.

¹⁶⁷ Публікацію доповіді див.: *Зінченко С.В.* Найдавніші українські оправи зі збірки Національного музею у Львові // Наук. пр. Нац. 6-ки України ім. В.І. Вернадського. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 101–112.

РОЗДІЛ 2

ОПРАВА ЯК ІСТОРИЧНА СКЛАДОВА КОДЕКСУ ТА СТАРОДРУКУ: ЇЇ ФУНКЦІЇ ТА ЕТАПИ РОЗВИТКУ

2.1. Історичні форми книги

Книга – одне з визначних надбань людства – з'явилася близько 5–6 тисячоліть тому. В процесі становлення та розвитку культури винахід книги відіграв, мабуть, не меншу роль, ніж поява знарядь праці. Протягом століть книги (спочатку рукописні, а згодом друковані) були основним акумулятором усіх видів людських знань і найважливішим засобом їх збереження та поширення.

Від моменту винайдення книг як засобу збереження та передачі знань людство не лише активно використовувало їх, а й прагнуло вдосконалити, зробити більш компактними і зручними в користуванні. За час свого існування рукописна книжна культура зазнала у своєму розвитку багато змін. Прототипи сучасної книги у різних народів були дуже відмінними як за зовнішнім виглядом, так і за формою. Одна форма книги змінювала іншу, і найбільш раціональна з них була віднайдена далеко не відразу. Історія книжності знає декілька форм рукописної книги: табличка, сувій, потхі, гармоніка та кодекс, що мали поширення на значних територіях у певні історичні проміжки часу.

Перш ніж перейти до розгляду історичних форм книги, згадаємо, що мають на увазі сучасні книгознавчі науки під поняттям “книга” як матеріальним об'єктом. В енциклопедичному словнику “Книгознавство” наводяться дві словникові статті “Книга” та “Рукописна книга”, в яких пропонується дещо різне визначення книги як матеріального об'єкта, що має певні спільні ознаки. Так, у першій зазначається, що сучасна книга – це кодекс, тобто блок скріплених у корінці сторінок з текстом та ілюстраціями, а також зовнішніх захисних елементів (оправа, палітурка)¹. В другій статті, наводячи матеріальну характеристику рукописна книга, автори словника надають дещо інше визначення, за яким “рукописна книга складається з власне книги – носія тексту та захисно-запобіжних елементів (футляр, оправа тощо). Для рукописної книги, як і для книги взагалі, характерною є певна повторюваність елементарних носіїв тексту (аркушів, пластин тощо), які певним чином скріплюються між собою (за допомогою ниток, клеючих речовин, металевих скобок, спільним футляром, папкою, коробом). Виготовлення книги передбачає наявність матеріалу для письма (папірус, пальмове листя, берест, пергамен, папір тощо) та інструментів для письма (стилос, перо, олівець та ін.)”². На нашу думку, визначення, що наводиться в словниковій статті “Рукописна книга” зазначеного

¹ *Немировский Е.Л., Ляхов В.Н.* Книга // Книговедение: Энцикл. – М.: Сов. энцикл., 1982. – С. 251.

² *Жуковская Л.П.* Рукописная книга // Там же. – С. 463.

видання, більш прийнятне для загальної характеристики будь-якої книги як матеріального об'єкта досліджень³. Саме цього визначення ми будемо дотримуватися, досліджуючи різні форми книги, створені людством упродовж своєї історії.

Поява тієї чи іншої форми книги у різних народів значною мірою пов'язана з фізичними властивостями матеріалів, що правила для них за основу. Про це свідчать рештки найдавніших книг, що збереглися до сьогодні. Першими матеріалами, які людство пристосувало для виготовлення книг, були глина, дерево та папірус.

Глину, як матеріал для письма, широко застосовували в Передній Азії вже в прадавні часи. Так, у Месопотамії⁴ були винайдені так звані глиняні книги або, як їх звичайно називають, клинописні таблички⁵ (рис. 1). Вперше про їх існування людство довідалося в середині XIX ст. внаслідок археологічних досліджень⁶, що активно проводилися на території тогочасної Персії⁷. Кількість клинописних табличок, виявлених під час розкопок у Передній Азії, нині сягає кількох мільйонів, але, на жаль, лише незначна їх частина була опублікована⁸.

Що ж становили собою глиняні книги-таблички? На ще вогку заготовку майбутньої таблички – прямокутну плитку завтовшки 2,5 см – загостреною паличкою наносили текст. Потім їх висушували на сонці та обпалювали в печах. Найчастіше таблички покривали текстом з обох боків, а іноді навіть з торців. Комплект плиток, що складав книгу, зберігали в ящиках. Окремі плитки глиняної книги з'єднувалися лише ящиком-футляром, і для зручності користування під останнім рядком кожної таблички ставили риску, під якою вписували перший рядок наступної таблички. Ще нижче записували назву твору та порядковий номер таблички. Книги-таблички не мали назви в сучасному розумінні, за назву твору правив початковий рядок самої книги.

Обпалена глина була дешевим і досить міцним матеріалом; міцність глиняних книг-табличок за стаціонарного зберігання, коли книги займали певне місце на бібліотечних полицях, не викликає сумнівів. Але вони не зовсім зручні при транспортуванні, займаючи багато місця, і були заважкими. Таку книгу не візьмеш з собою в дорогу, щоб згайнувати час. Глиняні книги скоріше були призначені для

---

³ Дещо іншого визначення книги дотримуються упорядники Енциклопедії історії Білорусії. У їх трактуванні "книга – це певна кількість друкованих, рукописних або чистих (для наступного записування) аркушів, з'єднаних між собою [Енциклопедія історії Білорусії: В 6 т. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі. 1997. – Т. 4. – С. 206]. Як на нашу думку, це визначення підходить тільки до книги-кодексу, а не до будь-якої книги взагалі.

⁴ Месопотамія – природно-історична область Передньої Азії, розташована по середній та нижній течіях Тигру та Євфрату. Нині вона входить до складу трьох держав – Іраку (більша частина), Ірану та Сирії.

⁵ Клинопис – система письма, що є сукупністю клиноподібних, заглиблених з одного боку рисок, які наносили на м'яку глину загостреною паличкою, була винайдена в Месопотамії шумерами в кінці IV тис. до н.е. В III–I тис. до н.е. клинопис поширився в ряді країн Західної Азії і застосовувався до кінця I ст. н.е. Крім шумерів, клинописом користувалися вавілоняни, асирійці, еламіти, хетти, урарти та перси. Вперше клинописні тексти були виявлені на початку XVII ст. П'єтро делла Валле на руїнах Персепольського палацу (Персія), а на початку XVIII ст. німецький вчений Енгельберт Кемпфер дав назву "клинопис" системі письма, виявленій в Персеполі.

⁶ Уперше клинописні таблички були виявлені Остеном Генрі Лейярдом під час розкопок Ніневії в 1849 р.

⁷ До 1935 р. так називали територію сучасного Ірану.

⁸ Дандамаев М.А. Вавилонские писцы. – М.: Наука, 1983. – С. 3.

зберігання інформації, а не для активного повсякденного використання, хоча для невеликих за обсягом повідомлень та ділових документів глиняні таблички широко застосовувалися по всій Західній Азії.

Але не глина була превалюючим матеріалом для виробництва книг у більшості держав Стародавнього Світу. Цим матеріалом став папірус, що, незважаючи на свою ламкість, протягом довгого часу був основним матеріалом для їх виготовлення і з яким асоціюється вся давня книжна культура Стародавнього Сходу та античності⁹. Саме в Єгипті, батьківщині папірису, з'явилася форма книги, що стала відома майже всім народам Стародавнього Світу – це сувій (рис. 3). Відомі зображення сувоїв, що датуються епохою п'ятої династії (середина IV тис. до н.е.). До сьогодні збереглися фрагменти папірусних сувоїв ("книг мертвих"¹⁰), що датуються 2 тис. до н.е.¹¹ Аж до III ст. н.е. папірус лишився головним матеріалом для книг у народів Середземномор'я та Близького Сходу.

Поява книги у формі сувою пов'язана з фізичними властивостями папірису – крихкість та ламкість не дозволяли його складати, папірус можна було лише скручувати.

Процес створення книги-сувою досить простий – аркуші папірису висотою 16–47 см склеювалися послідовно між собою в довгу стрічку. Склеювання аркушів робилося настільки ретельно, що не завжди можна розрізнити місця їх склейки. З'єднуючи аркуші, піклувалися, щоб волокна на кожному аркуші йшли в одному напрямку, тобто на кожному боці сувою вони йшли або в горизонтальному, або в вертикальному напрямках. Текст писався з одного боку, переважно з того, де рядки розташовувалися паралельно волокнам, тому цей бік підлягав більш ретельній обробці. Кінець рукопису підклеювався до дерев'яного стержня, що правив за основу, на яку намотувалася стрічка з текстом. У згорнутому вигляді текст розміщувався з внутрішнього боку стрічки. За оправу книги-сувою правив аркуш цупкого папірису (пізніше – пергамену або паперу), що приклеювався до початку сувою і в який загорталася скручена стрічка з текстом. До кінця сувою прикріплювали табличку з іменем автора та назвою твору. Іноді сувої клали в футляри із шкіри або тканини. Найбільш цінні сувої зберігалися у дерев'яних¹² або кам'яних скриньках, кожний окремо. Для декількох сувоїв існували дерев'яні або металеві футляри циліндричної форми, з кришкою та ручкою, як у цеберка, щоб зручно було носити, – у них рукописи розташовувалися вертикально¹³.

Під час читання сувій тримали двома руками, однією рукою розвивали, а другою –

---

⁹ Папірус (*papyrus antiquus*) – трав'яниста рослина заввишки 3 м, що в давнину в великій кількості була розповсюджена в дельті Нілу (нині хащі папірису збереглися лише на річках та озерах тропічної Африки). Детальний опис рослини та процесу виготовлення з неї матеріалу для письма, що мав ту саму назву – папірус, залишили нащадкам грецький вчений-ботанік Теофраст (372–287 рр. до н.е.) у "Дослідженні рослин" (IV, III) та римський письменник і вчений Пліній Старший (23–79 рр. н.е.) у "Природничій історії" (XIII, 11–13) [Ернштедт, 1948. – С. 252–258; Киселева, 1978. – С. 11; Владимиров, 1988. – С. 18.]

¹⁰ Так називалися книги магичних заклинань, які клали разом з покійником у саркофаг.

¹¹ Папірус у посушливому кліматі Єгипту міг зберігатися досить довго, про це свідчать зразки, що збереглися. Головним ворогом папірису була вологість. Тому, незважаючи на широке розповсюдження за межами Єгипту, переважна більшість давніх книг на папірусі, що відомі сьогодні, виявлена саме у Єгипті і відноситься до III тис. до н.е. Найдавніші папіруси поза межами Єгипту (зокрема, у Греції) датуються кінцем V ст. до н.е. [Еланская, 1987. – С. 32, 39; Киселева, 1978. – С. 12].

¹² У Горация (65–8 рр. до н.е.) є згадка, що за його часів кедр та кипарис були основним матеріалом для таких скриньок.

¹³ Еланская, 1987. – С. 52.

одночасно звивали. Після закінчення читання його знову перемотували: адже початок тексту опинявся у кінці. Зазвичай, за повідомленням Плінія Старшого, сувої складалися з 20 склеєних аркушів, тобто не перевищували в довжину 8–12 м. Але іноді їх довжина була досить значною¹⁴, що викликало певні незручності при користуванні сувоями, наприклад, неможливо було швидко знайти потрібне для цитування місце або розкласти перед собою одразу кілька сувоїв з метою порівняння чи співставлення певних текстів.

Від єгиптян книги-сувої запозичили греки, римляни та народи Близького Сходу. Народом середньовічної Європи сувій дістався у спадок від Західної Римської імперії, на руїнах якої сформувалося нове феодальне суспільство. Книга-сувій була відома і населенню Центральної Азії. Тут ця форма книги з'явилася незалежно від Близького Сходу та Європи, але значно пізніше (в II ст. до н.е.). Її винахід пов'язують з китайцями, від яких нову форму запозичили інші народи Центральної Азії¹⁵.

Але папірус не був єдиним матеріалом, що застосовувався для книг-сувоїв. Замість папірусу в давнину різні народи використовували й інші матеріали, що були, на їх думку, більш дешевими або більш міцними та доступними, – шкіру¹⁶, тканину¹⁷, пізніше – папір¹⁸.

Країнам Стародавнього Сходу завдячують також і через появу двох інших форм книги – гармоніки та потхі, які передували книзі-кодексу на Сході, але не мали істотного впливу на розвиток форми європейської книги.

Виникнення книги-гармоніки пов'язано з удосконаленням китайцями паперових книг-сувоїв, що змінили шовкові з винаходом паперу. Поява в Китаї шовкових книг-сувоїв датується II ст. до н.е.¹⁹ Але шовк був занадто дорогим, і це змушувало шукати більш дешевий матеріал. І таким матеріалом став папір, винайдення якого за китайськими джерелами датується початком II ст. н.е. Його винахід приписують Цай Луню, великому чиновнику при імператорському дворі, який в 105 р. підніс у дар китайському імператору зразки нового писального матеріалу, при виробництві якого було використано кору дерев, коноплю, ганчір'я та старі риболовні сітки²⁰.

¹⁴ Наприклад, папірус Гартіса (XII ст. до н.е.), знаходиться у фондах Британського музею, має довжину 40,5 м, ширину 42,5 см і складається з 79 склеєних аркушів [Брестед Д.Г. История Египта с древнейших времен до Персидского завоевания. – М.: Изд-во Сабашниковых, 1915. – Т. 2. – С. 187; Немировский Е.Л. Мир книги: С древнейших времен до начала XX в. – М.: Книга – С. 40].

¹⁵ Основою для китайських книг-сувоїв став шовк, а згодом папір (рис. 3 б). У Центральній Азії для сувоїв використовували винятково папір.

¹⁶ Зокрема, на шкірі писали свої книги давні євреї, з часом шкіра поступилася місцем пергамену. До сьогодні при відправі євреї використовують книги в формі сувою.

¹⁷ Книги-сувої на полотні були відомі етрускам, грекам та римлянам, але до сьогодні не дійшло жодної, за винятком так званої Книги мумії або Ляняної книги, що зберігається у музеї міста Загреб. Книга була виявлена під час розкопок поховання невідомої жінки, яка померла в Олександрії 2 тис. років тому, і становить собою покриті етрусськими письменами шматки льняного полотна, в які була сповита мумія [Майяни З. Этрусски начинают говорить. – М.: Наука, 1966. – С. 23, 24; Утевская, 1985. – С. 123–124]. У Китаї для книг-сувоїв до VI ст. н.е. використовували шовк.

¹⁸ Перші книги-сувої на папері з'явилися у Китаї.

¹⁹ Задовго до появи шовку в Китаї користувалися книгами, написаними на бамбукових планках, що зберігалися у зв'язках. З появою шовкових сувоїв до нової форми книги були пристосовані у кінці I тис. до н.е. і книги на бамбуці. Вони складалися з довгих тонких бамбукових планок, просвердлених наскрізь з ребра. В отримані отвори вставлялися шнури, які скріпляли планки між собою в довгу смугу, що завдяки вузькості планок могла бути згорнута сувоєм [Васильев, 1988. – С. 87, 101].

²⁰ Меньшиков, 1988. – С. 103.

Сучасні дослідники на підставі вивчення решток паперу, виявленого при археологічних розкопках, вважають, що папір у Китаї був винайдений ще у II ст. до н.е.²¹ Виробляли його з розмочених у воді шовкових волокон, і коштував він дорого. Але Цай Лунь удосконалив винахід попередників, запропонувавши для виготовлення паперу рослинні волокна, що зробило його найдешевшим на той час писальним матеріалом. Писемні джерела та археологічні дані засвідчують, що склад паперової маси, з якої виробляли папір, весь час змінювався та вдосконалювався²².

У VI ст. паперовий сувій остаточно витісняє шовковий. Хоча паперові книги-сувої були значно дешевші за шовкові, але і вони мали головний недолік сувою – незручність у користуванні довгими сувоями, в яких неможливо швидко знайти необхідне місце, особливо, якщо текст знаходився в середині або кінці паперової стрічки. Бажання усунути цей недолік дало поштовх до появи нової форми книги – книги-гармоніки (рис. 2), яка датується VIII–IX ст. Ця форма книги виникла безпосередньо з сувою і в розгорнутому вигляді була такою ж довгою стрічкою із послідовно склеєних між собою паперових аркушів²³. Різниця полягала в тому, що для зручності пошуку необхідного місця стрічка паперу не згорталася, а складалася (брошурувалася) у вигляді гармоніки (або ширми), стулки якої утворювали подібність сторінок. У складеному вигляді аркуші розміщувалися стопкою один відносно іншого, і їх можна було швидко перегортати, щоб знайти потрібне в рукопису місце. Форма гармоніки дозволяла здійснювати швидке та вибіркове читання тексту, що також писався з одного боку²⁴.

Книги-гармоніки, на відміну від сувоїв, зберігали не зв'язками, а перев'язаними стопками по 5–10 гармонік. Відомі зразки гармонік, що мають обкладинку з паперу, на зовнішньому боці якої наклеєний ярлик з назвою твору. Але в більшості випадків за обкладинку правили верхній та нижній аркуші гармоніки, що не мали тексту і робилися з більш цупкого паперу, ніж сама книга. Верхній аркуш вироблявся переважно з картону²⁵ і обклеювався кольоровим папером або тканиною, в лівому верхньому куті якого також наклеювався ярлик з назвою²⁶.

---

²¹ У 1931 р. шведський археолог Фольке Бергман серед руїн стародавнього поселення, розташованого в пониззі ріки Едзін-гол (Китай), виявив шматок паперу поряд з дерев'яними табличками та шовковими сувоями, які датувалися 94–98 рр. н.е. [*Немировский, 1986.* – С. 48.], а в 1957 р. у Західному Китаї були виявлені зразки паперу, що на півстоліття старші за винахід Цай Луня [*Васильев, 1988.* – С. 100; *Меньшиков, 1988.* – С. 104]. Але найдавніший папір, вік якого становить понад 2 тисячі років, був виявлений при розкопках у 1978 р. [*Еланская, 1987.* – С. 36].

²² Довгий час виробництво паперу трималося у таємниці, і тільки в VI–VIII ст. папір поширився в азіатських країнах, де його починають виробляти з конопляного та льняного ганчір'я. Через Самарканд його виробництво проникає в арабські країни. До Європи папір потрапляє через посередництво арабів у VIII ст., а від XII ст. на півдні Європи (Італія) було налагоджено власне виробництво паперу. Наприкінці XIV ст. його широко застосовують в європейських країнах для документів та рукописних книг, а в XV ст. папір остаточно витісняє пергамен з повсякденного вжитку. Широке застосування паперу в Європі пов'язане з книгою-кодексом.

²³ Д. Кара не виключає можливості походження книги-гармоніки від книги-потхі, мова про яку піде нижче [*Кара Д. Книги монгольських кочевників (Семь веков монгольской письменности).* – М.: Наука, 1972. – С. 119–120].

²⁴ *Меньшиков, 1988.* – С. 125.

²⁵ Тогочасний картон – це матеріал, який отримували при склеюванні в одне ціле кількох шматків (аркушів) паперу.

²⁶ *Меньшиков, 1988.* – С. 126.

Книги-гармоніки мали поширення, перш за все, в азіатському регіоні, зокрема на Далекому Сході та в Центральній Азії²⁷, де для їх виготовлення застосовували, крім паперу, також і луб.

Потхі²⁸ (рис. 4) – форма рукописної книги, винайдена в Індії на початку нашої ери. Походить від іранського слова “пустака” і на санскриті дослівно означає “книга”. Прообразом цієї форми книги вірогідно був пальмовий лист²⁹. Поряд з берестом пальмове листя було основним матеріалом для письма, що широко використовувався в Індії вже в прадавні часи. Згадку про існування в Індії книг на пальмовому листі та їх опис залишив нам Біруні (973–1048?)³⁰. На жаль, найдавніші писемні пам'ятки на цьому матеріалі не збереглися³¹. Найдавніші зразки книг-потхі, відомі сьогодні, датуються V–XII ст.³²

Створення книги-потхі починалося з підготовки пальмового листя до письма. Це був досить тривалий, хоча і не складний процес. Листя пальми спочатку добре просушували на сонці, далі довго варили або вимочували у воді. Потім його знову просушували. Після цього листя розрізали на аркуші потрібного розміру, що становили собою вузькі смуги, ширина яких значно перевищувала висоту. Підготовку аркушів до написання тексту закінчували поліруванням їх поверхні каменем або мушлею (черепашкою)³³. Текст на аркуші наносили з обох боків. На лівому полі з лицьового боку проставляли номер аркуша. У процесі читання аркуші перегорталися зверху вниз так, що та частина аркуша, яка раніше була верхнім краєм, ставала нижнім. У центральній частині аркуша, ближче до лівого краю, залишали чисте, не заповнене текстом місце, в якому робився отвір³⁴. Через отвір протягувався шнур, за допомогою якого аркуші з'єднувалися в одне ціле. Якщо книга мала значний обсяг та розмір, отворів робилося два (на двох половинах), і шнурів також було два. При читанні такої книги шнури розв'язувалися і трішки відпускалися, щоб аркуші можна було перегортати, перекладаючи вверх, але не знімаючи зі шнурів. Після закінчення читання шнури знову стягували й зав'язували.

Крім пальмового листя, для книг у формі потхі застосовували також берест та папір. Берестяні потхі мали поширення переважно у Північній Індії та Кашмірі. Від потхі на пальмовому листі вони відрізнялися лише тим, що в місцях, призначених для отворів, їх не робили – це було пов'язано з фізичними властивостями

²⁷ Кычанов, 1988. – С. 386.

²⁸ Етимологію слова “потхі” див. Воробьева-Десятовская, 1988а. – С. 36.

²⁹ Bühler G. Indische Palaeographie. – Strassburg: K. J. Trübner, 1896. – S. 88; Воробьева-Десятовская, 1988а. – С. 39.

³⁰ Бируни А. Избранные произведения. – Ташкент, 1963. – Т. 2: Индия. – С. 175. Біруні наводить їх тогочасну вживану назву – “тарі”. Він же повідомляє й про книги на бересті в формі потхі, які індійці називали “путхі”. Зараз для позначення зазначеної форми книги використовують санскритське слово “потхі”.

³¹ На сьогодні відомі лише незначні фрагменти, що датуються кушанським періодом (перші сторіччя н.е.) [Воробьева-Десятовская, 1988а. – С. 39].

³² У 1931 р. у Гільгіті (Кашмір) виявлено зібрання буддійських рукописних книг на бересті та папері, замуrowаних у ступі. Датуються V–VII ст. Дещо пізніше, в 1934 р., були віднайдені найстаріші потхі на пальмовому листі. Знайдено їх за межами Індії, на Тибеті. Вони значно молодші за гільгітські рукописи, час їх створення – X–XII ст. [Воробьева-Десятовская, 1988а. – С. 31, 39].

³³ Papers Relating to the Collection and Preservation of the Records of Ancient Sanskrit Literature in India. – Calcutta: Office of Superintendent of Government Printing, 1878. – S. 17.

³⁴ Іноді в місцях, призначених для отворів, їх не робили.

бересту³⁵. Паперові потхі широко використовувалися в Індії вже в V ст.³⁶ З часом папір значно потіснив пальмове листя у вжитку, але не витіснив остаточно³⁷.

За оправу книги-потхі правили дві цупкі дощечки, між якими затискалися аркуші і на яких закріплювалися кінці шнурів. За розмірами дощечки співпадали з аркушами книги. Кінці шнурів прикрашалися намистинами або дешевими камінцями.

Величина потхі була досить різноманітна: від дуже маленьких – розміром 5–10 x 3–4 см, до великих – 60 x 20 см. Значні за розмірами книги-потхі зберігалися загорнутими в картаті тканини. Книги невеликого формату ув'язували по декілька штук у шматок тканини або хустину³⁸. Тибетці, крім того, загорнуту в хустину книгу перев'язували шнурком, до якого прикріплювали ярлик із зазначенням короткої назви твору, а іноді – імені автора³⁹. М.І. Воробйова-Десятовська⁴⁰, посилаючись на Гурье (Ghurye), згадує ще про один спосіб зберігання книг-потхі, до якого іноді вдавалися джайни⁴¹. Вони зберігали свої книги в невеликих металевих або дерев'яних ящиках, попередньо поклавши їх в мішечки з білої бавовняної тканини.

З Індії ця форма книги проникає у Бірму, Південно-Східну та Центральну Азію, Тибет та Монголію⁴². В Індії⁴³ та в Центральній Азії вона зберігає панівне становище аж до мусульманських часів. Тибетці та монголи форму потхі перенесли і на друковані книги – ксилографи. Ще й сьогодні її використовують у деяких азіатських країнах для видання буддійських творів.

Серед вищезгаданих форм книги, що подарував людству стародавній Схід, тільки сувій набув значного поширення за його межами, зокрема в Європі. Певною мірою цьому сприяло широке використання папірусу стародавніми греками та римлянами⁴⁴, через посередництво яких він поширився на півдні Європи, а сувій стає основною формою античної книги.

Протягом значного проміжку часу папірус як матеріал-основа для виготовлення книг не мав серйозних конкурентів у Середземномор'ї. Але в II ст. до н.е. його ге-

³⁵ Про потхі на бересті див. *Воробьева-Десятовская, 1988а.* – С. 27–38.

³⁶ Про потхі на папері див.: Там же. – С. 42–47.

³⁷ Рукописи на пальмовому листі створювалися навіть у XVII–XIX ст. Зокрема, такі рукописи є у збірках Санкт-Петербурга (Ленінграда) [*Воробьева-Десятовская, 1988а.* – С. 42].

³⁸ *Воробьева-Десятовская, 1988а.* – С. 41.

³⁹ *Воробьева-Десятовская, 1988б.* – С. 338.

⁴⁰ *Воробьева-Десятовская, 1988а.* – С. 41.

⁴¹ Джайни – особи, які сповідають джайнізм – релігійне вчення, що виникло в Індії в VI ст. до н.е.

⁴² Більша частина книг-потхі, що мали поширення за межами Індії, написана або надрукована на папері (виняток становлять райони колишньої радянської Середньої Азії – там частими знахідками є рукописи на бересті) [*Меньшиков, 1988.* – С. 124; *Воробьева-Десятовская, 1988а.* – С. 333].

⁴³ Хоча книга в формі потхі перестала бути домінуючою у повсякденному житті Індії, але вона не зникла остаточно. Окремі зразки книг цього типу створювалися навіть у XIX ст. [*Воробьева-Десятовская 1988а.* – С. 42, 44].

⁴⁴ Разом з папірусом у VII ст. до н.е. греки перейняли в єгиптян книгу-сувій. Найбільш давні грецькі папіруси, відомі сьогодні, датуються V–IV ст. до н.е. [*Еланская, 1987.* – С. 39]. В греко-римську епоху Єгипет постачав папірусом увесь середземноморський світ. Папірус вивозився за межі Єгипту тільки як готовий продукт, хоча відомо, що у Римі існували папірусні фабрики, які займалися не виробництвом папірусу, а тільки покращенням якості його низьких сортів.

У візантійському та арабському Єгипті технологія виготовлення папірусу знаходилася на більш низькому рівні, ніж за давніх часів, хоча відомі зразки папірусу мають досить добру якість.

гемонії настає кінець. У нього з'являється суперник, який з часом не тільки потіснив папірус, але й став превалюючим матеріалом для письма у середньовічній Європі. Це – пергамен, що більш ніж 10 століть (до появи в Європі власних папірень) правив за основу для виготовлення європейської рукописної книги. Його розповсюдження пов'язують з появою найбільш зручної для зберігання інформації форми – книги-кодексу, тобто “рукопису у формі прямокутної книги, що складається з окремих сфальцьованих аркушів пергамену, з'єднаних у зшитки, і текст на яких розміщується з обох боків, або з окремих (не сфальцьованих) аркушів папірису⁴⁵, які тримаються разом за допомогою мотузки, що проходить через отвори, проколоті вздовж корінцевого поля аркушів”⁴⁶. З винаходом кодексу форма книги почала наближатися до сучасної.

Власне принцип об'єднання аркушів у блок сягає часів, коли стародавні греки почали використовувати у повсякденному побуті для короточасних записів воскові таблички, на яких записували рахунки, нотатки, чернетки, і які могли слугувати й для листування (рис. 5)⁴⁷. Таблички становили собою тоненькі дерев'яні дощечки, видовбані з одного боку так, що по краях залишалася випукла рамка завширшки 1–2 см. Її внутрішній простір заповнювали воском, поверхня якого правила за “аркуш”, на якому стилем⁴⁸ писався текст. Щоб їх зручніше було переносити з місця на місце, біля одного з боків у табличках просвердлювалися два чи три отвори (залежно від розміру), через які вони скріплялися одна з одною ремінцями, шнурами або кільцями. При складанні їх поміж собою навощені поверхні табличок опинялися в середині, і, щоб запобігти стиранню тексту, “рамка кожної таблички дещо піднімалася над поверхнею “аркушів”, захищаючи їх від стикання один з одним. Зовнішні поверхні табличок прикрашалися різьбленням та інкрустацією, особливо якщо власник був людиною з достатком⁴⁹. Воскові таблички отримали широке розповсюдження за часів античності та середньовіччя⁵⁰ не тільки

⁴⁵ Форма кодексу виявилася настільки вдалою для користування, що в Єгипті для кодексів почали також застосовувати папірус, незважаючи на його ламкість. Деякий час і на півдні Європи поряд з пергаменними кодексами використовували папірусні, але значного поширення вони не отримали і досить скоро були витіснені пергаменними кодексами. Неабияку роль у цьому відіграли фізичні властивості пергамену.

⁴⁶ Diehl, 1946. – P.14.

⁴⁷ Скриню з восковими табличками, що були своєрідними бухгалтерськими документами, виявлено на віллі Луція Цецілія Юкунда при розкопках у Помпеях [Утевская, 1985. – С. 127].

⁴⁸ Стиль – паличка з кістки або металу (заліза, міді, срібла, золота), загострена з одного кінця і плеската або заокруглена з іншого. Гострим кінцем писали, іншим, заглажуючи віск, виправляли допущені помилки.

⁴⁹ Крім дерев'яних цер, у римлян були і значно добірніші та коштовніші, що робилися з слонової кістки, так звані “слонові книги” (libre elephantini). З огляду на грецьке походження їх продовжували називати диптихами. Зовні такі таблички оздоблювалися різьбою, інкрустацією, а іноді навіть коштовним камінням; з внутрішнього боку вони покривалися воском (у більш пізні часи наклеювали аркуш пергамену), на який наносили текст. Такі розкішні диптихи отримували консули, приступаючи до виконання своїх обов'язків. Пізніше диптихи були запозичені християнською церквою. На внутрішніх стулках таких диптихів з слонової кістки занотовували імена благодійників: єпископів та абатів, а самі диптихи виставлялися на вівтарях. За часів раннього Середньовіччя диптихи римських консулів іноді правили за кришки для розкішних оправ на євангеліях.

⁵⁰ Про широке використання воскових табличок в Західній Європі аж до XV ст. свідчать численні згадки у писемних джерелах та археологічні знахідки в різних куточках Європи, що датуються переважно XIV та XV ст.

Саме археологічні знахідки та мініатюри середньовічних рукописів дають нам уявлення

як чернетки та записники для короткочасних записів. Їх часто використовували при діловому та приватному листуванні. Виявилися вони незамінними і при навчанні грамоті. Зображення школярів з диптихами донесли до нас розписи на античних вазах (рис. 5 а). У подальшому воскові таблички знайшли широке використання в середньовічних школах та університетах⁵¹. Навіть Карл Великий (742–814), засновник династії Каролінгів, навчався письму з їх допомогою.

Значне поширення воскових табличок пояснюється як тим, що вони були дешевші за папірус, а пізніше й за пергамен, так і тим, що одну й ту саму табличку можна було використовувати безліч разів.

Залежно від кількості воскових табличок, з'єднаних між собою, греки називали їх по-різному. Найбільш прості склалися з 2-х табличок і називалися "диптихом" (рис. 5 а), якщо табличок було три – то триптихом (рис. 5 б). Подібні таблички римляни називали "церовою"⁵². Якщо виникала потреба поєднати між собою цілий ряд таких дощечок, то утворювалася немов би книга, але з дерев'яними аркушами, яку греки називали "поліптихом" (рис. 5 в). З часом римляни вдосконалили винахід греків, навчившись робити аркуші таких поліптихів досить тонкими, а їх поверхню заґрунтовували не воском, а свинцевими білилами. На поверхні таких "аркушів" дуже зручно було робити різні записи. На рубежі старої та нової ери такі дерев'яні книги користувалися особливою популярністю у римських законодавців. Очевидно тому зводи юридичних законів у римлян стали називатися "кодексами" (від лат. "codex" – дерево). Згодом так само почали іменуватися й книги, де замість дерев'яних аркушів були пергаменні⁵³.

Появу пергамену відносять до II ст. до н.е.⁵⁴ Історію його винаходу ми знаємо

про зовнішній вигляд табличок, що побутували за часів Середньовіччя: одні з них були прямокутні, інші – із заокругленням зверху. Їх зовнішній вигляд мало чим відрізнявся від зображень, що зустрічаються на античних вазах (рис. 3 а) [Добиаш-Рождественская, 1987. – С. 26–29; Киселева, 1978. – С. 13–15].

Значна потреба у воскових табличках викликала появу майстрів-ремісників, які спеціалізувалися на їх виготовленні. Зокрема в "Книзі ремесел" (1261–1270), що регламентувала діяльність паризьких ремісників, є окрема стаття "Про тих, хто робить в Парижі таблички для письма", в якій обумовлені вимоги до виготовлення воскових табличок. Зокрема, з неї довідуємося, що тогочасні таблички для письма робилися переважно з самшиту, горіха, бразильського дерева або кипариса. Також при виготовленні табличок заборонялося одночасне використання різних порід дерев, коли одна табличка була з самшиту, а друга з бука. В разі порушення наведених у статті настанов з ремісника стягувався штраф, а неякісний виріб знищувався [Регистры ремесел и торговли г. Парижа // Средние века. – 1958. – Вып. 11. – С. 181].

⁵¹ На Русі воскові таблички також використовували для навчання дітей письму. Зокрема, такі таблички були виявлені в Новгороді при археологічних розкопках у пластах, що відносяться до XIII–XIV ст. [Утевская, 1985. – С. 163]. На сьогодні їх відомо 12. Влітку 2000 р. у Троїцькому розкопі біля стін новгородського Детинця було віднайдено воскову книгу-церу, яка складалася з трьох дерев'яних дощечок, з'єднаних між собою дерев'яними штирями. Унікальність пам'ятки в тому, що вона датується початком XI ст., і на її "навощених сторінках" частково зберігся текст церковнослов'янською мовою [Горская И. Первые буквы России: В Новгороде найден древнейший славянский текст // Общая газ. – 2000. – 2–8 нояб. (№ 4). – С. 14; Федорова А. Вечная книга // Поиск. – 2000. – 8 дек. (№ 49) – С. 13].

⁵² Воскові таблички у римлян, крім наведеної назви, мали й інші – *ceraculum*, *tabula*, *tabella*, *sodicillus* [Добиаш-Рождественская, 1987. – С. 25].

⁵³ Владимиров, 1988. – С. 26; Очерк истории. – [С. 4].

⁵⁴ Найдавніші документи на пергамені, відомі сьогодні, датуються 196–195 рр. до н.е. Вони були виявлені 1923 р. під час археологічних розкопок на берегах Євфрату [Немировский, 1986. – С. 43].

завдяки переказу, наведеному Плінієм Старшим в його "Природничій історії" (XIII, 2). Посилаючись на Варрона, він повідомляє, що через зростаюче суперництво між Єгиптом та Пергамом єгипетський цар Птолемей заборонив вивіз папірусу до Пергаму, де створювалася велика бібліотека, яка з часом могла стати суперницею знаменитій Олександрійській бібліотеці. У відповідь на це пергамці удосконалили техніку обробки шкіри і в результаті отримали придатний для письма цупкий та еластичний матеріал жовтувато-білого кольору. Винайдений матеріал для письма почали називати "пергамен" (грецьк. – *περγαμηνά*, лат. – *pergamena charta*)⁵⁵. По суті, це не було зовсім новим винаходом – шкіру як матеріал для письма використовували в Греції⁵⁶, на Сході⁵⁷ і навіть у самому Єгипті⁵⁸.

Пергамен, на відміну від вже відомих видів шкіри, отримували в результаті спеціальної обробки, що виключала процес дублення. Для виробництва пергамену застосовували різні види шкір: телячі, овечі та козячі шкіри йшли на дешеві сорти⁵⁹, а найбільш тонкі виробляли зі шкір телят, ягнят та козенят, мертворождалих, щойно народжених або ненароджених, вирізаних з черева матері⁶⁰. При виробництві пергамену шкіру спочатку кілька днів витримували у вапні, потім з неї зішкрібали волосся, верхній та м'язовий шари. Після цього, ще раз обробивши та очистивши, шкіру натягали на основу у вигляді рамки, сушили, розгладжували та відбілювали крейдою⁶¹. В результаті такої обробки отримували міцний матеріал

⁵⁵ У східнослов'янських мовах (білоруська, російська, українська) поряд з наведеною назвою в літературі широко вживається дещо відмінний варіант написання – "пергамент" – від лат. слова "pergamentum". Ця назва запозичена, скоріш за все, через посередництво німецької чи французької мов. У давніх східнослов'янських рукописних пам'ятках пергамен називають "мех" або "харатья". Іноді його також називали "телятиной" за назвою тварини, із шкіри якої виробляли тогочасний пергамен [Карский, 1928. – С. 90]. В українських та білоруських рукописних пам'ятках XVI–XVII ст. не виявлено вживання слова "пергамент", найчастіше в них, незалежно від мови, вживається кілька дещо відмінних варіантів його написання, а саме "паргамен", "паркгамен", "паргамин", "пергамін". З нашої точки зору, більш бажаним є використання форми "пергамен". На це вказував ще О.О. Сидоров на початку 60-х років [Сидоров А.А. История оформления русской книги. – М.: Книга, 1964. – С. 11, прим. 2].

⁵⁶ Геродот та Діодор Сицилійський стверджували, що ще греки-іонійці та стародавні перси використовували для письма спеціально оброблену шкіру.

⁵⁷ Шкіру як матеріал для письма використовували також у Месопотамії та стародавній Іудеї. IV ст. до н.е. – I ст. н.е. датуються давньоєврейські рукописи, виявлені 1947 р. на березі Мертвого моря. Вони мали форму сувою і зберігалися в глиняних посудинах з кришками.

⁵⁸ Erman A., Krebs F. Aus den Papyrus der Königlichen Museen. – Berlin: W. Spemann, 1899. – S. 5–6.

⁵⁹ В Єгипті та Сирії для виготовлення пергамену широко застосовували також шкури антилоп та газелей [Еланская, 1987. – С. 35; Мещерская Е.Н. Сирийская рукописная книга // Рукописная книга в культуре народов Востока: Очерки. – М.: Наука, 1987. – Кн. 1. – С. 109–110]. Як виняток, відомі випадки, коли для виготовлення пергамену використовували шкіру, зняту з трупів людей [Cim A. Le livre. Historique – fabrication – achat – classement – usage et entretien. – Paris: E. Flammarion, 1908. – Т. 8. – Р. 412].

⁶⁰ У середньовічній Європі найбільш тонкий пергамен виробляли зі шкірок ненароджених ягнят. Його називали "діво́ча шкіра", і коштував він дуже дорого через складність обробки [Киселева, 1978. – С. 17]. Для виготовлення інших сортів тонкого пергамену в Європі використовували шкірки кроликів та білок [Vezin, 1978. – Р. 22; Thompson D.V. The Materials and Techniques of Medieval Painting. – New York, 1956. – Р. 25].

⁶¹ У різні часи способи обробки шкур та виробництво пергамену у різних народів були дещо відмінними, що позначалося на його якості та зовнішньому вигляді. За часів Середньовіччя були досягнуті значні успіхи у виготовленні високоякісного пергамену, що за своєю товщиною нагадував папір.

з гладкою поверхнею, м'ясний бік якого мав білий або сіруватий колір, а волосяний – жовтуватий. За часів Риму та раннього Середньовіччя (VI–IX ст.) для розкішних рукописів застосовували фарбований пергамен, найчастіше – пурпурного кольору, зрідка – зеленого, жовтого та золотого кольорів⁶², а від XIII ст. його поверхні прагнуть надати білосніжного кольору⁶³.

У порівнянні з папірусом пергамен мав численні переваги: він був міцнішим, легко різався та згинався, писати на ньому можна було з обох боків, літери тексту виходили більш чіткими, ніж на папірусі⁶⁴. Крім того, написаний на пергамені текст можна було досить легко зіскоблити пемзою або гострим знаряддям, потримавши його деякий час у молоці, або ж просто змити чорнило водою⁶⁵. Не останнім серед його достоїнств була можливість виробництва пергамену на місці⁶⁶, а не імпортування як папірусу з Єгипту⁶⁷. Все це сприяло швидкому поширенню пергамену, зокрема в Європі⁶⁸.

Якщо в царині літератури та науки папірус досить швидко поступився пергамену⁶⁹, то в офіційному та юридичному діловодстві (і особливо церковному) він буде утримувати свої позиції ще протягом багатьох століть. Так, канцелярія папи римського застосовувала папірус для своїх потреб навіть на початку XII ст.⁷⁰

Одразу після появи пергамен, очевидно, використовувався для книг у формі сувоїв, оскільки саме такий вид книги був загальноживаний на той час. Пергаменні книги-сувої не збереглися до сьогодення, але про їх існування зрідка згадують античні автори, зокрема Пліній Старший, посилаючись на Цицерона, розповідає про список "Іліади" у формі сувою, за основу якого правив настільки тонкий пергамен, що він уміщувався в шкаралупі горіха (Природнича історія, VII, 21,85)⁷¹. Але вже

⁶² Щелкунов М.И. Искусство книгопечатания в его историческом развитии. – М.: Моск. ин-т журналистики, 1923. – С. 2; *Vezin*, 1978. – Р. 22; *Киселева*, 1985. – С. 16.

⁶³ Пергамен білосніжного кольору виробляли зі шкури обезкровлених тварин [*Гуссман Г.* О книге. – М.: Книга, 1982. – С. 16]. Дуже чудово відбілювали пергамен італійці. За спостереженням Л.І. Кисельової, найбільш розкішні рукописні книги XIV–XV ст. виготовлені саме з найбільш сорти пергамену [*Киселева*, 1985. – С. 16].

⁶⁴ Але текст на пергамені більше страждав від вологи, а чорнило, що використовувалося у візантійські часи, могло проїдати пергамен наскрізь.

⁶⁵ Книги, написані на такому пергамені, отримали назву палімпсестів – від грецького слова *παλινψηστον* – буквально зіскоблений.

⁶⁶ Пергам не довго зберігав за собою привілей головної майстерні з виробництва пергамену. Такі майстерні виникають у всіх культурних осередках Сходу та Заходу, і їх кількість значно збільшується із зростанням попиту на книгу. В Європі пергамен спочатку робили монахи при монастирях та при єпископських кафедрах. З розквітом міст у XII ст. виробництво пергамену перейшло до рук цехових ремісників.

⁶⁷ Остаточний перехід до пергамену у Візантії був спричинений також і завоюванням Єгипту Арабським халіфатом у 30–40-х роках VII ст., у результаті чого був припинений ввіз папірусу до меж імперії.

⁶⁸ У Європі папірус як матеріал для письма мав поширення переважно у регіонах, що входили до складу Римської імперії. У Німеччині та на півночі Європи його не знали зовсім.

⁶⁹ У IV ст. суперництво між сувоєм та кодексом остаточно вирішується на користь останнього. З цього часу кодекс стає основною книжною формою у більшості народів. Тільки євреї продовжують використовувати форму сувою для своїх синагогальних книг.

⁷⁰ Останнім документом папської канцелярії на папірусі, що зберігся до сьогодення, є була Сергія IV, датована 1011 р.

⁷¹ Про існування великої кількості пергаменних сувоїв також свідчить той факт, що для відшкодування збитків, нанесених Олександрійській бібліотеці під час Олександрійської війни (48–47 рр. до н.е.), Антоній передав Клеопатрі Пергамську бібліотеку, що нараховувала 200 тис. сувоїв.

дуже скоро після своєї появи пергамен починає використовуватися для виготовлення книг у формі кодексу.

Відкриття дуже зручного для обробки, писання та зберігання пергамену стало головною умовою для утвердження кодексу як основної форми рукописної книги. До істотних переваг кодексу порівняно з сувоєм треба віднести, по-перше, можливість економії досить дорогого матеріалу для письма і зменшення обсягу книги (на відміну від сувою, текст у кодексі наносили з обох боків аркуша), а це, в свою чергу, сприяло тому, що книга-кодекс займала значно менше місця на книжковій полиці, ніж книга-сувій. По-друге, і це мабуть було вирішальним фактором, стала зручність у використанні (можна було компактно зберігати великі за обсягом тексти⁷², швидко знаходити необхідні для цитування місця, при необхідності відмічати їх закладками тощо). Як бачимо, переваги пергамену очевидні.

Можливість складання пергаменних аркушів у зшитки та скріплення їх між собою на зразок воскових табличок спричинила до народження нової форми книги – кодексу, що в загальних рисах збереглася до сьогодення. Форма кодексу виявилася настільки вдалою, що навіть в Єгипті поряд з папірусними сувоями починають використовувати і кодекси, написані на папірусі – матеріалі не зовсім звичному для цієї форми книги⁷³. На ранньому етапі формування кодексу як нової форми книги відомі різні його перехідні види: пергаменні кодекси з текстом, написаним лише з одного боку; папірусні кодекси з текстом на обох боках аркуша; кодекси, в яких поперемінно чергувалися папірусні та пергаменні аркуші⁷⁴.

Перші кодекси були однозшиткові і становили собою пергаменні або папірусні аркуші, зігнуті навпіл, що вкладалися один в одний і прошивалися біля корінця. В подальшому аркуші пергамену почали фальцювати в декілька згинів, отримуючи таким чином зі шматка шкіри одного розміру зшитки різних форматів та з різною кількістю аркушів. У III–IV ст.⁷⁵ поряд з однозшитковими кодексами починають використовувати багатозшиткові, що утворювалися через з'єднання в одне ціле кількох однозшиткових кодексів. У V ст. вони стають превалюючими. Саме багатозшитковий кодекс став прообразом сучасної книги.

На думку Н.М. Пакуля, власне ділові люди, які використовували кодекси для рахунків і записів, та посадові особи, яким доводилося вести протоколи і запис окремих актів, найпершими оцінили переваги кодексу над сувоєм⁷⁶. Кодексом починають користуватися під час подорожей. Ми не знаємо, коли саме кодекс входить у повсякденний побут Римської імперії, але перша писемна згадка про використання кодексів у ній датується кінцем I ст. н.е. Як про новину говорить про появу чотирикутних книг – з аркушів, складених навпіл і зшитих один з одним у місці згину, – сучасник Плінія Старшого, римський письменник Марціал (бл. 40 – бл. 104 років н.е.)⁷⁷.

⁷² Марціал (Епіграми, XIV, 190) писав, що на маленьких пергаменних аркушах могли поміститися в його бібліотеці твори Тіта Лівія, для яких інакше там не було місця (вони займали 150 папірусних сувоїв).

⁷³ Найдавніші кодекси, відомі сьогодні, написані саме на папірусі.

⁷⁴ Пакуль, 1923. – С. 31.

⁷⁵ Серед дослідників не існує однозначності відносно появи багатозшиткових кодексів. Згідно з Х. Ібшер [Ibscher H. Der Kodex // Jahrbuch der Einbandkunst. – 1937. – № 4 – S. 3–15], всі кодекси впродовж III ст. були тільки однозшитковими, але його думку спростовує Е. Турнер [Turner E.G. The Typology of the early Codex. – [Philadelphia]: University of Pennsylvania Press, 1977. – XXIII, 188 p.: ill.].

⁷⁶ Пакуль, 1923. – С. 30.

⁷⁷ У тексті епіграми вони називаються pugillares membranci – шкіряні таблички для письма.

Римська імперія прийняла пергаменні кодекси наприкінці свого існування: у IV ст. н.е. сувої були остаточно витіснені кодексами з античних бібліотек. Книга-кодекс стає звичною також і для інших народів, які населяли межі імперії, а після її краху – і для народів, які прийшли на цю територію.

Утвердження та поширення пергаменного кодексу співпало з революційними змінами в європейській історії, внаслідок яких один соціальний уклад – класична язичницька античність – поступається місцем іншому – феодалізму – і в якому християнство стає домінуючою ідеологічною силою.

Відразу після появи книга-кодекс посіла чільне місце у царині християнської літератури: можливо не останнє значення мав особливий характер настольних книг, які часто читалися та цитувалися, особливо ті, що вважалися канонічними. Таким чином, кодекс ототожнюється з новою релігією – християнством, тоді як сувій сприймається як витвір язичницької літератури. Власне християнство стало тією силою, що сприяла поширенню книги-кодексу не лише в Європі, а й на інших континентах.

Крім зазначених переваг, пергамен має тільки один недолік. Він активно реагує на температурно-вологісні коливання навколишнього середовища, що призводить до його деформації. Як наслідок цього аркуші пергаменних кодексів мають стійку тенденцію до скручування, і їх неможливо розпрямити без застосування певного тиску на них. Щоб якось запобігти цьому, до зовнішніх боків кодексу почали прикріпляти дерев'яні дощечки, які також запобігали забрудненню та псуванню крайніх аркушів кодексу. Але цього виявилось замало. Для збільшення тиску на пергаменні аркуші до зовнішніх країв дощечок почали кріпити застібки або зав'язки, які щільно стискали аркуші кодексу між собою, тим самим зменшуючи проникнення вологи всередину нього та запобігаючи деформації пергамену. Згодом поверхню дошок почали частково або повністю покривати шкірою. Так з'явилися перші оправи.

З часом змінюється конструкція оправ (мова про це піде далі), але сам принцип стискання пачки з'єднаних до купи зшитків між двома дерев'яними кришками, скріпленими застілками, щоб запобігти їх псуванню, лишається незмінним навіть за витіснення пергамену папером, і порушується тільки в XVI ст., коли з обігу остаточно вилучається матеріал, що спричинив появу цієї конструкції.

2.2. Функції оправи як складової кодексу та їх розвиток

Час довів, що форма кодексу виявилася найбільш придатною не тільки для повсякденного використання, а й для передачі знань нащадкам, бо дозволяла компактно і з найменшими пошкодженнями зберігати у бібліотечних сховищах (приватних чи монастирських) великі масиви інформації.

Поява оправи як невід'ємної частини книги-кодексу була викликана, як вже зазначалося вище, суто практичною потребою, а саме фізичними властивостями матеріалу, що правив за основу книги-кодексу. В подальшому всі конструктивні вдосконалення оправи були направлені на створення оптимальних умов для довготривалого зберігання пергаменного кодексу.

Від часу свого винаходу і донині оправа виконує три основні функції – охоронну, естетичну та інформаційну, поява яких обумовлена як практичною необхідністю, так і розвитком суспільства, в якому вона побутувала.

ОХОРОННА ФУНКЦІЯ є першою і основною серед згаданих функцій оправи, що, власне, і обумовила її появу, оскільки впродовж століть, незалежно від змісту книг, їх внутрішнього та зовнішнього оформлення, основним призначенням оправи з моменту її винаходу було вберегти книгу від пошкоджень та руйнації. Оправа повинна була захистити від руйнування носія інформації, тобто матеріал,

на якому був написаний текст книги (папірус, пергамен, папір), і донести до нащадків те, що автор виклав на її сторінках. Надалі розвиток конструкції оправи, з одного боку, був направлений, насамперед, на запобігання руйнації книжного блока (власне аркушів книги), а з іншого (особливо після появи книгодрукування) – на спрощення та здешевлення процесу опрацювання книги, адже результатом його трудомісткості було те, що книги мали досить високу вартість і, отже, були доступні лише людям з певним матеріальним статком.

Техніка виготовлення оправи була більш консервативною частиною процесу створення книги, і тому охоронна функція оправи прямо не була пов'язана з майновим статусом замовника. Вона більше залежала від обсягу рукопису, матеріалу книжного блока (папір або пергамен) або оправи (дерево чи картон, шкіра чи тканина), розмірів аркушів, тобто суто фізичних характеристик.

Та оправа книги, що створювалася як невід'ємний захисний атрибут рукописної книги, дуже швидко набуває ще й іншої, не менш важливої функції – ЕСТЕТИЧНОЇ, яка починає проявлятися на оправах рукописних книг вже за часів сивої давнини.

Від перших кроків свого існування книга стає активним виразником ідейних та естетичних поглядів сучасного їй суспільства, що знаходило відображення не тільки в текстах, але й у її зовнішньому вигляді.

Виготовлення книг забирало багато сил та часу і, як наслідок, робило їх коштовністю, яку не тільки берегли, але й прагнули надати їй привабливого вигляду. Вже найдавніші з оправ, що збереглися, – коптські – мають прояви оздоблення. У подальшому естетична функція оправи однозначно стає превалюючою, іноді навіть завдаючи шкоди подальшому збереженню книги. Особливо це характерно для епохи Відродження, коли дуже часто давні книги, за бажанням власника, заново опрацювали в розкішно оздоблені оправи, конструкція яких не лише не сприяла збереженню пергаменних рукописних книг від руйнації, а навіть прискорювала її.

Книги до появи книгодрукування виготовлялися переважно на замовлення власника або переписувалися ним самим, тобто вони були значною мірою персоніфіковані, і їх зовнішній вигляд багато в чому залежав від того, для кого вони призначалися. Наприклад, молитовник, виготовлений для правителя (короля, царя, шаха, князя), за зовнішнім виглядом відрізнявся від молитовника, призначеного для звичайного мирянина, чи від службника, яким користувалися при відправі. А навчальна книга, створена для наступника трону або переписана середньовічним студентом для власних потреб, могла мати однаковий зміст і разом з тим докорінно відрізнялася за зовнішнім виглядом. Оздоблення оправи було показником ставлення до змісту книги і, одночасно, чітко вказувало на статки власника та середовище, до якого він належав.

Зовнішній вигляд книги (і, перш за все, оздоблення) залежав від багатьох причин: від типу книги, її призначення та соціальної орієнтації (у разі, коли майстер або майстерня працювали на продаж) або від соціальної приналежності та можливостей замовника (у випадку індивідуального замовлення).

Усі книги, створені як в давні часи, так і, значною мірою, нині, можна умовно розділити на два основні типи за характерними ознаками оформлення тексту та оздобленням оправи: розкішні та вжиткові.

Книги першого типу виконувалися спеціально на замовлення: замовниками, як правило, були короновані особи, члени їх сімей, ієрархи церкви, представники правлячих кіл. Більшість з цих розкішних пам'яток писемності належить до так званих вкладних та підносних книг⁷⁸, виготовлених на замовлення з конкретною

---

⁷⁸ З часом, з появою книгодрукування, підносними книгами стали називати також книги, подаровані автором особам, які допомогли видати йому твір.

метою – вкладом до церкви (монастиря) чи на подарунок коронованим та високопоставленим особам.

Для їх створення залучали спеціальних майстрів (переписувачів-каліграфів, рубрикаторів, художників-ілюмінаторів, інтролігаторів), мистецтво яких було вищим за вміння середнього монаха-переписувача. Для виготовлення цих книг використовували високоякісні сорти пергамену чи паперу, текст прикрашали витонченими ініціалами, заставками, кінцівками та мініатюрами, в оздобленні яких поряд з яскравими фарбами часто застосовували золото. Не менш розкішним було і зовнішнє вбрання цих книг. Їх оправи поволочувалися дорогими тканинами (переважно оксамитом, парчею) або високоякісною шкірою та прикрашалися золотом, сріблом, слоновою кісткою і навіть дорогоцінним камінням. Вони були скоріше витвором ювелірного, а не інтролігаторського мистецтва.

Особливою розкішшю відзначалися оправи напрестольних євангелій та апостолів, що були невід'ємною частиною декоративного вбрання церковного престолу. Оправи цих книг прикрашалися окладами, що за технологією виготовлення були подібні до окладів на церковних іконах, тому за аналогією їх називають окладними. Такі оправи, за бажанням вкладників, прикрашалися золотом, сріблом, дорогоцінним камінням, фініфтю, чеканкою, гравіровкою тощо⁷⁹. Розкіш цих оправ була також і їх недоліком, бо приваблювала до себе блиском золота та каміння, і в разі війни або ворожого нападу вони привертали особливу увагу загарбників. Як наслідок, лише незначна частина цих давніх оправ збереглася до сьогодення.

Другий тип складають книги, що призначалися для читаючої публіки – духовенства, освічених людей з різних верств населення, викладачів шкіл, студентів. З появою книгодрукування саме ця група книг стає масовою, доступною широкому загалу читачів, що сприяло розширенню сфери її соціального впливу. Їх оправи – це так звані вжиткові оправи, в які оправлялися книги, що використовувалися в повсякденному побуті. В них оправлена основна маса давніх книг, відомих нині. Це оправи більшості церковних книг⁸⁰, четьїх та навчальних книг. Їх, в свою чергу, можна умовно розділити на ошатні (оздоблені тисненням, гравіровкою, інкрустацією по шкірі тощо) та прості оправи, що зовсім не мали оздоблення. Оздоблення ошатних оправ могло бути як скромним (орнаментальна рамка з гербом чи монограмою власника книги в центрі верхньої кришки), так і пишним (коли оздобленням покривалася вся поверхня кришок). За якістю та трудомісткістю оздоблення цих оправ іноді не поступалося окладним оправам, але для його виконання використовували більш дешеві матеріали: шкіру різних сортів і кольорів, срібну та золоту фольгу, фарби⁸¹. Ці багато оздоблені вжиткові оправи також зазвичай робилися на замовлення особами, які мали значні статки.

⁷⁹ У XVII–XIX ст. для окладів оправ напрестольних євангелій та апостолів починають використовувати більш дешеві матеріали (визолочену або посріблену мідь, бронзу тощо та імітації дорогоцінних каменів), при цьому пишність накладного вбрання оправ лишається незмінною. Якість оправ вкладних книг залежала від статків та “старання” жертводавця. Відомі випадки, коли кілька осіб (іноді навіть всі жителі села) об'єднувалися, щоб зробити належну пожертву (вклад) до церкви.

⁸⁰ Для повсякденних богослужбних книг (октоїхів, тропарів, тріодей, ірмолоїв тощо) оправа робилася доволі простою, без будь-яких надмірних прикрас, тобто головна увага приділялася не естетичним, а охоронним функціям. Оздоблення цих оправ найчастіше обмежувалося орнаментальною рамкою, з сюжетним середником або зовсім без нього, виконаними сліпим тисненням або тисненням золотом. Іноді оздоблення на оправах цих книг зовсім відсутнє.

⁸¹ Від XVIII ст. важливим елементом оздоблення суцільношкіряних оправ стає декоративне фарбування шкіряного покриття в різних техніках.

Для простих, неоздоблених оправ головними були не краса, а добротність оправи, основна увага в них приділялася саме охоронній функції. Поява простих оправ за часів книгодрукування пов'язується як з економічними чинниками (оздоблені оправи коштували значно дорожче), так і з естетичними уподобаннями суспільства, в якому вони побутували.

Значно пізніше, вже за часів широкого розповсюдження книгодрукування, оправа починає виконувати ще одну функцію – ІНФОРМАЦІЙНУ, що безпосередньо пов'язана з винесенням на верхню кришку оправи, а згодом і на корінець, прізвища автора та назви твору. Поява цієї функції була спричинена розвитком книготоргівлі та необхідністю надання покупцеві оперативної інформації про книжки, які можна придбати. Перші поодинокі оправи з інформаційними текстами, що містили назву книги, іноді імена інтролігатора або власника книги та час її оправлення, з'являються приблизно наприкінці XV – у XVI ст. На шкіряних оправах текст відтискували переважно на верхній кришці оправи. У XVII ст. відтискування назви книги на корінці стає звичним явищем по всій Європі⁸². Лише з появою у кінці XVIII ст. видавничих палітурок встановлюється традиція вказування на оправі або обкладинці видання прізвища автора, назви та року видання книги. Саме з появою видавничих палітурок оправа, а пізніше обкладинку книги поступово починають сприймати як невід'ємну складову будь-якого друкованого видання, що має бути ідейно та інформаційно пов'язаною із загальним змістом книги. З часом обсяг інформації, винесеної на оправа, стає досить значним. На сучасних видавничих оправах-палітурках, крім основних вихідних даних – автор, назва твору, місце і рік видання, можуть наводитись й інші відомості – інформаційні (рекламні) тексти, відомості про автора, тексти типу анотації тощо. Інформаційна функція оправи (обкладинки), що нині є превалюючою, проявляється не лише в наведенні текстової інформації про автора і зміст книги, а й у зміні характеру мистецького оздоблення самої оправи (палітурки).

Функції, перераховані вище, не втратили своєї актуальності й нині, незважаючи на те, що оправа сучасних книг як зовні, так і конструктивно докорінно відрізняється від своїх далеких попередників. Переважання тих чи інших функцій оправи книг багато в чому залежить від призначення книги та її вартості, суспільного попиту, специфіки духовного розвитку суспільства та його смаків, регіональних особливостей.

2.3. Короткий огляд історії розвитку техніки оправлення та декорування європейської оправи (V–XVIII ст.)

As soon as the ancients had made square books more convenient to read than the rolls, book-bindings was invented⁸³.

M. Paul Lachoix. The arts of the Middle Ages.

Ототожнення книги з духовними надбаннями людства часто призводить до нівелювання поняття її як звичного кожному предмету повсякденного побуту, матеріальної культури в цілому, синкретичного явища, в якому поєдналися як технічні, так і естетичні ознаки. При вивченні давніх книг довгий час головна увага приділялася дослідженню їх змісту, палеографічних особливостей тексту та оздоб-

⁸² На пергаменних оправах назву книги не відтискували, а писали чорнилом на корінці.

⁸³ Інтролігаторське ремесло виникло тоді, коли стародавні люди почали виготовляти книги, що мали форму прямокутника і були більш зручними для читання, ніж сувої.

ленню сторінок. На оправу уваги майже не звертали, забуваючи, що саме вона робила розрізненні аркуші з текстом тим, що ми звикли називати книгою⁸⁴. Винятком були окладні оправи підносних та літургійних книг, що використовувалися при відправі (переважно на престольних євангелій та апостолів), а також приватні служебники (молитовники). Їх виготовляли спеціально, на замовлення, оздоблюючи слоною кісткою, дорогоцінними металами та камінням⁸⁵, і вони були скоріше витворами ювелірного мистецтва, аніж інтролігаторства. Вивчення цих оправ ми полишимо мистецтвознавцям та дослідникам історії ювелірної справи. Нас будуть, перш за все, цікавити вжиткові оправи, тобто оправи, що використовувалися в повсякденному побуті. Превалюючими серед них були суцільношкіряні оправи. Відповідно до статків власника книг та їх призначення оправи на них могли бути або зовсім прості – з гладенькою поверхнею, без будь-якого оздоблення, або прикрашені оздобленням, виконаним у різних техніках (тиснення, різьба по шкірі, аплікація тощо), яке, залежно від якості виконання, перетворювало ці оправи на витвори декоративно-прикладного мистецтва.

Пристаючи до вивчення оправи, слід пам'ятати, що оправлення книг – це одночасно і ремесло, і мистецтво, що органічно поєднуються. Всі процеси з оправлення книг, пов'язані зі з'єднанням в єдине ціле розрізаних аркушів книги та кришок і поволочення останніх покривним матеріалом, – це ремесло, що потребує високого рівня майстерності та знань про матеріали і технічні прийоми, які застосовували при виготовленні книг упродовж усієї історії їх побутування. Оздоблення (декорування) покриття оправ у різних стилях та техніках є мистецтвом, в якому деякі з інтролігаторів та палітурників минулого досягли вершин, що ставлять їх на один щабель з визначними митцями інших галузей прикладного мистецтва.

Як ремесло інтролігаторство та палітурництво існує вже близько 20-ти століть. Не всі сторінки його історії збереглися до сьогодення: особливо це стосується зародження та формування інтролігаторського ремесла – цих невід'ємних складових процесу створення книги-кодексу.

Досі не існує жодної роботи, яка всебічно висвітлювала б всі аспекти історії розвитку світового інтролігаторства та палітурництва. Та це, напевно, і не можливо. Адже не однакоим був внесок різних народів у світову скарбницю інтролігаторства. Одні народи приймали досить активну участь у процесі формування інтролігаторства як ремесла, інші – лише використовували їх здобутки, пристосовуючи до своїх потреб. Але кожний народ (перш за все, майстри, які займалися виготовленням та оздобленням оправ), запозичуючи та переосмислюючи нароби сусідів, створював лише йому притаманну іконографічну та декоративну схеми розміщення оздоблення на оправах, що вирізняли їх поміж інших. І Україна в цьому процесі не є винятком.

І все ж, перш ніж перейти до історії інтролігаторства та палітурництва в Україні, слід хоча б побіжно зупинитися на основних етапах його розвитку за часів Середньовіччя та в новітній період. Насамперед нас будуть цікавити Візантія та країни

⁸⁴ Серед радянських дослідників, які займалися питаннями теорії мистецтва книги, першим, хто звернув увагу на оправу як на складову книги, що робить її предметом нашого побуту, був відомий радянський художник-графік та оформлювач книг В.А. Фаворський. Об'єктом його досліджень була сучасна ілюстрована книга. І як книжного графіка оправа його цікавила, перш за все, як зовнішня частина книги, що "поєднує зміст художнього твору з нашим побутовим простором" і допомагає розкриттю її змісту [Фаворський В.А. О графике как основе книжного искусства // Искусство книги: 1956/1957. – М.: Искусство, 1961. – Вып. 2. – С. 61–62].

⁸⁵ Залежно від статків замовника при оздобленні окладних оправ застосовували не лише самоцвіти та дорогоцінне каміння, а й їх замітники.

Західної Європи, інтролігаторське мистецтво яких мало безпосередній вплив на зародження та розвиток цього ремесла в Україні.

Коли з'явилися власне оправи точно невідомо, і ми мабуть ніколи не дізнаємося про це. Першою писемною згадкою про них ми завдячуємо Марціалові (Епіграми, XIV, 84). Вона стосується не пергаменних, а папірусних кодексів, що деякий час існували паралельно. Щоб запобігти розлохмачуванню папірусного кодексу при терті об тогу, Марціал радив захищати його дощечками з ялини.

Оправи, як і папірусні кодекси часів Марціала, не збереглися. Найдавніші оправлені кодекси, відомі сьогодні, – коптські. Вони датуються кінцем III – початком IV ст.⁸⁶ і виявлені на території ранньохристиянських монастирів у Верхньому Єгипті⁸⁷. Саме первинні оправи⁸⁸ цих коптських папірусних кодексів⁸⁹, що деякий час використовувалися в Єгипті нарівні з пергаменними, дозволяють нам скласти уявлення про найдавніші оправлені кодекси, створені людством. Вони були двох різновидів: однозшиткові⁹⁰ (пачка аркушів, зігнута навпіл і прошита по згину) та багатозшиткові (традиційний кодекс, що складається з кількох зшитків). Кількість зшитків у коптських кодексах до певної міри визначала тип оправи, що застосовувався для їх оправлення.

Для однозшиткових кодексів характерною є гнучка суцільношкіряна оправа, застосування якої було обумовлене суто практичною необхідністю, – лише гнучка оправа дозволяла щільно обхопити заокруглений корінець такого кодексу. Уявлення про ці оправи ми маємо завдяки знайденню в 1945 р. у Наг-Хаммаді (стародавній Хенобоскін) однозшиткових кодексів кінця III–IV ст., на яких чудово збереглися первинні оправи⁹¹.

Акруші однозшиткових кодексів з'єднувалися до купи ремінцями, що протягували через отвори, зроблені на згині зшитку. Зовні згин покривався шкіряною смужкою, а з середини під місця, де проходили ремінці, підкладали шматочки шкіри. Кінці ремінців зав'язували зовні, а смужку приклеювали до корінця оправи таким чином, що вони опинялися захованими між цією смужкою та корінцем. Однозшиткові кодекси мали властивість спонтанно розкриватися, що посилювалося із збільшенням товщини пачки, з якої формувався зшиток. Межею обсягу для однозшиткового кодексу була пачка з 50-ти подвійних аркушів. Щоб запобігти цьому недоліку, до шкіряної оправи прикріплювали зав'язки, якими стягували краї кодексів. Верхня кришка оправи могла мати подовження у вигляді клапана⁹² прямокутної або трикутної форми, який загортався на нижню кришку, а пришитий до нього ремінець кілька разів обмотувався навколо книги. Деякі оправи, крім того, мали ще верхні та нижні відвороти, що загиналися всередину на зразок клапанів у папках для паперів. Для цих оправ використовували попередньо оброблену шкіру кіз та овець⁹³.

⁸⁶ На кодексах більш ранніх часів оправи не збереглися [Еланская, 1987. – С. 52].

⁸⁷ Християнство поширюється в Єгипті в перші століття н.е. Після арабського завоювання Єгипту коптами почали називати єгиптян-християн на відміну від єгиптян, які прийняли іслам.

⁸⁸ Первинна оправа – це перша оправа, що її отримує рукописна або першодрукована книга з моменту її створення.

⁸⁹ У ранньому Середньовіччі (до VII ст.) в Європі також використовували папірусні кодекси, але до сьогодні їх дійшло дуже мало, близько 10-ти, і оправи на них не збереглися [Киселева, 1978. – С. 16].

⁹⁰ Про коптські однозшиткові кодекси див.: Еланская, 1978. – С. 45–46, 48, 55.

⁹¹ Їх детальний опис подає Ж. Доресс [Doresse J. Les reliures des manuscrits gnostiques coptes découvertes à Khenoboskin // Revue d'égyptologie. – 1961. – Т. 13. – Р. 27–49].

⁹² Згодом наявність такого клапана стане традиційною для східної оправи.

⁹³ Needham, 1976. – Р. 5.

Наступним етапом розвитку коптського інтролігаторства стала поява жорстких оправ, характерних для багатозшиткових кодексів, які в V ст. прийшли на зміну однозшитковим. В еволюції цих оправ Б. ван Регемортер виділяє три стадії⁹⁴:

1) примітивна оправа – тільки дерев'яні кришки, покриття відсутнє – характерна для найдавніших з багатозшиткових кодексів;

2) напівправа – кришки вже частково покриті шкірою (обклеювалися тільки корінець блока та значна частина поверхні кришок, що прилягала до корінця);

3) власне шкіряна оправа у сучасному її розумінні – дошки, повністю поволочені шкірою.

Уявлення про примітивні дерев'яні оправи надають декілька кодексів з колекції А. Честер Бітті (A. Chester Beatty)⁹⁵. Особливістю цих оправ є те, що дошки товщиною 1 см зі звороту мають рамку шириною 1,4 см, внутрішній простір якої видовбаний на глибину 5 мм. Їх форма нагадує дерев'яні таблички, що правили за основу для диптихів, і дає підставу припускати, що саме диптихи були прообразами для цих найдавніших оправ. Через отвори, зроблені в кришках, протягувалися ремінці, якими вони кріпилися до зшитого блока.

У напівправах та суцільношкіряних оправах, на відміну від примітивних дерев'яних оправ, заглиблення на звороті дошки вже відсутнє. Товщина дошок коливається від 0,7 до 1 см.

При оправленні багатозшиткових кодексів у жорсткі суцільношкіряні оправи для кришок, крім дерева, застосовували також пресований папірус завтовшки 10 мм, що зустрічається на коптських оправах десь з VII ст.⁹⁶ Детальний опис двох оправ з подібними кришками наводить Д. Коккерелл⁹⁷. Зазвичай така кришка складалася з двох попередньо спресованих пластин, утворених кількома шарами папірису, між якими розміщували кінці ремінців або ниток, якими шили зшитки і з допомогою яких блок кріпився до кришок. Краї пластин мали скошені в середину краї, і при склеюванні їх між собою вздовж ребер кришок утворювався конусоподібний жолобок. Такий жолобок на дерев'яних кришках у подальшому стає конструктивною ознакою візантійських оправ⁹⁸, а також оправ, в основу конструкції яких покладена візантійська техніка оправлення.

На коптських оправах зустрічаються кілька різних способів шиття книжних блоків: на прокол, тобто зшивання через корінцеве поле на деякій відстані від фальців, на шкіряних ременях та зшивання блоків лише ниткою, без використання ременів або шнурів, як додаткової опори при шитті⁹⁹. При останньому способі шиття в місцях скріплення зшитків між собою на корінці утворювався шов з вузлів, що нагадує "ланцюжок". Детальний опис та схему шиття цим способом наводить С.Т. Леймекraft¹⁰⁰. У подальшому цей спосіб шиття був запозичений ві-

⁹⁴ Regemorter B. van. Le codex relié depuis son origine jusqu'au Haut Moyen Age // Le Moyen Age. Revue d'histoire et de philologie. – 1955. – Vol. 61. – № 1/2. – P. 1–26.

⁹⁵ Coptic Codex № 9,11,12.

⁹⁶ Оправи з папірусними кришками А.І. Єланська називає "переплетами на картонажній (папірусній) основі" [Єланская, 1987. – С. 52].

⁹⁷ Це оправи Псалтиря та Збірник гомілій, знайдених 1896 р. у Верхньому Єгипті в руїнах давнього монастиря і датованих VII ст. [Cockerell, 1932. – S. 9–11]. Опис конструкції оправи Псалтиря, описаного Д. Коккереллом, наводить також А.І. Єланська [Єланская, 1987. – С. 57].

⁹⁸ Під візантійськими оправами маються на увазі оправи грецьких книг, створених за часів існування Візантійської імперії.

⁹⁹ Lamacraft, 1939. – P. 218–219.

¹⁰⁰ Ibid. – P. 219–220.

зантійцями, а шиття на ремнях від XI ст. стає основною конструктивною ознакою західноєвропейських оправ.

Капталів на перших коптських оправах не було. На оправах більш пізнього часу від них збереглися лише рештки, за якими Т. Петерсену¹⁰¹ вдалося реконструювати зовнішній вигляд коптського капталу, а Ж. Грінфілду та Ж. Хіллі – відтворити послідовність його виплітання¹⁰². Каптали на коптських рукописних книгах становили собою кольоровий ланцюжок, що охоплював кінці зшитків біля корінця та частково заходив на торці кришок. При виплітанні каптал одночасно підшивався до зшитків та матеріалу, яким був оклеєний корінець блока.

Поволочували кришки зазвичай козячою шкірою червонувато-коричневого або темно-коричневого кольорів.

Уже у найдавніших коптських оправах виявлені залишки оздоблення, тобто наочний доказ потягу до естетичного оформлення книги.

Кришки примітивних дерев'яних оправ прикрашалися різьбою у вигляді примітивного орнаменту з геометричними візерунками у вигляді квадратів та концентричних кіл; поверхня напівоправ прикрашалася інкрустацією із слонової кістки, а поверхня шкіряного корінця, що доходив до третини ширини кришок, покривалася різьбленим візерунком геометричного типу з трилистником у середині.

На коптських шкіряних оправах зустрічається кілька різних технік оздоблення: розпис по шкірі кольоровими фарбами, сліпе тиснення маленькими штампами в поєднанні з гравіровкою, прорізні орнаменти, виконані в ажурній техніці з використанням кількох шарів шкіри (на верхньому шарі вирізали наскрізні орнаменти, а нижні – визолочені або пофарбовані в інший колір – правили за підкладку для них). Є підстави вважати, що коптам було відомо також тиснення золотом по шкірі. Залишки золота на шкірі деяких оправ дають підстави для таких припущень. Іноді на одній оправі поєднувалося декілька технік оздоблення.

Конструкція коптських оправ, характер шкіряного покриття та техніка його декору мали неабиякий вплив на подальший розвиток інтролігаторства в усьому середньовічному світі¹⁰³. Як зазначає І.П. Мокрецова, "з одного боку, це були Схід та Візантія; з іншого, через перших місіонерів олександрійські (египетські) впливи в інтролігаторстві поширилися навіть на північ Європи (Ірландія, північ сучасної Франції), де в подальшому трансформувалися вже згідно з потребами європейського споживача"¹⁰⁴.

Значний вплив на подальшу долю інтролігаторства та книжності взагалі мали бурхливі події, що розгорнулися у Римській імперії в перших століттях н.е. і які кінець кінцем призвели до її краху. Вони не тільки змінили карту тогочасної Європи, але й започаткували новий етап в історії людства, що в подальшому отримав назву Середньовіччя¹⁰⁵.

¹⁰¹ Petersen T.C. Early Islamic Bookbindings and their Coptic Relations // Art Orientalis. – 1954. – N 1. – P. 55.

¹⁰² Greenfield J, Hille J. Headbands: How to Work Them. – New Haven (Conn.): Edgewood Publishers, 1986. – P. 27–33.

¹⁰³ Їх вплив простежується аж до XVI ст.

¹⁰⁴ Мокрецова, 1989. – С. 9.

¹⁰⁵ Початком Середньовіччя умовно вважають 476 р. – рік падіння Західної Римської імперії. В 395 р. відбувається остаточний розподіл єдиної Римської імперії на дві частини – Західну і Східну, кожна з яких була цілком самостійною і навіть ворожою по відношенню до іншої. Політичний центр імперії в кінці III – на початку IV ст. переміщується на Схід, до Константинополя – згодом столиці Візантійської імперії (саме під такою назвою Східна Римська імперія увійшла до аналіз світової історії).

Єдина Римська імперія розпалася, але її східна частина вижила і проіснувала ще майже тисячу років після падіння західної під натиском германських племен, лишивши значний слід в історії та культурі людства під назвою Візантійської імперії, або Візантії. До її складу входили, крім Балканського півострова та численних островів Егейського моря, Мала Азія, Сирія з Палестиною, Єгипет, частина Месопотамії та Закавказзя, Південний берег Криму¹⁰⁶.

V–VI ст. були перехідним періодом від античності до Середньовіччя. Саме тоді християнство остаточно отримало верх над язичництвом, але християнські правителі Візантії остаточно не відмовилися від античної спадщини. Грецька мова у Візантійській імперії була державною і найбільш поширеною мовою, а твори античних авторів були загальнодоступні, користувалися пошаною і лишалися основою освіти¹⁰⁷. Терпимість до “язичницької” літератури створювала сприятливі умови для розвитку книжної справи, заохочувала начитаність. І хоча в церквах у весь голос піддавали анафемі всіх язичників, – книги, створені ними, спокійнісінько зберігалися не лише в імператорській бібліотеці, а й у школах і навіть у монастирях. Щоправда, значну шкоду книжним зібранням заподіювали різні іконоборчі рухи, що час від часу спалахували в імперії¹⁰⁸. Не меншим злом для візантійських книг були війни та жорстокі набіги хрестоносців¹⁰⁹, турок та інших загарбників. І все ж до нашого часу дійшло близько 11 тис. кодексів часів Візантійської імперії. Лише незначна їх частина мала первинний вигляд, і все ж конструкція візантійських оправ відома значно краще, ніж конструкція коптських.

Конструкція оправ, що побутували у Візантії за часів її існування, має багато спільного з коптськими оправами, особливо якщо зважити, що Єгипет до VII ст. був її складовою. І все ж візантійські оправи мають певний набір конструктивних ознак, що вирізняє їх поміж інших типів оправ і дозволяє виділити в окрему групу. Говорячи про оправи, маємо на увазі не розкішні оправи літургійних книг¹¹⁰, а більш прості шкіряні оправи, що застосовувалися для оправлення переважної кількості тогочасних книг.

Традиційна візантійська шкіряна оправа (рис. 7) мала дерев'яні кришки, розмір яких співпадав з блоком книги. Найчастіше їх робили з липових або дубових дошок, товщина яких сягала 9–12 мм. Край кришки, що прилягав до корінця, зазвичай робили тоншим на декілька міліметрів, ніж по бічному обрізу, і з зовнішнього боку заокруглювали. Торці дошок по обрізам могли лишатися гладкими, або в них робилися жолобки, що при перетині між собою утворювали конусоподібні заглиблення на зовнішніх кутах дошок чи переривалися, не доходячи кількох сантиметрів до них. В останньому випадку кінці жолобків могли закінчуватися по-різному: або розгалуженням, або заокруглено¹¹¹.

Перед початком зшивання книжного блока на згині кожного зшитка робилися

¹⁰⁶ Наведені території імперія займала в VI ст. Пізніше розміри імперії часто змінювалися. Напередодні падіння Константинополя 1453 р. вони обмежувалися виключно містом та незначною прилеглою до нього територією.

¹⁰⁷ Диль Ш. Основные проблемы византийской истории: – М., 1947. – С. 148.

¹⁰⁸ Найбільш значні з них відбувалися в 726–780 та 802–842 рр.

¹⁰⁹ Тогочасні писемні джерела зберегли для нащадків жахливу картину знищення книжкових багатств Константинополя після захоплення його в 1204 р. хрестоносцями.

¹¹⁰ Для їх оздоблення застосовували слонову кістку, золото, емаль та дорогоцінне каміння. Вони наочно демонструють високий рівень ювелірного мистецтва Візантії XI–XII ст. Книги в цих розкішних оправах нерідко давали як посаг візантійським принцесам, які виходили заміж в інші європейські країни.

¹¹¹ *Legature bizantine*. – S. 13.

зарубки – конусоподібні отвори, що йшли через однакові проміжки (в одному і тому самому місці) через всі зшитки, утворюючи наче кілька паралельних рівчачків на поверхні корінця. Саме в місці зарубок відбувалося з'єднання кожного наступного зшитка з попереднім. Нитка, що проходила через зарубки, скріплювала сусідні зшитки петельним стібком таким чином, що на корінці утворювався шов у вигляді “ланцюжка” (рис. 7а, 7). Зшивали блок льняними або конопляними нитками, які закріплювали в кришках з допомогою отворів, зроблених на торці та горизонтальній площині кришки біля корінця. Закріплення ниток в кришках могло виконуватися або тією ж ниткою, що нею шився блок, або за допомогою окремої нитки, товстішої від неї. Залежно від послідовності протягування нитки через отвори розрізняють кілька типів закріплення ниток у кришках оправи¹¹². Найбільш вживаним було зигзагоподібне кріплення: в дошці навпроти кожної з зарубок робилося три наскрізні отвори (один на торці і по два на горизонтальній площині дошки). В місцях, де закріплююча нитка виходила на поверхню дошки, між сусідніми отворами робилися заглиблення, щоб нитки не виступали над поверхнею дошки. При закріпленні ниток на поверхні дошки з зовнішнього боку утворювався ряд горизонтальних заглиблень, заповнених нитками, з'єднаними між собою таким чином, що з ниток утворювався зигзаг з кількома зубцями. Кількість зубців відповідала кількості ланцюжків, що скріплювали блок (рис 31). При цьому на звороті кришки утворювався ряд паралельних горизонтальних заглиблень. Залежно від ширини цих заглиблень Б. Регемортер поділяє цей тип кріплення на три підтипи¹¹³: а) ширина горизонтальних заглиблень з обох боків дошки однакова (рис. 31 б, 1); б) ширина горизонтальних заглиблень зі звороту дошки менша, ніж з зовнішнього боку (рис. 31 б, 2); в) відстань між отворами горизонтальних заглиблень на звороті зовсім незначна (рис. 31 б, 3).

Поряд з наведеним зустрічається й інший тип кріплення, що від вже описаного відрізняється лише тим, що кінці паралельних заглиблень у дошках не з'єднуються поміж собою, а утворюють наче доріжку з паралельних горизонтальних заглиблень, розташованих перпендикулярно до корінця.

У процесі зшивання блока зшитки підшивалися до кришок оправи, утворюючи з ними одне ціле, по центру корінця зустрічні нитки скріплялися вузлами. З часом навчилися зшивати блок як одне ціле, – починаючи шиття від однієї кришки і закінчуючи іншою. Спочатку скріплення блока з кришками відбувалося тією самою ниткою, якою шився блок. Пізніше це робилося окремими нитками, що мали більшу товщину, ніж нитка, якою шився блок¹¹⁴. На корінець та зовнішній бік кришок, що прилягав до корінця, наклеювали полотно для додаткового скріплення блока з кришками. Клей наносили лише на зовнішні боки кришок, і корінець, таким чином, лишався не проклеєним. Краї наклеюваного полотна доходили майже до середини кришок, а на кінцях корінця тканина ще й прошивалася нитками при виплітанні капталу. Каптал відігравав суто функціональну роль, додатково скріплюючи поміж собою кінці зшитків. Каптал становив собою шкіряну стрічку (або льняний шнур)¹¹⁵, що кріпилася до зшитків та кришок оправи, а потім обпліталася бавовняними, шовковими, а іноді навіть срібними нитками. Висота капталу сягала 10 мм, а його кінці заходили на ребра кришок, і при загинанні країв покриття на зворот кришок у

¹¹² *Legature bizantine*. – S. 14–15; *Regemorter*, 1954. – P. 7–8.

¹¹³ *Regemorter*, 1954. – P. 7.

¹¹⁴ *Legature bizantine*. – S. 15–16.

¹¹⁵ Залежно від виду капталу, що використовувався, серцевина капталу могла складатися з одного, двох або трьох шнурів.

цих місцях утворювалося потовщення, що підіймалося над ребрами кришок¹¹⁶. Шкіру покриття викроювали таким чином, що після поволочування кришок нею каптал зовні корінця був закритий.

Щоб запобігти деформації пергаменних аркушів, кришки стягувалися шпеньковими застібками. Залежно від розмірів книги їх могло бути чотири (по одній на коротких ребрах і дві на бічному ребрі) на книгах великого формату, дві (звичайна кількість) або навіть одна (в книгах невеликого розміру). Застібка візантійських оправ, як і каптал з губочкою, є їх характерною конструктивною ознакою.

Традиційна візантійська застібка (рис. 69) складається з двох частин, що розміщуються попарно на обох кришках: у бічний торець верхньої кришки на глибину 15–20 мм вбивали шпеньок, на який накидалася металева петля на шкіряному реміні, що кріпився до нижньої кришки. Класична візантійська застібка мала тричастинний шкіряний ремінь, що утворювався через надрізання заготовки реміня на шість смужок, які попарно скріплялися між собою так, що утворювалося наче три “косички”, кожний кінець яких вставляли в окремий отвір (рис. 7 а, 4). Застосування паперу замість пергамену для книжних блоків не мало суттєвого значення для конструкції візантійських оправ.

Кришки оправ поволочувалися переважно шкірою, яка могла лишатися гладкою або прикрашалася сліпим тисненням. Схеми декорування візантійських оправ не відзначалися великою різноманітністю. Для них характерним є орнамент геометричного типу, що найчастіше становить прямокутну рамку, утворену бордюрними басмами і облямовану з обох боків потрійними прямими лініями¹¹⁷. Та сама кількість ліній, що облямовувала рамки, використовувалася й для поділу її внутрішнього поля на ромби та трикутники (останні розміщувалися переважно по краях)¹¹⁸. Їх кількість залежала від того, скільки допоміжних прямих, паралельних діагоналям, застосовували при розмітці поля рамки. В місцях перетину ліній відтискували басми-роzetки двох типів: у вигляді розкритої квітки (кількість пелюсток якої могла коливатися від чотирьох до восьми) або концентричних кіл (їх кількість також могла коливатися від двох до п'яти і залежала від розміру басми). На одній оправі одночасно могли зустрічатися басми-роzetки обох типів. Простір у середині ромбів та трикутників заповнювали круглими, квадратними, ромбовидними та стрільчастими басмами різних розмірів у поєднанні з басмами-роzetками. Іноді зовнішні контури рамок утворювалися прямими лініями, а їх внутрішній простір заповнювали басмами наповнення, зазвичай однієї форми – круглими, ромбовидними, стрільчастими. Сюжети на басмах при цьому могли бути різними.

Приблизно в XIV–XV ст. при декоруванні оправ почали застосовувати подвійні та потрійні рамки, що облямовуються і розділяються між собою потрійними прямими лініями. Внутрішнє поле всередині них або також розбивалося потрійними прямими лініями на ромби та трикутники, або заповнювалося тільки басмами різних форм, що чергувалися між собою і утворювали стрічкові орнаменти.

З плином часу дещо вдосконалювалися або спрощувалися деякі елементи візантійської оправи (змінювалися способи кріплення блока до кришок та виготов-

¹¹⁶ Такі потовщення на ребрах кришок біля корінця Клепиков називає “губочками”, в подальшому вони стануть характерною ознакою найдавніших південно- та східнослов'янських оправ.

¹¹⁷ Кількість паралельних ліній, що використовували для облямовування рамок та розподілу їх внутрішнього простору, могла коливатися від двох до чотирьох.

¹¹⁸ У тих випадках, коли при розмітці поля через його центр, крім діагоналей, проводили ще дві додаткові лінії – вертикальну та горизонтальну, в середині рамки утворювалися додаткові трикутники.

лення капталів, конфігурація та товщина дошок), але основні конструктивні ознаки, зазначені вище, лишалися незмінними¹¹⁹.

Візантійська техніка виготовлення оправ разом з релігійними догмами православ'я поширилася серед народів, які межували з імперією або певний час входили до її складу і запозичили від ромеїв¹²⁰ не лише форму книги, а й техніку її виробництва, що продовжувала використовуватися навіть у XVII ст.¹²¹, хоча країни, що її започаткувала, вже не існувало¹²². Крім греків, за цією технікою опраляли свої книги південні¹²³ та східні слов'яни¹²⁴. Після захоплення цих земель турками та монголо-татарами візантійська традиція оправлення продовжує існувати в православних монастирях цих країн. Є відомості, що саме так опралялися також давні книги у Вірменії та Грузії.

Оправи, зовні подібні до візантійських, зустрічаються також і в Західній Європі другої половини XV–XVI ст. і відомі в науковій літературі як оправи “а ля грека” (“alia greca”)¹²⁵. Вперше подібні оправи з'являються в Італії у другій половині XV ст., де за прикладом Альда Мануція подібним чином почали опраляти друковані книги з грецькими текстами. Основними центрами виготовлення цих оправ в Італії були Венеція та Рим.

Серед ранніх гуманістів стало традиційним опраляти у подібні оправи книжки з класичними та грецькими текстами. Мода на оправи “а ля грека” отримала знач-

---

¹¹⁹ Детальніше про конструкцію візантійських оправ див.: *Regemorter, 1954.* – Vol. 8. – P. 3–23; *Regemorter, 1967; Federici C., Houlis K. Legature bizantine Vaticane / Prefazioni di Leonard Boyele, Francesco Sicilia; Contributi di Paul Canan, Francesca Pascalicchio e Gaetano Sabatini; Istituto Centrale per la Patologia del libro.* – Roma: Fratelli Palombi Editore, 1988. – 154 s.; *Legature bizantine Vaticane: Storia dei materiali e delle tecniche di manifattura / Guida alla mostra a cura di Assunta Di Febo, Kostantinos Houlis, Sever J. Voicu; Biblioteca apostolica Vaticana; Istituto Centrale per la Patologia del libro.* – Roma: Biblioteca apostolica Vaticana; Salone Sizzino, 1988/89 – 60 s.

¹²⁰ Ромеї – самоназва жителів Візантійської імперії.

¹²¹ У Дж. Д. Хобсона є згадка, що навіть у XVII ст. у подібній техніці час від часу опралялися грецькі книги [*Hobson, 1938.* – P. 207]. Серединою XVII ст. датуються виявлені автором у фондах ІР НБУВ найпізніші зразки оправ, виконані за наведеною технікою. Це рукописні книги релігійного змісту, створені в православних монастирях України, Росії та на горі Афон.

¹²² Із захопленням у 1453 р. Константинополя турками Візантія припинила своє існування.

¹²³ До південнослов'янських оправ зазвичай дослідники відносять середньовічні болгарські та сербські оправи. Найбільш вивченими серед них є сербські оправи. Загальне уявлення про історію розвитку та техніку оправлення сербської оправи дає видання: *Janč, 1974.*

¹²⁴ Східні слов'яни – загальна назва ряду племен, які проживали на території Східної Європи за часів раннього Середньовіччя. На рубежі VIII–IX ст. вони утворили ранньофеодальну державу, відому в історії, як Київська Русь, що проіснувала до початку XII ст.

Разом з християнством у 988 р. на Київську Русь приходять книги-кодекси з оправами візантійської конструкції, що отримали в літературі назву давньоруських. Після розпаду Київської Русі оправи цієї конструкції знаходилися у вжитку ще досить довгий час, останні оправи цієї конструкції на землях Східної Європи датуються серединою XVII ст. Їх вживали для своїх книжок також білоруси, росіяни та українці – нації, які вважаються нащадками східнослов'янських племен.

¹²⁵ Термін “alia greca” зустрічається в італійських документах другої половини XV–XVI ст. [*De Marinis T. La lagatura artistica in Italia nei secoli XV e XVI. Notizie ed elenchi: In 3 vol.* – Firenze: Fratelli Alinari, Istituto di adizioni artistiche, 1960. – Vol. 1. – P. 31; Vol. 2. – P. 45].

не поширення серед гуманістичних колекціонерів і поза межами Італії, особливо популярними ці оправи були у Франції. В XVI ст. грецькі друки, що часом виходили в Греції, Венеції, Ліоні та Парижі, отримували оправи "а ля грека". Зокрема, подібним чином оправлені твори античних авторів для бібліотек французьких королів Франциска I та Генріха II¹²⁶, кардинала Гранвеля (Granvelle)¹²⁷.

Оправи "а ля грека" виконувалися на замовлення в різних країнах. Наприклад, Шірмаї повідомляє, що члени сім'ї Фуггер (Fugger) з Аусбурга (Німеччина) замовляли оправи на свої грецькі книжки у Парижі, Венеції та безпосередньо у Німеччині¹²⁸. Микола Чепль (1452–1518), польський бібліофіл, колекціонер та знавець грецьких текстів, замовляв оправи "а ля грека" для творів грецьких класиків, виданих Альдом Мануцієм, у краківських інтролігаторів¹²⁹.

Оправи "а ля грека" лише зовні були подібні до візантійських оправ. Крім ознак, традиційних для візантійських оправ – гладкий заокруглений корінець, каптал з губочками, кришки врівень з блоком з жолобками на вільних торцях, тричастинні застібки, вони поєднували в собі ознаки, нетипові для останніх. Декор оправ "а ля грека" мав типово західне оздоблення, що складалося переважно з ренесансного орнаменту та складних арабескових лінійних композицій, в яких часто поєднувалося золоте та сліпе тиснення, а конструкції були притаманні суто західні ознаки: замість шиття "ланцюжком" могло вживатися шиття на двох тонких утоплених шнурах, простий плетений каптал або ренесансний каптал, обрізи блоків визолочувалися і покривалися тисненням.

Оправи "а ля грека" приваблювали дослідників, перш за все, своїм оздобленням. Робіт, безпосередньо присвячених власне конструкції цих оправ, дуже мало. А робіт стосовно конструктивних відмінностей оправ "а ля грека", виготовлених у різних європейських країнах, немає зовсім¹³⁰.

На відміну від візантійської оправи, техніка якої лишалася майже незмінною протягом століть, у розвитку західноєвропейської середньовічної оправи дослідники історії книги виділяють чотири основних етапи: VI–IX ст. – ранньосередньовічна оправа; X–XI ст. – оправи дороманського періоду; XII–XIV ст. – романські оправи; XIV–XVI ст. – готичні оправи¹³¹. В основу цієї періодизації було покладено характерні конструктивні деталі техніки оправлення та стильові особливості декорування оправ і їх характер¹³². У той же час оправи друкованих видань, починаючи

¹²⁶ Близько 600 грецьких творів з цих королівських бібліотек мають оправи "а ля грека" [Michon, 1951. – P. 60; Hobson A. Humanists and Bookbinders. The Origins and Diffusion of the Humanistic Bookbinding 1459–1559. – Cambridge etc.: Cambridge University Press, 1989. – P. 172–212].

¹²⁷ Piquard M. Les Livres du Cardinal de Granvelle à la Bibliothèque de Besançon // Les Trésors des Bibliothèques de France. – № 25. – Paris: Les Editions d'Art et d'Histoire, 1942. – P.16–19; Piquard M. Les Livres du Cardinal de Granvelle à la Bibliothèque de Besançon. Les reliure italiennes // Libri. – № 1. – 1951. – P. 301–323.

¹²⁸ Szirmai, 1999. – P. 84.

¹²⁹ Левицка-Каминська, 1988. – С. 139–140.

¹³⁰ Я. Шірмаї був зроблений огляд бібліографії, присвяченої оправам "а ля грека" та ступеню їх вивченості [Szirmai, 1999. – P. 84–87].

¹³¹ У "готичні" оправи "одягали" не лише рукописні, а й друковані книги періоду Відродження.

¹³² Слід підкреслити, що стильові характеристики оправи в історичному аспекті не завжди співпадають з реальною періодизацією середньовічного західноєвропейського мистецтва та не завжди об'єктивно відображають реальні конструктивні зміни в оправах. Це явище все ще потребує спеціальних досліджень. За справедливим зауваженням відомої російської до-

від періоду Ренесансу і аж до сучасності, в книгознавстві прийнято поділяти, перш за все, за стильовими характеристиками – певним набором та місцем розташування оздоблення на оправах, в основу яких були покладені оздоблені оправи, виконані визначними майстрами інтролігаторства та палітурництва, які правили за зразок для наслідування не тільки у них на батьківщині, але й поза її межами.

Зародження західноєвропейського інтролігаторства відносять приблизно до V ст., тобто до часу розпаду єдиної Римської імперії. Ця подія мала далекосяжні наслідки для подальшого розвитку всієї Європи. Впродовж V–VI ст. внаслідок постійних війн та міжусобиць карта Західної Європи кардинально змінює свій вигляд. На її просторах з'являються десятки невеликих “варварських” королівств, заснованих готами, вандалами, франками, бургундами, лангобардами та ін. На зміну одному соціальному устрою приходять інші, а разом з ним і нова культура, новий світогляд.

Рівень культури в новосформованому феодальному суспільстві Західної Європи довгий час лишався досить низьким. Початок Середньовіччя знаменував собою глибокий занепад книжної справи в порівнянні з часом імператорського Риму. Розпад імперії, відродження натурального господарства, розрив зв'язків між колишніми культурними центрами та їх занепад, навала варварів, “варваризація” державного та суспільного життя – все це не сприяло збудженню та підтримці інтересу до книги.

Під руїнами Римської імперії загинула й значна частина книжних багатств античного світу. Неабияку роль у цьому відіграло християнство, яке з релігії пригноблених перетворюється на панівну державну релігію, що опікується інтересами правлячих кіл. Саме з благословення нової релігії “канули в Лету” значні надбання античної культури, а книга стала неабиякою рідкістю серед феодалів-мирян за часів раннього Середньовіччя.

Грамотість стає надбанням небагатьох, а освіченість – монополією духовенства. За стінами монастирів, у монастирських бібліотеках знаходять притулок твори античних авторів, що уникнули знищення. На них середньовічні богослови та церковні діячі дивилися з підозрою і пильно стежили за тим, щоб язичницькі та єретичні твори не потрапили за межі обителі. Книга, як і все середньовічне знання, стає прислужницею церкви, а християнські монастирі стають колицкою європейської середньовічної книги. Перші скрипторії – майстерні для переписування книг – виникають саме при монастирях. Їх поява була викликана суто практичними потребами. Для ведення відправи та поширення свого вчення в новонавернених країнах християнська церква потребувала книг. Якщо за часів Римської імперії до її послуг були професійні каліграфи, то тепер доводилося обходитися власними силами. Переписування книг стає прерогативою духовенства, особливо ченців.

Звичай переписування книг був запозичений ченцями зі Сходу. Появу перших скрипторіїв у Західній Європі пов'язують з Бенедиктом Нурсійським (480–543), який заснував перший в Європі чернечий орден, що згодом був названий в його честь бенедиктинським. Ним же був написаний статут ордену, який зобов'язував ченців, крім молитв, займатися фізичною або розумовою працею – читати і переписувати книги. Цей статут мав величезне значення для перетворення монастирів на освітні та культурні центри середньовічної Європи. Однак бенедиктинський статут не давав спеціальних настанов ані стосовно організації скрипторію, ані про те, як переписувати книги.

слідниці та реставратора середньовічних книг І.П. Мокрецової, змішування виду оправи і стилю в мистецтві при аналізі та класифікації оправи в історіографії здійснюється дуже часто [Мокрецова, 1989. – С. 2].

Відродження традиції переписування книг у тогочасній Європі пов'язують з іменем Кассіодора (487–575), письменника¹³³ та визначного політичного діяча остготської держави, якого вважають творцем першої європейської майстерні письма в повному розумінні цього слова. За походженням він належав до римської знаті і був представником тієї її частини, яка після заснування остготської держави в Італії зблизилася з “варварською” знаттю. Він займав ряд важливих державних посад при королі Теодоріху (493–526) та його спадкоємцях. Віддавши політичній діяльності значну частину свого життя, в 540 р. Кассіодор змінює римську тогу на чернече вбрання. Він мріяв створити бібліотеку, подібну до Олександрійської, присвятивши втіленню цієї мрії залишок свого життя. Саме його зусиллями був заснований монастир Віваріум, один з перших в Італії, при якому була заснована своєрідна духовна академія для підготовки не тільки вчених-теологів, але й вправних переписувачів книг, зусиллями яких при монастирі було створено значну для тих часів бібліотеку¹³⁴.

Деякою мірою уявлення про роботу створеного Кассіодором скрипторію дають його “Повчання”, написані для ченців заснованого ним монастиря. Вони містять рекомендації та поради стосовно організації переписування книг та редагування їх текстів. Зокрема, з “Повчань” ми дізнаємося, що Кассіодор радив переписувати не тільки книги Святого Письма, але й твори Руфіна, Орігена, Ієроніма, Св. Августина. Завдяки його зусиллям у монастирській бібліотеці Віваріума була зібрана не лише вся тодішня література з богослов'я, а й численні твори античних авторів, підручники з історії, граматики, космографії, астрономії тощо. Всі вони були ретельно відредаговані та звірені з оригіналами згідно з рекомендаціями Кассіодора¹³⁵.

Його цікавив не тільки зміст творів, що підлягали переписуванню, але й їх зовнішній вигляд. Зокрема, в одному з параграфів своїх “Повчань” він рекомендує опрацювати переписані книги, щоб “надати гарної зовнішності красі змісту”. Для цього він радить використовувати кодекс із зразками рисунків для оправ, що є в бібліотеці монастиря. Ця згадка, на думку Л.І. Кисельової, дозволяє стверджувати, що у Віварії існувала власна інтролігаторська майстерня, до роботи в якій залучалися знавці інтролігаторства¹³⁶. Наявність подібних зразків рисунків для оправ може також свідчити про формування традиції в їх оздобленні та дає підстави припустити, що вже в ті часи відбулося становлення певної системи в декоруванні оправ.

Після смерті Кассіодора створений ним скрипторій поступово приходить в занепад. Але розпочата ним справа не була марною: у кінці VI та на початку VII ст. в тогочасній Європі один за другим створювалися скрипторії. Упродовж VII–X ст. у Західній Європі було збудовано значну кількість монастирів, де старанно переписувалися книги. Скрипторій та бібліотека стають невід'ємними атрибутами будь-

¹³³ Ним, за дорученням Теодоріха, короля готів, написана “Історія готів”, яка дійшла до нас лише в скороченому викладі Іордана.

¹³⁴ На сьогодні виявлена значна кількість кодексів з цієї бібліотеки, про які достеменно відомо, що вони переписані саме в скрипторії, створеному Кассіодором. Зараз вони зберігаються в різних європейських книгосховищах. Один з цих кодексів виявлений у Санкт-Петербурзі серед найдавніших рукописів РНБ. Ретельне його дослідження дозволило О.А. Добіаш-Рождественській зробити припущення, що деякі з поміток, залишені в рукописі, зроблені власноруч Кассіодором [*Добіаш-Рождественская О.А. Мастерские письма на заре западного средневековья и их сокровища в Ленинграде // Тр. комис. по истории знаний / АН СССР. – Л., 1930. – № 10. – С. 14–15.*].

¹³⁵ *Momigliano A. Cassiodorus and Italian Culture of his Time // Proceeding of the British Academy. – 1955. – Vol. 41. – P. 207–245.*

¹³⁶ *Киселева, 1978. – С. 34.*

якого середньовічного монастиря. Маючи в своєму розпорядженні скрипторії, бібліотеки, школи, монастирі, таким чином, стають центрами культури та освіти. Протягом кількох сторіч монастирі – центри християнської віри та богослов'я – лишалися єдиними осередками освіти в середньовічній Європі.

Велика роль в організації західноєвропейських монастирів та скрипторіїв належить ірландцям, які переселялися на континент з метою поширення християнства. Значний їх вплив спостерігається після набігів скандинавів у кінці VI – на початку VII ст., коли більша частина ірландських монастирів була зруйнована та пограбована. Монастирі, засновані ірландськими місіонерами, мали значний вплив на подальший розвиток європейського книгописання. Можливо саме цим пояснюється конструктивна єдність техніки виготовлення книг, що створювалися в різних куточках тогочасної Європи.

Ранньосередньовічна оправа (VI–IX ст.) за конструкцією має багато спільного з коптськими оправами, техніка виготовлення яких, як зазначалося вище, здійснювала значний вплив на розвиток всього європейського інтролігаторства. Уявлення про зовнішній вигляд та конструкцію цих оправ дають поодинокі зразки VI–VIII ст., що дійшли до сьогодення. Найстарішими серед них є оправи трьох рукописних книг з бібліотеки м. Фульда¹³⁷. Вважається, що вони належали німецькому місіонеру св. Боніфацію, бо були виявлені під час розкриття його надгробку¹³⁸. Ці рукописні книги відомі в літературі під власними назвами: № 1 – Кодекс Віктора (Victor-Codex), № 2 – кодекс Рагиндруді (Ragynrudis-Codex) та № 3 – євангеліє Кадмуга (Cadmug-Evangeliar)¹³⁹.

Ці оправи поєднують між собою те, що всі вони зшиті “по-коптськи” – ланцюжком, а блок скріплений з кришками двома незалежними нитками. В торцях кришок є вхідні отвори, через які ці нитки виводилися на лицьовій або зворотній бік кришок, де закріплювалися вузлами або дерев'яними кілочками. Подібний спосіб кріплення кришок до блока зберігається на каролінських та оттонівських оправах і в більш пізні часи, аж до XI–XII ст., зокрема на монастирських оправах, створених у скрипторіях Рейхенау (Південна Німеччина) та Корбі (Північна Франція)¹⁴⁰. Масивні дерев'яні кришки за розміром співпадають з форматом книги. Кришки оправ поволочені шкірою зі слідами оздоблення, яке свідчить, що вже тоді північноєвропейським інтролігаторам були відомі складні способи ху́дожньої обробки шкіри, запозичені зі Сходу. Наприклад, кодекс Рагиндруді має шкіряне покриття, оздоблене висічкою – прорізанним наскрізь орнаментом, під який для більшого ефекту підкладено визолочену шкіру і яка за технікою виконання подібна до висічних орнаментів на коптських оправах. Для оздоблення оправи кодексу Віктора¹⁴¹ ви-

¹³⁷ Delisle, 1874. – P. 104–130; Hobson, 1938. – P. 202–249; Loubier, 1926. – S. 66–68; Needham, 1976. – P. 57–60. Жодна робота, присвячена історії західноєвропейського інтролігаторства та палітурництва, не обходиться без згадки цих оправ, тому ми наводимо лише найбільш відомі з них.

¹³⁸ На оправі одного з них, так званого “кодексу Рагиндруді”, залишилися пошкодження – сліди нападу на Боніфація в 755 р., який намагався захиститися книгою від убивць.

¹³⁹ Опис оправ цих рукописних книг та бібліографію про їх дослідження див: *Denkmäler der Buchkunst*, Bd.10. – S. 15–16, 18–19, 21; Bd. 1. – Abb. № 921–924 (наведені репродукції цих оправ).

¹⁴⁰ Delisle, 1874. – P. 104–130; Merindol C. de. La Production des livres à l'abbaye de Corbie au XII siècle. Etude historique et archéologique. – Paris, 1976. – T. 1–3. – 1138 p., 200 pl.; Regemorter, 1948; Vizin J. Les reliures carolingiennes decuir à décor estampé de le Bibliothèque Nationale de Paris // *Bibliothèque de l'École des Chartes*. – 1970. – T. 128. – P. 81–113.

¹⁴¹ Рукопис написаний в VI ст. для єпископа Капуї Віктора і оправлений в Англії у VIII ст.

користане сліпе тиснення, а на окремих ділянках покриття проглядають сліди розмальовування фарбами. Візерунок на оправі складається з вільно розкиданих по його поверхні розеток, пальмет та ліній, відтиснутих дорожником. Оправа євангелія Кадмуга оздоблена прорізаним у шкірі лінійним орнаментом.

У подальшому серед ранньосередньовічних оправ, що збереглися, слідів художньої обробки шкіряного покриття не зустрічається аж до XII ст., коли з'являються романські оправы, декоровані штампами сліпого тиснення. Оправы каролінського та оттонівського періодів (кінець VIII–XI ст.) оздоблені переважно або розкішними окладами, або поволочені одним чи двома шарами гладкої шкіри – як вичиненої, так і сириці, хоча від цього періоду і збереглася нечисленна група оправ, що мають тиснення, виконане окремими штампами, розкиданими по кришках оправы без будь-якої системи. Рисунок штампів, що застосовували для тиснення, зображував як геометричні фігури, так і рослин та тварин. Ці оправы походили з Північно-Західної Німеччини та Північної Франції. Після 1000 р. до XII ст. тиснення на оправы не зустрічається.

У IX–XI ст. у монастирських скрипторіях, що були основними виробниками тогочасних книг, оправы практично не оздоблювалися, хоча традиція їх оздоблення тисненням та гравірованим орнаментом, на думку деяких дослідників, ще деякий час могла продовжувати існувати в Європі при двірцевих скрипторіях.

Великий світський скрипторій був створений при дворі франкського короля, а згодом імператора Карла Великого (768–814). Там переписувалися не лише релігійні твори, а й твори давніх поетів, філософів, учених та ораторів. Саме в списках, зроблених у цьому скрипторії, дійшли до сьогодення твори Таціта, Светонія, Саллюстія, Цицерона, Вергілія, Тіта Лівія та багатьох інших античних авторів¹⁴². При Карлі Великому та його наступниках мистецтво оформлення книг досягло значних висот.

У Середньовіччі виготовлення книг (переписування, оздоблення та оправлення) спочатку були прерогативою монахів та зосереджувалося в основному в монастирях, що, природно, пояснювалося потребами церкви, яка формувала світогляд, здійснювала духовний контроль за суспільними взаєминами, концентрувала досягнення науки та культури. Найбільшого розквіту монастирське переписування досягло в IX–XIII ст. Переписування книг забирало дуже багато часу, робота могла тягнутися місяцями і навіть роками: для переписування важливим був не результат, а те, що його вважали спасінням для душі і угодною богові справою¹⁴³. Середньовічні переписувачі мали можливість виробити напрочуд гарні почерки. Кожна літера виписувалася окремо і не вирізнялася поміж інших у рядку. Почерки варіювалися відносно країни, тобто зберігали певні національні особливості. Але не всі переписувачі були митцями своєї справи, є багато середньовічних рукописів, написаних недбало і незугарно.

Спочатку книгами, виготовленими у скрипторіях, поповнювали власне монастирські бібліотеки, іноді їх обмінювали на інші книги, зрідка вони призначалися

---

¹⁴² Саме з рукописних книг часів Каролінгів було зроблено більшість відомих сьогодні списків творів античних авторів.

¹⁴³ Переписування книг не завжди було добровільною справою, до неї примушували іноді, як до виправної міри, свого роду епітимії, іноді переписувачі вдавалися до неї, як до рятівного заняття. Монастирські устами зазвичай заохочували подібну діяльність. Займалися переписуванням і черниці. Іноді цій благочестивій справі віддавали своє дозвілля вищі церковні ієрархи та світські вельможі. В деяких монастирях, навіть після винайдення книгодрукування, переписування книг ще довго не припинялося.

на дарунки; книги переписували також на замовлення інших монастирів та цивільних осіб. В епоху раннього Середньовіччя книга ще не була предметом купівлі-продажу. Такою вона стала пізніше, починаючи з XII–XIII ст., коли завдяки розвитку ремесла й торгівлі починає розвиватися середньовічне місто.

Із зростанням міст, товарно-грошових відносин та загальним розвитком культури по всій Європі стає більшою потреба в освічених людях, які вели б торгівельну документацію, справи місцевого самоврядування та ремісничих цехів. Все це спричинило до появи міських шкіл, що докорінно відрізнялися від уже існуючих церковних та монастирських шкіл і за програмою, і за складом учнів, які були вихідцями з різних прошарків тогочасного суспільства. На початку XII ст. на основі цих шкіл зароджуються університети¹⁴⁴, що в подальшому відіграли неабияку роль у розвитку середньовічної науки й культури, підготувавши значною мірою підґрунтя для епохи Відродження.

Незважаючи на те, що церква дуже неохоче поступалася своєю монополією на освіту, світський елемент все активніше починає проникати в систему освіти тогочасної Європи. До XIII ст. змінюється соціальний склад переписувачів книг та характер їх роботи: у містах, крім переписувачів-ченців, з'являються й професійні переписувачі-миряни, які пишуть не тільки латиною, але й національними мовами. З появою університетів значно зростають потреби в книгах. Монастирські скрипторії вже не могли задовольнити зростаючий попит на книги. Центрами книговиробництва та розповсюдження книг стають міста. На зміну писцю-монаху приходять переписувач-мирянин¹⁴⁵, який працює на ринок і для якого переписування книг стає засобом існування. Значну роль у переписуванні та розповсюдженні книг починають відігравати університети, при яких створюються майстерні, що спеціалізуються на переписуванні книг для потреб студентів та професорів¹⁴⁶. У XIII–XIV ст. університети навіть починають видавати спеціальні устави, що регулюють діяльність цих майстерень стосовно створення та розповсюдження книг¹⁴⁷.

У XIV – на початку XV ст. виробництво книг та книжкова торгівля майже в усіх великих західноєвропейських центрах переходять до рук міських ремісників та купців, незалежних від університетів¹⁴⁸. У майстернях з переписування книг існував поділ праці, що дозволяв прискорити виробництво рукописних книг. Зазвичай, в майстерні працювало кілька майстрів та підмайстрів: переписувачі-скриби, каліграфи, рубрикатори, ілюмінатори, мініатюристи, інтролігатори. Вони об'єднувалися в гільдії та цехи.

Переписування книг прискорюється, стає не таким старанним, почерки спрощуються. Кількість книг збільшується. Поступово книга стає предметом торгівлі,

---

¹⁴⁴ Найстарішими університетами Західної Європи вважаються Болонський (виник у 1119 р.) та Паризький (офіційно заснований у 1200 р.). На початку XIII ст. виникли Кембриджський та Оксфордський університети в Англії та Саламанкський – в Іспанії.

¹⁴⁵ В університетських містах студенти, особливо бідні, часто власноруч переписували необхідні для навчання підручники та інші книги. Деякі з них навіть заробляли собі на прожиття переписуванням книжок.

¹⁴⁶ До появи університетських скрипторіїв наукові праці професорів та конспекти студентів розмножувалися самими студентами або бродячими монахами. Оправи на ці копії також робилися самотужки. Вони переважно не мають оздоблення або оздоблені дуже скромно.

¹⁴⁷ Перші подібні устави були оприлюднені Болонським університетом (1259–1289 і 1334 рр.) та паризькою Сорбонною (1275 і 1316 рр.)

¹⁴⁸ У першій половині XV ст. книготорговці та ремісники, які виготовляли книги, займали в Парижі цілий квартал, що отримав назву Латинського.

її починають продавати здебільшого на ярмарках. Із зростанням світських тенденцій у період Відродження копіювання, переписування та опракування рукописних книг стають дуже вигідними. Тоді ж виникають і приватні майстерні, що не залежать від ортодоксально-схоластичних норм в оформленні книг. Переписування книг стає прибутковою справою, що принадувала як освічених людей, так і випадкових шукачів легкого заробітку. Проте зростання кількості книг не зменшувало її вартість: ціна на книги все одно лишалася значною. Дорожнеча на книги призводила до того, що в книгосховищах монастирських та університетських бібліотек книги приковували ланцюгами до книжкових полиць, пюпітрів чи спеціальних столів з похилою стільницею, щоб їх не вкрали. Кожна книга в цих бібліотеках мала своє, лише їй призначене місце, до якого її приковували металевим ланцюгом. Один його кінець кріпився безпосередньо до однієї з кришок оправи, а інший – приєднувався до поверхні, на якій розміщувалася книга, або з допомогою кільця кріпився (надівався) на металевий стрижень, що розміщувався вздовж полиці або стільниці і замикався на кінці. На рис. 8, 9 наводяться малюнки, запозичені з книги Дж. Кларка “Догляд за книжками”¹⁴⁹, що дають наочне уявлення про зовнішній вигляд деяких пристосувань для читання прикутих книг (рис. 8) та один із способів кріплення до них книг (рис. 9). Книги, прикуті ланцюгами до полиць, зазвичай, розміщувалися на полицях передніми обрізами назовні, і на них чорнилом або фарбами писали їх назви для полегшення пошуку потрібної книги. Цей звичай зберігання книг був широко розповсюджений в Європі за часів Середньовіччя і протримався майже до кінця XVII ст.¹⁵⁰

Середньовічна книга змінювалася як за змістом, так і за зовнішнім оформленням та конструкцією оправи, хоча її форма залишалася, практично, без змін.

Значною зміною в конструкції середньовічної європейської оправи стало застосування нового виду шиття, що поширюється з кінця VIII ст. На зміну шиттю “ланцюжком” приходять шиття на опорі, тобто при зшиванні книжних блоків використовувалися смужки шкіри (ремені), до яких підшивали зшитки, обводячи нитку навколо них. З часом замість ременів починають використовувати конопляні або льняні шнури (скручені в кілька пасм товсті мотузки). З кінця XI ст. при зшиванні блоків на опорі починають використовувати уставку – спеціальне пристосування для зшивання книжних блоків¹⁵¹. Відтоді та майже до кінця XV ст. зміни в конструкції оправок стосувалися переважно їх зовнішніх ознак (профілю кришок, способів кріплення, вигляду застібок, характеру тиснення).

Оправам XII–XIV ст., створеним у різних куточках Європи, притаманний певний набір конструктивних та зовнішніх ознак, що дозволяють об’єднати їх в окрему групу, яку прийнято називати романськими оправами¹⁵². Переважна більшість романських оправок, що збереглися до сьогодні, датується XII ст. і створена в

¹⁴⁹ Clark J.W. *The Care of Books: An Essay on the Development of Libraries and their Fittings, from the earliest times to the end of the Eighteenth Century.* – Cambridge: The University Press, 1909. – P. 196.

¹⁵⁰ Diehl, 1946. – S. 23. Детальніше про прикуті книги див: *Blades W. Books in Chains, and other bibliographical Papers.* – London: Elliot Stock, 1892. – XXXVIII, [2], 232 p. Автор подає повний перелік бібліотек з прикутими книгами, що збереглися до його часів, а також детально описує різні способи і відмінності кріплення книг до полиць та стільниць у різних країнах. У книзі наводяться чудові фотографії інтер’єрів цих бібліотек, які в подальшому часто відтворювалися в роботах, присвячених історії бібліотечної справи.

¹⁵¹ Цей пристрій, дещо вдосконаленої конструкції, під назвою швальний або зшивальний станок й досі використовується при ручному оправанні книг.

¹⁵² Романський стиль панував у мистецтві Західної Європи та деяких країнах Східної Європи в X–XII ст. (у ряді місць і в XIII ст.).

Північній Франції, Англії та Західній Німеччині. Всі ці оправи несуть на собі безумовні ознаки єдиного центру – майстерні в Парижі, що на той час мала вплив на згадані території.

Пергаменний блок романських оправ зшивався на уставці на ремнях з сириці. Кінці ременів протягувалися через отвори, зроблені в дерев'яних кришках (перший робився в торці кришки, наступні з лицьового та зворотного боку), і закріплювалися дерев'яними кілочками в останньому отворі. Щоб ремені не виступали над поверхнею кришок між сусідніми отворами, з обох боків кришки робилися подовжні заглиблення, що відповідали товщині та ширині ремня (рис. 40)¹⁵³. Кришки, як і в давні часи, співпадали за розміром з блоком книги, а оправлений кодекс мав обтічну форму. Краї кришок або лишалися прямокутними, або їм надавали дещо скошеної або заокругленої форми¹⁵⁴. Корінець довгий час лишався зовсім пласким (до кінця XII – початку XIII ст.). У деяких тогочасних оправах ремені, що проступали на корінці після його поволочування шкірою, почали виділяти – спочатку у вигляді ледь виступаючого рельєфу, а потім додатково підкреслювали їх, віджимаючи з боків за допомогою дорожника. Так, на корінці з'являються бинти – рельєфні поперечні потовщення на корінці оправи, що ділять його на сегменти.

Каптал становив собою ремінець з сириці, обплетений конопляними або льняними нитками, якими зшивався книжний блок. Він розміщувався дещо нижче рівня обрізів. Для цього краї зшитків з обох кінців біля корінця підрізали навскіс; при зшиванні книги в цьому місці утворювався ніби рівчачок, в якому каптал “потопав”. Такі “втоплені” каптали зустрічаються як на романських оправах, так і на готичних оправах, але скоріше як виняток, аніж як правило¹⁵⁵. Призначення капталу було суто функціональне: він кріпився до кришок, до нього підшивали шкіру покриття, іноді зовсім ховаючи його.

Поволочували романські оправи переважно шкірою (вчиненою або сирицею), хоча для ошатних ілюмінованих псалтирів та молитовників використовували тканину (шовк, оксамит, парчу). Ці первинні тканинні покриття практично не збереглися.

Для запобігання деформації пергаменного блока застосовували шпенькові застібки, більшість з яких не дійшла до сьогодення. Їх конструкція відрізнялася від застібок візантійських оправ. Перш за все, накидна частина застібки становила собою плаский шкіряний ремінь, один кінець якого кріпився до кришки, а на іншому замість металевої петлі кріпився наконечник – металева пластина з отвором посередині, що звужувалася на кінці. Шпеньки застібок, яких зазвичай було дві, розміщувалися не на бічному торці кришки, а по центральній осі верхньої кришки або були дещо зсунуті вправо від неї. На них накидалися шкіряні ремені з наконечниками. Застібки такої конструкції зустрічаються і пізніше, на готичних оправах XIV – початку XV ст., що дозволяє скласти уявлення про їх конструкцію.

Романські оправи або зовсім не мали оздоблення, або прикрашалися сліпим тисненням, що виконувалося окремими басмами-штампами¹⁵⁶. На них гравірувалися як окремі людські фігури – апостоли, ангели, королі, лицарі на конях, так і біблійні

¹⁵³ Як і оправи, цей тип кріплення одержав назву романського [Szirmai, 1990. – P. 23].

¹⁵⁴ При описі конструкції романських оправ використані роботи: Pollard G. The construction of English twelfth century Bindings // Library. – 1962. – 5 th ser. – Vol. 17. – P. 1–22; Мокрецова, Серов, 1988. – С. 1–9.

¹⁵⁵ Подібні рівчачки були виявлені на двох німецьких стародруках кінця XV ст., що мають готичні оправи (НБ ЛНУФ, Інк. 33; НБУВ, ІА. 331). Вони мають незначну глибину і стали можливими для огляду через втрату капталів.

¹⁵⁶ У літературі, коли мова йде про оздоблення західноєвропейських оправ, застосовують терміни “штамп” або “штемпель”, а термін “басма” російські та українські дослідники за-

сюжети, наприклад: Самсон і лев, Давид з лірою, Матір Божа з немовлям та ін.

Поряд з суто біблійними персонажами та персонажами реального світу (люди, звірі, птахи) на штампах зустрічаються міфологічні та фантастичні персонажі – кентаври, русалки, різні чудовиська. Крім сюжетних штемпелів, досить часто для оздоблення застосовували орнаменти, що утворювалися через послідовне відтискування окремих зірочок, розеток, частин ірландської плетінки, що в сукупності складалися у чудернацьке плетиво. З таких не схожих за сюжетом та формою штампів складали кругові, дугоподібні та трикутні стрічки або фризи, які в сукупності і утворювали декор оправи, що густою сіткою покривав її кришки.

Схема декорування верхньої та нижньої кришок на романських оправах була різною. Розміщення тиснення на поверхні оправ виконувалося за попередньо розробленою композиційною схемою, хоча, на перший погляд, вона здавалася випадковою і дещо грубуватою. Найвищою якістю серед романських оправ відзначаються оправи англійського походження. Їх декор був настільки різноманітним, що на одній оправі можна було віднайти до 400–600 відбитків 30–50 різних штампів. При цьому гравірувалися штампи чітко і чисто. Всі зображення на штампах були передані у вельми характерних та виразних формах.

У середині XIV ст. папір в Європі стає досить поширеним матеріалом¹⁵⁷ і починає активно витісняти пергамен. Спочатку при зшиванні паперових блоків на згині зшитка між папером і зшивальною ниткою прокладали смужки тонкого пергамену, щоб запобігти прориванню зшитка у місці згину. Подібна практика зшивання паперових блоків зустрічається на інкунабулах. Досить скоро від неї відмовилися.

У XIV–XV ст. відбувається ще одна досить суттєва конструктивна зміна в зовнішньому вигляді оправ. По обрізах кришки оправ починають робити дещо більшими за розмір аркушів, тобто на них з'являються канти¹⁵⁸. Цю нову конструктивну зміну в оправах пов'язують з готичними оправами, що приходять на зміну романським у кінці XIV ст. Змінюються не тільки розміри кришок оправ, але й їх конфігурація, способи кріплення до блока книги та характер оздоблення кришок, що дозволило дослідникам виділити їх в окрему групу під назвою "готичні оправи".

Перехід до використання кришок з кантами відбувався поступово впродовж значного проміжку часу. Навіть у кінці XV ст. одночасно співіснують готичні оправи, в яких кришки мають різні розміри та конфігурацію, хоча схеми їх декорування можуть бути майже однакові.

Перегляд *de visu* первинних готичних оправ у зібраннях НБЛУ та НБУВ, а також каталогів та альбомів зі знімками готичних оправ дозволив виділити чотири типи дерев'яних кришок, що різняться між собою, перш за все, розмірами, тобто відсутністю або наявністю кантів та рантів¹⁵⁹ на них:

1-й тип: розміри кришки співпадають з блоком книги, тобто кантів немає¹⁶⁰,

---

стосовують, коли йдеться про візантійські, східно- та південнослов'янські оправи. Цієї традиції будемо дотримуватися і ми, щоб уникнути непорозумінь при описуванні оправ різного походження.

¹⁵⁷ Від VIII ст. в Європі починають використовувати папір, який привозили з арабських країн. Виробництво паперу налагоджується в Європі лише з початком XII ст. Першими європейськими країнами, що започаткували власне паперове виробництво, були Іспанія та Італія.

¹⁵⁸ Певної однотайності в цьому питанні не існує. Л.І. Кисельова вважає, що це відбувається з XIV ст. [Кисельова, 1985. – С. 69], а Г. Поллард – що десь близько середини XV ст., незадовго до винайдення книгодрукування [Pollard, 1976. – Р. 61].

¹⁵⁹ Рант – скіс зісподу дерев'яної кришки оправи по кантах.

¹⁶⁰ Подібні кришки має оправа роботи Іоганна Ріхенбаха з Гейслінга [НБ ЛНУФ, Інк. 40].

2-й тип: за довжиною кришки дещо більші за книжний блок, тобто мають канти тільки по верхньому та нижньому обрізам, а по бічному обрізу вони співпадають з блоком книги. Канти ще не мають рантів;

3-й тип: кришки більші за книжний блок і за довжиною, і за шириною, тобто мають канти по всім обрізам, але рантів ще немає¹⁶¹;

4-й тип: відрізняється від попереднього лише тим, що канти кришки мають ранти по всім обрізам. Цей останній тип стає загальноживаним як для готичних оправ, так і для ренесансних оправ з дерев'яними кришками.

Маючи різні розміри, кришки готичних оправ могли мати однакову конфігурацію. Конфігурація кришок залежала також і від того, як були оброблені їх зовнішні ребра¹⁶². Вона може стати додатковою ознакою у визначенні регіональної приналежності тієї чи іншої готичної оправ. Наприклад, переглядаючи готичні оправы із зібрання інкунабулів та палеотипів НБУВ, НБЛУ та НМЛ, автор звернув увагу, що часткові скоси на зовнішніх ребрах кришок мають переважно оправы німецького походження, а також оправы тих регіонів, що зазнали впливу німецької культури.

За конфігурацією зовнішніх ребер кришки готичних оправ можна поділити на кілька груп та підгруп:

1) із зовнішнього боку ребра кришок по всій довжині мають скошений або плавно заокруглений край; зовні конфігурація кришок не відрізняється від кришок романських оправ, хоча спосіб їх кріплення до блока та схема декорування були вже іншими;

2) зовнішній край ребра кришки біля корінця похило заокруглюється, а всі інші ребра лишаються прямими або мають ранти зі звороту дошки по обрізам;

3) зовнішній край ребра кришки біля корінця має скошений край по всій довжині, а всі інші краї лишаються прямими;

4) із зовнішнього боку по ребрам кришки в середній частині розташовані часткові скоси, що займають одне, кілька або всі ребра кришки. Їх довжина сягає приблизно 3/5 або 5/7 довжини кришки, не доходячи до кутів на 30–50 мм (а іноді й більше), залежно від формату книги. За кількістю скосів на кришці цю групу, в свою чергу, можна поділити на чотири підгрупи:

– скіс розміщується тільки біля корінця, всі інші ребра прямі;

– кришка має два скоси на верхньому та нижньому ребрах кришки¹⁶³ (ребро біля бічного обрізу лишається прямим, а ребро біля корінця може бути прямим або заокругленим);

– скоси мають всі ребра кришки, що прилягають до обрізів блока;

– кришка має скоси на всіх чотирьох ребрах кришки.

У тих випадках, коли частковий скіс на кришці розташований по бічному обрізу, можливі три варіанти його розташування:

1) один довгий скіс між застібкам;

2) два скоси, що перериваються посередині ребра, якщо книга має значні розміри;

3) найпоширеніший варіант – скіс, що складається наче з трьох частин: довгої, що займає всю довжину ребра між застібками, та двох коротеньких – 2–3 см зав-

¹⁶¹ Цей тип кришок стає традиційним для оправ з картонними кришками. Розмір кантів міг коливатися від 3 до 10 мм залежно від формату видання.

¹⁶² З внутрішнього боку ребро кришки у корінця також могло мати прямокутну або заокруглену форму, але визначити це можна лише у випадку, коли зворот кришок не виклеєний або якщо втрачені каптал чи форзац.

¹⁶³ Під верхнім та нижнім ребрами кришок маються на увазі зовнішні ребра кришок, що прилягають до нижнього та верхнього обрізів блока.

довжки, що продовжуються після застібок. Складається враження, що один довгий скіс переривається в місці кріплення пробоїв застібки.

Найпоширенішою конфігурацією кришок у кінці XV – на початку XVI ст. стають дерев'яні кришки з кантами та рантами, в яких зовнішні ребра, що прилягають до обрізів блока, лишаються прямокутними або мають часткові скоси, а біля корінця зовнішнє ребро плавно заокруглюється та сходить нанівець. Подібну конфігурацію також мали перші ренесансні оправы, що поширюються на півдні Європи в кінці XV ст.¹⁶⁴ і від готичних оправ відрізняються скоріше характером оздоблення, аніж технікою оправлення.

Для готичних оправ характерний дещо інший спосіб кріплення шнурів та ременів до кришок. Якщо в романських оправы кінці ременів (шнурів) починали закріплювати, спочатку виводячи їх на зовнішній бік кришки та протягнувши через отвори на бічному ребрі кришки (рис. 40), то тепер їх закріплення в кришках починають у іншій послідовності. Закріплення кінців ременів (шнурів) починають із зовнішнього (лицьового) боку кришки. Їх спочатку виводять на зворотний бік кришки, а потім знову на лицьовий, де і закріплюють кілочками (рис. 41). На звороті дошки між сусідніми отворами, як і при романському кріпленні, роблять заглиблення, щоб протягнутий ремінь (шнур) не виступав над поверхнею кришки. Крім описаного способу кріплення¹⁶⁵, на готичних оправы німецького походження виявлено ще два різновиди кріплення, які можна віднести до одного типу, умовно названого "кріпленням у паз" (рис. 42)¹⁶⁶. Від романського та готичного цей спосіб кріплення відрізняється, перш за все, тим, що кінці ременів, до яких підшивалися зшитки блока, не виводилися на зворотний бік кришки, а вклеювалися в спеціально для цього зроблені пази на зовнішньому боці кришки (рис. 42 а). Іноді для більшої надійності кінці ременів додатково прибивалися дерев'яними гвіздками (рис. 42 б). На сьогодні не можна точно сказати, наскільки поширеним був цей спосіб кріплення у Західній Європі (поки що відомо лише три оправы, всі вони німецького походження), але подібний спосіб кріплення виявлений також на східнослов'янських оправы кінця XVI – початку XVII ст. (рис. 27, 28).

Від XIV ст. шкіру покриття починають підклеювати до корінця книжного блока, віджимаючи при цьому ремінь або шнури на корінці таким чином, що вони починають рельєфно виділятися, утворюючи бинти¹⁶⁷. З часом бинти стають складовою частиною оздоблення корінця – тиснення у вигляді вузьких рослинно-геометричних орнаментальних смуг наносять переважно обабіч бинтів.

Кришки оправ, як і в попередні віки, продовжують поволочувати шкірою та тканиною. Основними видами шкіри, що вживалася при оправленні, були свиняча та теляча, хоча є відомості, що для цих цілей вживали також спеціально оброблені

¹⁶⁴ Їх батьківщиною вважають Італію, але дуже скоро Франція стає "законодавцем моди" в оформленні ренесансних оправ та оправ Нового часу.

¹⁶⁵ Я. Шірмай, який спеціально займався дослідженням типів кріплення на середньовічних оправы з бібліотеки абатства Св. Галла (St. Gall Abbey Library), виділяє три типи: каролінський (до кінця XI ст.), романський (XII–XIV ст.) та готичний (з XV ст.) [Szirmai, 1990. – Р. 23].

¹⁶⁶ У джерелах, що були доступні авторові, наведений спосіб кріплення не згадується. Він виявлений на оправы, що мають пошкоджений корінець, внаслідок чого стало можливим детальне дослідження цього способу кріплення. Зовні при поволоченні кришок шкірою "кріплення в паз" нічим не відрізняється від "готичного кріплення", і при задовільному стані збереженості покриття оправы визначити його візуально неможливо.

¹⁶⁷ Киселева, 1985. – С. 69.

шкури й інших тварин: оленів, ланей, косуль, баранів, козлів тощо¹⁶⁸. З XVI ст. починають використовувати також спеціально вироблений товстий пергамен¹⁶⁹.

У цей час, крім суцільнокритих оправ, робилися оправи, поволочені шкірою лише частково, до половини кришок, а іноді, про що свідчать записи в старих інвентарях, дерев'яні кришки зовсім не мали будь-якого покриття¹⁷⁰.

Застібки, що застосовувалися на готичних оправах, були двох видів.

Перший вид – шпенькові застібки – застосовувався ще на романських оправах. На готичних оправах застібки цього виду зустрічаються переважно на оправах, що датуються кінцем XIV ст. – початком XV ст. З кінця XIV ст. отримують поширення застібки нової конструкції, які в подальшому зовсім витісняють шпенькові.

На відміну від шпенькових застібок, що розміщувалися переважно по середині верхньої кришки¹⁷¹, застібки другого виду кріпилися лише по бічному обрізу (по дві), хоча іноді, відносно рідко, зустрічаються оправи, що мають ще по одній додатковій застібці на коротких боках кришок. Застібки другого виду становлять собою конструкцію з двох частин: пластини-“пробою”¹⁷² та крючка на пласкому реміні. Пластина-пробій має прямокутну або фігурну форму і закінчується прорізом на кінці. Її згинали у вигляді літери “Г” таким чином, що проріз опинявся якраз на згині, а при закріпленні на кришці проріз розміщувався на ребрі кришки. Цей проріз і був, власне, тим “замком”, на який застібався (накидався) гачок на реміні (рис. 74 а). Щоб гачок краще тримався у прорізі, в дошці під ним робилося невелике заглиблення. Пробій кріпився до кришки гвіздками, кількість яких коливалася від двох до чотирьох – залежно від його форми та розміру.

Поряд з пробоями описаної конструкції зустрічаються пробої дещо видозміненої конструкції. Їх поява, безумовно, пов'язана зі спробою вдосконалити вже існуючу конструкцію. Справа в тому, що при постійному користуванні книгою частина пробою, за яку чіплявся гачок, досить часто ламалася, і його необхідно було міняти. Це змушувало інтролігаторів шукати шляхів його вдосконалення. Так з'являється вдосконалена конструкція пробою, який ми умовно назвали складеним пробоем (рис. 73) через те, що він складається з двох частин – осі та пластини з вушками для її закріплення. Найбільш рання виявлена нами оправа з застібками, що мають складені пробої, датується рубежем XV–XVI ст. Складений пробій не зміг зовсім витіснити свого попередника, але все ж отримав значне поширення на відміну від іншого варіанта пробою, що зустрічається на деяких оправах XV – початку XVI ст. Пробій цієї конструкції є фігурною пластиною, але її коротка частина загнута в бік, протилежний ребру дошки, і проріз на згині відсутній (рис. 72)¹⁷³. Оправи з пробоями цієї останньої конструкції не мали значного поширення, через

¹⁶⁸ *Lesne E. Histoire de la propriété ecclésiastique en France. – Lille: Facultés Catholiques, 1938. – Т. 4. – Р. 374–375; Vezin, 1982. – Р. 40.*

¹⁶⁹ *Функе, 1982. – С. 267.*

¹⁷⁰ *Gasnault, 1976. – Р. 22–23.*

¹⁷¹ Іноді шпеньки застібки розміщувалися на відстані 1/3 ширини кришки.

¹⁷² “Пробоем” ця складова частина застібки називається в рукописних джерелах XVI ст. [*Калузін, 1990. – С. 241*]. Як цей елемент застібки називали західноєвропейські інтролігатори, автором встановити не вдалося через брак необхідної літератури.

¹⁷³ Застібки з пробоями подібної конструкції (рис. 72) має оправа венеціанського видання [*Niphus Suessanus, Eutychnus Augustinus. Augustini Nipni super libros de anima. – Venetiis: Petrus de Quarendiis et Alexander Calcedonius, 10.V.1503. – 2**] з колекції палеотипів відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ (Pal. 849). Вони виявлені також на п'яти готичних оправах німецького походження. Всі вони походять з м. Брауншвейг і виконані двома інтролігаторами – кафедральної капітули (*Buchbinder des Domstift*) та капітули Св. Гіудика (*Buchbinder des*

те їх наявність на первинних оправах може стати додатковою ознакою для визначення регіонального походження тієї чи іншої оправи. Ремені, до яких кріпилися гачки накидної частини застібки, прибивалися до кришки кількома маленькими цвяхами або одним з великою шляпкою, як у оббивних цвяхів. У тих випадках, коли ремені прибивалися кількома маленькими цвяхами, під них підкладали металеві пластинки (найчастіше прямокутні, зрідка – інших форм), які запобігали прориванню шкіри ременів у місці прибивання цвяхами, що, в свою чергу, запобігало відриванню ременя від кришки.

Для уникнення псування шкіряного покриття оправ при користуванні книгою на нижній кришці (іноді й на обох кришках) оправи кріпили жуки в центрі та в кутах. Вони мали форму великих цвяхів з опуклою шляпкою, напівкулі або нагадували перевернутий крилатий капелюх зі зрізаним денцем. На готичних оправах, крім жуків, зустрічаються й інші металеві накладки, переважно наріжники та середники, хоча іноді в ошатних оправах між наріжниками кріпили орнаментальні пластини, що разом з наріжниками утворювали накладну орнаментальну рамку. Якщо наріжники певною мірою запобігали псуванню зовнішніх кутів кришок, то середники були скоріше орнаментальним, аніж функціональним доповненням до оправ. Вони були різноманітної форми, а іноді мали в центрі підвищення у вигляді напівсфери або зрізаного конуса. Виконувалися накладні елементи в різних техніках – лиття, випилювання, гравірування тощо.

При декоруванні готичних оправ, поволочених шкірою, застосовували дві техніки оздоблення: сліпе тиснення та різьбу по шкірі (*cuir-ciselé*)¹⁷⁴. Остання набуває значного поширення у XV ст.¹⁷⁵ Найчастіше техніка різьби по шкірі застосовувалася в поєднанні зі сліпим тисненням дорожником та бородавчастим тисненням¹⁷⁶. Дорожником, зазвичай, виконували обмежувальні рамки, в середині яких виконувався рисунок у техніці різьби по шкірі. Рисунок наносили на вогку шкіру, а потім надрізували його контур ножем, який тримали під прямим кутом до поверхні шкіри. Надріз робився на глибину, що дорівнювала 1/3 товщини шкіри. Після цього шкіру ще додатково зволожували і вигладжували надрізані лінії дорожником, придавлюючи краї врізаної лінії в середину. В результаті утворюється заглиблена смуга однакової ширини, що й була контуром рисунка, яким оздоблювалася оправа.

Для розподілу окремих площин фон рисунка обробляли в техніці бородавчатого тиснення, тоді як власне зображення, як правило, лишалося гладким. Використання різьби по шкірі при оздобленні оправ давало інтролігатору широкий творчий простір для фантазії та необмежені можливості для прояву своїх естетичних уподобань, адже в цьому випадку він не залежав від конкретних штампів.

Ägidienstifts). [Corpus der gotischen Lederschnitteinbände aus dem deutschen Sprachgebiet / Von F.A. Schmidt-Künsemüller. – Stuttgart: Hiersemann, 1980. – Abb. 399, 400; 440, 445, 446].

¹⁷⁴ У деяких виданнях цю техніку оздоблення називають також гравіровкою по шкірі [Технология художественных изделий из кожи. – М.: Лег. и пищ. пром-сть, 1982. – С. 7, 100–106].

¹⁷⁵ Цій техніці передувала техніка надрізування шкіри. Саме в ній виконано оздоблення оправи євангелія Кадмуга з бібліотеки міста Фульда, про яку вже згадувалося вище. В кінці XV ст. техніка різьби по шкірі перестає використовуватися при оздобленні оправ.

¹⁷⁶ Бородавчате тиснення – це різновид сліпого тиснення, яке використовується тільки для заповнення фону рисунка, щоб зробити його більш виразним. При цьому виді тиснення використовують пуансон у вигляді невеликих цяточок, кілець або штрихів, які щільно наносяться на поверхню шкіри, внаслідок чого утворюється наче вкрита бугорками або бородавками поверхня.

Ф. Функе вказував, що оправи, "в яких використана техніка різьби по шкірі, характеризуються живою та індивідуальною орнаментикою, а також використанням великої кількості зображень людських фігур та сцен"¹⁷⁷. І все ж, незважаючи на те, що при використанні різьби по шкірі фантазія інтролігаторів не була обмежена конкретним набором штампів, вони дотримувалися певних схем декорування поверхні кришок, що мали багато спільного зі схемами, які застосовувалися при декоруванні оправ сліпим тисненням.

Оправи, оздоблені у техніці різьби по шкірі, мали поширення переважно в Південно-Східній Німеччині та Іспанії¹⁷⁸, в усіх інших регіонах застосовувалося сліпе тиснення. Декор оправи в техніці сліпого тиснення виконувався шляхом відтискування дорожником вертикальних та горизонтальних прямих, які, перетинаючись у різних поєднаннях, утворювали по краях кришки квадрати та видовжені прямокутники, що, в свою чергу, заповнювалися різноманітними за розміром, формою та сюжетом штемпелями, які, розміщуючись один поряд з іншим, утворювали орнаментальні рамки. Заповнення внутрішнього поля рамки на верхній та нижній кришці могло бути різним. Луб'єр виділив шість основних схем декорування внутрішнього поля (рис. 11)¹⁷⁹:

1) вертикальні смуги, утворені рядами штемпелів, які щільно заповнюють всю поверхню поля;

2) лінії, паралельні діагоналям, перетинаються між собою, утворюють велику кількість ромбовидних полів, внутрішній простір яких заповнюється або одним великим, або кількома маленькими штемпелями;

3) поле заповнюється стилізованим орнаментом з квітів граната (це – орнамент у вигляді кількох хвиленодібних смуг з маленькими наростками по краях, що утворюють стилізовані ромби, в середині яких розміщується один великий штемпель у вигляді розкритої квітки);

4) дві діагоналі ділять поле рамки на чотири трикутних поля, внутрішній простір яких може мати різне заповнення;

5) вся поверхня поля заповнена прямокутними кліше (двома або чотирма – залежно від розміру книги);

6) прямокутне сюжетне кліше займає весь простір внутрішнього поля рамки: ця схема застосовувалася переважно для оздоблення оправ невеликого розміру.

Існує велика кількість варіантів цих схем. Крім загальних спільних рис, на оправах проявляються характерні відмінності, що притаманні оправам, зробленим не лише в різних країнах, а навіть створених у межах однієї країни¹⁸⁰. На підставі вивчення штампів, схем їх розташування та конструктивних особливостей готичних оправ сучасні дослідники можуть окреслити основні характерні риси, притаманні

¹⁷⁷ Функе, 1982. – С. 229–270.

¹⁷⁸ *McMurtrie D.C.* The book: The Story of Printing. Book-making. – London etc.: Oxford University Press, 1943. – P. 539.

¹⁷⁹ *Loubier, 1926.* – S.99, Add. 90. Цієї думки дотримувався і автор статті про готичні оправи в польській Енциклопедії книгознавств [*Encyklopedia wiedzy o książce.* – Wrocław etc.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1971.– S. 1698–1699].

¹⁸⁰ Е. Голдсміт, розглядаючи оздоблення готичних оправ, досить детально зупиняється на деяких регіональних типах схем декорування готичних оправ [*Goldschmidt E.Ph.* Gothic and Renaissance Bookbindings exemplified and Illustrated from the Author's Collections: In 2 vol. – London: E. Benn LTD; New York; Boston: Houghton Mifflin Company, 1928.– Vol. 1. – S. 16–24]. На сьогодні існує значна кількість робіт, присвячених вивченню регіональних типів схем оздоблення оправ. Найбільший внесок у вивчення оздоблення готичних оправ зроблений німецькими дослідниками.

оправам окремих регіонів Європи. На сьогодні з великою часткою ймовірності можна визначати не лише країну, область, а навіть населений пункт та майстерню, в якій була створена та чи інша оправа.

Нове піднесення переживає техніка сліпого тиснення. Штampi, що застосовують при цьому, набувають більш складного рисунка, ніж у попередні часи. Улюбленими декоративними елементами тиснення в XV ст. стають гілка, обплетена листям, узор з плодів граната, який зазвичай використовують у рамці, що облямовує центральну частину площини кришки, та арочний фриз, який з готичних оправ переходить в оздоблення оправ нового часу і використовується до XVII ст. У різних країнах виникають гравірувальні майстерні, що спеціалізуються у виготовленні на продаж нових штемпелів для тиснення. Заслуга в їх в розповсюдженні належить мандрівним інтролігаторам.

У XV ст. шрифтові написи починають використовувати як один з елементів декору оправ. Вони містили інформацію про призначення книги, про її виробників¹⁸¹ та власників¹⁸². Спочатку відтиснуті на оправах літери були опуклими. Це пов'язано з тим, що їх зображення на штампі було заглиблене, але вже в кінці XV ст. штampi з літерами почали робити на зразок літер, що застосовувалися при наборі друкованого тексту, і при тисненні вони виходили вдавненими в поверхню шкіряного покриття оправи¹⁸³.

XV ст. ознаменувалося появою нових інтролігаторських інструментів для тиснення – накатки та пластини-кліше. Приблизно в 1450 р. було винайдено накатку (роликову басму)¹⁸⁴ – коліщатко, насалжене на вісь з ручкою. На поверхні коліщатка гравірувалися зображення людей та орнаменти, які утворювали безперервну орнаментальну смугу при прокатуванні розігрітого коліщатка по шкірі. В подальшому накатка стала незамінним засобом оздоблення шкіряних оправ різноманітними орнаментальними рамками та бордюрами.

Встановити точно, коли західноєвропейські інтролігатори починають використовувати при тисненні пластини-кліше, на яких гравіруються як людські фігури, так і сюжетні сцени, неможливо. Немає однастайності в цьому питанні і серед дослідників. К.К. Кірме зазначає, що в Парижі приблизно в 1430 р. почали застосовувати тиснення з пластин¹⁸⁵, Ф. Функе наводить лещо іншу дату – остання чверть XV ст. На його думку, спочатку тиснення пластинами з'являється в Нідерландах та на Нижньому Рейні¹⁸⁶. Своєю появою пластини-кліше завдячують бурхливому розвитку гравірувального мистецтва. Техніка виготовлення пластин-кліше та гравірувальних дошок була ідентична, єдина відмінність полягала в тому, що пластини-кліше для тиснення на шкірі мали товщину близько 10 мм. Тиснення ними виконувалося на спеціальному пресі.

Поява нових видів інструментів в арсеналі інтролігаторів дозволила значно

¹⁸¹ У 1433 р. домініканець Конрад Фостер із Нюрнберга почав застосовувати окремі буквені штampi для відтворення свого імені на оправах [Функе, 1982. – С. 270].

¹⁸² Німецький друкар Антон Кобергер (бл. 1445–1513) повністю перейшов до тиснення назв своїх книг окремими буквеними штampами на оправах [Функе, 1982. – С. 270].

¹⁸³ Так само відтиснуті написи на оправах, виготовлених німецьким інтролігатором капеланом Іоганном Ріхенбахом (Johann Richenbach або Riechenbach) з Гейслінга.

¹⁸⁴ Кірме, 1982. – С. 9. За спостереженням Ф. Функе, вже в 1467 р. накатки активно використовують для оздоблення своїх оправ Іоганн Ріхенбах [Функе, 1982. – С. 270].

¹⁸⁵ Кірме, 1982. – С. 9.

¹⁸⁶ Функе, 1982. – С. 271. Він же зазначає, що окремі спроби використання цього способу тиснення мали місце в XIII та XIV ст.

полегшити та прискорити процес оздоблення оправ тисненням, що мало неабияке значення з появою книгодрукування.

Поряд з жорсткими оправами традиційного виду існували м'які оправи зі шкіри та пергамену. Крім того, за часів Середньовіччя та в епоху Відродження інтралігатори виготовляли ще й оправи особливої конструкції та виду, поява яких була обумовлена практичними потребами суспільства – це оправи-кошелі, оправи-плащі, або оправи з напуском, оправи-конверти тощо.

З давніх мініатюр, гравюр та скульптурних пам'яток добре відомим є різновид оправи у вигляді кошелі¹⁸⁷ (рис. 10), що широко використовувався в XIV–XV ст. у країнах Західної Європи¹⁸⁸. Книга-кошіль була дуже популярною серед прочан та мандрівників. Її можна було взяти з собою в дорогу, почепивши на руку або до пояса подорожнього. Є відомості, що цей різновид оправ був досить популярним і серед міського населення. Зокрема, Левицька-Каміньська повідомляє, що в XV ст. оправи-кошелі були звичним явищем у Кракові, хоча зразки цих оправ і не збереглися до сьогодення¹⁸⁹.

Матеріал (переважно шкіра), яким поволочували такі книги, покривав не лише власне книгу – знизу вільно звисав чималий його шмат, який можна було призібрати в складки, зав'язати в зручний вузол та прикріпити до пояса. Вузол інколи протягували крізь кільце, що правило за ручку. Звисаючий кінець покриття оправи-кошелі могли стягувати мотузкою і до краю прикріплювали гачок, щоб підвісити книгу до пояса. В такі оправи оправляли переважно книги релігійного змісту (молитовники та брев'ярії)¹⁹⁰. Природно, що такий тип оправи був нечисленним тому, що створювався на замовлення окремих незначних прошарків населення.

Оправи-конверти (польс. *oprawa kopertowa*, англ. *envelope binding*) використовувалися переважно в урядових установах і становили собою м'які шкіряні оправи, покриття яких зі споду мало подовження у вигляді прямокутного або трикутного клапана, що накидався зверху на покриття, де закріплювався, зазвичай, однією застібкою, хоча відомі випадки, коли прямокутні клапани мали дві застібки. Одна така оправа-конверт зберігається у Гданській бібліотеці Польської Академії наук¹⁹¹.

Оправи-плащі, або оправи з напуском (нім. *Hülleneinband*, польс. *oprawa płaszczowa*, англ. *cloak binding*), на відміну від книг-конвертів, були жорсткими, тобто мали дерев'яні кришки, а нижня кришка мала шкіряне покриття, кінці якого не прикріплювали зі звороту дошки, а лишали вільними. Вони мали достатні розміри, щоб можна було загорнути в них всю книгу. Книги такої конструкції можна побачити на середньовічних картинах¹⁹², а окремі їх примірники збереглися до сьогодення у книгосховищах Німеччини та Польщі¹⁹³.

¹⁸⁷ Іноді в російськомовних виданнях такі оправи називають "переплетами-сумками".

¹⁸⁸ Усі відомі на сьогодні оправи-кошелі – німецького походження. За друкованими виданнями авторіві вдалося виявити лише 7 прим. рукописних книг, що мають оправи-кошелі. П'ять з них зберігаються у Німеччині [Очерк истории. – [С. 8], по одному у США (Нью-Йорк) [Treasures from the New York Public Library. – New York: The New York Public Library, 1985. – P. 123] та в Польщі (Торунь) [Tondel J. Srebrna Biblioteka księcia Albrechta Pruskiego i jego żony Anny Marii. – Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1994. – S. 15].

¹⁸⁹ Левицька-Каміньська, 1972. – С. 138.

¹⁹⁰ Детальніше про книги-кошелі див.: *Kür K. A Fifteenth Century Girdle Book*. – New York: The New York Public Library, 1939. – 15 p., 4 pl.

¹⁹¹ *Ogonowska E. Oprawy zabytkowe i artystyczne XIII–XIX wieku w zbiorach biblioteki gdańskiej Polskiej Akademii nauk*. – Gdańsk, 1993. – il. 33.

¹⁹² Деякі з цих зображень наводить Луб'єр [Loubier, 1926. – Add. 87, 88].

¹⁹³ *Loubier, 1926*. – S 96, Add. 88; *Loubier H. Hülleneinbände des ausgehenden Mittelalters //*

Історія палітурництва, крім звичної прямокутної книги-кодексу, полишила нам окремі зразки книг досить незвичних та примхливих форм (наприклад, у вигляді серця, восьмикутника або кола)¹⁹⁴, що отримали поширення в епоху Відродження, і оправи яких також мають незвичний вигляд, що диктувався власне формою цих книг. Крім того, зазначена епоха знаменувалася також винаходом оправ досить незвичної конструкції, поява яких була пов'язана скоріше із забаганками окремих бібліофілів, аніж з потребами окремих прошарків суспільства. Мова йде про випадки, коли в одне ціле опраправлялися одночасно два, три, чотири і навіть шість книжкових блоків (кожний блок становив окреме видання)¹⁹⁵, при цьому техніка їх виготовлення мала значні відмінності від традиційної. Всі ці книги попри свою незвичність є унікальними зразками високої майстерності тогочасних інтролігаторів. Найбільш поширеними серед цієї категорії оправ були оправи, що об'єднували одночасно два різні блоки, – серед колекціонерів вони отримали назву двобічних або подвійних оправ¹⁹⁶. Блоки цих оправ з'єднувалися між собою таким чином, що з якого б боку не відкривався оправлений том, він починався з титульного аркуша (рис. 12 а, б).

Поява цих екзотичних за зовнішністю книг пов'язана не з рукописною, а з друкованою книгою, яка з винаходом у кінці XV ст. книгодрукування стає серйозним конкурентом рукописній книзі і кардинально змінює ситуацію на книжковому ринку. Друкована книга досить скоро починає тіснити рукописну книгу на книж-

---

Bibliografiska Studier tillägnade Friherre Johannes Rudbeck. – Stockholm, 1917. – S.34–51, mit 3 Abb.; *Ogonowska E.* Oprawy zabytkowe i artystyczne XIII–XIX wieku w zbiorach biblioteki gdańskiej Polskiej Akademii nauk. – Gdańsk, 1993. – II. 1.

¹⁹⁴ У Державній бібліотеці в Берліні зберігаються дві книги незвичної форми. Одна, справа якої відноситься до 1571–1575 рр., виконана у формі серця німецьким друкарем Г. Шарфенбергом із Бреслава (Вроцлава), інша має круглу багато декоровану оправу (1587), виконану К. Мейзером із Зуля, одним з найближчих помічників відомого німецького інтролігатора Я. Краузе, який також виконував оправи найпримхливіших форм [*Rabenau K.* Deutsche Bucheinbände der Renaissance um Jakob Krause Hofbuchbinder des Kurfürsten August I von Sachsen. – Berlin etc.: Bibliotheca Wittrockiana, 1994. – N 94,102; Книга: Енциклопедія. – М.: Большая рос. энцикл., 1999. – С. 668–669].

¹⁹⁵ Авторів, на жаль, зустрічалися в літературі лише згадки про оправи, що об'єднують в одне ціле два або три блоки [*Slater J.H.* How to collect books. – London: George Bell and Son, 1905. – P. 196; *Самоквасов Б.* “Как кожею книги оболочить...” // Полиграфия. – 1981. – № 10. – С. 45]. А от оправу, що об'єднує відразу чотири книжних блоки, авторів вдалося не тільки побачити, але й дослідити її конструкцію. Ця книга зберігається у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ під шифром Р.1603. Вона датується другою половиною XVI ст. Книга має невеликий розмір (16 x 10,8 см), що дозволяє носити її навіть в кишені, і об'єднує в собі чотири видання – по два видання форматом у 16° та 32°. Їх блоки зшиті окремо один від одного та з'єднані між собою за допомогою двох картонних прокладок, до яких прикріплені кінці шнурів, на які шилися зшитки блоків. Зовні блоки оправлені в три дерев'яні кришки, поволочені шкірою (з одного боку одна кришка форматом 16°, з іншого дві – форматом 32°), що скріплюються чотирма витими застілками (по дві на довгих боках кришок). Оправа не має звичного нам шкіряного корінця, і з усіх боків блок книги має визолочення з гравіровкою та розпис фарбами (рис. 13).

Про оправу, що об'єднує в собі шість книжних блоків, згадує О. Бородин. Вона – німецького походження і зараз зберігається в РДБ (Москва) [*Бородин О.* Художественный переплёт в прошлом и настоящем. Очерк III: Сокровища на Воздвиженке // Библиотека. – 1991. – № 1. – С. 99].

¹⁹⁶ В українській мові відсутній спеціальний термін для визначення таких оправ. Наведені терміни є дослівним перекладом термінів twin binding та binding dos-à-dos, що застосовувалися тогочасними англійськими та французькими колекціонерами для визначення таких оправ.

ковому ринку, запозичивши все краще, що мала її попередниця. Перші друковані книги повністю відтворюють сучасні їм манускрипти як за зовнішнім виглядом, так і конструктивно. З появою книгодрукування книга стає дешевшою та доступнішою, хоча внаслідок використання великої кількості ручної праці друкування книг також обходилося не дешево, але у порівнянні з виробництвом рукописних книг їх вартість була набагато меншою¹⁹⁷.

На час винаходу книгодрукування інтролігаторство становило собою розвинуте виробництво. Винахід Гутенберга надав новий поштовх для його подальшого розвитку, але інтролігатори зіткнулися з новою для себе ситуацією – книги почали виробляти у величезних кількостях, незаних за часів монополії рукописної книги. Зростання тиражів призводить до зміни соціального складу споживачів книг. Книга перестає бути монополією заможних верств населення, і, як наслідок, змінюються вимоги до зовнішнього вигляду книги. З'являється попит на просту і недорогу оправу, менш розкішну, але не менш міцну. Здешевлення та демократизація книги змушує інтролігаторів шукати більш продуктивні методи праці та дешевші матеріали. Починається пошук нових технологічних методів інтенсифікації процесу виробництва оправленої книги, що веде до поділу праці в інтролігаторських майстернях, поступового спрощення техніки оправлення, появи нових інтролігаторських інструментів, пристосувань та матеріалів. З'являються нові способи зшивання книжних блоків¹⁹⁸ та кріплення кришок до них. Прямий корінець все більше поступається місцем заокругленому та кашированому корінцю.

Досить скоро після появи книгодрукування книга отримує ще один, останній, конструктивний елемент – форзац – складений навпіл аркуш, що розміщувався з обох боків між кришками та блоком. Зовнішній аркуш форзаца наклеювався на зворот кришки, закриваючи шнури та загини покриття оправу, а внутрішній закривав титульний аркуш, запобігаючи його псуванню¹⁹⁹. Спочатку форзаци робили з макулатурного пергамену (паперу), потім починають використовувати просто чисті акруші паперу, а з часом їх починають робити з кольорового та мармурового паперу, тканини. Форзаци надавали більш ошатного вигляду звороту кришок. З XVI ст. вони стають невід'ємною складовою будь-якої оправленої книги.

Уже в другій половині XV ст. з'являється новий вид оправу, що і за технікою виготовлення і за характером оздоблення докорінно відрізняється від готичної оправу. Кардинальні зміни в зовнішньому оздобленні оправ XV–XVI ст. – лише окреме явище в загальному ідеологічному та культурному розвитку ряду країн Західної та Центральної Європи, що об'єднується поняттям Відродження.

На відміну від інших видів мистецтва епохи Відродження, мистецтво оздоблення оправ нічого не могло запозичити для себе від стародавніх греків та римлян – за їх часів книг-кодексів ще не існувало, але в нього знайшлося інше джерело – Схід, де мистецтво оздоблення оправ на цей час досягло значних вершин.

Розвиток світських тенденцій та вдосконалення книгодрукування призводять до зменшення розмірів книг, і на зміну важким фоліантам та томам *in quarto* приходять книги меншого, зручнішого формату. Саме з поширенням книг невеликого формату пов'язане важливе нововведення, запозичене європейським інтролі-

¹⁹⁷ Н.М. Пакуль у роботі "Книга" повідомляє, що в 1471 р. один з єпископів писав папі Павлу II, що винайдення книгодрукування зменшило вартість книг до 1/5 їх попередньої вартості [Пакуль, 1923. – С. 64].

¹⁹⁸ Зокрема, в XVI ст. з'являється новий спосіб зшивання блоків – шиття на врізні шнури.

¹⁹⁹ У подальшому було винайдено кілька видів форзаців, що різняться за конструкцією, способом кріплення до книжного блока та матеріалом, з якого вони зроблені.

гаторством зі Сходу, а саме, впровадження картонних кришок замість дерев'яних при оправленні книг. Їх широке застосування пов'язують з іменем італійського друкаря та видавця кінця XV ст. Альда Мануція (Aldus Manutius, 1449–1515)²⁰⁰, який першим застосував картон для своїх малоформатних видань. Поява картонних кришок спричинила до певних конструктивних змін у зовнішньому вигляді оправ – зникнення застібок²⁰¹ та змін у способі кріплення кришок до книжного блока²⁰². Крім того, східні впливи позначаються і на зовнішньому вигляді оправ: зменшується роль металевих деталей, зрідка зустрічаються жуки та застібки, що стають легшими, тобто не такими масивними, а з часом зникають зовсім, повністю зникають наріжники. Однак найсильніше вигляд шкіряних оправ змінило запровадження техніки ручного визолочення при їх оздобленні. Оправа набирає звичного нам вигляду.

Перший імпульс у зміні зовнішнього вигляду оправ кінця XV–XVI ст. надала Італія, а основними центрами розвитку нового стилю стали Венеція, Неаполь, Флоренція, Мілан. Саме через ці міста східні впливи приникають спочатку до Італії, а потім і в сусідні країни.

Найзначнішою зміною, привнесеною епохою Ренесансу в художнє оздоблення європейських оправ, стало впровадження техніки ручного визолочення, винахідниками якої були майстри Північної Африки та західних районів Азії. В другій половині XV ст. італійські та угорські інтролігатори, а також ремісники, які прибули зі Сходу, починають впроваджувати ручне визолочення в Європі. Спочатку в орнамент вдавлювали лише окремі золоті цятки та кружки, але вже досить скоро європейські майстри навчилися золотити і більш складні орнаменти. Тиснення золотом по шкірі стає звичним явищем на півдні Європи. В цій техніці оздоблюються не лише оправы, а й дуже різноманітні предмети зі шкіри: скриньки, футляри, шкіряні посудини, шкіряні шпалери тощо.

При визолоченні інтролігатори використовували ручний спосіб тиснення, при якому листове (сусальне) золото наносилося на зволожену шкіру одночасно з орнаментом, що відтискувався розігрітим штампом. У 1470–1480 рр. при оздобленні італійських оправ поширення отримали різноманітні плетінчасті орнаменти, образами яких були мозаїчні підлоги в античному Римі. Вперше східна техніка визолочення на оправах була застосована у друкарні Альда Мануція²⁰³.

Своїм провідним місцем в епоху Відродження угорська школа художньої обробки шкіри завдячує Матяшу Корвіну (Хуньянді), королю Угорщини (1458–1490), людині широких культурних інтересів – справжньому представникові епохи Ренесансу. За час свого правління він зібрав одну з найбільших бібліотек епохи Відродження²⁰⁴. Виникнення бібліотеки відносять до часу одруження короля (1476) з

²⁰⁰ Bogeng, 1913. – S. 108.

²⁰¹ Замість застібок деякий час використовували зав'язки, але дуже скоро відмовилися і від них. Значною мірою цьому сприяли фізичні властивості паперу, що стає основним матеріалом як для рукописних, так і для друкованих книг. На відміну від пергамену, він значно пластичніший і майже не реагує на незначні вологісні коливання зовнішнього середовища.

²⁰² Кінці шнурів, за допомогою яких кріпили до блока кришки оправы, починають розтріпувати і наклеювати на картон.

²⁰³ Bogeng, 1913. – S. 121.

²⁰⁴ Бібліотека налічувала близько 50 тис. томів, з них 5 тис. рукописних книг. При наступниках М. Корвіна бібліотеку частково було втрачено, частково вивезено австрійцями та турками. Нині від неї лишилася незначна частина. У 33-х європейських бібліотеках сьогодні зберігається 107 рукописних книг, які, без сумніву, можна віднести до бібліотеки

Беатріче Аррагонською, дочкою неаполітанського короля і великою шанувальницею мистецтва.

На створення та поповнення бібліотеки витрачалися величезні кошти, при королівському дворі була відкрита майстерня, в якій переписувачі, мініатюристи та інтролігатори (як свої, так і запрошені²⁰⁵) виготовляли книги для королівської бібліотеки. За його бажанням книги бібліотеки опрацьовувалися ошатними оправами, поволоченими оксамитом (пурпуровим, фіолетовим, зеленим) та сап'яном червоного, зеленого та темно-коричневого кольорів²⁰⁶. Оксамитові оправи оздоблювалися срібними бляшками, емаллями, каменями та дорогоцінним камінням. Декор шкіряних оправ відзначався різноманітними композицією та технікою виконання. В багатому золотому тисненні на корвінівських оправах одночасно поєднувалися як італійські, так і східні впливи²⁰⁷. Деякі з оправ мають обрамлення у вигляді плетінчастого орнаменту, поширеного на італійських оправах другої половини XVI ст. Але на відміну від останніх композиційним центром на корвінівських оправах був суперекслібрис – розкішно обрамлений герб або портрет Корвіна, виконаний у стилі Ренесансу. Ці оправи є яскравим прикладом взаємовпливу мистецтва Сходу та європейського Відродження.

Основними видами оздоблень, запозиченими зі Сходу європейськими інтролігаторами, стали мавританський орнамент, арабески та морески: примхливе переплетення геометричних та рослинних мотивів, які з кінця XV ст. зустрічаються в книгах, створених у різних куточках Європи – Італії, Іспанії, Франції і навіть Німеччині. Альд Мануцій одним з перших застосував східні мотиви на оправах своїх видань. Видані ним книги стали зразком для наслідування в різних країнах. Орнаменти альдин перейняли інші видавці епохи Відродження, особливо флорентійські та міланські майстри²⁰⁸. Починає застосовуватися й інша схема оздоблення оправ, що мала поширення на Сході, зокрема в декоруванні килимів. У центрі та по кутах площини кришок розміщують круглі або овальні поля, які оздоблюються різноманітними тонкими та дрібними візерунками, що утворюються через поєднання вправно підібраних дрібних штампів з простими рисунками. Для виконання такої філігранної роботи потрібні були шкіри іншої якості, більш еластичні й тонші. Для поволочування оправ починають застосовувати марокен та сап'ян – козячу шкіру різних кольорів спеціальної обробки.

За часів Ренесансу оздоблюються також обрізи книжок. Поряд з зафарбовуванням обрізів широке розповсюдження отримує практика їх визолочення. Вперше зафарбовувати обрізи на книжках почали в XIV–XV ст. Це були однокольорові обрізи, тобто вся поверхня обрізу покривалася фарбою одного кольору – жовтою, зеленою, а пізніше червоною. Крім суцільного визолочення поверхні обрізів (так звані золоті обрізи), для ошатних оправ починають застосовувати однокольорові

М. Корвіна, про що засвідчує королівський герб на їх оправах або титульних аркушах книг. Детальніше про історію цієї бібліотеки див.: *Csapodi Cs. The Corvinian library: history and stock / Translated by I.Gombos. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973. – 516 p.; Csapodi Cs., Csapodi-Gárdonyi Cl., Bibliotheca Corviniana: the Library of Kings Matthias Corvinus of Hungary. – Budapest: Corvina Kiadó; Magyar Neliikon, 1981. – 334 p.*

²⁰⁵ Відомо, що серед інтролігаторів, які працювали на короля, були неаполітанські інтролігатори, а використання елементів угорського народного декоративного орнаменту дозволяє зробити висновок, що книги опрацьовувалися у палацовій майстерні в Буді.

²⁰⁶ Саме з іменем угорського короля пов'язують запровадження широкого вживання сап'яну в європейському інтролігаторстві [*Очерк истории. – С. [13].*]

²⁰⁷ *Функе, 1982. – С. 272; Очерк истории. – С. [13].*

²⁰⁸ *Владимиров, 1988. – С. 192.*

та золоті обрізи, додатково оздоблені рослинно-геометричними орнаментами, виконаними тисненням, гравіровкою або кольоровими фарбами (так зване розмалювання).

Поряд з Італією найбільший внесок у розвиток інтролігаторства епохи Відродження внесла Франція, майстри якої досить швидко і на довгий час посіли провідне місце у розвитку європейського інтролігаторства.

Найвідоміші оправи епохи італійського та французького Відродження найчастіше пов'язані не з іменами конкретних майстрів-інтролігаторів²⁰⁹, а з іменами відомих бібліофілів, для книжкових зібрань яких вони працювали.

Значний внесок у перетворення Франції на провідний центр європейського інтролігаторства належить Жану Грольє де Серв'єру (Jean Grolier de Servin, 1479–1565), французькому аристократу, політичному діячеві²¹⁰ та одному з найвідоміших бібліофілів XV–XVI ст. Його книжкове зібрання на кінець життя становило близько 3-х тис. томів²¹¹. Кожну книжку зібрання він наказав опрацювати згідно з власним смаком. Сьогодні ці оправи вважаються вершиною інтролігаторства часів Відродження²¹² та дають яскраве уявлення про характер оздоблення тогочасних італійських і французьких оправ. Найбільш ранні оправи з його бібліотеки оздоблені в манері, характерній для італійських оправ другої половини XV ст. Однак згодом він виробив власний стиль оздоблення, що став зразком для наслідування для ренесансних оправ, створених у Франції, Німеччині та інших країнах.

Книги з бібліотеки Грольє опрацьовані в гладкій марокен червоного, зеленого, синього, жовтого, коричневого та чорного кольорів або телячу шкіру (опоек) коричневого і червоного кольору. Замість дерева для кришок оправ застосовувався картон, зворот кришок покривали пергаментом. Від застібок та зав'язок на оправах Грольє відмовився зовсім.

У центрі верхньої кришки під назвою видання був напис латинською мовою: "Jo[hannis] Grolieri et Amicogum" ("Належить Ж. Грольє та його друзям"), що мав обрамлення з подвійних смужок, які геометрично звивалися та перепліталися, а в кутах прикрашалися арабесками та вузлами. Оздоблення наносилося на шкіру в техніці ручного золотого тиснення. Крім того, при оздобленні оправ Грольє іноді застосовувалося розмалювання смужок геометричного орнаменту лаковими фарбами²¹³. Характер оздоблення оправ свідчить про велику творчу фантазію майстра, який працював на Грольє.

Напрочуд гарно і майстерно були опрацьовані книги з бібліотеки іншого відомого бібліофіла та сучасника Грольє – Томаса Майо (Thomas Mahieu). В літературі він відомий більше як Томас Майолі (Thomasso Maioli) за латинським написанням імені і прізвища на оправах з його бібліотеки. Про нього відомо небагато. В 1549–1557 рр. він був радником французьких королів, секретарем Катерини Медичі (Catherine de' Medici), наступником Грольє на посту охоронця королівської

²⁰⁹ Взагалі оправ, які можна ідентифікувати з іменами конкретних інтролігаторів, відомо не так вже й багато. Деяких з них вдалося встановити завдяки писемним джерелам. Першим європейським інтролігатором, ім'я якого донесла до нас історія, вважають Дагеуса (Dagaeus), ірландського монаха, який жив у VI ст. [Slater J.H. How to collect books. – London: George Bell and Son, 1905. – P. 136; Немировский, 1986. – С. 50]. Традиція зазначення прізвища інтролігатора на оправах бере свій початок за часів пізнього Середньовіччя в Німеччині.

²¹⁰ Він був французьким послом в Італії та головним скарбником Франциска I.

²¹¹ Сьогодні відомо близько 600 томів з цієї бібліотеки.

²¹² На жаль, історія не зберегла прізвища інтролігатора, який виконував замовлення для Грольє.

²¹³ Функе, 1982. – С. 272.

казни. Книги з його бібліотеки також мають на верхній кришці відтиснутий власницький напис, як і у Грольє: "Tho[mae] Maioli et amicorum". Більшість оправ з його бібліотеки оздоблена широкою бордюрною рамкою з арабесок, що облямовує центральний картуш з назвою книги²¹⁴. За характером оздоблення вони близькі до оправ Грольє. Припускають, що оправи для Майо та Грольє виконував один і той самий інтролігатор.

Близько середини XVI ст. у Франції з'являється новий стиль оздоблення оправ, названий "семе" (фр. *semé* – сіяти) або "семі" (фр. *semis* – грядка). Для нього характерним є заповнення всієї поверхні кришок рівними рядами одного і того ж елементу, що повторювався. У цьому стилі оздоблені оправи деяких книжок, що належали французьким королям. Зокрема, оправи Франциска I оздоблені літерою F або королівською лілією, а Генріха II – літерою H²¹⁵.

Кінцем XVI – початком XVII ст. датується поява нового стилю в оздобленні французьких оправ, названого "фанфар" (à la fanfare). Для нього характерним було заповнення всієї поверхні кришок дрібним орнаментом, утвореним з квітів, пальмового та лаврового листя, тонких ліній, що переплітаються між собою, та цятчок у поєднанні з узорами у вигляді спіралей, овалів та квадратів з чотирма напівколами в середині. Своєю назвою стиль фанфар завдячує, очевидно, колекціонеру XIX ст. Ш. Нодьє, за наказом якого в зазначеному стилі була оправлена одна з його книжок під назвою "Les Fanfares", надрукована 1613 р.²¹⁶ Зачинателем і найбільш визначним представником стилю фанфар вважають Ніколя Еве (Nicholas Eve, 1578–1635), придворного інтролігатора французьких королів Генріха III та Генріха IV²¹⁷.

У стилі фанфар були прикрашені книги з бібліотеки відомого державного діяча та історіографа Жака Огюста де Ту (de Thou, 1553–1617)²¹⁸. Його книжки, як правило, оформлені дуже скромними оправами і легко розпізнаються завдяки присутності на них герба родини де Ту – три осі та монограма. В цьому ж стилі витримано оздоблення оправ книг Маргарити Валуа та Марії Медичі. Його широко застосовували також для оздоблення й інших предметів із шкіри: скриньок, скринь, коробок тощо. Подібний орнамент почали застосовувати і в інших країнах, наприклад, в Італії.

На відміну від Італії та Франції у Німеччині майже до середини XVI ст. інтролігатори продовжують використовувати традиційні форми оздоблення, превалюючим стилем оздоблення лишається пізньоготичний стиль. Як і раніше при оправленні застосовуються дерев'яні кришки, поволочені телячою чи свинячою шкірою та оздоблені сліпим тисненням. Найчастіше при оздобленні дотримувалися такої схеми розміщення тиснення: в центрі містився герб або пластина-кліше із зображенням власника книги, діячів Реформації або будь-яке інше зображення, що облямовувалося рамками, утвореними з прямих ліній різної товщини та накаток.

Сюжети накаток, які застосовували при утворенні рамок, не мали нічого спіль-

²¹⁴ Сьогодні відомо близько 90 прим. з цієї бібліотеки.

²¹⁵ Функе, 1982. – С. 272.

²¹⁶ Владимиров, 1988. – С. 192.

²¹⁷ *McMurtrie D.C.* The Book: The story of printing and bookmaking. – London etc.: Oxford University Press, 1943. – P. 542; Функе, 1982. – С. 273; Владимиров, 1988. – С. 192. На відміну від більшості дослідників Л.П. Симонов вважав зачинателем стилю фанфар відомого французького інтролігатора Тувенена (Thouvenin) [Симонов, 1897. – С. 438].

²¹⁸ Його бібліотека нараховувала понад 6 тис. томів рукописних та друкованих книг. У 1778 р. вона була розпродана частинами – книги з неї опинилися в різних публічних та приватних бібліотеках.

ного з тематикою книг, що оправлялися. І все ж нові віяння проникають і в оздоблення німецьких оправ XVI ст. На накатках поряд з традиційними готичними орнаментами починають застосовувати, крім пальмет, також оздоблення в стилі епохи Відродження. Великого поширення набувають сюжетні накатки, що містять “популярні сюжети з фігурами, портретами, античними сценами, сценами з міфології та історії, алегоричні фігури та зображення сучасників, в першу чергу, Мартина Лютера та діячів реформаційного руху”²¹⁹.

Досить часто на оправах вміщуються монограми власників із зазначенням року виготовлення оправи. З 30-х років XVI ст. при оздобленні німецьких оправ починають застосовувати тиснення золотом, яке виконували лише на телячій шкірі. Остаточно ця техніка оздоблення утверджується тут у середині століття, хоча сліпе тиснення зберігає в Німеччині своє значення аж до XVII ст. включно. Його застосовують при оздобленні наукових книг, оправлених у білу свинячу шкіру та пергамен²²⁰. Застосування вибіленої свинячої шкіри отримало поширення і в інших країнах Балтійського моря.

Зачинателем нових ренесансних тенденцій в оздобленні німецьких оправ вважають Якоба Краузе (Jakob Krause, 1531–1585) з Цвікау, який оправляв книги для бібліотеки Фуггерів, а від 1566 р. був придворним інтролігатором саксонського курфюрста. Деякий час він працював у Франції та Італії, де мав можливість ознайомитися зі стилем епохи Відродження. Повернувшись до Німеччини, працював переважно в Аугсбурзі та Дрездені.

Краузе створив ряд високохудожніх робіт, які за своєю якістю та стилем оздоблення не поступаються кращим тогочасним зразкам і ставлять його на один щабель з найкращими французькими інтролігаторами XVI ст. Його оправи оздоблювалися численними рамками, вільний простір між якими заповнювався стрічковим орнаментом та арабесками. Центральне поле оправи заповнювалося центральним та кутовими пластинами-кліше. Досить часто центральна пластина-кліше становила собою портрет або герб курфюрста саксонського. Іноді оправи майстра помічені монограмою “JKF” або його знаком – кухлем, з якого виростають квіти. До німецького стилю оздоблення оправ він привніс французькі та італійські елементи, застосовуючи при цьому густе тиснення золотом. Поряд з оправами, оздобленими золотим та срібним тисненням, Краузе виготовляв оправи в традиційному німецькому стилі XVI ст., які відзначалися такою ж ретельністю в оздобленні. Більша частина оправ Краузе зберігається нині в Дрезденській земельній бібліотеці (Landesbibliothek Dresden).

Як свідчать бібліотеки знатних осіб, що збереглися до нашого часу, французькі оправи XVI–XVII ст. досягли вершини майстерності і за якістю оформлення перевершили всі західноєвропейські зразки. Вартість деяких оправ, що виконувалися на замовлення власниками приватних бібліотек, сягала значних сум²²¹. Вони відзначалися більшою стилістичною різноманітністю, ніж оправи попередніх віків.

У XVII ст. у Франції, що зберігає своє провідне місце в європейському інтролігаторстві, розробляються нові стилі оздоблення оправ.

За часів Людовіка XIV (перша половина XVII ст.) стиль фанфар був витіснений новим стилем – “пуантіль” або “пуантіє” (fers pointilles – цяточковий). Для цього стилю характерним є філігранне переплетення тонких ліній орнаменту,

²¹⁹ Функе, 1982. – С. 275.

²²⁰ Там же. – С. 276.

²²¹ За твердженням письменників того часу, вартість оправ з бібліотеки М. де Ту (M. de Thou) навіть тоді сягала величезної суми в 20 тис. екю [Очерк історії. – [С. 16].

утворених з дрібних, щільно поставлених цяточок та рисочок різної форми, що створювало ніжний узор, який наче павутинням покривав усю поверхню кришок або облямовував лише центральну частину з відтиснутим гербом власника книги. Для оправ, оздоблених цим стилем, використовували переважно червоний марокен. Появу стилю відносять до 1620 р., а його винахідником вважається французький інтролігатор Ле Гаскон (Le Gascon)²²². Оправи, виконані в стилі пуантіль, отримали значне поширення не лише у Франції, але й поза її межами.

У Голландії пуантільним стилем оздоблювалися оправы, що випускалися фірмою Ельзевірів для масового використання. Зазвичай вони були поволочені зеленим марокеном. На Ельзевірів в основному працювали амстердамські інтролігатори Магнуси, діяльність яких сприяла розквітові цього стилю.

В Англії стиль пуантіль, запропонований Ле Гасконом, набув дещо своєрідного вигляду: в орнаментативній тогочасній англійській оправі поєднувалися пунктирні та суцільні лінії, яким надавали форму серпів, стилізованих тюльпанів та інших квітів²²³.

З'являються нові варіанти штампів Ле Гаскона, що стають основою для появи нових стилів. Зокрема, в Італії отримують поширення окремі штампи, поєднання яких утворювало орнамент, що нагадує мережево на віялах світських дам. Їх розміщували на кришках у середині рамок: по кутах – надаючи форми чвертьовалів, у центрі навколо середників овальної форми з них утворювали додаткову ажурну рамку, іноді їх розміщували у вигляді півкіл по боках рамки. У джерелах цей стиль називають "левантель" (фр. à léventail)²²⁴ або віяльний (рос. веерный)²²⁵. Його застосовували і в інших європейських країнах, за винятком Франції, де він не отримав поширення. У Німеччині, Нідерландах, Швеції та Іспанії, крім оправ, стиль левантель знайшов широке застосування для оздоблення скриньок та різних виробів із шкіри.

У XVII ст. у бібліотеках поряд з багато декорованими оправами зустрічаються книги, оправы яких мають зовсім скромне оздоблення, що складалося з простої рамки, герба або з дрібних узорів у кутах рамки. Подібним чином у Франції та Голландії оздоблювали свої оправы прихильники руху янсеністів²²⁶, які заперечували прикрашання книг, тому їх називають "янсеністські оправы"²²⁷. Подібний стиль оздоблення отримав значне поширення у придворних колах. У подібні оправы опраправлялися книги численних придворних та королів, в тому числі Людовіків XIV, XV та XVI.

У другій половині XVII ст. для оздоблення внутрішніх боків кришок починають застосовувати дублюру, яка в XVIII ст. отримує значне поширення у багатьох європейських країнах. Дублюра – це своєрідне оздоблення зворотного (внутрішнього) боку шкіряних оправ. Вона становить собою орнаментальну рамку, відтиснуту золотом зі звороту по краю кришки на загинах покриття та шкіряному фальці прошивного форзаца, внутрішній простір якої виклеювався пергаментом, мармуровим папером або шовком. Щоб надати ідеальної гладкості внутрішній по-

²²² Функе, 1982. – С. 273–274; Владимиров, 1988. – С. 193.

²²³ Там же.

²²⁴ Функе, 1982. – С. 277.

²²⁵ Кирме, 1982. – 14.

²²⁶ Янсенізм – релігійна течія в Голландії та релігійно-громадський рух у Франції. Виник у XVII ст. на основі вчення голландського богослова Корнелія Янсенія. Власне кажучи, янсенізм був ідеологією опозиційних верств буржуазної та дворянської інтелігенції, яка не відважувалася перейти до стану протестантів, зокрема кальвіністів, і в той же час не мирилася з феодальною ідеологією католицької церкви.

²²⁷ Функе, 1982. – С. 274.

верхні рамки, матеріал, яким її виклеювали, перед виклеюванням додатково дублювали на цупкий папір.

XVII ст. – час культурного розквіту Європи; університети з'являються один за одним і рахуються десятками; грамотність стає обов'язковою серед буржуазії і все більше проникає у середовище “нижчих” класів. Питання здешевлення книги для небагатої освіченої людини, для студента та школяра стає першочерговим. Нового покупця більше цікавить зміст книги, а не її краса. Це змушені враховувати як видавці, так і торговці книгами та інтролігатори. Поряд з ошатними оправами, в які опрацьовуються книги для представників правлячих кіл та багатих буржуа, все більше поширення отримує практика заміни суцільнокритої оправи на економнішу напівшкіряну: шкірою покривали лише корінець блока і частину кришок, що прилягали до нього, та кути кришок, а решту поверхні обклеювали різноколірним папером²²⁸. З Франції ця техніка опрацювання поширилася усією Європою і стала загальноживаною у XVIII ст.

У XVIII ст. завдяки бурхливому розвитку видавничої справи інтролігаторство (палітурництво)²²⁹ стає масовим виробництвом, перетворюючись з мистецтва на звичайне ремесло, що поступово стає складовою поліграфічного виробництва. Починається поступовий занепад у мистецтві оздоблення оправи, який особливо яскраво проявився в кінці століття.

Відбувається своєрідна диференціація видавничої справи. Класовий поділ суспільства на багатих та бідних знаходить яскраве виявлення як у зовнішньому вигляді власне книг, що видаються в цей час, так і в їх оправах. З одного боку, книжковий ринок наповнюється книгами низького поліграфічного рівня – віддрукованими на поганому папері та поганими шрифтами, у простій оправі, з іншого – невеликими тиражами друкуються розкішні та високохудожні видання з фривольними гравюрами та легковажним текстом, у багатих оправах, оздоблених золотим тисненням, яке нагадує тонке мережево, що панувало у тодішній моді правлячих кіл. Цей стиль оздоблення, що став останнім сплеском у мистецтві оздоблення оправи домашньої доби, називали мереживним (рос. кружевным) або стилем “дентель” (фр. dentelles – мереживо) на французький кшталт. Він з'являється у Франції на початку століття, і для нього є характерним дуже тонкий рисунок, що нагадує мереживо. Композиція оздоблення кришок складалася з мереживної рамки, відтиснутої золотом по краю кришок накаткою або окремими штемпелями, внутрішній простір якої міг лишатися пустим, або в центрі розміщували герб власника книги чи його монограму. Завдяки підписам інтролігаторів на оправах збереглися відомості про багатьох представників цього стилю: найбільш відомими серед них були сім'ї інтролігаторів Паделу (Padeloup)²³⁰ та Дером (Derome), які доводять техніку опрацювання до рівня мистецтва. Їх роботи були взірцями для наслідування.

Антуан-Мішель Паделу-молодший був придворним інтролігатором у Франції та Португалії і провідним майстром в сім'ї. Крім золотого тиснення в стилі “дентель”, він прославився оздобленням оправ шкіряною мозаїкою (російські палітурники XIX ст. називали цей вид оздоблення інкрустацією по шкірі).

Шкіряна мозаїка – новий вид оздоблення, що отримав поширення у XVIII ст., хоча і застосовувався досить рідко, що було обумовлено, перш за все, складністю та дороговизною техніки його виконання. Шкіряна мозаїка мала два різновиди

²²⁸ Кисин, 1946. – С. 140.

²²⁹ У кінці XVIII ст. поряд з терміном “інтролігаторство” в Україні все частіше починають вживати термін “палітурництво”, коли мова йде про видавничі оправи (палітурки) і який з XIX ст. остаточно стає загальноживаним.

²³⁰ Перші її представники почали свою діяльність ще в XVII ст.

залежно від техніки виконання: шкіряна аплікація (складалася шляхом наклеювання різнокольорових шматочків шкіри на шкіряну основу) та шкіряна інтарсія (за технікою виконання нагадувала інкрустацію по дереву, коли в місця, вирізані з основної шкіри, вклеювалися шматочки шкіри іншого кольору). Серед перших відомих майстрів шкіряної мозаїки був Ле Гаскон. Чудові аплікації з рослинних орнаментів створював А.М. Паделу. Іншим визначним майстром шкіряної мозаїки був француз Ш. Ле Монньє, який у цій техніці зображав на своїх шкіряних оправах великі квіти, архітектурні мотиви і навіть цілі пейзажі²³¹. Складність та висока вартість техніки шкіряної мозаїки обумовили рідкість її вживання при оздобленні оправ.

До створення декору оправ деякі інтролігатори починають залучати професійних художників. Зокрема, відомо, що Дером при створенні оздоблення для своїх оправ користувався порадами та рисунками Ейзена²³². У XIX ст. саме художники почнуть відігравати провідну роль у розробці оздоблення для видавничих оправ.

Поряд з мереживним орнаментом у ряді країн Європи (Англія, Німеччина, Італія тощо) при оздобленні оправ застосовують оздоблення рококо – рокайль (раковина, мушля, черепашка) – у поєднанні з решітчастим орнаментом, який використовують переважно для оздоблення внутрішніх кутів на кришках оправ.

Поряд з розкішними шкіряними оправами, оздобленими золотим тисненням, широке поширення отримують прості (без оздоблення) шкіряні оправи та напівшкіряні оправи, які вперше починають застосовуватися в XVII ст. Це веде до незначного зменшення загальної вартості книги, але оправа, як і в попередні століття, лишається найбільш дорогою частиною процесу виробництва книги, а значне зростання тиражів книг внаслідок бурхливого розвитку видавничої справи змушує видавців шукати шляхів до зменшення видатків на виробництво книг, що дозволить зробити його прибутковим.

Здешевлення книги, яку необхідно будь-що продати і отримати від цього зиск, досягається частково відмовою видавців від оправи: поступово впродовж XVIII ст. картонаж²³³, а потім паперова палітурка витісняють шкіряну оправа. Після Французької революції книги в оправах опиняються у меншості: покупцю надається право задешево купити книгу в обкладинці і потім замовити на неї оправа, або зовсім не замовляти. В кінці XVIII ст. з'являються перші видавничі оправи у сучасному розумінні цього слова. Саме з ними пов'язаний подальший пошук нових форм та методів оздоблення оправ. Відродження мистецтва оправи у XIX ст. пов'язане вже не з ремісником-палітурником, а художником-оформлювачем книги, з подальшим розвитком та механізацією палітурного виробництва як складової процесу поліграфічного виробництва книги.

2.4. Розвиток інтролігаторської майстерності на східнослов'янських землях

Книга на східнослов'янські землі (сучас. Білорусія, Україна, європейська частина Росії) потрапляє вже в формі кодексу²³⁴.

²³¹ Кирме, 1982. – С. 15.

²³² Щелкунов, 1923. – С. 90.

²³³ Картонажем називали суцільнокартонну оправа, на якій друкарським способом з якнайбільшою точністю відтворено текст та оздоблення друкованої обкладинки. В Російській імперії картонаж отримав поширення в останньому десятилітті XVIII ст. Найчастіше картонажі застосовували для альманахів та календарів, що отримали значне поширення, починаючи від 1780–1790-х років [Клепиков, 1959. – С. 154].

²³⁴ Знали тут і форму сувою, яку застосовували переважно в діловодстві. Зокрема, у

На східнослов'янських землях, за свідченням дослідників рукописних кодексів, розвиток інтролігаторської справи мав ті ж загальні риси, що й у західноєвропейських країнах, хоча й відбувався з деяким запізненням. На жаль, тяжка історична доля цих земель відбилася, зокрема, і на книжній спадщині: війни, навали, повстання, пожежі, стихійні лиха нанесли невиправних втрат зібранням рукописних та друкованих книг як приватних осіб, так і світських та духовних інституцій. Численні згадки про загибель та розкрадання книжних багатств у давні та нові часи донесли до нас літописи та інші історичні джерела. Навіть монастирські бібліотеки не завжди були надійним гарантом збереження книг для нащадків. У той час, як у "книгосховищах одних монастирів та церков книга оберігалася як найбільша цінність, в інших вона гинула через недбале ставлення та зберігання на дзвінницях без віконних рам, у сирих підвалах; зіпсовані примірники книг спалювалися, кидалися у воду; у Вологодській губернії обклеювання стін пергаменами стародавніх рукописів було звичним явищем"²³⁵. Наведена цитата стосується російських монастирів XV–XVIII ст., але ситуація в Україні у зазначений проміжок часу була не кращою, зважаючи на фізичний стан тих рукописних книг з монастирських зібрань, що дійшли до нашого часу. Тому навіть ті нечисленні східнослов'янські книги, що вціліли, в переважній більшості суттєво пошкоджені. Рукописних книг XI–XV ст. збереглося конче мало, а оправ, сучасних цим рукописам, й того менше.

В Україні, на відміну від Росії, не збереглося значної кількості локальних монастирських зібрань, що створювалися протягом значного проміжку часу і за якими можна було б простежити розвиток інтролігаторської справи в Україні взагалі та в окремих її регіонах. Лише в XVII ст. з поширенням книгодрукування виникають зібрання українських видань з "рідними" оправами, завдяки чому сучасні дослідники можуть їх вивчати у комплексі. Чимало давніх українських рукописних книг протягом XVIII–XIX ст. було вивезено до книгозбірень Росії. В Україні ж, практично, не залишилося давніх кодексів з первинними оправами.

Відтворити найдавніші сторінки історії інтролігаторства в Україні досить важко, але ми спробуємо, спираючись на ті поодинокі зразки давніх оправ, що збереглися в книгозбірнях Росії та України.

І якщо історію західноєвропейської оправи починають з VI ст., то історію виникнення та розвитку української оправи та її попередниці – давньоруської оправи – слід починати на кілька століть пізніше. Нам невідомо, як виглядали перші книги східних слов'ян, від них не лишилося й сліду, але з упевненістю можна стверджувати, що за зразок для них правили грецькі книги. Вони потрапляли на Русь з Візантії, через посередництво південних слов'ян, разом з першими християнами²³⁶. Безумовно, це були літургійні книги, без яких неможливо було проводити відправу.

середньовічній Росії документи у формі сувою називалися "столбцы". Вони були звичним явищем у канцеляріях государевих приказів. Їх застосовували майже до кінця XVII ст. Покінчив з цією практикою своїм указом від 11 грудня 1700 р. про заміну "столбцов" зшитками Петро I. Однією з причин, що зумовила появу зазначеного указу, були значні витрати паперу, пов'язані з тим, що текст в "столбцах" писався з одного боку [Лихачев Н.П. Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве: Историко-археологический очерк. – СПб., 1891. – С. 87–88].

²³⁵ Кобленц И.Н. Источники и деятели русской библиографии XV–XVIII вв. – М.: Наука, 1991. – С. 15.

²³⁶ За свідченням античних джерел, перші християнські місіонери з'являються на східноєвропейських землях на рубежі II–III ст. У III ст. християнство отримало значне поширення в античних містах Північного Причорномор'я, а на початку IV ст. тут складаються перші єпископії [Брайчевский М.Ю. Утверждение христианства на Руси. – К.: Наук. думка,

У Житті Кирила Філософа є згадка, що під час подорожі до хазар, перебуваючи у Херсонесі взимку 860–861 рр., він “обрѣте же тоу еуангеліе и псалтырь, роуськыи письмены писано”²³⁷. Вірогідніше за все, ці книги мали форму кодексу, звичну для часів Кирила, інакше автори Життя згадали б про це і безумовно описали б їх зовнішній вигляд. Це перша документально засвідчена згадка про існування книг-кодексів у східних слов'ян.

Поява та розвиток книгописання, а разом з ним й інтролігаторства в Київській Русі нерозривно пов'язані з утвердженням християнства, що прийшло до нас з Візантії. Тому не дивно, що саме візантійська традиція виготовлення оправ була покладена за основу для подальшого розвитку давньоруського інтролігаторства. Загалом візантійська культура мала значний вплив на формування південно- та східнослов'янської рукописно-книжної культури, особливо на початковому етапі її розвитку.

Розповсюдження книг нерозривно пов'язане з рівнем освіти у суспільстві, в якому вони побутують. Про стан і характер освіти в Київській Русі ми майже нічого не знаємо, крім деяких відомостей, що їх подають давньоруські літописи. Перші згадки про опікування руських князів освітою пов'язані з іменем великого князя київського Володимира Святославовича та відносяться до часу охрещення Русі. Про це в Лаврентіївському списку “Повісті временних літ” під 988 р. записано: “Пославъ нача поимати оу нарочитое чади дѣти и даяти нача на оученье книжное матери же чадъ своихъ плакахуся по них еше бо не бяху ся оутвердили вѣрою но акы по мертвеци плакахся”²³⁸. Як бачимо, прилучення до освіти в ті часи ще не було звичним явищем і сприймалося матерями скоріше як горе, аніж радість.

Особливо багато було зроблено для розвитку освіти на Русі сином Володимира – Ярославом Мудрим (978–1054), якого добрим словом згадує літописець: “Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, ученія приймаючи книжнеє”²³⁹.

Інший літописець, говорячи про Ярослава, повідомляє: “и ины церкви ставляши по градомъ и по мѣстомъ поставляя попы и дая имъ отъ имѣнья своего урокъ веля имъ оучити люди понеже тѣмъ естъ поручено Богомъ и приходити часто къ церквамъ”²⁴⁰.

А в Софійському 1-му літописі під 1030 р., розповідаючи про діяльність Ярослава, літописець записав: “Великий князь Ярославъ Бѣлзы взял... и прииде къ Новугороду, собра отъ старость и поповыхъ дѣтей 300 учити книгамъ”²⁴¹. Те, що літописець вважав за потрібне залишити згадку про кількість дітей, відданих у науку, свідчить, що для тих часів це було явище досить незвичне.

Як бачимо, писемні джерела, що збереглися, не дають точної відповіді про те, що становила собою тогочасна освіта, але її прорелігійне спрямування ні в кого не викликає сумнівів. Як зазначає Степан Сірополко, “церковний характер освіти взагалі, й стародавньої школи зокрема, не був якоюсь відмінною рисою Київської

1989. – С. 13–18]. Про те, як відбувався процес проникнення християнства на суто східнослов'янські землі, ми напевно не знаємо, але достеменно відомо, що за часів Аскольда та Діра відбулося так зване Аскольдове хрещення Русі (60-ті роки IX ст.). Про це згадують як вітчизняні, так й іноземні джерела [там само. – С. 57–69].

²³⁷ Цит. за: Лавров П.А. Кирило та Мефодій в давньослов'янському письменстві. – К.: [Укр. акад. наук], 1928. – С. 260.

²³⁸ ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 1. – Стб. 118–119.

²³⁹ Літописець руський. – С. 89.

²⁴⁰ ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 1. – Стб. 153.

²⁴¹ ПСРЛ. – СПб., 1851. – Т. 5. – С. 136.

Русі, – цей характер був властивий усьому християнському середовищу, був, за висловом історика європейської цивілізації Ф. Гізо, – кров'ю, що точилася в жилах європейського світу”²⁴².

Поширення християнства сприяло запровадженню перших на Русі шкіл, поява яких була викликана суто практичною необхідністю: всі новозбудовані церкви потрібно було забезпечити грамотними священиками, дияконами та служками. Крім того, кожна нововідкрита церква або собор, а їх на Русі будувалося чимало, необхідно було забезпечити певним набором богослужбових книг, які постійно використовувалися при відправі. Привозних книг явно не вистачало, а для забезпечення потреб церкви у книгах треба було налагодити їх переписування на місці.

Власне церква та князі сприяли появі на Русі перших скрипторіїв та бібліотек. Як і про тогочасну освіту, про них відомо небагато. До найдавніших скрипторіїв Київської Русі дослідники відносять княжий скрипторій, що виник за настановою Ярослава Мудрого при Києво-Софійському соборі, та скрипторій Києво-Печерського монастиря²⁴³.

Згадку про княжий скрипторій знаходимо в “Повісті временних літ” під 1037 р. у зв'язку із створенням Ярославом майстерні для перекладу літургійних книг з грецької на слов'янську мову, а також для їх наступного переписування. Ось як пише про заснування скрипторію Нестор-літописець: “и собра писцѣ многы и прекладаше от Грекъ на Словѣньское писмо и списаша книги многы”²⁴⁴. Саме з княжим скрипторієм пов'язують створення таких видатних пам'яток східнослов'янської книжності, як Остромирове євангеліє 1056–1057 рр. та Ізборники Святослава 1073 і 1076 рр.

Скрипторій Києво-Печерського монастиря став другим центром розповсюдження книжності на Русі (свідчення про нього знаходимо у Києво-Печерському патерику)²⁴⁵. Неабияку роль в активізації роботи монастирського скрипторію з переписування книг відіграло впровадження в 1065 р. Студійського уставу²⁴⁶, який зобов'язував ченців постійно підвищувати рівень богословської освіти, читати і переписувати книги. Устав містив спеціальний розділ, що регламентував порядок

²⁴² Сірополко С. Історія освіти на Україні. – Л., 1937. – С. 12.

²⁴³ На думку Я.П. Запаса, до найдавніших осередків книгописання на Русі слід також віднести Десятинну церкву, що була головним митрополичим храмом у Києві і при якій було відкрито першу на Русі школу [Запаса Я.П. Ошатність української рукописної книги. – Л: Фенікс, 1998. – С. 10–11]. На жаль, це лише гіпотеза, не підтверджена на сьогодні жодним писемним джерелом.

²⁴⁴ ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 1. – Стб. 152. На думку Л.В. Столярова, “можливо, під 1037 р. літописець зафіксував першу спробу організації масових книгописних робіт на території Стародавньої Русі” [Столяров Л.В. Из истории книжной культуры русского средневекового города XI–XIV вв. // Столичные и периферийные города Руси и России в средние века и раннее новое время (XI–XIII вв.): Тез. док. науч. конф. (Москва, 3–5 дек. 1996 г.). – М., 1996. – С. 215].

²⁴⁵ Саме з цим скрипторієм пов'язано зародження традиції літописання на Русі.

²⁴⁶ Студійський устав – богослужбно-церковний збірник, що містить систематизовані вказівки про порядок ведення служб, регламентує повсякденний побут монастиря, вперше почав застосовуватися у Студійському монастирі м. Константинополя. На Русі Студійський устав уперше був впроваджений преподобним Феодосієм Печерським у Києво-Печерському монастирі, звідки він з деякими змінами поширився на інші монастирські обителі. В XIV ст. Студійський устав на Русі починає витіснятися Єрусалимським уставом. Детальніше про різницю та особливості обох уставів див.: История Церковного устава // Настольная книга священнослужителя: В 8 т. – М: Московская Патриархия, 1977. – Т. 1. – С. 7–21.

роботи в книгописній майстерні. В разі порушення приписаних правил недбалій писець підлягав певним покаранням²⁴⁷. На думку Я.П. Запаса, в Києво-Печерському монастирі не існувало спеціального приміщення для переписування книг, як це було прийнято у монастирських скрипторіях Західної Європи. Книги переписувалися печерськими ченцями в келіях, але артільно²⁴⁸.

З Києво-Печерським монастирем пов'язана і перша згадка про поділ праці серед майстрів книжкової справи, яку лишив для нащадків автор Життя преподобного Феодосія. Так, сам Феодосій, згодом прозваний "блаженным", прях нитки, його учень – інок Іларіон переписував книжки, а їх сподвижник – преподобний Никон "строил", тобто займався власне опрацюванням книжок²⁴⁹. Никона можна вважати першим засвідченим писемними джерелами майстром інтролігаторської справи на Русі.

Ярослав Мудрий, будучи великим шанувальником книг, не тільки започаткував книгописання на Русі, але й сприяв створенню першої на Русі бібліотеки. Ось як про це пише літописець: "Ярослав же се якоже рекохомъ любимъ бѣ книгамъ [и] многы написавъ положи въ святѣи Софѣи церкви юже созда самъ"²⁵⁰. Любов Ярослава до книг перейняли і його сини: Святослав (1027–1076), який зібрав велику бібліотеку шляхом переписування слов'яно-болгарських книг, та Всеволод (1030–1093), який, за свідченням джерел, володів п'ятьма іноземними мовами. А князь Роман Смоленський, правнук Ярослава Мудрого, наприкінці XII ст. всі свої статки використав на придбання книг. Як бачимо, нащадки Ярослава Мудрого започаткували появу приватних книжних зібрань на Русі.

Від часу правління Ярослава Мудрого бібліотеки при соборах та церквах виникають і в інших містах Русі. В середині XI ст. у Новгороді при Софійському соборі (побудований в 1045–1051 рр.) виникає друга велика давньоруська бібліотека. Крім Києва та Новгорода, бібліотеки при церковних соборах у XI–XII ст. створюються в Чернігові, Переяславі, Полоцьку, Володимирі, Ростові тощо. Тоді ж з'являються на Русі і перші монастирські бібліотеки. Найдавнішою і найбільшою серед них була бібліотека Києво-Печерського монастиря²⁵¹, в якій, крім книг церковнослов'янських, були також книги іноземними мовами²⁵². Її діяльність також регламентувалася Студійським уставом, про який ми вже згадували. Зокрема, двадцять шостий пункт уставу предписував мати при монастирях бібліотеки, в яких зберігалися б переписані книги. Для опікування книжками рекомендувалося виділяти спеціальну особу – "книгохранителя". Спеціальні розділи визначали його права та обов'язки, а також його взаємини з читачами книг. У разі невиконання приписів уставу порушники підлягали Єпітимії²⁵³.

За даними Б. Сапунова, у XI–XIII ст. на Русі виготовлялася досить значна кількість рукописних книг²⁵⁴, що було можливо лише при наявності скрипторіїв,

²⁴⁷ Булаев Ф.И. Историческая хрестоматия церковно-славянского и древнерусского языков. – М., 1861. – Стб. 388–389.

²⁴⁸ Запаса Я.П. Мистецтво української рукописної книги. – Л., 1993. – С. 4.

²⁴⁹ Нестор. Житие преподобного отца нашего игумена печерского Феодосия, описанное преподобным Нестором, в переводе на современный язык пресвященного Филарета // Учен. Зап. Второго отд. Акад. наук. – СПб., 1856. – Кн. 2, вып. 2. – С. 156; Патерик Киевского-Печерского монастыря. – СПб., 1911. – С. 33–34.

²⁵⁰ ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 1. – Стб. 153.

²⁵¹ На жаль, найдавніша частина бібліотеки загинула під час пожежі в 1718 р.

²⁵² У "Патерику Печерському" є згадка про монаха Микиту, який читав латинські, грецькі та старовірські книжки.

²⁵³ Голубинский Е.Е. История русской церкви: В 2 т. – М., 1904. – Т. 1. – С. 781.

²⁵⁴ Сапунов, 1978. – С. 82.

які б постійно займалися переписуванням. Основними центрами переписування книг на Русі, як і в Західній Європі та Візантії, стають монастирі. Крім монастирів, книги нерідко розмножувалися при соборних церквах та при єпископських і князівських дворах. Наприклад, потужний скрипторій та бібліотека засновуються при Успенському соборі в Галичі, що в 1141 р. стає столицею однойменного князівства.

У XII ст., в епоху феодальної роздробленості, Київ поступово втрачає значення головного “стольного града” Русі, його політичного та економічного центру. В цьому відношенні з ним успішно починають конкурувати Володимир-на-Клязьмі, Новгород, Полоцьк та Галич. Але, як і раніше, Київ зберігає за собою провідну роль у книгописанні, лишаючись для руських земель осередком духовного та культурного життя.

Крім вже зазначених княжого скрипторію та книгописних майстерень Києво-Печерського монастиря, важливим центром київського книгописання в цей час стає Видубицький монастир. Його ігумени Сильвестр та Мойсей були великими прихильниками книгописання, і їх діяльність лишила значний слід у давньоруському літописанні. Зокрема, ігумен Сильвестр у 1116 р. за наказом Володимира Мономаха брав участь у редагуванні “Повісті временних літ”, а з іменем ігумена Мойсея пов’язано складання в 1200 р. визначної пам’ятки часів феодальної роздробленості – “Київського літописного зводу”, що є продовженням “Повісті временних літ”²⁵⁵.

У XIII ст., напередодні монголо-татарської навали, Київ був загально визнаним центром давньоруської культури (показовим є свідчення про те, що з 50-ти монастирів, які існували у Київській Русі в цей час, 17 знаходились на території Києва)²⁵⁶. Згідно з літописними відомостями та записами в рукописних книгах, крім Києва та Новгорода, центри книгописання існували в Ростові, Рязані, Переяславі, Суздалі, Пскові, Полоцьку, Смоленську, Турові, Галичі, Чернігові та ряді інших міст.

Переписування книг, як в давні часи, так і багато пізніше, вважалося богоугодною справою. Займалися цим переважно духовні особи, особливо ченці, зрідка представники “білого” духовенства та посадський люд – миряни²⁵⁷. Серед книгописців зустрічаються навіть представники княжого роду²⁵⁸ та ієрархи церкви. Переписування книг займало багато часу та сил і було нелегкою працею, про що свідчить хоча б той факт, що за день писець встигав переписати від 2-х до 4-х сторінок²⁵⁹. Тому не дивно, що закінчення переписування книги було святом для писців, і деякі з них вважали за потрібне залишити про це згадку на сторінках книги.

Книги на Русі, як і в усій середньовічній Європі, зважаючи на трудовитрати на матеріали та виготовлення, коштували дорого. Наприклад, зі слів літописця відомо, що за невеликий молитовник, придбаний волинським князем Володимиром Васильковичем для побудованої ним у місті Любомлі церкви, було заплачено 8 гривень кун²⁶⁰. На ті часи це були величезні гроші, на які, за підрахунками П. Толочка,

²⁵⁵ *История Киева, 1982.* – Т. 1. – С. 155, 159; *История УССР, 1981.* – Т. 1. – С. 437–438.

²⁵⁶ *Субтельний О.* Україна: Історія. – К.: Либідь, 1991. – С. 57.

²⁵⁷ Представники духовенства, які займалися переписуванням книг, завжди зазначали своє звання, а миряни просто вказували: “Путята псал” (Путятин мінея, 1100 р.) або “Угринец псал” (Юр’ївське євангеліє, бл. 1128 р.).

²⁵⁸ Займалися переписуванням книг, наприклад, великий князь Володимир Мономах, князь Володимир Василькович Волинський, княжна Єфросинія Полоцька.

²⁵⁹ *Соболевский И.И.* Древние русские книги. – СПб., 1864. – С. 8.

²⁶⁰ Грошова система Київської Русі розрізняла вагову одиницю (гривня срібла) та грошово-розрахункову одиницю (гривня кун). Гривня срібла – це зливок срібла, що спочатку дорівнював 96 золотникам (1 золотник = 4, 266 г.). Гривня кун відповідала еквіваленту цінного хутра (шкуркам куниць та білок) або іноземній валюті. На думку В.Л. Яніна, най-

можна було придбати отару овець у 40 голів²⁶¹. А визначення вартості робіт, пов'язаних з виготовленням розкішних напрестольних євангелій та апостолів, опрацьованих у дорогоцінні оклади з срібла та оздоблених золотом і дорогоцінним камінням, навіть у сучасників викликало певні труднощі. “Цену же євангелія сего един Бог ведає” – так визначив вартість Мстиславовому євангелію (бл. 1115 р.) один з сучасників²⁶². Тож придбати книжку у власність могли лише заможні люди, які мали значні статки. Отже, й не дивно, що наші давні предки сприймали книгу не лише як джерело знань, а й як велику матеріальну цінність, яку рятували в першу чергу – будь то пожежа²⁶³ чи ворожий напад. Книги були цінним військовим трофеєм, про захоплення якого давньоруські літописці вважали за потрібне згадати²⁶⁴.

Зрозуміло, що книги користувалися тоді великою пошаною²⁶⁵. З книгами не розлучалися навіть у дорозі. Звичка брати псалтир у дорогу для читання відслідковується протягом усього Середньовіччя. Особи зі статками, яким доводилося часто подорожувати, могли дозволити собі брати в дорогу й книги іншого змісту. Велика вартість книг змушувала власників піклуватися про збереженість книг під час подорожей. Такі книги називали “путними”, бо їх оправи були спеціально пристосовані для переміщення книг під час подорожей. До сьогодні збереглися лише дві подібні книги XIV–XV ст.²⁶⁶ І лише на одній з них (Службник, РНБ, Ф. п. I.73) оправа збереглася відносно добре²⁶⁷. Кришки оправи зроблені з дубових дошок. За розміром вони співпадають з блоком книги і поволочені шкірою. До верхньої кришки приладнано ручку, за яку книгу переносили з місця на місце. Для більшої надійності зворотний бік верхньої кришки додатково укріплений двома вузькими врізними шпонками. По бічному обрізу кришки з'єднувалися двома шпеньковими

давніша гривня кун дорівнювала 68,22 г. срібла, в X–XI ст. вона важила 52,19 г. За “Руською правдою” (XII ст.) одній гривні срібла відповідало 4 гривні кун. В свою чергу, гривня кун поділялася на 20 ногат або 50 кун. У різних місцевостях у різні часи співвідношення між гривнею кун та гривнею срібла було відмінним. Залежно від місцевості розрізняють гривню київську (= 160 г.), чернігівську, новгородську (= 200 г.), литовську тощо. Детальніше див.: *Янин В.Л.* Денежно-весові системи руського середньовіччя в домонгольський період. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1956. – 207 с.

²⁶¹ *Толочко П.* Київська Русь. – К.: Абрис, 1996. – С. 313.

²⁶² ДІМ, Син. збір., № 1202. – С. 212.

²⁶³ Літописи неодноразово повідомляли про книги, що гинули в полум'ї пожеж як в княжих хоробах, так і в будинках звичайних городян.

²⁶⁴ Серед трофеїв, захоплених військами Ізяслава Мстиславовича та його союзниками при здобутті Путивля у 1146 р., згадуються книги, взяті з церкви Вознесіння (Іпатіївський літопис під 1146 р.), а після взяття Києва військами Андрія Боголюбського в 1168 р. з церков та монастирів столярного града володимирські війська вивезли книги (Лаврентіївський літопис під 1168 р.). Згадки про те, що книги були частиною військової здобичі, наводяться в Лаврентіївському літописі також під 1176 та 1203 р.

²⁶⁵ На жаль, цього не можна сказати про їх нащадків. Доля багатьох давніх рукописних книг, що дожили до XVIII ст., власне кажучи, є трагічною. Велика їх кількість загинула від рук невігласів у XVIII–XIX ст., серед яких доволі часто зустрічалися і церковні ієрархи, з благословіння яких нищилися давні рукописні книги. Найчастіше їх спалювали, а іноді топили. Деякі випадки свідомого нищення рукописів наводить О.М. Свірін [*Свири́н А.Н.* Искусство книги Древней Руси XI–XVII вв. – М.: Искусство, 1964. – С. 12–14].

²⁶⁶ Одна зберігається в РНБ (Ф. п. I.73), інша – в РДАДА (Син. тип. 153).

²⁶⁷ Оправа іншої “путної” книги (Пролог, РДАДА, Син. тип. 153) збереглася значно гірше. Лише за слідами, що лишилися від декоративних накладок, можна відновити систему зовнішнього оздоблення рукописної книги, що багато в чому співпадає з оздобленням оправи Службника.

застібками, від яких нині лишилися лише шпеньки та рештки шкіряних ременів, прикріпленими залізними гвіздками до нижньої кришки. Кришки оздоблені залізними кованими Г-подібними наріжниками та фігурними накладками у вигляді витягнутої літери "X". Вперше оправа подібної конструкції була описана О.М. Свіри-ним²⁶⁸, а фотографії верхньої та нижньої кришок оправи вперше були опубліко-вані Г.І. Вздорновим²⁶⁹ (рис. 14).

Уже в найдавніших писемних пам'ятках знаходимо звеличення книг та "книж-ного почитання". Завдяки ретельним дослідженням нечисленних пам'яток писемності XI–XIII ст., що збереглися, ми знаємо, як відбувався процес переписування книг, які матеріали та інструменти для цього використовувалися, як змінювався зовніш-ній вигляд сторінок рукописів з плином часу (почерки, оздоблення, розташування тексту на сторінці) і які причини цьому сприяли. Але ми достеменно не знаємо, як опраправлялися і який вигляд мали оправи тогочасних книжок, що ними користува-лися у повсякденному побуті, тобто якими були їх первинні оправи, адже майже всі книжні пам'ятки тих давніх часів мають сьогодні оправи, виготовлені значно пізніше часу написання самих рукописів.

Іноді різниця між часом написання та часом оправлення рукопису сягає кіль-кох століть. Причин цьому є декілька. По-перше, при постійному користуванні книги вітшають: рвуться та обтріпуються сторінки, обриваються застібки, дефор-муються кришки, перетираються нитки, які тримають докупи зшитки книги, тощо, тобто виникає потреба в їх ремонті, а іноді і в заміні старої оправи на нову. По-друге, книга як предмет інтер'єру також підвладна моді, особливо це відбивається, перш за все, на оздобленні її оправи. І найчастіше саме мода впливала на зов-нішній вигляд книг з приватних бібліотек, власники яких опраправляли їх згідно з власним бажанням та примхами. Тому не дивно, що лише окремі поодинокі зразки первинних оправ тих давніх часів дійшли до сьогодення²⁷⁰.

Про конструкцію оправи східнослов'янської книги у XI–XIII ст. можна гово-рити лише в загальних рисах. Так, матеріалом, що правив за основу для тогочасних рукописних книг на східнослов'янських землях, був пергамен²⁷¹, який до XV ст. займав превалююче місце при виготовленні книг. Завозили його з Греції, а Новгород отримував його також через посередництво ганзейських купців²⁷². З часом пергамен почали виробляти на місці, але за якістю він був значно грубіший за грецький.

Поряд з пергаменом значне поширення на Русі в повсякденному побуті отри-мав берест, що за багатьма показниками поступався пергамену, але його вироб-ництво не вимагало значних витрат, бо завжди був під рукою. Писемні пам'ятки на бересті отримали в науковій літературі назву "берестяні грамоти". Перші бере-стяні грамоти були знайдені в Новгороді під час археологічних розкопок 1951 р., зго-дом вони були виявлені у ряді міст колишньої Північної Русі – Смоленську, Пско-ві, Вітебську, Старій Русі, Твері²⁷³.

²⁶⁸ Свирин А.Н. Искусство книги Древней Руси XI–XVII вв. – М.: Искусство, 1964. – С. 31.

²⁶⁹ Вздорнов Г.И. Искусство книги в Древней Руси: Рукописная книга Северо-Восточной Руси XII – начала XV веков. – М.: Искусство, 1980. – С. 38, каталог № 14.

²⁷⁰ Наведені причини є характерними не тільки для східнослов'янської книги. Подібне явище спостерігалось і в Західній Європі.

²⁷¹ Назва "пергамен" з'являється в східнослов'янських мовах досить пізно (в XVI ст. її вжи-вання зафіксовано українськими та білоруськими писемними джерелами, а від XVII ст. – і російськими). В давніх писемних джерелах пергамен називали на грецький лад "харатьей" або використовували слов'янські слова "мех", "кожа", "телятина".

²⁷² Владимиров, 1988. – С. 69.

²⁷³ На сьогодні кількість знайдених в Новгороді берестяних грамот сягає 915 штук. Крім

До останнього часу берестяні грамоти в Україні не були відомі. Але ситуація змінилася з виявленням двох берестяних грамот XII ст. у селі Звенигородка Пустомитівського району Львівської області²⁷⁴. Цими знахідками ми також зобов'язані археологам, які у 1988 р. здійснювали розкопки залишків колишньої столиці удільного Звенигородського князівства. Вони засвідчили, що використання берестяних грамот було звичним явищем як для Північної, так і для Південно-Західної Русі.

Берестяні грамоти – це шматки березової кори довгастої форми, скручені на зразок сувою. Текст на них наносили на внутрішній, гладкий бік березової кори гострим стержнем²⁷⁵. При скручуванні грамоти в трубочку текст опинявся всередині неї. Їх широко використовували для листування та короточасних записів, тобто для інформації, що не мала для власників довготривалої цінності. Для книжок берест використовували досить рідко, лише в разі відсутності пергамену і неможливості його придбання. Так, говорячи про бідність монастиря, заснованого Сергієм Радонезьким, Іосиф Волоцький писав: “Толику нищети и нестяжание умеяху, яко во обители блаженого Сергия и самыя книги не на харатях писаху, но на берестях”²⁷⁶. Ці слова Іосифа Волоцького знайшли матеріальне підтвердження лише в 1964 р., коли в Ільїнському розкопі (м. Новгород) археологами була зроблена цінна знахідка – давньоруська берестяна книжечка XIV ст. (грамота № 419). Вона є невеличкою за розмірами (4,9 / 5,1 x 4,6 / 4,7 см) і складається з одного зшитка – трьох подвійних аркушів, зігнутих навпіл і прошитих по згину (збереглися лише сліди від нитки та отвори, через які її протягували). Перший (зовнішній) подвійний аркуш править за палітурку для інших вкладених у нього аркушів, на яких нанесено текст молитви. Перша сторінка тексту починається простою плетеною заставкою, що розміщується над текстом у всю довжину рядка²⁷⁷.

Традиція використання бересту як писального матеріалу ще довго зберігалася в окраїнних районах Російської держави (на півночі, в Сибіру), де у XVII ст. на бересті писали не тільки грамоти, але навіть й книги, наприклад, записні книги збору ясака (натуральної податі) з народів Сибіру. Знімок однієї з таких берестяних книг був наведений в одному з видань Московського Головного архіву Міністерства іноземних справ²⁷⁸. На думку Л.В. Черепніна, гарна фізична збереженість цих рукописів засвідчує, що, перш ніж перетворитися на писальний матеріал, берест зазнавав спеціальної обробки якимись пом'якшуючими речовинами, про що свідчить його м'якість та еластичність²⁷⁹. Але використання бересту для рукописних книг у формі кодексу – це скоріше виняток, аніж правило.

того, ще 87 берестяних грамот виявлено під час археологічних розкопок в інших давньоруських містах.

²⁷⁴ Детальніше про обставини знаходження та зміст нововиявлених грамот див.: *Свешніков І.* Звенигородські грамоти на бересті // *Дзвін*. – 1990. – № 6. – С. 127–131; *Свешніков І.* Відлуння? Ні. Живий голос // *Галицька брама*. – 1994, верес. – № 01. – С. 6–7.

²⁷⁵ Такий самий загострений до низу кістяний стержень був знайдений А.В. Арциховським під час розкопок у Новгороді [*Арциховский А.В., Тихомиров М.Н.* Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1951 г.). – М., 1953. – С. 8].

²⁷⁶ Преподобного Иосифа Волоколамского отвещание ... // *ЧОИДР*. – 1947. – № 7. – Смесь. – С. 2.

²⁷⁷ *Арциховский А.В.* Берестяные грамоты из раскопок 1962–1964 гг. // *Сов. археология*. – 1965. – № 3. – С. 208, 210.

²⁷⁸ Московский Главный архив Министерства иностранных дел (Виды Архива и снимки хранящихся в нем документов, рукописей и печатей). – М., 1898. – Табл. XVI: Записная ясачная сборная книга 1715 г. в Камчатских и других острогах; писана на бересте.

²⁷⁹ *Черепнин Л.В.* Русская палеография. – М.: Госполитиздат, 1956. – С. 349.

Пергамен упродовж багатьох століть лишався основним писальним матеріалом при виготовленні книг. Лише у XIV ст. для виготовлення книг поряд з пергаменом все ширше починає використовуватися папір²⁸⁰, який у XVI ст. стає превалюючим писальним матеріалом на східнослов'янських землях, хоча відомі випадки, коли книги на пергамені писали й пізніше²⁸¹.

Саме для пергаменних кодексів була пристосована найдавніша техніка оправлення, запозичена нашими предками у греків. Перш за все, конструкція тогочасних оправ повинна була запобігати деформації пергаменних аркушів, спричиненій дією зовнішніх факторів (різка зміна температур, вогкість тощо), на які дуже реагує пергамен. Це викликало появу масивних кришок, між якими розміщувався книжний блок, та застібок, що фіксували положення аркушів і запобігали проникненню вологи всередину блока²⁸².

Найдавніші нечисленні зразки вжиткових оправ, що збереглися до сьогодення, датуються XII ст.²⁸³ Їх зовнішній вигляд і конструкція дають можливість припустити, що перші східнослов'янські оправи мало чим відрізнялися від оправ візантійських. Подібна техніка оправлення, яку ми в подальшому будемо називати "візантійською", була превалюючою на східнослов'янських землях до третьої чверті XVI ст. незалежно від місця виготовлення – будь-то Україна чи Росія²⁸⁴. Всі східнослов'янські оправи, виконані в зазначеній техніці, зберігають основні конструктивні особливості, притаманні візантійській техніці оправлення, хоча вже на

---

²⁸⁰ О.Я. Мацюк висловив припущення, що папір міг бути відомий в Україні вже в VIII–IX ст., коли його почали розповсюджувати араби. Першою історично засвідченою пам'яткою на папері, створеною на території України, вважають адміністративну книгу з генуезької колонії в Кафі, що датується XIII ст. Найстаріші українські документи, писані на папері, датуються XIV ст. – це львівські судово-адміністративні книги. Найстарішою серед них є актова книга магістрату м. Львова з 1382–1389 рр. (ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 1, спр. 1) [Мацюк О. Історія українського паперу. – К., 1994. – С. 36–38]. Найстаріша пам'ятка, створена на території Росії, – дарча новгородського князя Василя Давидовича якомусь монастирю 1345 р. Одна з перших східнослов'янських книг, написаних на папері – "Повчання" Ісаака Сіріна (1381 р.) [Владимиров, 1988. – С. 69].

²⁸¹ Зокрема, на пергамені написана визначна пам'ятка української культури – Пересопницьке Євангеліє, створена в 1556–1561 рр.

²⁸² Стосовно того, що застібки були конче необхідним елементом у конструкції оправ пергаменних кодексів, говорить вже той факт, що на сторінках рукописів трапляються записи, автори яких посилають прокляття на голови тих, хто не запирає застібок після закінчення читання [Тихомиров, Муравьев, 1982. – С. 52].

²⁸³ На сьогодні ми не знаємо жодного рукопису XI ст., про який можна з упевненістю сказати, що він має первинну оправу, тобто оправу, сучасну рукописові. Найбільш ранні вжиткові оправи, що збереглися, датуються XII ст. – РНБ, Соф. 85, ЦГАДА, ф. 381, № 148. [Шварц, 1991. – С. 171]. С.О. Клепиков найбільш ранньою вжитковою оправою вважав оправу Службової Мінеї на вересень та жовтень [РНБ, Соф. собр., № 188] і датував її початком XII ст. [Клепиков, 1959. – С. 112]. Перший опис оправи та репродукція з неї виконані П. Симоні [Симони, 1903. – С. 271–273 (опис оправи), табл. VII–IX (репродукції з оправи)]. Детальне кодикологічне дослідження вказаного рукопису для Зведеного каталогу слов'яноноруських рукописів дало підставу вважати, що оправа цього рукопису була зроблена не на початку XII ст., а на два століття пізніше [Сводный каталог, 1984. – С. 106.]. Усі давньоруські оправи XII–XIII ст., відомі на сьогодні, мають новгородське походження.

²⁸⁴ Ведучи мову про історію розвитку інтролігаторства на східнослов'янських землях, основну увагу будемо приділяти українським та російським оправам через те, що відомості про давні білоруські оправи в літературі відсутні.

оправах XIII ст. починають з'являтися деякі конструктивні відмінності у способах шиття та кріплення блоків до кришок²⁸⁵. У ряді монастирів Галичини, Буковини та Півночі Росії ця традиція оправлення використовувалася навіть у першій половині XVII ст., хоча в XVII ст. її остаточно витісняє західноєвропейська техніка оправлення, що характерна для середньовічної готичної оправи²⁸⁶.

Якими ж були основні конструктивні ознаки давньоруських оправ, виготовлених за візантійською технікою²⁸⁷? Зшитки кодексів склалися з 8 аркушів (16 сторінок). Перед початком зшивання на їх згинах ножем робили спеціальні зарубки, що мали вигляд горизонтально розташованих ромбів, якщо зшиток розгорнути по середині. Кількість зарубок коливалася від трьох до шести залежно від формату книги, що відповідало кількості швів, які утворювалися на корінці в процесі зшивання. Для шиття використовували льняні або конопляні нитки, які перед початком зшивання закріплювалися в дерев'яних кришках у спеціально зроблених для цього отворах та заглибленнях. При шитті блока нитка проходила через зарубки, скріплюючи між собою сусідні зшитки швом у вигляді "ланцюжка" (рис. 31).

Дерев'яні кришки, до яких підшивали зшитки, за розміром співпадали з форматом книги. Їх товщина для найдавніших оправ сягала 25–15 мм і була дещо більшою, ніж у візантійських оправ. Для оправ XV–XVI ст. характерна трохи менша товщина дошок – 12–9 мм. Біля корінця дошка робилася тоншою на кілька міліметрів, ніж біля бічного обрізу. Це робилося для більш щільного здавлювання блока книги, що, в свою чергу, запобігало деформації пергаменних аркушів²⁸⁸. Торці дошок могли бути або гладенькими, або мати з трьох боків неглибокі подовжні виїмки – жолобки, форма яких може вказувати на регіон або навіть монастир, де була створена оправа²⁸⁹.

Важко сказати, чи обрізалися пергаменні блоки після зшивання, але, судячи з

---

²⁸⁵ Поряд з шиттям "ланцюжком" при зшиванні блоків починають використовувати шиття на ремнях (XIII–XV ст.), яке на зламі XV–XVI ст. поступово витісняється шиттям на шнурах [Калугин, 1990. – С. 217–218]. У методичних рекомендаціях з опису давньоруських оправ В.В. Калугін [там само. – С. 217–219], розглядаючи способи шиття, притаманні давньоруським оправам, зовсім не згадує шиття "ланцюжком", хоча цей вид шиття є характерним для давньоруських оправ новгородського походження [див. Шварц, 1991. – С. 169–181], а також для українських оправ до останньої чверті XVI ст. Є підстави вважати, що подібний вид шиття побутував і в Білорусії в кінці XVI ст. [ІР НБУВ, ф. 310 (КПЛ), № 11/4 п].

²⁸⁶ Оправи, виконані за західноєвропейською технікою оправлення, з'являються на українських землях, вірогідніше за все, у кінці XIV – на початку XV ст., тобто відтоді, коли ці землі підпадають під владу Польщі, Литви та Угорщини. Це були переважно книжки, написані латиницею та мовами народів-загарбників. Оправ, виготовлених в Україні за вказаною технікою, від тих часів не збереглося, а можливо просто не виявлено. Найдавніші оправи, виконані за цією технікою, датуються XVI ст. – це оправи актових книг з фондів ЦДІАЛ України. Єдина відома сьогодні оправа XV ст. на актових книгах зроблена з пергамену (ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 3, спр. 696). Опис її подає В.К. Сіверська [Сіверська, 1966. – С. 280–285].

²⁸⁷ При визначенні основних конструктивних ознак, запозичених давньоруською інтролігаторською практикою, використана робота: Мокрецова, Серов, 1987. – С. 1–12.

²⁸⁸ Ця традиція зберігається і при переході з пергаменних на паперові книги.

²⁸⁹ Відсутність конкретної статистичної інформації про конструктивні особливості оправ, створених в певних регіонах, не дозволяє напевно стверджувати про місце їх вироблення. С.В. Зінченко був проведений попередній аналіз близько 20-ти оправ XIV–XVII ст., створених за візантійською технікою на західноукраїнських землях, зокрема на Буковині та Галичині, що дозволив виявити ряд ознак як конструктивних, так і в оздобленні оправ, які притаманні лише для оправ цих регіонів і на тогочасних російських оправах не зустрічаються.

нерівних країв аркушів, можна припустити, що пергаменні аркуші одразу викроювали необхідного розміру, а після зшивання їх лише підрівнювали по бічному обрізу ножем або ножицями²⁹⁰. Паперові рукописи найчастіше обрізалися стругом, на що вказують гладенькі краї обрізів. Обрізування блоків цих рукописів робили так, що вони були на 1–2 мм більшими за дошки. При поволочуванні дошок шкірою складалося враження, що вони співпадають за розміром з форматом блока. З часом дошки могли дати усадку (за довжиною або за шириною), і тоді здавалося, що при оправленні були застосовані дошки від іншої книги дещо меншого розміру.

Для додаткового скріплення блока з кришками на корінець блока та зовнішні боки кришок наклеювали шматок ряднини або полотна, при цьому клеєм проклеювалася лише та частина тканини, що заходила на дошки. При виготовленні капталу ця тканина разом зі зшитками додатково прошивалася по краях корінця. Каптал, що виготовлявся безпосередньо на книжному блоці, відігравав у ті часи важливу функціональну роль – скріплював між собою краї зшитків, не дозволяючи їм деформуватися під впливом зовнішнього середовища. Каптал становить кілька льняних чи конопляних шнурів або шкіряний ремінець у поєднанні з тонкими шнурами, які зовні обшивали спочатку льняними нитками, а згодом кольоровими – бавовняними чи шовковими. Для розкішних євангелій для виплітання капталу використовували золоті нитки, так звану сухозлітку. Висота капталу сягала 10 мм. Його кінці заходили на ребра кришок на 20–25 мм і більше. Зовні кришки поволочувалися шкірою, зрідка – грубим полотном (рядниною). Шкіряне покриття викроювали так, що каптал був закритий із зовнішнього боку, а на коротких ребрах кришок утворювалися так звані “губочки” – потовщення в місцях, де кінці капталу заходили на ребра кришок (рис. 7).

Форзаців не було, зворотний бік кришок не виклеювався. Це дозволяє нині, не розбираючи книги для реставрації, скласти уявлення про те, як закріплювалися нитки шиття на кришках оправ. По боковому обрізу до кришок прикріплювали одну або дві застібки, залежно від розміру книги. На книгах великого формату іноді додавали ще по одній застібці на коротких ребрах. Конструкція застібок була тотожною традиційній візантійській застібці на тричастинному ремені, опис якого вже наводився²⁹¹. Іноді застібки подібної конструкції замість тричастинних мають двочастинні ремені. Техніка їх виконання від тричастинного ременя відрізняється лише тим, що кінці ременя розрізали на чотири частини (по дві з кожного боку), а не на шість.

Шкіряне покриття оправ або лишалося гладким, або прикрашалася. За характером оздоблення оправ можна розділити на три основні групи, а саме:

– поволочені шкірою кришки оправ прикрашені лише накладними металевими елементами (в центрі – середник, по кутах – наріжники, простір між ними симетрично заповнений жуками). Середник та наріжники мають прорізаний орнамент²⁹². Жуки круглі, у вигляді гвіздків з опуклими шляпками (наприклад, РНБ, Соф. 189 (рис. 15); ДІМ, Чуд. 4 та Хлуд. 3.XIII);

²⁹⁰ Наявність ідеально рівних обрізів на пергаменних рукописах є прямою вказівкою, що вони обрізалися стругом, а наявні на рукописах оправ не є первинними.

²⁹¹ На більшості первинних оправ XII–XVI ст., що збереглися, від застібок залишилися лише обривки тричастинних ременів або вони були замінені на пласкі ремені при поновленні оправ у пізніші часи. В останньому випадку на нижній кришці оправ залишаються отвори, в яких закріплювалися кінці тричастинних ременів.

²⁹² Металеві накладні сюжетні середники та наріжники характерні лише для оправ євангелій та апостолів (підносних та дарчих оправ), поволочених як бархатом, так і шкірою. На житкових оправах вони практично не зустрічаються.

– при оздобленні оправи, крім накладних металевих елементів (у центрі – середник, по кутах – наріжники), шкіряне покриття прикрашене сліпим тисненням (рис. 16). Для книг невеликого розміру, а іноді й на оправах форматом 2°, замість середників та наріжників використовують жуки (в центрі – квадратні та ромбовидні, по кутах – круглі та краплевидні);

– оправа з шкіряним покриттям оздоблена лише сліпим тисненням²⁹³.

В оправах, виконаних за візантійською технікою оправлення, сліпим тисненням оздоблювали не лише горизонтальну поверхню кришок, а й їх торці. Для тиснення на торцях кришок застосовували переважно басми-розетки – найчастіше у вигляді двох або трьох концентричних кіл, зрідка – у вигляді розкритої квітки з п'ятьма-сімома пелюстками. Корінець оправи лишався гладким, хоча іноді відносно рідко зустрічаються оправи, корінці яких оздоблені дорожником та басмами наповнення.

Схеми розміщення тиснення на кришках оправ були близькі до схем на візантійських оправах. Приблизно до середини XVI ст. основними інструментами, за допомогою яких наносилося тиснення на оправи, були дорожник та басми – бордюрни та наповнення.

Перші руські інтролігатори працювали у монастирях, що були основними осередками книгописання на Русі. Кожний монастир, що мав у своєму складі переписувачів, безперечно повинен був мати й осіб, які виконували роботи з оправлення переписаних книг. Саме монастирські інтролігатори зберігали та розвивали традиції оздоблення оправ. Кожний майстер орієнтувався, перш за все, на традицію, що існувала в його монастирі (тобто інструменти та стиль оформлення лишалися єдиними для всіх оправ, що виготовлялися в одному і тому самому монастирі), хоч і допускалися незначні відхилення залежно від смаків майстра або замовника (наприклад, різне розташування та поєднання басм, а пізніше накаток на кришках). При цьому майстри одного й того самого монастиря, маючи однаковий набір інструментів, створювали різні схеми розміщення оздоблення на кришках оправи, які в той же час зберігали єдину стилістику. Тому, коли йдеться про східнослов'янські оправи до XVI ст. включно, їх необхідно скоріше поєднувати не за національними ознаками (російські, українські чи білоруські), а за конкретними центрами книгописання²⁹⁴.

Про те, що інтролігаторство було значно поширеним на Русі вже в XI–XII ст., засвідчили розкопки 1948 р. у Старій Рязані, під час яких у великій кількості було

---

²⁹³ З другої половини XVI ст., крім сліпого тиснення, при оздобленні шкіряних оправ починають застосовувати також тиснення золотом та сріблом, що є характерним для оправ, виконаних за новою – західноєвропейською технікою оправлення. У XVIII ст. у Російській імперії, до складу якої на той час входила більша частина українських земель, переважаючим видом тиснення на гражданських оправах стає тиснення золотом. Тогочасні православні релігійні книги, оправлені в Україні, мали оздоблення, в якому одночасно застосовувалися три види тиснення (золотом – верхня кришка, сріблом – нижня, сліпе тиснення – на обох кришках).

²⁹⁴ Цю тезу підтверджують українські оправи рукописних книг XIV–XVII ст. деяких українських православних монастирів, виявлені С.В. Зінченко у книгозбірнях Львова. Конструктивні особливості цих оправ, форма та характер рисунків на басмах, що лишалися незмінними впродовж кількох століть, а також власницькі записи дозволили виділити певні групи оправ, виготовлення яких можна пов'язати з конкретними регіональними монастирями: Сучавським, Самборським, Чернівецьким, Онуфріївським, Унівським тощо. Маючи спільні конструктивні особливості з давніми новгородськими оправами, стиль їх оздоблення має й значні відмінності як у схемі розміщення, так і в сюжетах тиснення.

виявлено мідні частини застібок та накладки на оправу²⁹⁵. М.І. Слуховський зробив припущення, що виробництво книжних застібок на Русі, так само, як і на Заході, було одним з різновидів середньовічного цехового ремесла²⁹⁶. Підтвердити чи спростувати це досить важко через недостатню кількість як писемних, так і археологічних джерел, наявних на сьогодні.

За часів Київської Русі торгівля книгами була розвинута дуже слабо. У ті часи рукописна книга ще не була предметом куплі-продажу. Основним її призначенням було забезпечення книгами кафедральних соборів та парафіяльних церков, адже без них не можна було вести відправу. Монастирі безкоштовно забезпечували книгами навколишні церкви; багаті жертводавці – князі, бояри – замовляли переписування книг, які потім дарували монастирю, церкві або приватним особам.

Монголо-татарська навала²⁹⁷ та ординське владарювання стали важким випробуванням для руських земель і нанесли невиправних втрат давньоруській книжковій культурі, про що красномовно свідчить незначна кількість писемних пам'яток, що дійшла до сьогодні від тих часів²⁹⁸. До цього часу можна умовно віднести остаточний розпад культурної єдності "русичів", що розпочався ще за часів роздробленості. З часу монголо-татарської навали все чіткіше проступають культурні та мовні відмінності в окремих землях Русі, що згодом стали основою для формування нових етнічних утворень, які з часом оформилися в три національності – росіян, українців та білорусів.

Тяжкого удару було завдано містам Південно-Західної Русі, значна частина яких лежала в руїнах, проте більшість все ж продовжувала лишатися важливими центрами культури. Київ внаслідок монголо-татарської навали остаточно втрачає своє значення провідного політичного центру серед руських міст²⁹⁹, лишаючись тільки столицею Південної Русі.

Незважаючи на розорення, Київ у другій половині XIII ст. є головним ідеологічним і релігійним центром усієї Русі. В місті продовжують функціонувати Софійський собор та Києво-Печерський монастир – провідний центр книгописання, іконопису та освіти³⁰⁰. Книжкова справа Києва часів татарського володарювання представлена незначною кількістю писемних пам'яток, що збереглися, але вони є яскравим свідченням високого рівня тогочасних київських книгописців.

Однією з визначних рукописних пам'яток того часу є Київський псалтир, виконаний місцевими майстрами у 1397 р. на замовлення єпископа Смоленського Михайла. Те, що один з ієрархів православної церкви³⁰¹, до послуг якого були най-

²⁹⁵ Монгайт А.Л. Археологические исследования Старой Рязани в 1948 году // Изв. АН СССР. Сер. истории и философии. – 1949. – № 5. – С. 459; Монгайт А.Л. Старая Рязань // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1955. – № 49, т. 4: Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. – С. 185–186, рис. 138 (№ 24, 25), 139 (№ 2, 8, 6, 17), 144 (№ 2).

²⁹⁶ Слуховский, 1973. – С. 26, 140.

²⁹⁷ Особливо постраждали від навали Переяславська, Київська та Чернігівська землі, східна частина Володимиро-Суздальського князівства, трохи менше – Галицько-Волинська земля.

²⁹⁸ За даними "Зведеного каталогу слов'яно-руських рукописів", до наших днів дійшло лише 190 рукописних книг домонгольського періоду, з яких 26 – болгарського та сербського походження.

²⁹⁹ В.Б. Антонович переконливо довів, які саме причини цьому сприяли [Антонович В.Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569) // Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані іст. та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 534–577].

³⁰⁰ История Киева, 1982. – Т. 1. – С. 198.

³⁰¹ Єпископ Михайло, лишаючись формально смоленським владикою, з кінця XIV ст.

кращі тогочасні московські книгописці, замовляв тут парадний, призначений для вкладу до церкви псалтир, свідчить про високий авторитет та рівень київських майстрів книжкової справи.

Ми не знаємо, як виглядали тогочасні київські оправи, адже на жодному з тогочасних рукописів не збереглося первинної оправи, але можна з упевненістю твердити, що тогочасні київські оправи зберігали ту саму конструкцію, що була притаманна оправам часів Київської Русі.

І все ж, незважаючи на вправність своїх майстрів, Київ на деякий час втрачає своє значення провідного осередку книгописання на Русі. Культурне життя в цей час значною мірою зосереджувалося в західних районах Північно-Східної Русі, в Новгороді та Пскові, що уникнули спустошення. В Україні центром, що продовжив давньоруські книжні традиції за часів монголо-татарського іга, стає Галицько-Волинська земля. Як повідомляє Галицько-Волинський літопис, туди "мастере всяци бежаху із татар"³⁰², серед них, безумовно, були й майстри книжної справи, які шукали притулку та захисту при дворі волинського князя Володимира Васильковича (помер 1288)³⁰³, який, за висловом літописця, був "книжник велик и философ якого ще не быс[ть] во всѣи земли и ни по нѣм не будет"³⁰⁴.

При княжому дворі був створений потужний скрипторій, що діяв під опікою князя, який також власноруч переписував книги, чим у ті часи міг похвалитися далеко не кожний з європейських можновладців. Яскраву оповідь про його діяльність на ниві книжної справи доніс до нас Галицько-Волинський літопис. Повідомляючи про смерть князя, літописець згадує 47 рукописних книг різного змісту, пожертвованих князем церквам різних міст його князівства (Володимир, Берестя, Більськ, Кам'янець, Любомль) та єпископським кафедрам – перемишльській та чернігівській. Тридцять шість з них, очевидно, найцінніших, літописець перераховує і частково описує. Серед них зазначалися не тільки літургійні книги, але й книги, призначені для читання: Пролог на 12 місяців, Соборник та Соборник великий³⁰⁵. Частина згаданих ним книг мала срібні оклади, виготовлені місцевими майстрами³⁰⁶, а інші, безумовно, мали значно простіші шкіряні оправи, які літописець не вважав за потрібне описувати.

Значними осередками тогочасного книгописання стають галицько-волинські міста Холм, Львів, Перемишль, Володимир-Волинський.

Галицько-Волинська держава, що зуміла об'єднати навколо себе більшу частину української етнічної території, фактично перестає існувати в середині XIV ст. Але півтора століття її існування не проминули безслідно для подальшої долі українського народу. Вона відкрила широкий доступ західноєвропейським впливам та нейтралізувала односторонність впливів візантійських. Беручи участь у політичних справах Центральної Європи, Галицько-Волинська держава втягувалася в її духовні інтереси та відповідно зазнавала європейського культурного впливу. У мис-

---

стає довіреним радником московських митрополитів – спочатку Пімена, а згодом Кіпріана. [История Киева, 1982. – Т. 1. – С. 242.]

³⁰² Волинско-галицкая летопись, составленная с концом XIII в. / Издал и объяснил А.С. Петрушевич. – Львов, 1871. – С. 93, 139.

³⁰³ Князь Володимир Василькович зібрав протягом життя значну бібліотеку, яку невдовзі до своєї смерті в 1288 р. роздав до різних церков.

³⁰⁴ ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 2. – С. 221.

³⁰⁵ Там само; Літописець руський. – С. 447–448.

³⁰⁶ Особливо детально літописець описав оправи двох євангелій, замовлених для Любомльської церкви, про Євангеліє апракос для Чернігівської єпископії сказано, що воно "оковано сребром и жемчугом и среди его Спас с финифтом" [ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 2. – С. 223.]

тецтві Галицько-Волинської держави поряд зі збереженням давньої візантійської традиції починають проявлятися впливи західноєвропейських художніх стилів – романського та готичного. На оправах ці впливи позначаються, перш за все, вживанням басм із зображенням готичних орлів та чудовиськ при оздобленні оправ сліпим тисненням. При цьому схема розміщення тиснення на оправах практично лишалася без змін, про що свідчать поодинокі зразки місцевих оправ XIV ст., виявлені у львівських книгосховищах.

У XIV – середині XV ст. культурний розвиток українських земель внаслідок втрати державності, послаблення контактів з візантійською культурою (через захоплення Константинополя турками), руйнувань від монголо-татарських набігів відбувався досить повільно. Це був час “нагромадження” та консервації культурного потенціалу, накопиченого за часів Київської Русі.

Землі України опинилися розподіленими між кількома країнами³⁰⁷. Їх розвиток не завжди проходить за сприятливих історичних умов постійної боротьби з національним, соціальним та релігійним гнобленням. З часом це спричинило до виникнення певних відмінностей в їх культурному розвитку, хоча повсюдно зберігалися візантійсько-православний характер культури, єдина писемність і мова.

Більша частина українських земель опинилася у складі Литовської держави. Вона, за висловом Н. Яковенко, становила собою “вельми неординарний суб’єкт історії – державу, у якій від народу-завойовника, по суті, зосталась лише назва: Велике князівство Литовське. Фактично ж близько 90 % населення склали русини, тобто білоруси та українці”³⁰⁸. Така ситуація, безумовно, сприяла тому, що українська мова поряд з білоруською отримала статус державної мови, а місцеві традиції та інститути влади утверджуються в якості державних. Литовські князі не тільки не чинять перепон розвитку українських земель, що увійшли до складу їх держави, але й поступово підпадають під їх культурний вплив. Українська культура в цей час розвивалася загалом у сприятливих умовах. Це, значною мірою, сприяло збереженню давніх традицій виготовлення книг і, перш за все, стосовно зовнішнього оздоблення оправ. Оправи православних рукописних книг, зроблених на території Литовської держави, зовні мало чим відрізняються від оправ, виконаних у межах східнослов’янських земель, що увійшли до складу Московської держави. Всі вони зберігають основні ознаки, що були характерні для східнослов’янських оправ попередніх віків.

Але вже в середині XV ст. ситуація починає змінюватися, загострюється боротьба українського народу проти литовських князів на ґрунті церковних справ. З середини XVI ст. правляча верхівка Великого князівства Литовського почала все більше переймати польські та німецькі форми соціального та духовного життя. Латино-католицька культура стає превалюючою у литовській державі, щоправда литовські князі залишаються відносно толерантними до українсько-православної культури. Натомість у землях, що з XIV ст. стають провінціями Польщі (Галичина, Холмщина, Підляшшя), здійснюється активне ополячення та покатоличення українського населення, перш за все, його політичної та культурної еліти. Це, певною мірою,

---

³⁰⁷ У другій половині XIV ст. українські землі остаточно втрачають свою незалежність. Більша їх частина (Київщина з Задніпрянщиною, Волинь і Поділля) входить до складу Великого князівства Литовського. Решту захопили Польща (Галичина, Холмщина, Підляшшя), Турецька імперія (Північна Буковина), Угорське королівство (Закарпаття) та Московська держава (Сіверська земля, від кінця XV ст.).

³⁰⁸ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К.: Генеза, 1997. – С. 91.

відбивається і на зовнішньому вигляді книг, створених у цих регіонах України, адже книга завжди відтворює уподобання та смаки того середовища, в якому побутує.

Значною мірою цьому активно сприяли латинські школи, які з кінця XIV ст. виникають при католицьких костьолах і монастирях, що починають функціонувати на українських землях. Деякі з цих шкіл з часом перетворювалися на міські освітні заклади під спільною опікою єпископа та магістратів. Озброївши своїх вихованців знанням латини, вони відкрили їм шлях до європейської освіти та культури. В кінці XV – на початку XVI ст. стрімко зростає кількість вихідців з України, які отримують освіту в університетах Кракова, Праги, Болоньї, Віттенберга, Базеля, Лейдена тощо³⁰⁹. Повертаючись додому з освітніх мандрів, вони приносять з собою не лише новий світогляд на довколишній світ, а й паростки нового ренесансного стилю, що проникають в Україну, тісно переплітаючись з традиціями та духом українського орнаментального мистецтва.

Для української книжкової справи XV – початок XVI ст. – період створення нових та відродження старих центрів книгописання. Київ знову починає відігравати провідну роль у виготовленні та розповсюдженні рукописної кириличної книги. «Це місто не лише продовжувало постачати оригіналами книговидавців Північно-Східної Русі, а й помітно інтенсифікувало книжкову справу. При цьому книги писалися не в одному тільки Києво-Печерському, але й в інших монастирях, і, судячи за збереженими примірниками, книги далеко не виключно богослужбові...»³¹⁰. Записи на деяких рукописних книгах засвідчують, що переписування книг здійснювалося не тільки для місцевих потреб, але й на замовлення, які надходили з півночі Русі.

У XV ст. Львів стає важливим осередком книгописання та одним з провідних центрів інтролігаторства на західноукраїнських землях³¹¹. Тут переписувалися книжки не тільки українською, але й латинською мовами. Значного рівня досягає львівське інтролігаторство, про що свідчать оправи латинських кодексів з фондів НБ ЛНУФ та оправи львівських актових книг з фонду ЦДІАЛ України, що зовні мало чим відрізняються від тогочасних німецьких та польських оправ³¹². За конструкцією та оздобленням вони належать до так званих готичних оправ, що поширюються в Західній Європі з XIV ст. Ці львівські оправи – яскравий приклад паралельного спів-

³⁰⁹ Там само. – С. 88.

³¹⁰ Розов, 1981. – С. 41.

³¹¹ Серед найважливіших центрів книгописання цього часу, крім Києва та Львова, слід зазначити Луцьк, Константинів, Перемишль, Володимир-Волинський, Вітебськ, Гродно, Коломию, Кам'янець-Подільський, Острог та Ужгород [Запаско Я.П. Рукописна книга як попередник української друкованої книги // З історії книги на Україні. – К., 1978. – С. 83; Розов, 1981. – С. 42]. Як і в попередні століття, книгописання зосереджувалося в монастирях – Києво-Печерському, Михайлівському Золотоверхому, Миколаївському в Києві, Густинському на Лівобережжі, Дерманському, Загорівському, Пересопницькому на Волині, Онуфрївському і Святогорському у Львові, Крехівському на Львівщині, Мукачівському на Закарпатті тощо. Переписуванням книг тоді займалися не лише особи духовного сану, а й світські – у містах та селах [Запаско Я.П. Мистецтво української книги. – Л., 1993. – С. 8; Запаско Я.П. Ошатність української рукописної книги. – Л.: Фенікс, 1998. – С. 16–17].

³¹² У першій чверті XV ст. німці склали понад 70% новоприбулого люду міста, на середину XVI ст. їх кількість зменшується до 6% за рахунок асиміляції в польській спільноті міста [Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – С. 79, 84]. Німці та поляки переважали у панівній частині населення міста, займали превалюючі позиції в усіх галузях економіки міста та відігравали провідну роль у міському самоврядуванні. Саме вони були основними замовниками місцевих оправ.

існування двох технік опрацювання в українському інтролігаторстві XV–XVI ст.: візантійської та західноєвропейської (готична оправа), сфера використання яких чітко розмежовується. У візантійській техніці опрацьовувалися кириличні книги, переписування яких зберігається у православних монастирях, а нова західноєвропейська техніка опрацювання притаманна польсько- та латиномовній книзі місцевого виробництва, а також книгам місцевих судових та адміністративних установ³¹³ і релігійним книгам, що потрапляють в Україну разом з поширенням католицизму на її території. Складається враження, що на зовнішній вигляд книги значною мірою впливає конфесійна приналежність власника чи виробника книги. Можливо, цьому розмежуванню значною мірою сприяли устави інтролігаторських цехів, що всіляко обмежували діяльність інтролігаторів-некатоликів. Наприклад, в уставі 1740 р., прийнятому львівським цехом інтролігаторів, в одній із статей прямо зазначалося, що “жоден інтролігатор релігії руської (тобто православного віросповідання) не мав право опрацьовувати польські та латинські книжки ні з друкарні, ні від бібліополя, ані в монастирях...”³¹⁴.

Це співіснування чи протистояння закінчується в кінці XVI – на початку XVII ст., коли візантійська техніка опрацювання остаточно виходить з повсякденного вжитку, і пов'язано це, на нашу думку, не з релігійним протистоянням, а з суто економічними чинниками, про які мова піде нижче.

Кінець XVI – початок XVII ст. став новим етапом у розвитку східнослов'янського інтролігаторства. Це час, коли докорінно змінюється вигляд опрацьованих рукописних книг, створених як в Україні, так і в Росії. Західноєвропейська техніка опрацювання досить швидко потіснила візантійську, що займала панівні позиції на цих землях упродовж майже шести століть. Її основними ознаками є: шиття книжних блоків на подвійних та одинарних шнурах³¹⁵, дерев'яні кришки стають більшими за формат книжного блока, тобто на них з'являються канти, що мають скоси із зовнішнього та внутрішнього боків дошки, каптали починають виготовляти окремо від блока. Замість застібок на шпеньок повсюди починають застосовувати застібку на пробій, накидна частина якої є пласким ремнем шириною 25–30 мм, що закінчується гачком.

Ці зміни відбуваються впродовж досить короткого проміжку часу. Чим це викликано? Адже “готичні оправи” були відомі на українських землях за кілька століть до цього. Це досить складне питання, що потребує спеціальних досліджень. Дехто може пов'язати їх з унією між православною та католицькою церквами, але в Росії, де панівне становище лишалося за православ'ям, також починається процес активного переходу на нову техніку опрацювання, хоча і дещо пізніше, ніж на українських землях, а з XVII ст. вона стає превалюючою на всіх східнослов'янських зем-

---

³¹³ Це й не дивно, адже деякі львівські інтролігатори були родом із Кракова, і до утворення власного цеху вони разом з друкарями належали до краківського цеху перекупників, користуючись всіма правами та привілеями цехових майстрів [Ружицький, 1973. – С. 139–148].

³¹⁴ Tyszkowski W. Statut konfraterni kunsztu introligatorskiego we Lwowie z 1740 r. // *Ze skarbca kultury*. – 1978. – N 30. – S. 45.

³¹⁵ Шиття на шнурах зустрічається на оправах, створених на північно-західних землях Русі, вже з XIII ст. [Калугин, 1990. – С. 217], хоча конструкція кришок та характер оздоблення відповідає візантійській традиції опрацювання. Ми не можемо стверджувати, що воно одночасно використовувалося і на південно-західних землях Русі (Білорусія, Україна). Первинних опрацьованих цього часу тут збереглося дуже мало, переважно західноукраїнського походження. Це наслідок спустошливих походів в Україну та Білорусію Менглі-Гірея, його синів та вельмож, що повторювалися практично щороку з кінця XV до середини 30-х років XVI ст.

лях. Неабияку роль у цьому процесі, на нашу думку, відіграла поява та поширення книгодрукування на східнослов'янських землях, а разом з ними і бурхливий розвиток книжкової торгівлі.

Скоріш за все, поширення нової техніки опрацювання слід пов'язувати не з релігійними чи політичними чинниками, а з економічними. З появою книгодрукування на східнослов'янських землях формується постійний книжковий ринок, вижити на якому може лише той, чия продукція користується більшим попитом і має меншу собівартість. І саме опрацювання книги складало значну частину майбутньої вартості книги. Обидві техніки опрацювання (візантійська і західноєвропейська) різняться між собою не лише зовнішнім виглядом (конструкцією) оправи, а й часом, що йде на їх виготовлення. Тому, не дивно, що наші співвітчизники, впроваджуючи книгодрукування у себе вдома, разом з методом набору тексту окремими літерами запроваджували й нові, більш економічні методи опрацювання. Консультації з реставраторами підтвердили здогад автора, що на оправи, виготовлені за візантійською технікою, йде більше часу, ніж на виготовлення "готичної" оправи. Чим більший цей час, тим більша і собівартість, а для вдалої торгівлі книжками це мало неабияке значення, що наочно підтвердив подальший розвиток книгодрукування та інтролігаторства. Візантійська техніка опрацювання продовжує співіснувати з новою західноєвропейською технікою опрацювання майже до середини XVII ст., але її застосовують переважно у провінційних православних монастирях, де ще зберігається багатовікова традиція переписування книг.

Монастирі як центри книговиробництва не втрачають свого значення на східнослов'янських землях і з появою книгодрукування. На зміну книгописним майстерням приходять друкарні. Колишні монастирські осередки книгописання стають також і центрами книгодрукування. В Україні та Росії спостерігається явище, протилежне тому, що було в Західній Європі після винаходу книгодрукування, коли рукописна книга практично зникає повсюди. На східнослов'янських землях друкарні не могли задовольнити попит навіть на літургічну літературу, і друківаній книзі не вдалося потіснити рукописну. Монастирі продовжували переписувати і опрацювати книги, а вклади інтролігаторських інструментів сприймалися, як найбільш цінні і в XVII ст.³¹⁶ У церквах усіх частин України майже до кінця XVIII ст. при відправі широко використовувалися саме рукописні книги³¹⁷.

Але все частіше за зразок для переписування бралися друківані примірники. Деякі вчені пов'язують це з особливим місцем рукописної культури у XVI–XVII ст., зростанням світських тенденцій в суспільстві і можливостями самовираження авторів та майстрів через рукописну книгу. Можливо, неабияку роль у цьому відіграла і ціна на друківані книги, які коштували значно дорожче, ніж рукописні. Це явище було характерне як для України, так і для Росії³¹⁸.

У XVI ст. папір остаточно утверджується як основний матеріал книжного ви-

---

³¹⁶ Не кожний, навіть багатий монастир міг дозволити собі мати інтролігаторські інструменти. Про це красномовно свідчить той факт, що навіть такий порівняно багатий Антонієво-Сійський монастир (Росія) став власником цих інструментів тільки завдяки якомусь Григорію Маркову, який в 1629 г. "дал вкладом" в монастир "снасти книжного переплета" [Кукушкіна М.В. Библиотека Антониево-Сийского монастыря в собрании Библиотеки Академии наук // 250 лет Библиотеки Академии наук СССР: Сб. докл. юбил. науч. конф. 25–26 нояб. 1964 г. – М.; Л.: Наука, 1965. – С. 305.].

³¹⁷ *Исаевич Я.Д.* Преемники первопечатника. – М.: Наука, 1961. – С. 123.

³¹⁸ Там само. – С. 124; *Сапунов Б.В.* К истории русской книги XVI в. // Тр. Гос. Эрмитажа. – 1959. – Т. 3. – С. 8.

робництва. Оскільки папір був значно пластичнішим за пергамен, технологічні зміни не могли не торкнутися окремих складових частин оправи, а саме форми кришок, які стають більш легкими та тоншими (з 20 мм до 10–12 мм) та способів кріплення їх до блока. До речі, масивність кришок завжди порушувала естетичне сприйняття книги як цілісного об'єкта. На початку XVII ст. на східнослов'янських землях остаточно встановлюється той, звичний для нас, вигляд дерев'яних кришок, що в богослужбних книгах зберігається до XX ст.

XVI ст. знаменувало собою появу нових інтролігаторських інструментів для тиснення – накаток (для тиснення рамок та бордюрів) та пластин-кліше (для відтискування значних за розміром декоративних елементів у центрі та в кутах рамок). Вони проникають на східнослов'янські землі разом з новими технічними прийомами оправлення і стають звичним явищем у кінці XVI ст. Спочатку сюжетні та квітчасто-рослинні накатки використовуються одночасно з бордюрними басмами та дорожниками різної ширини при утворенні рамок, але вже наприкінці XVI ст. бордюрні басми виходять з масового використання³¹⁹. Внутрішній простір рамок заповнюється кліше різного розміру, які, залежно від призначення, отримали назви “середник” (рос. *средник*) та “косинець” (рос. *уголок*), і басмами наповнення, розміщення яких утворює досить характерні схеми, що дозволяють визначити, де вони були створені (Росія, Україна, Білорусія).

Змінюється і характер оздоблення оправ. З другої половини XVI ст. характерною ознакою українських та білоруських оправ³²⁰ стає застосування сюжетних кліше (середники, косинці) при оздобленні їх тисненням, тоді як для російських оправ – переважно рослинно-геометричних середників та косинців³²¹. Починаючи від кінця XVI ст. особливо яскраво починають проявлятися відмінності в зовнішньому оформленні оправ, створених у Росії та Україні³²².

У цей час особливо чітко починають проявлятися відмінності в оздобленні оправ, виконаних у Києві та Львові. Ці міста з упевненістю можна вважати центрами формування двох шкіл в оздобленні українських оправ XVI–XVIII ст., які умовно можна назвати київською та галицько-львівською. Зберігаючи однакову стилістику, характерну для українських оправ цього періоду, вони різняться між собою характером розміщення сюжетних та орнаментальних кліше при заповненні кришок оправи тисненням. Найбільш яскраво ці стилістичні відмінності проявляються при оздобленні оправ євангелій. За стилем оздоблення українських оправ XV–XVII ст. з великою долею вірогідності можна визначати регіон, з якого походить та чи інша рукописна книга³²³.

³¹⁹ У деяких провінційних монастирях бордюрні басми продовжують застосовувати і в першій половині XVII ст. разом із старими схемами розміщення тиснення та візантійською технікою оправлення, але це скоріше виняток, аніж правило.

³²⁰ Широцький, 1919. – Стб. 1033–1034. Білоруські оправи мають багато спільного в орнаменталії, але компоновка тиснення на оправах дещо інша.

³²¹ Клепиков, 1959. – С. 18.

³²² Відмінності існували також між оправами, створеними в центральних, східних та західних землях України. Особливо помітними ці відмінності стали після приєднання центральних та східних земель України до Росії в 1654 р. З цього часу починається досить активний взаємовплив української та російської культурних традицій в оформленні оправ.

³²³ На жаль, каталогів з відбитками тиснень, притаманних оправам конкретних українських монастирів, немає. Виняток становить робота Курінного, присвячена оправам КПЛ, але наведені в ній знімки інструментів – це досить незначна частина того, що використовували інтролігатори КПЛ. Робота, розпочата дослідниками Києва та Львова з виявлення місцевих оправ XV – першої чверті XVIII ст., засвідчила значне стильове розмаїття в оздобленні українських оправ.

Оздоблення української оправи цього періоду дуже різноманітне як за стилем оздоблення, так і за характером розміщення на оправі. Детальніше про це мова піде нижче, в розділі, присвяченому стильовим особливостям в оздобленні українських оправ.

Появі нових видів оздоблень на українських оправах сприяли розвиток книгодрукування та гравірувального мистецтва, в якому українські гравери досягли значних висот. Відомо, що українське книгодрукування в останній чверті XVI–XVIII ст., крім близьких стосунків з російськими і білоруськими друкарями, мало різноманітні зв'язки з друкарями деяких інших країн, зокрема простежуються контакти з польськими, литовськими, чеськими, німецькими, румунськими фахівцями³²⁴, що знайшло своє відображення в оформленні ряду українських та російських кирилических книг.

Особливо активними і різноманітними були польсько-українські зв'язки: українські майстри постійно працювали у польських друкарнях, і навпаки, про що переконливо пише у своїх дослідженнях Я.Д. Ісаєвич³²⁵. Так само, як і друкарі, інтролігатори та гравери також нерідко змінювали місця своєї діяльності. Є відомості, що серед українських спеціалістів, які працювали за запрошеннями польських друкарень, були й інтролігатори³²⁶. На початку XVII ст. у Києві працював майстер з Пінська, інший – Олександр, який, за його словами, був родом з Києва, в 1645 р. був прийнятий до Могилівського братського монастиря³²⁷. Як свідчать архівні документи м. Львова, в XV – першій половині XVII ст., крім місцевих інтролігаторів, у місті працювали і заїжджі майстри, а львівські, в свою чергу, – працювали за межами міста (згадуються Краків та Познань)³²⁸. Один з львівських інтролігаторів (ім'я його не збереглося) навіть опрацював книги для бібліотеки Стефана Баторія³²⁹.

Є відомості, що в Москві, крім місцевих майстрів, опрацюванням книг для російських царів займалися також інтролігатори-іноземці. Зокрема, при дворі російського царя Олексія Михайловича в останній чверті XVII ст. працював іноземний майстер – Яган Елкузен або Яган Елкуз³³⁰. Інтролігатори при російському дворі користувалися не меншою повагою, ніж на Заході. Наприклад, є відомості, що в

---

³²⁴ Коляда Г.И. Из истории книгопечатных связей России, Украины, Румынии в XVI–XVII вв. // У истоков русского книгопечатания: К 375-летию со дня смерти Ивана Федорова, 1583–1958. – М., 1959. – С. 81–100; Исаевич Я.Д. Украинско-польские связи в истории книгопечатания (1574–1648) // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в.: проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения: Сб. ст. – М.: Наука, 1976. – С. 192–207.

³²⁵ Исаевич, 1976. – С. 196.

³²⁶ Там само. – С. 203. Автор посилається на документи, що зберігаються в ЦДІАЛ України [ф. 52, оп. 2, т. 401, лл. 713–714, 815–818].

³²⁷ Голенченко Г.Я. Идеиные и культурные связи восточнославянских народов в XVI – середине XVII в. – Минск: Наука и техника, 1989. – С. 22.

³²⁸ Ружицкий, 1973. – С. 139–146.

³²⁹ Monumenta Hungarorum in Polonia (1576–1668). – Budapest, 1918. – Vol. 1. – S. 51.

³³⁰ Дополнения к "Актам историческим", собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПб., 1857. – Т.6. – № 43. – С.194, § XVI; С. 199, § XXV; Токмаков И. Обзорение библиотеки Московского главного архива Министерства иностранных дел // Сборник Московского главного архива Министерства иностранных дел. – М., 1883. – Вып. 3/4 (с отд. пагинацией). – С. 25, 26; Богоявленский, 1914. – С. 37, 38, 66; Кудрявцев И.М. "Издательская деятельность" Посольского приказа (К истории русской рукописной книги во второй половине XVII в.) // Книга. Исследования и материалы. – М., 1963. – Сб. 8. – С. 179–244.

XVII ст. штатні інтролігатори “Патриаршого дворцового приказа” запрошувались іноді до патріаршого столу, що в ті часи вважалося неабиякою честю³³¹.

В актових документах початку XVII ст. серед спеціальностей, які були поширені в Києві³³² та Львові³³³ – найбільших в Україні тогочасних центрах книгодрукування, згадуються також інтролігатори. Відомо, що інтролігатори в Україні мали свої цехові організації³³⁴ або утворювали спеціальні майстерні при тих монастирях, де займалися переписуванням книг. У XVII ст. з поширенням книгодрукування при великих друкарнях починають створюватися власні інтролігаторські майстерні, поява яких була можлива лише при наявності відповідного королівського привілею³³⁵. Існування таких майстерень заважало цеховим інтролігаторам, і вони всіляко намагалися перешкодити цьому. Яскравим прикладом такої боротьби між цеховими інтролігаторами та друкарями є судовий процес В. Молесковича проти М. Сльозки³³⁶. І все ж переважну більшість серед українських інтролігаторів складала так звані “партачі” – майстри, які не входили до складу цехових організацій, а працювали одноосібно. Така ситуація пояснюється дуже просто – некатоликів у цехи, як правило, не допускали. Цехові майстри вели нищівну боротьбу проти партачів, які складала їм значну конкуренцію.

З архівних документів відомо, що інтролігатори, крім опрацювання книжок, займалися одночасно й іншими ремеслами, що нерідко складали їх основний дохід³³⁷. Найчастіше ці ремесла були спорідненими з виготовленням та розповсюдженням книг. Наприклад, Є.Й. Ружицький на підставі архівних документів вказує, що, зокрема, відомий львівський інтролігатор XV ст. Іван Шефер, будучи нотарієм, займався, крім опрацювання книжок, також переписуванням та оздобленням їх мініатюрами³³⁸. Є відомості, що український друкар М. Сльозка був також обізнаний з інтролігаторством і навіть мав при друкарні свою інтролігаторську майстерню, в якій виконувалися замовлення на опрацювання книжок³³⁹. З архівних до-

³³¹ Писарев Н. Домашний быт русских патриархов. – Казань, 1904. – Прил. № XVI, с. 103, 109.

³³² У київських замкових книгах у 1611 р. серед ремісників, які проживали в місті, згадуються інтролігатори [Исторические материалы из архива Киевского губернского управления. – 1886. – Вып. 10. – С. 19–20].

³³³ Спеціальність “Lidator, introligator” згадується в судових актах львівської консисторії [Zabytki dziejowe. – Lwów, 1927. –Т. 2, cz.1. – S. 100, 192] та в книгах видатків міста за 1604–1607 рр. [ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 3, спр. 716, стор. 48, 85].

³³⁴ Про існування такого цеху в м. Львові свідчить Статут львівського цеху інтролігаторів, підтверджений у 1744 р. Августом III [Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Львові 1233–1799. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 522, № 1054]. На думку Ружицького, до утворення львівського цеху інтролігаторів у 1740 р. місцеві інтролігатори входили до краківського цеху, що існував від 1567 р. [Ружицький, 1973. – С. 148.]. Київський цех інтролігаторів згадується в наказі київському міщанству 1767 р. [Сборник русского исторического общества. – СПб., 1887. – Т. 107]. Інформації про існування цехів інтролігаторів в інших містах України не виявлено.

³³⁵ Відомо, що подібний привілей був наданий Владиславом IV М. Сльозці 3 травня 1643 р., а 9 лютого 1648 р. він був підтверджений на королівському сеймі і Яном Казиміром. Останній документ зберігся в копії 1667 р. [ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 183. – С. 1141].

³³⁶ Ружицький, 1973. – С. 148.

³³⁷ Там само. – С. 139–140, 144, 147–148.

³³⁸ Там само. – С. 147.

³³⁹ Зокрема, в 1664 р. Львівське Ставропігійне братство замовляло оправи для своїх книг у майстерні М. Сльозки [Исаевич ЯД. Типография Михаила Слезки и ее роль в межславянских культурных связях // Федоровские чтения. 1973. – М., 1976. – С. 47].

кументів дізнаємося навіть про імена деяких майстрів (Станіслав Рейнекер, Мацей Пухтальський, Василій Савула)³⁴⁰ та підмайстрів (Вільгельма та Матвія)³⁴¹, які працювали у Сльозки. Але найпоширенішою спеціальністю серед українських інтролігаторів, як і в Західній Європі, була все ж торгівля книгами. Творці зовнішнього вбрання книг, інтролігатори та інші спеціалісти в галузі книжної справи виходили з тих самих соціальних верств населення, що й писці³⁴².

У XVI ст. і особливо в XVII ст. поряд з окремими майстрами, які працювали на замовлення, з'являється все більше самостійних, добре налагоджених майстерень, що спеціалізуються лише на інтролігаторських роботах. Інтролігаторство міцніло разом із зростанням обсягів книжкової продукції, стаючи поступово невід'ємною складовою виробничого процесу великих друкарень.

Зростання обсягів книжкового виробництва вимагало підготовки нових майстрів і, відповідно, складання спеціальних посібників з інтролігаторства. Оригінали цих посібників поки що не вдалося знайти, але збереглися списки з них, що датуються XVII ст. Вони виявлені в ряді рукописних збірників XVII–XVIII ст. як у Росії, так і в Україні³⁴³.

Наші сучасні знання про підготовку тогочасних інтролігаторів досить фрагментарні, але вони все ж дають можливість припускати, що фахова підготовка українських інтролігаторів у XVI–XVII ст. здійснювалася кількома шляхами.

Офіційно навчати інтролігаторству могли лише майстри, які були членами місцевого інтролігаторського цеху та мали право на утримування учнів³⁴⁴.

Деякі непрямі згадки у документах ЦДІАЛ України (ф. 52) дозволяють припустити, що навчанням молоді, зокрема у Львові, займалися й інтролігатори східного (грецького) обряду, які тримали власні інтролігаторські майстерні, але це припущення потребує більш детального вивчення та обґрунтування.

Для православних монастирських та церковних скрипторіїв і друкарень, що виготовляли кириличні книжки, інтролігаторів готували в інтролігаторських майстернях, що існували при великих монастирських друкарнях. Одним із центрів, що виучував майбутніх інтролігаторів, був Києво-Печерський монастир. У XVII–XVIII ст. інтролігаторська майстерня при монастирській друкарні готувала для себе майстрів не лише з осіб, направлених митрополитом, єпископами та іншими монастирями, а й навчала всіх бажаючих "із Звіринця, Подолу, печерського форштатту в Києві, а також із закордону (Овруч, Васильків)". Фактично лавра активно сприяла розвитку інтролігаторства не тільки в своїх "маєтках", але й допомагала його функціонуванню на Харківщині, у Чернігові та інших місцях, про що свідчить її архів³⁴⁵.

³⁴⁰ Короткі біографічні відомості про діяльність цих майстрів з посиланням на архівні джерела наводить Е. Ружицький [Różycki, 1991. – S. 92–97].

³⁴¹ Їх імена згадуються в документах процесу Сльозки з Малесковичем, що зберігаються у фондах ЦДІАЛ України [ф.52, оп. 2, спр. 400, с. 870].

³⁴² Є відомості, що заняття інтролігаторством не цуралися й високі ієрархи Росії. Наприклад, архімандрит Чудова монастиря Христофор у 1580 р. опрацював книги "своими руками трудолюбивама" [Тихомиров М.Н. Записи XIV–XVII вв. на рукописах Чудова монастиря // АЕ за 1958 г. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – С. 24, № 72.], але частіше справи для ієрархів виконувалися за їх наказом у підпорядкованих їм монастирях [Слуховський, 1973. – С. 154, № 75].

³⁴³ Сimoni, 1903. – С. 61, 75, 79, 81; Калугин, 1987а. – С. 109–116; Калугин, 1987б. – С. 82–94; Калугин, 1988. – С. 164–176; Калугин, 1991. – С. 246–253.

³⁴⁴ Львівські інтролігатори до утворення власного цеху знаходилися під патронатом Краківського інтролігаторського цеху, через що краківські цехові інтролігатори мали право займатися своїм ремеслом у Львові на відміну від заїжджих інтролігаторів з інших міст, діяльність яких усіялко переслідувалася.

³⁴⁵ Курінний, 1926. – С. 12.

З поширенням книгодрукування осередками фахової підготовки інтролігаторів стають також великі друкарні, при яких створюються інтролігаторські майстерні для власних потреб. Саме при цих майстернях починає розвиватися світська традиція в оздобленні оправ православних книг.

З актових документів, що дійшли до сьогодні, стали відомі імена багатьох українських та російських інтролігаторів, які впродовж XV–XVIII ст. працювали на замовлення як світських, так і церковних властей. На жаль, ще з часів сивої давнини на книгах, створених на східнослов'янських землях, не прийнято було вказувати ім'я майстра, що їх опрацював. Ця традиція анонімності поширювалася не лише на інтролігаторів, а й на всіх інших майстрів “книжного строєння”, які брали участь у виготовленні книги: це робилося лише зрідка – у колофонах або в приписках, зроблених власниками книг.

Анонімність оправ не дозволяє у більшості випадків співставити окремі зразки високохудожніх оправ, що збереглися, з конкретними інтролігаторами, прізвища яких відомі з актових документів. Виняток становлять оправы, створені інтролігаторами Києво-Печерської друкарні у XVII–XVIII ст., на яких досить часто зустрічаються підписи граверів на кліше середників та косинців, а також власноручні підписи майстрів-інтролігаторів на форзацах. Підписи майстрів на кліше – це переважно монограми з двох, зрідка тьох літер, іноді відносно рідко зустрічаються підписи у вигляді окремих імен або імені з прізвищем майстра. Деякі з них співпадають з підписами, полишеними на своїх роботах відомими українськими граверами, які працювали в лаврській друкарні – Федором Левицьким, Ілією, Григорієм Поповим та Іваном Зубрицьким. А.А. Гусєва також виявила, що, починаючи від 1730 р., лаврські інтролігатори лишають свої власноручні підписи (імена, прізвища, ініціали), які розміщуються завжди в одному і тому самому місці – знизу форзацного аркуша, приклеєного до нижньої кришки оправы³⁴⁶. На сьогодні А.А. Гусєвою виявлено 114 оправ, які можна співвіднести з іменами або ініціалами 78-ми майстрів, які їх виконали³⁴⁷.

Поява картону в XVI ст. на східнослов'янських землях вплинула на технологічні процеси виготовлення оправы, що врешті-решт призвело до повного спрощення та знецінення побутових оправ як предмета декоративно-прикладного мистецтва в Україні. Якщо, за даними українських учених, період XV – початку XVIII ст. відрізняється багатими та розкішними оправами, своєрідним тисненням, фарбуванням, прикрашанням шкіри, то з середини XVIII ст. масовим явищем стало створення простих, малооздоблених і, як правило, пофарбованих однотипно оправ у картоні. Конструкція їх спрощується, чому сприяло поширення масового фабричного виробництва. Лише у кінці XVIII ст. палітурництво набуває якісно нових форм, що, в свою чергу, пов'язане з впливом нового часу і нових технологій. З появою видавничої оправы у кінці XVIII ст. виготовлення оправ все більше стає прерогативою видавців. Провідні позиції у виготовленні індивідуальних оправ займають іноземці. Українська оправа як самобутнє явище перестає існувати. Традиції оздоблення українських оправ, значно трансформовані і спрощені, в кінці XVIII – XIX ст. зберігаються лише в оздобленні оправ окремих видів церковної літератури, що її опрацюють у друкарні КПЛ.

Представлений огляд – це поверхове висвітлення історії розвитку інтролігаторства на Русі та в Україні, що є узагальненням окремих відомостей, виявлених автором у літературі, та власних спостережень при дослідженні оправ рукописних книг XIV – першої половини XVIII ст. у зібраннях Києва та Львова.

³⁴⁶ Гусєва, 1997. – С. 48.

³⁴⁷ Там же. – С. 48, 107–113.

Як вже згадувалося, регулярних досліджень з історії української оправи не проводилося, і ми не можемо зробити навіть побіжного огляду основних етапів її розвитку. Це явище було спричинене об'єктивними причинами: слабкою документальною джерелознавчою базою, традиціями анонімного складання книг, нечисленністю рукописних збірок, що дійшли до сьогодення, особливо українського походження, пов'язаних з конкретними скрипторіями, інтролігаторськими майстернями тощо. Лише фрагментарно розглядалася і діяльність українських майстерень у період виникнення друкарень.

Скрупульозне і послідовне збирання матеріалів за узгодженою методикою є єдиним способом заповнення цієї майже невідомої сторінки історії української книги. Один із шляхів практичного вирішення питань історії вітчизняного інтролігаторства – це його комплексне дослідження на рівні створення детального опису всіх конструктивних та художніх елементів оправи, збирання емпіричного матеріалу через поступове описування всіх наявних найдавніших оправ. Значну допомогу в цих дослідженнях можуть надати також архівні дані, наприклад, при встановленні місць існування монастирських скрипторіїв, вивченні контактів місцевих скрипторіїв та друкарень з сусідами, міграції книг та майстрів, які їх виробляли тощо. Тому кодикологічний опис сприймається нами, як основа при вивченні історії та техніки українського інтролігаторства. Саме його ми поширюємо і на вивчення техніки оправлення періоду раннього книгодрукування.

Однак таке дослідження вітчизняних оправ практично є дуже трудомістким, оскільки відсутні розробки загальних принципів та структури джерелознавчого і книгознавчого опису в тісній взаємодії з вивченням структури оправи та її функцій в історичній ретроспективі, немає узгодженого термінологічного апарату, що не дозволяє однозначно описати техніку оправи та її оздоблення. Більшість дослідників використовують при описі оправ німецькі та французькі терміни, що не завжди чітко відтворюють суть ознаки. Все це перешкоджає подальшому комплексному вивченню східнослов'янської оправи взагалі і національної зокрема.

Розробка методологічного підходу та комплексної методики аналізу оправи як складової частини кодексу, визначення термінів та дефініцій дозволить розпочати копітку роботу зі збирання необхідного матеріалу для відтворення історії інтролігаторства та палітурництва в Україні. Наявність великих масивів інформації дозволить відтворити загальну картину розвитку українського інтролігаторства в контексті історико-культурного розвитку суспільства, рукописної та книжкової культури, спираючись на аналіз охоронної та естетичної функцій оправи.

І все ж, незважаючи на поверховість досліджень, вже сьогодні можна стверджувати, що в історії оправи кириличної книги на східнослов'янських землях, і українських зокрема, чітко простежується існування двох основних етапів, пов'язаних з різними культурними впливами і, як наслідок, з різними техніками оправлення:

– перший етап – візантійська техніка оправлення (X ст. – третя чверть XVI ст., в окремих регіонах України утримується до кінця XVII ст.);

– другий етап – західноєвропейська техніка оправлення (друга половина XVI ст. – XVIII ст.)³⁴⁸.

Виділення цих етапів, проте, не означає того, що з переважанням тих чи інших тенденцій у діяльності майстрів та майстерень не проявлялося власного смаку та досвіду, впливів різних шкіл, естетичних та практичних досягнень.

В основу класифікації покладено основні конструктивні ознаки оправ, вико-

³⁴⁸ Західноєвропейська техніка оправлення стала відомою в Україні вже з XIV ст. і була характерною для латиномовної книги, що побутувала тут паралельно з кириличною книгою.

наних за вказаною технікою, а не характер оздоблення, що для різних регіонів може мати свої специфічні риси. На жаль, відсутність значних масивів інформації про діяльність окремих інтролігаторів та майстерень не дозволяє нині чітко виділити етапи розвитку окремих стилів у межах зазначених періодів.

Проблема періодизації історії розвитку східнослов'янської оправи практично не вивчалася.

Винятком є робота С.О. Клепікова, який, беручи за основу зібрання Троїце-Сергієвого монастиря, розділив історію російської вжиткової оправи на кілька періодів³⁴⁹:

I. Новгородський ранній	XIII–XIV ст.
II. Новгородський пізній	XIV – перші три чверті XVI ст.
III. Троїце-Сергієвський	друга половина XVI ст. (поч. 1560 р.) – кінець XVI ст.
IV. Московський	кінець XVI – перша половина XVII ст.
V. Український	кінець XVI – перша половина XVII ст.

Власне С.О. Клепіков, безумовно, розумів формальність такого розподілу, оскільки брав за основу все ж таки оздоблення оправ у той час, коли назва була визначена за територіальним та географічним принципами. Як свідчать дослідження О.М. Шварц³⁵⁰ та спостереження автора цієї праці, схема С.О. Клепікова не зовсім досконала, адже базується вона на обмеженому масиві матеріалу. Техніка виготовлення оправи східнослов'янської книги була б більш надійним принципом класифікації, але вона потребує ґрунтовного вивчення. Власне техніка, на відміну від більш суб'єктивного мистецтва оздоблення, яке залежить від багатьох впливів, є найбільш надійним інструментом атрибуції книг, встановлення часу створення та інтролігаторської школи.

Всебічне вивчення оправи як окремого об'єкта в системі "книга" закладає методичні основи для практичної кодикології та археографії, наукової реставрації книг, а в сукупності з вивченням мистецтва книги дозволить розвивати дослідження в галузі історії оправи. Технічні особливості оправлення допоможуть атрибуувати та ідентифікувати книги, встановлювати час виникнення не лише оправи, а й блока книги з текстом. Те саме стосується і оправ, створених в інтролігаторських майстернях конкретних друкарень, що з'являються в містах з появою книгодрукування.

---

³⁴⁹ Клепіков, 1976. – С. 52.

³⁵⁰ Зокрема, дослідження, проведене О.М. Шварц, підтвердило помилковість ряду його висновків стосовно появи блінтового тиснення на давніх східнослов'янських оправах. Див. Шварц, 1991.

РОЗДІЛ 3

ОПРАВА СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ РУКОПИСНИХ КНИГ ТА КИРИЛИЧНИХ СТАРОДРУКІВ: ПРИНЦИПИ АРХЕОГРАФІЧНОГО ТА КОДИКОГРАФІЧНОГО АНАЛІЗУ Й ОПИСУ, ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ РЯД

3.1. Оправа східнослов'янських рукописних книг та кириличних стародруків як об'єкт та складова археографічного опису у ХІХ–ХХ ст.

Археографія як наука в Російській імперії сформувалася в другій половині ХVІІІ ст.¹ Головна увага археографів на початковому етапі була спрямована на збирання, облік та публікацію текстів давніх пам'яток. Потяг до вивчення давніх рукописів деякою мірою був пов'язаний з поширенням романтизму в літературі та мистецтві на рубежі ХVІІІ–ХІХ ст., яке сприяло пробудженню інтересу до минулого країни в найбільш освічених колах російського суспільства.

Поряд з церковними збірками рукописів, що формувалися протягом століть, виникають і приватні колекції, найвідомішими серед яких були збірки А.І. Мусіна-Пушкіна, М.П. Румянцева, Ф.А. Толстого. Титуловані власники були не лише пристрастними колекціонерами, а й меценатами, активно сприяючи розвиткові науки про давні рукописи. Багате зібрання М.П. Румянцева стало пізніше основою Румянцевського музею², його коштом публікувалися писемні пам'ятки та здійснювалися етнографічні експедиції. Так, К.Ф. Калайдович та П.М. Строев протягом 1817–1830 рр. оглянули ряд підмосковних монастирів на предмет виявлення старовинних рукописів, – результатом стало віднайдення знаменитої пам'ятки давньоруської культури – Ізборника Святослава 1073 р³. З цих експедицій П.М. Строев повернувся з твердою впевненістю, що “в монастирях Росії є ще багато цінних пам'яток писемності та історичних документів, які гинуть через невігластво хранителів”⁴. У 1823 р. він звернувся до “Товариства історії та старожитностей російських” з програмою систематичного збирання, опису та видання рукописів. Як наслідок, у 1828 р. Ака-

¹ Перші археографічні публікації документів, здійснені в Росії та Україні, служили не науковим, а політичним цілям і були викликані винятково практичними потребами різних соціальних прошарків та політичних угруповань. Проте найчастіше такі публікації документів через деякий час ставали цінним історичним джерелом. На думку Я.Д. Ісаєвича, історію української археографії як науки треба розпочинати з першої половини ХVІІІ ст., а не від початку ХІХ ст., як прийнято в більшості праць, адже перші публікації документів в Україні відносяться до кінця ХVІ ст. і пов'язані з релігійною полемікою. [Ісаєвич Я.Д. Українська археографія в ХVІІІ–ХVІІІ ст. // Історичні джерела та їх використання. – К.: Наукова думка. – Вип. 1. – С. 174–188].

² Зібрання М.П. Румянцева зберігається нині у відділі рукописів РДБ.

³ Жуковская Л.П. Развитие славяно-русской палеографии (в дореволюционной России и в СССР). – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 31.

⁴ Там же. – С. 37.

демія наук організувала археографічну експедицію, керівником якої став П.М. Строев. За роки своєї роботи експедиція збрала близько 3 тис. документів XIV–XVIII ст., велику кількість списків літописів та пам'яток давньої літератури. Діяльність археографічної експедиції не обмежувалася віднайденням рукописних матеріалів. Нею була проведена велика робота зі складання каталогів рукописів. Діяльність археографічної експедиції сприяла створенню в 1834 р. постійно діючої Археографічної комісії Академії наук.

З цього часу в Росії почали проводитися систематичні археографічні роботи, що передбачали виявлення, облік та публікацію джерел. Але оскільки практична камеральна археографія на той час асоціювалася, в першу чергу, з обліком даних про рукопис та залученням його до наукового обігу, а масив рукописів, що підлягав опрацюванню, був надто великим, ця робота здійснювалася без узгодження наукових методик та правил. Науковий опис цілком залежав від кваліфікації бібліотекаря або колекціонера. Перший науковий опис цілісного зібрання був виконаний П.М. Строевим у 1817 р. Він мав назву "Описание славяно-русских рукописей, хранящихся в библиотеке Волоколамского монастыря"⁵. Як на сучасний погляд, це був скоріше перелік рукописних пам'яток, а не їх археографічний опис.

Друга половина XIX ст. характеризується появою значної кількості різних описів приватних, державних та церковних рукописних зібрань, зокрема, треба зазначити каталоги О.Х. Востокова, О.В. Горського, К.І. Невоструєва, І.І. Срезневського та ін. На жаль, тоді в описах головна увага приділялася текстологічним та мовним аспектам пам'яток. Зовнішній вигляд рукописної книги практично не досліджувався, в найкращому випадку вказувався тип письма та почерку, наявність ілюмінації. Першими, хто наголосив на необхідності комплексного опису рукопису, який включав би певний сталий набір відомостей, необхідних для вивчення тексту рукопису та історії його побутування, були видатні російські палеографи В.М. Ундольський та І.І. Срезневський.

В.М. Ундольський протягом життя збирав матеріали для написання фундаментальної праці під умовною назвою "Опыт славяно-русской палеографии, или науки определять время написания рукописей, правильно и бегло читать оные", яка мала б узагальнити його погляди на палеографічний опис рукопису. Дослідження не було закінчене: в архіві вченого збереглися деякі уривки та проспект видання, що дають уяву про структуру цієї праці⁶. Крім суто палеографічних аспектів опису, автор мав намір розглянути питання, пов'язані із зовнішнім описом рукописів. П'ятий розділ роботи В.М. Ундольський мав намір присвятити описуванню оправ, відповідно назвавши його – "О способе переплетания книг в разные времена (интродукторство), о переплетах: а) дощатом, б) в затылок, в) в кору, г) в материи и металле". На жаль, смерть автора не дозволила виконати цей задум.

Однак з часом необхідність подавати в археографічному описі певний набір відомостей про оправу (хоча й не як самостійного джерелознавчого об'єкта, а з метою обліково-охоронною) почала усвідомлюватися археографами, які глибоко вивчали рукописно-книжну культуру. Так, відомий археограф І.І. Срезневський у своїй статті, присвяченій аналізу роботи О.В. Горського та К.І. Невоструєва "Описание славяно-русских рукописей Патриаршей, ныне Синодальной библиотеки",

⁵ Уперше робота була опублікована В.Г. Анастасевичем в "Отечественных записках" за 1823 р. (кн. 33, 35, 39). Пізніше, в значно переробленому вигляді, вона увійшла до складу праці П.М. Строева "Описание рукописей монастырей Волоколамского, Новый Иерусалим, Саввина-Сторожевского и Пафнутиева-Боровского". – СПб.: ОЛДП, [1889]. – XVIII, 343 с.

⁶ РДБ, відділ рук., ф. 310 (Собр. Ундольского), № 1422.

спробував окреслити коло питань, які, на його думку, мають бути висвітлені при описуванні рукописних пам'яток. Зокрема, він вважав за необхідне подавати зовнішній опис рукопису, в якому обов'язково наводити опис оправи, якщо вона "хоча б скільки-небудь наближається за часом до написання рукопису"⁷. Пропозиції І.І. Срезневського не пройшли поза увагою археографів. Деякі з них почали вказувати на наявність оправи при описуванні рукописів, згоджуючись з важливістю її охоронної функції та облікового значення. І все ж відсутність ґрунтовних наукових розробок про оправу, усталених методик її опису і, відповідно, різнобій у термінології суттєво впливали на характер описів та їх повноту.

Найбільш рання робота, в якій нам вдалося виявити згадку про наявність оправ на рукописах, датується 1871 р. Це "*перечневая опись*" рукописного відділення Віленської публічної бібліотеки⁸, в якій наводиться стисла інформація про наявність оправи на 62-х рукописах з 82-х зазначених. Відомості про оправи в описових статтях подаються аж занадто стисло. Зазвичай, автор вказує, що рукопис "*переплетен*"⁹ або "*в переплете*"¹⁰. В окремих випадках автор зазначає наявність шкіряного покриття¹¹, застібок¹² або зав'язок¹³. Іноді фіксується фізичний стан оправи та наявність тиснення – "*в хорошем кожаном (с тисненными узорами) переплете*"¹⁴, "*переплет ветхий*"¹⁵, "*на досках кожного переплета вытиснуты золотом евангелисты и другие священные изображения*"¹⁶. Для оправ, що мають металеві накладні елементи (наріжники, середники, жуки), автор подає досить детальний їх опис, зазначаючи форму, розміщення на дошках оправи, а також сюжети, на них зображені¹⁷. Автор не вказує часу створення оправ, але у двох випадках, коли з тексту рукопису відомий рік оправлення, то у посиланнях відтворюється текст запису, що засвідчує цей факт¹⁸.

Опис рукописів Воскресенської Новоєрусалимської бібліотеки, опублікований кількома роками пізніше, також містить відомості про наявність оправи, що подаються в кінці кожної описової статті і зазначаються, в основному, для паперових рукописів¹⁹. Переважно вказується, що "*переплет корешковый*"²⁰ або "*переплет кожаный*"²¹. Лише в кількох випадках опис оправи починається фразою "*пере-*

⁷ Записки, поданные во второе отделение Академии наук о труде гг. Горского и Невоструева "Описание славяно-русских рукописей Патриаршей, ныне Синодальной библиотеки". 1. Записка И.И. Срезневского // Зап. Имп. АН. – СПб., 1868. – Т. 13. – С. 214–215.

⁸ *Гильтебрандт П.* Перечневая опись. I. Рукописи на церковно-славянском языке // Рукописное отделение Виленской публичной библиотеки, состоящей под августейшим покровительством его императорского величества государя наследника цесаревича Александра Александровича. – Вильна, 1871. – Вып. 1. – С. 1–66.

⁹ Там же. – Оп. № 17, 39, 41, 44, 50, 52, 54–56, 60, 66, 67, 69, 73, 75, 76, 78, 80, 82.

¹⁰ Там же. – Оп. № 11, 12, 28, 29, 31, 43, 45, 53, 57, 58, 69, 79, 81.

¹¹ Там же. – Оп. № 42, 19, Оп. № 46, 47, 49, 51, 59.

¹² Там же. – Оп. № 16, 27, 32–37, 44.

¹³ Там же. – Оп. № 70.

¹⁴ Там же. – Оп. № 3.

¹⁵ Там же. – Оп. № 21.

¹⁶ Там же. – Оп. № 23.

¹⁷ Там же. – Оп. № 3, 10, 15, 20, 22, 26.

¹⁸ Там же. – С. 37 і 45, посилання 2.

¹⁹ *Амфилогий*, архим. II. Рукописи на бумаге // Амфилогий, арх. Описание Воскресенской Новоєрусалимской библиотеки. – М., 1876. – С. 60–189.

²⁰ Там же. – Оп. № 3, 4, 9, 12–16, 21–25, 31–35, 41, 44, 46, 51–53, 59, 76–83, 86, 96, 98, 103, 105, 107, 115–123, 125, 130, 137, 142, 144–146, 148–149, 153, 155, 156, 162, 171.

²¹ Там же. – Оп. № 11, 18, 29, 31, 42, 54, 57, 62, 63, 71, 73, 88, 94, 97, 104, 128, 129.

плетено в..." з подальшим зазначенням матеріалу, в який оправлено рукопис – "папку", "бумажку", "в досках, малиновым плисом обложеньх", "малиновий бархат, по краям уже обтертый" тощо²². В деяких випадках автор дещо розширює або уточнює відомості про оправи. При наявності на оправах застібок вказується їх кількість, а також повна або часткова їх втрата – "с двумя застезжками", "с двумя застезжками из коих нижняя оторвана", "с одной застезжкой, а другая оторвана", "без застезжек"²³. Зазначається також наявність золотих обрізів – "с золотым обрезом"²⁴, "по обрезу вызолочено"²⁵. Іноді зазначається також фізичний стан оправ – "переплет ветхий", "довольно ветхий", "местами ветхий"²⁶. При відсутності оправи автор зазначає "без переплета в тетрадах"²⁷ або "связано в тетрадь"²⁸.

Такими ж короткими є описи оправ, що наводяться О. Родоським для рукописів Санкт-Петербурзької духовної академії²⁹. Для рукописів XVIII–XIX ст. автор тільки зазначає наявність на них складених оправ, які називає "корешковыми переплетами"³⁰. Для суцільнокартонних оправ XVIII ст. використовувався термін "в папку"³¹. Але, на відміну від попередників, автор також наводить коротке визначення фізичного стану рукопису або оправи, що передається прикметниками "крепкая" або "крепкий", а також відсутність частин оправи. Наприклад: "рукопись крепкая в коже с досками"³², "рукопись крепкая в корешковом переплете"³³, "рукопись крепкая в папке"³⁴, "в крепком кожаном переплете"³⁵, "обе книги крепкие – в политуре"³⁶, "без верхней крышки"³⁷, інколи подаються відомості про те, якою тканиною обтягнуті кришки оправи – "в корешковом переплете, обтянутом голубою парчевою материею", "в корешковом переплете, обтянутом шелковою материею"³⁸ тощо. Переважна більшість описуваних рукописів мала оправи з картонними кришками, очевидно тому в описі відзначалися лише дерев'яні кришки, названі автором "досками"³⁹. При описуванні автор також звертає увагу на обрізи фоліантів – фарбовані та золоті⁴⁰.

Взагалі, в роботах археографів рукописної книги кінця XIX – початку XX ст. відсутня методична єдність в описуванні оправ, вони мають лише зовнішнє охоронне значення, що є характерною рисою розвитку камеральної археографії періоду становлення цієї науки.

З описів, що містять відомості про оправи і побачили світ до 1903 р. – часу появи

²² Там же. – Оп. № 1, 2, 28, 143, 150–151.

²³ Там же. – Оп. № 37, 42, 109, 111, 124, 40, 30, 140.

²⁴ Там же. – Оп. № 47, 49, 50, 61, 65, 131.

²⁵ Там же. – Оп. № 126.

²⁶ Там же. – Оп. № 10, 26, 27, 58, 68, 113, 114.

²⁷ Там же. – Оп. № 170, 172, 174–176.

²⁸ Там же. – Оп. № 127.

²⁹ Родосский А. Описание 432-х рукописей, принадлежащих Санкт-Петербургской Духовной Академии и составляющих ее первое по времени собрание. – СПб., 1894. – 427 с.

³⁰ Там же. – Оп. № 59, 61, 62, 66, 67, 74, 82, 89, 94, 107, 117, 146, 162.

³¹ Там же. – Оп. № 25, 34, 35, 38, 45, 101, 120, 127, 149, 153, 170, 192.

³² Там же. – Оп. № 31, 51, 80, 86.

³³ Там же. – Оп. № 59, 61, 62, 66, 67.

³⁴ Там же. – Оп. № 87.

³⁵ Там же. – Оп. № 88.

³⁶ Там же. – Оп. № 68.

³⁷ Там же. – Оп. № 23.

³⁸ Там же. – Оп. № 60, 115.

³⁹ Там же. – Оп. № 13, 29, 46, 187.

⁴⁰ Там же. – Оп. № 23, 49, 36, 77, 106, 119, 185, 187, 278.

роботи П.К. Симоні⁴¹, необхідно виділити опис рукописної збірки П.І. Щукіна, складений О.І. Яцимирським⁴². У ньому відомості про оправу наводяться в останньому абзаці кожної описової статті. Характер опису багато в чому збігається з структурою опису, запропонованою згодом П.К. Симоні. Незважаючи на стислість опису, в ньому обов'язково вказується матеріал покриття, наявність тиснення, застібок та іншої металевої фурнітури, колір обрізу, якщо він пофарбований. Варте уваги те, що автор першим серед своїх колег почав наводити словесний опис тиснення, яким прикрашалися шкіряні оправы. В деяких випадках він навіть розкриває сюжет тиснення на оправі: *“в узорной рамке посредине в овале одноглавый орел”, “с тисненными в овалах, сильно поврежденными изображениями святителей”, “кожаный с тиснениями; по углам прямоугольника тиснены четыре зверя: лев, грифон, барс и единорог; в середине, в овале – орел, парящий над городом”, “кожаный с серебряными тиснениями; в узорчатой рамке тиснен орел, борющийся с драконом; под ними – город”*⁴³. Іноді за змістом середників навіть можна приблизно визначити місце оправлення рукопису⁴⁴.

На необхідності подальшого розвитку уніфікації наукового опису наголошував і видатний український та російський дослідник рукописів і давньої слов'янської літератури В.М. Перетц у своїй праці щодо раціонального опису давніх рукописів. Приділяючи важливе значення описові оправ, він пропонував як найкращий зразок такого опису роботу П. Симоні *“Опыт сборника сведений...”*⁴⁵, в якій вперше в Росії була обґрунтована потреба подачі коротких відомостей про оправу при описуванні рукопису і наведені *“Правила, которых следует держаться при описании старинных переплетов, и о собирании сведений о положении переплетного искусства в старое и новое время, и при воспроизведении с них снимков”*⁴⁶. Ці правила стали першими в Росії методичними рекомендаціями з описування оправ. У подальшому практично в усіх виданнях, присвячених опису рукописів, стали наводитися короткі відомості про оправы.

У 1904 р. вийшла робота О.Є. Бурцева *“Библиографическое обозрение древнеславянской и славянской письменности от XIV до начала XX вв.”*⁴⁷, в описових статтях якої наводяться короткі відомості про всі оправы досліджуваних рукописів. Інформація про оправы гранично коротка і мало чим відрізняється від тієї, що наводили його попередники, наприклад: *“переплет шагреновой кожи с золотым тиснением”, “в кожаном переплете, с медными застезками и синим обрезаем”*⁴⁸. Дещо

⁴¹ Симоні, 1903.

⁴² Яцимирский А.И. Опись старинных славянских и русских рукописей собрания П.И. Щукина, составленная А.И. Яцимирским. – М., 1896–1897. – [Вып. 1]. – 1896. – [4], 367, [2] с.; Вып. 2. – 1897. – [4], 267, [2] с.

⁴³ Там же. – Оп. № 16, 40, 42, 55.

⁴⁴ Короткий опис сюжетів тиснення, які наводяться в двох останніх цитатах, дає можливість припустити, що місцем створення цих оправ була, скоріш за все, Москва. Зазначені сюжети характерні для середників оправ Московського Печатного двору другої половини XVII – першої половини XVIII ст.

⁴⁵ Перетц В.Н. К вопросу о рациональном описании древних рукописей // Труды Тверского Областного Археологического Съезда. – Тверь, 1905. – С. 10.

⁴⁶ Симоні, 1903. – С. 245–258.

⁴⁷ Бурцев А.Е. Библиографическое обозрение древнеславянской и славянской письменности и других литературно-художественных памятников от XIV до начала XX вв.: В 4 т. – СПб., 1904. – Т. 3: Древние русско-славянские рукописи и рисунки духовного содержания. – [4]. 203 с., 34 вкл. л.

⁴⁸ Там же. – Оп. № 1039, 1051, 1060, 1085, 1089, 1090, 1095, 1100, 1098.

більше уваги приділяється оксамитовим оправам, що мають металеві накладки. Прикладом такого опису може служити оправа рукопису № 1027 – *“Переплёт евангелия малинового бархата; к верхней доске его прикреплено пять серебряных накладок разной величины, с цветными изображениями по золоту и с резными продольными полосками по фону. По углам, в четырех треугольных накладках, изображены евангелисты посредине, в крестообразном накладном медальоне, – распятие с предстоящими; над ним в продолговатой поперечной накладке – Матерь Божия; с другой стороны Иоанн Богослов и св. Логин. На нижней доске по углам помещены четыре поставки, в виде звезды; посредине распятие; обрез золотой; застежки серебряные”*⁴⁹. Наводячи відомості про оправи, автор, як і більшість його попередників, не вказує часу їх створення. Тільки для сучасних авторів оправ зазначається – *“в современном кожаном переплете с медными застежками”*⁵⁰ тощо.

І.Є. Євсєєв, описуючи рукописи, що зберігалися в орловських *“древлехранилищах”*⁵¹, вказує час створення тільки для окремих оправ, виготовлених у XVIII ст., при цьому описова стаття також гранично коротка – *“переплет XVIII в.”*, *“переплет кожаный XVIII в.”*⁵². Для рукописів, що мають сучасні авторів оправи, опис взагалі не наводиться. В деяких випадках автор зазначає – *“переплет поздний”* або *“переплет новый”*, маючи на увазі, що час написання рукопису і час створення оправи не співпадають⁵³. Також відмічаються оправи, що були поновлені в XIX ст.⁵⁴

Описуючи рукописи новгородської Софійської бібліотеки, Д.І. Абрамович⁵⁵ навіть виділяє опис оправи в окрему рубрику *“Переплет”*, розміщену після рубрики *“Орнамент”*. Автор дотримується певної уніфікації та послідовності при описуванні оправи. Обов'язково зазначається наявність дошок (дерев'яні чи паперові), чим обтягнуті (вказується матеріал, його якість та колір), наявність тиснення та фурнітури – жуків⁵⁶, наріжників, застібок. Вказується їх кількість, матеріал (залізо, мідь, срібло) і розміщення на дошках оправи, для застібок подається коротка характеристика – *“застежка-ремешок”*⁵⁷, *“двойные ремешки на дерев. штильках”*⁵⁸, *“двойные сыромятные ремешки с медными наконечниками и петельками”*⁵⁹, *“ремешки с медными петельками и задвижками”*⁶⁰ тощо. При наявності капталів зазначаються кольори ниток, якими їх виплітали⁶¹. В деяких випадках наводиться коротка характеристика фізичного стану оправи – *“переплет разбитый”*⁶², *“от переплета сохранилась верхняя доска (деревян., крытая сначала холстом, а потом черною*

⁴⁹ Там же. – Оп. № 1027.

⁵⁰ Там же. – Оп. № 1035, 1057, 1066, 1067.

⁵¹ Евсеев И.Е. Описание рукописей, хранящихся в Орловских древлехранилищах. – Орел, 1905–11906. – Вып. 1. – 1905. – VII, 172 с.; Вып. 2. – 1906. – С. 125–262.

⁵² Там же. – Оп. № 13, 53, 67.

⁵³ Там же. – Оп. № 57, 54.

⁵⁴ Там же. – Оп. № 62.

⁵⁵ Абрамович Д.И. Описание рукописей Санкт-Петербургской Духовной Академии: Софийская библиотека: В 3 вып. – СПб., 1905–1910. – Вып. 1. – 1905. – 141, LXXV с.; Вып. 2. – 1907. – 330 с.; 1907. – Вып. 3. – 1907. – 408 с.

⁵⁶ У кількох випадках Абрамович використовує терміни *“жуковини”* та *“жучки”* замість терміна *“жуки”*.

⁵⁷ Там же.. – Оп. № 82.

⁵⁸ Там же.. – Оп. № 1447, 1462.

⁵⁹ Там же. – Оп. № 1255.

⁶⁰ Там же. – Оп. № 1357, 1429, 1437, 1457, 1461.

⁶¹ Там же. – Оп. № 1255.

⁶² Там же. – Оп. № 1, 36, 41, 42, 79, 1319.

кожєю) и кусок нижней⁶³ – та ступінь збереженості її окремих елементів – “корешок – изорван”⁶⁴, “без корешка, со следами наугольников, жуков и застежек”⁶⁵, “на лицевой стороне исподней доски следы металлических наугольгиков и застежек”⁶⁶, “деревян. доски, крытые тисненой кожей (облупилась)”⁶⁷, “верхняя доска расколота”⁶⁸, “от застежки сохранился сыромятный ремешок”⁶⁹ тощо. Час створення оправи не подається, лише побіжно зазначається, що “переплет поздний”⁷⁰, “переплет давний”⁷¹ або “переплет очень давний”⁷².

Україна кінця ХІХ ст. мала кілька великих збірок рукописних книг, що зберігалися переважно у Львові, Києві та Ніжині. Початок їх цілеспрямованому описуванню був покладений видатними археографами М.І. Петровим⁷³, І.С. Свенціцьким⁷⁴, М.Н. Сперанським⁷⁵, С.І. Масловим⁷⁶, О.І. Лебедєвим⁷⁷, С.О. Щегловою⁷⁸. Майже всі ці роботи, крім робіт Петрова, для більшості описуваних рукописів містять короткі відомості про оправи. Вони скоріше реєструють наявність оправ, аніж подають їх опис. Навіть в цих гранично коротких описах оправ автори не дотримуються певної системи. Лише С.І. Маслов при описуванні рукописів бібліотеки Університету св. Володимира чітко дотримується певної уніфікації, зазначаючи

⁶³ Там же. – Оп. № 41.

⁶⁴ Там же. – Оп. № 1, 1321, 1322, 1327, 1419, 1421, 1444.

⁶⁵ Там же. – Оп. № 60.

⁶⁶ Там же. – Оп. № 1.

⁶⁷ Там же. – Оп. № 54.

⁶⁸ Там же. – Оп. № 82, 1326, 1420.

⁶⁹ Там же. – Оп. № 1318.

⁷⁰ Там же. – Оп. № 1, 30, 62, 68, 77, 79, 80, 82, 1318, 1319, 1343, 1350, 1429.

⁷¹ Там же. – Оп. № 6.

⁷² Там же. – Оп. № 4.

⁷³ *Петров Н.И.* Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – К., 1875–1879. – Вып. 1. – 1875. – [4], 280, [2] с.; Вып. 2. – 1877. – 281–542 с.; Вып. 3. – 1879. – 543–683, CVI с.; *Петров Н.И.* Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве. – М., 1891–1904. – Вып. 1. – 1891. – VIII, 321 с.; Вып. 2. – 1897. – [2], 294 с.; Вып. 3. – 1904. – 271 с. разд. паг.

⁷⁴ *Свенцицкий И.С.* Описание иноязычных и новейших карпатско-русских рукописей библиотеки Народного дома во Львове // Научно-литературный сборник “Галицко-русской материцы”. – Львов, 1904. – Т. 3, кн. 4. – С. 81–104; 1905. – Т. 4, кн. 1. – С. 108–149; *Свенцицкий И.С.* Церковно- и русско-славянские рукописи публичной библиотеки Народного Дома во Львове. – СПб., 1904. – 65 с. – (Отт. из: ИОРЯС. – 1904. – Т. 9. – Кн. 3. – С. 350–414); *Свенцицкий И.С.* Опись Музея Ставропигийского Института во Львове. – Львов, 1908. – XI, 248 с.; *Свенцицкий, 1904–1911.*

⁷⁵ Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине / Сост. под ред. М. Сперанского. – М., 1900 – [6], 143 с.; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине (Окончание) / Сост. М. Сперанским. – Нежин, 1901 – [2], VIII, 39 с.; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. Приобретения 1901–1903 гг. / Описание сост. М. Сперанским. – Нежин, 1903 – [2], 28 с.; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. Приобретения 1901–1905 гг. / Описание сост. М. Сперанским. – Нежин, 1905 – [2], II, 40 с.

⁷⁶ *Маслов С.И.* Обзор рукописей библиотеки Императорского Университета Св. Владимира. – К., 1910. – [2], 42 с.

⁷⁷ *Лебедев А.* Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии. – Саратов, 1916. – Т. 1. – 472 с.

⁷⁸ *Щеглова С.А.* Описание рукописей Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича. – Пг., 1916. – 112 с.

матеріал кришок та покриття оправи ("в досках, обтянутых кожей"⁷⁹, "в бумажном переплете"⁸⁰, "в картоне, обтянутом кожей"⁸¹ / пергаменом⁸² / полотном⁸³ / коленкором⁸⁴ / ситцем"⁸⁵, "в картонной обложке"⁸⁶, "в картонной папке"⁸⁷).

Час створення оправ зазначався лише в окремих випадках, коли автори могли більш-менш точно визначити хронологічні рамки виготовлення оправи – "дошки в шкірі початку XVII ст."⁸⁸, "в новейшем пергаменном переплете"⁸⁹, "в соврем. кожаном переплете"⁹⁰, "переплет современный рукописи – доски и кожа"⁹¹ або ступінь збереженості – "в бархатном переплете, передняя доска обгорела", "доски в коже с двумя застежками, которые оборваны", "в разбитом переплете"⁹², "переплет доски и кожа очень плохой сохранности"⁹³.

О.І. Лебедев, описуючи рукописи Церковно-археологічного музею при КДА, тільки зазначав наявність оправи, вживаючи в описі скорочення "перепл.". Більш розширена інформація наводилася ним тільки для деяких рукописних книг, оправи яких мають сюжетне тиснення. Його короткий опис зазначається в окремому абзаці після зовнішнього опису рукопису, що починається фразою "На переплете..." і далі має переважно такий вигляд: "вытеснено изображение распятия с предстоящими"⁹⁴, "тисненное изображение Богородицы с младенцем"⁹⁵, "тисненные изображения I. Христа, Богородицы, свв. и некоторых двенадцатых праздников (золотом)"⁹⁶, "тисненные изображения распятия в нескольких видах, ангелов и пр."⁹⁷ тощо. Іноді він навіть зазначав, на якій з кришок розташований вказаний сюжетний середник, вживаючи при цьому різні терміни: сторона, кришка, дошка⁹⁸.

Майже всі описи українських рукописних збірок, що вийшли до революції, писані російською мовою. Винятком є "Опис рукописів з колекції Ант. Петрушевича", зроблений І.С. Свенціцьким⁹⁹. Основна відмінність цього опису від згаданих вище в тому, що, описуючи оправи, І.С. Свенціцький використовує як українську палітурну термінологію ("оправа", "зшиток"), так і російську ("переплет", "обложка", "доски"). Вживані ним російські терміни відмінюються згідно з правилами української мови. При описуванні оправ автор не дотримується якоїсь певної системи у викладі інформації, що наводиться. В описах поряд з повними назвами

⁷⁹ Маслов, 1910. – Оп. № 2 (167), 7 (221), 12 (220), 33 (129), 52 (137), 56 (139).

⁸⁰ Там же. – Оп. № 5 (182), 10 (219), 11 (218), 14 (36)–16 (39), 19 (175), 44 (48).

⁸¹ Там же. – Оп. № 4 (31), 39 (34), 43 (460).

⁸² Там же. – Оп. № 65 (238), 86 (269).

⁸³ Там же. – Оп. № 29 (171).

⁸⁴ Там же. – Оп. № 31 (129).

⁸⁵ Там же. – Оп. № 37 (172), 40 (Лазар. 1).

⁸⁶ Там же. – Оп. № 37 (172).

⁸⁷ Там же. – Оп. № 68 (242)–71 (240).

⁸⁸ Свенціцький І. Бучацьке євангеліє: Палеографічний опис // Зап. НТШ. – 1911. – Т. 105, кн. 5. – С. 5–17.

⁸⁹ Маслов, 1910. – Оп. № 73 (193).

⁹⁰ Сперанский, 1905. – Оп. № 167.

⁹¹ Там же. – Оп. № 176.

⁹² Сперанский, 1901. – Оп. № 102.

⁹³ Сперанский, 1900. – Оп. № 4.

⁹⁴ Лебедев, 1916. – Оп. № 69.

⁹⁵ Там же. – Оп. № 120.

⁹⁶ Там же. – Оп. № 45.

⁹⁷ Там же. – Оп. № 42.

⁹⁸ Там же. – Оп. № 29, 50, 79, 217, 151, 302, 374.

⁹⁹ Свенціцький, 1904–1911.

термінів вживаються їх скорочення, наприклад: "переплет"¹⁰⁰ – "прп."¹⁰¹, "оправа"¹⁰² – "опр."¹⁰³, "оправ."¹⁰⁴, "доски" – "дос."¹⁰⁵, "дошки"¹⁰⁶ – "дош."¹⁰⁷, "шкіра"¹⁰⁸ – "шк."¹⁰⁹, "шкір."¹¹⁰. Іноді в описах замість терміна "переплет" автор вживає термін "оправа". Судячи з структури цих описів, яка збігається, можна припустити, що автор вживає обидва терміни як синоніми, але стислість описів не дає можливості відразу, без вивчення цих оправ *de visu*, стверджувати це напевно. Зазвичай, Свенціцький не наводить конструктивних особливостей обробки кришок оправ, крім кількох випадків, коли в описах зазначається, що дошка "рівчаста"¹¹¹, тобто має жолобки на торцях кришки. Взагалі в дореволюційних описах ніколи не зазначали їх наявність на кришках оправ.

Як бачимо, в кінці XIX – на початку XX ст. практика наведення короткої інформації про давні оправы при виданні каталогів та описів збірок і колекцій рукописних книг стає загальноживаною. Як правило, археографи при описуванні оправы зазначали матеріал кришок та покриття, наявність тиснення, наріжників, жуків, окладів, застібок та ступінь збереженості тих чи інших елементів оправы. Деякі з них наводять короткий опис сюжетів тиснення та відмічають наявність капталів (переважно вказуються кольори ниток, якими виплітався каптал) та колір фарбованих обрізів. Час створення оправ найчастіше авторами не зазначається зовсім.

Така практика описування оправ зберігається і за радянських часів. Вперше спроба зробити уніфікований опис для оправ будь-якого часу була здійснена С.О. Клепиковим для каталогу мініатюр, орнаменту і гравюр збірок Троїце-Сергієвої лаври та Московської духовної академії¹¹². Опис оправ виділений в окрему рубрику, в якій зазначається час створення оправ, вид оправы (шкіряна чи напівшкіряна), наявність тиснення і його характер. Для оправ кінця XV – першої половини XVII ст. С.О. Клепиков наводить більш детальний опис згідно з власною систематизацією оправ за зовнішнім оформленням та розміщенням оздоблення на кришках, роблячи посилання на виділені ним групи оправ та схеми розміщення оздоблення на оправах, які наведені ним в альбомі до статті "Орнаментальные украшения переплетов конца XV – первой половины XVII веков в рукописях Троице-Сергиева монастыря", опублікованої в тому ж номері "Записок отдела рукописей ГБЛ"¹¹³. В разі, якщо

¹⁰⁰ Свенціцький, 1904–1911. – Ч. 2. – Оп. № 22 (167), 47 (54); Ч. 3. – Оп. № 2 (30), 17 (125), 82 (37).

¹⁰¹ Там само. – Ч. 3. – Оп. № 57 (23), 76 (33), 81 (38), 87 (123), 89 (150), 98 (124), 100 (16), 102 (19).

¹⁰² Там само. – Ч. 2. – 1 (69), 35 (194); Ч. 3. – Оп. № 12 (185), 15(253), 16 (120), 51 (21), 55 (18), 69 (25), 115 (229).

¹⁰³ Там само. – Ч. 3. – Оп. № 41 (117), 42 (115), 51 (21), 56 (19), 62 (81), 75 (39), 109 (132), 130 (48), 132 (80).

¹⁰⁴ Там само. – Ч. 2. – Оп. № 9 (59), 19 (108), 13 (236); Ч. 3. – 122 (149).

¹⁰⁵ Там само. – Ч. 2. – Оп. № 6 (76), 13 (102); Ч. 3. – Оп. 29 (14), 31 (116).

¹⁰⁶ Там само. – Ч. 3. – Оп. № 61(43), 84 (90), 115 (229).

¹⁰⁷ Там само. – Ч. 2. – Оп. № 44 (196), 47 (54); Ч. 3. – Оп. № 54 (40), 56 (19), 62 (81), 83 (15).

¹⁰⁸ Там само. – Ч. 2. – Оп. № 1 (69), 6 (76), 20 (131), 21 (210).

¹⁰⁹ Там само. – Ч. 2. – Оп. № 4 (27), 16 (105); Ч. 3. – Оп. № 115 (229), 122 (149).

¹¹⁰ Там само. – Ч. 3. – Оп. № 124 (51), 136 (164).

¹¹¹ Там само. – Ч.3. – Оп. № 107 (122), 108 (144), 109 (132).

¹¹² Каталог миниатюр, орнамента и гравюр собраний Троице-Сергиевой Лавры и Московской духовной академии / Сост. Т.Б. Ухова; Описание переплетов сост. С.А. Клепиков // Зап. ОР / ГБЛ. – М., 1960. – Вып. 22. – С. 74–194.

¹¹³ Клепиков, 1960.

схема тиснення на описуваній оправі має деякі відмінності від наведених автором схем, вони також відмічаються в описі. При наявності на оправах накладних елементів (наріжників, середників, жуковин, застібок) наводиться їх зовнішній вигляд, розміщення на кришках та ступінь збереженості. Обов'язково вказується на наявність поновлених частин оправ (нові корінці та заплати на покритті, нові застібки тощо). До каталогу увійшли тільки описи оправ рукописів, що мають художнє оформлення, а всі інші оправы XIV–XVII ст. з цих збірок наведені автором в Додатковому списку¹¹⁴, що вміщений після каталогу.

З великої кількості друкованих описів рукописних збірок, що вийшли в СРСР до 1976 р., слід згадати роботу Я.М. Шапова "Востоочнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики"¹¹⁵, в якій, на наш погляд, опис оправы подано найбільш повно: крім матеріалів, з яких зроблена оправа, наводиться її характеристика ("переплет первоначальный"¹¹⁶, "заказной Станислава Замойского"¹¹⁷, "простой"¹¹⁸, "французской работы нач. XIX ст."¹¹⁹, "новый"¹²⁰, "поновлен, использована старая кожа с большим количеством тиснений"¹²¹, "русский старообрядческий XIX в."¹²²), вказуються конструктивні особливості виготовлення оправы ("доски в обрез с желобком"¹²³, "в обрез, со скошенными торцами крышек"¹²⁴, "в обрез с ложбинками"¹²⁵, "толстые доски... с рантами"¹²⁶, "обороты крышек не заклеены"¹²⁷), а також ступінь збереженості окремих частин оправы та наявність реставрованих частин ("одна застежка утрачена"¹²⁸, "следы застежек и квадратных накладных средников на обеих крышках"¹²⁹, "сохранилась нижняя крышка и часть верхней"¹³⁰, "фрагмент железной застежки"¹³¹, "кожа порвана"¹³², "корешок реставрирован, покрыт отдельным куском кожи"¹³³, "реставрирован (в XVIII в.), с вторичным корешком"¹³⁴, "реставрирован в XIX в. с использованием старой кожи с тиснением"¹³⁵). У разі наявності металевої фурнітури подається її

¹¹⁴ Дополнительный список переплетов в рукописях собрания Троице-Сергиевой Лавры и Московской духовной академии / Сост. С.А. Клепиков // Зап. ОР / ГБЛ. – М., 1960. – Вып. 22. – С. 196–203.

¹¹⁵ Востоочнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики: В 2 ч. / Сост. Я.Н. Шапов. – М., 1976. – Ч. 1. – 163 с.; Ч. 2. – 206 с.

¹¹⁶ Там же. – Ч. 1. – Оп. № 1, 6, 7, 24, 31; Ч.2. – Оп. № 233.

¹¹⁷ Там же. – Оп. № 2, 12, 16.

¹¹⁸ Там же. – Оп. № 20.

¹¹⁹ Там же. – Оп. № 27.

¹²⁰ Там же. – Оп. № 30.

¹²¹ Там же. – Оп. № 34.

¹²² Там же. – Оп. № 45.

¹²³ Там же. – Оп. № 1,7.

¹²⁴ Там же. – Оп. № 4, 5.

¹²⁵ Там же. – Оп. № 6; Ч. 2. – Оп. № 233.

¹²⁶ Там же. – Оп. № 11.

¹²⁷ Там же. – Оп. № 7.

¹²⁸ Там же. – Оп. № 3.

¹²⁹ Там же. – Оп. № 4.

¹³⁰ Там же. – Оп. № 52, 147.

¹³¹ Там же. – Оп. № 20.

¹³² Там же. – Оп. № 24.

¹³³ Там же. – Оп. № 5.

¹³⁴ Там же. – Оп. № 8.

¹³⁵ Там же. – Оп. № 61, 63.

докладний опис. Час створення вказується тільки для оправ XIX ст.¹³⁶, в окремих випадках, коли автор впевнений в часі створення, зазначається дата і для оправ XVII¹³⁷ та XVIII ст.¹³⁸ При описуванні тиснення найбільш детально описується те, що міститься на давніх оправах. Зазначається його розташування на кришках оправи, розкриваються сюжети на басмах, середниках, накатках і косинцях та наводяться відтиснуті на оправах написи. Це була єдина спроба розкриття сюжетів елементів тиснення оправи, що була здійснена в радянській археографії.

Методичні рекомендації С.О. Клепікова з описування давніх ужиткових оправ¹³⁹ були взяті за основу при створенні Зведеного каталогу слов'яно-руських рукописів, що зберігаються в СРСР¹⁴⁰. Оправи, наведені в каталозі, характеризувалися з огляду на час їх створення, матеріал, художнє оздоблення та збереженість. Обсяг наведеної в описових статтях інформації про оправи залежав від рівня підготовки археографів, які брали участь в його укладанні, тому опис давніх оправ міг бути як зовсім коротеньким – *“доски в тисненой коже”* або *“доски в коже с тиснением”*¹⁴¹, так і більш детальним і розширеним¹⁴². Оправи з окладами та різними накладками, незалежно від часу створення, описувалися досить детально¹⁴³. Основна увага при описуванні зверталася на давні оправи (XIII–XVI ст.), тому описи оправ XVII–XX ст. переважно є зовсім коротенькими¹⁴⁴. В деяких випадках, коли археограф не міг встановити час створення оправи, зазначалося, що *“переплет древний”*, *“переплет поздний”* або *“переплет древний, но моложе рукописи”*, але таких випадків не багато. На жаль, відсутність узгодженої термінології з інтролігаторства та палітурництва і чіткого розмежування у використанні ряду близьких за значенням понять призвели до того, що в описових статтях зведеного каталогу різні терміни визначаються однаковим поняттям, а різні поняття – одним терміном. Наприклад, як рівнозначні терміни використовуються в описах слова *“маугольник”*¹⁴⁵, *“угольник”*¹⁴⁶, *“уголок”*¹⁴⁷ у значенні накладного елемента, що кріпився на кутах кришок, а слова *“шпенек”*¹⁴⁸, *“штырь”*¹⁴⁹, *“спень”*¹⁵⁰ – у значенні частини застібки, на яку застібається накидна частина застібки – ремінь, що закінчується петлею або кільцем.

Від часу виходу методичних рекомендацій Клепікова такий опис, іноді коротший, іноді більш розширений, стає традиційним при описуванні будь-яких рукописних книг не лише в СРСР, а й в інших країнах, де зберігаються слов'янські рукописні книги. Наприклад, Р. Клемінсон у “Зведеному каталозі кириличних ру-

¹³⁶ Там же. – Оп. № 12, 23, 42, 44, 70, 48, 51, 56, 57, 86, 88, 91; Ч. 2. – Оп. № 104, 148, 182, 207, 226, 235, 236, 238.

¹³⁷ Там же. – Оп. № 26; Ч. 2. – Оп. № 101, 210.

¹³⁸ Там же. – Оп. № 9, 13, 20, 76; Ч. 2. – Оп. № 218.

¹³⁹ Клепиков, 1976. – С. 51–77.

¹⁴⁰ Сводный каталог, 1984.

¹⁴¹ Там же. – Оп. № 192, 206, 241.

¹⁴² Там же. – Оп. № 31, 62, 67, 92, 109, 155, 436.

¹⁴³ Там же. – Оп. № 51, 52,

¹⁴⁴ Там же. – Оп. № 12, 30, 36, 47, 56, 59, 112, 119, 208, 267, 433, 469, 473.

¹⁴⁵ Там же. – Оп. № 5, 227.

¹⁴⁶ Там же. – Оп. № 31.

¹⁴⁷ Там же. – Оп. 272, 275.

¹⁴⁸ Там же. – Оп. № 49, 72, 103, 122, 158, 214, 243, 449.

¹⁴⁹ Там же. – Оп. № 187, 272, 384, 428.

¹⁵⁰ Там же. – Оп. № 145.

кописів з британських та ірландських колекцій” повторює структуру опису, запропоновану російським ученим, додавши до неї лише розмір кришок оправи – висоту і ширину¹⁵¹.

Основними атрибутами оправи, необхідними для археографічного опису, на сучасному етапі вважаються: розмір оправи, матеріал покриття та кришок, колір покриття, наявність металевих прикрас, тиснення. Іноді для оправ з дерев'яними кришками зазначають наявність жолобків та відповідність їх розміру розмірові блока. Бажано, щоб оправа мала хоча б приблизне датування. На жаль, у більшості каталогів, що виходили раніше і виходять зараз, такий опис і досі є реєстраційним, тобто таким, що лише фіксує основні елементи оправи.

Єдине виявлене нами видання, в якому була здійснена спроба навести детальний опис оправ XII–XVIII ст., – це брошура “Візантійська та європейська традиція в мистецтві книг Стародавньої Русі”¹⁵². Її укладач О.М. Шварц подає опис 28-ми рукописних книг із зібрання БАН. В описових статтях, крім конструктивних особливостей оправ, наводиться детальний опис схеми розташування тиснення та накладних елементів на кришках, зазначаються форма та сюжети, використані для тиснення басм. Вказуються також особливості виготовлення капталу, колір та вид ниток, використаних для нього.

Вивчення оправ рукописних книг (особливо це стосується пам'яток другої половини XVI – першої половини XVII ст.) нерозривно пов'язане з дослідженням кирилических стародруків, адже оправи для тих й інших робилися одними майстрами. Стародрукована книга увібрала в себе все краще, що було створено зусиллями кількох поколінь майстрів рукописної книги. Не випадково ж оправи рукописної і стародрукованої книги цього періоду не відрізняються конструктивно. Таке одночасне співіснування рукописної та друкованої книг в деяких випадках може надати велику допомогу при дослідженні як рукописів, так і стародруків: за конструктивними особливостями оправ та характером прикрас, що їх використовувала певна інтралігаторська (палітурна) майстерня при оправленні книг, можна більш-менш точно визначити походження рукописної книги, особливо якщо вона має “рідну” (первинну) оправу, або простежити її міграцію.

На жаль, радянські книгознавці також практично не вивчали оправи кирилических стародруків. Основна увага була направлена на пошук, реєстрацію та опис білоруських, російських й українських стародруків, що збереглися до нашого часу. При їх описуванні основна увага приділялася повноті та цілісності тексту пам'ятки, наявності оздоблення (гравюр). На оправу уваги майже не звертали. З часом приходить усвідомлення, що оправа стародруку може мати певне значення для історії його побутування. В каталогах стародруків, що виходять в 70–80-х роках, до описової статті все частіше включають короткий опис оправи. За формою він багато в чому нагадує опис оправ, свого часу запропонований С.О. Клепиковим для рукописних книг. Найбільш яскравим зразком такого опису є каталог кирилических книг з фондів Наукової бібліотеки Московського університету¹⁵³. Описові статті гранично короткі: при описуванні оправи зазначаються матеріал кришок та по-

---

¹⁵¹ A Union Catalogue of Cyrillic Manuscripts in British and Irish Collections / Compiled by R. Cleminson. – London: School of Slavonic and East European Studies, University of London, 1988. – 352 p.

¹⁵² Византійская и европейская традиция в искусстве книги Древней Руси: Тисненные переплеты XII–XVII в. / Сост. Е.М. Шварц; Международная ассоц. библиофилов. – СПб.: БАН, 1994. – 21 с. – (текст на русск. и франц.яз.).

¹⁵³ Поздеева И.В., Кашкарова И.Д., Леренман М.М. Каталог книг кириллической печати

криття, час виготовлення і характер оправи, фіксується наявність тиснення, металева фурнітура, оздоблення обрізів, але не наводиться їх характеристика. Також вказується наявність та характер застібок. У деяких випадках зазначається стан збереженості оправи або окремих її елементів.

У подальшому такий опис (більш або менш розширений) стає традиційним для переважної кількості каталогів стародруків. Іноді упорядники каталогів зазначають розміщення тиснення на кришках, його характер та розкривають зміст сюжетних середників і косинців¹⁵⁴. У випадках, коли є сумнів відносно дати виготовлення оправ, час їх створення не зазначається¹⁵⁵. Найчастіше час створення наводиться для оправ XVII–XX ст.¹⁵⁶

Окладні та оксамитові оправи з металевими накладками (наріжниками, середниками та іншими оздобками) на відміну від оправ побутових, як правило, відмічаються як в каталогах рукописних книг, так і в каталогах стародруків. При їх описуванні зазначають не тільки використані матеріали та техніки їх обробки, але й розкривають релігійні сюжети, використані при оздобленні, та їх розміщення на окладі. Іноді в каталогах навіть відтворюють зовнішній вигляд деяких окладів або їх частин¹⁵⁷.

На конструктивні особливості оправ при описуванні стародруків увагу не звертали зовсім. Єдиним українським виданням, в якому була зроблена спроба навести порівняно детальний опис конструкції оправи стародруку, стала невеличка брошура з описом 3-х видань Ф. Скорини з фондів ЦНБ АН УРСР¹⁵⁸. Незважаючи на деякі стилістичні недоліки у викладі тексту опису, він дає певне уявлення про конструктивні особливості та оздоблення зазначених оправ.

Незважаючи на безумовний прогрес у описуванні оправ та усвідомлення всіма джерелознавцями необхідності їх вивчення, опис оправи в археографії й досі не виважений за складом, характером та формою, термінологічні питання не з'ясовані та не узгоджені.

3.2. Основні принципи кодикографічного аналізу оправи і кодикологічна структура опису

Комплексне вивчення рукописної книги як системи було розпочате Л.А. Дубровіною в монографії "Кодикологія та кодикографія української рукописної книги"¹⁵⁹, в якій рукописна книга розглядається як соціальна система, що постійно відчуває духовний вплив своєї доби. Усі її складові одночасно виступають і як сукупність

XV–XVII вв. Научной библиотеки Московского университета. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 360 с.: ил.

¹⁵⁴ Каталог стародрукованих книг, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві. 1494–1764 рр. / Упоряд. Г.В. Боряк та ін. – К., 1998. – 208 с.

¹⁵⁵ Там само; Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. Стародруки XVI–XVIII ст.: Каталог. / Упоряд., авт. тексту М.М. Кубанська-Попова. – К.: Мистецтво, 1971. – 79 с., 59 іл.

¹⁵⁶ Колекція кириличних стародруків із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського: Каталог – К., 1998. – 216 с.

¹⁵⁷ Колекція старопечатных книг XVI–XVII вв. из собрания М.И. Чуванова: Каталог. – М.: ГБЛ, 1981. – С. 16–17, рис. 19–23; *Кубанська-Попова, 1971.* – Оп. 15, 16, 23–27, 51, 56, 59–65, 68, 72, 76, 85, 98–103, 113, 115, 120, іл. 48–59.

¹⁵⁸ Книги Франциска Скорини у зібранні Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР / Укл. І.О. Ціборовська-Римарович та ін. – К., 1991. – С. 22–24, 27, 28–29.

¹⁵⁹ *Дубровіна, 1992.*

більш простих елементів, або підсистем, серед яких належне місце посідає оправа.

Генетичні основи природи кодексу – як рукописного, так і друкованого, на думку Л.А. Дубровіної, окреслюються певним колом суттєвостей його як джерела, тобто *формою* (структура книги як системи); *змістом* (ідеї, що закладені в основу створення книги як системи, її комплексна джерелознавча сутність); *призначенням* (соціальні функції книжного джерела); *історією кодексу* (походження та існування, впливи середовища під час побутування кодексу та вплив кодексу на духовний розвиток суспільства)¹⁶⁰.

Суттєвими характеристиками будь-якої системи, в тому числі і оправи як підсистеми кодексу та стародруку, є цілісність і сталість – фактори упорядкування її численних книжкових ознак, елементів і компонентів. Сталість структури – це сталість зовнішньої та внутрішньої форм, що знаходять своє вираження в структурі оправи. Але не менш важливим фактором її існування є мінливість як засіб постійної адаптації до умов середовища, в якому побутує книга.

Бібліопегістика¹⁶¹ як наука, на нашу думку, концентрує свої завдання у сфері вивчення через форму та зміст проблеми *походження, призначення та історії* у взаємодії з системою вищого рівня – книжно-рукописною традицією та культурою певної доби. Ми розглядаємо період історії книги, що був пов'язаний з оправою як складовою частиною та стародруку.

Зовнішня та внутрішня структура оправи знайшла відображення у її формі, яка складається з таких основних компонентів, як “кришки”, “покриття”, “блок”, “форзац”, “фурнітура”, “оздоблення”, що мають тенденцію змінюватися з часом.

Під зовнішньою кодикологічною структурою ми розуміємо будову та розташування матеріальних компонентів кодексу, що зберігають його цілісність; під внутрішньою – принципи організації та передачі інформації кодексу для вираження його змісту.

Основними структурно-матеріальними і структурно-інформаційними компонентами опису оправи, перш за все, є:

1. **Розмір оправи** (довжина x ширина x товщина).
2. **Загальнотехнологічний тип оправи** (м'яка, жорстка).
3. **Кришки** (розмір, матеріал, конструктивні особливості конфігурації).
4. **Покриття кришок або блока** (для м'яких оправ) (суцільне чи складене покриття, матеріал та колір).
5. **Блок** (форма корінця, вид капталу, спосіб шиття, оздоблення обрізів).
6. **Форзац** (наявність чи відсутність, вид форзаца).
7. **Фурнітура** (застібки, зав'язки, різні накладні елементи, їх розміщення та техніка виконання).
8. **Оздоблення оправи** (характер оздоблення та його різновиди).

Ці матеріальні компоненти зовнішнього вигляду визначають і поняття *внутрішнього змісту* підсистеми “оправа”, який характеризується через:

Датування оправи (період, століття, десятиліття, точна дата).

Походження (локалізація, майстри, майстерні, реставратори).

Вигляд (первинна, непервинна, виготовлена заново, реставрована, використано оправу іншого рукопису, відновлена, реконструйована).

Технічну класифікацію (тип, враховуючи призначення та походження, вид, підвид тощо).

¹⁶⁰ Там само. – С. 110.

¹⁶¹ Під терміном “бібліопегістика” мається на увазі спільна для кодикології та книгознавства галузь науки про книгу, що вивчає історію, техніку та мистецтво оздоблення оправи як пам'ятки декоративно-прикладного мистецтва певної історичної доби.

Стиль оздоблення (мистецтвознавча характеристика).

Отже, остаточною метою опису структурно-матеріальних складових оправи спрямована на виявлення даних змістовного характеру – датування, походження, класифікацію, визначення стилю тощо. Але система наукового опису передбачає і аналіз матеріального стану, і знання основних етапів розвитку оправи, які досі практично не вивчені. Всебічне дослідження оправи – справа об'єднаних зусиль дослідників різного профілю: кодикологів, книгознавців, мистецтвознавців, матеріалознавців, реставраторів та ін. Найбільш актуальний напрям пов'язаний з кодикографічним аналізом оправи як джерелознавчого об'єкта бібліопегістики, формуванням її термінологічного інструментарію, систематизацією знань про оправу, і, як практичний результат, – визначенням методик опрацювання оправи при археографічному, кодикологічному, книгознавчому описі книги. Основні зусилля були сконцентровані на визначенні структурно-матеріальних і структурно-інформаційних компонентів оправи, незалежно від часу та місця створення. Необхідність розробки універсальної методики, що відображала б аналіз структурно-матеріальних і структурно-інформаційних компонентів не лише сучасного стану оправи, а й прагнула б до реконструкції її первинного вигляду, – безперечно, одне з найактуальніших питань сучасного дослідження оправи. Вона дозволить зібрати емпіричний матеріал про найдрібніші конструктивні деталі оправи, матеріал її складових та відтворити основні етапи історії розвитку оправи на українських землях з часів сивої давнини.

Послідовність процесу виготовлення оправ лишалася відносно незмінною протягом століть. Змінювалася, перш за все, техніка опрацювання – набір конструктивних ознак, характерних для книг, опрацьованих у певні хронологічні періоди. Розглядаючи конструктивні особливості оправ того чи іншого періоду, необхідно звертати увагу на ті складові елементи книги, конструкція яких була різною для кожного періоду: оправа – кришки, покриття, оздоблення оправи, металева фурнітура, в книжному блоці – каптал, шиття блока, його обробка та кріплення до кришок.

При створенні розгорнутої структури кодикографічного опису необхідно вивчати технологічні процеси виготовлення оправи та спиратися на них. У найбільш узагальненому вигляді вони розподіляються за декількома етапами, а саме:

1. Процес підготовки рукопису до опрацювання після закінчення переписування тексту та його оздоблення складається з брошурування (фальцювання) окремих аркушів рукопису у зшитки, які потім послідовно підбиралися за сигнатурами та кустодами згідно із змістом.

2. Підібрані зшитки майбутньої книги зшивалися разом в одне ціле – книжний блок. Способи шиття і кріплення блока до кришок надзвичайно різноманітні, але мало вивчені.

3. Після закінчення шиття та обробки корінця виконувалося обрізування країв аркушів рукопису. Воно характерне лише для паперових кодексів. Краї зшитків книжного блока в пергаменних рукописах не обрізалися, а тільки рівнялися після шиття по передньому (бічному) обрізу. Залежно від техніки опрацювання корінець блока або обклеювали полотном, пергаментом чи папером, або тільки проклеювали клеєм. Завершальним процесом обробки блока було оздоблення обрізів. Пергаменні обрізи не оздоблювалися, що було пов'язане з фізичними властивостями пергамену. На східнослов'янських землях фарбування обрізів з'являється в XV ст., дещо пізніше в кінці XVI – на початку XVII ст. обрізи починають визолочувати. На оправах, виконаних за візантійською технікою опрацювання, оздоблення обрізів виконувалося після прикріплення кришок до блока та обрізування, а при західноєвропейській техніці навпаки – спочатку блок обрізувався, а потім до нього кріпилися кришки. Спосіб кріплення кришок, як і їх конфігурація та розмір, також

залежали від техніки оправлення. Кришки виготовлялися з добре висушеного дерева, а в XVII ст. замість дерева все частіше починають застосовувати картон.

4. Після цього на корінець кріпився каптал, який виплітався з ниток одного або кількох кольорів і міг мати як дуже простий, так і надзвичайно вишуканий вигляд. На східнослов'янських землях каптали на оправах до XVI ст. включно мають досить специфічний вигляд, що одразу вирізняє їх серед більш пізніх оправ: всі каптали мали так звані губочки, і стібки при виплітанні капталу розміщувалися горизонтально (так званий ісламський каптал) або під кутом 45° (візантійський каптал).

5. Потім зовнішня поверхня кришок разом з корінцем книжного блока покривалася (обтягувалася, поволочувалася)¹⁶² шкірою або тканиною.

6. Щоб запобігти деформації пергаментних аркушів книги від негативного впливу зовнішнього середовища, до кришок оправи прикріплювалися застібки, які у закритому стані стягували книжний блок і жорстко фіксували пергаментні аркуші. З часом ця традиція перейшла на паперові рукописи і збереглася майже до XX ст., переважно в оправах богослужбових книг.

7. Заключним процесом виготовлення оправи було її оздоблення у різних техніках. Основними видами оздоблення на східнослов'янських оправах були сліпе тиснення, тиснення золотом або одночасне поєднання обох видів тиснення. Іноді при оздобленні оправ застосовували накладні елементи (жуки, наріжники, середники, різноманітні накладки). Найбільш розкішним видом оздоблення, що застосовувався на східнослов'янських оправах, був оклад¹⁶³. Ним оздоблювалися лише на престольні євангелія та апостоли, тобто ті книги, що зберігалися у вітварі і використовувалися в особливо урочистих випадках, а також книги, принесені приватними особами в дар монастиреві або церкві. Оклад як найбільш розкішний вид оздоблення літургійної книги зберігся до сьогодення, але використовується тільки у виняткових випадках.

Конструктивно-технологічний процес виготовлення оправ лишався відносно незмінним протягом кількох століть, і лише з появою картону в XVII ст. відбуваються деякі зміни, пов'язані, головне, з способом кріплення оправи до книжкового блока¹⁶⁴.

Тому конче важливою є найретельніша увага до різноманіття форм і методів оправлення та оздоблення на цих етапах, комплексний аналіз загального та особливого в оправі, пов'язаний власне з її функціями. Форма кришок, їх розмір та конфігурація, способи кріплення блока, засоби оздоблення тощо в різні історичні періоди і в різних історико-географічних областях, навіть і при поширенні взаємовпливів технік, мають свої відмінності, що може бути суттєвим при вивченні історії побутування рукописної книги. Так, для рукописних книг пізнішого часу характерними є каптали, що не заходили на кришки. Стібки при виплітанні капталу розташовувалися перпендикулярно обрізові. Для східнослов'янських шкіряних побутових оправ найбільш характерним видом оздоблення було тиснення (сліпе, золотом чи сріблом або поєднання вказаних видів одночасно) та поєднання тис-

¹⁶² У рукописах зустрічаються інші назви цього процесу: "обложить", "облочить".

¹⁶³ Оклад у рукописних джерелах також має назву "изукрашенный плащ".

¹⁶⁴ Зміни торкнулися, перш за все, способу кріплення кришок до блока. З появою фабричного виробництва у XIX ст. оправу починають робити окремо від блока у вигляді папки, в яку потім вставлявся книжний блок. Це дозволило в подальшому автоматизувати процес виготовлення оправ, що значно зменшило вартість книг і, в свою чергу, сприяло їх широкому розповсюдженню.

нення з металевими накладками (фурнітурою). Металеві накладки зустрічаються вже на найдавніших оправах XIII ст., що збереглися до нашого час. Наявність обрізу на пергаментних рукописах є прямою вказівкою на те, що вони мають пізнішу оправу. Тому численні – і навіть дрібні, але суттєві ознаки можуть бути покладені в основу класифікації та ідентифікації оправ і кодексів.

Такий підхід пояснює деталізацію та ієрархічне структурування всіх елементів оправи в кодикологічній схемі, що відштовхується від її матеріальної структури. Чим детальнішим є опис, тим більше підстав для вірогідної оцінки історичного розвитку оправи.

3.3. Термінологічні дефініції інтролігаторства

Вивчення давніх оправ східнослов'янських рукописів паралельно супроводжувалося збиранням та уніфікацією палітурної термінології, що вживалася майстрами при оправленні рукописних книг та стародруків. Незважаючи на те, що східнослов'янську книгу, зокрема українську, як явище культури вивчають вже досить давно й ґрунтовно не лише книгознавці, а й широке коло фахівців з інших спеціальностей (філологи, історики, мистецтвознавці, філософи), вичерпний та вмотивований лексичний рівень щодо історії, техніки й мистецтва оправи та усталений термінологічний ряд ще вимагають певних узгоджень. Нині склалася ситуація, коли поняття та терміни, які використовують дослідники книги, подекуди навіть знаходяться у протиріччі між собою, що не сприяє розвитку наукових знань у галузі історії оправи. Робота над підготовкою Зведеного каталогу слов'яно-руських рукописів значною мірою активізувала інтерес українських книгознавців та кодикологів до вивчення давніх оправ східнослов'янських рукописних книг і окреслила одну з основних проблем у цій галузі, а саме – формування єдиної системи наукових визначень та понять.

Переважає більшість базових для книгознавства та кодикології термінів запозичена з професійної лексики ремесел, що мали безпосереднє відношення до виготовлення книг – книгописання, інтролігаторства (палітурництва), друкарської справи тощо.

Досліджуючи українську ремісничу термінологію з інтролігаторства та палітурництва, слід врахувати, що переважна більшість цих термінів має іншомовне походження, переважно грецьке, латинське, німецьке та французьке, і увійшли вони до української мови як безпосередньо з цих мов, так і через посередництво російської та польської, тобто мов тих держав, під владою яких довгий час знаходилася значна частина українських земель. Крім того, перебування у складі різних країн викликало те, що в окремих регіонах України сформувалася своєрідна термінологія, коли деякі загальноживані інтролігаторські та палітурні терміни мають декілька еквівалентів одного синонімічного значення і навпаки – один і той самий термін у сусідніх регіонах України застосовували в різних значеннях. За радянських часів дослідження та описування рукописних книг здійснювалися переважно російською мовою. Це полегшувало спілкування між собою дослідників з різних республік Радянського Союзу, але не сприяло виробленню національних книгознавчих термінологій. Взагалі, визначення етимології багатьох інтролігаторських термінів є досить складним, через що це має бути прерогативою фахівців-мовознавців.

Першим і основним питанням, з яким стикаються дослідники, починаючи вивчення історії оправи – це те, як все ж таки називати ремесло та ремісників, які займалися виготовленням оправ в Україні. Як відомо, в українській мові, на відміну від російської, існує два терміни, якими визначають назву ремесла, пов'язаного з виробництвом книжних оправ – це *“інтролігаторство”* та *“палітурництво”*.

Перший з наведених термінів утворений від слова "інтролігатор" і є більш давнім: згадки про нього в українських рукописних джерелах, виявлені автором, датуються XV ст. Інтролігаторами в Україні до XVIII ст. включно, а в Польщі й донині називають ремісників, які займалися опрацюванням книг¹⁶⁵. У переважній же більшості історичних та книгознавчих досліджень, присвячених вивченню давньої української культури та писаних українською мовою, ремісників з виготовлення оправи називають палітурниками, що є не зовсім правомірним, адже ця назва ремісничої професії з'являється в українській мові в XVIII ст., а загальноживаною стає лише в XIX ст.

Стосовно походження слова "інтролігатор" у літературі існують деякі розбіжності, хоча латинські корені цього слова не заперечуються всіма дослідниками. На думку відомого українського історика В. Модзалевського, це слово утворилося шляхом поєднання двох латинських слів: *inter* – між та *ligo* – зв'язую¹⁶⁶. Укладачі Польської книгознавчої енциклопедії наводять дещо іншу етимологію цього терміна. Перша частина слова "інтролігатор", на їх думку, походить від лат. *intro* – всередині¹⁶⁷. Писемні джерела засвідчують обидва варіанти написання. Крім того, в архівних документах зустрічаються й інші, дещо відмінні від наведених назви майстрів цієї професії, зокрема, "*ligator librorum*", "*інтерлѣкгатор*", "*інтеллѣкгатор*", "*інтерлѣдатор*", як, наприклад, в щоденниках Якова Марковича (1696–1770), українського мемуариста, що велися протягом 1717–1767 рр.¹⁶⁸

На початку XVIII ст. назва професії "палітурник" ще не мала значного поширення, про що свідчать згадки в історичних джерелах та записи на полях рукописаних книг. Наприклад, в рукописному Євангелії тетр 1597 р. зберігся запис "інтр[ол]игатора Михаїла", датований 1725 р., з переліком тогочасних інтролігаторських інструментів¹⁶⁹. Лише у XIX ст. терміни "палітурник" та "палітурництво" стають загальноживаними. Своє походження вони безперечно починають від слова "палітурка", яке в XVIII ст. починає вживатися поряд з терміном "оправа", а в XIX ст. вже використовується як його синонім.

На нашу думку, є декілька гіпотез виникнення терміна "палітурка". Слово "палітурка" утворилося від поєднання в одному слові двох різних термінів, що мають однакове написання, але використовувалися для визначення різних понять. Обидва вони потрапили в українську палітурну термінологію з різних мов.

Перше з них походить від латинського слова "*politura*" – полірування, обробка, надання чому-небудь готового, закінченого вигляду¹⁷⁰ – і потрапило в українську мову не безпосередньо з латинської, а через посередництво німецької мови¹⁷¹. В

¹⁶⁵ Польська дослідниця М. Войцеховська вважає, що в Європі XVI–XVII ст. терміни "інтролігатор" та "бібліопол" (майстр, що займався одночасно торгівлею та опрацюванням книг) були загально вживаними [Wojciechowska M. Z dziejów książki w Poznaniu w XVI wieku. – Poznań, 1927. – P. 30].

¹⁶⁶ Модзалевський, 1918. – Ч. 2. – С. 182.

¹⁶⁷ *Encyklopedia wiedzy o książce* / Red. naczelna A. Birkenmajer, B. Kocowski, J. Trzynadlowski. – Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1971. – S. 1019.

¹⁶⁸ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.): В 3 ч. / Под ред. А. Лазаревского. – К., 1893. – Ч. 1: 1717–1725. – С. 171; Ч. 2: 1725–1729. – 1895. – С. 227–228.

¹⁶⁹ Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики / Сост. Я.Н.Щапов; АН СССР, Ин-т Истории СССР: В 2 ч. – М., 1976. – Ч. 2. – С. 103. – Оп. 236, текст запису відтворений в Додатку 42.

¹⁷⁰ Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1986. – С. 594; Советский энциклопедический словарь. – М.: Сов. энцикл., 1990. – К. 1042.

¹⁷¹ УРЕ. – Т.11. – С. 338; Словник іншомовних слів / За ред. О.М. Мельничука. – К.: УРЕ, 1977. – С. 536.

українській та російській мовах терміном "політура" й досі називаються 10–20 % спиртові розчини смол, які використовують для лакування дерев'яних та шкіряних поверхонь. При нанесенні політури на поверхню виробу утворюється прозора захисна плівка з дзеркальним блиском. У нашому випадку під "політурою" мається на увазі 10 % спиртовий розчин шеллаку¹⁷², що широко застосовувався в XVIII–XIX ст. при палітурно-картонажних та портфельних роботах¹⁷³. Його використовували для лакування зовнішнього (лицьового) боку оправ, різних футлярів та портфелів, щоб запобігти їх псуванню та надати ошатного і більш привабливого вигляду виробові. Технологія використання шеллаку при палітурно-картонажних роботах потрапляє в Україну з Німеччини через Польщу.

Друге – скоріш за все приходить до нас із старопольської мови і ближче за значенням до поняття "політурка". За словником М. Аркта, в середньовічній Польщі так називали макулатурний папір¹⁷⁴, який широко використовували в XVI–XVII ст. при виготовленні картону-склейки, що вироблявся шляхом послідовного склеювання в одне ціле окремих аркушів цього паперу. Через те, що саме картон такого типу з XV ст. почали широко застосовувати замість дерева при виготовленні кришок оправ, то цілком можливо, що українські інтролігатори, які навчалися ремеслу в Кракові та Познані, почали називати картонні оправы політурами. Зокрема, словник української мови зазначає, що, крім свого основного значення, слово "політура" іноді (досить рідко) вживалося в українській мові, як синонім, слова "палітурка"¹⁷⁵. Крім того, і в Російській імперії терміном "політура" у XIX ст. називали один з різновидів глянцевого картону, який застосовували переважно для виготовлення картонних оправ, що засвідчив В. Даль в "Толковом словаре живого великорусского языка"¹⁷⁶. В друкованих описах рукописних зібрань XIX – початку XX ст., коли мова йде про оправы XVIII–XIX ст., іноді зустрічається термін "політура". На нашу думку, саме в цьому значенні вживали термін "палітура" деякі тогочасні археографи, описуючи картонні оправы XVIII–XIX ст.¹⁷⁷

У архівних документах слово "політура" або "палітура" згадується не часто. Автором виявлено лише два таких документи¹⁷⁸. Найбільш раннім документом, в якому виявлено вживання слова "політура", є інвентар бібліотеки Львівського Ставропігійського братства за 1619 р.¹⁷⁹, що дозволяє віднести появу терміна в українській

¹⁷² Шеллак – це смола, яку виділяють молоді пагони деяких тропічних і субтропічних рослин родин шовковицевих, молочаєвих, сапіндових та інших при укусі пагонів комахами – т.з. лаковими червцями. Використовується для виготовлення політур, лаків, фарб, сургуча, замазок, а також для апретування тканин.

¹⁷³ Рецепт політури з шеллаку під назвою "переплетный лак" наводиться, зокрема, в практичному посібнику, перекладеному з німецької та виданому в Росії 1889 р. Упорядники рекомендують використовувати його також для лакування портфелів та географічних карт [Иллюстрированный переплетчик, 1889. – С. 228.]

¹⁷⁴ "Politura – bibuła, makulatura" [Arct M. Słownik staropolski. – Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1914. – S. 360].

¹⁷⁵ СУМ. – Т. 6. – С. 30.

¹⁷⁶ "...Политурa, гладкая, чистая клееная бумага, картон, бумажная доска особ. для переплетов" [Даль В. Толковый словарь: В 4 т. – М.: Рус. яз., 1990. – Т. 3. – С. 261.]

¹⁷⁷ Родосский, 1894. – Оп. № 68, 72, 77, 198, 213, 246, 426; Амфилогий, 1876. – Оп. № 72, 74, 150, 152, 161.

¹⁷⁸ Машинопис документів, що цитуються нижче, був люб'язно наданий авторові науковим співробітником відділу рукописів ЛНБ В. Фрис, якою підготовлено каталог інвентарів Львівського Ставропігійського братства: XVI–XVII ст. (Знаходиться у друці). Тексти цих інвентарів були частково опубліковані в "Архиве Юго-Западной России" за 1904 р.

¹⁷⁹ "Богородичник в политурѣ, на десту ест в церкви", "Адилонь писанаа в полѣтурѣ",

мові до початку XVII ст. Стислість записів, що наводяться, не дає можливості встановити, про що конкретно йде мова, але, судячи з назв книг, що згадуються, можна припустити, що йдеться про оправи, які мали специфічний вигляд та оздоблення, що вирізняло їх поміж інших книг в традиційних оправах. Крім того, в польськомовній частині інвентаря цього ж братства за 1688 р. зафіксовано вживання слова “*палітура*”¹⁸⁰, хоча авторові і не вдалося його виявити в польських словниках. Виходячи зі змісту запису, можна припустити, що мова йде не про оправу Євангелія, а про кришки від його оправи, які зовні мали оздоблення у вигляді накладних срібних елементів. Укладач списку скоріш за все мав на увазі латинське слово “*політура*” в його початковому значенні, але щоб не сплутати його з подібним за написанням польським словом змінив у ньому одну літеру. Так утворилося слово “*палітура*”¹⁸¹. Дещо відмінна транслітерація цього терміна – “*паліятура*” – зустрічається в архівних документах XVIII ст. Києво-Печерської лаври, які цитує П. Курінний в роботі “Лаврські інтролігатори XVII–XVIII ст.”.

Те, що обидва інвентарі належать одній бібліотеці, дозволяє припустити, що в обох випадках малися на увазі споріднені поняття, тільки в польському тексті запропоновано полонізований варіант написання латинського слова “*політура*”. Можливо з часом цей полонізований варіант трансформується в слово “*палітурка*”, яким починають називати оправи, виготовлені за новою спрощеною технологією, згідно з якою їх починають робити у вигляді м’якої (з паперу) або твердої (з картону, оклеєного папером) папки-обгортки окремо від книжного блока, а потім з’єднують з ним. Значне поширення цієї техніки оправлення, як і терміна “*палітурка*”, припадає на кінець XVIII – початок XIX ст., що безумовно пов’язано з широким впровадженням у видавничу практику Російської імперії книг та журналів у видавничих оправах.

Найпоширенішим і найдешевшим різновидом видавничої оправи у XVIII ст. була видавнича брошуровка, при якій друковані аркуші фальцювалися у зшитки, що з’єднувалися в блок шиттям у два або три проколи. Потім необрізаний блок зовні обгортався аркушем кольорового паперу, розмір якого по ширині дорівнював подвійній ширині сторінки видання плюс товщина блока і який приклеювався до корінця блока та частково до корінцевого поля. Така досить примітивна оправа-обгортка отримала назву оправи “*у папірець*” (рос. “*в бумажку*”). Вона виконувала захисні функції та мала тимчасовий характер. Іноді для надання їй більшої жорсткості до неї підклеювали чистий форзацний аркуш.

Залежно від кольору обкладинки в об’явах про підписку на журнали та книги писали “*у паперовій блакитній (сірій, рожевій тощо) оправі*”. Подібні згадки, наприклад, “*оправні в червоний папір*”, зустрічаються також і в українських документах (інвентарях, описах, переліках, реєстрах монастирських та приватних бібліотек і друкарень кінця XVIII–XIX ст.), коли мова йде про книжки, що мають

“Книга Конституції в чирвоной полѣтурѣ” [1619 р. Інвентар бібліотеки Ставропігійського братства з доповненнями після 1627 р., арк. 8 зв. // Док. № 9 за каталогом В. Фрис. Див. також: Інвентарь скарбцу церковного в року „ахѣі дня ѿг септевря по елекції // АЮЗР. – К., 1904. – Т. 12. – Ч. 1. – С. 10, 13, 14].

¹⁸⁰ “Palitury od Ewangelij oprawne w srebro, bez klauzur” [1688 р. Інвентар бібліотеки Ставропігійського братства та ревізія сосудохранительниці, арк. 11. // Док. № 9 за каталогом В. Фрис. Див. також: Ревизия книг церковных, ревизия библиотеки братской и сосудохранительницы 1688 и 1692 гг. // АЮЗР. – К., 1904. – Т. 12. – Ч. 1. – С. 36].

¹⁸¹ Курінний, 1926. – С. 19. Авторці не вдалося розшукати документ, на який посилається Курінний у своїй роботі.

паперові обгортки. Оправи “у папірець” мали один суттєвий недолік – вони були “німими” (без тексту). З 1779 р. на них починають подавати інформацію про видання – назву та вихідні дані: так з’являються в Росії перші друковані видавничі обкладинки (рос. “печатная издательская обложка”) ¹⁸². Вперше вони були застосовані на періодичних виданнях ¹⁸³. З розвитком поліграфічної промисловості видавничі оправи “у папірець” починають називати просто обкладинками. У 1780-х роках у широкий обіг починає входити оправа “в папку”, тобто друкована картонна видавнича оправа, кришки і корінець якої були обклеєні кольоровим папером з друкованим текстом на верхній кришці, а іноді й на корінці ¹⁸⁴.

Саме згадані види видавничих оправ почали називати в Україні палітурками. В подальшому, з розвитком поліграфічного виробництва назва “палітурка” поширюється на всі види оправ, що вироблялися в Україні, а згодом, за аналогією, майстрів, які їх виготовляли, почали називати палітурниками, а ремесло – палітурництвом, або палітурною справою.

Отже, “інтролігаторство” та “палітурництво” як різні технологічні системи виготовлення оправи, визначають два основні етапи в історії виготовлення книжних оправ: ручний та машинно-промисловий. Тому, щоб запобігти непорозумінню у подальшому, говорячи про історію розвитку оправи до XVIII ст. включно, ми будемо використовувати терміни “інтролігатор”, “інтролігаторство”, коли йтиметься про оправи, виготовленні за давньою технологією та на індивідуальне замовлення, а терміни “палітурництво”, “палітурник” – про видавничі оправи.

Плутанина термінів неприпустима при описі та дослідженні оправи, тому їх розмежування має принциповий характер. Уніфікації термінів потребують й сучасні електронні інформаційні пошукові системи, які активно впроваджуються в архівну та бібліотечну справу.

Усі книги в формі кодексу, незалежно від змісту, часу та місця створення, мають спільні складові структурні елементи. Найбільш суттєвими є оправа та книжний блок – структурні частини, що визначають верхній ієрархічний рівень структури книги як явища взагалі. Загальні дефініції цих понять, практично узгоджені дослідниками книги, увійшли в книгознавчі та інші довідники і можуть бути прийняті за основу з невеликими уточненнями.

Слід окремо розглянути інший комплекс понять, зокрема: “оправа” – “палітурка” – “обкладинка”; а також “дошка” – “кришка” – “сторонка” – “боковинка”, які іноді при описуванні оправ вживаються не зовсім коректно.

Важливо дослідити використання цих українських термінів у порівнянні, перш за все, з російськими, що були загальноновживаними в українському книгознавстві протягом кількох десятиліть. Це необхідно зробити ще й тому, що деякі російські палітурні терміни мають в українській мові декілька еквівалентів, сфера використання яких не завжди чітко розмежовується. Наприклад, російський термін

¹⁸² Полонская, 1979. – С. 155.

¹⁸³ У видавничій практиці XVII–XIX ст. було прийнято об’єднувати річні комплекти журналів в томи (по три номери) і забезпечувати окремим титульним аркушем на зразок книжкового. Номери журналів мали пагінацію, що продовжувалася, тобто була спільною для всіх номерів, які об’єднувалися в том. Такою практикою обумовлювалося, що впродовж півріччя, а то і більше, окремі номери журналу будуть знаходитися у читача в неоправленому вигляді. На цей час журналу потрібна була захисна обгортка, що тимчасово замінювала титульний акруш і несла інформацію про зміст номера. При оправленні комплекту журналу її зазвичай викидали.

¹⁸⁴ Полонская, 1979. – С. 160.

“переплет” в українській мові має три рівнозначних еквіваленти: “оправа”, “палітурка”, “обкладинка”, які наші словники тлумачать практично однаково¹⁸⁵, а російський термін “обложка” перекладається українською як “палітурка” та “обкладинка”. Словосполучення “книга в обложке” перекладають українською двоюко: як “книга в обкладинці” і як “книга в палітурці”, що може викликати непорозуміння при перекладі російськомовних текстів, присвячених історії книги.

Слово “оправа” як інтролігаторський, а згодом палітурний термін побутує в українській мові ще з найдавніших часів. Спочатку так називали тільки оправи церковних книг, що мали металеві оклади (такі, як на іконах). Книгу вважали коштовністю і опраправляли її належним чином, тому в українській мові значення терміна “оправа” при застосуванні щодо книги та коштовностей збігається. З часом термін “оправа” почали вживати до будь-якого твердого покриття, що застосовувалося для оправлення книг.

У російській палітурній термінології XIX ст. також використовувався термін “оправа”, визначення якого було зовсім протилежне українському еквівалентові. Один з практичних посібників з палітурництва XIX ст. так визначає її призначення: “Некоторые переплеты книг украшаются по углам оправами (так называемыми металлическими углами)... Оправки могут быть сделаны из любого металла: золота, серебра, бронзы и т.п.; оправа должна охватывать все углы книги, закрывая края их и предохраняя таким образом от возможной порчи. Эти углы оправы прикрепляются в большинстве случаев посредством крошечных гвоздиков, причём шляпки гвоздиков должны быть непременно сделаны из того же материала, как и сами углы”¹⁸⁶.

Нині в історії інтролігаторства та палітурництва термін “оправа” вживається в значенні зовнішньої покришки книги (твердої або м'якої), що до XVII ст. монтувалася безпосередньо на книжний блок і була призначена для захисту від пошкоджень та руйнування з'єднаних в одне ціле (блок) аркушів рукописної (або друкованої) книги. У XVIII ст. основні складові частини оправи – кришки та покриття починають виготовляти окремо від книжного блока у вигляді папки (палітурки), в яку вставлявся заздалегідь підготовлений блок. Подальше вдосконалення цього методу оправлення впродовж XIX ст. сприяло спочатку частковій, а у XX ст. – повній механізації процесу створення книжкової оправи. Палітурництво з окремого ремесла перетворюється на складову поліграфічного виробництва.

Видавничими оправами в книгознавстві зазвичай називають виготовлені на кошти друкаря або видавця оправи, що мають однакове оздоблення і в які оправлена більша частина тиражу¹⁸⁷. Їх появу в Західній Європі дослідники відносять до XV ст. Появу перших видавничих оправ у Росії датують XVII ст. і пов'язують з діяльністю Московського Печатного двору¹⁸⁸, але масовим явищем вони стають з кінця XVIII ст., коли виробництво книги повністю переходить у прерогативу видавців.

Отже, спрощення технології і здешевлення процесу виготовлення книги як об'єкта купівлі та продажу диктувалися потребами ринку. Поява та поширення видавничої оправи були пов'язані з прагненням видавців зменшити вартість видань, що, в свою чергу, дозволило б вирішити проблему збуту книг, адже власне

¹⁸⁵ Українсько-російський словник: В 6 т. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – Т. 3. – С. 139, 207; СУМ – Т. 5. – С. 512, 726; Т. 6. – С. 30; Русско-украинский словарь: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1968. – Т. 2. – С. 418.

¹⁸⁶ *Домашний переплётчик, 1898.* – С. 153.

¹⁸⁷ Verlegereinband, Verlagseinband // *Lexicon des gesamten Buchwesens.* – Leipzig, 1937. – Bd. 3. – S.509-510.

¹⁸⁸ *Клепиков, 1959.* – С. 133.

наявність оправи, виготовленої за традиційною технологією, набагато підвищувала ціну на книги.

Словник української мови не дає однозначної відповіді на сферу використання терміна "палітурка". З наведених у ньому літературних прикладів вживання стає зрозуміло, що зазначене слово автори використовують, як еквівалент двох російських термінів – "переплетная крышка" і "сторонка переплета". Термін "палітурка" доцільніше використовувати як еквівалент російського терміна "переплетная крышка", що вживається в сучасній поліграфії та палітурництві при технологічному описуванні процесу виготовлення видавничих оправ, коли оправу, тобто палітурку книги, виготовляють окремо від книжного блока, а потім у неї вставляється попередньо підготовлений блок. Саме в цьому значенні ми і будемо його використовувати в подальшому.

Палітурками доцільно також називати оправи-палітурки та оправи-обкладинки, якими, крім книг, забезпечуються також білові товари – зошити, блокноти, записники тощо.

Поняття "обкладинка" (рос. "обложка") як термін отримує поширення в російській поліграфії у ХІХ ст. Це пов'язано з появою друкованих видавничих обкладинок, про які згадувалося вище. До української мови воно потрапляє з російської. Слово "обкладинка" є калькою російського слова "обложка", що походить від дієслова "обложить" і українською перекладається, як "обкладати". Значне поширення термін "обкладинка" отримує за радянських часів саме у поліграфістів. У середовищі палітурників, які займаються ручним оправленням книг, оправи в м'яких обкладинках-обгортках (без вихідних даних) й досі часто називають м'якими оправами, а обкладинками – лише видавничі палітурки, виготовлені з паперу або тонкого картону.

Крім згаданих вище паралельних термінів, у професійній українській лексиці є два терміни – "крышка" і "сторонка", про сферу використання яких серед поліграфістів та палітурників¹⁸⁹ йдуть суперечки, хоча обидва слова фактично є синонімами, що засвідчують писемні джерела та посібники з палітурництва ХІХ – початку ХХ ст. Ці терміни увійшли до професійної лексики досить пізно – десь на зламі ХVІІІ–ХІХ ст. завдяки бурхливому розвитку поліграфічної промисловості в Росії. Обидва зазначені терміни є синонімами більш давнього терміна "дошки"¹⁹⁰, який чітко вказує, що саме дерево правило за основу стародавніх оправ.

Кришками палітурники (як російські, так і українські) називали жорсткі прокладки (дерев'яні або картонні), які монтувалися зовні на книжний блок, запобігаючи проникненню пилу та вологи всередину книг. Термін "сторонка" завдячує своєю появою друкованій видавничій обкладинці, про яку вже згадувалося. Спочатку сторонками видавці називали частини обкладинки, що власне закривали титул і останню сторінку видання, і тільки згодом, коли палітурництво стає складовою частиною поліграфічного виробництва, назва "сторонка" починає застосовуватися до картонних прокладок, які замінили дерево при виготовленні оправ.

У російській мові термін "сторонка" у ХХ ст. стає превалюючим над терміном "крышка", хоча в середовищі палітурників їх продовжують вживати, як синоніми. В українську мову термін "сторонка" проникає в ХІХ ст., а за радянських часів стає загальноживаним.

---

¹⁸⁹ Мова йде про палітурників, які займаються ручним виготовленням оправ та реставрацією середньовічних оправ.

¹⁹⁰ У рукописних джерелах зазвичай їх називають "дцками" або "цками", тобто "дошками".

Останнім часом у деяких російсько-українських термінологічних словниках¹⁹¹ можна зустріти словосполучення “боковинка картонна” як еквівалент російського терміна “сторонка картонная”, що є фактичною калькою з російського терміна. Такий переклад не зовсім правомірний, бо термін “боковинка” в палітурництві використовується тільки відносно картонажних робіт – так називають вертикальні стінки коробок та футлярів. У значенні “сторонки” термін “боковинка” ніколи не застосовувався при палітурних роботах. Якщо А.В. Макушина¹⁹² вважає термін “сторонка” русизмом, то доцільно використовувати термін “кришка”, а не вводити новий. Термін “кришка” ми і будемо використовувати в подальшому як еквівалент давньоруського “кришка” та російського “сторонка”.

Книжний блок – сфальцьовані в зшитки аркуші книги (або стопка окремих аркушів), що підібрані за номерами та скріплені між собою для оправлення в оправу або палітурку.

Форзац ієрархічно і понятійно розташований на одному з оправою та блоком книги структурному рівні описування, але з'являється дещо пізніше, за часів появи книгодрукування.

Форзац – це складений навпіл аркуш паперу або конструкція з двох аркушів, з'єднаних смужкою тканини, що розміщується між кришками оправи та блоком книги. Однією частиною (вільний аркуш форзаца) він кріпиться до першого та останнього зшитків блока, другою (приклеїний аркуш форзаца) – до звороту верхньої та нижньої кришок оправи. Слово “форзац” походить від німецького Vorsatz (vog перед + satz набір). У спеціальній літературі російські книгознавці часто використовують як тотожні поняттю “форзац” терміни “защитные листы” (дослівний переклад з французької на російську мову терміна Gardes) або “переплетные листы” (ті дослідники, які не згодні з використанням термінів “форзац” та “захисні аркуші”)¹⁹³.

Оскільки термін “форзац” в його конкретному значенні вже давно побутує в поліграфічній практиці, ми вважаємо недоцільним вводити до наукового обігу додаткові терміни, що можуть призвести до непорозумінь у характеристиці та описі книги. Сучасна наука потребує максимальної уніфікації термінів та позбавлення подвійного тлумачення понять. Найбільш важливим нам уявляється встановлення чіткого визначення поняття та його коректного використання.

Для всебічного аналізу оправи була складена структура її опису у вигляді схеми¹⁹⁴, яка ґрунтується на двох основних підходах: першому – вивченні техніки виготовлення оправи рукописної книги (стародруку), її охоронного призначення, розвитку технічної майстерності, та другому – вивченні мистецтва оправи, її естетичної функції. Природно, що обидві функції відокремлюються умовно, оскільки реалізуються в багатьох спільних елементах кодексу. Тому вони часто поєднуються у спільних рубриках або зв'язуються системою посилань у структурі опису. Таке вивчення оправи надасть можливість зібрати достатній конкретний масив інформації за окремими елементами оправи для аналізу та узагальнень матеріалу. Лише практична робота археографів, кодикологів та книгознавців дозволить скласти

¹⁹¹ Макушина А.В. Російсько-український тлумачний словник термінів целюлозно-паперового виробництва // Лісовий журн. – 1993. – № 6. – С. 45.

¹⁹² Там само.

¹⁹³ Поздеева И.В. Современные методы описания старопечатных изданий. – М., 1990. – С. 24, 26–27. Описание рукописей библиотеки Иосифо-Волоколамского монастыря из Епархиального собрания ГИМ / Сост. Т.Б. Дианова и др. // Книжные центры Древней Руси: Иосифо-Волоколамский монастырь как центр книжности. – Л., 1991. – С. 122–415.

уявлення про шляхи розвитку технології та мистецтва української оправи, укласти концепцію загальної історії східнослов'янської оправи у контексті соціально-економічного розвитку суспільства та історії культури, вивчити окремі етапи розвитку і специфічні риси шкіл, скрипторіїв та майстерень. Авторка намагалася створити деталізовану і, разом з тим, універсальну схему описання, що стане в нагоді при описуванні будь-яких оправ незалежно від місця та часу створення.

Схема опису складається з трьох розділів: загальний аналіз, технічна характеристика оправи та її оздоблення. В першому розділі наводяться загальні відомості про оправу: первинна або непервинна оправа з обов'язковим зазначенням, чи підлягала вона подальшим переробкам або реставрації; час та місце створення; ім'я виробника оправи; наявність записів, що мають відношення до оправи або її творців, якщо вони є. Другий розділ присвячений детальному структуруванню технічних особливостей складових книги (рукописної або друкованої), що описується: оправи (кришок, покриття), форзаців, книжного блока (особливості комплектування та обробки, шиття блока, капталів, обрізів). У третьому розділі наводяться види оздоблень, що були використані при виробництві оправ. Така схема поєднує опис та аналіз всіх елементів оправи як у сучасному її вигляді, так і "залишків" її історичного існування, що надає можливість для реконструкції первісного вигляду та наступних об'єктивних і суб'єктивних змін.

Починаючи роботу над створенням схеми, авторка взяла за основу терміни, наведені попередниками, а саме – П.К. Симоні, С.О. Клепиковим, Е. Валком-Фалком, В. Мотовиловим та В. В. Калугіним, а також ті, що застосовуються в поліграфії¹⁹⁵. Але під час роботи над дефініціями та термінологічним словником виявилось, що їх недостатньо для опису давніх оправ. Тому ми змушені були звернутися до старих київських палітурників та до посібників з палітурництва, виданих у Росії до 1917 р.¹⁹⁶ У процесі роботи над детальною схемою опису оправи було складено два варіанти (російсько- та україномовний) у складі загального описання рукопису як комплексної пам'ятки, що може бути використана дослідниками з різних галузей науки¹⁹⁷.

СХЕМА КОДИКОГРАФІЧНОГО ОПИСУ ОПРАВИ

1.   **СТАН ОПРАВИ НА МОМЕНТ ОПИСУ**
- 1.1.   **Без оправи:** не було / втрачена
- 1.2.   **З оправою**
- 1.2.1.   **Первинна:** нереставрована / реставрована (частково перероблена // відновлена за фрагментами)
- 1.2.2.   **Непервинна:** виготовлена заново / використана оправа іншого рукопису / реставрована (частково перероблена // відновлена за фрагментами) / реконструйована з відновленням конструкції оправи / реконструйована із стилізацією під епоху

¹⁹⁴ Дубровіна, Гальченко, 1992.

¹⁹⁵ Краткий русско-украинский словарь полиграфических и издательских терминов / Сост.: В.И. Бова, Н.П. Доломино. – К., 1969. Це єдиний російсько-український поліграфічний словник, що взагалі видавався в Україні за радянських часів.

¹⁹⁶ *Иллюстрированный переплетчик, 1889; Верига, 1896; Симонов, 1897; Домашний переплетчик, 1898.*

¹⁹⁷ Дубровіна, Гальченко, 1992.

- 1.3. **Д а т у в а н н я**
- 1.3.1. **Датована власне виробником (підстава)**
- 1.3.2. **Датована археографом (підстава)**
- 1.4. **Л о к а л і з а ц і я:** регіон / країна / місцевість / центр (підстава)
- 1.5. **М а й с т е р н я** (підстава)
- 1.6. **М а й с т р и**, які брали участь у створенні оправи: є / немає
- 1.6.1. **Якщо є:** ім'я / соціальна приналежність / професія (інтролігатор, гравер, ювелір та ін.) / джерело наведеної інформації: записи у рукописі чи на оправі (вказати де – арк. № // на форзаці // на кришках) / підпис майстра, його клеймо чи фірмовий знак – відтворюють монограму із зазначенням її місцезнаходження (на середнику // на наріжниках або косинцях // наклейка на звороті верхньої кришки) / відомості з інших джерел (вказати яких: архівні дані // записи власників // та ін.)
- 1.7. **З а п и с и п р о о п р а в л е н н я р у к о п и с у:** є / немає
- 1.7.1. **Якщо є:** вказати на місце розташування (на арк. // на форзаці // на кришках) та відтворити запис мовою оригіналу.

2. **ТЕХНІКА ВИГОТОВЛЕННЯ ОПРАВИ**

- 2.1. **Р о з м і р о п р а в и**
- 2.2. **В и д о п р а в и**
- 2.2.1. **М'яка**
- 2.2.1.1. **М'яка з клапаном** (оправа-конверт / оправа "в сумку")
- 2.2.2. **Жорстка**
- 2.2.2.1. **Жорстка з клапаном** (східна оправа / оправа-портфель)
- 2.2.3. **Лакова**
- 2.2.4. **"В затилок"**
- 2.2.5. **Малярська оправа**
- 2.3. **К р и ш к и:** є / немає
- 2.3.1. **М а т е р і а л**
- 2.3.1.1. **Дерево:** вид / розміщення волокон на дошці (повздовжнє // поперечне)
- 2.3.1.2. **Картон** (якість – загальна характеристика): добре проклеєний / рихлий / литий / клеєний по типу пап'є-маше. Якщо є залишки тексту, – вказати: характер тексту (рукописний /// друкований) // мова // графіка тексту // наявність художніх елементів (малюнки /// гравюри тощо)
- 2.3.1.3. **Змішаний:** як кришки використані картонні кришки із шкіряним покриттям від давнішої оправи
- 2.3.2. **К о н ф і г у р а ц і я**
- 2.3.2.1. **Формат:** співпадає з блоком / виступає за блок (з кантами: по передньому обрізу // по верхньому та нижньому обрізах // по всіх обрізах (з трьох боків)
- 2.3.2.2. **Особливості конфігурації кришок**
- 2.3.2.2.1. **Дошки логовані**
- 2.3.2.2.2. **Гладкі торці кришок (без жолобків)**
- 2.3.2.2.3. **З жолобками:** йдуть по всіх ребрах дошки // обриваються у кутах / закінчуються розгалуженням
- 2.3.2.2.4. **З фаскою:** по усіх краях кришки / по частині краю кришки / частковий скос із зовнішнього боку дошки
- 2.3.2.2.5. **З рантом**
- 2.3.2.2.6. **Із заокругленими кутами**
- 2.3.2.2.7. **З виїмками**
- 2.3.2.2.8. **З врізками у дошці**

- 2.3.2.2.9. *З шпонками*
- 2.3.2.2.10. *Трапецієвидна форма кришки*
Із зазначеного вказують лише те, що має відношення до описуваної оправи
- 2.3.2.3. **Формула конфігурації кришки** – код формули визначається за Методичними рекомендаціями (див. Додаток 2)
- 2.3.3. **Розмір кришки:** довжина x ширина x товщина
- 2.4. **Покриття:** є / не було / не збереглося / визначити не можна
- 2.4.1. **Конструктивний тип:**
- 2.4.1.1. *суцільна*
- 2.4.1.2. *складена:* з куточками / “в затилок”
- 2.4.2. **Матеріал** (описується кожний вид матеріалу, використаний для покриття оправи):
- 2.4.2.1. **Шкіра:**
- 2.4.2.1.1. *Вид:* свиняча / теляча / козяча / ін.
- 2.4.2.1.2. *Сорт:* опоек / сап'ян / ін.
- 2.4.2.1.3. *Обробка:* дублена / недублена
- 2.4.2.1.4. *Фактура:* волосяна / замшева / гладка (лакована // нелакована) / тиснена (лакована // нелакована)
- 2.4.2.1.5. *Фарбування:* незафарбована / зафарбована
- 2.4.2.1.6. *Тип фарбування:* одноколірна / під мармур / краплена / під корінь / під лазуровий камінь / під черепаха / через трафарет / ін.
- 2.4.2.1.7. *Колір чи поєднання кольорів*
- 2.4.2.2. **Папір**
- 2.4.2.2.1. *Тип фарбування:* одноколірне суцільне / клейстерне / крапом (одноколірний // різноколірний) / мармурове фарбування (турецький мармур // французькі завитки // сітчастий мармур // гребневий // французький // через трафарет // розпис від руки)
- 2.4.2.2.2. *Фактура:* гладка / тиснена
- 2.4.2.2.3. *Колір чи поєднання кольорів*
- 2.4.2.3. **Тканина**
- 2.4.2.3.1. *Вид:* полотно / парча / шовк / оксамит / ситець / ін.
- 2.4.2.3.2. *Фарбування:* зафарбована / незафарбована
При наявності малюнка вказати:
спосіб нанесення малюнка: набивний / тканий / вишивка
характер малюнка: рослинний / геометричний / рослинно-геометричний
- 2.4.2.3.3. *Колір чи поєднання кольорів*
- 2.4.2.4. **Пергамен**
- 2.4.2.4.1. *Якість:* використаний вперше / використаний повторно (із залишками тексту)
Для останнього вказують: характер тексту (рукописний /// друкований) // мова // графіка // художні особливості
- 2.4.2.4.2. *Фарбування:* зафарбований / незафарбований / розпис
- 2.4.2.4.3. *Колір чи поєднання кольорів:* червоний / зелений / ін.
- 2.4.2.5. **Метал** – вид (для окладів покриття): мідь / латунь / срібло / золото / посріблений
- 2.5. **Книжний блок**
- 2.5.1. **Розмір блока**
- 2.5.2. **Особливості комплектування блока** (вказується лише при їх наявності): чергування у зшитках пергаменних та паперових аркушів / паперові зшитки блока прокладені смужками пергамену / між кожним аркушем

книги вставлений чистий аркуш / блок сформовано з різноформатних аркушів, різниця в розмірах яких досить значна / перед мініатюрами (заставками) є захисні аркуші.

2.5.3. **Корінець**

2.5.3.1. **Тип:** глухий / порожнистий / визначити не можливо

2.5.3.2. **Форма:** прямий / заокруглений / каширований

2.5.3.3. **Конструктивні особливості:** гладкий (без бинтів) / з ледь виступаючим рельєфом / з бинтами / обклеєний повністю / обклеєний частково (тільки смужками між шнурами) / ін.

Для корінців з бинтів зазначають кількість та вид: одинарні / подвійні / фальшиві

Для обклеєних корінців зазначають матеріал обклейки: тканина / папір / пергамен із залишками попереднього тексту

2.5.4. **Каптал:** є / не було / не зберігся / визначити не можна

2.5.4.1. **Якщо є:**

2.5.4.1.1. **Вид:** плетений (простий // подвійний // потрійний // ін.) / східний (тканий) / гладкий: шкіряний / тканинний / каптальна стрічка

2.5.4.1.2. **Матеріал бортика капталу** (видима частина): шкіра / тканина (шовк // сатин // ситець // полотно // мереживо) / нитки (конопляні // лляні // бавовняні // шовкові)

2.5.4.1.3. **Матеріал стрижня** (серцевини) капталу: смужки (шкіри // пергамену // картону) / шнур (конопляний // лляний) // джгут (нитяний // паперовий)

2.5.4.1.4. **Колір чи поєднання кольорів**

2.5.4.1.5. **Спосіб кріплення:** плетений на корінці (з прошивкою зшитків // без прошивки зшитків // з одночасним шиттям блока // з прошивкою корінця покриття) / обшивний / нашивний / приклейний

2.5.4.1.6. **Розташування стібків:** пряме / косо / хрестоподібне / горизонтальне

2.5.5. **Шиття блока**

2.5.5.1. **Вид:** ланцюжком / на широкому ремені, розрізаному вздовж / на ременях (подвійних // одинарних) / на шнурах (подвійних // одинарних) / на прокол / через край / поєднання шиття на шнурах та ланцюжком

2.5.5.2. **Спосіб:** по одному зшитку / по два зшитки / по три зшитки / через увесь блок одразу

2.5.5.3. **Особливості:** шиття двома нитками

2.5.5.4. **Отвори для шиття** (форма): зарубки / пропили / проколи

2.5.5.5. **Матеріал:** ремені (сириця // пергамен // тасьма // тканина) / шнури (конопляна мотузка / джгут із бавовняних ниток) / нитки (конопляні // бавовняні // лляні // шовкові)

2.5.6. **Кріплення блоків до кришок.**

2.5.6.1. **Тип:** нитяне / романське / готичне / на клей

2.5.6.2. **Схема кріплення:** № за альбомом*

2.5.6.3. **Спосіб закріплення** кінців ременів (шнурів): клинцями / гвіздками / клеєм

2.5.7. **Закладка**

2.5.7.1. **Якщо є:**

2.5.7.1.1. **Вид:** ляссе / пласкі закладки на бічному обрізі

2.5.7.1.2. **Місце прикріплення:** на корінці (блока // покриття) / на бічному обрізі

2.5.7.1.3. **Форма** (вказується для пласких закладок): кружок / прямокутник / кулька / ін.

2.5.7.1.4. **Матеріал:** шовк / пергамен / папір / ін.

2.5.7.1.5. **Колір чи поєднання кольорів**

- 2.5.8. **Краї (торці) книжного блока**
- 2.5.8.1. **Декельна кромка**
- 2.5.8.2. **Обріз:** первинний / повторний (вказується для кожного)
- 2.5.8.2.1. **Вид** (за характером оздоблення):
 чистий (білий)
 торшонований
 одноколірний: суцільний / визолочений / з тисненням / з гравіровкою
 двоколірний повздовжній
 смугастий: повздовжній / (двоколірний // триколірний) / поперечний (двоколірний / триколірний)
 крапчастий: одноколірний / багатоколірний / золотом / через трафарет / мармуровий: турецький / французькі завитки / сітчастий / перистий / гребінчастий
 золотий: гладкий / гравірований / іспанський / грецький обріз (одноколірний // мармуровий // з рисунками) / мармуровий з живописом
 срібний
 з рисунками
 з словесами
 вид обрізу визначити неможливо (причина): брудний / обгорів / зруйновані краї аркушів якщо оздоблення має тільки один з обрізів, – вказати який
- 2.5.8.2.2. **Колір чи поєднання кольорів**
- 2.6. **Ф о р з а ц и:** є / не збереглися / не було / визначити неможливо.
- 2.6.1. **Якщо є:**
- 2.6.1.1. **Конструкція:** суцільний / складений / виклеєний
- 2.6.1.2. **Вид:** приклеєний (з окантовкою // без окантовки) / пришивний / прошивний / прошивний з тканинним фальчиком / накидний / ін.
- 2.6.1.3. **Особливості кріплення зовнішнього аркуша форзаца:** клеїться під завороти покриття / клеїться на завороти покриття / не наклеюється зовсім на звороти кришок / дублюра
- 2.6.1.4. **Матеріал:** папір (незафарбований/ зафарбований) / тканина (вид) / пергамен (вперше використаний // макулатурний // нефарбований // фарбований). Для фарбованих матеріалів вказують тип фарбування (одноколірне / мармурове / декоративно-орнаментальне / ін.)
- 2.6.1.5. **Колір чи поєднання кольорів**
- 2.6.2. **Якщо немає:** не збереглися / не було / визначити неможливо. Якщо форзаца не було, – вказують, чи виклеєні кришки із звороту, чи ні. Якщо так, – вказують, яким матеріалом виклеєні, чи мають оздоблення
- 2.7. **Ф у н к ц і о н а л ь н і е л е м е н т и (ф у р н і т у р а)**
- 2.7.1. **Якщо є,** – вказати, які саме: жуки / застібки / середники / наріжники / накладні елементи особливото типу / зав'язки / додаткові елементи
- 2.7.1.1. **Жуки:** є / не було / не збереглися
- 2.7.1.1.1. **Форма:** кругла / овальна / краплевидна / квадратна / ін.
- 2.7.1.1.2. **Кількість**
- 2.7.1.1.3. **Розташування:** по кутах / по кутах та в центрі
- 2.7.1.1.4. **Матеріал:** мідь (позолочена // посріблена) / латунь (позолочена // посріблена) / срібло / золото / залізо / бронза
- 2.7.1.1.5. **Техніка виконання:** лиття / випилювання / чеканка
- 2.7.1.2. **Застібки:** є / не було / не збереглися (залишки)

- 2.7.1.2.1. **Форма:** прямокутна / фігурна / квадратна № за альбомом*
- 2.7.1.2.2. **Вид:** врізна / накладна
- 2.7.1.2.3. **Тип:** на шпеньок (врізний // накладний) / на пробій (врізний // накладний)
- 2.7.1.2.4. **Розташування:** по передньому обрізу / по усіх обрізах / на верхній кришці
- 2.7.1.2.5. **Матеріал:** мідь / латунь / срібло / золото / залізо / ін. Якщо метал посріблено або позолочено, – додатково вказати.
- 2.7.1.2.6. **Техніка виконання:** лиття / випилювання / чеканка / гравіровка / різьба / чернь / скань / кування / емаль
- 2.7.1.2.7. **Конструктивні особливості:** тричастинний ремінь, ін.
- 2.7.1.3. **Середники:** є / немає / не збереглися (залишки)
- 2.7.1.3.1. **Форма:** кругла / овальна / прямокутна / ін.
- 2.7.1.3.2. **Розташування:** на верхній кришці / на обох кришках
- 2.7.1.3.3. **Матеріал:** мідь / латунь / срібло / золото / залізо / ін. Якщо метал посріблено або позолочено, – додатково вказати.
- 2.7.1.3.4. **Техніка виконання:** лиття / випилювання / чеканка / гравіровка / різьба / чернь / скань / кування / емаль
- 2.7.1.4. **Наріжники:** є / не було / сліди / частково збереглися
- 2.7.1.4.1. **Форма:** трикутна / чвертьовальна / квадратна / аморфна / ін.
- 2.7.1.4.2. **Матеріал:** мідь / латунь / срібло / золото / залізо / ін. Якщо метал посріблено або позолочено, – додатково вказати.
- 2.7.1.4.3. **Техніка виконання:** лиття / випилювання / чеканка / гравіровка / різьба / чернь / скань / кування / емаль
- 2.7.1.4.4. **Характер зображення:** орнаментальне / геометричне / зооморфне / рослинне / сюжетне (опис сюжету)
- 2.7.1.4.5. **Написи:** є / немає
якщо є: шрифт / відтворення тексту мовою оригіналу (в дужках подається переклад)
- 2.7.1.5. **Накладні елементи особливого типу:** є / немає
- 2.7.1.5.1. **Вид:** ланцюжки / окуття оправы / скобки / рамка для заголовка / ін.
- 2.7.1.5.2. **Форма (для оковки)**
- 2.7.1.5.3. **Розташування (місце кріплення):** на верхній кришці / на обох кришках / ін.
- 2.7.1.5.4. **Спосіб кріплення**
- 2.7.1.5.5. **Матеріал:** мідь / латунь / залізо / ін.
- 2.7.1.6. **Зав'язки:** є / частково збереглися / не було / сліди
- 2.7.1.6.1. **Розташування та кількість:** по боковому обрізу / по всіх обрізах / на клапані
- 2.7.1.6.2. **Матеріал:** смужки (шкіри // пергамену) / тасьма / мотузка / ін.
- 2.7.1.7. **Додаткові елементи:** є / немає / не збереглися (залишки). Якщо є, – описати кожний елемент
- 2.7.1.7.1. **Заголовок на оправі:**
розташування: на верхній кришці / на корінці / на обрізі / на обох кришках
техніка виконання: написано (чорнилом // фарбами) / тиснення (блінтове // фарбами // золотом)
шрифт тексту: кириличний / громадянський / грецький / латинський / ін.
відтворення тексту
- 2.7.1.7.2. **Наклейки для заголовків:**
вид (під кришкою // у рамці)
матеріал (папір // пергамен)
- 2.7.1.7.3. **Суперекслібрис / екслібрис**
місце розташування
власник

- 2.7.2. **Відтворення елементів:** є / немає
- 2.7.2.1. **Якщо є,** – вказати спосіб відтворення: фотографія кольорова // фотографія чорно-біла / рисунок // схема // прорись // креслення
3. **ОЗДОБЛЕННЯ:** є / немає
- 3.1. **Вид оздоблення** – з вказаного відмічають лише ті види оздоблення, що наявні в описуваній оправі
- 3.1.1. **Тиснення:**
- 3.1.1.1. **Місце розташування:** на кришках / на спинці / на рантах / по торцю кришок / на ременях / дублюра
- 3.1.1.2. **Схема розташування** – № схеми*
- 3.1.1.3. **Тип тиснення:** блінтове (сліпе) / бородавчате / золотом / сріблом / фарбами / комбіноване
- 3.1.1.4. **Інструмент, використаний при тисненні:**
- 3.1.1.4.1. **Дорожник** – вказують ширину ліній у мм
- 3.1.1.4.2. **Басми:** бордюрні / наповнення – № за альбомом*
- 3.1.1.4.3. **Філетти** – № за альбомом*
- 3.1.1.4.4. **Накатки:** одинарні / здвоєні – № за альбомом* (якщо здвоєна. – вказують додатково)
- 3.1.1.4.5. **Середники**
форма: кибалкові / овальні / ромбовидні / прямокутні / круглі / набірні / ін. – № за альбомом*
зміст: сюжетні / орнаментальні
текст: є / немає. Якщо є, – вказати:
місце розташування: біля образів / по контуру середника / у нижній частині середника / підпис гравера
шрифт написів: кирилиця / гражданський / грецький / латинський / ін. мова написів
- 3.1.1.4.6. **Косинці**
форма: трикутні / овальні / ступінчасті / набірні – № за альбомом*
зміст: сюжетні / орнаментальні
текст: є / немає. Якщо є, – вказати:
місце розташування: біля образів / по контуру середника / у нижній частині середника / підпис гравера
шрифт написів: кирилиця / гражданський / грецький / латинський / ін.
- 3.1.1.4.7. **Словесники** – № за альбомом*
розташування: на верхній кришці / на нижній кришці / на обох дошках
- 3.1.2. **Гравіровка на шкірі**
- 3.1.3. **Мозаїка на шкірі:**
- 3.1.3.1. **Місце розташування**
- 3.1.3.2. **Колір врізних частин**
- 3.1.4. **Аплікація:**
- 3.1.4.1. **Місце розташування**
- 3.1.4.2. **Матеріал:** шкіра / тканина / папір
- 3.1.4.3. **Колір наклеєних частин**
- 3.1.5. **Інкустація:**

* Йдеться про альбоми, які слід укладати паралельно із створенням описів оправ, зокрема: альбоми схем кріплення кришок до блока, зовнішнього вигляду застібок, протирок з тиснення, схем розташування тиснення тощо.

- 3.1.5.1. *Місце розташування:* покриття / наріжники / середники / застібки
- 3.1.5.2. *Вид :* по дереву / по шкірі / по металу
- 3.1.5.3. *Матеріал інкрустованих частин :* шкіра / перламутр / каміння / дерево / ін.
- 3.1.5.4. *Колір інкрустованих частин*
- 3.1.6. **Дробниці:**
- 3.1.6.1. *Кількість та форма*
- 3.1.6.2. *Місце розташування*
- 3.1.6.3. *Матеріал основи***
- 3.1.6.4. *Вид:* емаль / живопис**
- 3.1.6.5. *Майстер***
- 3.1.6.6. *Школа***
- 3.1.7. **Вишивка:**
- 3.1.7.1. *Місце розташування:* верхня кришка / нижня кришка / корінець
- 3.1.7.2. *Техніка виконання:* гладдю / хрестом / ін.
- 3.1.7.3. *Основні кольори ниток*
- 3.1.7.4. *Характер вишивки.* Наводиться описання зображення, виконаного вишиванням.
- 3.1.8. **Живопис:**
- 3.1.8.1. *Місце розташування:* кришка / покриття / дублюра)
- 3.1.8.2. *Техніка виконання:* олія / акварель / перо / лак / ін.
- 3.1.8.3. *Основні кольори фарб*
- 3.1.8.4. *Характер зображення:* орнаментальне / сюжетне. Наводиться описання зображення
- 3.1.9. **Оклад:**
- 3.1.9.1. *Вид:* суцільний / складений. До останнього вказують складові частини: наріжники // середники // дробниці // інші накладки
- 3.1.9.2. *Матеріал:* мідь / латунь / срібло / золото / слонова кістка / перламутр / каміння (дорогоцінне // напівдорогоцінне // виробне // імітація). Вид та назва каміння визначаються фахівцями. Якщо метал визолочений або посріблений, – вказують додатково.
- 3.1.9.3. *Техніка виконання:* лиття / випилювання / чеканка / гравіровка / емаль / скань / інкрустація / чернь
- 3.1.9.4. *Описання сюжетів оклада*
- 3.2. **Відтворення оздоблення**
- 3.2.1. **Якщо є,** – вказати спосіб відтворення: фотографія (чорно-біла // кольорова) / протирка / прописовка / схема / ін.

4. ДОДАТКОВА ІНФОРМАЦІЯ. У цю рубрику заноситься інформація про оправу, отримана з інших джерел, яку археограф і кодикограф вважають за необхідне навести. Тут може також міститися бібліографія, присвячена дослідженню оправи, або видання, в яких публікувалися знімки оправи чи її частин.

**Зазначені рубрики заповнюються після консультації з спеціалістами (мистецтвознавцями, художниками-реставраторами)

РОЗДІЛ 4 ПРИНЦИПИ ТА СТРУКТУРА НАУКОВОГО ОПИСУ КОНСТРУКЦІЇ ОПРАВИ

4.1. Поняття оправи та її сутнісні складові

За матеріально-конструктивними елементами всі оправи, незалежно від часу та місця створення, можуть бути розподілені на два основних типи, пріоритетною ознакою яких є твердість, або жорсткість кришок оправи: залежно від цього їх поділяють на тверді та м'які.

Тверда, або жорстка оправа – це оправа, що складається з кришок (твердих прокладок, виконаних з дерева або картону), що прикріплюються до блока будь-яким способом, частково або повністю поволочених (покритих) зовні покривним матеріалом.

М'яка оправа – оправа, що має покриття з товстої шкіри, пергамену, тонкого еластичного картону або паперу, що не ламається при скручуванні книги в трубку. В таких оправах відсутні тверді прокладки, що надають жорсткості покриттю оправи, хоча іноді його зворот виклеюють папером.

Більшість старих оправ, що збереглися до сьогодні, – це тверді оправи. М'які оправи були менш поширені, але вони відомі вже у період зародження інтролігаторства. Перші м'які оправи були шкіряними – це оправи коптських однозшиткових кодексів. Відомими були м'які оправи і в часи Середньовіччя, їх робили із шкіри та пергамену, і техніка їх створення має суттєві відмінності у різних народів. Але справжнім зоряним часом для м'якої оправи стає кінець XVIII ст., коли в Європі внаслідок бурхливого розвитку книгодрукування та поліграфії починається пошук шляхів спрощення процесу оправлення книги, результатом якого стає поява палітурки та обкладинки як альтернатив традиційній твердій оправі.

Фактично палітурка це та сама оправа (м'яка або тверда), але виготовлена за спрощеною технікою оправлення, яка в подальшому дозволила повністю механізувати процес оправлення друкованої продукції в кінці XIX ст. На відміну від традиційної оправи, яка послідовно монтувалася на книжний блок, **палітурка є захисним покриттям у вигляді папки, яке виготовляється окремо від книжного блока та призначене для захисту від руйнування з'єднаних в єдине ціле (блок) аркушів книги.**

В Україні палітурками з кінця XVIII ст. починають називати будь-які видавничі оправи: м'які та тверді, що виготовлялися окремо від блока, а ремісників, які їх виготовляли, – палітурниками. Перші видавничі оправи-палітурки робилися з паперу, тобто мали м'яке покриття, яке не призначалося для довготривалого використання і за бажанням власника могло бути замінене на звичну тверду оправа. З часом їх починають називати обкладинками, а термін "м'яка" або "гнучка" оправа вживається тільки для визначення окремих специфічних видів оправ з м'яким (гнучким) покриттям, виконаних вручну. Сучасна книга в м'якій палітурці (картонній

або паперовій) технологічно відрізняється від м'яких оправ, що зустрічаються на рукописних книгах та документах до XVII ст. включно.

У сучасній українській мові поряд з терміном "*оправа*" застосовується термін "*обкладинка*", що вживається у двох різних значеннях, зокрема:

у поліграфічному виробництві обкладинкою називається зовнішнє покриття виробу – книги, журналу, зошита, блокнота тощо (зазвичай з цупкого паперу або тонкого картону), яке з'єднується з блоком без форзаців та приклеюється до корінця блока або прошивається разом з аркушами внакидку, не розраховане на довготривале використання;

обкладинками називають також обгортки з паперу, поліетиленової плівки тощо, в які обгортають книжки та зошити, щоб запобігти їх зовнішньому забрудненню при постійному користуванні.

4.2. Оправа: конструктивні елементи

Будь-яка оправа, незалежно від часу та місця створення, складається з кількох основних складових: покриття, кришок, книжного блока, форзаців, що не лишилися незмінними протягом століть. Дослідження їх конструктивно-технічних особливостей дають можливість зрозуміти, як змінювалася техніка оправлення в окремо взятій країні з плином часу, як впливала на конструкцію оправи та зовнішній вигляд книги поява тих чи інших матеріалів, що застосовувалися при їх виготовленні. Це не тільки дозволить відновити основні етапи в історії розвитку східнослов'янського інтролігаторства, але й дасть у майбутньому змогу уникнути помилок у визначенні часу та місця створення рукописів, а при реставрації давніх книг – виготовляти реставраційні оправи, конструкція яких найбільше відповідала б часу їх створення.

Виходячи з того, що на сьогодні не існує єдиної узгодженої інтролігаторської та палітурної термінології українською мовою, автор починає аналіз кожного складового елементу оправи з його визначення.

4.2.1. Покриття

Покриття – *матеріал (шкіра, тканина, папір), яким покривали (обтягували, поволочували) кришки та корінець книжного блока; воно може бути суцільним (створеним з цілісного шматка), а може складатися з кількох частин.*

Покриття оправи – це один з конструктивних її елементів, що найперше впадає в око, коли ми беремо книгу в руки. Залежно від конструктивного типу покриття оправи умовно поділяються на суцільні та складені.

Суцільна оправа – *оправа, в якій кришки і корінець блока обтягнуті (поволочені) зовні суцільним шматком матеріалу (шкіра, пергамен, тканина, папір), краї якого загнуті і закріплені зі звороту кришок¹. За видом матеріалу, що використовується, суцільні оправи називають шкіряними, пергаменними, тканинними, картонними і паперовими.*

Складена оправа – *оправа, в якій покриття складається з кількох частин, при цьому, як правило, корінець книжного блока і частина кришок, що прилягає до нього*

¹ Для м'яких оправ наявність кришок не обов'язкова, тобто книжний блок обтягувався шматком матеріалу (шкіра або пергамен), до корінця якого кріпилися кінці ременів книжного блока, або самі зшитки підшивалися до корінця покриття в процесі зшивання книжного блока; останній спосіб характерний для західноєвропейської книжної традиції.

(не більше половини від загальної поверхні), покриті одним матеріалом, а остання частина кришок – іншим. До різновиду складеної оправи умовно можна віднести оправу "в затылок", в якій матеріалом поволочено лише корінець і частину поверхні кришки, що прилягає до нього, інша частина поверхні кришок лишається не поволоченою². Такий конструктивний тип покриття є найдавнішим: він побутував на східнослов'янських оправах до XVII ст.³ У пам'ятках східнослов'янської ділової писемності для книг з такими оправами, крім терміна "в затылок", застосовувалося визначення "оболочены до полудосок", "в пятку"⁴.

Найбільш розповсюдженою для пізньої рукописної традиції (XVIII–XIX ст.) є оправа, в якій корінець і частина кришок поволочені шкірою, а інша частина кришок обклеєна тканиною або папером. Покриття складеної оправи також могло складатися з матеріалів одного типу (шкіра-шкіра, тканина-тканина), але різного виду. Іноді (особливо це характерно для друкованої книги нового часу) кути кришок оклеювалися додатково шматочками шкіри або тканини, щоб запобігти їхньому швидкому руйнуванню. У східнослов'янських землях складені оправи з'являються наприкінці XVIII ст. і набувають значного поширення у XIX ст., тому в даній роботі ми їх не торкаємося, оскільки метою нашого дослідження є шкіряні суцільнокриті оправи до XVIII ст. включно.

Різновидом складеної оправи, пов'язаним деяким чином з її художнім оздобленням, є лакова оправа. Вона характерна для арабографічних рукописів східної книжної традиції і практично не зустрічається серед східнослов'янських оправ.

Лакова оправа (рис. 17) – різновид складеної оправи, в якій шкіряним був лише корінець, а картонні кришки покривалися левкасом (спеціальним видом ґрунтовки), після чого на зовнішній бік кришки фарбами в техніці лакової мініатюри наносився багатий орнаментальний розпис. Внутрішній (зворотний) бік кришок виклеювався гладкою шкірою з прорізним орнаментом.

Розмір покриття суцільнокритих шкіряних оправ також може бути класифікаційною ознакою, що визначає вид оправи. Традиційно матеріал, яким поволочували книгу, по довжині та ширині був на кілька сантиметрів більшим за розмір книги, але історія інтролігаторства знає кілька видів оправ, в яких це правило порушується – це оправи-кошелі, оправи-плащі, оправи-конверти, що побутували у Західній Європі, оправи "в сумку" (рис. 18) – у Східній Європі та східна оправа, характерна для країн арабографічної книжної традиції (рис. 19).

Оправи-конверти, оправи "в сумку" та східні оправи, незважаючи на різну техніку оправлення, мають одну спільну конструктивну ознаку, характерну для всіх перерахованих видів оправ, а саме – наявність спеціального шкіряного клапана на одній з кришок, що дозволяє віднести їх до одного типу – оправ з клапаном.

Оправа з клапаном – це оправа, в якій нижня кришка має продовження у вигляді клапана (найбільш вживаною є трикутна форма), що огинає книгу по бічному обрізу і частково заходить на верхню кришку. В твердих оправах клапан має тверду прокладку з картону, товщина якої відповідає товщині кришок.

Оправи з клапаном були відомі коптам, від яких цю форму оправи запозичили народи Сходу. Як вже згадувалося, оправи з клапаном також побутували і в Європі: їх називали по-різному – оправами-конвертами та оправами-портфелями. У східнослов'янській книжній традиції такі оправи йменувалися оправами "в сумку". На відміну від західноєвропейських оправ цього типу, трикутний клапан оправ "в

² Калугин, 1990. – С. 231.

³ Коптські оправи є найдавнішими, в яких зустрічається такий тип покриття.

⁴ Калугин, 1990. – С. 232.

сумку” закінчувався не застіркою, а зав’язкою, зробленою з товстої мотузки або шнура, які обмотували навколо оправ, завдяки чому забезпечувалось щільне прилягання клапана до кришок. Ці оправы отримали розповсюдження переважно в діловодстві російських приказів XVI–XVII ст.⁵

Кришки оправ з часів сивої давнини у всіх народів поволочувалися переважно шкірою⁶. Для східнослов’янських оправ найчастіше застосовували шкіру, отриману зі шкур свійських тварин. Залежно від способу вичинки та кінцевої обробки лицьовий бік шкір міг мати різну фактуру – бархатисту⁷, вигладжену, глянцевою⁸ або зберігати природну фактуру шкіри. Для оправлення застосовували шкіри переважно коричневого кольору різних відтінків – від світло-коричневого до майже чорного. Свинячі шкіри білого кольору з сліпим тисненням характерні для латино- та польськокомовних видань, оправлених в Україні. Використання кольорових шкір, зокрема сап’яну, для поволочення оправ починається з XVIII ст. Звичайно використовували шкіру чорного або темно-коричневого кольору, зрідка – жовтого, червоного, бордового, зеленого.

Вид шкіри, що застосовувався на оправы, не може бути чітко пов’язаним з генетичними ознаками походження книги, але він, разом з іншими рисами, може внести певний вклад в історію скрипторіїв, а також у взаємозв’язок історії оправы і шкіряного ремесла. Так, джерела постачання шкіри та оцінка її якості мають принципове значення для вивчення рівня ремесла. Навіть поверхове порівняння шкіри на давніх оправках (новгородських та галичанських), виконаних за візантійською технікою, показало, що в Україні та Росії застосовували при оправленні коричневу шкіру різних відтінків⁹ та різної якості.

Визначення виду та способу вичинки шкір, що застосовувалися інтролігаторами, потребує особливого підходу і є темою окремого дослідження, оскільки воно не завжди легко може бути здійснене без спеціального матеріалознавчого дослідження. Наприклад, лише внаслідок матеріалознавчого дослідження шкіряного покриття українських оправ XVI–XVII ст. реставраторам вдалося встановити, що українські кожум’яки в XVI–XVII ст. навчилися так вичиняти сирицю, що зовні її не можна було відрізнити від червонодубної шкіри¹⁰. Тому треба обов’язково розвивати спеціальні дослідження, які дозволили б розробити методику визначення виду давньої шкіри та технології її обробки.

⁵ Тихомиров М.Н. Приказное делопроизводство в XVII в. // Российское государство XV–XVII вв. – М.: Наука, 1973. – С. 351; Калугин, 1990. – С. 214.

⁶ Тільки у XIX ст. шкіряні оправы поступово починають витіснятися тканинними оправками, поволоченими коленкором та ледерином. Це було пов’язано не з якісними характеристиками матеріалу, а з його вартістю – за рахунок більш дешевих матеріалів видавці прагнули зменшити собівартість оправы і, як наслідок, зменшити загальну вартість виробництва книги. Але й досі при виготовленні подарункових та художніх оправ палітурники надають перевагу шкірі.

⁷ Фактура поверхні такої шкіри нагадує замшу. С.О. Клепиков називає шкіру подібної вичинки пергаменом (під замшу) [Клепиков, 1959. – С. 114], але з цим не можна погодитися. Виготовлення зазначеного виду шкіри не мало нічого спільного ані з пергаменом, ані із замшею. Внаслідок дещо іншої технології вичинки, яка нині втрачена, вона була значно м’якша і еластичніша від замші.

⁸ Шкіру зовні покривали спеціальними розчинами та лаками, що захищали її поверхню від зовнішнього впливу і надавали шкірі блиску.

⁹ Коричневий колір новгородських оправ має червонуватий відтінок, у той час як галичанські оправы – темно-коричневі, майже чорні.

¹⁰ Хорикова Е.С., Прудников С.П., Левашова Л.Г., Успенская С.В. Отчет о научно-исследовательской работе “Разработать и внедрить технологию консервации старинной переплет-

Висновки С.О. Клепікова щодо хронології поширення свинячої та телячої шкіри на давніх оправах потребують уточнення та додаткового вивчення типології шкіри, що використовувалася для оправлення східнослов'янських писемних пам'яток. Він зазначає, що в XII – на початку XIV ст. для покриття оправ використовували переважно свинячу шкіру¹¹, поверхня якої на дотик нагадує замшу¹², а від XIV ст. їй на зміну приходить теляча шкіра, що вичинялася по-іншому, але дослідження Шварц стосовно виявлення тиснених оправ XI–XII ст. спростовують ці висновки¹³.

Пергамен не отримав значного поширення ані в українському, ані в російському інтролігаторстві. В Україні, за спостереженням С.О. Клепікова, пергамен для оправлення вживали тільки в інтролігаторській майстерні Києво-Печерської лаври, починаючи з другої чверті XVIII ст., а в Москві – значно пізніше зазначеної дати¹⁴. Крім того, для поволочення оправ інтролігатори лаври, крім пергамену природного кольору (білого), вживали пергамени, пофарбовані у оливковий (світло-жовтий) та насичений зелений (смарагдовий) кольори¹⁵.

Тканини (оксамит, парча¹⁶, глазет¹⁷, китайка, шовк, полотно¹⁸ тощо) при оправленні вживали переважно для окладних оправ та розкішних оправ, призначених в дарунок.

Серед тканинних оправ в окрему групу виділяють **гаптовані оправи** (рис. 24, 25) – це оправи, кришки яких поволочені гаптованою (розшитою, вишитою) тканиною. Виконували їх тільки на індивідуальне замовлення, тому при оздобленні цих оправ, крім ниток для вишивання, досить часто застосовували золоті та срібні нитки, перли, гарус або бісер. На жаль, тканини, застосовувані для виготовлення гаптованих оправ – оксамит та шовк, є не досить міцним матеріалом, тому більшість гаптованих оправ, що дійшли до сьогодення, мають значні пошкодження і виглядають іноді не зовсім привабливо, хоча безумовно на час свого створення вони мали дуже ошатний вигляд.

У 90-х роках ХХ ст. під час фронтального перегляду рукописного зібрання Національного музею у Львові науковим співробітником С.В. Зінченко було виявлено зовсім новий різновид оправ, досі не описаний і не відомий спеціалістам, які дослідниця пропонує назвати “*малярські оправи*” або “*іконописні оправи*” (рис. 20)¹⁹.

ной сыромятной кожи с применением новых химических материалов” / НПО “ЦНИИКП”. – М., 1993. – 32 с. – Машинопис.

¹¹ Клепиков, 1976. – С. 54. Як зазначає професійний матеріалознавець шкіри О.С. Хорікова, назва “свиняча шкіра, вироблена під замшу” не відповідає технології виготовлення, і потрібна розробка класифікації давніх шкір стосовно їх технології виготовлення, яка зараз відсутня в сучасному матеріалознавстві шкіри.

¹² Як зазначає Калугін, під замшу в ті часи обробляли не тільки шкіру свиней, але й козлів, віслюків, овець, оленів тощо, яку також застосовували для покриття кришок [Калугин, 1990. – С. 216].

¹³ Шварц, 1990.

¹⁴ Клепиков С.А. К истории русского художественного переплета // Государственная библиотека СССР им. В.И. Ленина (опыт работы): Бюллетень. – М., 1948. – № 1(3). – С. 48.

¹⁵ Гусева, 1997. – С. 45.

¹⁶ Парча – складновізерунчаста тканина з шовкових та золотих або срібних ниток. Іноді замість золотих та срібних ниток застосовували їх імітацію, так звану сухозлітку.

¹⁷ Глазет – парча з кольоровою шовковою основою та витканими на ній золотими і срібними візерунками.

¹⁸ Полотно вживали переважно як основу, на яку попередньо дублювали дорогі заморські тканини перед натягуванням їх на кришки оправи. У XVIII ст. в Україні зустрічаються малярські оправи, поволочені полотном і розмальовані чорним чорнилом або фарбою.

¹⁹ Зінченко, 1996. – С. 26–28; Зінченко, 1998. – С. 113–118.

Цим терміном вона запропонувала називати оправы, поволочені шкірою або тканиною (переважно полевкашеними), на які зверху нанесене оздоблення, виконане темперними або олійними фарбами за іконописною технікою та іконографією. На сьогодні вже відомо 25 подібних оправ, 11 з них виявлено у російських книгозбірнях. Їх конструкція ще потребує детального дослідження, але побіжне вивчення С.В. Зінченко цих оправ дозволяє припустити, що, крім Західної України, їх виробляли також на Псковщині у XVI–XVIII ст.

У XVIII ст., дещо пізніше від Західної Європи, в Україні, як і в Росії з метою спрощення та економії для покриття кришок починають використовувати різнокольоровий папір.

4.2.2. Кришки

Кришки оправы – *тверді прокладки з дерева або картону між покриттям та форзацом, що надають жорсткості оправі; за форматом можуть співпадати з розміром книжного блока або бути дещо більшими за нього.*

У сучасній поліграфічній та книгознавчій літературі використовуються синоніми прийнятого нами терміна “кришки”: рос. “сторонки” (у поліграфії) – картонні кришки палітурок сучасних книг; “дошки” (у книгознавстві) – дерев’яні та картонні кришки рукописів і стародруків. У зв’язку з тим, що при аналізі оправ дослідники змушені використовувати некоректне визначення картонних кришок як дошок, пропонуємо уніфікувати термін і позначати всі тверді прокладки (як з дерева, так і з картону чи іншого матеріалу) як кришки. Цей термін застосовували палітурники (інтролігатори) та археографи XIX–XX ст.

Кришки оправ у більшості народів світу в різні часи виготовлялися з дерева або картону. Інші матеріали для цього вживали досить зрідка (наприклад, кришки з пресованого папірусу і коноплі виявлені на коптських оправах). Серед рукописних книг, створених на східнослов’янських землях, нам відомо лише два випадки, коли за основу для кришок був використаний нетиповий для східнослов’янської інтролігаторської традиції матеріал – берест та полотно. Берест був задіяний при оправленні рукописного Псалтиря (XIX–XX ст.) з фондів Музею мистецтва давньоруської книги Львівської картинної галереї [ММДК, Р-56]. Його оправа має кришки, основою для яких правлять шматки бересту, склеєні між собою на зразок картонусклейки. Для більшої міцності вони по обрізах підшиті до покриття – просмоленої домотканої тканини²⁰. Шкіряну оправу з кришками, основою для яких править полотно, виявлено у фондах ІР НБУВ [ІР НБУВ, ф. XXVIII, № 335]. Це актовая книга, що містить різноманітні укази, які розсилалися монастирям та протопопіям Київської єпархії. Кожна кришка оправы становить собою чотири шматки полотна, склеєні між собою та відпресовані. Зовні вони поволочені свинячою шкірою і на дотик нагадують рихлий картон. Виявити такі кришки можливо лише у випадку, якщо оправа має значні пошкодження.

Незалежно від техніки оправлення кришки в східнослов’янських оправах до кінця XVII ст. робилися винятково з дерева. Вживання картону для виготовлення кришок починається на рубежі XVII–XVIII ст. спочатку в Україні²¹, а в останній чверті XVIII ст. – у Росії.

²⁰ Рукопис був придбаний у м. Чебоксари в 1990 р., але, на думку співробітників Музею, він створений у Чернігові. Детальні кодикологічне та філологічне дослідження рукопису не проводилися, тому питання про місце його створення й досі лишається спірним.

²¹ Гусева, 1997. – С. 43. Як зазначає П. Курінний, у лаврській інтролігаторській май-

Для кришок оправ використовувалися лише добре висушені дошки, оскільки з часом вони могли деформуватися. Крім того, дошкам надавалася певна конфігурація, яка для різного часу мала власні конструктивні особливості. За форматом кришки оправ можна розділити на дві великі групи – без кантів та з кантами. В першому випадку формат кришок збігається з форматом аркушів книжного блока, а в другому навпаки – він дещо більший через те, що вони трохи виступають над обрізами, утворюючи так звані канти. Історія інтролігаторства знає три варіанти кришок з кантами.

Найбільш вживаний варіант – коли кришки мають канти по всім обрізам – характерний для західноєвропейських оправ з кінця XV ст. (готичні та ренесансні оправи)²², а для східнослов'янських – з третьої чверті XVI ст. В Україні та Білорусії вони поширюються приблизно з другої половини XVI ст., в Росії – в кінці XVI – на початку XVII ст.²³ Поява кантів на східнослов'янських оправах є характерною ознакою для західноєвропейської (готичної) техніки оправлення, що витісняє візантійську техніку з розповсюдженням книгодрукування на східнослов'янських землях.

Крім того, на готичних оправах кінця XV – початку XVI ст. зустрічаються випадки, коли канти на кришках розміщуються тільки по бічному обрізу або ж по верхньому та нижньому обрізах. Кришки подібного розміру виявлені лише на німецьких оправах нюрнберзького походження, зокрема на виданнях Антона Кобельгера. На східнослов'янських оправах виявлено лише один подібний випадок – це оправа XVI ст. рукописної книги “Тлумачення на всіх пророків”, кришки якої мають кант тільки по бічному обрізу (рис. 27) [IP НБУВ, ф. 307 (КМЗМ), № 422/1642]²⁴.

Відсутність чи наявність кантів на оправах є важливою датованою ознакою східнослов'янських середньовічних оправ, що в сукупності з іншими конструктивними ознаками дозволяє більш-менш точно встановлювати верхню межу при визначенні часу їх створення. При цьому треба мати на увазі, що не менш важливою ознакою при датуванні оправ будь-якого походження є не лише їх розмір, але й зміна з часом конфігурації дерев'яних кришок, тобто поява різних конструктивних особливостей обробки ребер та зовнішньої поверхні кришок.

Порівняльне вивчення оправи східнослов'янських книг з візантійськими, грецькими, південнослов'янськими, романськими та готичними оправами показало, що на східнослов'янських оправах XIV–XVII ст., виконаних за візантійською технікою оправлення, досить часто зустрічаються випадки, коли при оправленні рукопис-

---

стерні картон використовували спочатку винятково для підносних видань у пудлах (футлярах). Тільки під кінець XVIII ст. він стає звичною річчю і вживається для оправ малоцінних книжок [Курінний, 1926. – С. 18].

²² Появу кантів на західноєвропейських оправах Г. Поллард відносить до середини XV ст. Він вважає, що ця зміна в конструкції оправ відбулася невдовзі після того, як для декорування вичиненої шкіри почали застосовувати сліпе тиснення, і бере початок в Німеччині незадовго до винайдення книгодрукування [Pollard, 1976. – Р. 61].

²³ Появу кантів на оправах східнослов'янських кирилических книг В.М. Щепкін та Є.Ф. Карський відносили до XVII ст. [Щепкін, 1918. – С. 29–30; Карський, 1928. – С. 117], а С.О. Клепиков пов'язував з початком діяльності Московського Печатного двору у кінці XVI ст. [Клепиков, 1960, – С. 69].

²⁴ Вона сучасна рукописові. Її кришки по довжині співпадають з верхнім та нижнім обрізами книжного блока, а по ширині – більші за нього на 10 мм [Гальченко О.М. Унікальна оправа з фондів Інституту рукопису // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1994. – Вип. 2. – С. 32].

них книг використовуються дерев'яні кришки з нетиповою для цієї техніки конфігурацією. Можливо саме в конфігурації кришок та в схемах розміщення тиснення на них найбільш яскраво проявляються запозичення від сусідів – німців, литовців, поляків та ін.

Порівняльний аналіз конфігурації кришок оправ, створених в різних техніках, дозволив виявити п'ять основних показників, які розрізняють кришки між собою і в той же час дозволяють досить чітко описати спільне та відмінне в їх конфігурації – це розмір кришок по відношенню до книжного блока (1); профіль кришки біля корінця (2); профіль країв кришки, що прилягають до обрізів (3); конструктивні особливості конфігурації ребер кришок (4), товщина кришки біля корінця та бічного обрізу (5).

Це дає можливість створення системи кодування визначення типу кришки, що дозволить під час кодикографічного опису рукописних книг та стародруків встановити тип за конфігурацією кришок.

Заповнення коду починається з великих літер латинського алфавіту від А до D, які визначають чотири основні варіанти формату кришок по відношенню до книжного блока. Показники 2 та 3 (позначаються арабськими цифрами) власне і визначають основний конструктивний тип кришки, в той час, як показники 1 та 4 (позначаються великими та малими літерами латинського алфавіту) розкривають форму та конструктивні відмінності, притаманні кришкам даного типу. Перші чотири показники є сталими (незмінними) частинами коду, тоді як п'ятий – суто індивідуальний показник, що може бути різним для кришок одного типу, але його введення дозволяє прослідкувати, як змінювалася товщина кришок оправ у різних регіонах з плином часу. Для кожного показника були визначені основні варіанти, позначені окремими цифрами та літерами, різні комбінації яких у сукупності складають код, що дає чітке уявлення про розміри та конфігурацію кришок, використаних при оправленні конкретної книги. Детальніше про принципи визначення типу кришки з допомогою кодування див. Додаток 2.

Конфігурація кришок може бути простежена в певні періоди досить чітко як основна тенденція. Природно, що одночасно могли вживатися кришки, конфігурація яких може мати деякі відмінності від загальноновживаного типу; вони притаманні оправам певного регіону, монастиря або майстерні.

Усім наведеним нижче типам дерев'яних кришок, виявленим на східнослов'янських оправах, було надано коди, визначені на підставі методики, викладеної в Додатку 2. Вони подаються без зазначення п'ятого показника (товщини кришки біля корінця та бічного обрізу), який може бути неоднаковим у оправ, створених в різних регіонах. Товщина кришок на найдавніших оправах сягає 20–15 мм, а на оправах XV–XVII ст. – зменшується до 12–9 мм.

На східнослов'янських оправах, виконаних за візантійською технікою оправлення, виявлені такі типи кришок (рис. 30):

Тип А7.0: розміри (довжина x ширина) кришки співпадають з форматом книжного блока. З зовнішнього боку біля корінця край кришки має плавне заокруглення, а торці по бічних обрізах перпендикулярні до поверхні кришок і лишаються гладкими. Товщина кришки біля корінця на кілька міліметрів менша, ніж з протилежного боку – біля бічного обрізу.

Тип А7.5: від попереднього типу відрізняється наявністю наскрізного жолобка, що йде вздовж ребер дошки паралельно до верхнього, бічного та нижнього обрізів, утворюючи в місцях перетину (в зовнішніх кутах дошки) конусоподібне заглиблення, яке біля корінця може закінчуватися веретеноподібно (А7.5db) або заокруглено до зовнішнього боку кришки (А7.5fb).

Тип А7.3: від попереднього типу відрізняється тим, що жолобок, який йде вздовж торця кришки паралельно до верхнього, бічного та нижнього обрізів, переривається біля зовнішніх кутів кришок, не доходячи кількох сантиметрів до них²⁵, тобто на кожному торці утворюється свій власний жолобок, який ми в подальшому будемо називати переривчастим на відміну від наскрізного жолобка. Кінці цих переривчастих жолобків на коротких ребрах кришки можуть закінчуватися однаково біля корінця та бічного обрізу: веретеноподібно (А7.3dd), розгалуженням (А7.3ee) чи заокруглено до зовнішнього боку кришки (А7.3ff) або по-різному: біля корінця (веретеноподібно або заокруглено до зовнішнього боку кришки), а біля бічного обрізу – розгалуженням, наприклад, типи А7.3fe, А7.3de)²⁶. Кінці жолобків, розташованих біля зовнішніх кутів кришок незалежно від типу кришки, завжди мають одну і ту ж конфігурацію на всіх ребрах, тому при визначенні типу кришки достатньо навести профіль кришки по одному з коротких ребер кришки.

Кришки типу А7.0, А7.5db, А7.3dd, А7.3ee є характерною конструктивною ознакою візантійських та грецьких оправ, що зберігаються в книгозбірнях України та Росії. Ці типи кришок зустрічаються на східнослов'янських оправах протягом XII – третьої чверті XVI ст.

Кришки типу А7.3ff, А7.3fe та А7.3fb не є характерними для візантійської книжної традиції і зустрічаються переважно на південно- та східнослов'янських оправах кириличних рукописних книг XV–XVI ст. Усі виявлені східнослов'янські оправи з кришками згаданого типу створені в православних монастирях Буковини та Західної України. Ймовірно, що традиція подібної обробки кришок походить з Сербії, але це тільки припущення, що потребує більш детального дослідження.

У XV–XVI ст. на українських та білоруських землях поряд з вищезгаданими типами кришок поширюються нові, які відрізняються від вже існуючих типів лише іншою формою краю кришки біля корінця, який не заокруглювався, а зрізався під кутом 45–50° до внутрішньої грані кришки (типи А3.0²⁷, А3.3fe та А3.3de).

Іноді корінцеве ребро кришки зрізалось не на всю товщину кришки, а на 2/3 або 3/4 її товщини. Такий зріз міг робитися як з лицьового боку кришки (тип А2.4de), так і з зворотного (тип А4.3ee). Безумовно, появу цих нових, не типових для візантійської техніки оправлення кришок спричинили кришки романських та готичних оправ XIV – початку XVI ст., що поширюються на землях Південно-Західної Русі після загарбання їх сусідами.

Наявність кантів на кришках оправ кириличних книг у другій половині XVI ст. пов'язана з початками побутування на східнослов'янських землях західноєвропейської (готичної) техніки оправлення. Для книг, оправлених в цій техніці, характерні оправи, кришки яких за розмірами дещо більші за книжний блок, тобто мають канти та ранти.

²⁵ Відстань між кінцями жолобків і зовнішніми кутами кришки може сягати від 0,5 до 3 см.

²⁶ Серед оправ рукописних книг у фонді НБУВ виявлено одну, що має кришки з переривчастими жолобками, кінці яких біля зовнішніх кутів закінчуються прямими кутами (НБУВ, ф. I, № 5569) – тип А7.3fh (рис. 30).

²⁷ Тип кришок А3.0 характерний для німецьких готичних оправ середини XV – початку XVI ст. Зокрема, кришки подібного типу виявлені на оправах німецького друкаря А. Кобергера. Відомо, що в багатьох містах Європи він тримав спеціальних агентів, які займалися продажем видань його друкарні. Один з таких агентів, Мартін Шмід, певний час перебував у Львові в кінці XV ст. [Różycki E. Książka polska i księgozbiory we Lwowie w epoce renesansu i baroku. – Wrocław: Ossolineum, 1994. – S. 112], а це може свідчити про те, що наші співвітчизники могли не тільки ознайомитися з конструкцією оправ на його виданнях, а навіть брати участь в їх оправленні, якщо книги надходили в продаж у зшитках.

Канти – краї кришок *оправи, палітурки або обкладинки, що виступають за обрізи блока і призначені для запобігання псуванню аркушів*. Зазвичай, ширина кантів на дерев'яних кришках коливається від 10 до 15 мм залежно від формату та типу книги. Виняток становлять *оправи літургійних книг, оздоблені накладними елементами та окладами, в яких канти на кришках іноді мають ширину 20–30 мм*. Ширина кантів на картонних кришках зазвичай не перевищує 5–7 мм.

Рант – *це суцільний скіс, що йде зісподу по кантах на дерев'яних кришках оправи*. Він починається на відстані 2–3 мм від зовнішньої площини кришки. Кут його нахилу залежить від товщини кришки та ширини кантів. Рант на дерев'яних кришках візуально зменшують її товщину, роблячи тоншою, ніж вона є насправді. Його наявність є характерною ознакою тільки для дерев'яних кришок. На картонних кришках вони зустрічаються лише, якщо вони є імітацією дерев'яних кришок.

Товщина кришок зменшується до 8–12 мм, але, як і в попередні віки, біля корінця кришка робиться на кілька міліметрів тоншою, ніж біля бічного обрізу, але це потоншення з зовнішнього боку дошки є більш плавним, майже непомітним. Біля корінця товщина кришки досягала 5–7 мм. У XVII–XVIII ст. деякі майстри починають робити кришки, товщина яких біля корінця і бічного обрізу лишається майже однаковою.

Для *оправ кирилических книг другої половини XVI–XVIII ст.* характерні такі типи кришок – B12.10, B12.10_{n2}i, B12.10v, B12.10w. (рис. 29, 30). Тип B12.10_{n2}i зустрічається переважно на *оправах кінця XVI – початку XVII ст.* Із зовнішнього боку дошки по краях у середній частині розміщені прямокутні часткові скоси, що йдуть під кутом близько 45° до зовнішнього краю кришки. Довжина цих часткових скосів на різних *оправах* коливається і становить 2/3 або 3/4 від довжини (ширини) дошки. Кришка біля корінця тонша, ніж біля бічного обрізу. Для застібок по ребру верхньої і нижньої дошок робилися спеціальні гнізда (рис. 29).

Тип B12.10 мав поширення в XVII–XVIII ст. Від попереднього типу відрізняється тільки відсутністю часткових скосів з зовнішнього боку дошки. Така конфігурація дошки зберігається до XIX ст. на *церковних оправах та оправах, що виконувалися “під давнину” на замовлення колекціонерів [ІР НБУВ, ф. I, № 5474]*. Іноді на кришках *оправ цих типів* робилися спеціальні гнізда – рубіжки, в яких закріплювалися кінці плетених капталів²⁸ (тип B12.10w). Найчастіше подібні кришки зустрічаються на *оправах КПЛ з другої половини XVII ст.*

Крім наведених типів кришок, серед *східнослов'янських оправ* виявлено два, що мають нетипову для цих *оправ* конфігурацію. Кришки подібної конфігурації невідомі на *європейських оправах*. Не можна точно окреслити і межі їх існування, оскільки виявлено тільки дві подібні *оправи* – обидві у фонді ІР НБУВ. Спроби виявити *оправи з кришками подібної конфігурації* в інших архіво- та книгосховищах успіху не мали. Кришки обох *оправ* мають певні відмінності у розмірах та конструкції. Їх об'єднує лише досить незвична конфігурація ребер з внутрішнього боку кришки по бічним обрізам – у середній частині ребер під кутом близько 70° розташовані виїмки довгастої форми, невідомі по інших *оправах*.

Перша *оправа [ІР НБУВ, ф. 307, № 433/1642п]* датується початком XVI ст.²⁹ Її кришки по довжині збігаються з верхнім та нижнім обрізами книжного блока, а по ширині – більше від книжного блока на 10 мм. Виїмка на бічному ребрі криш-

²⁸ Якщо *оправа* збереглася добре, виявити їх наявність не завжди можливо через те, що при поволоченні кришок шкірою гнізд не видно, і виявляються вони лише тоді, коли корінець *оправи* має значні втрати покриття на його кінцях або при реставрації *оправи*.

²⁹ Час написання – 1500 р. – зазначений в рукописі.

ки закінчується якраз біля самого бічного обрізу, а виїмка на двох інших ребрах кришки заходить за верхній та нижній обрізи на глибину 7 мм. Товщина кришок біля бічного обрізу – 13 мм, а до корінця вона зменшується на 3–4 мм. Біля корінця край кришки має прямокутну форму як на готичних оправах кінця XV – початку XVI ст. На коротких торцях кришки біля корінця зроблені спеціальні наскрізні пази (гнізда) для закріплення кінців капталів. За нашою класифікацією кришки цієї оправи належить до типу DO.4г 9/13 (рис. 27).

Другий рукопис [IP НБУВ, ф. 310 (Ніж.), № 17] датується 20–30-ми роками XVII ст.³⁰, тобто його первинна оправа могла бути створена не пізніше першої половини XVII ст. Від наведеного вище типу кришки цієї оправи відрізняються лише формою зовнішнього краю кришки біля корінця (він має заокруглений як у оправ, виконаних за візантійською технікою) та наявністю кантів з усіх трьох обрізів, ширина яких сягає 10 мм. Іншу форму має також паз для капталів. Тип цієї кришки можна описати, як B7.4s (рис. 28).

Незначний обсяг інформації не дає можливості стверджувати, що кришки такої конструкції широко побутували у той час. Виявлення інших оправ рукописних книг з кришками цього типу дозволить у майбутньому більш конкретно окреслити регіон та період поширення таких оправ. Але одне можна стверджувати точно – оправи з кришками подібної конфігурації займають проміжне місце між оправами, що мають кришки, обрізані врівень з блоком, і тими, що виступають за блок, тобто з кантами.

У кінці XVII ст. на зміну дерев'яним кришкам поступово приходять картон. В Україні на той час картонні кришки застосовувалися, головне, у дарчих виданнях. З XVIII ст. кришки для оправ побутових і світських книг на всіх східнослов'янських землях виготовляють лише з картону. Специфіка матеріалу визначила те, що для картону поняття "конфігурація" практично відсутнє. Винятковою конструктивною особливістю картонних кришок може бути лише наявність або відсутність кантів. Картонні кришки мають канти, розмір яких не перевищує 5–7 мм. Товщина кришок значно зменшується і не сягає більше 5 мм. Дерев'яні кришки в цей час використовуються лише у церковних оправах, зроблених за давньою традицією, та в середовищі старообрядців.

4.3. Складові книжного блока

4.3.1. Шиття блока та типи кріплення кришок до нього

Перш ніж почати опрацювати рукописну книгу, окремі її зшитки або аркуші потрібно з'єднати в одне ціле – книжний блок.

Шиття блока – це скріплення в певній послідовності скомплектованих зшитків або окремих аркушів книжного блока різними способами за допомогою ниток, дроту або клею в одне ціле (книжний блок).

Шиття блока дротом з'явилося тільки в XIX ст. і застосовувалося лише при масовому (фабричному) виготовленні книг. До цього часу всі види книжної продукції шилися нитками (спочатку льняними, конопляними, шовковими, а пізніше – бавовняними).

Усі існуючі нині машинні способи зшивання книжних блоків беруть свій початок від двох давніх видів: шиття "ланцюжком" та шиття *на прокол*, що були відомі вже коптам. Слід відзначити, що способи шиття блоків до машинної епохи палітурництва були набагато різноманітнішими за сучасні.

³⁰ Час написання рукопису був встановлений за філігранями.

Вид шиття, що застосовувався при оправленні книги, залежав від часу та місця створення, загального її обсягу та кількості аркушів у зшитках. В одній і тій самій країні або навіть місцевості в різні історичні проміжки часу книги зшивалися по-різному. Яскравим доказом цього твердження може бути історія вітчизняного інтролігаторства та палітурництва, у якому, послідовно змінюючись, застосовувалося шиття “ланцюжком”, на ременях та шнурах.

Види шиття, що використовувалися в інтролігаторстві (палітурництві), отримали певні назви, які увійшли до наукового та практичного обігу, проте не завжди є коректними за принципами наукової класифікації. Історично в літературі та середовищі палітурників (інтролігаторів) закріпилися такі назви видів шиття: “ланцюжком”, на ременях, на шнурах, на прокол, “через край”. Назва шиття “ланцюжком” є досить умовною. Вона вказує на зовнішній вигляд шва, що утворюється на корінці книжного блока при шитті. Назви “шиття на ременях” та “шиття на шнурах” вказують на вид матеріалу, що застосовувався як опора, до якої підшивали зшитки у процесі шиття блока, а назва “шиття на прокол” – на те, що в процесі шиття блока одночасно наскрізь проколювалися всі аркуші блока. Назва “шиття через край” відображає, як протягувалася (обводилася) нитка навколо корінця (краю) книжного блока при його зшиванні. Незважаючи на те, що у цих назвах порушується принцип систематизації, вважаємо за доцільне залишити старі назви шиття, що закріпилися за ними протягом століть, оскільки сама назва одразу вказує на технічні особливості шиття.

За нашими спостереженнями, для найдавніших східнослов'янських рукописів XII–XVI ст. характерним є шиття “ланцюжком”, що прийшло до нас разом з грецькою технікою оправлення книг, та на широкому ремені, розрізаному посередині (розріз не доходив до країв шнура на 30–40 мм). Останній із згаданих способів шиття вживався у Західній Європі на романських та ранньоготичних оправах. Методичні рекомендації з опису оправ слов'янських рукописів³¹ відносять появу шиття на широкому ремені до XIII ст., зовсім не згадуючи при цьому шиття “ланцюжком”, хоча цей вид є характерною ознакою для давньоруських оправ новгородського походження³², а також для оправ українського походження до останньої чверті XVI ст. включно³³.

На зламі XV–XVI ст. поряд зі згаданими видами шиття блоків починає вживатися шиття на шнурах, яке стає превалюючим на східнослов'янських оправах з другої половини XVI ст.³⁴ Залежно від виду шиття, що застосовувався при оправленні книги, різним було і кріплення кришок до книжних блоків.

Кріплення кришок до блока – технологічний прийом, що застосовується для з'єднання в одне ціле кришок та книжного блока і пов'язаний з використанням певного матеріалу кришок та виду шиття.

Вивчення техніки кріплення кришок є досить складним процесом, оскільки визначити характер та спосіб кріплення, як правило, можна лише при реставрації рукопису. Візуально (без розшивання книги) це можна виявити тільки у випадку, коли зворот кришок не виклеєний або частково чи повністю втрачений матеріал, яким виклеєний зворот кришок. Тому досвід реставраторів має виняткове значення

³¹ Клепиков, 1976. – С. 53–55; Калугин, 1990. – С. 218–219.

³² Шварц, 1991. – С. 169–181.

³³ На західноукраїнських землях шиття “ланцюжком” остаточно перестає вживатися тільки в останній чверті XVII ст., де його використовували лише при оправленні рукописних книг.

³⁴ Є підстави вважати, що подібний вид шиття побутував і в Білорусії в кінці XVI ст.

для вивчення хронологічних рамок застосування того чи іншого способу кріплення кришок до оправи.

Історія світового інтролігаторства знає кілька типів кріплення кришок до блока, що характерні для певних історичних періодів.

Нижче наведено перелік основних видів шиття, які вживалися на східнослов'янських землях у XII–XVIII ст., та типи кріплення кришок до книжних блоків, що для них характерні.

Усі вживані види шиття можна умовно розділити на дві великі групи: шиття *без опори* та шиття *на опорі*. До першої відносяться шиття “ланцюжком”, шиття *на прокол*, шиття *через край*, а до другої – шиття *на ременях*, шиття *на шнурах*, шиття *на марлі* та *кіперній стрічці* тощо.

При шитті “ланцюжком” (рис. 35) кріплення зшитків між собою відбувалося до нитки, якою прошивався попередній зшиток, а шов, що утворювався на місці з'єднання, нагадує ланцюжок. Шиття “ланцюжком” є характерним для візантійської техніки оправлення, яку використовували при виготовленні грецьких, вірменських, грузинських, південнослов'янських (балканських) та східнослов'янських рукописних книг. Воно було виявлене також на коптських та західноєвропейських ранньосередньовічних оправах (VI–IX ст.).

При цьому виді шиття власне процес зшивання починали з нижньої кришки, в якій спочатку закріплювали зшивальну нитку в спеціально зроблених для цього отворах, а вже потім починали з'єднання зшитків між собою. Після закінчення шиття блока вільний кінець нитки закріплювали у верхній кришці так само, як і на нижній. Є відомості, що кришки до книжного блока могли кріпитися також за допомогою окремої нитки, товстішої за зшивальну. Подібні випадки відомі на грецьких рукописних книгах³⁵. Чи існувала така практика у східних слов'ян – важко сказати. Тільки реставратори можуть допомогти у вирішенні цього питання.

Незважаючи на відсутність оправ X–XII ст., створених на території України, можна стверджувати, що перші давньоруські оправи також шилися “ланцюжком”. В Україні цей вид шиття співіснував разом з шиттям *на ременях* до середини XVI ст. У Росії³⁶ шиття “ланцюжком” зникає в XIII ст. і знову відроджується в XV ст., що, очевидно, пов'язане з другим південнослов'янським впливом на східнослов'янську книжну культуру³⁷. В першій половині XVI ст. шиття “ланцюжком” поступається шиттю *на шнурах*, але в деяких західноукраїнських та північноросійських монастирях цей тип шиття остаточно виходить з ужитку лише в середині XVII ст.³⁸

Як уже згадувалося, кріплення кришок до блока при шитті “ланцюжком” відбувалося за допомогою нитки або ниток, тому в подальшому цей тип кріплення ми умовно будемо називати “нитяним кріпленням”. Візуально воно відрізняється від кріплення, що вживається при шитті *на ременях* та *шнурах*. Тому, знаючи як розташовувалися нитки на звороті кришки в конкретному типі кріплення, можна визначати вид застосованого шиття та тип нитяного кріплення.

Типи кріплення, виявлені на східнослов'янських оправах, були запозичені нашими предками від греків та південносхідних слов'ян, з якими вони мали тісні контакти в царині книжної справи. При нитяному кріпленні в місцях прикріп-

³⁵ *Legature bizantine*. – S. 15–16.

³⁶ Найдавніші з оправ, що збереглися до сьогодення, – новгородського походження.

³⁷ Вперше припущення про два періоди побутування шиття “ланцюжком” на півночі Росії було висловлене І.П. Мокрецовою в особистій розмові з автором.

³⁸ ІР НБУВ, ф. 310 (Ніж.), № 7. У сербських монастирях на Афоні шиття “ланцюжком” вживається впродовж всього XVII ст.

лення кришки до зшитка робилися наскрізні отвори, що розташовувалися навпроти "ланцюжків", які утворювалися в процесі шиття. Залежно від типу кріплення, крім корінцевого ребра, на горизонтальній площині кришки робили ще кілька додаткових отворів (від двох до чотирьох), через які в певній послідовності протягувалася зшивальна або закріплююча нитка, надаючи обом бокам кришки своєрідного вигляду, притаманного лише конкретним типам нитяного кріплення. Щоб протягнуті через дошку нитки не підіймалися над поверхнею кришки, порушуючи її гладкість, між отворами, що з'єднувалися між собою нитками, робилися заглиблення.

На рис. 31–34 наведено короткий опис і схеми розміщення ниток на зовнішньому та зворотному боках кришок, характерні для чотирьох найбільш уживаних типів нитяного кріплення, що були виявлені на грецьких, південно- та східнослов'янських оправах у книгосховищах Києва та Львова. Ці типи відрізняються між собою не лише візуально, а й конструктивно: різними були також напрям каналів в середині дошки, які з'єднували отвори, розташовані на різних її площинах, та послідовність протягування нитки через них. Серед наведених типів лише останній, четвертий тип (рис. 34) можна вважати винаходом наших співвітчизників. Він виявлений лише на східнослов'янських рукописах XIV–XVII ст., створених на Буковині та Західній Україні. Цей тип нитяного кріплення з'явився внаслідок удосконалення "кутового" кріплення (рис. 35)³⁹, і, на відміну від нього, при закріпленні нитки на кришці ряд подвійних перевернутих гострих кутів утворюється не на зворотному, а на зовнішньому боці кришки (рис.34).

Крім наведених на рис. 31–34 типів нитяного кріплення на східнослов'янських оправах XVI–XVII ст., виявлено кілька схем розміщення нитяного кріплення на звороті кришок, які не можна з упевненістю віднести до жодного з наведених типів через те, що гарна збереженість покриття не дає змогу скласти уявлення про розташування ниток кріплення на зовнішньому боці кришок і, як наслідок, – віднести їх до будь-якого з цих типів. Незначна кількість виявлених оправ з таким кріпленням не дозволяє робити висновок про те, наскільки воно було розповсюджене на східнослов'янських оправах. Щоб чітко визначити тип або підтип кріплення, треба мати уявлення, як розташовуються заглиблення з нитками у тому чи іншому типі кріплення, а це можна гарантовано засвідчити лише при реставрації оправи рукописної книги.

Крім шиття "ланцюжком", на східнослов'янських землях вживався й інший спосіб шиття книжних блоків – шиття *на опорі*, що стає загальноживаним у Західній Європі в XI ст., а з кінця століття для зшивання блоків починають застосовувати уставку – настольний дерев'яний верстат для ручного шиття книг.

Шиття на опорі – це спосіб шиття, при якому скріплення зшитків у процесі шиття здійснюється не до ниток попереднього зшитку, як при шитті "ланцюжком", а до опори (ременів, шнурів, стрічок тощо), що йде уперек корінця, і кінці якої правлять за основу, до якої потім кріпляться (монтуються) кришки оправи на книжному блоці.

Залежно від матеріалу, що правив за основу для опори, в різні часи для шиття на опорі застосовували різні матеріали – шкіру, пергамен, коноплю, льон, що дозволяє більш-менш точно датувати час виготовлення оправи. За матеріалом, до якого кріпляться нитки, розрізняють шиття на ремнях, шнурах, тасьмі та марлі. Останні два різновиди отримують поширення від XIX ст., коли починає розвиватися фабричне виробництво книг.

³⁹ Подібний тип кріплення Я. Шірмаї називає каролінським [Szirmai, 1992. – P. 23]. Автор не мав змоги *de visu* ознайомитися з тим, як кріпилися кришки на каролінських оправах, тому не може спростувати чи погодитися із запропонованою ним назвою.

Шиття на широких ременях, розрізаних вздовж посередині (рис. 40), що зустрічається на давньоруських оправах російського походження, характерне для романських оправ, блоки яких шилися на ременях завширшки близько 10 мм. Кожний ремінь мав посередині повздовжній розріз, що не доходив до країв ременя на 20–30 мм. Власне процес зшивання на такому ремені не відрізнявся від шиття на подвійному ремені. Книги, шиті на такому ремені, мали досить специфічний тип кріплення, характерний лише для романських оправ, що дозволило Я. Шірмаї назвати його романським⁴⁰.

При романському типі кріплення кришки оправи кріпилися до блока за допомогою 2–5 ременів у залежності від розміру книги. Ширина ременів не перевищувала 10 мм. Для кожного ременя у дошках робили 3–5 спеціальних наскрізних отворів, через які послідовно пропускався ремінь. Перший робили під кутом до зовнішнього боку кришки: він починався на торці кришки, що прилягав до корінця, і закінчувався на зовнішньому боці кришки. Інші наскрізні отвори (найчастіше два, зрідка три) робилися на деякій відстані один від одного і йшли перпендикулярно до зовнішнього боку кришки. Отвори на горизонтальній площині кришки йшли один за одним перпендикулярно до корінця. При закріпленні ременя його кінець спочатку пропускався через отвір, зроблений в торці кришки, виводився на зовнішній бік дошки, далі через другий отвір – на зворот дошки і через третій отвір виходив назовні, де закріплювався спеціальним клинцем (рис. 40 в). Якщо отворів п'ять, то кінець ременя ще раз виводився на зворот кришки, де і закріплювався так само (рис. 40, г). Щоб ремінь не виступав над поверхнею дошки, між суміжними пропилами з лицьового та зворотного боків робилася виїмка (рос. “*рубешок*”), що відповідала ширині та товщині ременя. На рис. 40 наводиться два різновиди одного і того ж кріплення, що характерні для давньоруських оправ і різняться між собою тільки кількістю отворів, застосованих для закріплення ременя. Крім наведених різновидів романського кріплення, в літературі відомі й інші, що не характерні для давньоруських оправ. Схеми цих кріплень наводить Я. Шірмаї у праці “Археологія середньовічної оправи”⁴¹.

Цей вид шиття та кріплення побутував у Західній Європі в XII–XIV ст. На східнослов'янських землях у XIII–XV ст. цей вид шиття використовувався переважно на території Північно-Західної Русі і співіснував разом з шиттям “ланцюжком”. На українських землях шиття на широкому ремені виявлено на оправах латиномовних книг, кириличні книги продовжують шити “ланцюжком”.

Від XVI ст. все частіше при оправленні кириличних книг починають використовувати шиття на одинарних та подвійних шнурах. Залежно від часу та виду шиття шнури можуть бути врізані в корінець блока (рис. 39) або проходити по ньому рельєфно (рис. 36–38), утворюючи на поверхні покриття поперечні потовщення, так звані бинти. Шиття на врізні шнури характерно для друкованих книг другої половини XVIII–XIX ст. і на рукописних на виявлено.

Починаючи з останньої чверті XVI ст. на східнослов'янських землях шиття на одинарних та подвійних шнурах остаточно витісняє шиття “ланцюжком”. Шиття на шнурах збереглося до XX ст. Воно виходить з ужитку лише з поширенням машинної технології оправлення. З появою шиття на шнурах пов'язане поширення нового – готичного типу кріплення (рис. 41, а), що побутує в Європі з XV ст. На східнослов'янських землях цей тип кріплення стає загальноживаним з кінця XV ст. Шнур при готичному кріпленні заводився в кришку не через торець кришки біля корінця, а з лицьового боку кришки через отвори, зроблені тільки на горизонталь-

⁴⁰ Szirmai, 1992. – P. 23.

⁴¹ Szirmai, 1999. – P. 153

ній площині [ІР НБУВ, ф. 306 (Соф.), № 20/8п]. Далі ремінь виводиться на зворот дошки, а потім через сусідній отвір назовні, де і закріплюється клинцем. Якщо отворів для шнура було зроблено три, то кінець ременя закріплюється не зовнішнього боку дошки, а зі звороту. Щоб поверхня кришок між отворами була гладенькою, тобто щоб шнур не височів над поверхнею кришки, між отворами також робили виїмку, що відповідала ширині шнура. При покритті дошок шкірою у місцях біля корінця, де шнури входили у кришку, утворювалося потовщення. Деяко пізніше, приблизно з XVII ст., на східнослов'янських оправах поряд з описаним способом кріплення починає вживатися інший його різновид, що від існуючого відрізнявся лише тим, що між ребром кришки і першим закріплюючим отвором для шнура робилося заглиблення (рис. 41 б). Це робилося для того, щоб зменшити, або навіть запобігти утворенню біля корінця потовщень від шнурів після поволочення кришок шкірою [ІР, НБУВ, ф. 307 (КМЗМ), № 480/1644п]. Така практика закріплення шнурів зустрічається і на західноєвропейських оправах. Подібним чином закріплювалися як подвійні, так і одинарні шнури.

Ремені для зшивання блока робили з смужок шкіри (переважно сириці), пергамену. Для шнурів, в основному, застосовували товсту (від 2 до 5 мм завтовшки), добре кручену конопляну мотузку або пасмо ниток, скручених в саморобний шнур, тобто джгут. У самому процесі шиття використовували льняні, бавовняні та шовкові нитки. Для східнослов'янських рукописних книг до XVII ст. характерним було зшивання блока льняними нитками.

При ручному зшиванні блоків на ремнях або шнурах на корінці блока утворювалися поперечні потовщення (валики), які при поволочуванні його шкірою рельєфно підвищувалися над поверхнею корінця, поділяючи його на сегменти. Залежно від способу шиття вони могли бути одинарними або подвійними. На оправах латиномовних книг, створених на українських землях, приблизно з XVI ст. зустрічаються оправи, на корінцях яких між подвійними бинтами розміщуються одинарні. Детальне вивчення таких оправ виявило, що ці одинарні бинти не задіяні у процесі зшивання блока, а є тільки імітацією справжніх і утворюються шляхом наклеювання на корінець одинарних шнурів (рис. 62). Подібні бинти ми умовно назвали фальшивими бинтами. З XIX ст. вони стають звичним явищем. У XIX–XX ст. замість шнурів та ременів для зшивання блоків починають вживати смужки тканини (в основному коленкору) та кіперної стрічки. При їх застосуванні на корінці блока не утворюються поперечні потовщення (бинти). Це призвело до появи на оправах XIX ст. фальшивих бинтів, що імітували корінці давніх оправ, шитих на опорі. Техніка їх виготовлення відрізнялася від фальшивих бинтів, виявлених раніше. У XIX ст. фальшиві бинти на корінцях утворюються шляхом наклеювання зовні на відстав або гільзу поперечних смужок картону чи шкіри, які після наклеювання шкіри обжимаються косточкою або спеціальними щипцями. Фальшиві бинти застосовували, щоб надати корінцю палітурки більшої жорсткості. Крім того, вони були засобом оформлення корінця. З часом бинтами стали називати також елемент оздоблення корінця в вигляді поперечних декоративних смужок, що відтискуються на корінці за допомогою позолотних пресів або вручну.

Власне процес протягування нитки через зшиток при зшиванні блоків на ремнях чи шнурах відбувається практично однаково. Існує кілька способів шиття на ремнях (шнурах) у залежності від кількості ременів, що використовувалися, та товщини зшитків. За способом протягування нитки через зшиток розрізняють шиття по одному та по два зшитки.

Шиття по одному зшитку – найбільш поширений спосіб шиття, при якому послідовно прошивається кожний зшиток книжного блока. Шиття по одному зшитку

на одинарних та подвійних шнурах (ременях) дещо різняться між собою (схеми шиття наведені на рис. 36, 38), але іноді подвійні шнури пришивалися до блока так само, як і одинарні [ІР НБУВ, ф. 310 (Ніж.), № 51].

При шитті по два зшитки за один раз прошиваються два зшитки (рис. 37). Шиття по два зшитки на українських стародруках зустрічається з XVII ст., зокрема подібний спосіб шиття виявлений на стародруках КПЛ, що датуються кінцем XVII ст. Цей спосіб шиття отримав значне поширення при оправленні книг XVIII–XIX ст., надрукованих на тонкому папері. Його застосовували для зменшення потовщення в корінці, що утворюється за рахунок ниток, які протягували через зшитки при шитті книжного блока.

У XV ст. в Європі починають використовувати для кришок картон, що, в свою чергу, підштовхнуло інтролігаторів шукати нові способи кріплення кришок. Перш за все, дещо змінюється спосіб кріплення шнурів до картонних кришок. Якщо в дерев'яних кришках шнури в останньому отворі закріплювалися кілочком, то в картонних кришках це стало неможливим. При приєднанні картонних кришок до блока кінець шнура після протягування через останній отвір розтріпувався на окремі пасма і підклеювався до кришки. Для більшої міцності зверху розтріпані кінці шнурів заклеювалися смужками макулатурного паперу. Таке кріплення ми умовно назвали кріпленням на клей (рис. 43 а). З часом кріплення на клей спрощується. Шнури не протягуються через отвори в кришці, а наклеюються безпосередньо на поверхню кришки з зовнішнього або внутрішнього боку і зверху заклеюються папером (рис. 43 б, в).

На східнослов'янських оправах з XVII ст. при закріпленні шнурів в кришках починають вживати одночасно два різні типи кріплення: готичне та кріплення на клей. Подібне поєднання різних способів кріплення зустрічається на оправах, виконаних в друкарнях КПЛ та М. Сльозки (рис. 43 г, д). У кінці XVII–XVIII ст. досить часто зустрічаються випадки, коли кріплення дерев'яних кришок до блока відбувається лише на клей без протягування шнурів через кришку. Подібне кріплення – кріплення на клей з розтріпуванням кінців шнурів – стає загальноживаним при застосуванні картонних кришок замість дерев'яних. Для міцності корінець блока і частина кришок зовні оклеювалися полотном.

На східнослов'янських оправах (два випадки) виявлений тип кріплення, який ми умовно назвали "*кріпленням в паз*" (рис. 42). Подібне кріплення існувало й на німецьких оправах кінця XV – початку XVI ст., отже, ймовірно за все, поява його на східнослов'янських землях є впливом німецької інтролігаторської практики.

Кріплення в паз характеризується тим, що кінці ремнів не протягуються через поверхню кришки, а тільки вклеюються у пази, зроблені із зовнішнього боку кришки навпроти ремнів. Розмір пазів відповідає розміру кінців ремнів (довжина x ширина x товщина). Поверхня вклеєних ремнів співпадає з поверхнею кришки. Зазначений спосіб кріплення застосовувався лише при шитті на ремнях і є своєрідною спрощеною модифікацією романського (рис. 42 а) та готичного (рис. 42 б) кріплення.

Для пергаменних рукописів, незалежно від виду шиття, характерною є наявність зарубок на згинах зшитків. **Зарубки** – *конусоподібні отвори на згині кожного зшитка, які робилися ножем до початку шиття*. В розгорнутому вигляді зарубки на згині розкритого аркуша мають форму ромба. При шитті нитка проходила через зарубки, скріплюючи сусідні зшитки між собою. Серед паперових рукописів наявність зарубок характерна також для рукописних книг, шитих "*ланцюжком*".

Перші паперові рукописні книги, що прийшли на зміну пергаменним, також мали зарубки на згинах зшитків. З часом зарубки змінилися на проколи, адже паперовий зшиток з 4-х подвійних аркушів можна було легко проколоти голкою на

відміну від такого ж зшитка з пергамену. **Проколи** – отвори, які голка лишає на згині (корінці) зшитка в процесі зшивання книжного блока. Наявність поряд з проколами на корінцях зшитків зарубок вказує на те, що книжний блок перешивався, тобто його шиття не є первинним, і, як наслідок, можна з упевненістю твердити, що оправа створена пізніше за рукопис. Проколи характерні для паперових рукописів. При перешиванні книжного блока неможливе його шиття по тим самим проколам. Тому наявність зайвих проколів або зарубок, які добре видно, якщо розкрити зшиток посередині, є важливою вказівкою на те, що шиття не є первинним.

Крім зарубок та проколів, на згинах зшитків зустрічаються **пропили** – *поперечні канавки (заглиблення) на корінці книжного блока, в які ховалися шнури (ремеші) при шитті*. Вони робилися до початку шиття і дозволяли при шитті на шнурах (ремешах) отримати гладенький корінець без бинтів. Якщо зарубки робилися в кожному пергаменному зшиткові, то пропили – відразу на всіх зшитках блока. Складені в одне ціле, але ще не зшиті, зшитки затискували в лещата так, щоб усі корінці зшитків розташовувалися на одному рівні. Після цього їх пропилювали пилкою (або ножівкою) у тих місцях, де планували розташувати і сховати шнури при шитті. На розвороті в середині зшитка пропили мають форму прямокутника із згином по середині. Найчастіше шиття на шнурах з пропилюванням корінця (рис. 39) зустрічається в друкованих книгах XVIII–XIX ст.

4.3.2. Корінець

Корінець – частина блока, яка визначає місце згину та кріплення зшитків або аркушів книги (брошури), що скомплектовані в певній послідовності в одне ціле, а також відповідне місце оправи, книжної або журнальної палітурки.

За типом корінці поділяються на глухі та порожнисті.

Глухий (приклеїний) корінець (рис. 45 а, б) – корінець книги, в якому матеріал покриття, як правило, – шкіра, приклеєний безпосередньо до корінця книжного блока по всій його площині.

Порожнистий (відставний) корінець (рис. 45 в) – корінець книги, в якому матеріал покриття наклеюється на відстав або паперову гільзу (слізуру), попередньо прикріплену до корінця книжного блока. При розгортанні книги між корінцем покриття і корінцем книжного блока утворюється порожнина. В східнослов'янських книгах глухий корінець зустрічається з давніх часів до XIX ст. включно, а відставний корінець є найбільш характерним для пізньої рукописної традиції (XVIII – початок XIX ст.).

Корінці книг розрізняють також за формою.

Прямий корінець (рис. 46 а) – *плаский корінець оправи, поверхня якого перпендикулярна до кришок. Такий корінець не зазнавав процесу обробки (округлення, кашірування тощо)*. В поліграфічній літературі 40–50-х років його визначали, як англійський корінець⁴².

Заокруглений корінець (рис. 46 б) *відрізняється напівокруглою формою. Він з'являється внаслідок зшивання книг з великою кількістю зшитків. При обробці такого корінця зшитки дещо зміщувалися один відносно одного, внаслідок чого зменшувалося потовщення корінця книжного блока. Завдяки цьому круглий корінець не тільки змінює зовнішній вигляд книги (передній обріз при цьому також набуває округлену, вигнуту форму), але і робить рівномірною товщину блока. Такий корінець утворюється в процесі округлення (виколочування) корінця книжного блока. Ту саму форму надають і корінцю покриття оправи.*

⁴² Лазаревский И. Полиграфсправочник для художника, автора, редактора. – М.; Л.: Гизлегпром, 1946. – С. 9.

Каширований корінець (овальний, з відгином фальців) (рис. 46 в) – різновид заокругленого корінця книги, який відрізняється тим, що одночасно з округленням виконується відгин фальців, внаслідок чого утворюються повздовжні закраїни, які виступають над поверхнею блока і сприяють кращому з'єднанню блока та кришок. Краї кришок, що прилягають до корінця, спираються на відігнуті фальці крайніх зшитків книжного блока. Після такої обробки корінець має грибоподібну форму.

Крім зазначених типів та форм, корінці можуть також мати свої конструктивні особливості, що пов'язані з особливостями шиття блока та обробкою корінця.

Гладкий корінець утворюється в процесі шиття "ланцюжком" або на шнурах з пропилюванням блока, при якому вони ховаються в пропили.

Якщо шиття на шнурах виконується без пропилювання блока, поверхня між шнурами вирівнюється за допомогою макулатурного паперу, і при обтягуванні його матеріалом він зберігає гладку поверхню (без бинтів). З часом бинти на такому корінці починають проступати у вигляді слабкого рельєфу і стають більш помітними, оскільки шкіра на цих місцях стирається.

Корінець з бинтами утворюється при шитті книжного блока на шнурах або ремнях. При покритті його шкірою на поверхні покриття утворюються потовщення, що йдуть упоперек корінця. Залежно від способу створення розрізняють справжні та фальшиві бинти.

Під справжніми бинтами мають на увазі шкіряні ремені або шнури в давніх книгах, до яких кріпилися зшитки книжного блока і які після покриття корінця шкірою виступали на корінці покриття у вигляді поперечних потовщень. Вони могли бути одинарними або подвійними. Подвійні бинти утворювалися, коли при шитті нитку обводили навколо двох ременів (шнурів) одночасно (рис. 38 а) або послідовно (рис. 38 б). Від XIX ст. такі бинти зустрічаються тільки в церковних книгах, зроблених за давньою технологією.

Фальшиві бинти з'являються в кінці XVIII ст. і характерні для друкованої книги (серед оправ рукописних книг вони не виявлені). Їх поява пов'язана із зростанням тиражів книг і, як наслідок, із спрощенням технології виготовлення оправ. Змінюється технологія шиття блока та його кріплення до кришок оправи. Однак, догоджаючи смакам замовників, палітурники намагалися зберегти подібність сучасної їм оправи до старої: на корінцях книжок створювали фальшиві бинти, але вже з декоративною метою – як імітацію справжніх.

Кількість бинтів на корінці, частіше за все, непарна – 3, 5, 7 у залежності від розміру оправи. Два бинти на корінці характерні для малоформатних книг.

Корінець книжного блока для більшої міцності додатково обклеювали папером або тканиною (іноді одразу і тим, і іншим), але відомі випадки, коли поверхня зовсім не обклеювалася. Обклеювання корінця виконувалося по-різному: по всій довжині корінця одним шматком матеріалу, що покривав шнури і весь простір між ними, або кількома шматками тканини чи шкіри тільки між шнурами [ІР НБУВ, ф. 310 (Ніж.), № 13, 49,102].

При шитті "ланцюжком" (візантійська техніка) обклеювальний матеріал не наклеювався на корінець, а підшивався до скріплюючих зшитки петель. Краї обклеювального матеріалу (тканини) наклеювалися на кришки, а біля головки та хвостика його одночасно прошивали разом із зшитками, коли прикріплювали каптал до блока. Блок у цьому випадку був не досить міцним, адже зшитки трималися купи тільки за рахунок шиття, і достатньо було десь розірватися або перетертися нитці, як він починав розпадатися на окремі зшитки.

Матеріалами, які застосовували для обклеювання корінців книжного блока, були макулатура, тканина (бавовняна чи льняна), пергамен. Останній був дорогим, тому

частіше застосовувалися аркуші від зіпсованих рукописів або аркуші рукописів, що з якихось причин (політичних, релігійних тощо) підлягали знищенню.

У тих випадках, коли корінець не обклеювали матеріалом, його щедро проклеювали клейстером, що, однак, не дуже сильно зміцнювало блок. При інтенсивному використанні книги блок досить швидко руйнувався і тримався лише завдяки шиттю.

4.3.3. Обрізи

Обрізи – рівні краї книжного блока, що утворюються внаслідок обрізування зовнішніх країв аркушів на машині або ручним способом (рис. 6, 7).

Обрізування блока рукописних книг було викликане суто практичною необхідністю. Рівні краї всіх аркушів полегшували перегортання сторінок, запобігали проникненню пилу всередину блока та сприяли зберіганню аркушів книги. І взагалі – книга мала більш привабливий вигляд. Блок обрізали з трьох боків (по голівці, хвостикі та передку). При обрізуванні змінювалася ширина аркушів в залежності від їхнього розміщення в зшитку. В середині зшитка вона була на кілька мм менша за ширину зовнішніх аркушів і залежала не лише від товщини паперу, але й від кількості аркушів (чим більше було аркушів в зшитку, тим більшою була різниця між шириною аркушів в середині і на початку зшитка).

Уже на ранніх етапах розвитку інтралігаторства обріз стає додатковою поверхнею для оздоблення книги. Особливо розкішно оздоблювалися обрізи в рукописах та стародруках, що виготовлялися за спеціальним замовленням.

Спершу обрізи тільки фарбували в один колір (особливо популярним був червоний), пізніше (XVI–XIX ст.) їх починають визолочувати, покривати тисненням та гравіровкою.

Досить незначна частина давніх книг зберегла свої первинні обрізи. Більша частина рукописних книг у процесі свого побутування оправлялася по декілька разів, і при виготовленні кожної наступної оправи їх знову обрізали та оздоблювали за бажанням нових власників. Поля таких рукописів зменшувалися на 2, а іноді і на 3 см. Дуже багато давніх книг отримали невіправні ушкодження внаслідок повторного обрізування. Всі подальші оправи, що їх рукопис отримував у процесі свого побутування, ми відносимо до вторинних обрізів.

Сучасні книги, як правило, мають чистий (білий) обріз, у той час як більшість книг до середини XIX ст. мала фарбовані або спеціально оброблені обрізи.

Пергаменні рукописні книги не мали фарбованих обрізів. Вони характерні для паперових рукописів, хоча і не для всіх. Фарбування обрізів досягло великої майстерності в XVII–XVIII ст. Види обрізів можуть стати важливою ознакою місця походження книги.

Нижче наводяться короткі визначення для різних видів обрізів, що зустрічаються на східнослов'янських рукописних книгах та стародруках.

Чистий обріз – обріз, поверхня якого після обрізування не зазнавала спеціальної обробки і зберігала природний колір паперу, на якому була написана (надрукована) книга. Такий обріз ще називали білим за кольором паперу.

Залежно від обробки обрізи можна розділити на декілька основних (найбільш часто вживаних) груп: торшоновані, фарбовані, золоті, розмальовані та комбіновані.

Торшонований обріз – негладкий обріз, поверхня якого за допомогою торшонування покрита невеликими заглибленнями неправильної форми, внаслідок чого поверхня обрізу стає шершавою. Цей вид обрізу не зустрічається на рукописних книгах. Він характерний, перш за все, для друкованої книги. Був дуже популярним у XIX ст. і застосовувався у розкішних виданнях.

Фарбовані обрізи – загальна назва всіх обрізів, поверхня яких повністю або частково покрита фарбуючим пігментом одного або декількох кольорів. Фарбування обрізів виконували, по-перше, тому, що білий обріз швидко бруднився і втрачав свій природний колір, а по-друге, – для надання книзі більш ошатного вигляду.

Залежно від способу нанесення пігменту, обрізи можна умовно розділити на декілька підгруп: одноколірні, крапчасті, мармурові. Вони, в свою чергу, розрізняються за способом нанесення пігменту, кольором та формою рисунка. Ми зазначаємо тільки найбільш уживані групи обрізів, що зустрічаються на східнослов'янських книгах, зокрема на українських, а взагалі їх значно більше.

Одноколіровий фарбований обріз – поверхня обрізу скрізь рівномірно покрита фарбою одного кольору, що гармоніює з кольором покриття оправи. Такі обрізи традиційно називають за кольором фарби, наприклад, червоний [ІР НБУВ, ф. 306 (КПЛ), № 216/57п], зелений [ІР НБУВ, ф. I, № 7458], синій [ІР НБУВ, ф. I, № 5474] тощо. Перші фарбовані обрізи з'являються в XIV ст.

Клейстерні обрізи [нім. Klisterschnitt] є різновидом одноколірних обрізів. Від останніх відрізняються тільки технікою виготовлення. При їх створенні обріз книги, затиснутий в лещата, покривали клейстером, заздалегідь пофарбованим яким-небудь кольором (звичайно, не яскравим), і, поки клейстер ще не висох, на ньому за допомогою шматочків пробки чи дерева наносили геометричний рисунок з різних фігур, бордюрів, зигзагів, квітів, листя, гілок тощо (рис. 50) чи, навпаки, безпредметний – у вигляді плям, що виконували на обрізі з допомогою губки. В місцях розташування рисунка частина фарби “сходить”, внаслідок чого після висихання ці місця здаються світлішими за фон і виділяються з останнього тим більше, чим глибше зроблено штрих [ІР НБУВ, ф. 306 (КПЛ), № 348/165п]. Клейстерні обрізи характерні для східнослов'янських рукописних та друківаних книг XVIII–XIX ст.

Двоколірний повздовжний обріз – обріз, поверхня якого пофарбована в два кольори, що ділять його мовби на дві половини, пофарбовані окремим кольором. Цей вид фарбованого обрізу виявлений на оправах Києво-Печерської лаври XVII–XVIII ст. П. Курінний зазначав, що для такого обрізу застосовували червону (сурик) і зеленкувату (манійка) фарби⁴³. Зокрема, подібні обрізи має комплект міней, видруківаних грецькою мовою у Венеції в 1622, 1625, 1626 та 1628 рр., що належали Петру Могилі і були подаровані ним бібліотеці КПЛ⁴⁴.

Уже за апробації на практиці схеми опису оправ нам вдалося виявити декілька видів обрізів, про які не згадується в спеціальній літературі, присвяченій розвитку інтролігаторства та палітурництва.

Смугасти обрізи – ритмічне чергування на поверхні обрізу зафарбованих та незафарбованих ділянок. Залежно від кількості використаних фарб він може бути одно- та двоколіровим. На східнослов'янських рукописних книгах виявлено два види смугастих обрізів: у першому випадку смуги розташовуються вздовж обрізу [ІР НБУВ, ф. I, № 4071], а в другому – впоперек⁴⁵.

Іноді смуги виконуються не суцільною смугою, а крапом (припорошкою). Подібні крапчасті смугасти обрізи виявлено на рукописних книгах, оправи яких з упевненістю можна віднести до українських, датованих XVIII ст.

⁴³ Курінний, 1926. – С. 18.

⁴⁴ КПЛ, III 3/14. Комплект міней складається з шести томів, кожний з яких містить по дві міней. Опери мають однотипне оздоблення і були виконані не пізніше 1642 р.

⁴⁵ Серед єврейських друківаних книг, виданих в Україні у XIX ст., виявлено ще один різновид смугастого обрізу, коли смуги на обрізі чергуються під кутом 45°.

Крапчастий обріз – фарба на поверхню обрізу нанесена методом краплення (пропорошування), внаслідок чого його поверхня вкривається маленькими краплями фарби, тобто крапом⁴⁶. Для такого обрізу застосовували фарби одного або кількох кольорів. Краплений обріз був дуже поширеним у XVIII–XIX ст. Цей обріз виявлений як на рукописних, так і на друкованих книгах.

Золотий крап є різновидом краплених обрізів; від традиційного відрізняється лише тим, що замість фарбованих пігментів при припорошуванні застосовувався золотий порошок (на східнослов'янських рукописних книгах не виявлено).

Мармуровий обріз (рис. 51) – обріз, на поверхню якого нанесено безпредметний рисунок, що імітує мармур. Зовні та за технікою виконання не відрізняється від традиційних способів виготовлення мармурового паперу. За характером нанесеного на обріз рисунка виділяють кілька основних різновидів – гребінчатий мармур (рис 51 а) турецький мармур (рис 51 б), сітчастий (рис 51 в), які різняться між собою не тільки зовнішнім виглядом, але й відмінностями у виконанні. Зустрічається переважно на західноєвропейських друкованих виданнях XVIII–XIX ст., але буває і на рукописах XVI ст., що мають оправу XVIII–XIX ст., виконані на бажання колекціонерів. На східнослов'янських рукописних книгах не виявлений.

Крім фарбованих обрізів, на рукописних книгах зустрічаються також різновиди золотих обрізів, які можна віднести до парадних, що застосовувалися в основному на дарчих виданнях.

Визолочення обрізу – це обробка всієї поверхні обрізу або окремих його частин листовим золотом. Визолочення обрізів виконувалося ручним способом (листки золота наклеювали на обріз і сильно притирали до його поверхні спеціальними гладилками). Обрізи, оздоблені методом визолочення, умовно об'єднують в групу золотих обрізів. Відомо досить багато різновидів золотих обрізів, але в цій роботі ми спинимося лише на трьох, що характерні для східнослов'янських рукописних книг та стародруків.

Золотий обріз – на поверхню обрізу рівномірно нанесено прошарок листового золота або його імітації. Був досить поширеним серед друкованих видань XVIII–XIX ст.

Золотий обріз з тисненням (або золотий тиснений обріз) – на поверхню золотого обрізу за попередньо складеним зразком за допомогою мідних штемелів або клейм наносили рисунок, матова поверхня якого виділялася на обрізі. В рукописних книгах при тисненні на обрізах часто застосовували ті самі штемелі-басми, що використовувалися для оздоблення шкіряного покриття оправ.

Золотий гравірований обріз – зверху на заздалегідь визолочений обріз наносили гравірований рисунок за допомогою пуансонів, штихеля або тупої голки. Для рисунків вибирали візерунки, в яких поєднувалися зірочки, листочки, розетки та різноманітні фігури, що створювалися шляхом поєднання прямих, вигнутих та хвилястих ліній (іноді розміром не більше міліметра).

Серед давніх рукописів зустрічаються золоті гравіровані обрізи, в рисунках яких одночасно поєднуються геометричні та рослинні мотиви [ІР НБУВ, ф. І, № 5386; ф. 303 (Мел. м.), №112п; ф. 312 (Соф.), № 36/5с]. На рис. 53 наведено прорись цього виду обрізу. Такий вид оздоблення обрізу був популярним у XVII–XVIII ст. як на рукописних, так і на друкованих книгах.

Однокольоровий обріз із золотим тисненням – на попередньо пофарбовану в один колір (синій, зелений тощо) поверхню обрізу за попередньо складеним зразком методом гарячого тиснення нанесено золоте тиснення окремими басмами. Зазвичай, для тиснення на обрізах застосовували ті самі басми, що і для тиснення на

⁴⁶ У російських джерелах XIX ст. такий обріз називають також "обрызганным".

кришках оправи. Такі обрізи зустрічаються на українських оправах XVII – початку XVIII ст. Зокрема, синьо-зелені обрізи із золотим тисненням має книга “Ключ разумения” І. Галятовського, видана і оправлена в друкарні М. Сльозки 1665 р., яку автор подарував Інокентію Гізелю, архімандриту Печерському [НБУВ, Кир. 608].

Обріз із словесами (рис. 47–49) – обріз, на поверхню якого нанесено текст – назву книги (повну або частину). Простір навкруги тексту розрисовано простими рослинно-геометричними орнаментами, виконаними чорнилом або кіновар’ю, іноді одночасно в оздоблюваному орнаменті поєднуються чорнило і кіновар. Подібні обрізи характерні для східнослов’янських рукописних книг до XVI ст. включно, оправлених за візантійською технікою. Обріз із словесами міг бути як білим, так і фарбованим. У першому випадку текст словес виконувався червоною фарбою, рамка навколо них – темно-коричневим чорнилом (рис. 47), або для виконання обрізу застосовували тільки чорнило, у другому – текст словес і рамка навколо них виконувалися темно-коричневим чорнилом, а поверхня обрізу за межами рамки зафарбовувалася у червоний колір (рис. 48). Текст словес – це зазвичай скорочена назва книги, розміщувався або тільки на бічному обрізі або на всіх одразу. В останньому випадку назва розбивалася на три частини, починаючись на верхньому обрізі (рис. 49).

У більшості випадків подібні обрізи сильно забруднені, текст і орнамент на них майже не проглядають.

У XVIII ст. з’являються обрізи, які ми умовно віднесли за типом оздоблення до комбінованих, при оздобленні поверхні яких одночасно застосовують різні види оздоблення (фарбування та визолочення) у поєднанні з гравіровкою, тисненням або розписом. Такий тип оздоблення обрізів виявлено на рукописних книгах та стародруках, що заново оправлялися за бажанням власників. Прикладом такого оздоблення може бути Євангеліє XV ст. [IP НБУВ, ф. 160, № 25], обрізи якого (2/5 поверхні) є золотими гравірованими, а середина (3/5 поверхні) – це клейстерний обріз зеленкувато-коричневого кольору (рис. 52). При такому оздобленні обрізів доцільно наводити їх короткий опис.

4.3.4. Каптал

Каптал [нім. Kaptal, лат. Capitellum – головка] (рис. 6 б) – елемент книги у вигляді конструкції, плетеної з шкіри, шнура або ниток, різних за технікою виготовлення, що служить для додаткового скріплення зшитків блока і кріпиться до головки та хвостика книжного блока й огинає корінцеві фальці зшитків між виступаючими краями кришок оправи⁴⁷.

Каптал у східнослов’янській, російській та українській інтролігаторській і палітурній практиці мав різні назви: “підзор”, “подзор”, “главка”, “заглавица”, “заголовка”, “заголовок”, “капиталь”, “капталка”, “капталъ”, “каптель”, “обшивка”, “поверхничка”. Каптал служив не тільки для додаткового скріплення зшитків книжного блока, але й запобігав зминанню кромek блока під дією маси книги, а також охороняв від врізування ниток у краї зшитків біля корінця при шитті. За серцевину капталу правили смужки шкіри, шнури з натуральних волокон (конопля, льон), кінці яких закріплювалися на кришках оправи.

Найдавніші каптали виплітали одночасно з шиттям книжного блока, що було викликано суто практичною потребою. Справа в тому, що в процесі зшивання нитка, яку використовували, спочатку проходила по всій довжині корінця і виводилася

⁴⁷ Наведене визначення не стосується капталів, що кріпляться на сучасні книги. Сучасний каптал становить собою бавовняну або шовкову тасьму з потовщеним краєм, виготовлену фабричним способом.

назовні зверху та знизу зшитка для прикріплення одного зшитка до іншого. Для запобігання врізання нитки в кромку зшитка під неї підкладали смужки шкіри або пергамену, навколо яких обводилася нитка, якою зшивалися зшитки. Так утворився каптал. Спочатку він мав вигляд смужки, щільно обплетеної льняними нитками.

З часом каптали почали кріпити до кінців корінця блока після закінчення зшивання зшитків в одне ціле (пергаменні рукописи) і обрізування блока (паперові рукописи). Серцевину капталу спочатку підшивали до зшитків, а потім її обплітали (обшивали, окантовували) кольоровими нитками.

У східнослов'янській інтролігаторській традиції не відомі рукописні книги, в яких каптал виплітався б одночасно з шиттям блока. Але такі каптали відомі на сербських рукописних книгах⁴⁸.

Каптал як елемент кириличної книги практично не досліджувався, тому ми приділяємо йому особливу увагу.

П. Курінний⁴⁹ помилково повідомляє, що спочатку до корінця кріпилися каптали, а потім виконувалося обрізання книжного блока, що технологічно не було виправданим, адже в цьому випадку каптали зрізалися б при обрізуванні блока. В східнослов'янській інтролігаторській практиці каптал завжди кріпився до блока після його обрізування, хоча в західноєвропейській інтролігаторській практиці таке прикріплення капталу до обрізування блока відоме.

У давніх східнослов'янських оправах XI–XV ст., як правило, для виплітання видимої частини капталу використовували льняні нитки. Починаючи з XV ст. (а можливо трохи раніше) каптали поверх льняних почали обшивати кольоровими нитками (спочатку шовковими, а з XVII ст. і бавовняними), надаючи їм ошатного вигляду.

Поступово виникають різні способи обшивки (виплітання) капталів у східнослов'янських оправах. Якщо в найдавніших капталах стібки розміщувалися під кутом (грецький каптал) (рис. 56, 57) або горизонтально до поверхні обрізів (східний каптал) (рис. 54), то з кінця XVI ст. стає переважаючим спосіб виплітання капталів з перпендикулярним розміщенням стібків до поверхні обрізу (рис. 59–61). Його застосовували при оздобленні капталів ще на початку XX ст. при ручному управленні книг для колекціонерів.

До початку XVII ст. каптали випліталися на книжному блоці, а згодом їх починають плести окремо від блока і потім наклеюють на нього. В XVIII ст. каптал фактично втрачає своє первісне охоронне значення і перетворюється на елемент художнього оздоблення книги, відсутність якого не впливає на збереженість книги. Більш того, на зміну традиційним видам капталів у XIX ст. приходять каптальна тасьма, що виробляється фабричним способом.

Найдавніші з капталів, що дійшли до нашого часу на східнослов'янських рукописах, мали вигляд смужки шкіри (або шнура), яка щільно обшивалася (обпліталася) льняними нитками і кінці якої закріплювалися на коротких торцях кришок. Каптал виступав над торцями кришок. При покритті корінця блока та кришок шкірою на коротких торцях кришок утворювалися так звані "губочки" (рис. 54 а), які виникали внаслідок того, що кінці серцевини капталу "заходили" на верхні та нижні торці кришок, і при поволочуванні їх шкірою в цих місцях утворювалися потовщення (рис. 3, 27 а). "Губочки" могли "заходити" на торці кришок на 20–25 мм і більше, а в книгах малого формату іноді займали майже половину ширини дошки. Такий каптал отримав назву каптал з "губочками"⁵⁰. Наявність "губочок" на оправах є констук-

⁴⁸ Янц, 1974. – С. 21.

⁴⁹ Курінний, 1926. – С. 16.

⁵⁰ У ІР є близько 20 оправ, що мають каптали з "губочками".

тивною особливістю, що характерна для східнослов'янських та південнослов'янських оправ XI–XVI ст. Їх можна зустріти на сербських оправах, виконаних в афонських монастирях, на українських та російських оправах і в XVII ст., але це поодинокі випадки. Хронологічно такі рукописні книги обмежуються 20–30-ми роками XVII ст.⁵¹

Якщо покриття оправи на корінці збереглося добре, конструктивні особливості створення капталів визначити досить важко, не розбираючи оправи, наприклад, вияснити, чи виплітався каптал на блоці, чи окремо від нього. Тому у процесі класифікації, перш за все, брався до уваги їх зовнішній вигляд. Каптали, що зустрічаються на східнослов'янських рукописних книгах, можна розділити на 4 групи: ткані, плетені, прості та каптальна тасьма. Виходячи із зовнішніх відмінностей, кожна група, в свою чергу, може ділитися на підгрупи. Останні дві групи характерні для новітньої книги кінця XVII–XIX ст.

Ткані каптали – це умовна назва капталів, видима частина яких утворюється шляхом нашивання на заздалегідь підготовлену серцевину капталу кольорових ниток, які ритмічно чергуються, утворюючи горизонтальний стрічковий орнамент у вигляді витого шнура, що, залежно від способу переплітання ниток (ліво- або правостороннє), може мати різну конфігурацію (рис. 54 а). У зарубіжній спеціальній літературі такий вид капталу називають ісламським або арабським, через те, що він є характерним для книг ісламського світу [ІР НБУВ, ф. I, № 25707, 25716–25718]. Але такі каптали зустрічаються також і в ранніх грецьких, східнослов'янських та південнослов'янських рукописних книгах (в останніх до початку XVII ст.)⁵². У вітчизняній літературі адекватний термін для позначення такого капталу відсутній. Технологія виготовлення обшивки цього виду капталу нагадує спосіб переплітання ниток, що застосовується в ткацтві, тому за способом виплітання в нашій класифікації його названо тканим.

Перш ніж починати виконувати декоративне оздоблення (обшивку) тканого капталу, готували основу для його виплітання. Спочатку готували основу для прикріплення серцевини капталу – краї корінця блока обшивалися швом, послідовність виконання якого наведено на рис. 54 б. Шов, що утворювався зовні корінця, є різновидом петельного шва з тією різницею, що стібки розміщуються на поверхні не щільно, а на деякій відстані один від одного⁵³. До нього кріпилася серцевина капталу (найчастіше, смужка шкіри), яка пришивалася до петель шва льняними нитками через однакові проміжки. Нитка, якою підшивався стержень капталу, ставала основою, на якій виконувалася обшивка кольоровими нитками видимої частини капталу (рис. 54 в). При виплітанні обшивки цього виду капталу одночасно застосовували не менше двох ниток, які, послідовно чергуючись, протягувалися під нитками основи і, таким чином, утворювали стрічковий орнамент, що зовні нагадував витий шнур (рис. 54 д, е). Як зазначалося вище, орнамент, що утворювався на поверхні серцевини капталу, міг бути двох видів: два різні орнаменти на капталах залежали від способу перевивання ниток навколо основи. Залежно від того, який орнамент був потрібен, застосовували нитки одного або декількох кольорів (як правило, 2–3-х кольорів).

1-й вид (рис. 54 г, д). Утворювався орнамент, що зовні створював повне вражен-

⁵¹ ІР НБУВ, ф. 310 (Ніж.), № 5, 7: час створення оправ зазначених рукописів визначався за філігранями на папері рукописів. Обидва рукописи мають філігрань "кувшинчик", що датується 20–30-ми роками XVII ст.

⁵² ІР НБУВ, ф. 310 (Ніж.), № 17; ф. I, № 5569; ф. 307 (КМЗМ), № 419/1638л, 480/1644л.

⁵³ У рукописі ф. 310 (Ніж.), № 29, за яким відтворена технологія виготовлення цього капталу, відстань між стібками коливається від 3 до 5 мм.

ня вишивки петельним швом (рис. 53 д). При цьому способі обшивання капталу одночасно в роботі перебувало 2 нитки (іноді – 3–4), а кількість витих рядів для цього орнаменту повинна бути парною. При ширині капталу у 7 мм кількість рядів, що вміщується на ньому, коливається від 6 до 8 – залежно від товщини ниток. Щоб утворився зазначений орнамент, парні і непарні ряди-шнури повинні мати різне направлення витків.

2-й вид (рис. 54 е, є). При цьому способі обшивки поверхня нагадує вишивку гобеленовим швом, тобто всі ряди-шнури мають однакові направлення витків (рис. 54 є). При виконанні ряду цього орнаменту могли застосовуватись нитки одного кольору, тобто відбувалося чергування рядів-шнурів різного кольору. Прикладом такого капталу може бути каптал рукопису ф. 310, № 17 (рис. 58 б), де чергуються ряди білого і голубого кольорів. Схема його виплітання наведена на рис. 54 е.

Каптал рукопису ф. 307, № 480/1644п має кольорову обшивку, в орнаменті якої чергуються однокольорові ряди і ряди, для виплітання яких застосовуються нитки двох кольорів. Для отримання поєднань кольорів наведеного капталу (рис. 58 а) в роботі одночасно перебувало три (ряди 2, 8) і чотири (ряди 4, 5, 6) робочі нитки.

Дуже рідко поєднувалися обидва зазначені способи. Єдиним знайденим нами прикладом такого оздоблення є каптал рукопису ф. 307, № 419/1638п. Схема сучасного вигляду орнаменту зазначеного капталу наведена на рис. 58 в, г. Рівномірно, через два витки, на поверхні капталу проглядає нитка основи для виплітання обшивки (рис. 58 в). Але первісний вигляд капталу був дещо іншим. На місці, де зараз видно нитку основи, проходила робоча нитка, яка за своїми фізичними властивостями відрізнялася від сусідніх. З часом вона зотліла, і утворився сучасний вигляд капталу, на що вказують залишки ниток темного кольору, що проглядають біля країв капталу. На рис. 58 г наведено реконструкцію початкового вигляду капталу.

Поєднання ниток тільки двох кольорів при виплітанні тканого капталу давало можливість створювати досить різноманітні орнаменти.

Плетеними капталами ми умовно називаємо два різновиди капталів, видима частина яких утворюється шляхом обплітання (обшивання) серцевини капталу кольоровими нитками, які ритмічно чергуються. Техніка виконання цих капталів тісно пов'язана з розміщенням стібків на серцевині капталу, тобто з їх напрямом. За напрямом стібків плетені каптали можна розподілити на каптали з косим (або хрестоподібним) та прямим (або перпендикулярним) розташуванням стібків.

Каптали з косим (хрестоподібним) розташуванням стібків зустрічаються тільки на оправах, які датуються XI – серединою XVI ст. включно. Це стосується не тільки східнослов'янських [ІР НБУВ, ф. 310 (Ніж.), № 9], але й південнослов'янських рукописних книг [ІР НБУВ, ф. 310 (Ніж.), № 153]. Технологія виконання капталів з косим розташуванням стібків зустрічається не дуже часто, оскільки складніша за технологією, ніж каптали з прямим розміщенням стібків.

Для виконання капталу з косим розміщенням стібків необхідно, щоб за серцевину йому правили 2 або 3 шнури. Залежно від того, скільки шнурів застосовувалося при виплітанні зазначеного капталу, його вигляд дещо видозмінюється (рис. 56, 57). Каптал, плетений на двох шнурах, Грінфілд та Хіллі називають грецьким через те, що він є характерною ознакою саме грецьких рукописів⁵⁴. Колекція ІР НБУВ складається лише з капталів, що плетені на трьох шнурах. Каптали, плетені на двох шнурах, відомі: вони зустрічаються на рукописних книгах РДБ і відтворені Симоні в роботі "К истории обихода книгописца"⁵⁵. Принцип виконання капталу

⁵⁴ Greenfield, Hille, 1986. – P. 51–57.

⁵⁵ Симони, 1903. – Табл. VIII, 13.

на трьох шнурах відрізняється лише тим, що робочу нитку додатково обводять навколо третього (дуже тонкого в діаметрі) шнура, що дозволяє більш точно фіксувати положення стібка. Каптали з косими стібками на двох шнурах плелися з льняних ниток і були характерними для давніх (XII–XV ст.) оправ, а на трьох шнурах виконувалися каптали рукописів, оправи яких датуються XVI ст. Для обшивки останніх використовували кольоровий шовк, який з часом майже не втрачав свого кольору. На відміну від тканого капталу, при виконанні плетеного капталу з косими стібками застосовували одну робочу нитку, якою міг виплітатися весь каптал. Якщо необхідно було зробити ритмічне чергування кольорових ниток на капталі, після виплітання 4–6 стібків у роботу вводили нитку іншого кольору, і наступні 4–6 стібків виконували нею, а потім знову вводили в роботу початкову робочу нитку.

Перш, ніж починати обшивку капталу, до корінця блока пришивали один з шнурів, що його використовували для виготовлення капталу. Пришиватися він міг кількома способами: перший спосіб був тотожний тому, що застосовувався для прикріплення серцевини капталу з одночасним шиттям блока, але в цьому випадку прошивався не весь зшиток, а тільки частина біля корінця (рис. 55); другий спосіб – основа капталу кріпилася до корінця так само, як для тканого капталу (рис. 53 б, в).

Після закріплення шнура-основи виконували виплітання капталу з одночасним приєднанням одного (рис. 56) або двох шнурів (рис. 57). На рис. 56, 57 добре видно, що процес виплітання капталу на двох і трьох шнурах не дуже різниться. Єдина відмінність, що при виплітанні капталу на трьох шнурах третій шнур за товщиною значно менший за два інші, які в діаметрі мають бути однакові [ІР НБУВ, ф. 310 (Ніж.), № 153]. Цей вид капталів зникає приблизно в середині XVI ст. і може бути датуючою ознакою нижнього рубежу створення оправ з таким капталом.

Каптали з прямим (або перпендикулярним) розташуванням стібків зустрічаються на східнослов'янських рукописних книгах протягом досить довгого часу, починаючи з другої половини XVI ст. (можливо, і раніше). Цей вид капталу був дуже популярним. На відміну від капталу з косим розташуванням стібків, для виплітання якого потрібно не менше двох шнурів, плетений каптал з прямими стібками могли виплітати на одному, двох та трьох шнурах.

Залежно від кількості шнурів, що бралися за серцевину цього різновиду плетеного капталу, їх можна поділити на три підгрупи: простий плетений каптал, подвійний плетений каптал, потрійний плетений каптал.

Простий плетений каптал (рис. 59, 60) – *за основу йому правив один шнур або ремінь*. Існує два способи виплітання цього різновиду капталу. При першому способі робоча нитка один раз обводиться навколо серцевини капталу (рис. 34), при другому – двічі (рис. 60). При виплітанні простого плетеного капталу в роботі одночасно перебуває дві робочі нитки. Це найбільш простий з плетених капталів, що мають пряме розташування стібків, і найбільш поширений. Практично всі переглянуті нами рукописи та стародруки другої половини XVI–XIX ст. мали цей різновид плетеного капталу.

Подвійний плетений каптал (рис. 61) – *для основи капталу застосовано 2 шнури (різної товщини), навколо яких обплітали кольорові нитки*. Подвійний плетений каптал найчастіше зустрічається на друкованих виданнях XVIII–XIX ст., на рукописних книгах він майже не зустрічається⁵⁶.

⁵⁶ Серед переглянутих рукописних кирилических книг тільки на одній виявлено такий каптал – ф. 301 (КДА), № 342л.

Потрійний плетений каптал – від попереднього відрізняється наявністю 3-х шнурів основи, навколо яких обплітали кольорові нитки. На українських, російських, білоруських виданнях не виявлений. Останній різновид зазначеного капталу зустрічається в західноєвропейських книгах великого формату, але теж досить рідко.

Як видно з наведених схем (рис. 59–61), плетений каптал з перпендикулярними стібками виплітається досить просто, що, можливо, і вплинуло на широке його розповсюдження. З кінця XVII ст. цей вид капталу починають виплітати окремо від блока, застосовуючи як основу простий каптал з шкіри або тканини, обшитої різнокольоровими нитками. Іноді за основу виплітання капталу використовували смужку досить товстої шкіри, при цьому зовнішній вигляд такого капталу дещо змінювався, хоча технологія виплітання лишалася тією ж, але це можна було побачити тільки тоді, коли оправа має втрати покриття на кінцях корінця [ІР НБУВ, ф. 310 (Ніж.), № 6].

Простий каптал – шнур, покритий тонкою шкірою або тканиною (шовк, ситець, сатин) і приклеєний до головки та хвостика корінця як декоративний елемент. З'являється на рубежі XVII–XVIII ст. Його робили з смужки тканини або тонкої шкіри, складеної навпіл, в середину якої прокладали скручені сурові нитки, що утворювали потовщений край. Іноді за серцевину такого капталу правив паперовий джгут. У літературі такі каптали називають шкіряними або тканинними за матеріалом, з якого вони зроблені [ІР НБУВ, ф. I, № 6509, 6531, 7158]. Спочатку вони правили за основу для плетених капталів [ІР НБУВ, ф. I, № 166, 919, 2787, 2794, 4061], з часом стали їх заміниками, особливо це стосується друкованої книги XIX ст. Тканинні каптали можуть бути однокольоровими або з тканини в смужку.

Каптална тасьма – тасьма шириною до 20 мм з кольоровим потовщенням краєм (бортиком), що виготовляється фабричним способом на спеціальних машинах. З'являється в XIX ст., коли виготовлення книг стає масовим. Каптална тасьма є суто декоративним елементом сучасної книги. Вона іноді зустрічається на давніх рукописах, оправи яких поновлювалися в XX ст.

Каптали, що виготовляються окремо від книжного блока, називаються приклейними за клейовим способом прикріплення їх до блока. Таке кріплення не досить міцне, і якщо втрачається покриття на кінцях корінця, то зазвичай приклеєний каптал з часом губиться.

Для виплітання капталів найчастіше застосовували льняні або шовкові нитки одного, двох, трьох кольорів, рідше – чотирьох. Найчастіше застосовували нитки червоного, синього, жовтого, зеленого кольорів та їх основних відтінків у поєднанні з ниткою білого кольору. Для українських оправ найбільш характерними є плетені каптали з прямим розміщенням стібків, в яких ритмічно поєднуються нитки червоного і білого [ІР НБУВ, ф. 313 (Поч.), № 16 б; ф. 312 (Соф.), № 36/5с; ф. 306 (КПЛ), № 216/57п] або синього (голубого) і білого кольорів [ІР НБУВ, ф. 312 (Соф.), № 41/9с]. За якістю нитки, якими обшивалися каптали, були досить різними, але найкращі каптали виходили з ниток, що за щільністю крутки нагадували сучасні нитки для вишивання. У XVIII ст. при виплітанні капталів починають застосовувати бавовняні нитки. Ці нитки були дуже тонкими, і при виплітанні капталу їх брали вдвоє. Більша щільність крутки бавовняних ниток негативно впливала на якість обшивки капталів, тому при виконанні розкішних видань продовжували застосовувати шовкові нитки, які були і міцнішими, і не вицвітали, на протилежність льняним та бавовняним.

Залежно від виду капталу та часу створення рукопису, кінці капталів могли по-різному кріпитися до кришок оправи (рис. 44). Якщо кришки збігалися за розміром з книжним блоком, кінці капталів підшивалися до торців кришок одночасно

із закріпленням серцевини капталу, тобто перед початком нашивання обшивки з кольорових ниток (рис. 44 а). Для таких оправ були характерні гладкі ребра кришок біля корінця (до яких підшивалися кінці капталу) і наявність “губочок” після поволочування кришок шкірою. Таке кріплення капталів зустрічається на оправах з давніх часів до початку XVI ст. На початку XVI ст. з’являються зміни щодо кріплення кінців капталів, в оправах на ребрах кришок починають робити наскрізний паз (рис. 44 б), наявність якого давала можливість зменшити висоту “губочки” на кінцях капталу, тобто плавно звести її нанівець.

На рубежі XVI–XVII ст. відбувається зміна в способі кріплення кінців капталів, що було викликано зміною розмірів кришок: у другій половині XVI ст. на зміну кришкам, що співпадали за розміром з книжним блоком, приходять кришки з кантами як більш зручні. Виявлено кілька таких способів, час побутування яких був різним.

Перший спосіб (рубеж XVI–XVII ст.) – кінці капталів наклеювалися в заздалегідь зроблений в кришках паз після закінчення виконання обшивки (рис. 44 в). Таке кріплення кінців капталу зустрічається в кришках, канти яких не мають скосу на звороті кришки [ІР НБУВ, ф. 310 (Ніж.), № 17].

Другий спосіб (XVII ст.) – кінці шнурів, які правили за основу капталу, розтріпувалися і наклеювалися на зовнішній бік кришок [ІР НБУВ, ф. 310 (Ніж.), № 13].

Третій спосіб (кінець XVII–XVIII ст.) характерний для приклеєних плетених капталів: при виплітанні таких капталів обшивку починали і закінчували на відстані 20 мм від краю простого тканинного капталу, що правив за основу плетеного капталу, а утворені таким чином кінці наклеювали на зовнішній бік кришок. При зазначених способах кріплення кінців зникали “губочки” при покритті кришок шкірою [ІР НБУВ, ф. 310 (Ніж.), № 49]. Останній із зазначених способів зустрічається і на оправах, що мають картонні кришки.

4.4. Форзац

Форзац – складений навпіл аркуш паперу або конструкція з двох аркушів, з’єднаних смужкою тканини, що розміщується між кришками оправи та блоком книги. Однією частиною (вільний аркуш форзаца) він кріпиться до першого та останнього зшитків блока, другою (приклеєний аркуш форзаца) – до звороту верхньої та нижньої кришок оправи (рис. 6 б, 2).

Форзац – один із складових елементів книги, як уже зазначалося, з’явився досить пізно, але протягом свого досить короткого існування його зовнішній вигляд докорінно змінився. Так, на початковій стадії існування оправи форзаца були відсутні, вони з’являються пізніше, – як необхідний функціональний елемент, що покликаний захистити від забруднення перший та останній аркуші рукописної (друкованої) книги. Спочатку їх пришивали до блока як окремі зшиток і навіть не приклеювали до кришок. З часом, для покращення зовнішнього вигляду звороту кришок і додаткового прикріплення кришок до блока, їх почали наклеювати. В сучасній книзі форзац є невід’ємною частиною кріплення палітурки до блока, що пов’язано з максимальним спрощенням процесу виготовлення книги. В абсолютній більшості сучасних книг форзаца не пришиваються, а тільки приклеюються. Якщо спочатку на форзаца використовували записані пергаменні аркуші з давніх рукописів, і їх наявність була викликана суто практичними потребами, то зараз для форзаців застосовують спеціальні сорти паперу і часто поверхню форзаців активно використовують для інформації про зміст книги.

За конструкцією форзаца поділяють на суцільні та складені (рис 63).

Суцільні форзаца виготовляються з одного аркуша паперу, що складений нав-

під (сфальцьованого в один згин) (рис. 63 а). Вони розподіляються на пришивні (рис 64), приклеїні (рис.66 а), прошивні (рис. 65) та накидні (рис. 67).

Складені форзаци найчастіше виготовляються з двох аркушів паперу, поєднаних між собою тканинним фальчиком (рис. 63 б). Різновидом складених форзаци є **виклейні форзаци**, тобто форзаци складної конструкції, що виробляються з кількох прошарків паперу (рис. 68). Вони з'являються на початку ХІХ ст., коли для форзаци почали активно застосовувати тонкий мармуровий папір, який наскрізь пробивала фарба, що наносилася на поверхню аркуша в процесі декорування. Тому її зі звороту підклеювали білим папером. Попередником виклейних паперових форзаци є шовкові або муарові форзаци, що широко застосовувалися на французьких оправах ХVІІІ ст. При виготовленні цих форзаци тканину (шовк, муар) спочатку наклеювали на цупкий папір, а потім розкроювали форзац залежно від його конструктивного типу та виду.

Існує велика кількість різновидів форзаци, але всі вони є модифікацією 4-х основних видів форзаци: пришивного, прошивного, приклеїного та накидного.

Пришивний форзац (рис. 64) – складений навпіл один або декілька аркушів або конструкція з декількох аркушів, що пришиваються до книжного блока як окремий зшиток. У давніх рукописах він становив собою зшиток з чотирьох аркушів, що вшивався на початку та в кінці рукопису для захисту перших і останніх аркушів твору (рис. 64 а). Дуже часто для таких форзаци застосовували аркуші з більш давніх рукописів. Як зазначалося, спочатку зовнішній аркуш пришивного форзаца не наклеювався на зворотний бік кришок. У рукописах ХVІ–ХVІІ ст., оправи яких пізніше частково поновлювалися, зустрічається різновид форзаца, що за конструкцією нагадує прошивний форзац, але приєднаний до блока як пришивний (рис. 64 б), і зовнішній аркуш його наклеєний на зворот кришок. Такий різновид прошивного форзаца виник внаслідок того, що при поновленні оправи перші два аркуші форзаца-зшитка що ставали непридатними для використання, видалялися, лишаючи біля місця зшивання фальц шириною 10–15 мм, який підклеювали до кришки. Третій аркуш зшитка, що лишився, ставав зовнішнім аркушем модифікованого форзаца, і його, в свою чергу, наклеювали на зворот кришки (рис. 38 а). Приклеювали його, в основному, лише до загинів шкіри і частково до поверхні кришки, а це сприяло утворенню пухирів на поверхні приклеєної частини форзаца. Наявність таких пухирів вказує, що спочатку зовнішній аркуш форзаца не був приклеєний до кришки, а це є однією з характерних ознак оправ ХV–ХVІ ст. [ІР НБУВ, ф. 307 (КПЛ), № 433/1642п].

У друкованих виданнях пришивний форзац майже не зустрічається. Його можна знайти в розкішних виданнях ХVІІІ–ХІХ ст.

Пршивний форзац (рис. 65) кріпиться до першого та останнього зшитків при шитті блока. Розрізняють кілька різновидів прошивного форзаца: суцільнопаперовий прошивний форзац, прошивний форзац із закритим фальчиком і складений прошивний форзац. Два останні різновиди зустрічаються тільки в друкованих виданнях. Суцільнопаперовий прошивний форзац (рис. 65 а) найчастіше зустрічається в давніх рукописних книгах, оправи яких поновлювалися в ХVІІІ–ХІХ ст., та рукописах, що датуються тим самим часом. Це сфальцьований в один згин аркуш цупкого паперу (в давніх книгах до початку ХVІІІ ст. для форзаци застосовували той самий папір, що і для рукопису), ширина якого на 5–6 мм перевищує ширину книжного блока. На цю величину відгинають корінцеву частину форзаца, яку потім при шитті блока заводять за корінець першого (останнього) зшитка і разом з ним прошивають при зшиванні блока. Після завершення шиття загнутий край форзаца підклеюють до корінця другого (передостаннього) зшитка.

Пршивний форзац із закритим фальчиком відрізняється тим, що зверху для біль-

шої міцності на зовнішній аркуш форзаца додатково наклеєний тканинний фальчик.

У складеному прошивному форзаці (рис. 65 б) зовнішній аркуш форзаца є аркушем, що приєднаний до внутрішнього аркуша форзаца за допомогою тканинного фальчика.

Приклеєний форзац (рис. 66) – це складений навпіл аркуш паперу, що приклеюється до першого та останнього аркушів книжного блока. Він характерний для видань XIX–XX ст. і зустрічається лише в поновлених у цей час оправах давніх кодексів.

Накидний форзац (рис. 67) застосовують при комплектуванні книжного блока вкладкою для книжкових видань XIX–XX ст. малого обсягу, що складаються з одного зшитка. Він складається з двох сфальцьованих навпіл форзацних аркушів, що прошиваються разом із зшитком (рис. 67 а). Для міцності іноді на згин зовнішнього аркуша наклеювали тканинний фальчик шириною 18–20 мм.

4.5. Фурнітура

Під фурнітурою маємо на увазі будь-які накладні або функціональні елементи оправи, наявність яких характерна тільки для певних типів книг.

Найчастіше на давніх оправах зустрічаються такі види фурнітури, як застібки, жуки, середники, наріжники, зав'язки.

Поява застібок на оправах пов'язана з суто практичною необхідністю, що пов'язана з фізичними властивостями пергамену. Вони жорстко фіксували пергаменні, а пізніше – паперові аркуші книжного блока в одному і тому ж положенні, що запобігало їх деформації. В залежності від розміру книги оправа могла мати від однієї до чотирьох застібок.

Застібки – пристосування для скріплення (з'єднання, змикання, застібування) країв кришок оправи, що складається з 2 частин, які розташовуються на верхній та нижній кришках. На верхній кришці розташовується частина застібки (шпеньок або пробій), на яку застібують накидну частину, що кріпиться до нижньої кришки і закінчується петлею або крючком. Отже, будь-яка застібка, незалежно від місця і часу створення, складається з двох частин: тієї, яку застібують, і тієї, на яку застібують. Тому нам здається неправомірним твердження В.В. Калугіна⁵⁷, що застібка (рос. “застежка”) – це тільки накидна частина застібки. Крім того, необхідно уточнити, що терміни “застібка” і “замок” є синонімами, а не різними поняттями, як зазначає В.В. Калугін у своєму словнику спеціальної лексики інтралігаторства⁵⁸. Термін “замок” часто вживається в рукописних текстах і спеціальних джерелах. Він існував паралельно з терміном “застібка” і зберігся в професійній лексиці реставраторів й зараз (хоча “замками” вони в основному називають застібки на альбомах XVIII–XIX ст., які і справді досить часто забезпечувалися замками, що замикалися на ключ).

За способом з'єднання застібки на східнослов'янських оправах можна розділити на 2 типи: шпенькові застібки (рис. 69, 70) та застібки на пробіях (рис. 74). Назви типів застібок умовні, вони визначаються по назві частин застібок, що розташовуються на верхній дошці оправи.

Шпеньок (спень, шпень) – стержень, закріплений на верхній дошці оправи, на який накидався ремінь з прорізом, петлею або кільцем з металу (кістки). За способом кріплення до кришки шпеньки бувають двох різновидів: врізні, які вбивалися в ребро кришки (рис. 69 г), і накладні, які прибивалися із зовнішнього боку кришки (рис. 70 а, б).

⁵⁷ Калугин, 1990. – С. 234.

⁵⁸ Там же. – С. 234.

Пробій – металева або кістяна планка з прорізом за розміром гачка застібки, що кріпилася з лицьового боку верхньої кришки і на яку накидався (застібався) ремінь з гачком. Пробої також бувають накладні (рис. 74 а, 76 а, б) та врізні (рис. 76 в). Вони існували паралельно, хоча з упевненістю можна сказати, що на українських оправах накладні пробої переважали.

Для візантійської інтролігаторської техніки був характерним шпеньок у вигляді конуса, що вбивався в ребра верхньої дошки (рис. 69 а) – класична форма. В західно-європейській традиції (романські оправи XII–XIV ст.) шпеньок закріплювався по центру верхньої дошки [ІР НБУВ, ф. I, № 5946]. Для давньоруських оправ XII – початку XVI ст. характерні візантійські застібки або шпенькові застібки на тричастинному ремені, тобто ті, що прийшли на Русь разом з візантійською традицією оправлення книг. Кількість застібок на ребрах кришок залежала від розмірів книги. На оправах XII – початку XIV ст., що дійшли до сьогодення, застосовувалися врізні шпенькові застібки, і їх кількість коливалася від чотирьох (по одній на коротких торцях і по дві на бічному торці кришки) (рис. 15)⁵⁹ до двох (тільки на бічному ребрі кришки) (рис. 16, 26). У зібранні ІР відсутні оправи з чотирма застібками, але вони відомі в зібраннях рукописних книг Санкт-Петербурга [РНБ, Соф. 189; ДІМ, Чуд. 4 та Хлуд. 3.XIII].

На початку XV ст. оправи з чотирма застібками зникають з ужитку. Застібки на оправах лишаються тільки на бічному ребрі кришки. З кінця XVI ст. врізні шпеньки поступово витісняються застібками з накладними шпеньками та пробоями, що було пов'язане із зміною форми кришок. Масове застосування накладних шпеньків на східнослов'янських оправах відноситься до другої половини XVII–XVIII ст. Найчастіше на українських оправах XVII–XVIII ст. вживалися литі накладні шпенькові застібки. Подібні застібки зустрічаються на оправах нотних церковних книг [ІР НБУВ, ф. I, № 5387, 5392, 5393, 5410, 5565, 5585, 5609, 6109]. Накладні шпеньки на застібках, що ставилися на окладні та підносні оправи, могли мати досить специфічну конструкцію, яку не можна вважати типовою для більшості оправ. Прикладом такого шпенька може бути застібка на вертлюзі [ІР НБУВ ф. I, № 7459] (рис.75).

Застібки на пробій, що приходять на зміну шпеньковим, могли мати пробої двох різновидів: класичний (пластина з прорізом) (рис. 74 а) та складений (пластина з віссю) (рис. 73). У Західній Європі поява застібок на пробій пов'язана з появою готичних оправ і датується початком XV ст. На східнослов'янських оправах класичний пробій з'являється в другій половині XVI ст. Складений пробій на західно-європейських оправах зустрічається на початку XV ст. [ВСРВ НБУВ, Pal. 866, 917, 937, 946, 952, 1131], а на східнослов'янських оправах – з XVII ст. [ІР НБУВ, ф. 313 (Поч.), № 3 б, 35 б].

Накидна частина книжних застібок, як правило, складається з ременя, що одним кінцем кріпиться до нижньої кришки, а на другому кріпиться наконечник, що може мати вигляд кільця (шпенькова застібка) або гачка (застібка на пробій)⁶⁰. Іноді (досить рідко) на кінці ременя робили отвір, який накидали на шпеньок, і він правив за петлю для застібки [ІР НБУВ, ф. 307 (КМЗМ), № 480 / 1644 п].

Конструкція ременів застібок також не була однаковою в різні часи. Умовно їх можна розділити на три групи: тричастинні, одночастинні та пласкі ремені.

Тричастинний ремінь є невід'ємною складовою традиційної візантійської за-

⁵⁹ Клепиков, 1976. – С. 54.

⁶⁰ У західноєвропейській середньовічній книзі накидні частини застібок (ремінь з гачком або петлею) могли кріпитися як на нижній, так і на верхній кришці.

стібки, що застосовувалася на східнослов'янських оправах з давніх давен до середини XVI ст. Виконували його так: ремінь протягували через наконечник застібки, що мав вигляд металевої петлі з отвором для ременя (рис. 69 б, д). Його кінці розрізалися на шість смуг (по три з кожного кінця), на кожній з яких робився ряд надрізів, які розміщувалися на однаковій відстані один від одного. Через ці отвори кожна пара смуг перепліталася між собою так, що утворювалися три смуги-“косички”. Схему з'єднання див. на рис. 69 д. Кінці смуг-“косичок” тричастинного ременя вставлялися в спеціально зроблені на нижній дошці отвори-гнізда і витягувалися зі звороту дошки (рис. 69 б). Головним недоліком тричастинних ременів було те, що внаслідок частого використання вони розтягувалися і легко відривалися. Іноді на оправах замість тричастинних ременів зустрічаються двочастинні. Техніка їх виконання відрізняється від тричастинного ременя лише тим, що кінці ременя розрізали на чотири частини (по дві з кожного боку), а не на шість.

При поновленні застібок на тричастинному ремені його замінювали на одночастинний ремінь – смужку шкіри, яку протягували через металеве кільце. Кінці ременя складали вдвоє і прибивали безпосередньо поверху покриття. Одночастинний ремінь застосовували в XVIII ст. при виготовленні застібок на пробій, але замість металевого кільця іноді застосовували гачок з прорізом для ременя (рис. 71).

Для застібок на пробій і з накладним шпеньком застосовують плаский ремінь, який одним кінцем прибивається до нижньої кришки, а до іншого кріпиться наконечник, що є пластиною прямокутної або фігурної форми з гачком або кільцем на кінці (рис. 70 в; 74 б). Плаский ремінь застібок теж міг відрізнитися за конструкцією. Нами виявлено кілька варіантів конструкції плаского ременя:

1. Ремінь складається з двох шматків досить товстої шкіри, склеєних між собою (рис. 80 а) [ІР НБУВ, ф. I, № 5386, 5404, 5552, 5508].

2. Ремінь складається з одного шматка шкіри, ширина якого на кілька міліметрів більша за подвійну ширину ременя, і який складений вдвоє так, що вертикальні зрізи ременя, які відповідають його довжині, з'єднані встик (тобто відшерфовані зрізи знаходять один на інший на кілька міліметрів) і склеєні між собою [ІР НБУВ, ф. I, № 5110]. Для надання більшої жорсткості ременю в середину часто вставляли додатковий шматочок шкіри [ІР НБУВ, ф. I, № 5609], тонкого картону або кілька прошарків паперу [ІР НБУВ, ф. I, № 5565], розмір яких відповідає довжині та ширині ременя (рис. 80 в).

3. Шматок шкіри, що застосовується для виготовлення ременя, втричі більший за його ширину. Після нанесення клею на внутрішню поверхню шкіри спочатку загинають один край шкіри на ширину майбутнього ременя, а зверху на нього накладають другий, тобто краї шкіри знаходять один на інший на ширину ременя (рис. 80 б; 70 а) [ІР НБУВ, ф. 309 (КВМ), № 563п; ф. 312 (Соф.), № 36/5п].

Плаский ремінь застібки міг кріпитися до нижньої кришки двома способами. В першому способі ремінь прибивається безпосередньо поверх покриття (рис. 78 б, е). У другому – у місці кріплення ременя надрізається поверхня покриття, під нього заводять кінець ременя і зверху прибивають гвіздками або заклепують (рис. 78 а, д, е). При такому кріпленні в дошках роблять спеціальні гнізда (рис. 77).

Гніздо – *наскрізний отвір або невелике заглиблення на зовнішньому боці кришок оправи, в якому розміщують кінець ременя застібки (нижня кришка) (рис. 7 а; 77) або пробій (верхня кришка) при закріпленні застібки на кришках.* Форма гнізд з часом змінювалася, але остаточно встановити, коли мали поширення ті чи інші форми гнізд можна, лише спираючись на досвід реставраторів. Адже наявність або відсутність гнізд певної форми дозволяє підтвердити побічні дані про первинність або вторинність досліджуваних оправ.

Для більш надійного закріплення ременів під гвіздки іноді підкладали закріпу – металеву пластину найчастіше прямокутної або квадратної форми (рис. 78 а, б). Її застосовували при обох засобах кріплення. Найчастіше закріпа прибивалася двома гвіздками (рис. 78 а), якщо гвіздків було чотири, то форма закріпи наближалася до квадрата (рис. 78 б).

Кількість гвіздків (заклепок), які застосовувалися при закріпленні ременя застібки, залежала від ширини ременя і розміру гвіздків: їх могло бути від 1-го до 4-х. У XVIII ст. форма заклепок, якими кріпили ремені, набуває примхливої форми (рис. 55). Такі заклепки ставили також на оправу при відновленні застібок на давніх рукописних книгах, і їх наявність є прямою вказівкою на те, що ремінь застібки не первинний⁶¹. На українських оправах XVII–XVIII ст. популярними були цвяхи (заклепки) з шляпками у вигляді 5–7-пелюсткової розетки [ІР НБУВ, ф. І, № 5386; ВСРВ НБУВ, Кир.608].

Іноді, особливо в окладних оправах, зустрічається різновид накидної частини застібки, яку в джерелах називають “*вертлюг*”⁶².

Вертлюг (рис. 75 в) – це дві металеві пластинки, з’єднані між собою за принципом шарніра, одна з них (менша за розміром) кріпиться до нижньої кришки оправу, а друга (як правило, втричі більша за довжиною) має на кінці отвір (петлю) або гачок, яким застібається вертлюг. Застібка на вертлюзі зустрічається в основному на окладних оправах. На українських окладних оправах зустрічається вертлюг, в якому частина, що кріпиться до кришки, має випуклу форму (рис. 78 в). Така форма вертлюга застосовується лише при наявності на нижній кришці напівсферичних жукив (пуклів).

У XII – на початку XIV ст. використовувалися лише шпенькові застібки, які розміщувалися по одній на коротких і по дві на довгій сторонах кришок. У XIV – XVI ст. застібки лишаються тими ж, але розміщуються тільки по довгій стороні кришки.

З другої половини XVI ст. на східнослов’янських оправах з’являються застібки на “пробій”, що співіснують разом із шпеньковими, форма яких змінюється: вони не вбиваються, як раніше, а кріпляться гвіздками до верхньої кришки оправу. За способом кріплення такий шпеньок ми назвали накладним (рис. 70 а). Застібки на “пробій” також були двох видів: накладний пробій (рис. 76 а, б) накладався прямо на шкіру покриття і прибивався гвіздками; врізний пробій (рис. 76 в), коли шкіра у місці кріплення пробією надрізала, під неї заводився кінець шпенька і прибивався до дошки разом з шкірою.

На українських оправах зустрічаються застібки обох видів. Власне застібки можуть бути різних форм і сюжетів: так, на оправах книг Києво-Печерської лаври зустрічаються накладні шпенькові застібки у вигляді янгола з крилами або листка конюшини. Застібки на пробій, як правило, мали гравірований геометричний рисунок.

Жуки (жуковини) (рис. 15) – невеликі за розміром металеві накладні елементи у вигляді півсфери, гвіздка (шляпка може мати різноманітну форму: квадратну, круглу, ромбовидну, краплевидну тощо) або потовщення на стержні, які розміщуються найчастіше в кутах кришок оправу. Жуки у вигляді цвяхів з великими шляпками іноді застосовували також для оздоблення поверхні між середником та наріжниками. На окладних оправах жуки можуть набувати досить значних розмірів і примхливих форм. Жуки у вигляді півсфери в Україні називалися “пуклями”.

Середники, наріжники та жуки були найдавнішими видами накладних елементів,

⁶¹ Заклепка, наведена на рис. 79, виявлена у нашому зібранні на оправі рукопису ІР НБУВ, ф. 310 (Ніж.), № 17. Її було поставлено при поновленні ременів застібок у XVIII ст.

⁶² Калугин, 1990. – С. 232.

які з моменту їх появи виконували одночасно як захисну (запобігання пошкодженню лицьового боку покриття), так і естетичну функції. Середники та наріжники на побутових оправах XIV–XV ст. виконувалися в основному із заліза, міді та мали просічний орнамент, а жуки ж були гвіздками з великими шляпками різноманітної форми: круглої, краплевидної, ромбовидної, квадратної тощо. Поверхня шляпок жуків могла бути сферичною, плескатою або у вигляді зрізаного конуса. В XVI–XVII ст. з'являються литі (рис. 16) та гравіровані середники й наріжники. Перші, в основному, були орнаментальними, другі – сюжетними. Досить популярними в цей час були басменні середники та наріжники, що зустрічаються на оксамитових оправах, якими забезпечувалися, в основному, євангелія.

Середники (рис. 15, 16) – *накладні елементи, різноманітні за формою (овальні, прямокутні або аморфні) та технікою виконання (лиття, просічка, гравіровка тощо), що кріпляться в центрі верхньої кришки оправи.*

Наріжники (рис. 15, 16) – *накладні елементи, різноманітні за формою (трикутні, овальні, прямокутні або аморфні) та технікою виконання (лиття, просічка, гравіровка тощо), що розміщуються в кутах кришок оправи. Наріжники можуть кріпитися як на верхній, так і на нижній кришках.*

У XVIII ст. на зміну застібці приходять **зав'язка** – *стрічка, тасьма, шнурок тощо, що розташовувалися по бічному обрізу на верхній та нижній кришках оправи для скріплення (зав'язування) між собою кришок оправи.* Вони найбільш характерні для оправ, що мають картонні кришки, і проіснували недовго. Вдосконалення технології паперу дозволило зовсім відмовитися від зав'язок при виготовленні оправ, і основна більшість книг та рукописів, що створені в цей час, вже не має ні зав'язок, ні застібок.

Досить рідко, проте зустрічаються накладні елементи, які В.В. Калугін правомірно відносить до "особливого типу"⁶³, оскільки вони не є типовими для більшості оправ: скоби, ручки, окуття кутів кришок, металеві накладки різної форми тощо. Скоби найчастіше зустрічаються в оправах нотних богослужбових рукописних книг. Їх вбивають в нижні торці кришок для запобігання пошкодження шкіри покриття, і вони стають наче "ніжками", на які спирається розкрита книга. Іноді замість скоб на торці дошок ставили окуття – металеві смуги, якими оббивають зовнішні кути кришок. Досить зрідка (відомо два випадки)⁶⁴ на східнослов'янських оправах зустрічається такий накладний елемент, як ручки. На думку Г.І. Вздорнова, книги з оправами у вигляді сундучка з фігурними кованими накладками та ручкою на верхній кришці належать до так званих "путних" книг⁶⁵, що робилися спеціально для подорожуючих.

4.6. Ознаки вторинності оправи

Завершуючи опис конструкції оправи, слід підкреслити, що в кодикологічному описуванні важливим є розпізнавання вторинності оправи. Від цього залежить і коректність висновків щодо часу створення оправи та її локалізації.

Основні методичні поради в цьому питанні можуть бути зведені до аналізу таких спостережень.

1. Важливою ознакою вторинності оправи є порушення цілісного та гармоній-

⁶³ Там же. – С. 222.

⁶⁴ РНБ, Фп, І.73 (репродукція оправи та короткий опис: Вздорнов, 1980. – Каталог [№ 14]); ЦГАДА, Син. тип., №153 (накладні елементи оправи втрачені, але за їх слідами можна встановити, що багато в чому їх розташування співпадає з оправою, відтвореною Г.І. Вздорновим).

⁶⁵ Вздорнов, 1980. – С. 38.

ного вигляду книги. Книга створювалася за певними правилами та геометрією “золотого перетину”. За основним правилом Мільхзака, співвідношення корінцевого, верхнього, бічного та нижнього полів сторінки рукописної книги чи стародруку повинно дорівнювати певній кількості одиниць, а саме – 2:3:4:6. Для рукописних книг та стародруків, що мають вторинні оправи, це співвідношення полів звичайно порушується. Виняток становлять лише ті книги, що при повторному опраправленні не перешивалися і не обрізалися заново. При повторному опраправленні книги найчастіше заново перешивалися та обрізалися, що приводило до зменшення зовнішніх полів і до порушення правила Мільхзака. Розміри полів після повторних обрізувань могли зменшуватися на 15–20, а іноді і 30 мм.

2. Вірогідною ознакою вторинності оправи є зрізані записи на полях, окремі елементи заставок, іноді навіть частини рядків. Це траплялося при пізнішому переопраправленні. Коли книга заново перешивалася, особливо якщо поновлювалися або укріплювалися корінцеві фальці, внутрішні аркуші зшитків дещо виступали за межі першого та останнього аркуша у зшитку, і при зшиванні блока обріз блока набував дещо зигзагоподібного вигляду, а оздоблення на обрізі порушувалося. Щоб заново оздобити обрізи, блок необхідно було повторно оздобити. Досить часто блоки обрізалися на бажання власника книги, який прагнув оздобити її за власним смаком.

3. В окремих випадках майстер звертав увагу на цінність записів і намагався їх залишити. При такому повторному опраправленні аркуші, що мали записи на полях, іноді підгиналися так, щоб при обрізуванні книги вони не були обрізані. Такі аркуші за розміром дещо більші, ніж основна частина аркушів в рукописі (рис. 82 а). Іноді підгинали не весь аркуш по всій довжині, а тільки його частину – в тому місці, де знаходився запис, аркуш частково надрізувався та загинався. При обрізуванні блока в місці розташування запису утворювався прямокутний виступ, що загинався всередину блока (рис. 82 б).

4. Іноді при повторному опраправленні використовували кришки від старої оправи. Тоді на кришках залишалися сліди від попереднього (первинного) кріплення: отвори, заглиблення, залишки ниток. Під час описування важливо вказати та описати наявність і характер залишків попереднього кріплення.

5. Слід обов'язково звернути увагу на наявність шнурового кріплення та слідів від попереднього зшивання блока. Якщо рукописна книга вже переопраправлялася, на корінці блока паперових рукописів наявні зайві поперечні канавки, а фіцбунди розташовані дуже близько до обрізів. Це добре видно, якщо корінець покриття частково або повністю втрачено.

6. Перешивання блока можна виявити також, якщо розкрити блок по середині зшитка. Там у місці протягування зшивальної нитки через зшиток на згині аркуша виявляються зайві зарубки (пропили або проколи), не задіяні при зшиванні блока. Наявність цих зарубок вказує на те, що книга перешивалася в процесі свого побутування, а значить і заново опраправлялася. Таке явище характерне для паперових книжних блоків.

Об'єктивним є те, що подальше вивчення опраправ допоможє розвивати та уточнювати наведені дані.

РОЗДІЛ 5 ТИСНЕННЯ ЯК ОСНОВНИЙ ВИД ОЗДОБЛЕННЯ ВЖИТКОВИХ ОПРАВ:

Одним з найдавніших та найпоширеніших способів оздоблення східнослов'янських шкіряних оправ – як підносних, так і вжиткових – було тиснення – видавлювання рельєфних зображень (орнаментальних, сюжетних та текстових) на покритті оправи (палітурки), що виконується або вручну спеціальними інструментами, або з допомогою позолотного пресу. Історія європейського інтролігаторства та палітурництва знає кілька видів тиснення: сліпе тиснення, тиснення золотом, сріблом, фарбами та конгревне, або випукле тиснення. Найдавнішим серед згаданих видів є сліпе тиснення¹. Всі інші види з'являються в Європі значно пізніше (в XIV ст. – бородавчате тиснення (різновид сліпого тиснення), на зламі XV–XVI ст. – тиснення золотом або сріблом, у XIX ст. – тиснення кольоровими фарбами та конгревне тиснення²).

Сліпе тиснення, яке в джерелах називають також простим, або блінтовим (від нім. *blind* – сліпий), може бути нанесене на оправу двома способами: холодним³ чи гарячим, тоді коли всі інші види тиснення – тільки гарячим. Холодний спосіб тиснення зустрічається переважно на східних оправах. Для європейських оправ характерним є застосування гарячого способу тиснення, хоча в окремих випадках міг застосовуватися і холодний. На східнослов'янських оправах вживання останнього не виявлено.

При сліпому тисненні нагрітій гарячим способом та змащений воском (медом або салом) інструмент вдавлювали у зволожений та попередньо заґрунтований матеріал покриття. В результаті тиску на його поверхню та дії теплоти більш або менш нагрітого інструмента на ній лишався відбиток, дещо заглиблений по відношенню до неї. Колір утвореного відбитка залежав від ступеня нагрівання інструмента та виду і сорту шкіри, що використовувалася при тисненні. Відбиток міг мати той самий колір, що і власне вживана шкіра, або бути дещо темнішим. Колір відбитків в останньому випадку може коливатися від світло- до темнокоричневого.

При тисненні золотом або сріблом до XVIII ст. включно вживалися листки сусального золота та срібла, що вдавлювалися в покриття в процесі тиснення. В XIX ст. замість золота і срібла при тисненні на оправах почали застосовувати по-

---

¹ Його для оздоблення оправ використовували вже копти. Сьогодні відомий ряд коптських оправ VI–X ст., оздоблених сліпим тисненням [Cockorell, 1962. – Р. 9, pl. II–V; Hobson, 1938. – Р. 202–214; Needham, 1976. – Р. 7–13]. Найдавніші європейські оправи, оздоблені сліпим тисненням, датуються VI–VII ст. (ранньосередньовічні оправи).

² Тиснення кольоровими фарбами та конгревне тиснення є характерними для епохи машинного виробництва оправ.

³ Процес тиснення на оправах холодним способом детально описаний А.Ю. Казієвим [Казієв А.Ю. Художественное оформление азербайджанской рукописной книги, XIII–XVIII вв. – М.: Наука, 1977. – С. 321].

таль, а в ХХ ст. – палітурну фольгу, що зараз вживається як при ручному, так і при машинному тисненні.

На східнослов'янських оправах сліпе тиснення зустрічається вже на оправах ХІІ ст.⁴, а тиснення золотом – з середини ХVІ ст. Спочатку воно вживалося у поєднанні із сліпим тисненням. Золотом відтискували окремі оздоблювальні елементи в середині бордюрних рамок (найчастіше середники та косинці), а з ХVІІ ст. золотом починають відтискувати і власне рамки, а для оздоблення підносних оправ та оправ літургійних книг починають вживатися тільки тиснення золотом (без застосування сліпого тиснення). На українських оправах ХVІІ–ХVІІІ ст. досить часто вживалося також тиснення сріблом, яке застосовували лише у поєднанні з тисненням золотом (золотом декорувалася верхня кришка, а сріблом – нижня). Сріблом відтискували або всі елементи декору нижньої кришки, або тільки окремі його частини (середники та косинці). Подібна практика оздоблення оправ золотом та сріблом є характерною переважно для оправ, виконаних в інтролігаторській майстерні Києво-Печерської лаври. У кінці ХVІІ–ХVІІІ ст. її починають вживати і в інших інтролігаторських майстернях, але переважно при оздобленні оправ євангелій.

5.1. Інструменти для тиснення та особливості їх застосування при створенні східнослов'янських оправ

При оздобленні оправ ручним тисненням незалежно від його виду інтролігатори застосовували одні й ті самі інструменти: дорожники, басми, накатки, філети та пластини-кліше. Не всі вони відразу увійшли до арсеналу інтролігаторів, але їх поява мала неабияке значення для подальшого розвитку мистецтва оздоблення оправ. Понад десять століть при оздобленні оправ тисненням вживали тільки дорожники та басми (рис 83 а).

Лише в ХV ст. ряд спеціальних інструментів для тиснення поповнюється. Приблизно в середині – другій половині ХV ст. у Західній Європі винайдено накатку (рис. 83 б), яка в подальшому стала найнеобхіднішим інструментом для тиснення рамок та бордюрів на оправах⁵. Перші згадки про початок використання при тисненні пластин-кліше датуються другою чвертю ХV ст.⁶, але масове їх вживання в різних країнах Європи слід віднести до початку ХVІ ст. У ХVІ–ХVІІ ст. у вжиток входить філета.

Подальші вдосконалення загаданих інструментів торкнулися лише їх робочої частини, тобто поверхні, на якій гравірувалося зображення, що вдавлювалося у шкіру. Вивчення цих відбитків і схем їх поєднання та розміщення на покритті оправи дозволяє не тільки прослідкувати, як змінювався характер оздоблення шкіряних оправ з плином часу, а й визначити хронологічні та територіальні межі вживання

⁴ До останнього часу вважалося, що тиснення на східнослов'янських оправах, зокрема російських, з'явилося в кінці ХІV – на початку ХV ст. [Клепиков, 1959. – С. 114–122; Клепиков, 1960. – С. 60–65], але дослідження останніх років, здійснене Шварц О.М. на матеріалі рукописних книг ХІІ–ХV ст. Софійсько-Новгородської збірки ГПБ, спростовує це твердження і наводить схеми розміщення тиснення на оправах ХІІ–ХІІІ ст. [Шварц, 1991. – С. 161–181].

⁵ Серед дослідників немає однастайності стосовно часу появи накаток на західноєвропейських оправах. К.К. Кирме появу перших накаток відносить до 1450 р. [Кирме, 1982. – С. 9]. Луб'єр стверджує, що ознаки тиснення накатками бачив на трьох оправах Іоганна Ріхенбаха, датованих 1469 р. [Loubier, 1926. – Р. 47]. Найбільш рання оправа з тисненням накатками, виявлена Хобсоном, датується 1499 р. [Hobson, 1929. – Р. 200].

⁶ Від 1430 р. у Парижі починають друкування з пластин [Кирме, 1982. – С. 9].

тих чи інших оздоблень. Виявлення груп пам'яток, що мають тиснені оправи з однаковими відбитками, та їх детальне кодикологічне дослідження дають змогу значно звузити межі застосування тих чи інших оздоблень, а в деяких випадках навіть локалізувати їх стосовно конкретного монастирського скрипторія або інтролігаторської майстерні.

Що ж становили собою зазначені вище інструменти? Їх перелік та коротку характеристику наводимо в порядку виникнення.

Дорожник – інструмент, як правило, у вигляді короткого тупого ножа або списа для тиснення на шкірі суцільних прямих ліній різної товщини⁷. Лінія, що утворюється при тисненні дорожником, могла бути вузькою (1 мм або менше) або широкою (від 2 до 5 мм). Дорожник був першим інструментом, застосованим для тиснення на шкірі. Його використовували для утворення лінійного обрамлення кришок, для обрамлення зовнішньої та внутрішньої рамок бордюру, що йшов по краях кришок, і для розчленування поверхні в середині нього за допомогою діагоналей та ліній, паралельних ним. Найчастіше дорожником послідовно проводили по дві або три паралельні лінії, але відомими є й випадки, коли для рамок та членування поля в середині них проводили по чотири лінії⁸, а іноді, досить зрідка, їх кількість могла сягати семи паралельних ліній⁹. Іноді, щоб полегшити процес їх тиснення, застосовували так звані дорожники з пером¹⁰, що закінчувався розгалуженням у вигляді дво- або тризуба. Застосування цього різновиду дорожника дозволяло одночасно витискувати здвоєні або строєні паралельні прямі.

З XVI ст., а можливо трохи раніше, потрібні лінії, що обмежують рамки, починають робити дорожниками різної ширини, тобто на оправі витискують строєну пряму лінію – дві вузькі обабіч широкої. Товщина широкої лінії могла коливатися від 2 до 5 мм (рис. 81). Таке поєднання строєної лінії широко застосовувалося на українських та російських оправах XVI–XVII ст., а також на церковних оправах XIX ст., виконаних за давньою традицією.

Наступним інструментом для тиснення, що з'явився в арсеналі давнього інтролігатора, була **басма** (рис. 83 а) – *металевий штамп або штемпель невеликого розміру, на робочу поверхню якого нанесено орнаментальне або сюжетне зображення*. Ту ж саму назву мав і відбиток, що залишався при тисненні басмою¹¹.

За спостереженням С.О. Клепикова, в залежності від призначення басми на східнослов'янських оправах поділяються на дві основні групи: басми бордюрні та басми наповнення¹².

Басми бордюрні (рис. 84) – *прямокутні штампи для створення безперервної орнаментальної смуги, що утворюється внаслідок послідовного відтискування одного і того самого штампа*¹³.

⁷ Уявлення про зовнішній вигляд дорожників, що застосовувалися на початку XX ст. при ручному тисненні, надають ілюстрації П. Симоні [Симони, 1903. – Табл. LXV].

⁸ Оправи, в почленуванні поверхні яких вживалися зчетверені прямі, зустрічаються переважно на давніх східнослов'янських оправах російського походження.

⁹ Симони, 1903. – Табл. XV, № 21.

¹⁰ Калугин, 1990. – С. 233. Зовнішній вигляд дорожника з пером див. [Симони, 1903. – Табл. LXVI].

¹¹ П. Симоні при описуванні відбитків басм називав їх "дробницями" [Симони, 1903. – С. 261–262].

¹² Клепиков, 1959. – С. 119–122.

¹³ Появу бордюрних басм на східнослов'янських оправах різні автори датують по-різному: С.О. Клепиков – серединою XV ст. [Клепиков, 1960. – С. 65], В.В. Калугін – першою половиною XV ст. [Калугин, 1990. – С. 224], О.М. Шварц – кінцем XIII – початком XIV ст. [Шварц, 1991. – 171].

Басми наповнення (рис. 86) – різноманітні за формою та зображеннями штампи для заповнення (наповнення) вільних просторів, що створюються рамками з бордюрних басм, дорожників та накаток. Зображення на них могли бути орнаментальними або сюжетними, але їх рисунок завжди становив собою закінчену композицію.

Подібний поділ басм за службовими функціями можна простежити і на готичних оправах. Перша група басм (досить нечисленна порівняно з другою групою) призначалася для створення різноманітних рамок та орнаментальних смуг у середині них, тоді як друга – для заповнення вільних просторів у середині рамок та між ними. Як зазначає С.О. Клепиков, подібний функціональний поділ басм при оздобленні оправ витримується досить чітко, а випадки вживання бордюрних басм як індивідуальних є винятковим явищем, що зустрічається дуже зрідка¹⁴. Це твердження С.О. Клепикова справедливе лише для давніх східнослов'янських оправ російського походження. На оправах українського походження¹⁵ досить часті випадки, коли одна й та сама басма одночасно вживається як для утворення бордюрної рамки, так і для заповнення простору в середині неї. Найчастіше для цього застосовували квадратні, ромбовидні та стрільчасті басми. Послідовне відтискування цих басм створювало орнаментальну смугу, басми в якій розміщувалися або щільно одна біля одної, як при тисненні бордюрними басмами (рис. 87 а, б), або на незначній відстані одна від одної (рис. 87 в, 88). Іноді для утворення орнаментальної смуги вживалося симетричне поєднання басм наповнення однієї або різної форми, але різного рисунка. Зазвичай, вони облямовувалися потрійними або зчетвереними лініями, виконаними дорожником.

Бордюрні басми бувають, в основному, “бігучого орнаменту” рослинного або геометричного характеру (рис. 84). Зображення на такій басмі наче не закінчене, воно становить собою рапорт, послідовне повторення якого створює враження безперервної орнаментальної смуги. Однак зустрічаються і басми замкненого характеру, тобто басма має свою особисту рамку або закінчений сюжет¹⁶. Лише деколи в басмах цієї групи зустрічаються фігури людей або тварин¹⁷. До цієї групи слід віднести також геометричні басми, які ми умовно назвали “метеликами” за подібність їх конфігурації до крилець цих комах (рис. 84, другий ряд зверху). Близько 20 різновидів цієї басми виявлено на західноукраїнських оправах XIV–XVII ст., тоді як в альбомі Клепикова зафіксовано лише три різновиди цієї басми¹⁸. Басми подібного типу зустрічаються на південнослов'янських, зокрема сербських, оправах XIV–XV ст.¹⁹

Іноді рамки з бордюрних басм бувають виконані настільки досконало, що відрізнити їх від ролевого тиснення вдається лише за допомогою лупи: від рамок, виконаних накатками, їх відрізняє наявність виходу окремих басм за суцільну лінію рамки, а також знаходки окремих басм одна на іншу (рис. 84 б – третій ряд зверху).

З винаходом накатки, що починає вживатися східнослов'янськими інтролігаторами з другої половини XVI ст., бордюрні басми ще деякий час використовувалися одночасно з накатками. В XVII ст. вони виходять з масового вжитку, хоча в деяких про-

¹⁴ Клепиков, 1959. – С. 119–120.

¹⁵ Найдавніша виявлена східнослов'янська оправа українського походження датується XIV ст. Усі відомі на сьогодні рукописні книги з первинними оправами XIV–XV ст., створеними в Україні, походять із Західної України.

¹⁶ Клепиков, 1960. – Табл. I–2, № 40, 42.

¹⁷ Там же. – Табл. I–3, № 45–47.

¹⁸ Там же. – Табл. I–1, № 16–18.

¹⁹ Јанц, 1974. – Т. 71, 75, 78, 79, 80.

вінційних російських та українських монастирях їх продовжують активно застосовувати для оздоблення оправ, виконаних за візантійською технікою оправлення²⁰.

На відміну від бордюрних басми наповнення бувають дуже різноманітними як за конфігурацією, так і за змістом. С.О. Клепиков, вивчаючи давні оправи на східнослов'янських рукописах, виділив кілька основних, найбільш вживаних груп басм наповнення: стрільчасті (рис. 86 а), розетки (рис. 86 б, в), круглі (рис. 86 г), ромбовидні (рис. 86 д), квадратні (рис. 86 е), серцевидні (рис. 86 є), плетені (рис. 86 ж), квітчасті (рис. 86 з)²¹. Найбільш ранньою формою басм є стрільчаста басма, найбільш пізньою – квітчаста без будь-якої рамки.

Круглі, серцевидні, ромбовидні та квадратні басми бувають як орнаментальними, так і сюжетними. На сюжетних басмах зображалися в основному тварини, птахи, міфічні фігури. Людські постаті зустрічаються вкрай зрідка.

Як уже зазначалося, деякі види басм наповнення вживалися також для утворення бордюрних рамок. З квадратних та ромбовидних басм орнаментальні смуги утворювалися двома шляхами: басми розміщувалися під кутом 90° впритул одна до одної (рис. 87, а, б) або під кутом 45° – в останньому випадку вони сполучалися між собою не сторонами, а лише кутами (рис. 87 в). Для утворення рамок зі стрільчастих басм застосовували три варіанти їх розміщення: "валетом" (басми відтискуються поруч одна біля одної, але верхівка кожної наступної басми направлена в протилежний бік по відношенню до попередньої) (рис. 88 а), "парне" (два відбитки басми відтискувалися попарно, виходячи з одного центру) (рис. 88 б). При утворенні смуги між спареними стрільчастими басмами розміщуються дрібні басми наповнення (рис. 88 в). Подібні рамки вживалися як самотійно, так і в поєднанні з рамками, утвореними з бордюрних басм. Вони зустрічаються лише при оздобленні оправ, виконаних за візантійською технікою оправлення.

Басми-розетки є невід'ємним атрибутом оздоблення давніх східнослов'янських оправ і бувають двох видів: у вигляді двох або трьох концентричних кіл (рис. 86 б) та розкритої квітки, кількість пелюсток в якій коливається від трьох до семи (рис. 86 в). Їх найчастіше відтискували в місцях перетину суцільних ліній, виконаних дорожником, хоча досить часто басми-розетки вживалися в поєднанні з басмами інших форм для заповнення внутрішнього поля в середині орнаментальної рамки та окремих його частин, у разі коли з допомогою дорожника йому надавали вигляд сітки, що складалася з ромбів, трикутників або прямокутників. Басми-розетки вживали також для оздоблення ребер кришок в оправах, виконаних за візантійською технікою. Це є характерним для оправ, що мали кришки з жолобками, які переривалися, не доходячи до зовнішніх кутів.

Квітчасті басми, зазвичай, не мають рамки, але зображені на них квіти в обрамленні листя та рослинних розводів чітко вписуються в такі геометричні фігури, як овал, півовал та ромб із заокругленими кутами. Вони з'являються на східнослов'янських оправах у кінці XVI – на початку XVII ст. Їх поява пов'язана з поширенням західноєвропейської техніки оправлення і, разом з нею, нових тенденцій в оздобленні оправ. Поряд з басмами звичних вже форм з'являються нові: хрестоподібні (рис. 86 и), колискові басми (рис. 86 і)²² та басми у вигляді різноманітних

²⁰ У сербських монастирях на Афоні впродовж XVII ст. також замість накаток продовжували вживати бордюрні басми [Goff F.R. Notes on a few bindings at monastery Hilandar, mt. Athos // Gutenberg-Jahrbuch 1975. – 1976. – P. 323–328].

²¹ Клепиков, 1959. – С. 121.

²² Свою назву вони отримали через те, що формою нагадують дитячу колиску-гойдалку. [Клепиков, 1959. – С. 147]. П. Курінний накатки у вигляді смуг з басм подібного типу називає "кайми ракушчасті" [Курінний, 1926. – С. 35]. Колискові басми починають вживатися для оздоб-

рослинно-орнаментальних завитків. Використовуються також квітчасті та орнаментальні басми (трикутної та чвертьовальної форми), спеціально призначені тільки для оздоблення корінця.

З XVII ст. на українських оправах при оздобленні вільного простору між середником та косинцями, а також між рамками застосовували прийом оздоблення, при якому навколо одного умовного центру групувалися кілька відбитків однієї басми (зрідка двох), внаслідок чого на кришках утворювався орнамент нової конфігурації. Такі поєднані між собою в закінчений орнамент відбитки ми будемо називати спареними басмами (рис. 89).

Найчастіше спарені басми утворювалися з квітчастих басм. Досить часто при їх відтискуванні поєднували дві квітчасті басми та дві басми-роzetки у вигляді розкритої квітки (рис. 89, а). При заповненні простору між двома накатками найчастіше застосовували спарені басми, утворені з квітчастої басми у вигляді гілочки з квіткою, зігнутою в півовал (рис. 89 б). У тих випадках, коли спарена басма утворювалася з чотирьох однакових відбитків, вживали квітчасті басми, в яких гілочка з квітами або з рослинними розводами вписувалася в умовний ромб (рис. 89 в).

Басми наповнення не зникають з винайденням накаток. Вони тільки змінюють свою конфігурацію, трансформуючись з плином часу відповідно до існуючої моди, лишаючись і сьогодні найнеобхіднішим інструментом оздоблення при ручному оправленні книг.

Накатка (прокат) – накатний ролик для тиснення на оправах орнаментальних смуг – має вигляд коліщатка з ручкою, по ободу якого вигравірована орнаментальна смуга (рис. 83 б)²³. Таку саму назву має і відбиток, що залишається на шкірі при тисненні накаткою (рис. 90). Коліщатко лишає на шкірі безперервну орнаментальну смугу, яка замінює окремі бордюрні басми і значно полегшує та прискорює роботу інтролігатора з оздоблення оправи.

На східнослов'янських оправах тиснення накатками з'являється в середині XVI ст., але рамки з бордюрних басм продовжують вживатися разом з накатками ще до кінця XVI ст.²⁴ Одночасна наявність бордюрних басм і накаток на кришках східнослов'янських оправ вказує, що оправа створена не раніше середини XVI ст. С.О. Клепиков, вивчаючи оправи Троїце-Сергієвої лаври, вказував на велике розмаїття орнаментів накаток, але при цьому розподіляв їх на основні та "окаймляючі"²⁵. Перші, як правило, досить широкі (від 5 до 20 мм завширшки), використовувалися для створення рамок на кришках і для заповнення їх внутрішнього простору (останнє характерне для орнаментации нижньої кришки оправи). Другі – вузькі накатки (завширшки менше 5 мм) – звичайно використовувалися у поєднанні з основними накатками, вони наче облямовували основну накатку з боків. П. Курінний цей вид накаток назвав "поверхничками"²⁶ (рис. 90, а). У XVIII ст. це правило

лення російських та українських оправ у XVIII ст., а орнамент у вигляді смуги з коліскових басм був настільки популярним, що навіть почали виготовлялися накатки з подібним рисунком.

²³ Знімки накаток, що вживалися для оздоблення російських та українських оправ XVIII–XIX ст., наводять у своїх роботах П. Симоні [Симони, 1903. – Табл. LXV–LXVI] та П. Курінний [Курінний, 1926. – Мал. 15].

²⁴ Широке застосування тиснення накатками в Західній Європі відносять до початку XVI ст. На оправах Троїце-Сергієвої лаври, за спостереженням С.О. Клепикова [Клепиков, 1960. – С. 65], остаточний перехід до тиснення накатками треба віднести близько 1550 р. У провінційних монастирських скрипторіях бордюрні басми продовжують застосовувати ще на початку другої чверті XVII ст., але це скоріше виняток, ніж правило.

²⁵ Клепиков, 1959. – С. 128.

²⁶ Курінний, 1926. – С. 35, тип VII.

порушується, і "поверхнички" починають використовувати також для утворення всередині зовнішньої рамки додаткової, значно меншої за розмірами, яка з'єднується в кутах з зовнішньою рамкою за допомогою дорожника або тієї ж накатки.

З другої половини XVI ст. за характером орнаменталізації накаток, що використовувалися для оздоблення східнослов'янських оправ, можна досить чітко визначити їх географічне походження. Орнаменталізація накаток на російських оправах кінця XVI – початку XVII ст. мала винятково квітчастий характер²⁷, тоді як на українських оправах, крім квітчасто-травчастих накаток (рис. 90, б), досить широко вживалися накатки з медальйонами, в яких розміщувалися зображення людських голів в профіль або півоберт (рис. 90 в)²⁸. В оздобленні українських оправ другої половини XVII–XVIII ст. популярними були накатки у вигляді плетеного орнаменту з султанами (рис. 90 г)²⁹, стрічкового орнаменту з коліскових басм (рис. 90, д) або хвилястої лінії. Чим ошатнішою була оправа, тим більше накаток різного рисунка вживалося для їх оздоблення.

На оправах другої половини XVI–XVIII ст. майстри застосовують досить цікавий прийом оздоблення – спарені накатки, що утворюються шляхом розміщення поряд двох відбитків однієї і тієї ж накатки так, що між ними немає вільного простору. Розташовуючи орнаментальні смуги в дзеркальному відображенні і сполучаючи при цьому однакові за рисунком елементи орнаменту на накатці, отримували двобічний орнамент, центром якого ставало місце з'єднання двох відбитків (рис. 90 е).

Дещо пізніше за накатки до широкого обігу при оздобленні оправ входять кліше – металеві пластини різної конфігурації для відтискування на оправах у середині бордюрних рамок орнаментальних або сюжетних зображень досить великого розміру. Як і накатки, вони потрапили до нас із Західної Європи, хоча в орнаментах, застосованих в них, чітко проглядають як західні, так і східні впливи. Їх вживання сприяло появі нових композиційних схем оформлення кришок оправ. Смісловим центром при оформленні кришки стає кліше, розташоване в її центрі, навколо якого групуються всі інші елементи оздоблення. На східнослов'янських оправах кліше застосовували переважно для оздоблення внутрішніх кутів та центру бордюрних рамок³⁰. Залежно від місця розташування в середині бордюрної рамки кліше розділяли два види: середник та косинець³¹.

Середник(и) (рис. 85) – орнаментальне або сюжетне кліше – пластина завтовшки 10–12 мм, найчастіше досить великого розміру (від 30 до 140 мм заввишки) та будь-якої форми (овальної, прямокутної, ромбовидної, кибалкової тощо), що вико-

²⁷ Клепиков, 1959. – С.128.

²⁸ Вживання накаток з медальйонами є характерним для німецьких оправ XVI – початку XVII ст. Їх появу Луб'єр відносить до 1520-х років [Loubier, 1926. – Р. 200]. Широке застосування накаток з медальйонами на українських оправах свідчить про значний вплив німецького інтролігаторського мистецтва на характер їх оздоблення. Цей вплив відбувався як напряму, так і через посередництво польського інтролігаторського мистецтва. Багато українських, зокрема львівських, інтролігаторів навчалися ремеслу в Кракові.

²⁹ Накатки подібного орнаменту зустрічаються і на російських оправах цього періоду.

³⁰ Західноєвропейська інтролігаторська практика вживала кліше досить значного розміру (в книжках форматом у 8° такі кліше могли займати всю поверхню кришок оправи).

³¹ У літературі косинці (рос. "уголки") іноді називають наріжниками (рос. "наугольники"), що є не зовсім вірним через те, що наріжниками зазвичай називаються накладні металеві прикраси, які кріпилися на кути кришок оправи при оздобленні їх набірними окладами. Щоб не плутати різні поняття при описуванні оправ, на нашу думку, краще їх розмежувати, і термін "наріжники" вживати тільки тоді, коли мова йде про накладні кутові прикраси.

ристовувалося для декорування внутрішнього простору рамок (його середини) на оправах, оздоблених тисненням. Ту ж саму назву мав і відбиток, що лишався на покритті оправи при тисненні.

Косинець(нці) – умовна назва орнаментальних або сюжетних кліше, що використовувалися для оформлення внутрішніх кутів тиснених рамок оправи. Становить собою пластину завтовшки 1–12 мм будь-якої форми (трикутної, чвертьовальної, многокутної або аморфної), яка обов'язково має вершину – кут 90°, що безпосередньо розміщується в куті рамки-обрамлення. Ту ж саму назву мав і відбиток, що лишався на покритті оправи при тисненні.

Кліше середників та косинців могли бути двобічними, тобто гравіроване зображення наносилося на обидві його площини (боки) (рис. 85, 98). У двобічних середників один бік кліше використовували для відтискування зображення на верхній кришці, інший – на нижній. Двобічні косинці із зображенням євангелістів вироблялися парами через те, що один двобічний косинець міг бути використаний для відтискування зображення тільки в двох верхніх або нижніх кутах рамки (рис. 98), а за традицією на оправах відтискували зображення чотирьох євангелістів: Марка, Луки, Іоанна, Матфея.

Найчастіше вживані форми середників на східнослов'янських оправах – це овальна (рис. 92), кибалкова (рис. 91), ромбовидна (рис. 93), прямокутна (рис. 94, 95). Вони бувають як орнаментальні, так і сюжетні.

Досить зрідка зустрічаються круглі та восьмикутні середники. Перші датуються першою половиною XVII ст. і зустрічаються на оправах Московського Печатного двору та Троїце-Сергієвої лаври (Росія)³², другі – характерні тільки для українських оправ. Першу появу середників восьмикутної форми П. Курінний відносить до XVII ст., але на сьогодні середники подібної форми виявлені лише на українських оправах XVIII ст. Вони бувають двох різновидів. На київських оправах ці середники мають вигляд витягнутого прямокутника зі зрізаними кутами³³, тоді як на львівських оправах їх форма є ближчою до квадрата зі зрізаними кутами³⁴.

Середники, створені в Білорусії, Росії та Україні, різняться між собою не лише формою, а й характером сюжетних та орнаментальних зображень на них³⁵. Однією з суттєвих відмінностей в оздобленні російських та українських оправ з середини XVI ст. є наявність сюжетних середників різної форми на кришках останніх. Для більшості російських оправ характерні переважно орнаментальні середники прямокутної, ромбовидної, круглої та аморфної форм. Винятком з цього правила є сюжетні середники Троїце-Сергієвої лаври та Московського Печатного двору. Середники із зображенням єдиного під деревом (пальмою)³⁶, лева та єдиного під

³² У альбомі С. Клепикова зафіксовані лише три середники круглої форми на російських оправах, що датуються першою половиною XVII ст. [Клепиков, 1960. – Табл. III–11, № 107, Табл. III–12, № 110, 111]. На українських оправах середників подібної форми не виявлено.

³³ Курінний, 1926. – Мал. 13 та 19 (перше зображення в останньому ряду справа на кожному малюнку).

³⁴ НМЛ, Ркк. 181, 294.

³⁵ Інформації про характер оздоблення білоруських оправ у літературі виявити не вдалося, але поодинокі зразки білоруських оправ XVI–XVII ст., які були віднайдені автором при дослідженні українських рукописних збірок Києва та Львова, свідчать, що на характер оздоблення білоруських оправ, крім оправ КПЛ, мала вплив також і польська інтролігаторська традиція. Незначний обсяг виявленої інформації про білоруські оправи не дозволяє виявити характерні ознаки оздоблення, притаманні саме білоруським оправам.

³⁶ Відтворення цього сюжету в середниках різної форми опубліковано: Сimoni, 1903. –

короною³⁷, пелікана з пташенятами, дерева перідексій з сидячими на ньому голубами стали своєрідним фірмовим суперекслібрисом інтролігаторських майстерень цих установ (рис. 95)³⁸. Середники з одним і тим самим сюжетом могли мати різну форму – круглу, прямокутну або ромбовидну і зустрічатися у кількох варіантах, які значною мірою відрізнялися один від одного³⁹. Середники з перерахованими сюжетами зустрічаються не лише на оправах Московського Печатного двору, а навіть на оправах, створених у віддалених від Москви російських монастирях⁴⁰. Це і не дивно, адже оправи Московського Печатного двору правили за зразок для наслідування, їх копіювали, тому досить часто можна зустріти сюжетні середники, що від вже відомих та опублікованих зображень середників-екслібрисів Московського Печатного двору відрізняються лише дрібними деталями або розміром⁴¹. Особливо часто вони зустрічаються на оправах рукописних книг, створених старобрядцями. На оправах, створених в Україні, середники з перерахованими вище сюжетами не вживалися, і їх наявність на досліджуваних оправах є прямою вказівкою на російське походження оправи або майстра, який її виготовив.

З усіх перерахованих вище форм середників тільки кибалкові не зустрічаються на російських оправах. Кибалковий середник – це прямокутник або квадрат⁴², що має фігурні виступи (навершія) в середній частині на всіх його чотирьох сторонах. За подібність цих навершій з кибалкою⁴³ П. Курінний назвав таку форму середника кибалковим. З часом зовнішній контур зазначеного середника настільки ускладнився, що в XVIII ст. він набуває досить примхливих форм, але основа серед-

---

С. 303, табл. LIX, № 88; Поздеева, 1981. – Рис. 19, 20; Клепиков, 1960. – Табл. III–11, № 107; III–12, № 109.

³⁷ Відтворення цього сюжету в середниках різної форми опубліковано: *Симони, 1903.* – Табл. XXXIV, № 50; *Поздеева, 1981.* – Рис. 21, 22; *Клепиков, 1960.* – Табл. III, № 123.

³⁸ Детальніше про походження сюжетних середників Московського Печатного двору та їх різновиди див. *Калугин, 1989.* – С. 19–34.

³⁹ І.В. Поздеевою було здійснено спробу виділити 5 основних типів для екслібрисів Московського Печатного двору та їх пізніших копій [*Поздеева, 1981.* – С. 17, рис. 19–23]. На жаль, відсутність спеціальних ілюстрованих альбомів протирок з відбитків тиснення на оправах (середників, косинців, басм та накатонок) не дозволяє прослідкувати еволюцію зміни зовнішнього вигляду цих середників.

⁴⁰ *Кукушкіна, 1977.* – С. 122–124, рис. 36, 37.

⁴¹ Наприклад, з літератури відомо два варіанти прямокутного середника із зображенням єдинорога під деревом у рослинному облямуванні [*Клепиков, 1959.* – Табл. III–18, № 123, *Поздеева, 1981,* рис. 23], що, за спостереженням І.В. Поздеевої, за змістом та розміщенням складових елементів аналогічні між собою і різняться лише якістю різьблення. Порівняння складових елементів орнаменту середників, опублікованих Клепиковим та Поздеевою, виявило, що вони все ж мають незначні відмінності, які не відразу впадають в око, – це форма кінців стрічок, що утворюють овал, в який вписано сюжет середника (в одному вони зрізані, а в іншому – заокруглені).

Нами виявлений ще один варіант середника (ІР НБУВ, ф. V, № 832), що за розмірами майже співпадає з середником, опублікованим С. Клепиковим (у виявленому – ліва сторона прямокутника на 2 мм коротша за праву), а за змістом від опублікованих Клепиковим та Поздеевою він відрізняється лише формою овалу, в який вписаний сюжет (в опублікованих відбитках середників овал у стилізованому ромбі утворений двома стрічками, що переплітаються між собою і мають різне закінчення, а у виявленого середника овал, утворений стрічками, є суцільною замкненою фігурою).

⁴² Квадрат як основа для кибалкового середника найчастіше зустрічається на середниках кінця XVI – початку XVII ст.

⁴³ Кибалка – головний убір, який носили в Україні заміжні жінки.

ника – прямокутник з наверхіями – проглядає і в них, хоч в багатьох випадках прямі кути перетворюються на заокруглені, а іноді й зливаються з наверхіями.

Зараз важко сказати, була подібна форма середника запозичена чи винайдена місцевими майстрами, одне безумовно – в основі її появи лежить квадrefолій (чотирилистник) з вписаним в нього квадратом (“quaterfoil with inderdosed square”)⁴⁴ – досить поширена в архітектурі та прикладному мистецтві геометрична форма.

Кибалковий середник практично не зустрічається на оправах російського походження. Через брак інформації про білоруські оправи важко сказати, чи вживалися середники подібної форми при їх оздобленні тисненням, але стосовно українських оправ можна стверджувати напевно, що з другої половини XVI ст. кибалковий середник стає характерною ознакою українських шкіряних оправ, особливо для оправ, створених у східній та центральній Україні, де за приклад для наслідування в XVI–XVIII ст. правила продукція інтролігаторської майстерні КПЛ. Саме через майстерню КПЛ ця форма середника розповсюджується Україною та поза її межами, зокрема в Сербії та Румунії. На західноукраїнських оправах кибалковий середник з'являється в другій половині XVII ст. Його застосовують переважно при оздобленні літургійних книг. Кибалкові середники, що побутували в Україні, були як сюжетні, так і орнаментальні. Орнаментальні середники відтискувалися переважно на нижній кришці, а сюжетні – або тільки на верхній, або на обох зразу. Кибалкові середники зустрічаються також на сербських та румунських оправах XVII–XVIII ст., але композиційна побудова сюжетів на них дещо інша.

Крім кибалкових середників, найбільш вживаними в Україні були овальні середники, серед яких досить часто зустрічаються біблійні сюжети католицької редакції, що характерні для польських та литовських оправ.

Середники інших форм починають з'являтися дещо пізніше за кибалкові та овальні: прямокутні (з XVII ст. – на західноукраїнських та львівських оправах, а з XVIII ст. – на оправах КПЛ) (рис. 94), ромбовидні були найбільш вживаними у XVII–XVIII ст. (рис. 93), а мережані середники овальної форми⁴⁵ отримали широке розповсюдження у XVIII ст., хоча окремі зразки трапляються з кінця XVII ст.

За технікою виконання мережані середники бувають двох видів, що розрізняються між собою лише способом утворення рамки. Середники першого виду мають суцільну променево-квітчасту мережану рамку, в середині якої розташовано овальний або контурний середник, а в середниках другого виду рамка утворювалася через послідовне відтискування ряду відбитків одного дрібного променево-квітчастого штамп, що розміщувалися впритул один до іншого, утворюючи рисунок, подібний до віяла.

Різноманітною була тематика зображень на середниках українських оправ – від рослинно-квітчастого та геометричного орнаменту до складних сюжетних композицій. Біблійні сюжети були звичним явищем на середниках українських оправ. Їх іконографія практично не вивчалася, якщо не брати до уваги деяких спостережень, які наводяться П. Курінним⁴⁶ та О. Гусевою⁴⁷ для оправ стародруків XVII–XVIII ст.

⁴⁴ Encyclopedia of Wordl Art. – New York etc.: Mcgraw-Hill Book Company, Inc., 1965. – Vol. 10. – P. 838, № 19.

⁴⁵ Оправу, оформлену мережаними косинцями та середником лаврської роботи, наводить П. Курінний [Курінний, 1926. – Мал. 4].

⁴⁶ Курінний, 1926. – С. 26–33. Цінність статті ще й у тому, що автор наводить у ній фотографії з кліше (середників та наріжників), які вживалися в інтролігаторській майстерні КПЛ, що дозволяє досить точно датувати походження деяких оправ.

⁴⁷ Гусева, 1997. – С. 46–51.

На середниках зображалися як окремі фігури – Христа, Божої Матері з немовлям, царя Давида, Іоанна Дамаскіна, так і цілісні біблійні сюжети – Розп'яття, Благовіщення, Успіння, Трійці, Вознесіння тощо. Найбільш популярними сюжетами на середниках українських оправ XVI–XVIII ст. були “Розп'яття з предстоячими” (рис. 91 - 1–4, 8, 9, 12; 92 - 1; 97 - 1, 2) та “Матір Божа з немовлям” у різних варіантах (рис. 91 - 7, 15, 18; 92 - 6, 7; 93 - 3; 94 - 1–3 нижня кришка). У разі, коли обидва сюжети одночасно використовувалися при оздобленні оправ, – їх вживання було чітко регламентоване: перший із зазначених сюжетів розміщувався на верхній кришці, другий – на нижній.

Вибіркове порівняння деяких протирок зі зразками відомих ікон дає підставу вважати, що саме ікони (особливо ікони Божої Матері) у більшості випадків гравери брали за зразок для наслідування, привносячи в них певні зміни, що диктувалися формою середників, які правили за рамку для зображення. Сюжети середників різняться між собою не лише за іконографічними особливостями, але й за технікою виконання та рівнем майстерності граверів, що їх створювали. Мистецтвознавче дослідження сюжетних середників українських оправ, безумовно, відкрило б для дослідників нові імена граверів, які працювали в царині інтролігаторства. На жаль, робіт, присвячених теоретичним питанням появи та поширення в Україні різних іконографічних типів зображення Ісуса Христа, Богородиці та окремих біблійних сюжетів, в українському мистецтвознавстві на сьогодні не існує. Нерозробленість цього напрямку в дослідженні оправ часом утруднює можливість ідентифікації деяких іконографічних типів, що зустрічаються на українських оправах.

Сюжетні композиції середників зазвичай займали весь внутрішній простір середника. Лише для кибалкових та ромбовидних середників відомі випадки, коли сюжети всередині них розміщувалися у геометричних фігурах іншої форми (овал, восьмикутник, прямокутник) (рис. 91 - 11, 16; 93 - 3). Простір, що утворювався між геометричною фігурою і контуром середника, заповнювався переважно рослинним орнаментом та голівками херувимів. Наявність таких додаткових геометричних фігур всередині середників може бути датованою ознакою створення оправ.

На кибалкових середниках подібне явище спостерігається тільки для оправ XVIII ст. Для утворення додаткових геометричних фігур на цих середниках застосовували витягнутий овал, прямокутник та шестикутник. На сьогодні авторові відомо лише чотири випадки вживання подібних кибалкових середників на оправах рукописних книг київських монастирських збірок. Відсутність візуальної інформації стосовно оправ з інших книгосховищ України не дозволяє стверджувати, наскільки поширеними вони були у цей період.

За спостереженням О.О. Гусевої, розміщення сюжетних зображень у ромбовидних середниках мало певні відмінності на оправах XVII та XVIII ст. На оправах XVII ст. сюжети займали овал, вписаний у простір ромба, вільна частина якого заповнювалася квітчастим орнаментом та голівками херувимів⁴⁸, тоді як для оправ XVIII ст. характерним був ромбовидний середник, простір якого повністю заповнювався сюжетною композицією, без додаткового обрамлення та елементів декоративного оздоблення⁴⁹.

Крім того, на оправах видань друкарні М. Сльозки виявлено два варіанти ромбовидних середників, у внутрішній простір яких вписано три сюжетні медальйони,

⁴⁸ С.Б. Зінченко при фронтальному перегляді видань друкарні М. Сльозки, що зберігаються у львівських книгозбірнях, виявлена оправа [ЛНБ, Ст. IV–170] з ромбовидним середником, сюжет якого – “Розп'яття з чотирма предстоячими” – вписаний у восьмикутник, чотири грані котрого частково співпадають з гранями ромба.

⁴⁹ Гусева, 1997. – С. 46.

облямовані рослинними паростками. Середники мають однаковий сюжет центрального медальйона – “Розп’яття з чотирма предстоячими”, але різняться між собою формою медальйонів та сюжетами в маленьких медальйонах. У першому середнику над та під центральним овальним медальйоном розміщено по круглому медальйону: у верхньому – зображений Бог Саваоф, у нижньому – Благовіщення. Другий середник від попереднього відрізняється формою медальйонів, вписаних у середину ромба (це шестикутники), та сюжетом у нижньому шестикутнику – це Воздвиження Чесного Хреста. Подібні середники можуть також зустрічатися на оправах Львівського ставропігійного братства. Відомо, що М. Сльозка за життя оправав книги для братства, а після смерті все друкарське начиння його майстерні було придбане Львівською ставропігією. Загалом на сьогодні автору відомо лише дев’ять оправ з подібними середниками (три – першого та шість – другого варіанту)⁵⁰.

Сюжетні середники на українських оправах мають виключно релігійну тематику, але найпопулярнішими сюжетами були “Розп’яття” та “Мати Божа”. Вони зустрічаються на середниках будь-якої форми та розміру.

Сюжет “Розп’яття” на середниках може мати кілька варіантів: Розп’яття з двома предстоячими (рис. 91 - 1, 4; 92 - 1; 93 - 2), з чотирма предстоячими (рис. 91 - 2, 3, 8, 9; 93 - 1) або зовсім без них. Останній варіант Розп’яття характерний для середників невеликого розміру та для контурних середників. Розп’яття на середниках може зображуватися на фоні Єрусалимської стіни або середньовічного міста. Іноді над головами предстоячих зображуються янголи, а все тло середника заповнюється квітчастим орнаментом. Наявність квітчастого фону є характерною ознакою українського походження середника. Найчастіше такий фон середників зустрічається на оправах, що датуються кінцем XVII–XVIII ст.

Зображення Богородиці на середниках відоме у різноманітних варіантах: оплічне, поясне, в повний зріст, на престолі. Ці зображення ніколи не вивчалися мистецтвознавцями, і зараз важко сказати, які саме іконографічні типи Богородиці були характерними для середників того чи іншого регіону України, але одне можна визначити точно – це те, що за основу для їх створення правили ікони Богородиці, що були найбільш шанованими в місці розташування інтролігаторської майстерні.

Середники певної тематики виконували функцію своєрідної видавничої марки. Наприклад, для оправ Києво-Печерської лаври – це зображення Божої Матері з немовлям на престолі з предстоячими Антонієм та Феодосієм (рис. 91 - 15) та в оточенні печерських святих, Успенської церкви, а також орденського знаку Андрія Первозванного (рис. 91 - 10)⁵¹. На оправах, виготовлених в майстерні при Львівській Успенській церкві, як фірмовий знак вживався кибалковий середник з сюжетом “Успіння Богородиці”. Середник з подібним сюжетом виявлений і на київських оправах, і від львівського він відрізняється лише дрібними деталями та розмірами. Тому, визначаючи ідентичність середників, необхідно порівнювати не лише їх форму та іконографічні особливості сюжету, але й звертати увагу на розмір (висоту та ширину кліше). Наприклад, при порівнянні відбитків львівських та київських кибалкових середників виявилось, що вищезгаданий середник з сюжетом “Успіння

⁵⁰ Інформація стосовно оправ М. Сльозки у львівських книгосховищах люб’язно була надана авторові С.В. Зінченко.

⁵¹ Безумовно, й інші інтролігаторські майстерні (особливо ті, що існували при церковних інституціях) також мали лише їм притаманні середники. Їх виявлення можливе тільки при комплексному вивченні церковних рукописних та книжкових збірок, що збереглися цілісним масивом упродовж значного проміжку часу.

Богородиці" зустрічається і на тогочасних київських оправах. Обидва середники належать до одного іконографічного типу, мають ідентичну форму і розрізняються між собою лише розмірами⁵² та незначними деталями: різним розміщенням ангелів, постатей святих та жон-мироносиць навколо Спасителя; на львівському, крім того, між постатями ангела та Авфонії зображено шестипроменеву квітку і напис під ними⁵³. Відомо також, що інколи середники співпадали за формою та сюжетом і розрізнялися лише за розмірами.

На оправах КПЛ середини XVII – першої половини XVIII ст. зустрічаються середники, які О.О. Гусева визначає, як силуетні. Вони становлять собою лише силует Розп'яття або Божої Матері з немовлям у повний зріст, що не мають певного обрамлення (рис. 96). Це досить дрібні зображення розміром від 2,8 x 1,8 до 4,1 x 2,1 см, що майже завжди відтискувалися в парі (верхня кришка – Розп'яття, нижня – Богоматір з немовлям)⁵⁴. За спостереження О.О. Гусевої, ці силуетні середники зустрічалися на друкованих книгах малого формату (8°, 12° аркуша)⁵⁵. На оправах рукописних книг з церковних та монастирських збірок ІР НБУВ подібні силуетні середники зустрічаються також на оправах форматом в 4° і навіть у 2° аркуша. Крім оправ КПЛ, контурні середники виявлені на оправах деяких чернігівських видань 1709–1712, 1752 рр. та на одному львівському виданні 1665 р.⁵⁶ Подібні контурні середники зустрічаються також на литовських оправах XVII ст., і протирки деяких з них наводить Лауцявічюс⁵⁷. Можливо, саме вони були взяті за зразок для контурних середників КПЛ.

У XVIII ст. широкого розповсюдження набуває практика оздоблення центру кришки не одним середником-кліше, а кількома басмами різних типів (найчастіше квітчастих або колискових), що відтискувалися в певній послідовності, утворюючи закінчений орнамент, скомпонований з кількох басм. Подібний середник в подальшому ми будемо називати набірним (рис. 97).

Косинці для оздоблення внутрішніх кутів орнаментальних рамок на східнослов'янських тиснених оправах починають вживатися з другої половини XVI ст. і в подальшому стають невід'ємною частиною їх декору. Вони вживаються тільки в поєднанні з середниками. За зовнішнім виглядом косинці, як і середники, можна розділяти за формою – трикутні (з увігнутим та опуклим краєм), квадратні, уступчасті, фігурні⁵⁸ тощо та змістом – орнаментальні та сюжетні (рис. 99). Внутрішній простір косинця міг мати або чітко окреслений контур у вигляді одинарної або подвійної лінії (рис. 99 - 1–10) або не мати його зовсім (рис. 99 - 15–17, 20, 21). Крім того, на українських оправах зустрічаються трикутні косинці зі зрізаними гострими кутами, що мають увігнутий контур тільки з однієї сторони, тієї, що протилежна прямому куту косинця (рис. 99 - 11–14, 18).

⁵² Львівський середник має розмір 132 x 90 мм, київський дещо менший – 127 x 86 мм.

⁵³ На жаль, текст напису розібрати не вдалося через погану збереженість середника.

⁵⁴ У Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаніка НАН України авторці зустрілася оправа (ф. 77 (АСП), оп. 1, № 86), на нижній кришці якої для заповнення внутрішнього простору рамки був використаний двобічний контурний середник досить великого розміру (8,2 / 7,8 x 8,8 см). Те, що це одне і те саме кліше, засвідчують його контури (при відтискуванні зображення Божої Матері на півмісяці на шкірі відтиснулися кінці хреста від розп'яття, а в Розп'ятті – кінці півмісяця). Погана збереженість відбитків не дозволила зняти притирку з виявленого середника для подальшої атрибуції.

⁵⁵ Гусева, 1997. – С. 46.

⁵⁶ Там же. – С. 47.

⁵⁷ Лауцявічюс, 1976. – С. 78, ил. 348–350.

⁵⁸ Під фігурними косинцями маються на увазі наріжники, в яких сторона, протилежна прямому куту, має вигадливу форму.

П. Курінний виділяє 5 типів косинців, характерних для оправ КПЛ: уступчасті (в основному, сюжетні), що становлять собою 1/4 частку кибалкового середника, мережані, “рука, що тримає гілку з квіткою”, плетінка, “голівка янгола”⁵⁹. Із перерахованих ним типів косинців лише один – “рука, що тримає гілку з квіткою”⁶⁰ – не зустрічається в інших регіонах України. Від косинців КПЛ вони можуть відрізнятися розміром, дещо іншою композицією сюжету та деякими відмінностями у формі. Наприклад, косинець “голівка янгола” на лаврських оправах має форму трикутника зі зрізаними гострими кутами, а на львівських оправах – форму прямокутника. Крім того, на деяких українських оправах зустрічаються фігурні косинці з “голівкою янгола”, вписаною в плетінчастий орнамент (рис. 99 - 2, 3). Подібні косинці зустрічаються також на польських та литовських середниках⁶¹. Можливо саме через посередництво польських та литовських інтролігаторів подібні косинці починають вживатися для оздоблення українських оправ, але значного поширення вони не отримали.

Уступчасті сюжетні косинці відомі на українських оправах з XVI–XVII ст. і були найбільш вживаними. Найчастіше вони містили зображення чотирьох євангелістів (рис. 99 - 4, 9), хоча відомі також орнаментальні косинці цієї форми з квітчастим (рис. 99 - 7, 10) та плетеним (рис. 99, 5, 6) орнаментами. Плетені косинці цієї форми безумовно були запозичені у сусідів, а квітчасті – можливо місцевий винахід. На московських і взагалі російських оправах уступчасті сюжетні косинці з євангелістами вживалися лише для оздоблення євангелій, тоді як на українських оправах їх відтискували на найрізноманітніших за змістом книгах⁶².

Взагалі косинці з квітчастими орнаментами найчастіше мали форму прямокутного трикутника (рис. 99, 16) або трикутника зі зрізаними гострими кутами (рис. 99 - 13, 14, 18). Крім квітчастих косинців, що мають конкретну геометричну форму, на українських оправах зустрічаються також аморфні косинці, що становлять собою кілька розложистих гілок, вкритих квітами, кінці яких виходять з одного центра – прямого кута косинця (рис. 99 - 15, 21). Вони поширюються переважно у XVIII ст., хоча окремі зразки зустрічаються і в кінці XVII ст.

Косинці у формі чвертькола з геометричним орнаментом характерні для оправ російських і, зокрема, московських⁶³, де зустрічаються з кінця XVI ст. (рис. 99 - 19). Для українських оправ характерні тільки мережані косинці подібної форми. Вони бувають як суцільні у вигляді пластини-кліше⁶⁴, так і набірні (рис. 100 а). Для набірних мережаних косинців використовували ті самі басми-штампи, що й для набірних мережаних середників.

У XVII ст. поряд з косинцями-кліше все частіше починають застосовуватися набірні косинці (рис. 100)⁶⁵. Вони, як і набірні середники, утворювалися через послідовне відтискування скомпонованих у певному поєднанні басм наповнення різної форми трьох або більше рисунків. Найчастіше для утворення набірних косинців використовували квітчасті басми, що становили собою гілочки з квітами,

⁵⁹ Курінний, 1926. – С. 33, мал. 14, 21.

⁶⁰ Цей косинець зустрічається на лаврських оправах, що датуються XVIII ст.

⁶¹ Косинці подібної конфігурації наводяться в альбомі Лауцявичюса і датуються кінцем XVI ст. [Лауцявичюс, 1976. – Рис. 277, 359, 363, 463].

⁶² Гусева, 1977. – С. 47.

⁶³ Клетиков, 1960. – Табл. II–14, № 141; табл. III–20, № 131.

⁶⁴ Пластину-кліше мережаного косинця КПЛ наводить П. Курінний [Курінний, 1926. – Мал. 14, зображення в центрі].

⁶⁵ Набірні косинці, як і набірні середники, утворювалися через послідовне відтискування скомпонованих у певному поєднанні квітчастих та хрестоподібних басм.

бутонами або лише з листочками, вписані в умовні овал, півовал або ромб, розетки у вигляді п'яти-семипелюсткової квітки, хрестоподібні басми та басми-зірочки (рис. 100 б). Майстерність їх виконання іноді сягала так високо, що з першого погляду важко навіть визначити, що косинець виконаний з кількох басм.

У XVIII ст. поряд з косинцями для оздоблення внутрішніх та зовнішніх кутів рамок починають вживати квітчасті басми. В обох випадках басму розташовують по діагоналі до сторін рамки.

Сюжетні косинці на українських оправах зображають або чотирьох євангелістів: Матфея, Марка, Іоанна, Луку – по одному в кожному куті рамки, або голівку янгола. Євангелісти зображувалися з притаманними лише їм символами: Матфей – з янголом, Марк – з левом, Іоанн – з орлом та Лука – з тільцем. Іноді на косинцях зображаються не власне євангелісти, а тільки їх символи. Косинці з євангелістами майже завжди мають підпис, в якому зазначається ім'я зображуваного. Найчастіше сюжетні косинці з євангелістами мають ступінчасту форму, але на львівських оправах кінця XVII ст. зустрічаються трикутні косинці, в яких євангелісти та їх символи зображені на фоні розложистої гілки, вкритої квітами. Вперше подібні косинці зустрічаються наприкінці XVII ст. на оправах, створених в інтролігаторській майстерні, що існувала при львівській друкарні М. Сльозки (рис. 99 - 16)⁶⁶.

На сюжетних середниках та косинцях досить часто зустрічаються підписи, що уточнюють імена зображених осіб. На сюжетних косинцях це імена зображених євангелістів. Вони могли наводитися повністю або скорочено під титлом. На середниках більшість імен під образами та слів у пояснюючих виразах, якими іноді супроводжувалися зображення на середниках, наводилася скорочено (під титлами). Тексти на середниках та косинцях робилися кирилицею, гражданкою, латиницею.

Зображення Ісуса Христа та Богородиці, як і на іконах, обов'язково супроводжувалися аббревіатурами з їх іменами. Цього правила не притримувалися для контурних середників із зображенням Божої Матері.

Абревіатура імені Богородиці – МР ΘΥ (Μητηρ Θεου) – на середниках, як і на православних іконах, передавалася за традицією лише грецькою мовою. Слово мати (Μητηρ) писалося завжди у вигляді лігатури “MP”.

Визначити, якою мовою наводилася аббревіатура імені Ісуса Христа на середниках українських оправ, досить важко через те, що її написання грецькою, церковнослов'янською та українською мовами тотожні (Ιησουζ Χριστζ, Ісусь Христось, Ісус Христос). На деяких середниках аббревіатура імені Ісуса Христа (IC XC) наводиться з грецькою літерою “сигма” – Σ (ΙΣ ΧΣ). Ця літера як еквівалент великої старослов'янської літери “С” широко вживалася в східнослов'янських рукописах у XVII ст., тому її наявність в аббревіатурі імені Христа може бути датовуючою ознакою, що безпосередньо вказує на час створення середника, тобто на XVII ст.

У сюжетах з розп'яттям обов'язковим було зображення над головою Христа таблички з анаграмою з чотирьох великих літер, кожна з яких була першою літерою слова у фразі “Ісус із Назарета, Цар Іудейський”. На сюжетних середниках ця анаграма наводилася церковнослов'янською⁶⁷ або латинською⁶⁸ мовами. Крім того, під перекладиною хреста з обох боків від постаті Христа, зазвичай, наводилося

⁶⁶ У фондах НБУВ виявлено дві оправи М. Сльозки з подібними косинцями [Кир. 608, 2573п]. Опис цих оправ див.: Гальченко О.М. Деякі спостереження стосовно оздоблення та конструкції видавничих оправ друкарні Михайла Сльозки // До джерел : Зб. наук пр. на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Л., 2004. – С. 810–827.

⁶⁷ ІНЦІ – Ісус Назорей Царь Іудейский

⁶⁸ INRI – Jesus Nasarenius Rex Judaeorum; INBI – Jesus Nasarenius Basileus Judaeorum

слово "NI // KA", яке в поєднанні з іменем Спасителя перекладалося, як "Ісус Христос перемагає". Досить часто це слово писалося граверами через широке І (И) і разом з літерою "Н" утворювало лігатуру "NI".

Іноді в верхній частині середника в картуші наводиться уточнююча назва зображеного сюжету, наприклад: "Великий архієрей", "Матерь б(о)гѣ та дѣва", "ц(а)рь ц(а)р(е)мъ и г(оспо)дь" тощо. В овальних середниках по контуру, а в кибалкових – у нижній частині кліше іноді розміщували цитати з церковних служб або біблійних текстів, які так чи інакше відповідають зображенню на них сюжетам⁶⁹.

Деякі середники та косинці на українських оправах мають підписи граверів, що розміщуються в нижній частині середника (косинця) і становлять собою монограму з кількох літер, наприклад, "М.Ф.Я."⁷⁰, "ВС" (рис. 101 а, б)⁷¹, "БД"⁷² або повне ім'я гравера, наприклад, "Ілія"⁷³, "Іоанъ" (рис. 101, а). Серед граверів, які різали середники, зустрічаються імена відомих українських граверів: Ілії, Федора Левицького⁷⁴, Івана Зубрицького. На думку С.О. Клепикова, традиція підписування гравірованих (ритованих) кліше є суто українським явищем, занесеним із Заходу⁷⁵. Найчастіше підписи зустрічаються на кліше, відтиснутих на оправах КПЛ (можливо, це пов'язано з тим, що оправи лаври є найбільш вивченими).

У XVI ст. для нанесення стрічкового орнаменту на корінець обабіч бинтів починають застосовувати філети, що на східнослов'янських оправах з'являються десь у XVII ст.

Філета – інструмент для тиснення простих та орнаментальних ліній. Залежно від призначення існують два види філет, що розрізняються не лише профілем робочої частини, але й призначенням. Дугоподібно опуклі філети (рис. 103, а) призначені для нанесення прямих ліній різної ширини (гладкі філети) та стрічкового орнаменту (орнаментальні філети) на корінець оправи обабіч бинтів. А дугоподібно зігнуті філети (фр. *filets courbés*) – для тиснення заокруглених та увігнутих ліній, які, відтиснуті в певній послідовності та в поєднанні з дрібними штампами, утворюють ажурний орнамент (рис. 103 б, г). Філети увійшли до арсеналу європейських інтролігаторів не раніше XVI ст. Французів вважають винахідниками дугоподібно зігнутих філет, масове застосування яких є характерним саме для французької інтролігаторської традиції XVII–XVIII ст.

Стрічкові орнаменти, що гравірувалися на орнаментальних філетах, найчастіше були досить простого рисунка (рис. 103 в). Їх ширина залежала від розміру книги, вони могли бути вузькими або досить широкими, але їх максимальна ширина не перевищувала, зазвичай, 5 мм. Іноді малюнки стрічкових орнаментів на орнаментальних філетах та накатках могли співпадати. Подібне явище можна спостерігати на українських та російських оправах XVII–XVIII ст.

Серед інтролігаторського начиння для тиснення слід згадати ще один інструмент – **словесник** (рис. 102), що становив собою пластину (табличку) з написом у

⁶⁹ Досить рідко зустрічаються також прямокутні кліше з текстом по контуру рамки. На сьогодні виявлено лише два таких кліше. Вони були використані для заповнення простору між середником та косинцями. На одному зображено Христа-добраго пастиря, на іншому – розп'яття зі знаряддями страстей. Див.: НМЛ, Ркк. 294, оправа датується XVIII ст.

⁷⁰ Гусева, 1997. – С. 47.

⁷¹ ВСРВ НБУВ, Кир. 139; ІР НБУВ, ф. 306 (КПЛ), № 7п/2.

⁷² ІР НБУВ, ф. 307 (МЗМ), № 297/1652п.

⁷³ Підписний косинець з іменем монаха-гравера Ілії опублікований С.О. Клепиковим. [Клепиков, 1977. – Рис. 2].

⁷⁴ Клепиков, 1977. – Рис. 1, 2, 3.

⁷⁵ Там же. – С. 58.

рамці. Текст на словесниках був назвою книги. За даними С.О. Клепікова, словесники вперше з'являються на рубежі XVI і XVII ст. на оправах Московського Печатного двору⁷⁶. Вони розміщувалися зверху та знизу від середника. Назва кожної книги починалася фразою "книга глаголемая" (перша частина над середником), далі йшла власне назва книги: "Біблія", "Трефолой" тощо. Текст на словесниках виконувався в'яззю. В XVII ст. словесники з'являються і на українських оправах. На відміну від російських вони не мали рамки-обрамлення. На українських оправах кінця XVI–XVII ст. для відтискування назви книги досить часто вживали не словесники, а окремі літери-кліше.

У другій половині XVIII ст. заголовок переходить на корінець, словесники втрачають своє значення і перетворюються на додаткову прикрасу. Зазвичай, такі декоративні словесники теж містять фразу "книга глаголемая".

5.2. Характерні особливості розміщення тиснення на оправі

Від найдавніших часів основною поверхнею, що підлягала оздобленню, були зовнішні площини кришок оправи, поволочені шкірою. Приблизно десь у XVI ст., можливо трохи раніше, починають оздоблювати й інші частини оправи: корінець, ребра та ранти кришок, пласкі ремені застібок.

Корінець на східнослов'янських оправах, виконаних за візантійською технікою оправлення, практично не оздоблювався⁷⁷. Тільки з поширенням західноєвропейської техніки оправлення він поступово стає додатковою площиною, яку починають оздоблювати. Спочатку тиснення на корінці було доволі простим. Це була пряма лінія, відтиснута дорожником обабіч бинтів. Пізніше традиційним стає відтискування потрійної лінії по краях корінця та обабіч бинтів. З часом для оздоблення корінців починають застосовувати спеціальні орнаментальні філети з вузьким стрічковим орнаментом, які поступово витісняють лінійне тиснення. Простір між бинтами спочатку зовсім не оздоблювався, але вже з кінця XVI ст. його також починають оздоблювати окремими, найчастіше квітчастими басмами, а з XVIII ст. – навіть гравірувати спеціальні басми, що застосовують лише для оздоблення корінців оправ.

Торці кришок, обрізаних врівень з блоком, тільки в деяких випадках оздоблювалися розетками у вигляді 2–3-х концентричних кіл⁷⁸. З появою кришок з кантами (з середини XVI ст.) їх торці іноді прикрашалися накаткою у вигляді поперечних ліній, що рівномірно чергуються між собою, але в більшості випадків вони продовжують лишатися гладенькими. Ранти на кришках оправи в більшості випадків прикрашалися дорожником у вигляді подвійних або потрійних прямих ліній, хоча іноді, особливо в XVIII ст., для цього в Україні застосовували також вузькі накатки типу поверхничок або у вигляді хвильки. З поширенням картону у кришках зникають ранти, як і практика оздоблення їх. Звороти кантів у подальшому практично не оздоблювалися. Тільки при оправленні розкішних видань зберігається оздоблення країв зворотного боку кришок – це так звана дублюра.

З появою застібок на пласкому ремені зовнішню частину ременів також починають оздоблювати або лінійним тисненням дорожником (потрійна лінія), або

⁷⁶ Клепіков, 1960. – С. 69.

⁷⁷ У літературі вдалося виявити лише три такі оправи. Схеми оздоблення корінців цих оправ наводить Клепіков. При їх оздобленні були використані дорожник та басми наповнення [Клепіков, 1959. – С. 329].

⁷⁸ Див., наприклад, ІР НБУВ, ф. 307 (КМЗМ), № 480/1644п.

орнаментальним стрічковим тисненням вузькими накатками, що розміщувалися по краях вздовж ременя (рис. 70 в; 74 б).

Оздоблення оправ, виготовлених в різних монастирях однієї країни, могло мати як спільні композиційні риси, що проявлялися, перш за все, у вживанні тотожних схем композиційного оформлення та інструментів для тиснення з близькими за змістом рисунками, так і окремі регіональні відмінності, пов'язані з певним впливом на місцеву традицію культури сусідів, що найчастіше проявлялося у запозиченні та пристосуванні для власних потреб як нових схем композиційного оформлення кришок, так і окремих сюжетів, нехарактерних для місцевої традиції.

Композиційне оформлення кришок на тиснених оправах з плином часу змінювалося, що безпосередньо було пов'язане із зміною естетичних смаків серед правлячих кіл, які були основними споживачами книги майже до XVII ст. Не останню роль у цьому процесі відігравала поява нових інструментів для тиснення (накаток, середників, косинців), нових технік оздоблення (тиснення золотом та сріблом) та перетворення книги на предмет купівлі-продажу.

Композиційне розміщення тиснення на кришках оправи так чи інакше залежало як від виду використаного для цього інструменту, так і від розташування та поєднання однакових або різних його відбитків на покритті.

Починаючи вивчення оздоблення східнослов'янських ужиткових оправ XII–XVIII ст., авторка звернула увагу на те, що, незалежно від того, де вони були створені – в Україні, Білорусії чи Росії, в їх оздобленні, як і в техніці їх оправлення, чітко проглядаються два основні етапи, пов'язані з двома культурними впливами: візантійським та західноєвропейським. Хронологічно вони охоплюють такі періоди:

1) візантійський – XII – середина XVI ст. (у деяких регіонах України – до третьої чверті XVII ст.);

2) західноєвропейський – середина XVI – XVIII ст.

Для першого етапу характерним є вживання для оздоблення книг дорожників та басм. Другий етап характеризується повсюдним уживанням для оздоблення оправ накаток та різноманітних квітчастих басм наповнення і повною відмовою від використання бордюрних басм. Перехід від одного етапу до іншого відбувався не відразу, а поступово і охопив період від середини XVI ст. до першої чверті XVII ст. Це час паралельного існування двох естетичних традицій. Для оздоблення оправ одночасно застосовуються бордюрні басми та накатки, а в конструкції оправ поряд з традиційними ознаками з'являються нові, нехарактерні для традиційної візантійської техніки оправлення, – шиття на шнурах, часткові скоси на зовнішніх ребрах кришок, плоскі ремені замість тричастинних при збереженні основних ознак візантійської техніки оправлення: дошки врівень з блоком, жолобки на ребрах кришок, каптал з "губочками". Поява таких оправ є прямою вказівкою на те, що проникнення нової техніки оправлення, а разом з нею і нових естетичних уподобань на слов'янських землях відбувалося поступово і зайняло досить значний проміжок часу. Тому наведені хронологічні рамки для обох етапів є досить умовними і для різних регіонів можуть мати значні часові відмінності. Так, зокрема, в деяких регіонах Західної України та півночі європейської частини Росії візантійський етап продовжувався майже до кінця XVII ст. Про це не слід забувати, досліджуючи оправи східнослов'янських кирилических книг.

Від XVIII ст. характер оздоблення російських та українських оправ (особливо світських книг) можна розглядати в одному ряду з європейськими оправами, оскільки, починаючи з цього часу, вони підпорядковуються закономірностям європейської моди, хоча й зберігають певні місцеві особливості. Оправи книг релігійного змісту, особливо літургійних, у переважній більшості зберігають в оформленні основні схеми розміщення тиснення, започатковані в кінці XVI–XVII ст.

Стосовно дослідження єдності традицій в оздобленні оправ на східнослов'янських землях (Білорусія, Росія, Україна) слід зазначити, що найбільш вивченими на сьогодні є оправи XI–XVIII ст., створені на території сучасної Росії⁷⁹. Відносно українських оправ більш-менш повні відомості ми маємо лише про оздоблення оправ Києво-Печерської лаври XVII–XVIII ст.⁸⁰ Дослідження про оздоблення оправ в інших регіонах України практично відсутні⁸¹. Робіт, присвячених вивченню білоруських оправ, автору виявити не вдалося. В процесі роботи з оправами рукописних книг XV–XVI ст. було віднайдено лише одну оправу кінця XV ст., яку з великим ступенем вірогідності можна віднести до оправ, створених на території Білорусії⁸².

С.О. Клепиков був першим серед дослідників східнослов'янської книги, хто спробував виявити найбільш характерні ознаки їх композиційного оформлення. Так, він зібрав та систематизував відбитки інструментів, що вживалися при оздобленні оправ тисненням; ним же була зроблена спроба визначити хронологічні рамки побутування певних схем композиційного розташування тиснення на російських оправах XIV – першої половини XVII ст.⁸³ Подальші кодикологічні дослідження новгородських оправ XII–XIV ст., проведені О.М. Шварц, показали, що запропонована класифікація не може бути достатньо надійним критерієм для датування часу створення оправи, хоча і може застосовуватися для визначення місця її походження⁸⁴. Такої ж думки дотримується і авторка цієї роботи, яка на власному досвіді переконалася у правильності висловленої думки. Серед первинних оправ, виявлених на східнослов'янських рукописних книгах у фондах ІР НБУВ, є такі, що їх, за класифікацією С.О. Клепикова, потрібно віднести до першої половини XVI ст. Насправді ж, за філігранями та палеографічними особливостями тексту вони датуються початком XVII ст.⁸⁵, а в НМЛ виявлено близько 10-ти первинних оправ XIV–XVII ст., схема розміщення тиснення на яких лишалася майже незмінною впродовж чотирьох століть⁸⁶. Наведені приклади доводять, що одні й ті самі схеми розміщення тиснення можуть вживатися протягом значного проміжку часу на певних територіях, і про хронологічні рамки вживання конкретних схем при оформленні оправ можна говорити лише в тих випадках, коли йдеться про оправи, створені в конкретних інтралігаторських майстернях. При цьому час завжди накладає свій відбиток на стиль їх оформлення та техніку виконання власне самого оздоблення.

⁷⁹ Клепиков, 1959. – С. 98–166; Клепиков, 1960. – С. 57–73. Шварц, 1981. – С. 242–252; Шварц, 1991. – С. 169–181.

⁸⁰ Курінний, 1926. – С. 5–39.

⁸¹ Єдина робота, в якій, крім лаврських, досліджуються оправи, створені в інших книжних центрах України, належить А.А. Гусевій і присвячена методиці ідентифікації примірників українських кирилических друків другої половини XVI–XVIII ст. [Гусева, 1997].

⁸² ІР НБУВ, ф. 306 (КПЛ), 11/4п – Псалтир тлумачний. Рукопис датується кінцем XV ст. Час його створення засвідчує запис на арк. 405, в якому зазначається, що він був переписаний 1492 р. у граді Вітебську рукою дяка Артемія. Кодикологічне дослідження оправи та поганий фізичний стан покриття дають підстави вважати оправу цього рукопису первинною, а часом його створення, безперечно, кінець XV ст.

⁸³ Клепиков, 1960. – С. 57–73.

⁸⁴ Шварц Е.М. Новгородские рукописи XV в.: Кодикологическое исследование рукописей XIV в. Софийско-Новгородского собрания Государственной Публичной библиотеки им. М.Е. Салтыкова-Щедрина. – М.; Л., 1989. – С. 30–61; Шварц, 1991. – С. 169–181.

⁸⁵ ІР НБУВ, ф. 310 (Ніж.), № 7.

⁸⁶ Короткий попередній аналіз оздоблення нововиявлених оправ був зроблений С. Зінченко [Зінченко, 2000. – С. 101–112].

Вивчення змін схем оформлення кришок оправ – процес дуже трудомісткий: для того, щоб виявити, які типи схем були превалюючими на певній території, необхідно збирати не лише власне самі схеми, а й протирки з тиснення, що при цьому вживалося. Це дозволяє з часом визначити основні типи схем розміщення тиснення на оправах певних регіонів та найбільш характерні сюжети й орнаменти, що вживалися на досліджуваній території або навіть в конкретних інтролігаторських майстернях. При вивченні східнослов'янських оправ раннього періоду основна складність полягає в тому, що оправ цього періоду збереглося дуже мало (в основному, новгородського походження), і всі вони до цього часу повністю не досліджені. При вивченні оздоблення оправ, створених в Білорусії, Росії та Україні в XV–XVIII ст., дослідникам можуть стати у великій нагоді тогочасні оправи фактових документів, які практично ґрунтовно не досліджувалися, хоча спроби їх вивчення вже робилися⁸⁷. Порівняльне вивчення цих оправ з оправами церковних книг дозволить визначити відмінності в оздобленні, притаманні оправам світських та церковних книг.

Автор не ставив за мету детальне дослідження рисунків та сюжетів басм, накаток та кліше, що вже самі можуть бути окремим дослідженням, а прагнув виявити відмінності в характері розташування оздоблення східнослов'янських оправ, перш за все, створених в Україні.

При оформленні книжкових оправ, створених в різних країнах, вживалися ті самі типи поділу площини кришок оправи незалежно від того, чи було оздоблення обох кришок однаковим, чи різним. Основними типами поділу площини кришки є: вертикальний, горизонтальний, діагональний, ромбовидний та поділ з допомогою рамок. Усі інші варіанти поділу є похідними від зазначених або поєднанням в одній схемі одночасно кількох перерахованих.

Для оформлення східнослов'янських оправ, починаючи від давніх часів, характерним є одночасне поєднання кількох типів поділу площини кришки. Основним типом поділу на східнослов'янських оправах слід вважати поділ за допомогою рамок-обрамлень (облямовують центральне поле кришки), ромбовидний та вертикальний поділ (застосовують для заповнення внутрішнього поля рамок). На українських оправах XIV–XVIII ст. досить часто зустрічається поділ внутрішнього поля кришки за допомогою вертикальних та горизонтальних прямих на прямокутники. Їх кількість могла коливатися від 4 до 9, а іноді й більше, і залежала від формату оправи, ширини обрамлення кришки та щільності розташування вертикальних та горизонтальних прямих. Така практика найчастіше мала місце на українських оправах XVIII ст. та оправах КПЛ XIX ст., створених у стилі оправ попереднього століття. Досить часто прямокутний поділ внутрішнього поля кришки поєднувався з ромбовидним та діагональним. Додатковим засобом є горизонтальний поділ внутрішнього поля рамки на кілька вузьких обабіч центрального (широкого) поля в центрі кришки. Кількість вузьких полів коливається від двох до шести. Вони можуть заповнюватися басмами, накатками або лишатися незаповненими. Залежно від способу заповнення горизонтальні смуги або зливаються з обрамленням кришки, або є додатковим засобом, що візуально відокремлює рамку (по ширині) від декоративного заповнення центрального поля кришки. Кількість рамок, їх розмір і поєднання можуть бути різними при однаковому заповненні їх внутрішнього простору рамки.

Особливості побудови рамки та заповнення її внутрішнього поля (або полів) і

---

⁸⁷ *Сіверська, 1966.* – С. 280–285.

визначають тип композиційного оформлення площини кришки. При цьому оформлення верхньої та нижньої кришок може бути різним або однаковим. При однаковому композиційному оформленні кришок різноманітність у оздобленні може бути досягнута використанням інструментів одного виду та форми, але з різними орнаментами чи сюжетами.

В основі оформлення найдавніших східнослов'янських оправ лежить візантійська (грецька) та сербська традиції їх оздоблення. Обидві традиції не є дуже відмінними через те, що саме від візантійців південні слов'яни (серби та болгари) запозичили техніку оправлення кодексів та оздоблення їх сліпим тисненням. Вони мають багато спільного як у схемах розташування оздоблення, так і в сюжетах власне басм. Переважання тієї чи іншої традиції в оздобленні конкретних східнослов'янських оправ пов'язано, перш за все, з релігійними та культурними зв'язками, що їх мали монастирі або інші церковні чи світські інституції, при яких існували книгописні майстерні. Невелика кількість первинних східнослов'янських оправ XII–XIV⁸⁸ не дозволяє стверджувати напевно, на яких територіях переважала та чи інша традиція і які схеми були там превалюючими, тому, говорячи про основні типи схем оформлення, що зустрічаються на первинних оправах цього етапу, ми будемо говорити лише про основні тенденції в характері оздоблення цих оправ.

Оправи першого періоду (XII – перша половина XVI ст.). Оздоблення на східнослов'янських оправах XII–XVI ст. виконувалося в техніці сліпого тиснення за допомогою дорожника та басм. Тиснення золотом починає вживатися з середини XVI ст., але його застосування є характерним вже для наступного – західноєвропейського періоду у розвитку східнослов'янського інтролігаторства. Оздоблення розміщувалося лише на кришках, корінець оправи не декорувався, тобто лишався гладким. Оправи цього періоду з корінцями, оздобленими тисненням, зустрічаються вкрай зрідка. На сьогодні відомо лише три такі східнослов'янські оправи. При їх оздобленні були використані дорожник та басми наповнення (круглі, ромбовидні та басми-розетки у вигляді трьох концентричних кіл)⁸⁹.

Схема розміщення тиснення на обох кришках найчастіше була різною, хоча могла бути й однаковою. При однаковій схемі оформленні кришок для їх оздоблення могли вживатися басми однієї форми, але різного сюжету, а при різному оформленні обох кришок досить часто інтролігатори використовували одні й ті самі басми, але в різному поєднанні.

Для оформлення східнослов'янських оправ, починаючи від давніх часів, характерним є прямокутне обрамлення у формі суцільної⁹⁰ рамки, що облямовує поле кришки, яке також оздоблювалося.

Рамка, що облямовувала центральну частину кришки, виконувалася або тільки дорожником, або бордюрною басмою, що облямовувалася з країв потрійними лініями однієї товщини, які виконувалися дорожником. Рамки, що наносилися дорожником, становили собою потрійну (іноді зчетверену) лінію з суцільних прямих. Внутрішній простір такої рамки завжди почленовувався з допомогою дорожника.

---

⁸⁸ Найдавніші первинні східнослов'янські оправи XII–XIV ст. є новгородського, тобто російського, походження. Оправ білоруського походження не відомо зовсім. Найдавніша оправа, відома в Україні, датується XIV ст. і створена на Буковині [Зінченко, 2000. – С. 103–104].

⁸⁹ Схематичне зображення розміщення тиснення на корінцях цих оправ наводить С. Клепиков [Клепиков, 1959. – С. 329].

⁹⁰ Так ми будемо називати рамки, що йдуть вздовж ребер кришки, повторюючи її форму, і хоча в кутах рисунок на орнаментальних смугах не співпадає, рамка справляє враження цілісної замкненої системи.

Залежно від направлення прямих у середині рамки утворювався сітчастий фоновий орнамент, елементи якого склалися з ромбів, прямокутників та трикутників. Їх внутрішній простір або не мав тиснення зовсім, або оздоблювався басмами, кількість яких могла коливатися від однієї до п'яти, а іноді й більше. Іноді басмами-розетками оздоблювалися місця перетину прямих, що утворювали сітчастий орнамент. Найбільш вживаним і популярним на східнослов'янських оправах цього періоду був сітчастий орнамент, утворений двома діагоналями та двома паралельними прямими, що розміщувалися обабіч них. У результаті цього почленування на поверхні кришки утворювався прямокутник з вписаним у нього ромбом, що перекреслювався двома діагоналями. Цей фоновий орнамент став основою для утворення трикутних сітчастих орнаментів, що досягалося введенням додаткових вертикальних та горизонтальних прямих. Більш густий сітчастий фоновий орнамент утворювався за рахунок збільшення кількості прямих, паралельних діагоналям.

Лінійними рамками з сітчастим фоновим орнаментом оздоблювалися переважно нижні кришки оправ, хоча відомо кілька випадків вживання їх для оздоблення верхніх кришок. Лінійні рамки з сітчастим фоновим орнаментом без застосування басм вважаються найдавнішим оздобленням східнослов'янських оправ. До сьогодення дійшло лише кілька оправ з подібним оздобленням кришок.

Більшість давніх оправ, що збереглися дотепер, має на верхній кришці замість лінійної рамки орнаментальну. Вона утворюється рядом бордюрних басм, що ззовні та з середини облямовувалися дорожником (потрійною або зчетвереною лінією). Орнаментальна рамка до XVI ст. складалася з одного або двох рядів бордюрних басм, які в останньому випадку розмежовувалися між собою також потрійною лінією. Внутрішній простір цих рамок або заповнювався сітчастими фоновими орнаментами, про які йшлося вище, або лише басмами наповнення без застосування дорожника. Їх розміщення, залежно від бажання інтролігатора, було різноманітним, але не хаотичним, утворюючи певний геометричний рисунок.

Орнаменти, що заповнювали середину рамок, займали найчастіше весь внутрішній простір рамки. Від XII ст. його починають почленовувати на три поля: два вузьких обабіч центрального або п'ять полів: по два вузьких обабіч центрального. За висотою поля співвідносилися між собою приблизно так – 1:5:1, 1:7:1 (при потрійному поділі) та 1:1:5:1:1 (при поділі на п'ять частин). У першому випадку вузькі частини заповнювалися стрічкою з бордюрних басм або басми наповнення, в другому – варіантів заповнення вузьких полів було дещо більше. А центральне поле завжди оздоблювалося сітчастим фоновим орнаментом.

Хоча подібний поділ відомий з XII ст., але найбільш часто вживаним він стає в XVI–XVII ст. і пов'язаний уже з наступним західноєвропейським періодом в оздобленні слов'янських оправ.

Другий (західноєвропейський) період. Умовно початок західноєвропейського періоду в оздобленні східнослов'янських оправ слід віднести до середини – третьої чверті XVI ст. Він, певною мірою, пов'язаний з розвитком книгодрукування на східнослов'янських землях та появою нових інтролігаторських інструментів – накаток та кліше (косинців та середників) і остаточно стає превалюючим на східнослов'янських землях з XVII ст.

У XVI ст. поряд з простими рамками-обрамленнями з'являються нові, запозичені від сусідів (німців, поляків, литовців та ін.). Їх ми називатимемо складними рамками-обрамленнями. Вони утворюються через поєднання між собою простих обрамлень різних типів та розмірів. Поява і поширення складних обрамлень на оправах пов'язані з початками використанням при тисненні накаток, що виникають в Західній Європі в другій половині – кінці XV ст. і стають загальноживаними з

початку XVI ст. На східнослов'янських оправах вони з'являються приблизно з другої половини – кінця XVI ст., а популярними стають у XVII ст., не витісняючи простих обрамлень, які продовжують використовуватися паралельно зі складними обрамленнями. Вживання в складних обрамленнях простих рамок з басм – скоріше, не правило, а виняток. Це спроба пристосування до нових естетичних смаків вже існуючі набори інтролігаторських інструментів. На таке твердження нашоє вказує те, що подібні рамки віднайдені тільки на оправах, виготовлених у провінційних монастирях (Західна Україна, Волинь), які, скоріш за все, не мали змоги виготовити для своїх потреб накатки.

Усього виявлено 5 основних груп складних обрамлень, які, в свою чергу, поділяються на типи, що відрізняються або характером їх з'єднання, або різним заповненням простору між рамками, зберігаючи загальну схему поєднання між собою. Складні обрамлення характерні для українських оправ кінця XVI–XVIII ст. На російських оправах вони починають вживатися, як наслідування саме українським оправам, а пізніше західноєвропейським. На російських оправах подібні обрамлення зустрічаються з другої половини XVII ст.

Змінюється не тільки характер обрамлень, але і характер заповнення їх внутрішнього простору, чому сприяла поява пластин-кліше (середників та косинців). Тиснення в середині обрамлення розміщується в кутах (косинці) та в центрі (середник) кришки. Якщо для попереднього періоду характерним було фонове заповнення всього внутрішнього простору обрамлення, то тепер смисловим центром стає середник (сюжетний, а пізніше орнаментальний), що розміщується в центрі кришки. Середники та косинці могли мати різну форму та конфігурацію, а простір між ними – заповнюватися басмами наповнення в різних поєднаннях або лишатися вільним. Останній тип заповнення внутрішнього простору рамки стає характерним для музичних рукописних книг (ірмологіонів та октоїхів) та для більшості друкованих видань XVIII ст. У XVIII ст. досить поширеним оздобленням внутрішнього простору обрамлення стає розміщення в центрі кришки середника, форма якого могла бути будь-яка, а в кутах обрамлення замість косинців басми наповнення, найчастіше квітчасті, розміщені діагонально, але зустрічаються і басми інших видів.

Не менш поширеною стає така схема оздоблення, коли в середині обрамлення розміщується тільки орнаментальний середник. Його форма може бути будь-якою, але кибалкові середники зустрічаються лише на українських оправах, а аморфні – на російських. Взагалі наявність кибалкових середників на східнослов'янських оправах XVI–XVIII ст. є ознакою українського походження оправи. Хоча на деяких сербських оправах XVII ст. можна зустріти кибалкові середники, що є безумовним впливом на місцеву школу київських традицій оздоблення, започаткованих інтролігаторською майстернею Києво-Печерської лаври, але художня якість цих середників значно поступається українським, та й іконографічне розміщення постатей на середниках є дещо іншим.

Усі перераховані вище схеми розміщення тиснення в середині обрамлення характерні для оправ книг форматами в 2° та 4°. Для оправ менших форматів застосовували ті ж самі схеми, але замість косинців та середників зазвичай застосовували басми наповнення. Якщо вживали середники, то схема заповнення внутрішнього простору була дещо іншою. Кутові прикраси в цьому випадку не вживалися. Середник, що розміщувався в центрі кришки або займав увесь внутрішній простір обрамлення, або, якщо був дещо менший за внутрішній простір обрамлення, – розміщувався в середній частині внутрішнього поля, а вільний простір навколо нього заповнювався басмами наповнення одного або кількох видів.

На оправах XVII–XIX ст. зустрічаються рамки, утворені з одинарних та под-

війних прямих. Їх внутрішній простір лишався чистим, тобто зовсім не оздоблювався, або в центрі рамки відтискувався середник або квітчаста басма, що заміняла його в оправах форматом у 8° та менше. Іноді кути рамки оздоблювалися квітчастими басмами, розташованими діагонально. Найчастіше подібні рамки зустрічаються на оправах книг форматом у 4° і менше.

Як і завжди, найбільш ошатними оправами лишаються оправи євангелій. Поряд з окладними оправами для оправлення євангелій з XVI ст. все ширше починають застосовувати шкіряні оправи, оздоблені золотим тисненням, що наче суцільним килимом покривають всю поверхню кришок та корінця. На українських землях, які входили до складу Речі Посполитої, подібний тип оздоблення поширюється з другої половини – кінця XVI ст. і безперечно є наслідуванням або імітацією розкішних окладних оправ на престольних євангелій. Основною його ознакою є те, що при оздобленні шкіряних оправ євангелій внутрішній простір рамки щільно заповнюється тисненням (кліше та басмами). Основою композиції тиснення лишаються сюжетні косинці з євангелістами та середник в центрі кришки, що був смисловим центром композиції (на верхній кришці – це Розп'яття, на нижній – Мати Божа на престолі). Навколо центрального середника розміщували ще додаткові сюжетні кліше (овальні, кибалкові, прямокутні та ромбовидні), розмір яких був меншим за центральний середник. Такі кліше, щоб запобігти плутанині при описі оправ, ми будемо називати *додатковими середниками*, бо ці кліше вживалися також при композиційному оздобленні менш розкішних оправ невеликого розміру в 4°, 8°, 16°, де й правили за середники. Власне один і той самий середник на оправах з різним типом заповнення внутрішнього простору обрамлення міг виступати як центральний середник або як додаткове кліше. Іноді розміри центрального середника були досить значними по відношенню до додаткових. Внутрішній простір між косинцями та середниками щільно заповнюється басмами наповнення, переважно квітчастими. Таке оздоблення, за спостереженням П. Курінного⁹¹, було характерним для оправ КПЛ. Подібний тип виявлено також на тогочасних львівських оправах євангелій, але існують певні відмінності у характері розташування додаткових середників на київських та львівських оправах. Як на київських, так і на львівських оправах центральний середник завжди був кибалковим, але кибалкові середники ніколи не вживалися як додаткові на львівських оправах, тоді як на київських оправах звичним явищем були додаткові кибалкові середники: на одній оправі можливим було застосування кількох варіантів кибалкових середників. Вони могли мати не лише різні сюжети, але й різну конфігурацію. На київських оправах як додаткові вживалися тільки кибалкові, овальні та ромбовидні середники, на львівських – навпаки прямокутні, овальні, восьмикутні та квадратні. На відміну від інших видів середників квадратні та прямокутні додаткові середники на львівських оправах ніколи не вживалися самостійно, а тільки у поєднанні з іншими видами середників.

Найбільш ранні київські оправи цього типу, виявлені автором, датуються кінцем XVI – початком XVII ст., а львівські – серединою – кінцем XVII ст. Можливо саме інтролігаторська майстерня Києво-Печерської лаври була родоначальником цього типу оздоблення. На російських оправах XVII–XVIII ст. подібний тип оздоблення кришок не зустрічається взагалі.

---

⁹¹ Курінний, 1926. – Мал. 8.

ПІСЛЯМОВА

Проблема комплексного джерелознавчого вивчення оправи донині залишається актуальною та нагальною через абсолютну недостатність її розробленості: таке положення справ пояснюється складністю оправи як об'єкта дослідження – вона одночасно і складова кодексу, пов'язана з його формою та змістом, і самостійна пам'ятка матеріальної та духовної культури суспільства. Оправа є синкретичним історичним джерелом, що потребує спеціальних методів дослідження та аналізу.

Функціональне призначення оправи, а саме – збереження сторінок книжного блока від пошкоджень – протягом тисячоліть залишалося домінуючим, хоча важливими стали згодом й естетична та інформаційна функції. Техніка оправлення книг еволюціонувала разом з суспільством, віддзеркалюючи його економічні та культурні набутки. Так, наприклад, винахід паперу та книгодрукування перетворив книгу з предмета зберігання на предмет купівлі-продажу, що, відповідно, призвело до кардинальної зміни конструкції та зовнішнього вигляду оправи. Процес оправлення з окремого виду ремесла перетворюється на складову поліграфічного виробництва, чому значною мірою сприяла промислова революція, яка механізувала і автоматизувала виготовлення книги взагалі і оправи зокрема. Свого часу це сприяло появі палітурки як рівноцінного замітника оправи: від XIX ст. основна маса книжок вставляється в палітурку. Саме на неї, як на один з елементів оздоблення книги, звертають увагу дослідники при вивченні історії книги.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. зі становленням комплексу спеціальних історичних дисциплін виникла наука “археологія книги”, що почала розглядати оправу як елемент зовнішнього опису писемної пам'ятки. Предметне вивчення оправи актуалізується у 40–50-х роках XX ст.: кодикологія як наука про рукописну книгу трансформується в самостійну історико-філологічну дисципліну, що сприяло подальшому розвитку досліджень з історії оправи кодексів. Студії стосовно оправи рукописної книги були визнані складовою кодикології і виконували допоміжну функцію у встановленні походження та історії побутування рукописної книги. Основну увагу фахівці сконцентрували на визначенні етапів історії розвитку оправи, на її оздобленні та внеску різних народів у формування видів і стилів оправ.

Історія оправи у кожній окремій країні має як свої відмінності, так і закономірності. На відміну від інших держав, де оправа досліджується вже понад 100 років, в Україні національна оправа майже не вивчалася, хоча студіювання інших складових писемних та друкованих пам'яток здійснювалося досить активно. Проблеми наукового дослідження східнослов'янської, особливо української, оправи як самостійного об'єкта починають активно розвиватися в Україні лише у 90-х роках XX ст. у контексті загальної розробки питань кодикології.

Новий етап в осмисленні методологічних підходів до питання вивчення оправи пов'язаний з розвитком кодикографічних методик опису рукописних книг XV–XVII ст., що здійснюються в Україні, зокрема – в Києві та Львові. Грунтовні праці фахівців-рукописників Л.А. Дубровіної, Л.А. Гнатенко, О.М. Гальченко, С.В. Зін-

ченко, М.К. Іваннікової, О.А. Іванової, С.П. Пруднікова, В.Я. Фрис, Є.К. Чернухіна та інших засвідчили, що кодикографічний аналіз є важливою складовою досліджень історії книги та оправи писемного періоду, і висвітлили ряд проблем, вирішення яких стало нагальним і необхідним. Перш за все, йдеться про методичне забезпечення оправознавчих студій, зокрема, створення методичних посібників, які допомагали б у поточній роботі науковців та складанні довідників з різних аспектів дослідження оправи. Так, наприклад, нині у забезпеченні методичними джерелами спостерігається дисбаланс на користь вивчення художніх особливостей та декоративних функцій оправи на відміну від технічних особливостей конструкції оправи, її трансформації в історичному зрізі, які майже не вивчаються. Взагалі, на нашу думку, актуальним завданням української книгознавчої науки є розробка проблем наукового обґрунтування і створення методик комплексного історико-кодикологічного аналізу техніки та мистецтва оправи, що базуються на структурному аналізі оправи рукописної книги та стародруку як складової книги.

Оправа не може вивчатися ізольовано від книги і навпаки, тому для її вивчення використовуються джерелознавчі та книгознавчі методики дослідження книг у контексті їх спільного походження як частини періоду книжної культури.

Вивчення оправи не обмежується писемним періодом і поширюється на вивчення не лише рукописних книг, а й стародруків, які на першому етапі успадкували технічні прийоми, властиві рукописному періоду існування книжки. Тому історія оправи тяжіє до виокремлення як галузь не лише кодикології, а й книгознавства в цілому.

Запропонованою монографією лише започатковується системне дослідження української та східнослов'янської оправи як самостійного розділу книгознавства. Цілком можливо, що подальші оправознавчі студії можуть спростувати чи скорегувати деякі з викладених у даній роботі тверджень. Нині нагальним є укладання альбомів протирок з тиснень на давніх східнослов'янських оправах, створених в Україні, що дозволить не тільки зберегти для національної культури окремі зразки українського інтролігаторського мистецтва, але й реконструювати історію інтролігаторства та палітурництва в Україні, яка нині майже втрачена. Одним з важливих завдань також є створення загального каталогу оправ рукописних книг та стародруків, що зберігаються в різних книгосховищах світу, передусім, в Україні, Росії, Білорусії, Польщі. Без укладання такого каталогу подальші дослідження тенденцій розвитку національної специфіки книги як з боку техніки оправлення, так і з мистецького неможливі. Велику допомогу історикам та кодикологам мають надати реставратори книги, які мають можливість безпосередньо вивчати зміни, які оправи зазнають з плином часу.

Подаючи у цій монографії методичні засади для опису оправи, сподіваємося на широке наукове обговорення запропонованої нами системи кодикографічного аналізу та опису оправи.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Установи, що зберігають та вивчають книгу

- БАН – Библиотека Академии наук. Без дополнительного указания страны обозначает Библиотеку Российской Академии наук (до 1991 г. Библиотека АН СССР), г. Санкт-Петербург
- ВНИИР – Всесоюзный научно-исследовательский институт реставрации, г. Москва
- ВСРВ НБУВ – відділ стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського
- ВЦНИЛКР – Всесоюзная центральная научно-исследовательская лаборатория консервации и реставрации документов, г. Москва
- ГБЛ – Государственная библиотека им. В.И. Ленина (с 1991 г. Российская Государственная библиотека), г. Москва
- ГПБ – Государственная публичная библиотека им. М.Е. Салтыкова-Щедрина (с 1992 г. Российская национальная библиотека), г. Санкт-Петербург
- ДБЛ – Державна бібліотека ім. В.І. Леніна, м. Москва
- ДМКДУ – Державний музей книги та друкарства України, м. Київ
- ДПБ – Державна публічна бібліотека ім. М.Є. Салтикова-Щедрина (з 1992 р. Російська національна бібліотека), м. Санкт-Петербург
- ДІМ – Державний історичний музей, м. Москва
- ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, м. Київ
- ІУА – Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, м. Київ
- КПЛ – Києво-Печерська лавра
- ЛДІПДМ – Львівський державний інститут прикладного та декоративного мистецтва
- ЛНБ – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України
- ММДК – Музей мистецтва давньоруської книги Львівської картинної галереї, м. Львів
- МПУ – Музей примењене уметности, м. Београд
- НБ ЛНУФ – Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. Івана Франка
- НБУВ – Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського (до 1996 р. ЦНБ), м. Київ
- НДІР – Науково-дослідний інститут реставрації, м. Москва
- НМЛ – Національний музей у Львові
- НПО “ЦНИИКП” – Научно-производственное объединение “Центральный научно-исследовательский институт кожевенной промышленности”, г. Москва
- РГБ – Российская государственная библиотека (до 1992 г. Государственная библиотека им. В.И. Ленина), г. Москва
- РНБ – Російська національна бібліотека (до 1992 р. Державна публічна бібліотека ім. М.Є. Салтикова-Щедрина), м. Санкт-Петербург
- ЦДАДА – Центральний державний архів давніх актів, м. Москва

ЦГАДА – Центральный государственный архив древних актов, г. Москва
ЦДІАК України – Центральный державний історичний архів України, м. Київ
ЦДІАЛ України – Центральный державний історичний архів України, м. Львів
ЦГИА – Центральный государственный исторический архив, г. Москва
ЦНБ – Центральна наукова бібліотека ім. В.І. Вернадського АН УРСР (з 1996 р.
Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського), м. Київ

Зібрання, збірки, фонди, колекції рукописів

АСП – Колекція кириличних книг А.С. Петрушевича (ф. 77, оп. 1). ЛНБ
КВМ – Збірка Києво-Видубицького монастиря (ф. 309), ІР НБУВ
КДА – Збірка рукописів Церковно-археологічного музею Київської духовної академії (ф. 301), ІР НБУВ. Літери поряд з номером вказують на нумерацію рукописів згідно з друкованим описом:
п – Петров Н.И. Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – К.: Тип. С.Т. Еремеева, 1885. – [4], 280, [2] с.; К.: Тип. В. Давиденко, 1877. – 281–542 с.; К.: Тип. В. Давиденко, 1879. – Вып. 3. – 543–683, CVI с.
л – Лебедев А. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии. – Т. 1. – Саратов: Электро-типография "Волга", 1916. – 176 с.
Кир. – Колекція кириличних видань, відділ стародруків та рідкісних видань НБУВ
КМЗМ – Збірка Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря (ф. 307), ІР НБУВ
КПЛ – Збірка рукописів Києво-Печерської лаври (ф. 306), ІР НБУВ
Мак. – Збірка рукописів Московського митрополита Макарія (Булгакова) (ф. 302), ІР НБУВ
Мел. м. – Збірка рукописних книг Мелецького монастиря на Волині (ф. 303), ІР НБУВ
Ніж. – Збірка рукописів Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька (ф. 310), ІР НБУВ
Поч – Зібрання рукописів бібліотеки Почаївської лаври (ф. 313), ІР НБУВ
Р. – Фонд рідкісних видань, відділ стародруків та рідкісних видань НБУВ
Ркк. – Збірка кириличних рукописів, НМЛ
Сдк. – Колекція стародруків, НМЛ
Син. збір. – Синодальне зібрання, ДІМ
Соф. – Збірка Софійської бібліотеки (ф. 728), РНБ
Соф. – Збірка Київського Софійського собору (ф. 312), ІР НБУВ
Хлуд. – Зібрання О.І. Хлудова (ф. 86795), ДІМ
Чуд. – Збірка Чудова монастиря (ф. 80370), ДІМ
Pal. – Колекція палеотипів, відділ стародруків та рідкісних видань НБУВ

Слова

англ. – англійська мова
арк. – аркуш
бл. – близько (з датою)
грец. – грецька мова
давньоіран. – давньоіранська мова
давньоруськ. – давньоруська мова
дієсл. – дієслово
заст. – застаріле слово

інд. – індійські мови
іст. – історичний
ін-т – інститут
італ. – італійська мова
канц. – канцеляризм
лат. – латинська мова
м. – місто
мн. – множина
напр. – наприклад
н.е. – нова ера (біля дат)
одн. – одиниця
оп. – опис
прикм. – прикметник
польськ. – польська мова
нім. – німецька мова
род. від. – родовий відмінок
рос. – російська мова
св. – святий, свята
сл. – слово
тур. – турецька мова
фр. – французька мова

Література

Періодичні видання та видання, що продовжуються

АЕ – Археографический ежегодник
АЮЗР – Архив Юго-Западной России
ВИД – Вспомогательные исторические дисциплины
ДАИ – Дополнения к актам историческим
ИОРЯС – Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук
Зап. ОР – Записки отдела рукописей
ЗНТШ – Записки Наукового товариства імені Шевченка
КСИИМК – Краткие сообщения и доклады Института истории материальной культуры АН СССР
ОИДР – Общество истории и древностей российских
ОЛДП – Общество любителей древней письменности
ПДП – Памятники древней письменности
ПДПИ – Памятники древней письменности и искусства
ПСРЛ – Полное собрание русских летописей
ТОДРЛ – Труды Отдела древнерусской литературы
Тр. УНІК – Труды Українського Наукового Інституту Книгознавства
ЧОИДР – Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете
Boll.dell'Inst.cent.r.per la patalogia del. lib.– Bolletino dell'Instituto centrale per la patalogia del libro (Roma)
Libr. J. – Librarian Journal

Описи, дослідження, публікації

Амфилогий, 1876. – *Амфилогий*, архим. П. Рукописи на бумаге // *Амфилогий*, архим.
Описание Воскресенской Новоиерусалимской библиотеки. – М., 1876. – С. 60–189.

- Богоявленский, 1914.* – *Богоявленский С.К.* Московский театр при царях Алексее и Петре. – М.: Имп. ОИДР при Моск. ун-те, 1914. – 192 с.
- Васильев, 1988.* – *Васильев К.В.* Ранняя история древнекитайских письменных памятников // *Рукописная книга в культуре народов Востока: Очерки.* – Кн. 2. – М.: Наука, 1988. – С. 81–102.
- Вздорнов, 1980.* – *Вздорнов Г.И.* Искусство книги в Древней Руси: Рукописная книга Северо-Восточной Руси XII – начала XV веков. – М.: Искусство, 1980. – 552 с.: ил.
- Виппер, 1972.* – *Виппер Б.Р.* Искусство Древней Греции. – М.: Наука, 1972. – 268 с.: 285 ил.
- Владимиров, 1988.* – *Владимиров Л.И.* Всеобщая история книги: Древний мир, Средневековье, Возрождение, XVII век. – М.: Книга, 1988. – 312 с.
- Воробьева-Десятковская, 1988а.* – *Воробьева-Десятковская М.И.* Рукописная книга в культуре Индии // *Рукописная книга в культуре народов Востока: Очерки.* – М.: Наука, 1988. – Кн. 2. – С. 7–80.
- Воробьева-Десятковская, 1988б.* – *Воробьева-Десятковская М.И.* Рукописная книга в культуре Центральной Азии в домусульманский период // *Рукописная книга в культуре народов Востока: Очерки.* – М.: Наука, 1988. – Кн. 2. – С. 313–357.
- Гальченко, 1994.* – *Гальченко О.М.* Унікальна оправа з фондів Інституту рукопису // *Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічне дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів.* – К., 1994. – Вип. 2. – С. 31–41.
- Гальченко, 2004.* – *Гальченко О.М.* Деякі спостереження стосовно оздоблення та конструкції видавничих оправ друкарні М. Сльозки // *До джерел: Зб. наук. пр. на пошану О.Кульчицького з нагоди його 70-річчя.* – К.; Л., 2004. – С. 810–827.
- Гусева, 1997.* – *Гусева А.А.* Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI – XVIII вв.: Методические рекомендации. – М.: РГБ, 1997. – 140 с.
- Гуссман, 1982.* – *Гуссман Г.* О книге / Пер. с нем. Б.А. Сеферьянца. – М.: Книга, 1982. – 112 с.
- Добиаш-Рожественская, 1987.* – *Добиаш-Рожественская О.А.* История письма в средние века: Руководство по изучению латинской палеографии – Изд. 3, доп. – М.: Книга, 1987. – 319 с.
- Домашний переплетчик, 1898.* – *Домашний переплетчик: Практическое руководство к переплетному мастерству для любителей и самообучения / Сост. по Adam, Voquet, Lepoutat и др. П.А. Федоров.* – СПб., 1898. – 212 с.: ил.
- Дубровіна, 1992.* – *Дубровіна Л.А.* Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. – К.: ІУА, 1992. – 262 с. – (Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика; Вип. 13).
- Дубровіна, Гальченко, 1992.* – *Дубровіна Л.А., Гальченко О.М.* Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. – К.: ІУА, 1992. – 152 с. – (Проблеми едиційної археографії: історія, теорія, методика; Вип. 9).
- Зінченко, 1996.* – *Зінченко С.В.* Живописні розп'яття на оправах рукописних книг у збірці Національного музею у Львові // *Українська хрестологія: Тези і резюме наукової конференції 24 жовтня 1996 р.* – Л., 1996. – С. 26–28.
- Зінченко, 1998.* – *Зінченко С.В.* Унікальний вид інтролігаторства (іконопис на українських книжкових оправах) // *Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічне дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів.* – К., 1998. – Вип. 4. – С. 113–118.
- Зінченко, 2000.* – *Зінченко С.В.* Найдавніші українські оправи зі збірки Національ-

- ного Музею у Львові // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – К.: НБУВ, 2000. – Вип. 4. – С. 101–112.
- Еланская, 1987.* – *Еланская А.И.* Коптская рукописная книга // Рукописная книга в культуре народов Востока: Очерки. – М., 1987. – Кн. 1. – С. 20–103.
- Ернштедт, 1948.* – *Ернштедт П.В.* Техника изготовления папируса // Эллинистическая техника: Сб. ст. – М.; Л., 1948. – С. 252–258.
- Исаевич, 1976.* – *Исаевич Я.Д.* Украинско-польские связи в истории книгопечатания (1574–1648) // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в.: проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения: Сб. ст. – М.: Наука, 1976. – С. 192–207.
- История Киева, 1982.* – История Киева: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1982–1986.
- История УССР, 1981.* – История УССР: В 18 т. – К.: Наук. думка, 1981–1986.
- Јанц, 1974.* – *Јанц З.* Кожни повези српске ћирилске књиге XII до XIX века. – Београд: ШИП “Србија”, 1974. – 172 с.
- Калугин, 1987а.* – *Калугин В.В.* “Оуказ како книги перѣплѣтати” как источник по специальной лексике книжного дела в XVII–XVIII вв. // История русского языка и лингвистическое источниковедение: [Сб. ст.] / АН СССР, Ин-т рус. яз. – М.: Наука, 1987. – С. 109–116.
- Калугин, 1987б.* – *Калугин В.В.* “Указ о художестве книжного переплета” по спискам из собрания Е.Е. Егорова и Ф.А. Каликина // Зап. ОР / ГБЛ. – М., 1987. – Вып. 46. – С. 82–94.
- Калугин, 1988.* – *Калугин В.В.* “Указ о художестве книжного переплета” как источник по технике и специальной лексике книжного дела в Древней Руси // Литература Древней Руси: Источниковедение: Сб. науч. тр. / АН СССР, Ин-т рус. лит-ры (Пушкинский дом). – Л.: Наука, 1988. – С. 164–176.
- Калугин, 1989.* – *Калугин В.В.* Символика сюжетного средника (По материалам изданий XVI–XVII вв. Московского Печатного двора) // Герменевтика древнерусской литературы / Ин-т мировой литературы им. А.М. Горького. – М.: Наследие, 1989. – Сб. 2: XVI – нач. XVIII вв. – С. 19–34.
- Калугин, 1990.* – *Калугин В.В.* Вопросы описания древнерусских обиходных переплетов: Словарь специальной переплетной техники // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР. – М., 1990. – Вып. 3. – С. 201–245.
- Калугин, 1991.* – *Калугин В.В.* Малоизвестные источники по специальной лексике и технике книжного дела // Археография и источниковедение Сибири. – Вып. 15: Источники по истории общественного сознания и литературы периода феодализма. – Новосибирск: Наука, 1991. – С. 246–253.
- Карский, 1928.* – *Карский Е.Ф.* Славянская кирилловская палеография. – М.: Изд-во АН СССР, 1928. – XII, 494 с.
- Кирме, 1982.* – *Кирме К.К.* Краткий очерк истории художественной обработки кожи // Технология художественных изделий из кожи: Учебник для художественно-промышленных училищ и училищ прикладного искусства / Кюльв Э.П., К.К. Кирме, Х.К. Реймо, Э.Т. Сумматавет. – М.: Лег. и пищ. пром-сть, 1982. – С. 3–24.
- Киселева, 1978.* – *Киселева Л.И.* О чём рассказывают средневековые рукописи: Рукописная книга в Западной Европе. – Л.: Наука, 1978. – 142 с.
- Киселева, 1985.* – *Киселева Л.И.* Западноевропейская рукописная и печатная книга XIV–XV вв.: Кодикологический и книговедческий аспекты. – Л.: Наука, 1985. – 304 с.
- Кисин, 1946.* – *Кисин Б.М.* Графическое оформление книги. – М.: Гизлегпром, 1946. – 408 с.: рис.
- Клепиков, 1959.* – *Клепиков С.А.* Из истории русского художественного переплета // Книга: Исследования и материалы. – М., 1959. – Вып. I. – С. 98–166.

- Клепиков, 1960.* – Клепиков С.А. Орнаментальные украшения переплетов конца XV – первой половины XVII веков в рукописях Троице-Сергиева монастыря // Зап. отд. рукописей / ГБЛ. – М., 1960. – Вып. 22. – С. 57–73. – (Приложение: Альбом орнаментальных украшений переплетов рукописных собраний. – С. 313–465).
- Клепиков, 1976.* – Клепиков С.А. Описание древних обиходных переплетов // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР. – М., 1976. – Вып. 2, ч. 1. – С. 51–77.
- Клепиков, 1977.* – Клепиков С.А. Из истории украинского переплета XVII–XVIII ст. // История книги и издательского дела. – Л.: БАН СССР, 1977. – С. 53–61.
- Кубанська-Попова, 1971.* – Києво-Печерський історико-культурний заповідник. Стародруки XVI–XVIII ст.: Каталог // Автор тексту і упор. М.М. Кубанська-Попова – К.: Мистецтво, 1971. – 79 с., 59 іл.
- Кукушкина, 1977.* – Кукушкина М.В. Монастырские библиотеки Русского севера: Очерки по истории книжной культуры XVI–XVII веков. – Л.: Наука, 1977. – 223 с.: ил.
- Курінний, 1926.* – Курінний П. Лаврські інтролігатори XVII–XVIII ст. – К., 1926. – С. 5–39. – (Окремий відбиток з 1-го тому “Труди УНІК”).
- Кычанов, 1988.* – Кычанов Е.И. Тангутская рукописная книга (вторая половина XII – первая четверть XIII в.) // Рукописная книга в культуре народов Востока: Очерки. – М.: Наука, 1988. – Кн. 2. – С. 373–422.
- Лебедев, 1916.* – Лебедев А. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии. – Саратов, 1916. – Т. 1. – 472 с.
- Лауцявичюс, 1976.* – Лауцявичюс Э. Книжные переплеты XV–XVIII веков в библиотеках Литвы. – Вильнюс: Мокслас, 1976. – 126 с., 134 л. с ил. – Литов.
- Левицка-Каминьска, 1972.* – Левицка-Каминьска А. Развитие книжного переплета в Кракове // Книга и графика. – М.: Наука, 1972. – С. 137–145.
- Літописець руський.* – Літописець руський: За Іпатіївським списком / Пер. з давньоруськ. Л.Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – XV, 591 с.: іл.
- Малкин, 1940.* – Малкин И.Т. История бумаги. – М., 1940. – 192 с.: ил.
- Маслов, 1910.* – Маслов С.И. Обзор рукописей библиотеки Императорского Университета Св. Владимира. – К.: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1910. – 42 с.
- Меньшиков, 1988.* – Меньшиков Л.Н. Рукописная книга в Китае I тысячелетия н.э. // Рукописная книга в культуре народов Востока: Очерки. – М.: Наука, 1988. – Кн. 2. – С. 103–222.
- Модзалевський, 1918.* – Модзалевський В.Л. Дещо про давніх інтролігаторів // Наше минуле. – К., 1918. – Ч. 2. – Стб. 1675–1676.
- Мокрецова, Серов, 1987.* – Мокрецова И.П., Серов Ю.Ф. Техника реставрации византийских переплетов // Культура и искусство в СССР: Экспресс-информ. / ГБЛ. – М., 1987. – Вып. 1 – С. 1–12. – (Серия: Реставрация памятников истории и культуры).
- Мокрецова, Серов, 1988.* – Мокрецова И.П., Серов Ю.Ф. Техника и реставрация романского переплета // Культура и искусство в СССР: Экспресс-информ. / ГБЛ. – М., 1988. – Вып. 1. – С. 1–9. – (Серия: Реставрация памятников истории и культуры).
- Мокрецова, 1989.* – Мокрецова И.П. Конструктивные особенности ранне-средневековых переплетов (IV–IX вв.) // Консервация и реставрация музейных художественных ценностей: Обзор. инфор. / ГБЛ. – М., 1989. – Вып. 3. – С. 1–16.
- МР* – Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР. – М., 1976. – Вып. 2; 1990. – Вып. 3.
- Очерк истории.* – Очерк истории переплетного дела: К 25-летию Переплетной фабрики О.Ф.Кихнера. / Сост. И.М.Э. – СПб., 1886 – [24] с.

- Немировский, 1986.* – *Немировский Е.Л.* Мир книги с древнейших времен до начала XX века. – М.: Книга, 1986. – 287 с.
- Пакуль, 1923.* – *Пакуль Н.М.* Книга: исторический очерк. – Харьков: Главполитпросвет УССР, 1923. – 131 с.
- Поздеева, 1981.* – Коллекция старопечатных книг XVI–XVII вв. из собрания М.И. Чуванова / Сост. И.В. Поздеева; ГБЛ, отдел редких книг. – М., 1981. – 162 с.: 36 рис.
- Полонская, 1979.* – *Полонская И.М.* Русская издательская обложка и переплет XVIII в. // Книга. Материалы и исследования. – М., 1979. – Сб. 38. – С. 152–161.
- Різник, 1978.* – *Різник М.Г.* Письмо та шрифт. – К.: Вища шк., 1978. – 151 с.: ил.
- Розов, 1981.* – *Розов Н.Н.* Книга в России в XV в. – Л.: Наука, 1981. – 153 с.
- Родосский, 1894.* – *Родосский А.* Описание 432-х рукописей, принадлежащих Санкт-Петербургской Духовной Академии и составляющих ее первое по времени собрание. – СПб., 1894. – 427 с.
- Ружицький, 1973.* – *Ружицький Е.Й.* Львівське палітурництво XV – першої половини XVIII ст. // Середні віки на Україні. – К.: Наук. думка, 1973. – Вип. 2. – С. 138–149.
- Сапунов, 1978.* – *Сапунов Б.В.* Книга в России в XI–XIII вв. – Л.: Наука, 1978. – 232 с.
- Свенціцький, 1904–1911* – *Свенціцький І.* Опис рукописів Народного дому з колекції Ант. Петрушевича: В 3 ч. – Л., 1904. – Ч. 1. – XIV, 242 с.; 1911. – Ч. 2. – IX, 294 с.; 1911. – Ч. 3. – IV, 193 с.
- Сводный каталог, 1984.* – Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI–XIII вв. – М.: Наука, 1984. – 406 с.
- Сіверська, 1966.* – *Сіверська В.К.* Мистецтво оправи книг на Україні в XV–XVII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – С. 280–285.
- Симони, 1903.* – *Симони П.К.* Опыт сборника сведений по истории и технике книгопереплетного художества на Руси, преимущественно до-петровское время, с XI по XVIII столетие включительно: Тексты – Материалы – Снимки / Собр. и прим. снабдил П. Симони – СПб.: Изд. ОЛД, 1903. – 397 с. разд. паг.: ил. – (ПДПИ; 122).
- Симонов, 1897.* – *Симонов Л.П.* Переплетное мастерство и искусство украшения переплета. – СПб., 1897. – XIV, 464 с., 11 л. табл. – (Библиотека практических сведений).
- СИЭ* – Советская историческая энциклопедия: В 16 т. – М.: Сов. энцикл., 1961–1976. – 16 т.
- Слуховский, 1973.* – *Слуховский М.И.* Русская библиотека XVI–XVII вв. – М.: Книга, 1973. – 253 с.
- Сперанский, 1900.* – Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине / Составлено под ред. М. Сперанского. – М., 1900 – [6], 143 с.
- Сперанский, 1901.* – Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине (Окончание) / Составлено М. Сперанским. – Нежин, 1901 – [2], VIII, 39 с.
- Сперанский, 1903.* – Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. Приобретения 1901–1903 гг. / Описание составлено М. Сперанским. – Нежин, 1903 – [2], 28 с.
- Сперанский, 1905.* – Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. Приобретения 1901–1905 гг. / Описание составлено М. Сперанским. – Нежин, 1905 – [2], II, 40 с.
- СУМ* – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – 11 т.
- Тихомиров, Муравьев, 1982.* – *Тихомиров М.Н., Муравьев А.Б.* Русская палеография: Учебн. пособие. – 2-е изд., доп. – М.: Высш. шк., 1982. – С. 56–57.

- УРЕ* – Українська радянська енциклопедія: В 16 т. – К.: УРЕ, 1960–1964. – 16 т.
- Утевская, 1985* – *Утевская П.* Слов драгоценные клады: Рассказы о письменности. – М.: Дет. лит., 1985. – 191 с: ил.
- Функе, 1982.* – *Функе Ф.* Книговедение: Исторический обзор книжного дела. – М.: Высш. шк., 1982. – 295 с.
- Шамурин, 1958.* – *Шамурин Е.И.* Словарь книговедческих терминов для библиотекарей, библиографов, работников печати и книжной торговли. – М.: Сов. Россия, 1958. – 387 с.
- Шварц, 1981.* – *Шварц Е.М.* Переплеты XV в. Софийско-Новгородской библиотеки // *ВИД.* – 1981. – № 13. – С. 242–252.
- Шварц, 1991.* – *Шварц Е.М.* О византийском влиянии на русский переплет // *ВИД.* – 1991. – № 23. – С. 169–181.
- Широцький, 1919.* – *Широцький К.В.* Наше стародавнє інтролігаторство // *Книгарь.* – К., 1919. – Ч. 17. – Стб. 1031–1036.
- Щапов, 1976.* – Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики: В 2 ч. / Сост. Я.Н. Щапов. – М., 1976. – Ч. 1. – 163 с.; Ч. 2. – 206 с.
- Щелкунов, 1923.* – *Щелкунов М.И.* Искусство книгопечатания в его историческом развитии. – М.: Моск. ин-т журналистики, 1923. – 216 с., 16 табл.
- Щепкин, 1918.* – *Щепкин В.Н.* Учебник русской палеографии. 6 табл. и 42 рис. в тексте. – М., 1918. – VII, 182 с.: рис.
- Bogeng, 1913.* – *Bogeng G.A.E.* Der Bucheinband. Ein Handbuch für Buchbinder und Büchersammler. – Halle: W. Knapp, 1913.
- Clark, 1909.* – *Clark J.W.* The Care of Books: An Essay on the Development of Libraries and their Fittings, from the earliest times to the end of the Eighteenth Century. – Cambridge: The University Press, 1909. – 352 p.: ill.
- Cockerell, 1932.* – *Cockerell D.* The Development of Bookbinding Methods: Coptic Influence // *Library.* – 1932. – Vol. 13. – P.1-19.
- Delisle 1874.* – *Delisle L.* Le Cabinet des manuscrits de la Bibliothèque Nationale. – Paris: Bibliothèque Nationale, 1874.– Vol. 2.– P. 104–130.
- Denkmäler der Buchkunst, Bd. 1, 10* – Die illuminierten Handschriften der Hessischen Landersbibliothek Fulda. – Teil 1: Handschriften des 6. bis 13. Jahrhunderts. – Bildbd. – Stuttgart: Hiersemann, 1976. – XXX, 229 s. mit 964 Abb. – (Denkmäler der Buchkunst, Bd. 1); Textbd. – Stuttgart: Hiersemann, 1993. – VI, 218 s. mit 67 Abb. – (Denkmäler der Buchkunst; Bd. 10).
- Diehl. 1946.* – *Diehl E.* Bookbinding, its background and technique: In 2 vols – New York: Rinehard & Co, 1946. – Vol. 1. – 253 p., 91 pl.; Vol. 2. – 406 p.: ill.
- Gasnault, 1976.* – *Gasnault P.* Le manuscrit médiéval. – Paris: Bibliothèque Nationale, 1976. – 35 p.
- Greenfield, Nille, 1986* – *Greenfield J, Nille J.* Headbands: How to Work Them. – New Haven, Connecticut: Edgewood Publishers, 1986. – 80 p.
- Hobson, 1929* – *Hobson G.D.* Bindings in the Cambridge Library – Cambridge: University Press, 1929. – XVI, 179 p., 72 pl.
- Hobson, 1938.* – *Hobson G.D.* Some Early Bindings and Binders' Tools. 1. Coptic Bindings // *The Library.* – 4th series. – 1938. – Vol.19. – P. 2. – P. 202–249.
- Klepikov, 1961.* – *Klepikov S.A.* Russian Bookbinding from the 11th to the middle of the 17th century. – London, 1961. – N 10. – P. 408–422.
- Lamacraft. 1939.* – *Lamacraft C.T.* Early book-bindings from a Coptic monastery // *The Linrary.* – 1939. – 4th. ser. – Vol. 20, N 2. – P. 214–233.
- Legature bizantine* – *Legature Vaticane: Storia dei materiali e delle tecniche di manifattura /*

- Guida alla mostra a cura di Assunta Di Febo, Kostantinos Houlis, Sever J Voicu; Biblioteca apostolica Vaticana; Istituto Centrale per la Patologia del libro. – Roma: Biblioteca apostolica Vaticana; Salone Sizzino, 1988 / 89 — 60 s.
- Loubier, 1926.* – Loubier H., Der Bucheinband von seinen Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. – 2e Auflage – Leipzig: Hlinkhardt und Biermann, 1926. – 272 S.: ill.
- Michon, 1951.* – Michon L.-M. La reliure française. – Paris: Lareusse, 1951. – 120 p.
- Namanová, 1959* – Namanová P. Z dějin knižni varby od nejstarších dob do konce XIX stol. – Praha: Orbis, 1959. – 276 s.:il, 78 tabl.
- Needham, 1976.* – Needham P. Twelve Centuries of Bookbinding, 400-1600. – New-York: The Pierpont Morgan Library; London: Oxford University Press, 1976. – 338 p.
- Pollard, 1976* — Pollard G. Describing Medieval Bookbindings // Medieval Learning and Literature: Essays presented to Richard William Hunt / Ed. J.J.G. Alexander and M.T. Gibson. – Oxford: Clarendon Press, 1976. – P. 50–65.
- Regemorter, 1948.* – Regemorter van B. Évolution de la technique de la reliure du VIII-e au XII-e siècle, principalement d'après les manuscrits d'Autum, d'Auxerre et de Troyes. // Scriptorium. – 1948. – Vol. 2. – P. 275–285.
- Regemorter, 1954.* – Regemorter van B. La reliure des manuscrits grecs // Scriptorium. – 1954. – Vol. 8. – P. 3–23.
- Regemorter, 1967.* – Regemorter B. Le reliure byzantine // Révue Belge d'Archéologie et d'Histoire de l'Art. – 1967. – Vol. 36. – P. 99–142.
- Szirmai, 1992.* – Szirmai J.A. Evolution of the Structure of the Medieval Codex: Consequences for Conservation and Restoration // Papers of the Conference on Book and Papers Conservation held in Budapest 4-7 September 1990. – Budapest, 1992.
- Szirmai, 1999.* – Szirmai J.A. The archaeology of medieval Bookbinding. – Aldershot, 1999. – 352 p.
- Vezin, 1978.* – Vezin J. La réalisation matérielle des manuscrits latins pendant le haut Moyen Âge // Codicologica. – 1978. – N 2. – P. 20–51
- Vom Kettenbuch zur Collage, 2002.* – Vom Kettenbuch zur Collage: Bucheinbände des 15. bis 20 Jahrhunderts aus den Sammlungen der Universitäts- und Atadtbibliothek Köln. – Köln, 2002. – 223: ill.

Конструктивні ознаки східнослов'янських шкіряних оправ (жорстких) XII–XVIII ст.

Техніка оправлення			
Давньоруська оправа XII–XVII ст.	Українська оправа друга пол. XVI–XVIII ст.	Російська оправа друга пол. XVI–XVIII ст.	
Візантійська техніка оправлення	Змішана техніка оправлення (поєднання візантійських і романських ознак та ознак, виявлених тільки на давньо- русських оправах)	Готична техніка оправлення	
1	2	3	4

2.3. Кришки

2.3.1. Матеріал

Дерево: на книгах форматом у 2^о розміщення волокон повздовжнє; на книгах форматом у 4^о та менших форматів розміщення волокон

XVI–XVII ст. – дерево
З XVIII ст. дерево зустрічається тільки на церковних книгах, виконаних у традиційній мані може бути як повздовжнє, так і поперечне

Картон: на рубежі XVII–XVIII ст. макулатурний картон по типу пап'є-маше. У майстерні КПЛ спочатку вживається тільки для підноснихвидань у пудлах і лише з кін. XVIII ст. стає звичним і починає вживатися для оправ малоцінних книжок

Картон: макулатурний картон по типу пап'є-маше з кін. XVIII ст.

З XVIII ст. поширюється картон фабричного виробництва.

1	2	3	4
---	---	---	---

2.3.2. Конфігурація кришок (для дерев'яних кришок)

<p>Врівень з блоком: гладкі торці кришок (без жолобків); з наскрізним жолобком, що йде вздовж торця кришки паралельно обрізам, утворюючи в місцях перетину (в зовнішніх кутах кришки) конусоподібне заглиблення; з переривчастими жолобками, що йдуть вздовж торця кришки паралельно обрізам і перериваються біля зовнішніх кутів, не доходячи кілька сантиметрів до них</p> <p>З виймаками, рубіж XV–XVI ст. (виявлено тільки два випадки: в одному кришка врівень з блоком, в іншому – має кант тільки по бічному обрізу)</p> <p>Трапецієвидна форма кришки, характерна для книг, що зберігалися на бібліотечних полицях, у цьому випадку кантал та зовнішні кути кришок розміщувалися на одному рівні</p>	<p>З кантами та рантами (кін. XVI–XVII ст.)</p>	<p>З кантами по всіх обрізах, але без рантів (кін. XVI – поч. XVII ст. – оправи Тройце-Сергієвої лаври); З кантами та рантами (з поч. XVII ст.)</p>
--	---	---

Зі шпонками зустрічається тільки на рукописних книгах та друкованих виданнях великого формату

2.3.2.3. Профіль кришок (тип кришки за додатком 2)

<p>A7.0, A7.5db, A.7.3dd, A7.3ec</p>	<p>A7.5fb, A7.5db, A.7.3dd, A7.3ec, A7.3ff, A7.3fe, A7.3de, A7.5fb, A3.o, A3.3fe, A3.3de, A4.3ec, A2.4de A52: A52dd A52ff A52ee A52af, A52df A50, A54bd, A52dd, A52ff A52ee, A52ef та A54be</p>	<p>B12.10n2i (XVII ст.) B12.10, B12.10w, B12.12w (XVII-XVIII ст.)</p>	<p>B12.10n2i (XVII ст.) B12.10 (XVII–XVIII ст.)</p>
--------------------------------------	---	---	---

2.4. Покриття 2.4.2. Матеріал

Шкіра: сириця світлих природних кольорів

Шкіра: теляча, опоск, свиняча, козяча, сап'ян
Колір шкіри – темнокоричневий, коричний з червонястим відтінком, коричневий, світло-коричневий, у XVIII ст. починають вживати шкіру, фарбовану під мармур, під корінь та краплену

Теляча, опоск тощо.

Колір шкіри – темнокоричневий (майже чорний), коричний з червонястим відтінком, коричневий, світлокоричневий

Пергамен з другої чв. XVIII ст. вживався тільки у майстерні КІПЛ – природного (білого) кольору та пофарбований у оливковий та зелений кольори

1	2	3	4
	<p>2.5. Книжний блок</p> <p>2.5.2. Особливості комплектування блока</p> <p>Перед мініатюрами (заставками) захисні аркуші. Зустрічається на книгах російського походження (XVI–XVII ст.). Перед мініатюрами (заставками) є захисні аркуші. Блок сформовано з різноформатних аркушів, різниці в розмірах яких є досить значною. Така практика характерна для активних книг</p>		
	<p>2.5.3. Корінець</p> <p>Глухий, заокруглений, гладкий, обклеєний полотном по всій довжині. Глухий, заокруглений, з ледь виступаючим рельєфом або бинтами (зустрічається на книгах російського походження, шитих на ремнях або шнурах), обклеювався смужками полотна, шкіри або пергамену тільки між бинтами</p>	<p>2.5.3. Корінець</p> <p>Глухий, заокруглений або кашірований, з справжніми бинтами; міг обклеюватися по всій довжині корінця або тільки між бинтами</p> <p>Порожнистий, заокруглений або кашірований корінець зустрічається тільки на друкованих книгах переважно з кінця XVIII ст., для готичної техніки опрацювання не характерний.</p> <p>Послідання дійсних та фальшивих бинтів на корінцях виявлене на латиномовних друкованих книгах, опрацьованих в Україні (з XVII ст.)</p>	
	<p>2.5.4. Каптал</p> <p>Каптал з губочкою виплітався безпосередньо на корінці книжного блока:</p> <ul style="list-style-type: none"> - плетений з хрестоподібним розташуванням стібків (до поч. XVI ст.); для виплітання капталів вживалися конопляні або шовкові нитки (2–4-х кольорів); за серцевину правили, залежно від способу виплітання, 2–3 шматочки мотузки різної товщини; - тканий (східний); горизонтальне розташування стібків - час вживання потребує уточнення; для виплітання капталів вживалися шовкові (2–4-х кольорів); за серцевину правила смужка шкіри; виявлений на оправах західноукраїнського походження (XIV–XVI ст.); - плетений пружстий, з прямим розташуванням стібків, у 2 нитки (з XVI ст.); для виплітання капталів вживалися шовкові або бавовняні нитки переважно 2-х кольорів; за серцевину правили 2 шматочки мотузки різної товщини 	<p>2.5.4. Каптал</p> <p>Приклеєний каптал, вироблявся окремо від книжного блока:</p> <ul style="list-style-type: none"> - плетений пружстий або подвійний, з прямим розташуванням стібків, у 2 нитки; для виплітання капталів вживалися шовкові або бавовняні нитки переважно 2-х кольорів; за серцевину правили 2 шматочки мотузки різної товщини; - гладкий (шкіряний або тканий) каптал або каптальна стрічка зустрічаються на оправах, реставрованих у XIX–XX ст.; для виготовлення гладкого тканиного капталу застосовували смужки бавовняної тканини (смугастої або з дрібним малюнком) переважно 2-х кольорів 	
	<p>2.5.5. Шиття блока</p> <p>Шиття "ланцюжком" (XII–XVI ст., на оправах українського походження - до останньої чверті XVII ст.), по одному зшитку</p> <p>Романське шиття (на широкому реміні, різному по середині) на оправах російського походження (XIII–XV ст.)</p>	<p>2.5.5. Шиття блока</p> <p>Шиття на шнурах (одинарних та подвійних) починає вживатися на зламі XV–XVI ст., стає переважним на східнослов'янських оправах з другої половини XVI ст.; переважно по одному зшитку; з XVII ст. зустрічається шиття по два зшитки</p>	
	<p>2.5.5.4. Отвори для шиття (форма):</p> <p>Зарубки</p>	<p>2.5.5.4. Отвори для шиття (форма):</p> <p>Зарубки (XVI - перша пол. XVII ст.)</p> <p>Проколи (з XVII ст.)</p>	

1	2	3	4
---	---	---	---

2.5.6. Прикріплення блока до кришок

Нитяне кріплення, типи 1-4: час поширення кожного типу потребує уточнення. В Україні вживається до серед. XVI ст., в деяких захісноукраїнських остаточно виходить з ужитку лише в середині XVII ст.), у Росії зникає у XIII ст., і знову відроджується у XV ст.

Готичне кріплення (XVI-XVIII ст.)
Кріплення в паз (окремі випадки у XVI ст.)
Кріплення на клей (зустрічається на українських оправах форматом у 4° з картонними кришками з кінця XVII ст. і з XVIII ст. - на російських)
Посадання готичного кріплення та кріплення на клей (з кін. XVII ст., оправи друкарні М. Сльозки)

Романське кріплення (для книг шитих на широкому реміні розрізаному по середині (XIII-XV ст.)

2.5.7. Закладка

Плaskі закладки прямокутної форми на бічному обрізі; зустрічаються переважно у літургійних книгах, робилися зі шматочків шовку червоного, синього та зеленого кольорів; ними позначали певні місця, які читалися під час свят певного чину

2.5.8. Краї (горці) книжного блока

2.5.8.2. Обріз

Чистий (білий); з словесами; одноколіорові суцільнофарбовані обрізи (червоний, зелений тощо), золотий, золотий з гравіровкою.

Чистий (білий); суцільно обрізи, одноколіорові суцільнофарбовані обрізи (червоний, зелений, жовтий тощо); одноколіорові суцільнофарбовані обрізи з золотим тисненням (друга пол. XVII-XVIII ст.), золотий, золотий з тисненням або з гравіровкою; двоколіоровий повздовжній (на оправах КПЛ, XVII ст.); комбіновані обрізи (XVIII ст.)

Смугасті дво- та триколіорові обрізи (XVIII-XIX ст.)

2.6. Форзаці

Не було, зворот кришок не виклеювався. Виклесний зворот зустрічається на рукописних книгах XVI ст., що підлягали ремонту та поновленню

Суцільні форзаці: пришивні, приклеїні, прошивні (на оправах, реставрованих у XIX ст.) виготовлялися спочатку з макулатурного паперу або пергамену, пізніше з білого паперу, з XVIII ст. на форзаці починають вживати також папір синього або блакитного кольорів

2.7. Функціональні елементи (фурнітура)

2.7.1.2. Жук:

Круглої, краплевидної та квадратної форми, переважно латунні або мідні.

Круглої та краплевидної форми, переважно латунні або мідні (друга пол. XVI - поч. XVII ст.).

1	2	3	4
	<p>На візантійський шпешок (візантійська застібка). Розташовувалися по усіх обрізах (до XIV ст.) та по передньому обрізу (переважно рукописних книг, що збереглися); на-кідна частина застібки мала переважно тричастинні ремені, хоча іноді (досить рідко) зустрічаються двочастинні; при пізній реставрації могли замінюватися на одночас-тинні та плоскі ремені</p>	<p>2.7.1.3. Застібки: Застібка на накладний литий шпешок, накладна частина застібки мала плоский ремінь, (XVII-XVIII ст., Україна) Застібка на візантійський прорій (XVI-XVIII ст.), зазвичай прямокутної форми На накладний литий прорій (XVII-XVIII ст.), який мав аморфну форму На накладний гравірований прорій (XVII-XVIII ст.), який мів мати прямокутну або аморфну форму. За зразок для них правили застібки німецьких оправа. Застібки на вертлюзі ставилися переважно на окладні оправи Застібки розміщувалися тільки по бічному обрізу, зазвичай, їх було дві, а на книгах ма-лих форматів могла ставитися тільки одна застібка по середині бічного обрізу; накладна частина застібки мала плоский ремінь, металеві частини застібки виготовлялися пере-важно з латуні, міді, бронзи. Застібки зі срібла та золота ставилися лише на розкішні окладні оправи. Кінці ременів прибивалися зазвичай одним або двома цвяхами; з XVI ст. досить часто під них підкладали закріпу прямокутної форми, з XVIII ст. зустрічаються закріпи примхливої форми. З XVII ст. починають вживати цвяхи на зразок обіймих з шляпками у вигляді 5-7-мигелюсткової квітки. Заклепки замість цвяхів починають вживати з XVIII ст., їх шляпки також можуть мати примхливу форму</p>	
	<p>2.7.1.4. Середники 2.7.1.5. Наріжники</p>		
			<p>Зустрічаються переважно на оправах літургійних книг, з XVIII ст. майже не вживаються, зустрічаються в основному на окладних оправах. Залежно від статків замовника вико-нувалися з латуні, міді, заліза, золота та срібла</p>
			<p>2.7.1.7. Зав'язки</p>
			<p>Зустрічаються на оправах з картонними кришками (XVIII ст.), вживалися досить корот-кий час, переважно це оправи, зроблені іноземними майстрами, які працювали в Росій-ський імперії, розташовувалися по бічному обрізу.</p>
	<p>3. ОЗДОБЛЕННЯ:</p>		
<p>Гладка шкіряна оправа без тиснення</p>	<p>Гладка шкіряна оправа без тиснення Сліпе тиснення</p>		
<p>Сліпе тиснення розміщувалося тільки на кришках, корінець тиснення не мав; іноді тиснення розміщувалося по торцях, що прилягали до обрізів блока</p>			<p>Тиснення золотом у поєднанні з сліпим тисненням з середини XVI ст. Тиснення тільки золотом, застосовувалося переважно для літургійних книг з XVII ст. Тиснення золотом (верхня кришка) та сріблом (нижня кришка) вперше застосовано у майстерні КПЛ (XVII ст.), з кін. XVII ст. починає вживатися в інших майстернях пере-важно для оздоблення євангелій. Тиснення може розташовуватися на обох кришках або лише на верхній, корінці, рантах та плоских ременях застібок</p>

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ КОНФІГУРАЦІЇ КРИШКИ ОПРАВИ ЗА ДОПОМОГОЮ КОДУВАННЯ

Історія інтролігаторства знає кілька десятків видів оправ, які, маючи однакове шкіряне покриття, розрізняються між собою за технікою оправлення. Однією з конструктивних ознак техніки оправлення є кришки оправ. Аналіз східнослов'янських оправ у порівнянні з візантійськими, романськими та готичними показав, що на східнослов'янських оправах XIV–XVIII ст., виконаних за візантійською технікою оправлення, досить часто зустрічаються випадки, коли при оправленні рукописних книг використовуються дерев'яні кришки з нетиповою для цієї техніки конфігурацією. Можливо, саме в конфігурації кришок та в схемах розміщення тиснення на них найбільш яскраво виявляються запозичення від сусідів – литовців, поляків, німців та ін.

Аналіз конфігурації кришок оправ, створених в Європі в різних техніках, виявив, що їх можна розділити на кілька типів, які легко описуються за допомогою коду, що складається з комбінації літер та цифр, які в сукупності дають чітке уявлення про конфігурацію та конструктивні особливості дерев'яних кришок будь-якої оправ.

Код складається з п'яти показників:

- I – розмір кришок по відношенню до книжного блока;
- II – профіль ребра кришки біля корінця;
- III – форма ребер, що прилягають до обрізів;
- IV – конструктивні особливості обробки зовнішніх та внутрішніх країв кришок;
- V – товщина кришки біля корінця та бічного обрізу.

Перші чотири показники є сталими (незмінними) частинами коду, п'ятий показник – суто індивідуальний, що може бути різним для оправ одного типу, але його введення дозволяє прослідкувати, як змінювалася товщина кришок оправ у різних регіонах з плином часу. Він вказується в описах тільки тоді, коли вимірювання товщини кришок зазначаються для всіх рукописів, що наводяться в каталозі.

Код утворюється шляхом поєднання арабських цифр та літер латинського алфавіту. Перший показник позначається великими літерами, другий та третій – цифрами, що розділяються між собою крапкою, четвертий – малими літерами, а п'ятий – цифрами, що відділяються від попереднього показника крапкою. У випадках, коли товщина кришок біля корінця та бічного обрізу є різною, цифри розмежовуються похилою рискою.

Нижче наводяться пояснення до заповнення кожної частини коду.

I показник має чотири варіанти співвідношення розмірів кришок до книжного блока, які позначаються великими літерами латинського алфавіту. З них починається заповнення коду:

A – кришки співпадають за розмірами з блоком книги. Подібна конфігурація є характерною для західноєвропейських оправ (ранньосередньовічних, романських, деяких готичних кінця XV – початку XVI ст.) та оправ, створених за візантійською технікою оправлення (візантійські, грецькі, вірменські, південно-і східнослов'янські тощо). На східнослов'янських оправах кришки такої конфігурації зустрічаються, як масове явище до третьої чверті XVI ст. включно, а в XVII ст. – як виняток – на оправах, створених переважно в провінційних монастирях;

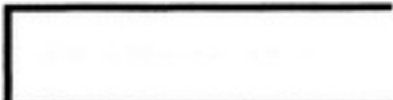
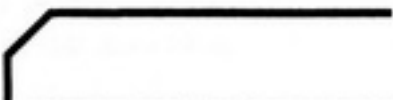
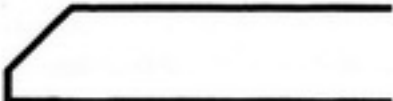
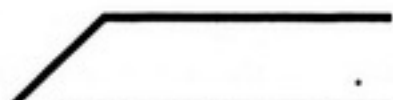
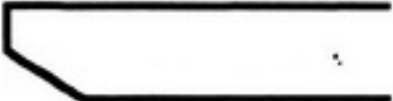
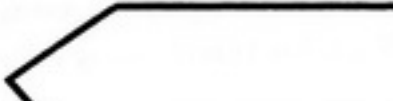
B – розміри кришок за довжиною та шириною є більшими за книжний блок, тобто мають канти по всіх обрізах; це характерно для західноєвропейських оправ з кінця XV ст. (готичні та ренесансні оправи), а для східнослов'янських – з третьої чверті XVI ст.;

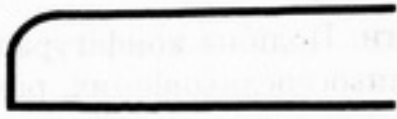
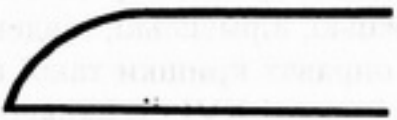
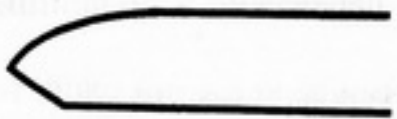
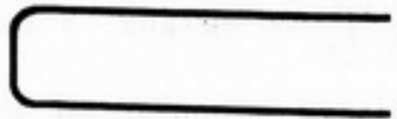
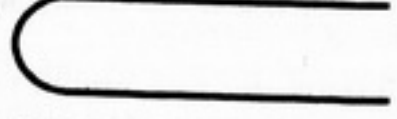
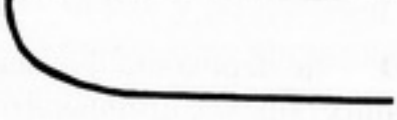
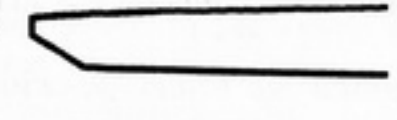
C – розміри кришок є більшими за книжний блок тільки за довжиною, тобто кришки мають канти по верхньому та нижньому обрізах, а по бічному вони співпадають з блоком книги;

D – за шириною розмір кришок є більшим за книжний блок, тобто кришки співпадають з блоком книги по верхньому та нижньому обрізах, а по бічному мають кант.

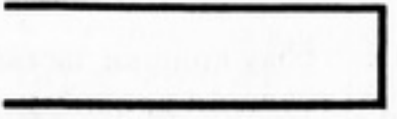
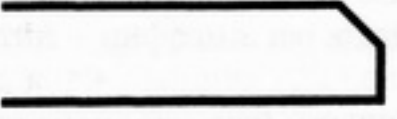
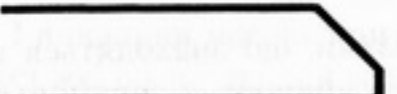
Варіанти **A**, **B** є найбільш вживаними, варіанти **C**, **D** – це перехідна форма від варіанта **A** до варіанта **B**. Останні виявлені лише на готичних оправах німецького походження та на кількох східнослов'янських оправах кінця XVI – початку XVII ст.

II показник описує конфігурацію (профіль) кришки за всією довжиною корінця. Виявлені типи позначаються арабськими цифрами. Залежно від місця та часу створення край кришки біля корінця оброблявся по-різному. На сьогодні виявлено 12 типів:

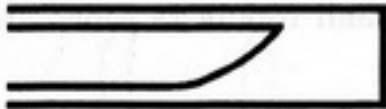
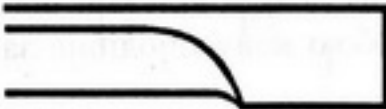
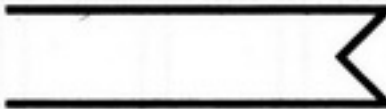
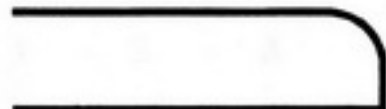
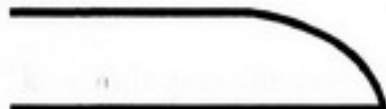
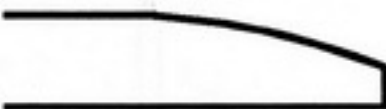
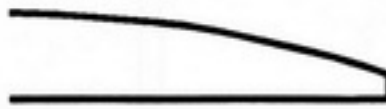
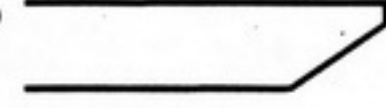
0		прямокутний край. Якщо з зовнішнього краю кришка має частковий скіс, розташований по ребру, що не доходить до кінців кришки, то ця конструктивна особливість кришки, характерна для готичних оправ, зазначається в кодї малими латинськими літерами (<i>див.</i> показник IV, 3);
1		прямокутний край з зовнішнього боку кришки частково зрізаний (зріз займає до чверті товщини кришки);
2		прямокутний край з зовнішнього боку кришки частково зрізаний (зріз займає від 2/3 до 3/4 товщини кришки);
3		торець кришки зрізаний під кутом до внутрішнього боку кришки;
4		прямокутний край з внутрішнього боку кришки частково зрізаний;
5		край кришки утворений зрізами, що знаходяться під різними кутами з обох боків кришки, з зовнішнього боку зріз більший;

- 6 зовнішній кут краю кришки має скруглення;
- 7 край кришки має заокруглення з зовнішнього боку;
- 8 край кришки має заокруглення з зовнішнього боку кришки і зріз з внутрішнього;
- 9 кути краю кришки мають незначне заокруглення;
- 10 край кришки має рівномірне заокруглення з обох боків;
- 11 край кришки має заокруглення з обох боків, з внутрішнього боку заокруглення плавно переходить у скіс;
- 12 край кришки має незначний скіс з зовнішнього боку кришки і зріз з внутрішнього. Подібна конфігурація характерна для дерев'яних кришок оправ пізнього Середньовіччя, часів Ренесансу та Нового часу. Такий тип дерев'яних кришок є традиційним для російських та українських оправ XVII–XVIII ст.

III показник описує форму країв кришок по обрізах, яка може бути однаковою у кришок з різною конфігурацією краю кришки біля корінця:

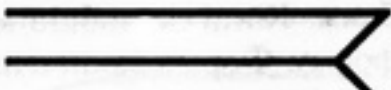
- 0 прямокутний край, торець має гладку поверхню. У разі, коли із зовнішнього краю ребра кришки мають часткові скоси, що не доходять до кінців кришки (їх розташування та форма можуть бути різними), ця конструктивна особливість кришки, характерна для готичних оправ, позначається в коді малими латинськими літерами (*див.* показник IV, 3);
- 1 прямокутний край із зовнішнього боку кришки частково зрізаний (зріз займає до чверті товщини кришки);
- 2 прямокутний край із зовнішнього боку кришки частково зрізаний (зріз займає від 2/3 до 3/4 товщини кришки);

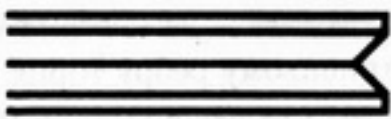

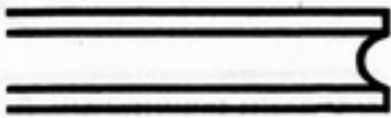
- 3 по торцю кришки йде жолобок, що переривається, не доходячи до кінців кришки на кілька сантиметрів. У кришках, створених у різних країнах та навіть регіонах однієї країни, відстань між кінцями жолобка і кутами кришки може коливатися від 5 до 30 мм. Зазвичай ця відстань становить 20–25 мм. Кінці жолобків можуть мати однакову або різну форму. Форми закінчення жолобків позначаються малими літерами латинського алфавіту (див. показник IV, 2);
- 4 зі звороту кришки по внутрішньому ребру торця кришки під кутом до зовнішнього боку кришки розташовані часткові виїмки-скоси, що не доходять 20–30 мм до кінців кришки;
- 5 вздовж торців кришки паралельно верхньому, бічному та нижньому обрізам розміщено наскрізні жолобки; в місцях їх перетину (зовнішні кути дошки) утворюється конусоподібне або заокруглене заглиблення. Біля корінця наскрізні жолобки також можуть закінчуватися по-різному: веретеноподібно, розгалуженням, заокруглено (див. показник IV, 1);
- 6 зовнішній кут краю кришки має скруглення;
- 7 край кришки має заокруглення із зовнішнього боку;
- 8 зовнішній бік кришки скошений до країв кришки (ширина торця становить $\frac{2}{3}$ до $\frac{1}{2}$ товщини кришки);
- 9 зовнішній бік кришки плавно скошений до країв кришки (ширина торця становить $\frac{1}{3}$ товщини кришки);
- 10 краї кришки мають ранти (скіс із внутрішнього боку кришки), що міститься вздовж ребер кришки паралельно верхньому, бічному та нижньому обрізам. Ширина ранта залежить від ширини кантів. Зазвичай кант починається на відстані 2–3 мм від зовнішньої площини кришки.

IV показник конструктивні особливості конфігурації торців та ребер кришок позначаються малими літерами латинського алфавіту.

1) Форма наскрізних жолобків у місцях перетину (зовнішніх кутах):

a жолобок починається одразу від боків кришки і становить собою конусоподібне заглиблення;

b жолобок починається на деякій відстані від боків кришки і становить собою конусоподібне заглиблення;

c жолобок починається на деякій відстані від боків кришки і становить собою заокруглене заглиблення.

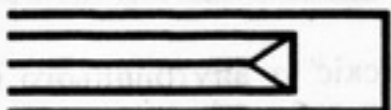
2) Кінці жолобків (форма), що переривається, не доходячи до кінців кришки на кілька сантиметрів:

d веретеноподібна;

e розгалуженням;

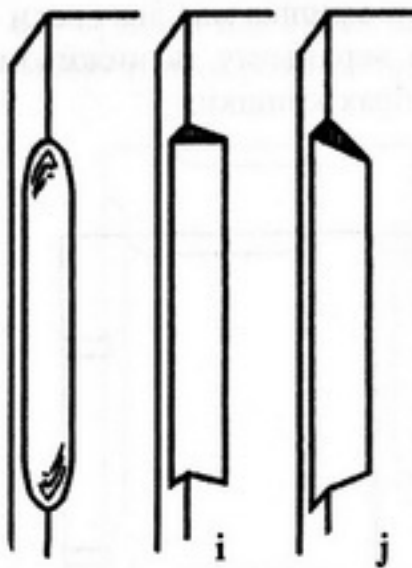
f скруглена до зовнішнього боку кришки;

g скруглена до внутрішнього боку кришки;

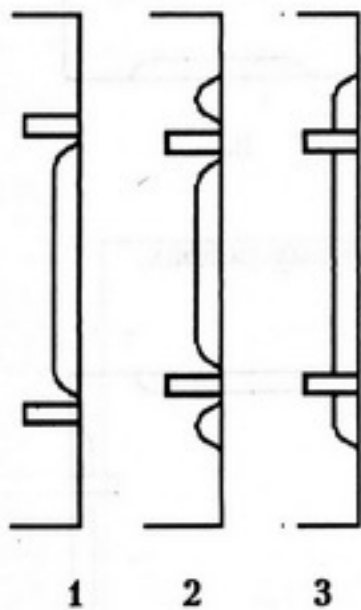
h закінчується прямокутно.

3) Часткові скоси з зовнішнього боку кришки:

на готичних оправах можуть мати веретеноподібну, трапецевидну або прямокутну форму. Для східнослов'янських готичних оправ характерні кришки з скосами прямокутної форми. Але зустрічаються випадки, коли скоси мають також трапецевидну або прямокутну форми. В першому випадку скіс має форму витягнутої трапеції, а в другому – витягнутого прямокутника. При наявності таких відмінностей у формі скосів їх позначають літерами "i" (трапецевидний) та "j" (прямокутний) після малих латинських літер, якими визначається характер розміщення часткових скосів на зовнішніх ребрах кришки;

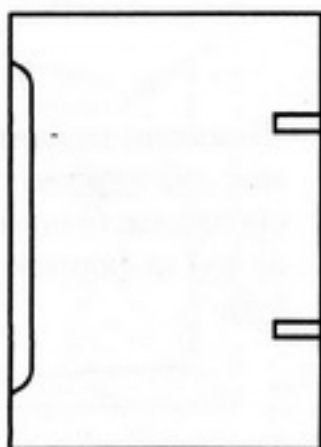

у разі наявності деяких відмінностей (варіантів) у розміщенні скосів по бічному обрізу кришки вони позначаються індексами біля літер, які описують характер часткових скосів вздовж ребер з зовнішнього боку кришки:

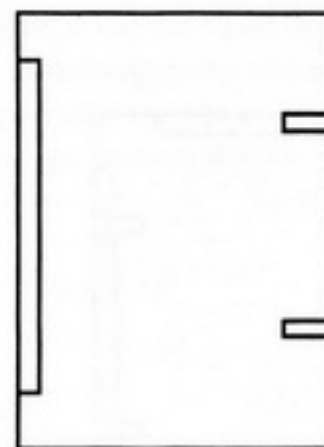
- 1 – скіс розміщується лише між застібками;
- 2 – скіс переривається в місцях кріплення застібок;
- 3 – скіс не переривається на застібки, які розміщуються в межах скосу.

Характер часткових скосів, що розміщуються вздовж ребер з зовнішнього боку кришки:

k – скіс розміщується лише вздовж корінця;

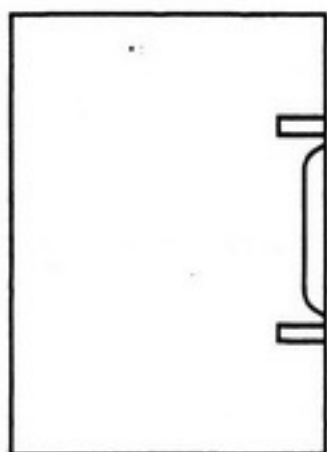

k

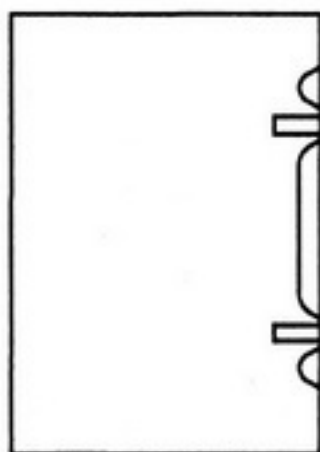

ki

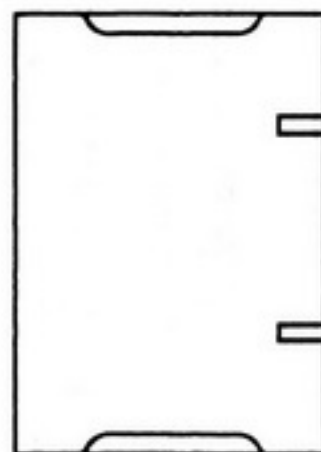
l — скіс розміщується тільки вздовж бічного обрізу. Він може займати простір лише між застібкам (l_1) або перериватися в місцях кріплення застібок (l_2);

l_1

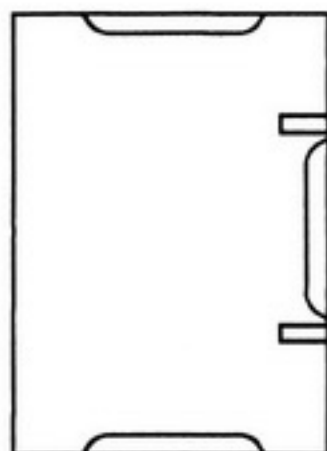

l_2

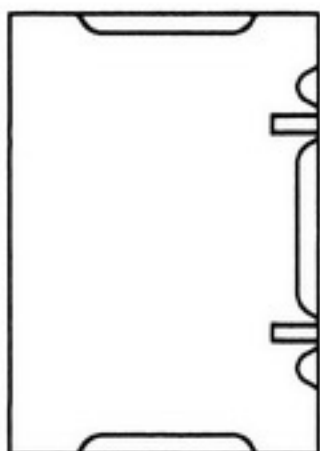

m

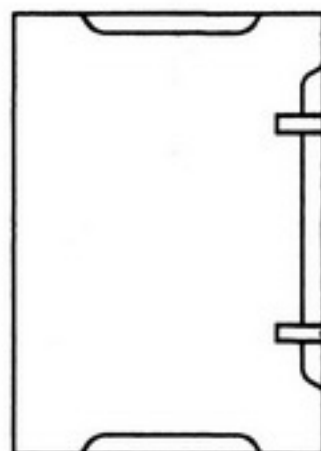
n — кришка має три скоси — на верхньому, нижньому та бічному ребрах.

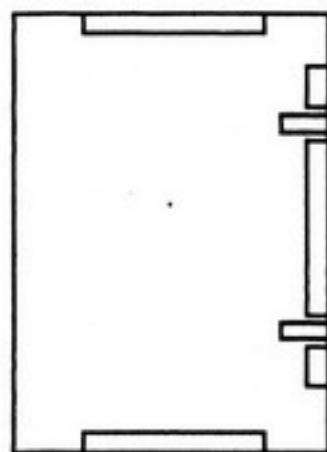
n_1

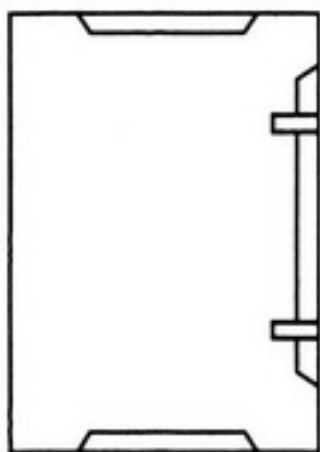
n_2

n_3

n_{2i}

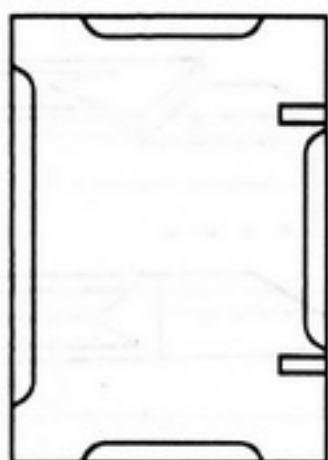

n_{3j}

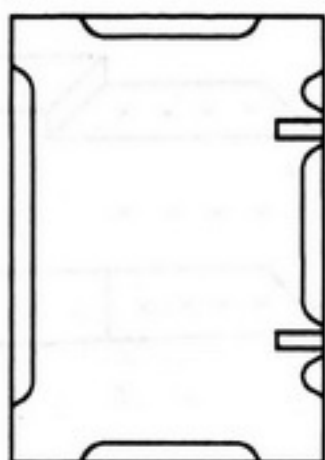
Виявлені варіанти різняться між собою розміщенням скосів вздовж бічного обрізу (n_1 , n_2 , n_3) та формою скосів (n_{3i} , n_{2j});

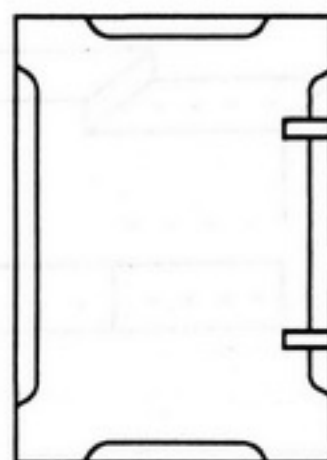
o – кришка має скоси на всіх її чотирьох ребрах. Виявлені варіанти різняться між собою тільки розміщенням скосів уздовж бічного обрізу (o_1, o_2, o_3);

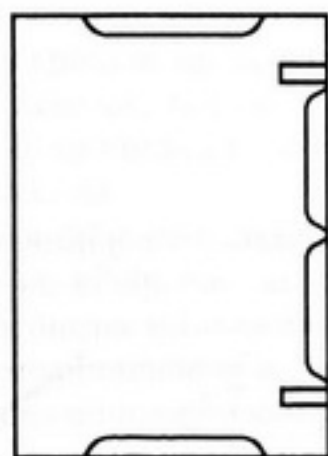
o_1

o_2

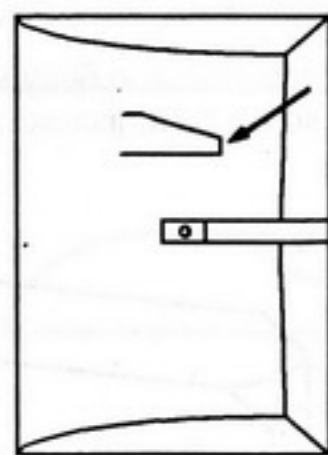

o_3

p

p – кришка має чотири скоси: по одному на верхньому та нижньому ребрах і два на бічному ребрі. Зустрічається лише на оправках великого формату;

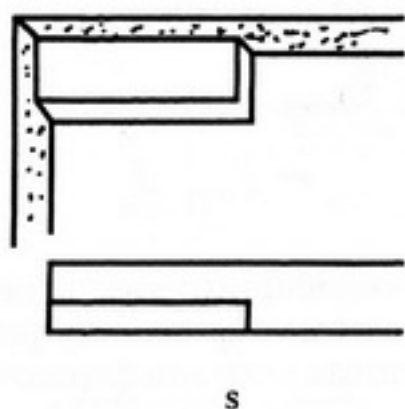
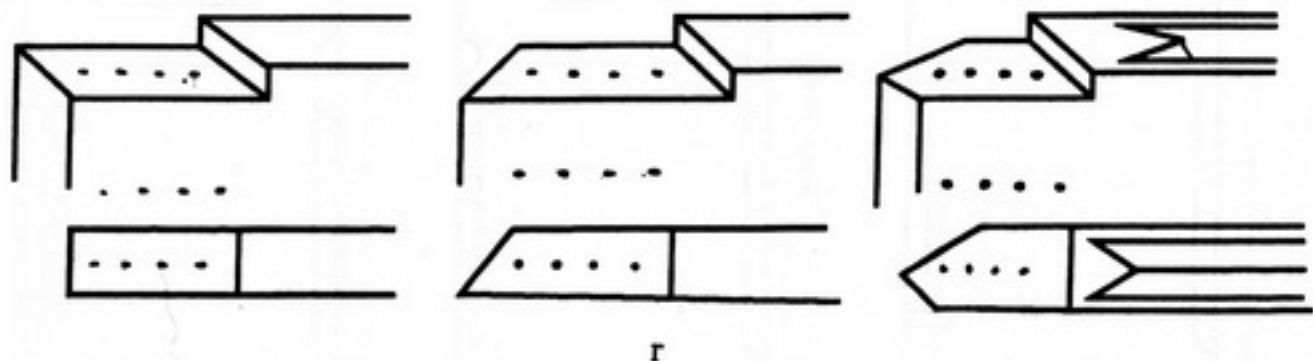

q

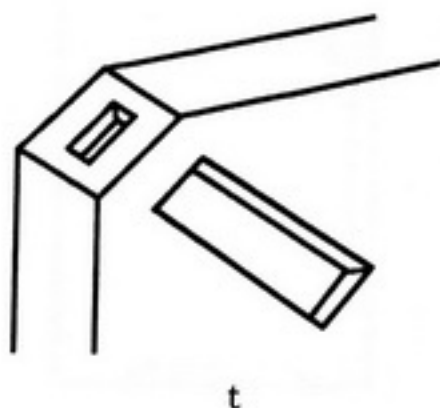
q – кришка має скоси різної конфігурації по її краях, що прилягають до обрізів. Скос по бічному ребру має трапецевидну форму, а скос зверху та знизу кришки – трикутну, причому всі ребра кришки мають різну довжину. Виявлено тільки на західноєвропейських готичних оправках.

4) Конструктивні особливості обробки коротких торців кришок, що прилягають до корінця, – спеціальні рубіжки та зрізи внутрішніх кутів кришок:

г – біля корінця в дощці зроблений наскрізний рубіжок довжиною 20–30 мм, в якому ховали кінці серцевини капталу, що дозволяло зменшити висоту “губочки” і плавно звести її нанівець;

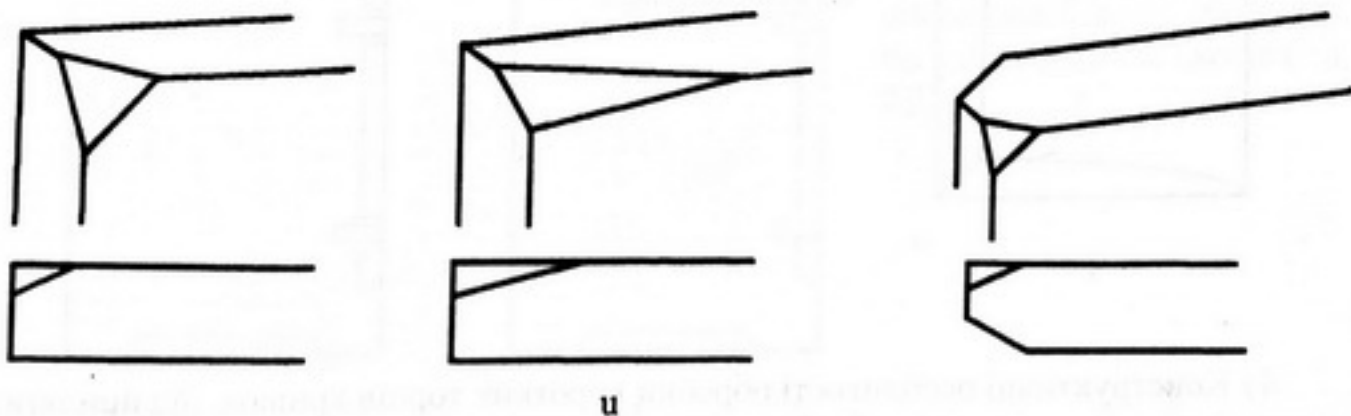

s – біля корінця з внутрішнього боку дошки зроблено рубіжок, глибина якого дорівнює товщині капталу на кінцях, а довжина – близько 20–30 мм. Такі рубіжки виявлені на кришках з кантами, але без рантів. Кінець капталу не підшивався до ребра кришки, а клеювався в утворений рубіжок;

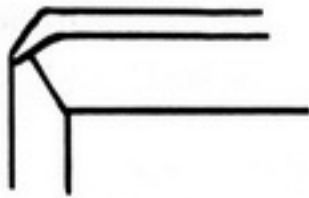

t – кути кришки, що прилягають до корінця, мають наскрізний скіс. На скошеній частині зроблений плоский отвір, що з'єднаний з прямокутним заглибленням, розміщеним на внутрішньому або зовнішньому боці кришки (призначені для закріплення кінців капталу);

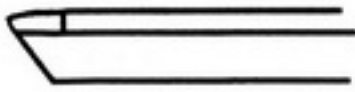
u – внутрішні кути кришки, що прилягають до корінця, з зовнішнього боку мають скіс трикутної форми. Конфігурація трикутників, що утворюється, залежить від кута, під яким робиться скіс до поверхні кришки;

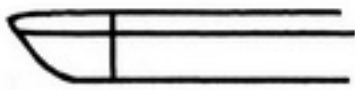
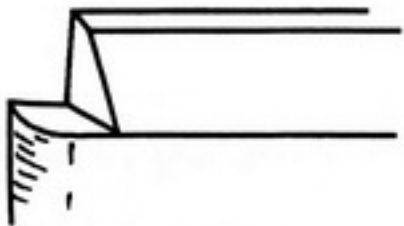

v – у кришці з кантами та рантами внутрішні кути, що прилягають до корінця, зрізані навскіс;

v

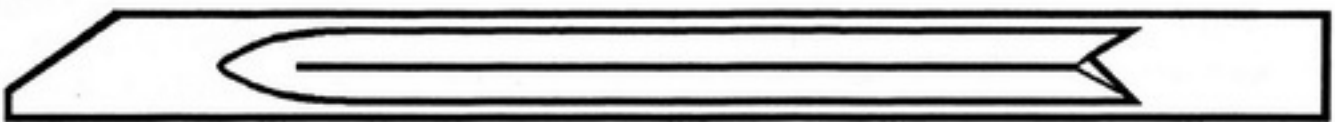

w

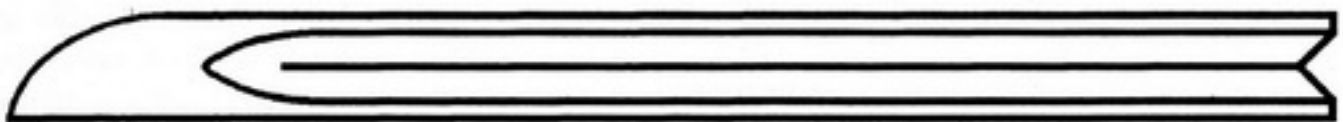
w – у кришці з кантами та рантами у внутрішніх кутах, що прилягають до корінця, зроблений наскрізний рубіжок, висота якого дорівнює ширині канту, а ширина – не перевищує 10 мм. При поволочуванні кришки шкірою рубіжків не видно, їх закривають загини покриття (шкіри), що заводяться на зворот дошки і наклеюються на неї. Рубіжок можна виявити лише при втраті покриття на кінцях корінця.

Для більш чіткого уявлення про конструктивні особливості обробки коротких торців кришок, що прилягають до корінця – спеціальні рубіжки та зрізи внутрішніх кутів кришок, поряд з описом конструктивного елемента кришки подається не лише його вигляд (профіль) з боку верхнього / нижнього обрізів, а й просторове зображення.

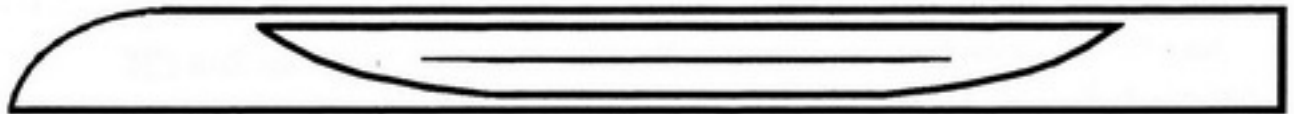
Далі наводимо приклади визначення конфігурації кришки оправи за допомогою кодування

A2.3de

A7.5db

A7.3ff

V показник визначає товщину кришок в міліметрах після крапки: однією цифрою, якщо товщина кришки по всій її площині однакова, наприклад, **A10.0.10** і двома цифрами через косу риску, якщо різна у корінця та бічного обрізу, наприклад, **D0.4.9/13**.

В останньому випадку перша цифра – це товщина кришки біля корінця, друга – товщина кришок біля бічного ребра.

ВИБРАНІ ТЕРМІНИ З ІНТРОЛІГАТОРСТВА ТА ПАЛІТУРНИЦТВА*

А

Альбомний формат – розмір видань, переважно альбомів, в яких ширина перевищує довжину.

рос. Альбомный формат, поперечный формат.

англ. Halfplate paper.

Аркуш книги – основний елемент матеріальної конструкції книжного блока – сторінка зі зворотом.

рос. Книжный лист, лист книги.

англ. Book sheet, leaf.

Б

Басма(и) [< тюрк. басма – відбиток] – **1)** Металевий штамп або штемпель невеликого розміру, на робочу поверхню якого нанесено орнамент або сюжет із закінченою композицією; застосовується для тиснення гарячим або холодним способом орнаментальних оздоблень на оправі та обрізах книги. За місцем розміщення розрізняють бордюри Б. (1) – переважно прямокутні штампи для створення неперервної орнаментальної смуги, що утворюється шляхом послідовного тиснення одним і тим самим штампом; застосовувалися переважно для утворення рамок та бордюрів на кришках оправ та Б. наповнення (2) – різноманітні за формою та зображеннями штампи для заповнення вільних просторів у середині рамок, що утворюються бордюрними басмами або накатками. **2)** Відбиток, що утворюється на покритті оправі внаслідок тиснення басмою. **3)** У прикладному мистецтві – тонкі пластини металу зі штампованим (тисненим) рельєфним орнаментом, що використовувалися при виготовленні окладів ікон та окладів оправ церковних книг і для оздоблення побутових речей церковного та повсякденного вжитку. **4)** Інструмент для тиснення зображень та узорів на дуже тонких металевих пластинах.

рос. 1, 2) Басма (ы), бордюрные басмы (1), басмы наполнения (2).

англ. 1, 2) Small stamp(s), border stamp(s) (1).

Басма наповнення – *див.* Басма 1.

рос. Басма наполнения.

англ. Small stamp.

Безшвейне кріплення – скріплення аркушів та зшитків у книжний блок без використання процесу зшивання нитками або дротом, тобто скріплення їх клеєм або механічними засобами: замками-зжимами, гвинтами, спіраллю тощо. До

* У деяких позиціях автор не зміг віднайти англійський еквівалент відповідних термінів.

появи механічних засобів кріплення термін Б. к. застосовували як синонім до терміна "клейове кріплення".

рос. Бесшвейное крепление.

англ. Unsewn binding, threadless binding, thermoplastic binding, perfect binding.

Береги – див. Поля сторінки (книги).

рос. Берега.

англ. Margins.

Бинти [< нім. Binder – в'язати] – рельєфні поперечні потовщення (валики) на корінці оправи (палітурки), що ділять його на сегменти. Розрізняють справжні та фальшиві Б. Справжні Б. (1) – це шкіряні ремені або шнури, до яких кріпилися зшитки книжного блока при ручному зшиванні, при поволочуванні корінця шкірою вони рельєфно підвищувалися над поверхнею корінця. Вони могли бути одинарними або подвійними. Характерні для старовинних оправ. Зі спрощенням палітурної технології та переходом на машинне виробництво книг С.б. зникають. Їм на зміну приходять фальшиві Б. (2), що з'являються в кінці XVIII ст. як імітація справжніх і утворюються шляхом наклеювання зовні на відстав поперечних смужок картону або шкіри, які після наклеювання шкіри обжимаються косточкою або спеціальними щипцями. Ф.б. застосовували, щоб надати корінцю більшої жорсткості. Крім того, Ф.б. були засобом оформлення корінця. З часом Б. стали називати також елемент оздоблення корінця в вигляді поперечних декоративних смужок, що відтискуються на корінці за допомогою позолотних пресів або вручну.

рос. Бинты, настоящие бинты (1), ложные бинты (2).

англ. Bands, false bands (2).

Бібліопегістика [лат. biblio – книга + грец. – πτυγία, утвореного від дієслова πτυγναι – скріпляти, з'єднувати, згортати, ущільнювати] – 1) Термін, що за часів раннього християнства вживався для визначення інтролігаторства (палітурництва). 2) У XIX ст. в Англії терміном "bibliophegy" визначали галузь книгознавчої науки, що почала займатися дослідженням історії техніки та мистецтва оправи, але термін не отримав значного поширення серед англійських книгознавців і практично перестав уживатися вже в другій половині XIX ст. З англійської мови він потрапив до російської та української книгознавчої термінології, де перекладався і як бібліопегія, і як бібліопегістика. У 20–30-х роках XX ст. обидва варіанти цього терміна зустрічаються в роботах радянських книгознавців, але значного поширення не отримують. Ними визначали галузь книгознавства, що вивчає історію оправи, але детально не розглядали її предмет, завдання і методи дослідження. З активним розвитком кодикологічних досліджень в Україні в останні десятиліття XX ст. цей термін українські кодикологи почали вживати для визначення складової частини кодикології та книгознавства, що займається дослідженням та описом структурно-матеріальних складових оправи, вивченням основних етапів розвитку оправи в історичній ретроспективі.

рос. Библиопегистика.

англ. Bibliophegy.

Бібліопег, бібліопегіст – за часів раннього християнства – особи, які займалися опрацюванням рукописних книг.

рос. Библиопег, библиопегист.

англ. Bibliopagus, biblopegist.

Бібліопегія – те саме, що і Бібліопегістика.

рос. Библиопегия.

англ. Bibliophegy.

Біг [< нім. *biegen* – гнути, згинати] – одне або декілька паралельних заглиблень у вигляді прямої лінії на палітурці, картоні або папері, завдяки яким легше відкриваються кришки палітурки (обкладинки), а папір та картон краще згинається. Б. застосовують для зменшення жорсткості матеріалів по лінії майбутніх згинів, що запобігає їх руйнуванню при згинанні.

рос. Биг.

англ. Score, crease.

Бігування [< нім. *biegen* – гнути, згинати] – продавлювання заглиблень – бігів – на обкладинці (на місці майбутнього згину), на суцільнокартонній палітурці (по краю корінця) або на заготовках для футлярів та коробок (на місці згину). Виконується вручну гладилкою або механічним способом: тупим ножом на бігувальних машинах чи під час розкроювання картону на картонажно-різальних машинах.

рос. Биговка.

англ. Scoring, creasing.

Білий обріз – *див.* Чистий обріз.

рос. Белый обрез.

англ. White edge.

Бічний обріз – те саме, що Передній обріз.

рос. Боковой обрез.

англ. Outer edge.

Блінтове тиснення [< нім. *Blind* – сліпий] – те саме, що Сліпе тиснення.

рос. Блинтовое тиснение.

англ. Blind embossing, blind impression, blind stamping, goffering.

Бордюр [фр. *bourdure* < *bord* – край, кромка] – 1) Вид орнаментальних оздоблень у вигляді стрічки, що утворюються шляхом повторення рапорту орнаменту в певному напрямку. 2) Смуга або стрічка, що облямовує рисунок, текст, шпалери тощо.

рос. Бордюр.

англ. Border.

Бордюрна басма – *див.* Басма 1.

рос. Басма бордюрная.

англ. Border stamp.

Бородавчасте тиснення – це різновид сліпого тиснення, який застосовується лише для заповнення фону рисунка, щоб зробити його більш виразним. При цьому виді тиснення використовують пуансони у вигляді невеликих цяточок, кілець або штрихів, які щільно наносяться на поверхню шкіри, внаслідок чого утворюється наче вкрита бородавками або бугорками поверхня. Б.т. застосовувалося переважно в поєднанні з технікою різьби по шкірі, в якій виконувався контур рисунка або орнаменту при оздобленні предметів із шкіри. Б.т. широко застосовувалося в XIV–XV ст. для оздоблення оправ, прикрашених у техніці різьби по шкірі. В подальшому цей різновид тиснення був витіснений іншими видами тиснення.

рос. Бородавчастое тиснение.

англ. Warty stamping.

Брошурне шиття – спосіб зшивання книжних блоків, при якому зшитки прошиваються через згин корінця та скріплюються між собою нитками або дротом.

рос. Брошюрное шитье.

англ. Chain stitch.

Вензель [< польськ. węzeł – вузол] – переплетені між собою, як правило, великі (початкові) літери імені та прізвища, що утворюють своєрідний візерунок. В. може бути оздоблений гербом, короною, вінком тощо.

рос. Вензель.

англ. Monogram.

Вертлюг – дві металеві пластинки на стержні, з'єднані між собою за принципом шарніра, одна з них (менша за розміром) кріпиться до нижньої кришки оправи, а друга (як правило, втричі більша за довжиною) має на кінці отвір (петлю), яким застібається В. на шпеньок. Застібка на В. зустрічається в основному на окладних оправах. На українських окладних оправах зустрічається В., в якому частина, що кріпиться до кришки, має опуклу форму. Така форма В. застосовується лише при наявності на нижній кришці напівсферичних жуків (пуклів).

рос. Вертлюг.

Верхній обріз – обріз верхнього краю сфальцьованої та зброшурованої книги або книжного блока.

рос. Верхний обрез.

англ. Top edge.

Вжиткові оправи – оправи, в які оправлялися книги, що використовувалися в повсякденному вжитку.

рос. Обиходные переплеты.

англ. Ordinary binding.

Видавнича оправа – 1) Однотипно оформлена оправа, виготовлена на кошти видавця для більшої частини тиражу. Появу В.о. в Західній Європі дослідники відносять до XV ст. У Росії перші видавничі оправи пов'язують з діяльністю Московського Печатного двору в першій половині XVII ст. Масовим явищем В.о. стають з кінця XVIII ст., коли виробництво книги повністю переходить до прерогативи видавців. 2) Оправа, в якій друковане видання випускається видавництвом у продаж. Вона виготовляється в друкарні одночасно з випуском книги.

рос. Издательский переплет.

англ. Editor binding, trade binding, original sloth binding.

Визолочений обріз – *див.* Золотий обріз.

рос. Позолоченный обрез.

англ. Gilt edge.

Визолочення обрізів – нанесення на поверхню обрізів або окремих їх частин сульфурного (листового) золота. В.о. виконувалося вручну (листки золота наклеювали на обріз і сильно притирали до його поверхні спеціальними гладилками).

рос. Золочение обрзов.

англ. Gilding, edge gilding.

Виклейний форзац – форзац, що містить два або більше аркушів паперу, склеєних разом з допомогою клею. Така конструкція форзаца була створена в другій половині XVIII ст., коли для форзаців почали використовувати тонкий мармуровий папір. Фарба, що наносилася на папір у процесі декорування, проходила наскрізь на його зворотний бік, тому при виготовленні форзаців їх обклеювали зі звороту білим папером.

рос. Выклеинной форзац.

Виколочування – надання корінцю книжного блока заокругленої форми.

рос. Выколачивание, выколотка.

Вичинка – вичиняти (піддавати) сиру шкуру спеціальній обробці, внаслідок якої вона стає придатною для подальшого використання.

рос. Вычинка.

Відгинання фальців – у друкованих посібниках з палітурної справи до 1978 р. цей процес називався каширкуванням. *Див.* Каширкування.

рос. Отгибка фальцев.

англ. Backing.

Відстав – смужка цупкого паперу або тонкого картону, висота якої дорівнює висоті кришки оправи, а ширина – довжині дуги корінця книжного блока. В. наклеюється з внутрішнього боку на покривний матеріал палітурки між картонними кришками при її виготовленні для підвищення твердості та міцності корінця палітурки, щоб при відкриванні книги він не переламувався, і забезпечує можливість тиснення на корінці, адже на тонкій тканині відбиток не зберіг би свого рельєфу. В. дозволяє зробити на лицьовому боці палітурки чіткий рубчик, що прикрашає книгу і створює шарнір для відкривання кришок. При повному розкритті книги слугує пружним упором, що підтримує блок.

рос. Отстав.

англ. Hollow back, loose back, open back.

Вільний (неприклеєний) аркуш форзаца – частина форзаца, що безпосередньо кріпиться до першого та останнього зшитків книжного блока.

рос. Свободный (неприклеенный) лист форзаца.

англ. Fly-leaf.

“В затилок” – різновид оправи, в якій матеріалом поволочено лише корінець і частину поверхні кришок, яка прилягає до нього, інша поверхня кришок лишається не поволоченою. Цей термін є спільним для білоруської, російської та української книжної традиції. Зустрічається переважно в описах монастирського та церковного майна стосовно характеристики зовнішнього вигляду рукописних книг та стародруків. Б. Режеморте називає такий різновид оправи “напівоправою”.

рос. “В затылок”.

англ. “In back of the head”.

Вкладка – 1) Один з методів комплектування книжних блоків (аркуш в аркуш) обсягом до 80 стор. для зшивання внакидку. При комплектуванні В. один сфальцьований аркуш вкладається в середину попереднього і т.д. Може виконуватися вручну або на спеціальних машинах. 2) Комплектування прошивного форзаца із зшитком для зшивання внакидку. 3) Відбиток графічного матеріалу (ілюстрація, карта, план тощо), що ілюструє зміст книги, але не пов'язаний з конкретним місцем у книзі і вкладається в книгу або журнал.

рос. Вкладка.

англ. 1) Inserting. 2) Insertion. 3) Insert, inserted leaf, full-page plate, loose leaf, page insert, plate.

Вкладні книги – книги, що жертвувалися прихожанами в церкву (монастир) на помин душі або були вкладом (даром) до церкви (монастиря). Якість оправи В.к. залежала від статків та “старання” жертводавця.

рос. Вкладные книги.

Вклейка – окремий відбиток ілюстративного матеріалу або тексту, віддрукований іншим способом, ніж основний текст книги, приклеюється до зшитка і розміщується між конкретними сторінками видання.

рос. Вклейка, приклеенная иллюстрация.

англ. Tipped-in plate, paste-in.

Вклеювання – процес, при якому закріплюються (вставляються) в книгу вклейки або окремі аркуші чи зшитки, що випадають, шляхом нанесення на їх корінцеве поле вузької смужки клею і приклеювання їх до корінцевого поля зшитка книжного блока.

рос. Вклейка, клеивание.

англ. Plating, paste in.

Внакидку – один з видів шиття, при якому брошура підбирається вкладкою, або окремі зшитки пришиваються через корінцевий згин дротяними скобами, кінці яких загинаються всередині зшитка. Шиття В. застосовується для малооб'ємних видань (тонких журналів, брошур тощо).

рос. Внакидку.

англ. Saddle sewing, cent(re) stitch, cent(re) stitching, sewing through the fold, folding sewing, saddle stitching, side stitch(ing)

Внутрішнє поле – не зайнята текстом внутрішня бічна частина сторінки від тексту до корінця (згину сфальцьованого аркуша).

рос. Внутреннее поле, корешковое поле.

англ. Back margin, center margin, central margin.

Воскові таблички – тоненькі дерев'яні дощечки, видовбані з одного боку так, що по краях залишалася випукла рамка завширшки 1–2 см, внутрішній простір якої заповнювали воском, на якому стилем писався текст. Щоб В.т. зручніше було переносити з місця на місце, біля одного з боків у табличках просвердлювалися два чи три отвори (залежно від розміру), через які вони скріплялися одна з одною ремінцями, шнурами або кільцями. При складанні їх між собою навощені поверхні табличок опинялися в середині, і щоб запобігти стиранню тексту рамка кожної таблички дещо піднімалася над поверхнею “аркушів”, захищаючи їх від стикання. Зовнішні поверхні табличок прикрашалися різьбленням та інкрустацією, особливо якщо власник був людиною з достатком. В.т. були широко розповсюдженими за часів античності та середньовіччя в повсякденному побуті для короточасних записів. Їх часто використовували у діловому та приватному листуванні. Вони виявилися незамінними і при навчанні грамоті. Залежно від кількості воскових табличок, з'єднаних між собою, їх називали по-різному: найбільш прості склалися з 2-х табличок і називалися “диптих” у греків і “цера” у римлян; три поєднані між собою В.т. називалися “триптих”. Якщо виникала потреба поєднати між собою значну кількість таких дощечок, то утворювалася немовби книга, але з дерев'яними аркушами, яку греки називали “поліптих”. Численні згадки в писемних джерелах та археологічні знахідки в різних місцях Європи свідчать, що В.т. використовувалися в повсякденному побуті до XV ст. включно. Власне археологічні знахідки та мініатюри середньовічних рукописів дають нам уявлення про зовнішній вигляд табличок, що побутували за часів Середньовіччя: одні з них були прямокутними, інші – із заокругленням зверху. Їх зовнішній вигляд мало чим відрізнявся від зображень, що зустрічаються на античних вазах. Знала В.т. і стародавня Русь, де їх використовували переважно при навчанні дітей письму. Зокрема В.т. XIII–XIV ст. були виявлені при археологічних розкопках у м. Новгороді.

рос. Восковые таблички.

англ. Wax(ed) tablets.

Врізні шнури – шнури, які в процесі зшивання книжних блоків ховають у заздалегідь зроблені в корінці книжного блока пропили.

рос. Врезные шнуры.

англ. Recessed cords, sank cords.

Вставка блока в палітурку – процес скріплення книжного блока з палітуркою.

рос. Вставка блока в переплетную крышку.

англ. Casing-in, dasting down.

Втачку – *див.* Вшиття.

Вшиття – вид шиття, при якому підібрані зшитки книги або журналу прошиваються через корінцеве поле скобами з дроту на відстані не більше 5 мм від краю корінця. Залежно від формату та обсягу видання книги прошиваються двома, трьома або чотирма дротяними скобами. Недолік цього виду шиття – зменшення ширини корінцевого поля; внаслідок такого зшивання книга погано розкривається. Нині в українській поліграфічній літературі як рівнозначний синонім використовують також термін “втачку”.

рос. Втачку.

англ. Overcast, overcasting, side stitch, flat sewing.

В'язь [< дієсл. в'язати] – 1) Декоративне письмо, в якому літери сплітаються в неперервний орнамент; для цього літери поєднували між собою різними способами або вписували одну в іншу, а пустоти між ними заповнювали орнаментальними елементами. В. застосовували для написання заголовків у візантійських, південно- та східнослов'янських рукописних книгах та стародруках. Іноді В. вживається в прикладному мистецтві, напр., для оздоблення посуду. В. використовувалася у візантійській книзі з середини XI ст., у південних слов'ян – з першої половини XIII ст., у східних слов'ян – з кінця XIV ст. З XVIII ст. починається занепад мистецтва В., яка зберігається лише в книгах старообрядців XVIII–XIX ст. 2) Поєднання двох або більше літер в один складений знак або єдину групу знаків (напр., індійське письмо деванагарі, арабське письмо).

рос. Вязь.

англ. 1) Decorative hand-writting. 2) Ligature.

Г

Ганчір'яний папір – папір, основною сировиною при виготовленні якого були зношене льняне та бавовняне ганчір'я, пачоси, обривки конопляних мотузок. Г.п. відзначається високою світлостійкістю. При ручному відливанні має рівномірне розташування волокон вздовж та впоперек аркуша, завдяки чому міцність Г.п. у різних напрямках однакова.

рос. Тряпичная бумага.

англ. All rag paper, rag paper, cotton paper.

Гаптована оправа – оправа, кришки якої поволочені гаптованою (розшитою, вишитою) тканиною. Г.о. виконувалися тільки на індивідуальне замовлення, тому при виконанні гаптування для цих оправ, крім ниток для вишивання, досить часто застосовували золоті та срібні нитки, перли, гарус або бісер.

рос. Вышитый переплет.

англ. Embroidered binding, needwork binding.

Гармоніка – форма книги та спосіб брошурування (фальцювання) далекосхідних та центральноазіатських рукописів у середні віки. При брошуруванні Г. стрічка паперу складалася у вигляді ширми, стулки яких правили за сторінки. *Див.* Паралельне фальцювання.

рос. Гармоника, гармошка.

англ. According fold, accordion pleat, concertina fold, concertina folding, fan fold, zigzag fold.

Гільза – смужка цупкого паперу (у вигляді здавленої трубки), яка одним боком приклеюється до корінця книжного блока, а іншим – до відставу палітурки.

Приклеювання Г. необхідно для кращого вставляння блоків у палітурки, маску-вання нерівностей корінця та відставу при відкриванні, а також для зміцнення корінця книги.

рос. Гильза.

англ. One on and two off.

Гладка оправа (палітурка) – оправа (палітурка), кришки та корінець якої не ма-ють написів або оздоблення.

рос. Гладкий переплёт.

англ. Plain binding.

Гладкий корінець – корінець (спинка) покриття, що має гладку поверхню (без бинтів та будь-яких зображень). Г.к. утворюється в процесі шиття “ланцюжком” або на шнурах з пропилюванням блока, при якому вони ховаються в пропили.

рос. Гладкий корешок.

англ. Smooth back, smooth spine.

Глазок [< *рос.* глазок] – місце на корінці (спинці) оправи, де відтиснута її назва.

рос. Глазок.

Глиняні таблички, клинописні таблички – загальна назва пам’яток писемності, що в давнину використовувалися народами Передньої Азії в повсякденному побуті для ведення різноманітних записів (господарчих розрахунків, літературних творів тощо). Г.т. становлять собою обпалені глиняні плитки прямокутної або циліндричної форми, на які попередньо, до початку обпалення, нанесено клино-писний текст. Глиняні книги мали вигляд комплекту пластин – прямокутних чи овальних, покритих клинописом.

рос. Глиняные таблички.

англ. Clay tablets.

Глухий корінець – корінець, в якому покривний матеріал (зазвичай шкіра) при-клеєний безпосередньо до корінця книжного блока (обклеєного чи необклеє-ного). Г.к. значно довговічніший за порожнистий корінець.

рос. Глухой корешок.

англ. Fixed back, tight back.

Гніздо – невелике заглиблення на зовнішньому боці кришок оправи, в якому за-кріплюють кінець ремня застібки (нижня кришка) або пробій (верхня кришка) при закріпленні застібки на кришках.

рос. Гнездо.

англ. Socket, seat.

Гнучка оправа (палітурка) – суцільнокрита оправа (палітурка) з кришками з тонкого картону, дуже часто з підігнутими кантами, які на половину товщини заходять на обрізи книжки так, що повністю закривають краї аркушів.

рос. Гибкий переплет.

англ. Lip binding, flexible binding.

Гобель [нім. Nobel – рубанок, струг] – інструмент для ручного обрізування книж-них блоків.

рос. Гобель.

англ. Plough.

Головка книги, головка блока – верхній обріз книги (книжного блока). У книгах до ХІХ ст. включно часто разом з іншими обрізами книги фарбувався та ви-золочувався. Нині тільки в деяких виданнях Г.к. фарбується в тон палітурки. Фарбування Г.к. використовується як засіб оформлення книги.

рос. Головка книги, головка блока.

англ. Head-edge, top edge.

Губочки – потовщення, які піднімаються над ребрами дерев'яних кришок біля корінця. Г. утворюються кінцями капталів, що заходять на короткі ребра кришок на довжину 25–30 мм при виготовленні плетених капталів безпосередньо на корінці блока, закріплюються на них і зовні частково поволочуються шкірою. Г. є характерною ознакою оправ, виконаних за візантійською технікою оправлення.
рос. Губочка.

Д

Датована оправа – оправа, що має точну дату (рік) виготовлення, зазначену в самому рукописі власником або відтиснуту на кришках оправи виробником.

рос. Датированный переплет.

англ. Dated binding.

Двобічна оправа – оправа, що об'єднувала в одне ціле два різних блоки (кожний блок становив собою окреме видання), які з'єднувалися між собою так, що з якого б боку не відкривався оправлений том, він починався з титульного аркуша. Д.о. мала досить незвичну конструкцію, і техніка її виготовлення значно відрізнялася від традиційної. Ще більш складною була конструкція Д.о. у випадках (досить зрідка), коли в одне ціле оправлялися одночасно три, чотири і навіть шість книжкових блоків, що були не тільки окремими виданнями, але й окремими конструктивними частинами, поєднаними між собою. Для їх поєднання застосовувалися допоміжні картонні прокладки для зовнішніх кришок оправи, до яких прикріплювалися кінці шнурів, до яких підшивалися зшитки блоків.

рос. Двойной переплет, двухсторонний переплет.

англ. Binding dos-à-dos, twin binding.

Двобічний косинець – кліше косинця, що має гравіроване зображення на обох його площинах (боках). Бувають орнаментальні та сюжетні Д.к. Сюжетні Д.к. із зображенням євангелістів вироблялися парами через те, що один Д.к. міг бути використаний для відтискування зображення лише на двох верхніх або нижніх кутах рамки, а за традицією на оправах відтискували зображення чотирьох євангелістів: Марка, Луки, Іоанна, Матфея. Послідовність розташування зображень євангелістів могла бути різною. Порушення цієї традиції зустрічається з XVII ст. на західноукраїнських оправах.

рос. Двухсторонний уголок.

англ. Double-sided corner.

Двобічний середник – кліше середника, що має гравіроване зображення на обох його площинах (боках). Один бік середника вживали для відтискування зображення на верхній кришці, інший – на нижній.

рос. Двухсторонний средник.

англ. Double-sided centre-pieces.

Двоколірний подовжний обріз – обріз, поверхня якого пофарбована в два кольори, що ділять його немов на дві половини, пофарбовані окремим кольором. Цей вид фарбованого обрізу виявлений на оправах Києво-Печерської лаври XVII–XVIII ст. Його застосовували в тих випадках, коли в одному томі оправляли дві різні частини одного твору. Наприклад, двоколірні (червоно-сині) подовжні обрізи має комплект Мінеї місячної, подарованої бібліотеці Києво-Печерської лаври митрополитом Київським Петром Могилою.

рос. Двухцветный продольный обрез.

англ. Two-colour longitudinal margins.

Декельна кромка – характерний рваний край (необрізана кромка) паперу ручного

виготовлення (черпання), що утворюється волокнами, які потрапляють між декельною та черпальною рамами (ситом) при виготовленні паперу.

рос. Декельная кромка, отливная кромка, необрезанный край бумаги.

англ. Deckle edge, feathered edge.

Десть – 1) Позначення формату східнослов'янських рукописних книг та стародруків у середньовічних описах церковного майна та бібліотечних каталогах. Його отримували шляхом фальцювання паперового аркуша в один згин. Д. відповідає західноєвропейському книжковому формату ін-фоліо. 2) Міра паперу, що дорівнює 1/20 частині стопи, тобто 50 аркушам. До введення метричної системи Д. складала 42 аркуші.

рос. Десть.

Джгут – туго скручене у вигляді мотузки пасмо ниток, стрічка з тканини або паперу тощо.

рос. Жгут.

англ. Twist.

Диптих [*<* грец. διπτύχος – подвійний, складений удвоє] – у давніх греків та римлян – дві воскові таблички для письма, з'єднані між собою. Виготовлялися переважно з дерева. Крім дерева, Д. виготовляли з золота, срібла, слонової кістки. Зовні такі Д. оздоблювалися різьбою, інкрустацією, а іноді навіть коштовним камінням. Розкішні диптихи отримували консули, приступаючи до виконання своїх обов'язків. Пізніше Д. були запозичені християнською церквою. На внутрішніх стулках Д. з слонової кістки занотовували імена благодійників – єпископів та абатів, а самі Д. виставлялися на вівтарях. За часів Ранняго Середньовіччя Д. римських консулів іноді правили за кришки для розкішних оправ на євангеліях. *Див.* Воскові таблички.

рос. Диптих.

англ. Diptuch(a).

Доля аркуша, частка аркуша – частина паперового аркуша, що складає сторінка видання по відношенню до його формату в цілому (напр., 60 x 90/16). У деяких словниках цей термін перекладають українською мовою як "частка аркуша".

рос. Доля листа.

англ. Fraction of the paper sheet on one page of publication.

Дорожник – інструмент, як правило, у вигляді короткого тупого ножа або списа для тиснення суцільних прямих ліній різної товщини. Лінія, що утворюється при тисненні дорожником, могла бути вузькою (менше 1мм) або широкою (ширина сягала 5 мм). Д. був найдавнішим інструментом для тиснення. Його застосовували для утворення зовнішньої та внутрішньої рамок бордюру, що йшов по краях кришок, і для розчленування поверхні в середині нього за допомогою діагоналей та ліній, паралельних ним.

рос. Дорожник.

Дорожник з пером – від дорожника відрізняється лише тим, що закінчувався розгалуженням у вигляді двозуба або тризуба. Застосування цього різновиду дорожника дозволяло за один прийом витискувати на шкіряному покритті оправи здвоєні або строєні паралельні прямі.

рос. Дорожник с пером.

Дрібний ремонт книг – виправлення незначних механічних пошкоджень книги.

рос. Мелкий ремонт книг.

англ. Mending.

Дублення – процес оброблення шкіри або іншої сировини шляхом вимочування в

спеціальному розчині або настої певних рослин чи хімікатів. Розрізняють кілька способів Д. шкіри: рослинне Д., Д. квасцями.

рос. Дубление.

англ. Tannege, tanning.

Дублюра [< фр. *doublure* – підкладка, підбій] – своєрідне оздобленням зворотного боку кришок шкіряних оправ. Д. становить собою орнаментальну рамку, відтиснуту золотом зі звороту по краю кришки на загинах покриття та шкіряному фальці прошивного форзаца, внутрішній простір якої виклеювався пергаментом, мармуровим папером або шовком. Щоб надати ідеальної гладкості внутрішній поверхні рамки, матеріал, яким її виклеювали, перед виклеюванням додатково дублювали на цупкий папір. Вперше Д. починає вживатися у Франції у другій половині XVII ст., а у XVIII ст. Д. вже широко застосовується багатьма європейськими інтролігаторами. Нині Д. використовується зрідка – переважно для розкішних подарункових видань.

рос. Дублюра.

англ. Doublure.

Ж

Жолобок – довгасте заглиблення, що іде уздовж торців кришки оправ. Зустрічаються лише на кришках оправ, виготовлених з папірису та дерева, і характерні для коптських оправ та оправ, виконаних за візантійською технікою оправлення. Ж. бувають двох видів: перший – Ж. йдуть по ребрах кришки паралельно верхньому, бічному та нижньому обрізам, утворюючи в місцях перетину (в зовнішніх кутах дошки) конусоподібне заглиблення; другий – Ж. займають не всю довжину ребра, а тільки частину, тобто обриваються, не доходячи кількох сантиметрів до зовнішніх кутів ребер, при цьому кінці жолобків можуть закінчуватися по-різному: веретеноподібно, розгалуженням, прямими кутами.

рос. Желобок.

англ. Flute, groove.

Жорстка оправа – *див.* Тверда оправа.

рос. Жесткий переплет.

англ. Rigid cover.

Жук(и) – невеликі за розміром металеві накладні елементи у вигляді гвіздка (шляпка якого може мати різноманітну форму: квадратну, круглу, ромбовидну, краплевидну тощо), напівсфери або потовщення на стержні, що розміщуються найчастіше в кутах кришок оправ. Ж. у вигляді гвіздків іноді застосовували також для оздоблення поверхні між середником та наріжниками. На окладних оправах Ж. можуть мати досить значні розміри і примхливі форми. Ж. у вигляді напівсфери в Україні називалися “пуклі”.

рос. Жук(и), жуковина, жучок, гвоздь, репей.

англ. Boss.

З

Зав'язка – стрічка, тасьма, шнурок тощо, які розташовувалися по бічному обрізу на верхній та нижній кришках оправ і застосовувалися для скріплення (стягування, зв'язування) кришок між собою.

рос. Завязка.

англ. Tape, tie.

Загини – кромки покриття (покровного матеріалу або облицювального паперу),

що заверталися (загиналися) навколо ребер кришки на зворотний бік при їх поволочуванні (виклеюванні).

рос. Завороты, загибы.

англ. Turn-in.

Закладка – тасьма (шовкова або плетена), що приклеюється у верхній частині корінця книжного блока (до наклеювання капталу) і вводиться у середину книжного блока. Її кінець виходить за межі нижнього обрізу блока (довжина тасьми повинна бути на 2 см більшою за діагональ блока) .

рос. Закладка, ленточка-закладка, ляссе. *Устаревшие названия:* главица, закладинка, закладица, прокладина, прокладица, прокладка, перекладинка, цейхенбанд.

англ. Bookmarker, register.

Заклеювання корінця блока – нанесення шару клею на корінець блока. Одна з операцій обробки книжного блока, призначенням якої є збільшення міцності скріплення зшитків після зшивання та фіксування форми корінця.

рос. Заклейка корешка блока.

англ. Back-gluing.

Закраїна – рубчик, утворений відігнутими корінцевими фальцями зшитків при кашируванні (відгинанні фальців) блока, до якого прилягають корінцеві ребра кришок оправи.

рос. Закраина.

англ. Flange ridge.

Заокруглений корінець – корінець книжного блока, що має напівкруглу (опуклу) форму. При обробці такого корінця зшитки дещо зсуваються один відносно іншого, внаслідок чого потовщення корінцевої частини зшитків не співпадають. Завдяки цьому З.к. не тільки змінює зовнішній вигляд книги (передній обріз при цьому має також заокруглену, але увігнуту форму), але й робить рівномірною товщину блока. Такий корінець отримують у процесі круглення (виколочування) корінця книжного блока. Така сама форма надається корінцю палітурки. Це найбільш вживаний вид корінця.

рос. Кругленный корешок, круглый корешок.

англ. Rounded back.

Заплечико(и) – те саме, що відігнуті фальці зшитків кашированого корінця.

рос. Заплечико(и).

англ. Shoulder(s).

Зарубки – спеціальні конусоподібні вирізи, які робилися ножом на згинах (корінцях) зшитків перед початком зшивання для полегшення протягування нитки через зшиток при зшиванні книжного блока. Вони мали вигляд горизонтально розташованих ромбів, якщо зшиток розгорнути по середині. З. характерні для пергаменних кодексів, з переходом на паперові кодекси З. не зникають, а продовжують використовуватися ще кілька століть. У слов'янських рукописних книгах, писаних на папері, З. зникають лише в XVII ст.

рос. Зарубки.

Застібка(и) [< дієсл. застібати] – пристосування для скріплення (з'єднання, змикання, застібування) країв кришок оправи, що щільно стискало аркуші між собою, фіксувало їх у незмінному положенні та зменшувало проникнення вологи всередину пергаменного блока. Своєю появою З. зобов'язані книзі-кодексу, основою якої був пергамен, який активно реагує на температурно-вологісні коливання навколишнього середовища, що призводить до його деформації. Для запобігання цьому дефектові пергамену і були винайдені З. З. складається з двох частин, які розташовуються на верхній та нижній кришках.

За способом скріплення частин З. розрізняються З. шпенькові (*див.* Шпеньок) та З. на пробій (*див.* Пробій). *Застаріла назва:* запона.

рос. Застежка. *Устаревшее название:* замок, задвижка, пристёжка.

англ. Clasp(s), fastenings.

Затяжний стібок – 1) Стібок або вузлик, що виконується в кінці зшивання кожного зшитка блока для його з'єднання з попереднім. 2) Вузлик, що утворюється біля основи капталу петлями, якими обплітається серцевина плетеного капталу.

рос. Затяжной стежок.

англ. 1) Catch stitch, lock-stitch. 2) Bead.

Зафарбовування обрізів – нанесення фарби на верхній, верхній та бічний або на всі обрізи одразу. Застосовується для запобігання забрудненню та вицвітання сторінок книги, а також з метою художнього оформлення книги.

рос. Закраска обреза.

англ. Edge colouring, edge staining, coloration of book edges.

Згин – *див.* Фальц.

рос. Сгиб.

англ. Fold, winding.

Зіштовхування – вирівнювання кромek зшитків або аркушів шляхом багаторазового постукування по рівній поверхні для отримання рівної, без перекосу стопи або блока. Для полегшення З. між аркушами або зшитками створюють повітряний прошарок шляхом вигинання стопи або продування з допомогою компресорів. Важлива складова багатьох брошурувальних операцій, особливо обрізування кромek аркушів. З. аркушів виконується вручну (при ручному опрацюванні) або на спеціальних зіштовхувальних машинах (З. аркушів) чи вібруючих пристроях (З. зшитків).

рос. Сталкивание.

англ. Knocking up, jogging, feed-in.

Зміцнення корінця тканиною – *див.* Обклеювання корінця.

рос. Укрепление корешка тканью, оклейка корешка.

англ. Spine back lining, lining, back lining.

Зморшки на папері (картоні) – дефект, що характеризується наявністю на полотні паперу (картону) випуклих, увігнутих та зім'ятих місць (зморшкуватої поверхні).

рос. Морщины на бумаге (картоне).

англ. Crease.

Зовнішнє поле – не зайнята текстом частина сторінки до бічного обрізу (або до бічного зовнішнього краю сфальцьованого аркуша).

рос. Внешнее поле, наружное поле, передок.

англ. Fore-edge margin, outer margin, lead margin.

Золотий обріз, визолочений обріз – на поверхню обрізу рівномірно нанесено прошарок листового золота або його імітації.

рос. Золотой обрез, позолоченный обрез.

англ. Gilt edge.

Золотий гравірований обріз – вид обрізу, на який зверху на заздалегідь визолочений обріз наносили гравірований рисунок за допомогою пуансонів, штихеля або тупої голки. Для рисунків вибирали візерунки, в яких поєднувалися зірочки, листочки, розетки та різноманітні геометричні фігури, що створювалися шляхом поєднання прямих, вигнутих та хвилястих ліній (іноді розміром не більше міліметра).

рос. Золотой гравированный обрез.

Золотий обріз з тисненням (або золотий тиснений обріз) – на поверхню золотого

обрізу за попередньо складеним зразком за допомогою мідних штемпелів або басм наносили рисунок, матова поверхня якого виділялася на обрізі. Досить часто для тиснення на обрізах використовували ті самі басми, що і для тиснення на шкіряному покритті оправ.

рос. Золотой тисненный обрез.

Зшивальний верстат – пристосування для ручного зшивання книжних блоків. На З.в. закріплювали в натягнутому стані ремені, шнури, тасьму або марлю, до яких потім підшивали зшитки книжного блока. *Застаріла назва:* уставка.

рос. Сшивальный станок, швальный станок. *Устаревшее название:* уставка.

англ. Sewing frame.

Зшиток [< дієсл. зшивати] – 1) Основний структурний елемент книжного блока, що становить собою основу будь-якої книги-кодексу (рукописної чи друкованої) і утворюється з аркуша або аркушів, складених (сфальцьованих) в один або декілька разів уздовж та впоперек. Залежно від того, скільки разів згинається один і той самий повний аркуш (тобто аркуш, утворений відливною формою, або шматок пергамену чи іншого матеріалу, з якого формується зшиток), З., утворений з нього, буде містити не лише різну кількість аркушів, але й матиме різний формат (розмір). Найчастіше при створенні рукописних книг використовували зшитки, що містили 4, 6, 8, 12 аркушів. 2) У поліграфії – віддрукований та сфальцьований друкований аркуш; служить одиницею виміру кількості фальцьовки, підбирання та шиття.

рос. Тетрадь.

англ. Gathering, section, quire.

I

Інкрустація [лат. *incrustatio* < *incrusto* – вкриваю шаром] – спосіб оздоблення оправ з використанням шматочків відмінного від основного матеріалу, які врізають врівень з поверхнею основного матеріалу.

рос. Инкрустация.

англ. Inlay.

Інтролігаторство – так називали в Україні палітурництво до XVIII ст. включно.

рос. Переплетное дело.

англ. Bibliopegy.

Інтролігатор – так в Україні до XVIII ст. включно називали осіб, які займалися опрацюванням книг.

рос. Интролигатор, переплётчик.

англ. Bibliopelist, bookbinder.

K

Канти – краї кришок оправи, палітурки або обкладинки, що виступають за обрізи блока і призначені для запобігання псуванню аркушів. Їх розміри залежать від формату та типу книги. В оправах друкованих книг К. зазвичай не перевищують 5–10 мм. У рукописних книгах та стародруках, що мають оправи, оздоблені накладними елементами та окладами, ширина К. може сягати від 10 до 30 мм.

рос. Канты, закраек, закраешек.

англ. Square.

Каптал [нім. *Kapital* < лат. *capitellum* – головка] – різноманітне за формою та технікою виготовлення оздоблення на верхньому та нижньому кінцях корінця книжного блока, що огинає корінцеві фальці зшитків між виступаючими краями кришок оправи і призначене для додаткового скріплення зшитків бло-

ка та надання корінцю більшої міцності. В давніх книгах К. виплітався безпосередньо на кінцях корінця, а з XVII ст. його починають наклеювати на корінець у вигляді тасьми с потовщеним краєм, що спочатку вироблялася вручну, а з XIX ст. для виготовлення К. використовують каптальну стрічку. *Застаріла назва:* підзор, поверхничка.

рос. Каптал. *Устаревшее название:* главка, заглавица, заголовка, заголовок, капитель, капталка, капталь, каптель, обшивка, подзор.

англ. Headband.

Каптальна стрічка – бавовняна або шовкова тасьма, шириною 12–16 мм, з кольоровим або візерунчастим валикоподібним потовщеним краєм (бортиком). Почала використовуватися для капталів у XIX ст., замінивши каптали ручного виготовлення. Виробляється машинним способом.

рос. Каптальная лента.

англ. Headband tape.

Картон [*<* фр. carton *<* італ. cartone *<* carta – папір] – 1) Флатовий або рулонний матеріал переважно рослинного походження, який від паперу відрізняється більшою товщиною (від 0,5 мм) і масою квадратного метра (понад 200 г), що виробляється шляхом відливання або склеювання окремих шарів паперу. Для виготовлення К. використовують целюлозу, білу та буру деревинну масу, а також мінеральні та тваринні волокна. Залежно від призначення та фізико-механічних властивостей К. поділяють на тарний, палітурний, взуттєвий, будівельний, електро-ізоляційний та інші технічні види. Процеси виготовлення К. та паперу мають багато спільного, лише сировиною для К. є напівфабрикати з більш грубими волокнами, ніж ті, що використовуються при виробництві паперу. При виготовленні кришок оправ їх товщина повинна відповідати обсягу видання і може коливатися від 0,9 до 3 мм. 2) Аркуш, вставлений у видання замість іншого, видаленого аркуша.

рос. Картон.

англ. 1) Cardboard.

Картонаж (*<* фр. cartonnage – картонні вироби, картонаж, картонна оправа) – 1) Суцільнокартонна оправа, на якій друкарським способом ідентично відтворено текст та оздоблення друкованої обкладинки. В Російській імперії К. отримав поширення в останньому десятиріччі XVIII ст. 2) Картонний футляр для книжок, зовнішній вигляд (оздоблення) якого ідентичний оздобленню оправи. 3) Картонна коробка або футляр для зберігання архівних документів.

рос. Картонаж.

Картони-склейки – картони, що виробляються на картоносклеювальних машинах або вручну шляхом послідовного склеювання кількох окремо виготовлених шарів паперу чи тонкого картону, в яких зовнішні шари зазвичай більш високої якості.

рос. Картоны-склейки.

англ. Pasted board.

Картуш [фр. cartouche *<* італ. cartoccio – буквально згорток] – графічна прикраса у вигляді декоративно обрамленого щита чи напівзгорнутого сувою, на який вміщують написи, герби, емблеми.

рос. Картуш.

англ. Cartouche.

Каширований корінець, овальний корінець, корінець з відгином фальців – різновид заокругленого корінця книжного блока, що після відгинання фальців (каширування) має грибоподібну форму. Краї кришок, що прилягають до корінця,

спираються на повздовжні закраїни, що утворюються в процесі каширування, виступають над поверхнею блока і сприяють кращому з'єднанню блока та кришок.

рос. Кашированный корешок, овальный корешок, корешок с отгибкой фальцев.

Каширування [нім. kaschieren < фр. cacher – ховати, затуляти] – механічна обробка книжного блока, внаслідок якої корінець блока набуває грибоподібної форми. В процесі К. одночасно з кругленням відбувається відгин фальців і утворюються закраїни, які підвищують міцність блока, сприяють кращому з'єднанню його з кришками оправи та розкриванню сторінок книги. Нині замість терміна “каширування” в сучасному поліграфічному виробництві застосовують термін “відгинання фальців”.

рос. Каширование, кашировка.

англ. Backing.

Кіновар [грец. – κιννάβαρι] 1) Мінерал класу сульфідів, сірчиста ртуть HgS. 2) Фарба, що виробляється з цього мінералу, має яскраво-червоний колір. Як матеріал для живопису ця фарба відома ще з давніх часів у вигляді натуральної гірської К. мінерального походження та у вигляді штучної К., що вироблялася шляхом сплавлення сірки та ртуті. Широко використовувалася давніми книжниками при рубрикації та оздобленні рукописних книг. *Застаріла назва:* цінобра.

рос. Киноварь.

англ. Cinnabar, zinnobar, guber, vermilion.

Клапан [< нім. Klappe – заслонка] – 1) Продовження однієї з кришок оправи, що огинає книгу з боку зовнішнього обрізу та накриває частину другої кришки. Наявність клапана є характерною для східної оправи та для т.зв. “оправи-сумки” та “оправи-портфеля”. 2) Край суперобкладинки, що загинається за кришку палітурки або обкладинку видання. 3) Деталь, частина футляра, що його закриває. 4) Деталь папки.

рос. Клапан.

англ. 1–4) Flap. 2) Turned-in.

Клей – в'язкий продукт, що має добрі клеючі властивості, використовується для міцного з'єднання (склеювання) частин чого-небудь. К. отримують шляхом обробки матеріалів тваринного (тваринні, глютинові клеї) та рослинного (рослинні клеї) походження, а також синтетичним методом (синтетичні клеї).

рос. Клей.

англ. Adhesive, glue.

Клейове кріплення – скріплення окремих аркушів у книжний блок за допомогою рослинного, тваринного або синтетичного клею, який наносять на кромку корінцевих полів або на торшоновані після зіштовхування кромки аркушів.

рос. Клеевое крепление.

англ. Adhesive binding.

Клейстерний обріз – є різновидом одноколірних обрізів, але шар фарбувального пігменту наноситься на обріз дещо по-іншому. При виготовленні К.о. обріз книги, затиснутий у лещата, покривали клейстером, заздалегідь підфарбованим яким-небудь кольором (зазвичай, не яскравим), і, поки клейстер не висох, на обріз за допомогою шматочків пробки чи дерева наносили геометричний рисунок з різних фігур, бордюрів, зигзагів, квітів, листя, гілок тощо чи рисунок у вигляді плям, що виконувалися на обрізі з допомогою губки. В місцях розташування рисунка частина фарби “сходить”, внаслідок чого після висихання ці місця здаються світлішими за основний фон і виділяються на ньому тим більше, чим глибше зроблено штрих.

рос. Клейстерный обрез.

Клинопис – система письма, що становить собою сукупність клиноподібних за-

глиблених з одного боку рисок, які наносили на м'яку глину загостреною паличкою; була винайдена в Месопотамії шумерами в кінці IV тис. до н.е. В III–I тис. до н.е. клинопис поширився на ряд країн Західної Азії і застосовувався до кінця I ст. н.е. Крім шумерів, клинописом користувалися вавилоняни, асирійці, еламіти, хети, урарти та перси. Вперше клинописні тексти були виявлені на початку XVII ст. П'єтро делла Валле на руїнах Персепольського палацу (Персія), а на початку XVIII ст. німецький вчений Енгельберт Кемпфер дав назву – клинопис – системі письма, виявленій в Персеполі.

рос. Клинопись.

англ. Cuneiform writing, wedge writing.

Клинописні таблички – *див.* Глиняні таблички.

Книга – 1) Історично сформована форма збереження, закріплення та передачі в часі та просторі різноманітної інформації значного обсягу у вигляді текстового або ілюстративного матеріалу. Історія книжності знає декілька форм рукописної К.: табличка, сувій, потхі, гармоніка та кодекс, що мали поширення на значних територіях у певні історичні проміжки часу. Поява тієї чи іншої форми К. у різних народів значною мірою пов'язана з фізичними властивостями матеріалів, що правили за основу для них. 2) Узагальнююча назва документів, що містять в певній послідовності записи будь-яких даних (К. особового складу, К. пошани, інвентарна К. тощо). 3) Документ, який містить записану інформацію, опубліковану у формі видання або через депонування і надання до суспільного використання через книжкову торгівлю та через книгозбірні (бібліотеки, фонотеки, відеотеки і т.п.). 4) Видання, зміст якого переданий в основному словами. 5) Літературний (художній, науковий, публіцистичний чи інший твір значного обсягу, у вигляді писемного документа, єдиний за задумом і композицією, призначений для опублікування чи опублікований у вигляді видання. 6) Велика за розміром та обсягом або важлива за змістом книжка.

рос. Книга.

англ. Book.

Книги на ланцюгу, прикуті книги – книги, прикуті ланцюгами до книжкових полиць, пюпітрів чи спеціальних столів з похилою стільницею у книгосховищах та читальних залах монастирських та університетських бібліотек для запобігання крадіжці. К.л. мала в середньовічній бібліотеці своє, лише їй призначене місце, до якого її приковували металевим ланцюгом. Один кінець ланцюга кріпився безпосередньо до однієї з кришок оправи, а інший – приєднувався до поверхні, на якій розміщувалася книга, або з допомогою кільця кріпився (надівався) на металевий стержень, що йшов уздовж полиці або стільниці і замикався на кінці. Такий звичай збереження книг був викликаний високою вартістю книг і мав поширення по всій Європі за часів Середньовіччя та майже до кінця XVII ст.

рос. Книга на цепи.

англ. Chained book.

Книжка – термін вживається лише стосовно друкованих видань. – 1) Зброшурована в одне ціле й оправлена певна кількість друкованих аркушів (у відповідності до рекомендацій ЮНЕСКО – понад 4 друкованих аркуші, тобто не менше 48 стор.). 2) Більш-менш об'ємний твір літературного, наукового або практичного змісту, що служить меті поширення будь-яких знань. 3) Чималий за розміром твір, надрукований окремим виданням. 4) Узагальнююча назва документів у вигляді зшитих до купи аркушів, що містять заздалегідь набраний стандартний текст (форму) і місце для офіційних відміток (індивідуальних для кожної окремо

взятої особи або групи осіб). Напр.: ошадна К., розрахункова К., трудова К., залікова К. тощо. 5) Одна з частин літературного твору; іноді використовується як синонім термінів "том", "частина".

рос. Книга 1–3, 5), 4) книжка.

англ. Book.

Книжний блок – скріплені між собою в певному порядку елементи книги: зшитки чи окремі аркуші та надрукований окремо від них ілюстративний матеріал (ілюстрації, карти, схеми тощо), підготовлені для подальшого опрацювання. К.б. розрізняють за способом комплектування, виду форзаца, способу зшивання, обробки корінця, наявності або відсутності капталу та закладки, способу обробки обрізів.

рос. Книжний блок.

англ. Inner book, text blok, body.

Кодекс [< лат. codex, спершу – обрубок (шматок) дерева, згодом скріплені між собою дерев'яні таблички для письма, книга] – 1) Найпоширеніша зараз форма книги, що замінила сувій, гармоніку, потхі та інші форми стародавньої книги. К. становить собою блок сфальцьованих аркушів пергамену, паперу або іншого писального матеріалу, скріплених між собою в корінці та опрацьованих. Текст на аркушах К. розміщується з обох боків. Форма К. дозволяла компактно зберігати великі за обсягом тексти і в той же час давала можливість швидко знаходити необхідні для цитування місця, а при необхідності відмічати їх закладками тощо. Перші згадки про К. відносяться до I ст. до н.е., найстаріші відомі сьогодні фрагменти К. датуються II ст. н.е. З IV ст. К. остаточно витісняє з ужитку сувій і стає основною формою зберігання текстової інформації. В Єгипті поряд з пергаменними К. деякий час співіснували папірусні К. З появою книгодрукування форма К. лягла в основу сучасної друкованої книги. 2) Єдиний законодавчий акт, що систематизує будь-яку галузь права на підставі перегляду чинного раніше законодавства, збірник законів, напр., карний К., К. законів про працю. 3) Сукупність етичних норм, правил поведінки, переконань, напр., моральний К., шахматний К. 4) Звід законів у римлян.

рос. Кодекс.

англ. 1) Codex. 2) Corpus jurist. 3) Corpus.

Колофон [< грец. κολοφών – завершення] – у рукописних та стародрукованих книгах текст на останній сторінці, який містить запис переписувача (або автора твору), що надає різноманітні відомості про автора, переписувача (або типографа), місце та час переписування (або друкування), мету переписування тощо. Зазвичай К. закінчував власне текст рукопису або його окремого розділу (частини).

рос. Колофон.

англ. Kolophon.

Кольоровий обріз – див. Фарбовані обрізи.

рос. Цветной обрез.

англ. Colored edge.

Комбіновані обрізи – умовна назва обрізів, при оздобленні яких одночасно застосовують різні види оздоблення (фарбування та визолочення) у поєднанні з гравіровкою, тисненням або розписом.

рос. Комбинированные обрезы.

англ. Combined edges.

Комплектування блока [< лат. complectus – повний] – процес збирання докупи в певному порядку окремих аркушів або сфальцьованих зшитків блока майбутнього видання. К.б. виконується двома способами: вкладкою (аркуш в аркуш),

що застосовується для малооб'ємних видань, та підборкою (аркуш до аркуша). К.б. може виконуватися ручним або механізованим способами.

рос. Комплектовка блока.

англ. Collating, assembling, gathering.

Конгревне тиснення, конгрев [від імені англ. винахідника У. Конгрева (W. Congreve; 1772–1828)], рельєфне тиснення – спосіб отримання рельєфного (опуклого) зображення на картоні, обкладинці або палітурці через стискання матеріалу між заглибленим нагрітим металевим штампом та випуклою матрицею (контр-штампом). Отримане зображення підвищується по-різному над заглибленим фоном навколо рельєфу або над загальним рівнем поверхні палітурки. К.т. може бути безфарбним (подібно до сліпого тиснення) або комбінованим з фарбованим зображенням.

рос. Конгревное тиснение.

англ. Bas-relief printing, raised impression.

Контрольна мітка – позначка у вигляді чорного прямокутничка, що наноситься на кожний зшиток блока. К.м. розміщуються на кожному наступному зшиткові зі зміщенням по корінцю на 3–3,5 мм і при правильному комплектуванні блока утворюють на корінці блока одну або дві східчасті смуги з рівномірним чергуванням сходинок.

рос. Контрольная метка.

англ. Collation mark, back mark.

Конфігурація кришок [лат. *configuratio* < *configuro* – надаю правильної форми] – загальний вигляд (зовнішній абрис), що надається кришкам оправи залежно від техніки оправлення, яка застосовується. За конфігурацією кришки можуть співпадати за розміром з блоком або бути більшими за нього, мати канти, ранти, скоси та жолобки на торцях і ребрах.

рос. Конфигурация крышек.

англ. Configuration of the boards.

Корінець – 1) Край книжного блока, де скріплені воедино всі елементи книги – зшитки, таблиці, схеми, ілюстрації тощо. Може бути прямим, заокругленим або кашированим. 2) Частина покривного матеріалу оправи (палітурки), що покриває корінець блока і з'єднує верхню та нижню кришки (сторонки) оправи (палітурки). *Синонім:* спинка.

рос. 1, 2) Корешок. 2) Спинка. *Устаревшее название:* задок, затылок, корень.

англ. 1) Back, bookback, backstrip. 2) Spine.

Корінець з відставом – корінець книги, в якому матеріал покриття наклеюється на відстав. При розгортанні книги між корінцем покриття і корінцем книжного блока утворюється порожнина. К.в. є різновидом порожнистого корінця і отримує поширення з XVIII ст.

рос. Корешок с отставом.

англ. Spring back, loose back, hollow back.

Корінець покриття – *див.* Корінець 2.

рос. Корешок покрытия.

англ. Spine, spine cover.

Корінцеве поле – *див.* Внутрішнє поле.

рос. Корешковое поле.

англ. Back margin.

Косинець – 1) Умовна назва орнаментальних або сюжетних кліше, використовувалися для оформлення внутрішніх кутів тиснених рамок оправи. Становить собою мідну пластину завтовшки 10–12 мм будь-якої форми (трикутної, чвертьовальної, багатокутної або аморфної), яка обов'язково має вершину –

кут 90°, що безпосередньо розміщується в куті рамки. 2) Відбиток, що утворюється на покритті оправи (палітурки) внаслідок тиснення кутиками. Іноді в літературі їх називають наріжниками.

рос. Уголок.

англ. Corner.

Косточка – [*<* *рос.* косточка] добре відшліфована пластинка довжиною 150 мм, шириною 20–25 мм, товщиною 3–4 мм по середині і 1 мм по краях. Один її кінець дещо заокруглений, інший – затуплений. Кромки пластинки заокруглені. За допомогою К. фальцюють аркуші паперу, притирають їх при склеюванні тощо. Раніше К. робили з трубчастих кісток великої рогатої худоби. Нині К. роблять з міцної пластмаси, твердих порід дерева.

рос. Косточка, гладика.

англ. Bonefolder.

Крапчатий смугастий обріз – *див.* Смугастий обріз.

Крапчатий обріз – обріз, в якому фарба на поверхню нанесена методом краплення (припорошування), внаслідок чого поверхня вкривається маленькими краплями фарби, тобто крапом. Для виготовлення такого обрізу застосовували фарби одного або кількох кольорів. К.о. був дуже поширеним у XVIII–XIX ст.

рос. Крапчатый обрeз, крапленый обрeз, обрызганный обрeз.

англ. Seckled sand edge, stippled edge, sprinkled edge.

Криття – 1) Вставляння підготовлених блоків в обкладинку. 2) Приклеювання покривного матеріалу або обкладинки до кришок складеної палітурки.

рос. Крытьё.

англ. Covering.

Кришки оправи – тверді прокладки з дерева або картону між покриттям та форзацом, що надають жорсткості оправі; за форматом можуть співпадати з розміром книжного блока або бути дещо більшими за нього.

рос. Крышки, сторонки.

англ. Boards, covers.

Кріплення кришок до блока – технологічний прийом, що застосовується для з'єднання воєдино кришок та книжного блока і пов'язаний з використанням певного матеріалу кришок та виду шиття.

рос. Крепление крышек к блоку.

англ. Attaching the boards.

Круглення корінця – 1) Обробка корінця книжного блока для надання йому напівокруглої (заокругленої) форми для збільшення міцності та зручності користування. 2) Обробка корінця (спинки) палітурки для надання їй форми, що відповідає формі корінця блока.

рос. Кругление корешка.

англ. Rounding.

Кустода(и) [*<* лат. *custos*, род. від. *custodis* – страж] – у рукописних книгах та стародруках перше слово (іноді перший склад або частка слова) наступної сторінки, що проставлялося під останнім рядком у правому нижньому куті попередньої сторінки. В західноєвропейській книзі аналогічну роль виконували рекламанти або реклама. Призначення К. – забезпечувати правильне підбирання аркушів та зшитків при оправленні книги. До середини XVIII ст. К. вийшла з використання. Нині К. застосовують тільки при виданні словників, довідників, енциклопедій і розміщують у верхній частині шпальти.

рос. Кустода(ы)

англ. Carry-over word(s).

Л

Лакова оправа – різновид твердої оправи, в якій шкіряним був лише корінець, а картонні кришки покривалися левкасом (спеціальним видом ґрунтовки), після чого на зовнішній бік кришки фарбами в техніці лакової мініатюри наносився орнаментальний або сюжетний розпис. Внутрішній бік кришок виклеювався гладкою шкірою з різьбленим орнаментом, що замінювала форзац. Такий вид оправи характерний для східної книжної традиції.

рос. Лаковый переплет.

англ. Varnished binding, Lacquered binding.

Лиття, литво – виготовлення відливок шляхом заповнення форм розплавленим металом і подальша їх обробка. Один із способів виготовлення накладної фурнітури (застібок, наріжників, середників, жуків) для оправ.

рос. Литье.

англ. Casting.

Лясе [фр. lace < lacer – шнурувати] – книжкова закладка у вигляді тасьми. *Див.* Закладка.

рос. Ляссе.

англ. Book marker.

М

Макулатура [< лат. macula – пляма] – папір або картон, що були вже у користуванні, та відходи паперового, поліграфічного та картонажного виробництва, що підлягають переробці.

рос. Макулатура.

англ. Junk, waste, spoil.

Малярські оправи – умовна назва оправ, кришки яких оздоблені малярськими зображеннями, виконаними в техніці іконопису та живопису. М.о. мали поширення в Україні та на Псковщині в XVI–XVIII ст.

рос. Живописный переплёт.

Манускрипт [лат. manuscriptum < лат. manus – рука + scribo – писати] – рукопис, головне давній. Зазвичай термін використовується, коли мова йде про рукописні пам'ятки переважно у формі книг-кодексів.

рос. Манускрипт.

англ. Manuscript.

Маргіналії [< лат. margo – край, межа, кордон] – записи, помітки та позначки, залишені на полях рукописної чи друкованої книги переписувачем, редактором, читачем або власником книги. За змістом маргіналії можуть бути пов'язані з текстом книги (зауваження та позначки писців, переписувачів, редакторів), історією її побутування (записи про продаж, купівлю, передачу в дар) або мати до неї дуже віддалене відношення, напр., згадки про природні явища (повені, комети, землетруси тощо), історичні події (війни, згадки про конкретних історичних осіб). У книгознавстві та кодикології досить часто вживається як синонім терміна “записи”.

рос. Маргиналии.

англ. Marginalia.

Мармуровий обріз – обріз книги, на поверхню якого нанесено безпредметний малюнок, що імітує мармур. Книги з мармуровими обрізами вперше з'являються в Голландії в другій половині XVII ст.

рос. Мраморный обреза.

англ. Marbled edge, sombered edge.

Мармуровий папір – однобічно пофарбований під мармур папір різних кольорів, що застосовується для оклеювання кришок оправ (палітурок) та виготовлення виклейних форзаців. М.п. почали виготовляти в XV ст. в Ірані, а у XVII ст. він став використовуватися в Західній Європі для виготовлення форзаців та напівшкіряних оправ. У Росії та Україні М.п. увійшов у вжиток з XVIII ст. Широке поширення та використання в палітурництві М.п. отримав у XVIII–XIX ст.

рос. Мраморная бумага.

англ. Marbled paper.

Марокен [фр. maroquin – за першим місцем виготовлення – Марокко] – назва тисненого сап'яну у Франції, що раніше застосовувався для виготовлення оправ.

рос. Марокен.

англ. Maroquin.

Мініатюра книжкова [фр. miniature, італ. miniatura < miniatum – кіновар, фарба, якою в давнину розмальовували рукописні книги] – виконані від руки рисунки, багатоколірні ілюстрації, виконані гуашшю, клейовими та акварельними фарбами в рукописних книгах, а також образотворчі декоративні елементи оформлення книги: ініціали, заставки тощо. Книжкові мініатюри відомі вже за часів Стародавнього Єгипту.

рос. Миниатюра книжная.

англ. Miniature.

М'яка оправа – оправа, що має покриття з товстої шкіри, пергамену, тонкого еластичного картону або паперу та не ламається при скручуванні книги в трубку. В таких оправах відсутні тверді прокладки, що надають жорсткості покриттю оправи, хоча іноді його зворот виклеюють папером.

рос. Мягкий переплет.

англ. Flexible binding.

Н

Набірний середник – умовна назва орнаментальних зображень, відтиснутих у центрі кришки кількома басмами різних типів (найчастіше квітчастих або коліскових). Відтиснуті в певній послідовності, вони утворювали в центрі кришок оправи закінчений орнамент, скомпонований з кількох типів басм.

рос. Наборный средник.

англ. Composing center-stamp.

Накатка – 1) Накатний ролик у вигляді мідного або латунного коліщатка з рукою, по ободу якого вигравірована орнаментальна смуга. Н. використовували для тиснення прямих, пунктирних або орнаментальних смуг на оправах. В арсеналі інтролігаторів з'являється в кінці XV ст., а з XVI ст. стає загальнозживаним інструментом для декорування оправ тисненням. 2) Відбиток, що залишається на шкірі при тисненні накаткою.

рос. Накатка, ролик, роль. *Устаревшее название:* басма колесная, дорожник колесный, колеско, колесо, прокат.

англ. Roll, fillet, roulette.

Накидний форзац – форзац, що складається з одного, зрідка двох сфальцьованих навпіл аркушів, у середину яких вкладається книжний блок. Н.ф. прошивається разом із зшитком. Його застосовують при комплектуванні книжного блока вкладкою для книжкових видань XIX–XX ст. малого обсягу, що складаються з одного зшитка.

рос. Накидной форзац.

англ. Wrapped around endpaper.

Наколи – отвори, що лишалися на аркушах пергамену від колючих інструментів (ножа, шила тощо), які писець використовував при розмітці пергаменних аркушів рукопису або для розліновки тексту. Н., що зустрічаються в рукописах, бувають різної величини та форми: круглої, довгастої або у вигляді латинської літери “V”. Розрізняють кілька різновидів наколів залежно від їх призначення: “конструктивний” – накол, яким відмічали середину зігнутого навпіл аркуша, “обмежувальні” – наколи для вертикальних ліній, що обмежували текст та створювали бокові поля; “рядкові” – наколи для розліновки рядків; “опорні” – допоміжні наколи, що не з’єднувалися лініями, а правили за точку опори при розмітці розліновки сторінок.

рос. Наколы.

англ. Pricking.

Наріжник(и) – накладні елементи, різноманітні за формою (трикутні, овальні, прямокутні або аморфні) та технікою виконання (лиття, просічка, гравіровка тощо), що розміщуються у кутах кришок оправи. Наріжники можуть кріпитися як на верхній, так і на нижній кришках.

рос. Наугольники.

англ. Corner-boss(es).

Нижній обріз – *див.* Хвостик.

рос. Нижний обрез.

англ. Bottom edge.

Нитки – матеріал для зшивання, що отримують шляхом скручування пряжі. Н. розрізняються в залежності від природи волокна, з якого вони виготовлені (бавовняні, льняні, шовкові та ін.), числа окремих скручених ниток пряжі, способу обробки (сурові, вибілені, фарбовані, а також поліровані та матові). Товщина Н. залежить від пряжі та числа скручених разом Н. Н. позначаються номерами, причому чим тонша Н., тим вищим є її номер. Для шиття книжних блоків на ниткошвейних машинах застосовують Н. № 30, а для ручного шиття більш товсті – № 10. Для виготовлення капталів ручним способом використовують кольорові Н.: бавовняні та шовкові. Н., що застосовуються при оправленні книг, повинні бути міцними, мати однакову товщину по всій довжині, без вузлів та обривів. У процесі шиття Н. не повинні скручуватися і утворювати петлі. Крім того, Н. не повинні витягуватися в процесі користування книгою.

рос. Нитки.

англ. Threads.

“Німа” оправа – оправа, на яку не нанесено назву книги. Вперше назву книги починають відтискувати в XVI ст. спочатку на верхній кришці оправи, а з XVII ст. – на корінці. До цього часу всі книжкові оправи були “німі”.

рос. “Немой” переплёт.

Нумерація – послідовне нанесення номерів сторінок, що не повторюються, на аркуші книг, архівних документів або різноманітну бланочну продукцію. Розрізняються два види нумерації: фоліація (поаркушева нумерація) та пагінація (посторінкова нумерація). Н. може виконуватися на друкарській машині (самостійно або одночасно з друкуванням тиражу), за допомогою нумератора або вручну. Ручна Н. характерна для архівної практики.

рос. Нумерация.

англ. Numbering.

О

Обкладинка – 1) Зовнішнє покриття виробу – книги, журналу, зошита, блокнота тощо (зазвичай з цупкого паперу), яке з’єднується з блоком без форзаців та

приклеюється до корінця блока або прошивається разом з аркушами внакидку, не розраховане на довготривале використання. За характером оформлення О. бувають ілюстративними, декоративними або шрифтовими (мальованими або набірними). О. зазвичай обрізують з трьох сторін разом з книжним блоком, але іноді її роблять більше блока, тобто з кантами. 2) Обгортка з паперу або поліетиленової плівки, в яку обгортають книжки та зошити, щоб запобігти їх зовнішньому забрудненню при постійному користуванні.

рос. Обложка.

англ. Flexible binding, book cover.

Обрізи – гладкі торці (краї, кромки) книжного блока, що утворюються внаслідок обрізування зовнішніх країв аркушів на різальній машині або ручним способом. О. можуть підлягати спеціальній додатковій обробці: фарбуванню, визолоченню, торшонуванню тощо.

рос. Обрезы.

англ. Book edges.

Обрізи зі словесами – обрізи, на поверхню яких нанесено текст – самоназву книги (повну або частину). Зазвичай текст розміщується частинами на всіх трьох обрізах або тільки на бічному обрізі. Простір навкруги тексту найчастіше розрисовано (як правило, чорнилом або чорнилом і кіновар'ю) простими рослинно-геометричними орнаментами.

рос. Обрезы со словесами.

Обріз з тисненням, тиснений обріз – зверху на одноколірний або золотий обріз за допомогою басм різноманітної форми нанесено тиснення, що має переважно рослинно-геометричний рисунок.

рос. Тиснённый обрез.

англ. Tooled edge, tolled patterned edge.

Обрізна оправа (палітурка) – оправа (палітурка) без кантів, краї якої обрізаються разом з блоком з трьох боків.

рос. Обрезной переплет.

англ. Flush cover.

Одноколірний обріз – рівномірне суцільне зафарбовування поверхні обрізу барвником одного кольору, що гармонує з кольором покриття оправи. О.о. є найпростішим видом зафарбовування обрізів. Зазвичай такі обрізи називають за кольором фарби, що була використана – червоний, синій, жовтий обріз тощо.

рос. Одноцветный обрез.

англ. One-colour edge, monochrome edge.

Одноколірний обріз з визолоченням – одноколірний обріз, фон якого оздоблений окремими басмами в техніці золотого тиснення, тобто на його поверхні утворюється геометричний або рослинно-геометричний рисунок золотом на контрастному фоні, переважно червоному, синьому або зеленому. О.о.в. часто використовували для оздоблення підносних оправ українських книг XVII–XVIII ст.

рос. Одноцветный обрез с золочением.

Одноколірний обріз з гравіровкою – це одноколірний обріз, на який нанесено геометричний рисунок за допомогою гравірувальної голки.

рос. Одноцветный обрез с гравировкой.

Окантовування блока – приклеювання смужки паперу, тканини або нетканого матеріалу по всій поверхні корінця з виходом на форзаци або на першу та останню сторінку зшитка.

рос. Окантовка блока.

англ. Back lining, reinforcement lining.

Оклад – декоративна накладна прикраса, що кріпилася до ікони поверх шару фарби або до книжної оправы. О. виконувалися з золота, срібла, визолоченої або посрібленої міді, оздоблювалися чеканкою, зерню, басмою, емаллями, перлами, дорогоцінним камінням або його імітацією.

рос. Оклад.

англ. Setting

Окладна оправа – оправа, що оздоблена окладом. Поява О.о. обумовлена поширенням кодексу, що витіснив сувій. О.о. у вигляді суцільного покриття характерні для західноєвропейського та візантійсько-слов'янського Середньовіччя. Найдавніші О.о., відомі сьогодні, виконані з слонової кістки і датуються VII–VIII ст.; з IX–X ст. значне поширення отримують металеві оклади. На О.о., створених за часів Київської Русі, в Україні та Росії, окладом оздоблювалася найчастіше лише верхня кришка оправы, а на нижній кріпилися підставки у вигляді напівсфери (пуклі) або фігурних ніжок. Але відомі О.о., в яких окладом покривалася вся поверхня оправы, утворюючи на ній наче металеве покриття. Такі оклади широко відомі в західноєвропейській книжній традиції, їх називають металевими оправами. У Візантії та на Русі книжкові оклади могли бути суцільними або набірними. Перші становили собою суцільну пластину, виконану або відтиснуту на металі, інші склалися з окремих вільно варійованих деталей, поєднаних між собою воедино, що кріпилися на дошці, поволоченій тканиною або шкірою. Окладами прикрашалися переважно оправы напрестольних євангелій та апостолів, що були невід'ємною частиною декоративного вбрання церковного престолу.

рос. Окладной переплет.

Оклеювання корінця – одна з палітурних операцій, при якій вздовж корінця або тільки між його ременями (шнурами) приклеюють смужку (або смужки) пергамену, тканини або паперу. О.к. є останньою операцією в процесі обробки книжного блока. О.к., з одного боку, підвищує міцність корінця, а з іншого, – закриваються стібки та кріпильний матеріал на корінці. У фоліантах кінці обклеювального матеріалу (переважно пергамен або шкіра різних сортів) правили також за додатковий засіб для більш міцного з'єднання кришок з блоком книги.

рос. Оклейка корешка.

англ. Backlining.

Оksamит – тканина з густим коротким ворсом з натурального шовку або штучного волокна. Широко застосовувалася в інтролігаторстві при виготовленні окладних оправ.

рос. Бархат.

англ. Velvet.

Опоєк – шкура телят-сосунців, вигодуваних молоком, з якої виробляють тонкі сорти шкіри, що застосовуються при оправленні книг та білових товарів (записників, блокнотів тощо).

рос. Опоек.

англ. Calf-leather, calf-skin.

Оправа – невід'ємна частина книги в формі кодексу, що становить собою покришку (тверду або м'яку), призначену для захисту від пошкоджень та руйнування з'єднаних в одне ціле (блок) аркушів рукописної (друкованої) книги. Історія книжності знає різні типи та види оправ, тісно пов'язані з технікою оправлення, що побутувала в певні хронологічні періоди на різних територіях (країнах, історико-географічних областях та населених пунктах). Усі основні типи оправ, відомі сьогодні, створені за часів Середньовіччя для рукописної

книги. Їх поява була пов'язана з пошуком найбільш оптимальних методів оправлення спочатку пергаментних, а згодом паперових кодексів. За технікою оправлення розрізняють такі основні типи середньовічних оправ: ранньосередньовічна О., візантійська О., романська О., готична О., східна О., що відрізняються між собою певним набором конструктивних особливостей (спосіб шиття книжного блока, розмір та конфігурація кришок, характер покриття, фурнітура тощо). Крім того, О. розрізняються за характером покриття (суцільнокриті О., складені О.) та матеріалом покриття (шкіряні О., тканинні О., картонні О. тощо). Починаючи з часів Відродження, О. друкованих книг розрізняються не за типом оправи, а за стилем її оздоблення. Поява тих чи інших стилів в оздобленні О. XV–XVII ст. пов'язана з іменами відомих бібліофілів, які оправляли та оздоблювали книги для своїх бібліотек на власний розсуд, або з визначними інтролігаторами (палітурниками), діяльність яких стала прикладом для наслідування і лишила помітний слід в історії інтролігаторства та палітурництва.

Поява та подальший розвиток книгодрукування призвели до спрощення техніки оправлення, що було пов'язано з розвитком книжкового ринку, коли книга з форми збереження знань перетворюється на товар купівлі-продажу. На зміну дерев'яним кришкам у XVI ст. приходять картонні, поступово зникають застібки та фурнітура.

До XVII ст., незалежно від часу та місця створення, при оправленні рукописних книг складові частини О. (кришки, покриття, фурнітура) монтувалися безпосередньо на книжний блок, а у XVIII ст. поширюється практика виготовлення О. окремо від книжного блока у вигляді папки (палітурки), в яку вставлявся заздалегідь підготовлений блок, але сам процес виготовлення О. продовжує лишатися ручним та найбільш трудомістким етапом створення книги. Перші спроби механізації процесу оправлення книжок (фальцювання та підбирання аркушів, шиття блоків, виготовлення палітурок тощо) припадають на другу половину XIX ст., а в XX ст. усі брошурувально-палітурні процеси стають повністю механізованими.

рос. Переплет.

англ. Binding.

Оправа в “сумку” – м'яка гнучка шкіряна або тканинна оправа, в якій нижня кришка має продовження у вигляді клапана, що значно виступає за бічний обріз і має переважно трикутну форму як у конверта. В закритому стані клапан огинає книгу по бічному обрізу і частково заходить на верхню кришку. Характерною відзнакою слов'янських О.с. є наявність зав'язки, яка кріпилася до кінця клапана і яку обмотували навколо оправи, завдяки чому забезпечувалось щільне прилягання клапана до кришок. На східнослов'янських землях такий вид оправи отримав поширення в діловодстві XVI–XVII ст. Оправи подібного виду були відомі і в Західній Європі. У поляків подібні оправи отримали назву оправи-портфеля і мали на кінці клапана не зав'язку, а застібку.

рос. Переплет в “сумку”.

Оправа з клапаном – різновид оправ, що отримали поширення на Сході, переважно в країнах арабографічної книжної традиції, і які в літературі зазвичай називають східними оправами. О.к. – це тверда оправа, нижня кришка якої має продовження у вигляді клапана (найбільш вживаною є трикутна форма), що має тверду прокладку з картону, товщина якої відповідає товщині кришок, огинає книгу по бічному обрізу і частково заходить на верхню кришку.

рос. Переплет с клапаном.

Оправа з кантами – оправа, що має кришки, які за форматом дещо більші за

книжний блок і виступають за його межі на 5–30 мм залежно від різновиду оправи та розміру книги.

рос. Переплет с кантами.

англ. Out-of-board.

Оправлення – процес виготовлення оправи, внаслідок якого відбувається скріплення воедино всіх конструктивних елементів (деталей) книги.

рос. Переплет, переплетание.

англ. Binding.

П

Пагінація [*<* лат. *pagina* – сторінка] – 1) Послідовна порядкова нумерація сторінок, колонок або окремих елементів видання (частин тексту, таблиць, ілюстрацій тощо). Може бути цифровою, літерною, змішаною або індексаційною. За принципом побудови П. буває паралельною та подвійною (у виданнях з паралельним текстом); роздільною (наприклад, якщо ілюстрації групуються окремо від тексту); продовжуваною (у деяких періодичних виданнях та виданнях, що продовжуються). В рукописних книгах до XVI ст. П. була відсутня. В друкованих книгах П. вперше була використана А. Мануцієм у 1494 р. У середині XVI ст. стала звичним явищем у друкованих книгах. 2) Загальна кількість сторінок у друкованому творі, включаючи окремі аркуші, карти, додатки тощо.

рос. Пагинация.

англ. Pagination.

Палімпсест [грец. *παλιψηστος* *<* *πάλι*ν – знов + *ψάω* – зіскоблюю] – писальний матеріал, який використовується для письма два або більше разів за умови, що попередньо написаний текст зіскоблюється або змивається, а на отриманій чистій поверхні пишеться новий текст, крізь який інколи проступає старий у вигляді неясного контуру. Відомими є П. на папірусі, але найбільше поширення отримали П. на пергамені. Існують різні методи відтворення текстів на П., найбільш відомим є метод фотографування П. в ультрафіолетових променях. Вивчення П. дозволило відкрити ряд невідомих списків античних пам'яток. Практика використання П. характерна більше для західноєвропейської книжної традиції і серед пам'яток давньоруської писемності майже не зустрічається. На сьогодні у Зведених каталогах слов'яно-руських рукописів XI–XIV ст. (М, 1984; М, 2002) зафіксовано лише 20 рукописних книг, до складу яких входять П.

рос. Палимпсест.

англ. Palimpsest.

Палітурка – захисне покриття (тверде або м'яке), виготовлене окремо від книжного блока та призначене для захисту від руйнування з'єднаних воедино (у блок) аркушів рукописної (друкованої) книги.

рос. Переплётная крышка.

англ. Binding case, casework.

Палітурна фольга [польськ. *folga* *<* лат. *folium* – аркуш] – багатошаровий матеріал на паперовій або синтетичній основі, призначений для отримання на оправі, палітурці, папері або полімерній плівці зображення (кольорового або імітуючого золото чи срібло) шляхом тиснення нагрітим штампом. Нині виробляється різноколірна і бронзова (алюмінієва) П.ф., яка випускається в рулонах та окремих листках. При виготовленні різноколірної П.ф. на воскосмоляний розділювальний шар наноситься пігментований полімерний кольоровий шар, а при виготовленні бронзової (алюмінієвої) П.ф. на підкладку (паперову чи син-

тетичну) послідовно наносять воскосмоляний розділювальний шар, потім полімерну суспензію бронзової алюмінієвої пудри та адгезивний шар. Тиснення П.ф. виконується на позолотних пресах при температурі 100–120 °С та тиску у 60 кгс/см². При цьому розділювальний шар розм'якшується і міцно приклеюється до поверхні, утворюючи на ній зображення.

рос. Переплетная фольга.

англ. Foil.

Палітурна фурнітура [фр. *fourniture* < *fournir* – доставляти, постачати] – допоміжні елементи оправи (наріжники, середники, жуки, оковка тощо), що набивалися зовні на оправи. Великі розміри, вага та вартість книг змушували середньовічних книжників шукати засобів захисту покриття оправ (власне матеріалу та декоративного оздоблення) від пошкоджень при постійному користуванні книгою, і поява П.ф. дозволяла хоча б частково вирішити це питання. З моменту появи П.ф. покликана була виконувати одночасно як захисну (запобігання пошкодженню лицьового боку покриття), так і естетичну функції.

рос. Переплетная фурнитура.

англ. Fittings.

Палітурник – фахівець, який займається виготовленням оправ та палітурок.

рос. Переплетчик.

англ. Bookbinder.

Палітурництво, палітурна справа – ремесло, що спеціалізується на виготовленні оправ (палітурок). Назва з'являється у XVIII ст. Нині П. є складовою частиною поліграфічного виробництва.

рос. Переплетное дело.

англ. Bookbinding.

Папір – багатокомпонентний матеріал для письма, графічних робіт, художніх та побутових виробів, що складається переважно зі спеціально оброблених дрібних рослинних волокон, довільно переплетених і зв'язаних між собою силами поверхневого зчеплення різного виду, що утворюють тонкий аркуш. До складу П. можуть входити проклеювальні речовини, мінеральні наповнювачі, хімічні та природні волокна, пігменти та барвники. П. винайдений в Китаї в перші століття нашої ери. З Китаю П. проникає в Японію, а потім у Персію. Через посередництво арабів, через Центральну Азію П. потрапляє в Північну Африку, Сицилію та Іспанію, а звідти – в Італію та інші європейські країни.

Сучасний П. випускається окремими аркушами (флатовий П.) або безперервною стрічкою (рулонний П.), розрізняється за поверхневою щільністю (4–250 г/м²), товщиною (4–400 мкм), зовнішнім виглядом та фізико-механічними властивостями. П. поділяється на класи (для друку, декоративний, для письма, машинопису, креслення та малювання, електротехнічний, обгортковий, пакувальний тощо), в яких налічується декілька сот різновидів. Призначення кожного виду П. визначається його композиційним складом, вмістом наповнювача та проклеювальних речовин, технологічним процесом виробництва, поверхневою щільністю, характером та ступенем обробки поверхні, нерідко і назвою.

рос. Бумага.

англ. Paper.

Папірус [лат., однина *papyrus* < грец. *πάπυρος*] – 1) Багаторічна трав'яниста рослина родини осокових. Поширений у Північній Африці. 2) Матеріал для письма, попередник паперу, що виготовляють з багатолітньої трав'янистої рослини сімейства осокових родом з тропічної Африки. Винайдений в Стародавньому Єгипті за кілька століть до нової ери, П. був головним матеріалом для письма в країнах Середземномор'я. Має світло-коричневий (бежевий) колір. 3) Старо-

давній рукопис, основою для якого правив зазначений матеріал. До сьогодення дійшли єгипетські, коптські, грецькі, латинські, арабські, арамейські, єврейські, персидські (пехлевійські), сирійські, грузинські та інші П. з III тис. до н.е. до кін. I тис. н.е. Окремі випадки використання П. для документів зафіксовані навіть у XI ст. Переважна більшість П., відомих сьогодні, віднайдена в Єгипті.

рос. Папирус.

англ. Papyrus.

Папка – 1) Покришка, що вільно знімається, у вигляді складеного в один згин аркуша паперу (картону чи інших матеріалів) з клапанами або без них для поаркушевого зберігання документів. **2)** Різновид тонкого цупкого картону, що застосовується при картонажно-палітурних роботах. **3)** У російськомовних видання XIX – початку XX ст. термін “П.” вживався як аналог терміна “переплетная крышка”, що стає загальноживаним за радянських часів.

рос. Папка.

англ. 1) Folder, file. 2) Paper board.

Паралельне фальцювання – один з видів фальцювання, при якому кожний наступний згин є паралельним попередньому. П.ф. буває двох видів: “гармонікою”, коли кожний наступний згин направлений в бік, протилежний попередньому (після фальцювання аркуш має зигзагоподібний вигляд), та “серветкою”, коли згини направлені в один бік.

рос. Параллельная фальцовка.

англ. Parallel folding.

Первинна оправа – перша оправа, яку отримує рукописна або першодрукована книга з моменту створення.

рос. Первоначальный переплет.

англ. Contemporary bindings.

Первинне шиття – термін вживається, коли мова йде про заново оправлені книги, в яких при повторному оправленні блок заново не перешивається, тобто залишається шиття від первинної оправи.

рос. Первоначальное шитье.

англ. Originally sewn, primary sewing.

Пергамен, пергамент [грец. *περγαμηνός* < назви стародавнього міста Пергам (*Περγαμοῦ*) у Малій Азії, де в II ст. до н.е. широко використовувався П.] – еластичний матеріал жовтувато-білого кольору, придатний для письма, що є обробленими спеціальним чином шкурами тварин, головне, молодих (іноді утробних) ягнят, козенят, телят. Виготовлення П. на відміну від вичинки шкур виключає процес дублення. Характерною властивістю П. є його гігроскопічність. При підвищеній вологості внаслідок поглинання вологи з повітря П. зморщується, стає ламким, коробиться, зменшуються його лінійні розміри, але загалом П. може довго зберігати свою еластичність та міцність, якщо не перебуває в згубних для нього умовах.

До винаходу паперу П. був основним матеріалом для письма за часів Середньовіччя. Поряд зі шкірою П. також застосовували як покривний матеріал для поволочування кришок оправ.

рос. Пергамен, пергамент.

англ. Parchment, vellum.

Передній обріз – обріз зовнішнього краю сторінки, протилежний корінцю книжного блока. У давнину книги ставили на полицю переднім обрізом зовні і на нього наносили назву фарбою або випалюванням.

рос. Передок, передний обрез книги.

англ. Fore-edge, outer edge, front edge.

- Перекіс** – 1) Дефект обрізування книжного блока, при якому зовнішні краї сторінок не паралельні лінії набору. 2) Дефект вставки книжного блока в палітурку. В цьому випадку краї сторінок кришки не паралельні краям палітурки.
рос. Перекос.
- Підборка** – вид комплектування книжного блока, при якому зшитки (аркуші), що підбираються за порядком номерів, накладаються один на інший (аркуш до аркуша).
рос. Подборка, подъемка, подбор.
англ. Assembling, collecting.
- Підносні книги** – 1) Книги, що підносилися як дар чи призначалися на дарунок коронованим та знатним особам. П.к. виконувалися на індивідуальне замовлення і за бажанням замовників прикрашалися золотими та срібними окладами, дорогоцінним камінням, фініфтю, чеканкою, гравіровкою тощо. 2) Книги, які автор дарував особам, які допомогли видати йому твір.
рос. Подносные книги.
- Плоский корінець** – *див.* Прямий корінець.
рос. Плоский корешок.
англ. Flat back, square back.
- Подвійна оправа** – *див.* Двобічна оправа.
- Позшиткове шиття** – загальна назва різних видів шиття, при яких при зшиванні блоків послідовно, один за одним, прошивається кожний зшиток. П.ш. може бути на опорі (шиття на шнурах або тасьмі) та без опори (шиття “ланцюжком”, брошурне шиття, французьке шиття).
рос. Потетрадное шитье; шитье вручную по одной тетради.
англ. All-along, sew all along; sew in; straight on; sew in, one sheet on.
- Покриття** – матеріал (шкіра, тканина, папір), яким покривали (обтягували, поволочували, обклеювали) кришки та корінець книжного блока; воно може бути суцільним (єдиним шматком), а може складатися з кількох частин.
рос. Покрытие.
англ. Coating.
- Покровний матеріал** – матеріал, що застосовується для виготовлення покриття оправи або палітурки.
рос. Покровный материал.
англ. Cover fabric, casebound cover.
- Поліптих** [*<* давньогр. πολύπτυχος – багатоскладчатий, πολύ – багато + πτυχή – складка, дощечка] – поєднаний між собою ряд воскових табличок, що утворювали немовби книгу, але з дерев'яними аркушами. З часом римляни вдосконалили винахід греків, навчившись робити аркуші таких П. досить тонкими, а їх поверхню заґрунтовували не воском, а свинцевими білилами, на яких дуже зручно було робити різні записи.
рос. Полиптих.
англ. Polyptych.
- Поля сторінки (книги)** – білі місця сторінки навколо друкованого (рукописного) тексту або ілюстрації. Розрізняють: верхнє (“головка”), нижнє (“хвостик”), зовнішнє або бічне (“передок”) та внутрішнє (корінцеве) П. с. Вони охороняють текст від передчасного зношування при перегортанні сторінок і роблять книгу зручною для читання. *Застаріла назва:* береги.
рос. Поля страницы.
англ. Margings.
- Порожнистий корінець** – корінець книги, в якому матеріал покриття наклеюється на відстав або паперову гільзу, попередньо прикріплену до корінця книжного

блока. При розгортанні книги між корінцем покриття і корінцем книжного блока утворюється порожнина.

рос. Полый корешок.

англ. Hollow back, loose back.

Поталь – латунні або алюмінієві листки завтовшки близько 3 мм, що отримують шляхом ручної проковки металів. Вживалися раніше (з XIX ст.) як заміник сусального золота та срібла при витискуванні тексту та інших зображень на оправах та палітурках. Нині при оздоблювальних роботах замість П. вживається металізована палітурна фольга.

рос. Поталь.

Потхі [інд. буквально “книга” < давньоіран. пустака] – форма рукописної книги, винайдена в Індії в перші століття н.е. Прообразом аркуша такої книги став пальмовий лист. Форма П. була запозичена народами Південно-Східної та Центральної Азії, Тибету, Монголії. В Індії та Центральній Азії форма П. збереглася до мусульманських часів, а в окремих випадках її прийняли разом з буддизмом і тюрки. Тибетці та монголи форму П. перенесли на друковані книги – ксилографи. Форма П. традиційно і нині використовується для буддійських книжок. Зовнішній вигляд П.: вузькі смужки з пальмового листа або паперу складають окремі аркуші, що з'єднуються між собою за допомогою шнура, який продівався через отвори, зроблені в кожному аркуші. Залежно від розмірів П. отворів могло бути два (по одному в обох кінцях аркуша) або один (у центрі або з лівого краю). Рядки тексту на аркуші наносилися з обох боків (горизонтально – в індійських та тибетських, вертикально, справа наліво – в уйгурських та монгольських рукописах). Кількість рядків на сторінці була стандартна для всієї книги і залежала від розміру аркушів.

рос. Потхи.

Приклеїний каптал – це стрічка з потовщеним краєм, що виготовляється окремо від книжного блока, а потім наклеюється на нього. Розрізняють П.к. ручного та машинного виготовлення. Перший різновид П.к. починає використовуватися з XVI ст. і нині зустрічається рідко, переважно в книгах ручного виготовлення, виконаних “під старовину”; становить собою простий каптал, потовщений край якого обшитий кольоровими нитками. Техніка обшивання капталів подібна до техніки виготовлення плетених капталів. Другий різновид П.к. – каптальна стрічка – характерний для сучасних книг фабричного виготовлення, вперше починає застосовуватися з XIX ст.

рос. Приклеяной каптал.

англ. Stuck-on headband.

Приклеїний форзац – форзац, що становить собою сфальцьований в один згин аркуш паперу, що приклеюється до фальців першого та останнього аркушів книжного блока, розміри якого відповідають формату сторінок книги. П.ф. недостатньо міцно скріплює блок з палітуркою і утруднює відкривання книги, тягнучи аркуш, до якого приклеєний. Через наведені недоліки П.ф. не використовується для книг великого обсягу та розкішних видань. Але завдяки простоті виготовлення є найбільш вживаним видом форзаца для усіх видів масової літератури.

рос. Приклеяной форзац.

англ. Tipped-on endpaper.

Приклеювання форзаца – процес приєднання форзаца за допомогою клею до корінцевої частини зовнішнього боку першого та останнього зшитків книжного блока.

рос. Приклейка форзаца.

Прикріпа – металева накладка прямокутної або квадратної форми, що прикріп-

люється поверх плаского ремня застібки на лицьовому боці нижньої кришки.

рос. Прибой, прикрепа, закрепа, приборник.

англ. Anchor.

Пришивний форзац – складений навпіл один аркуш або конструкція з декількох аркушів, з'єднаних фальчиком із тканини, що пришивається до книжного блока як окремий зшиток.

рос. Пришивной форзац.

англ. Sewed-on endpaper.

Пробій – частина застібки, на яку застібається (запинається) накидна частина застібки (ремін з гачком); становить собою металеву планку з прорізом, що співпадає з розміром гачка. П. може кріпитися з лицьового боку як верхньої, так і нижньої кришки. За місцем розташування пробією можна визначити регіон, в якому була оправлена книга. П. також бувають накладні та врізні.

рос. Пробой, пробоец.

англ. Catch plate.

Прокат – *див.* Накатка.

рос. Прокат.

Проклеювання корінця – операція, що виконується після закінчення шиття (зшивання) книжного блока. Книгу зіштовхують на корінець, кладуть на край столу і промазують клеєм, втираючи його між зшитками якомога глибше. При необхідності одночасно можна обробляти декілька блоків, склавши їх стопкою. Після П.к. блоки кладуть один на інший корінцями в різні боки, щоб вони не стикалися, і лишають для просушування під гнітом.

рос. Проклейка корешка.

англ. Gluing up.

Проколи – отвори, полишені голкою на згині (корінці) зшитка в процесі зшивання книжного блока.

рос. Проколы.

англ. Prickings.

Пропили – поперечні канавки (прорізи, заглиблення) на корінці книжного блока, що утворюються внаслідок пропилювання і в які ховають врізні шнури при шитті блоків.

рос. Пропилы.

англ. Saw-cuts.

Пропилювання – процес нанесення пропилів на корінець для зшивання на врізні шнури.

рос. Пропиливание.

англ. Sawing-in.

Простий каптал – умовна назва приклеєних капталів, що виникають на рубежі XVIII–XIX ст. Становить собою смужку тканини (шовку, ситцю, сатину) або тонкої шкіри, складеної навпіл, у середину якої прокладали шнур або скручені сурові нитки, що утворювали потовщений край. Іноді за серцевину такого капталу правив паперовий джгут. У літературі такі каптали називають за матеріалом, з якого вони зроблені – шкіряні або тканинні.

рос. Простой каптал.

Протирка – відбиток із зображення (орнаменту або рисунка), скопійований методом протирання паперу до його поверхні. Протирання відбувається шляхом заштриховування олівцем паперу, накладеного на поверхню зображення, заглиблені частини якого проступають на папері у вигляді дещо світлішого контуру.

рос. Протирка.

англ. Rub-off, rubbings.

Прошивний форзац – це сфальцьований в один згин аркуш цупкого паперу або форзац з тканинним фальчиком, що завширшки перевищує блок на 5–6 мм. На цю величину відгинають корінцеву частину П.ф., яку потім заводять за корінець першого (останнього) зшитка і разом з ним прошивають при зшиванні блока. Після завершення шиття загнутий край П.ф. підклеюють до корінця другого (передостаннього) зшитка. Розрізняють кілька різновидів П.ф.: суцільнопаперовий П.ф., П.ф. із закритим фальчиком і складений П.ф. Суцільнопаперовий П.ф. утворюється з сфальцьованого в один згин аркуша паперу. П.ф. із закритим фальчиком відрізняється тим, що зверху для більшої міцності на зовнішній аркуш форзаца додатково наклеєний тканинний фальчик. У складеному П.ф. зовнішній аркуш форзаца є аркушем, що приєднаний до внутрішнього аркуша форзаца за допомогою тканинного фальчика.

рос. Прошивной форзац.

англ. Inserted end-paper.

Прямий корінець – 1) Плаский корінець книжного блока, що розташований перпендикулярно до кришок і не підлягає кругленню після шиття блока та заклеювання корінця блока. Внаслідок того, що корінець кожного зшитка дещо товщий за інші його частини (аркуш у цьому місці зігнутий в три-чотири рази), у книгах з П.к. корінцева частина товстіша за весь блок. Це потовщення буде тим більшим, чим більшим є обсяг книги. Тому П.к. застосовують у книгах відносно невеликого обсягу. 2) Відповідне місце палітурки, що покриває П.к. книжного блока.

рос. Прямой корешок.

англ. Flat back, square back.

Пуклі [< прикм. опуклий] – жуки у вигляді напівсфери. Використовувалися переважно для оздоблення літургійних книг. Робилися переважно з металу, але іноді зустрічаються і з дерева. В Україні та Білорусії термін П. часто вживався як синонім терміну жуки.

рос. Пукли, жуковины.

англ. Bosses.

Р

Рант – це суцільний скіс, що йде зісподу по кантах на дерев'яних кришках оправ, виконаних за готичною технікою оправлення. Р. починається на відстані 2–3 мм від зовнішньої площини кришки. Кут його нахилу залежить від товщини кришки та ширини її кантів. Ширина кантів коливається від 10 до 15 мм. Виняток становлять окладні оправи, в яких канти на кришках іноді мають ширину 20–30 мм. Р. на кришках візуально зменшують товщину кришки, роблячи її тоншою, ніж вона є насправді.

рос. Скос с оборота доски.

Рапорт – повторюваний елемент набірного орнаменту.

рос. Раппорт.

англ. Pattern.

Ребро кришки – лінія перетину вертикальних і горизонтальних площин кришки.

рос. Ребро крышки.

Рельєфне тиснення – див. Конгревне тиснення.

рос. Рельефное тиснение.

англ. Raised impression.

Ремінь – 1) Вузька смужка шкіри, до якої підшиваються зшитки книжного блока при шитті на Р. і за допомогою якої книжний блок з'єднується з кришками

оправи. 2) Смужка складеної певним чином шкіри або тканини, до якої кріпиться петля або гачок накидної частини застібки.

рос. Ремень.

англ. 1) Thong. 2) Strap.

Різьба – спосіб художньої обробки дерева, каменя, кості тощо шляхом вирізування. Р. буває об'ємною, високорельєфною, плоскорельєфною, виїмчатою, контурною, наскрізною, накладною; застосовується для оздоблення предметів побуту різного призначення та споруд, створення творів мініатюрної пластики.

рос. Резьба.

англ. Carving.

Різьба по шкірі – техніка оздоблення виробів зі шкіри. Для декору виробів у техніці Р.ш. використовували контурні рисунки. Рисунок наносили на вогку шкіру, а потім надрізували його контур ножем, який тримали під прямим кутом до поверхні шкіри. Надріз шкіри робився на глибину, що дорівнювала 1/3 товщини шкіри. Після цього шкіру ще додатково зволожували, надрізані лінії вигладжували дорожником, придавлюючи краї врізаної лінії в середину. В результаті утворювалася заглиблена смуга однакової ширини, що й є контуром рисунка, яким оздоблювався виріб.

Р.ш. отримала значне поширення за часів панування готичного стилю. Її застосовували для декорування оправ, шкіряних шпалер, скриньок, футлярів тощо. Розквіт техніки Р.ш. припадає на XIV і особливо на XV ст., коли вона поєднувалася з бородавчастим та рельєфним тисненням. Р.ш. вважалася настільки дорогою, що її зазвичай застосовували тільки для оздоблення верхньої кришки оправ, а нижню покривали сліпим тисненням. Особливо високою якістю відзначалася техніка Р.ш. на німецьких середньовічних оправах. Крім Німеччини, техніка Р.ш. вживалася також і в ряді інших країн, але лише в Німеччині та Іспанії Р.ш. застосовували для оздоблення оправ. Швейцарські, австрійські та чеські майстри оздоблювали Р.ш. у поєднанні з тисненням різноманітні скриньки та ящики, на яких зображення, орнамент та шрифт склали єдине ціле. У Франції, Фландрії та Італії Р.ш. використовували переважно для оздоблення шкіряних шпалер, скриньок, футлярів тощо. На художніх виробках із шкіри, виконаних в Іспанії, зустрічається переважно Р.ш. без тиснення. В деяких виданнях техніку Р.ш. називають гравіровкою по шкірі.

рос. Резьба по коже.

англ. Cuir-ciselé.

Розворот книги – дві суміжні сторінки розкритого видання (зліва – парна, справа – непарна), що розміщені симетрично відносно центральної вісі обертання книги. На Р.к. зазвичай розміщують деякі елементи видання, які потребують значної площі: подвійний титул, розпашні таблиці, великоформатні ілюстрації тощо.

рос. Разворот книги.

англ. Book opening, center spread, double –page.

Розкол книжного блока – просвіт між з'єднаними корінцевими краями сторінок розвороту книжного блока, що утворюється при розгортанні книги. Р.к.б. виникає при порушенні клеєвого з'єднання між зшитками або окремими аркушами, тобто якщо корінець блока погано заклеєний. Р.к.б. погіршує якість книги.

рос. Раскол книжного блока.

англ. Bookblock cracking.

Розліновка – сітка з горизонтальних та вертикальних ліній, накреслених на аркушах книги та помітних лише тоді, коли на них дивляться під певним кутом. Правила за розмітку для розміщення рядків майбутнього рукописного тексту

(основного та додаткового). Завдяки Р. рядки не “завалювалися на бік”. У різні часи Р. виконувалася металевим стержем (ножем), олівцем або чорнилом. Іноді при Р. одночасно застосовували олівець та чорнило (наприклад, в Італії XIV ст.). Р. становить собою різноманітне поєднання горизонтальних та вертикальних ліній, кожна з яких має своє конкретне призначення. Наявність Р. характерна переважно для пергаменних кодексів. Розліновка рукописів, створених у різних країнах та в різні часи, відрізняється не лише інструментом, яким наносилися лінії, а й їх розташуванням та поєднанням між собою.

У 1976 р. Ж. Леруа запропонував для грецьких рукописів універсальний принцип класифікації типів Р. на підставі систематизації розміщення та призначення вертикальних та горизонтальних ліній, який, як виявилось згодом, придатний для опису Р. будь-яких рукописів. Особливість його класифікації полягає тому, що кожна лінія Р. (горизонтальна чи вертикальна), залежно від розташування та розміру, отримує певну позначку, комбінація яких і складає код, що відповідає словесному описові конкретного типу Р. Дослідження способів нанесення та системи (типу) Р. дає додатковий матеріал палеографам, кодикологам і текстологам для датування та локалізації рукописів.

рос. Разлиновка.

англ. Rulling.

Рубіжок – 1) Невеликий паз (заглиблення, жолобок) на короткому ребрі кришки біля корінця для серцевини капталу. 2) Заглиблення для шнура (ременя) в кришці оправи, що з'єднує в ній два сусідніх наскрізних отвори.

рос. Рубежок.

англ. Groove.

Рукопис – 1) Текст будь-якого твору або документа, написаний автором від руки або надрукований на машинці. В текстології та архівознавстві розрізняють автографи, писарські або любительські копії та списки, в т.ч. виправлені автором. 2) У широкому значенні – пам'ятка писемності, написана від руки. 3) У видавничій справі – текст роботи в тому вигляді, як вона представлена автором до видавництва.

рос. Рукопись.

англ. Manuscript.

С

Сап'ян – тонка, м'яка шкіра, вироблена з козячих або овечих шкур рослинними дубителями, слабо прожирована та пофарбована в яскравий колір. Поширюється в Європі в XVIII ст. У Франції С. відомий під назвою марокен. С. використовується для виготовлення оправ дорогих видань, а також для деяких білових товарів (записників, папок тощо).

рос. Сафьян.

англ. Mogosso.

“Свій” форзац – форзац, яким є два незадрукованих аркуші (чотири сторінки) в першому та останньому зшитках блока; виключає операцію приклеювання форзаца.

рос. “Свой” форзац.

Серцевина капталу – матеріал, що править за основу, навколо якої виплітається каптал.

рос. Серцевина каптала.

англ. Core.

Середники – 1) Накладні елементи, різноманітні за формою (овальні, прямокутні або аморфні) та технікою виконання (лиття, просічка, гравіровка тощо), що кріп-

ляться в центрі верхньої кришки оправи. 2) Орнаментальне або сюжетне кліше – пластина завтовшки 10–12 мм, найчастіше досить великого розміру (від 30 до 140 мм заввишки) та будь-якої форми (овальної, прямокутної, кибалкової тощо), що використовувалося для декорування внутрішнього простору рамок на оправах, оздоблених тисненням. *Див.* Двобічний середник. 3) Ту саму назву має і відбиток, що лишається середником (кліше) на кришках оправи при тисненні.

рос. Средник.

англ. 1) Centre-pieces. 2) Centre-stamps.

Сигнатура [лат. signature – позначати, вказувати] – 1) У рукописних книгах – позначення порядкового номера зшитка. С. могла проставлятися на верхньому або нижньому полі першого (а також нерідко на звороті останнього) аркуша зшитка в правому чи лівому куті або в центрі. Вибір місця розташування С., а також її форми залежав як від самого писця, так і від правил та звичаїв скрипторію, в якому він працював, тому характер та місцезнаходження сигнатур є важливою кодикологічною ознакою при дослідженні діяльності окремих писців та власне книгописних майстерень. Наявність С. також дозволяє виявити лакуни в пам'ятці. С. була запозичена європейською книжною традицією від східних рукописів. У давніх західноєвропейських рукописах С. позначалася буквою q або qu, тобто quaternion (зшиток з 4-х аркушів), цифра поряд з нею вказувала на послідовність зшитків ($q_I, q_{II}, q_{III}, q_{IV}$); у слов'янських – кириличними літерами, що відповідали певним порядковим числам. З появою книгодрукування С. була запозичена друкарями і в дещо зміненому вигляді продовжує використовуватися в поліграфії до сьогодення. 2) У поліграфії – порядковий номер друкованого аркуша видання, що розміщується в нижньому внутрішньому куті першої шпальти кожного друкованого аркуша і повторюється із зірочкою на третій шпальті цього ж аркуша. С. застосовується для контролю при фальцюванні аркушів та комплектуванні книжного блока і ставиться поряд з нормою (короткою назвою або прізвищем чи номером замовлення, якімістяться у лівому куті нижнього поля першої сторінки кожного зшитка).

рос. Сигнатура.

англ. Signature.

Скань [< давньоруськ. “скати”, тобто сукати, скручувати нитки] – ажурні або напаяні на металевий фон узорі з тонкого золотого, срібного чи мідного дроту – гладкого або скрученого у вигляді мотузочка. Західноєвропейське визначення тієї ж техніки – філігрань.

рос. Скань.

Складена оправа – оправа, покриття якої складається з кількох частин, при цьому, як правило, корінець книжного блока і частина кришок, що прилягає до нього (не більше половини загальної поверхні), покриті одним матеріалом, а остання частина кришок – іншим. У XVIII–XIX ст. отримують поширення С.о., в яких зовнішні кути оправ (для запобігання їх швидкому псуванню) також оклеювалися шкірою або тканиною. С.о. з шкіряними кутиками в Росії XVIII–XIX ст. отримала назву французької оправи – за країною, де було винайдено цей вид оправи.

рос. Составной переплет.

англ. Part binding, half-cloth binding, quarter binding, Three-quarter binding.

Склеєний картон – картон, який складається з кількох окремо виготовлених шарів паперу, послідовно склеєних між собою. С.к. потрапив у Західну Європу зі Сходу через Італію в XV ст. і довгий час робився вручну з макулатурного паперу, найчастіше вкритого рукописним або друкованим текстом. Його ще називають саморобним картоном. З часом такий картон під впливом вологи міг розшаровуватися на окремі аркуші, що містять фрагменти тогочасних ру-

кописних та друкованих книг і нині є неоціненними зразками пам'яток середньовічної книжності. При реставрації кришок оправ, що складаються з такого картону, їх замінюють на сучасний картон, а видалений картон розшаровують на аркуші, які зберігають окремо.

рос. Клееный картон.

англ. Pasted board.

Склеювання – приклеювання один до іншого декількох аркушів паперу або картону з метою отримання більш цупкого матеріалу.

рос. Склейка, склеивание.

англ. Pasting.

Скобки , – шматочки металевого дроту, зігнуті у вигляді букви “П” і вбиті в короткі торці дерев'яних кришок (з боку хвостика); С. запобігали псуванню покриття, коли книги ставили вертикально.

рос. Скобки.

англ. Staple(s).

Скріплення зшитків – один з брошурувальних процесів, що виконуються для з'єднання між собою зшитків скомплектованих блоків, а також окремих частин кожного зшитка для запобігання випадання їх з готової книги. Розрізняють два види скріплення зшитків: швейне (*див.* Шиття) та безшвейне скріплення.

рос. Скрепление тетрадей.

Слізура – смужка паперу або тканини завширшки 5–8 см, що прикріплюється до зовнішньої частини прошивного або приклейного форзаца. Оберігає форзац при обробці корінця блока і, крім того, служить для прикріплення до неї кришок оправи, якщо вони монтуються власне на книжному блоці при ручному виготовленні оправи.

рос. Слизура.

Сліпе тиснення [*<* нім. blind – сліпий] – гаряче пласке заглиблене тиснення текстових та зображувальних елементів на поверхні оправи, палітурки, на папері, картоні або іншому матеріалі без застосування срібла, золота або фарб. Отримуване зображення дещо заглиблене по відношенню до поверхні матеріалу. С.т. видно внаслідок згладжування рельєфної фактури матеріалу та його блиску.

рос. Слепое тиснение, бескрасочное тиснение, блинтовое тиснение.

англ. Blind stamping; blind tooling; blind blocking.

Словесник – штамп для тиснення напису “книга глаголемая” або назви книги на кришці оправи.

рос. Словесник.

Смугастий обріз – ритмічне чергування на поверхні обрізу зафарбованих та незафарбованих ділянок у вигляді смуг. Залежно від кількості використаних фарб він може бути одно- та двоколірним. Зазвичай смуги на обрізі йдуть перпендикулярно кришкам, але на єврейських друках XVIII ст., створених та оправлених в Україні, зустрічається С.о., в якому смуги розташовані під кутом приблизно 45° до поверхні кришок. Іноді смуги виконуються не суцільною лінією, а крапом (припорошкою). Краплений смугастий обріз виявлено на рукописних книгах, оправи яких з упевненістю можна віднести до українських, датованих XVIII ст.

рос. Полосатый обрез.

англ. Striped margin.

Спарені басми – умовна назва групи відбитків, утворених шляхом відтискування навколо умовного центру групи з двох або кількох відбитків однієї басми (зрідка двох), внаслідок чого на кришках утворювався закінчений орнамент нової конфігурації. Найчастіше С.б. утворювалися з квітчастих басм. Іноді до них

додаються басми-розетки у вигляді розкритої квітки. На українських оправах С.б. зустрічаються з XVII ст.

рос. Спаренные басмы.

англ. Coupled (paired) small stamps.

Спинка – *див.* Корінець 2.

Справжні бинти – *див.* Бинти 1.

рос. Настоящие бинты.

Срібний обріз – обріз книги, покритий сріблом. З часом поверхня С.о. окислюється і набуває чорного кольору.

рос. Серебряный обрез.

англ. Silvered edge.

Стародрук, стародрукована книга – умовна назва книг, виданих у тій чи іншій країні протягом деякого часу після появи (виникнення) в ній книгодрукування. Найчастіше С. називають книги, що вийшли з першої за часом створення друкарні певної країни. Хронологічні рамки використання терміна в різних країнах не співпадають. До С. іноді відносять інкунабули та палеотипи.

рос. Старопечатная книга.

англ. Books printed in Russia before the 18th century.

Стібок – 1) Окрема частина шва, що утворюється між двома суміжними проколами при шитті книг та брошур нитками. 2) Частина шва, що обплітає серцевину капталу в процесі його виготовлення.

рос. Стежок.

англ. Stitch.

Сторінка – один бік аркуша в книзі, зошиті, рукописі, альбомі тощо.

рос. Страница.

англ. Page.

Сторонка – *див.* Кришки оправи.

рос. Сторонка.

англ. Boards, covers.

Стрижень – 1) Смуга паперу (завширшки 10 мм) або білої накрохмаленої тканини типу шифону, до однієї половини якої приклеюється ілюстрація; друга половина С. приклеюється до аркуша таким чином, що С. огинає корінець зшитка і при подальшому зшиванні книги міцно скріплюється із зшитком. 2) Загнутий край прошивного форзаца, що приклеюється до краю другого (або передостаннього) зшитка блока.

рос. Стержень.

англ. Hinde.

Сувій – стрічка, що становить собою сукупність скріплених між собою аркушів, скручених (згорнутих) у рулон; одна з найдавніших форм книги. Текст на стрічку наносився тільки з одного боку і при скручуванні опинявся в середині. Кінець рукопису підклеювався до дерев'яного стержня, що правив за основу, на яку намотувалася стрічка з текстом. За оправу книги-сувою правив аркуш цупкого папірису (пізніше – пергамену або паперу), що приклеювався до початку С. і в який загорталася скручена стрічка з текстом. Під час читання сувій тримали двома руками, однією рукою розвивали, а другою одночасно звивали. С. з'явився в Єгипті у III тис. до н.е. Від єгиптян книги-сувої запозичили греки, римляни та народи Близького Сходу. Народом середньовічної Європи сувій дістався у спадок від Західної Римської імперії. Як матеріал для виготовлення С., крім папірису, використовували шовк, шкіру, пергамен, папір.

Книга-сувій була відома і народам Центральної Азії. Тут ця форма книги з'явилися незалежно від Близького Сходу та Європи, але значно пізніше (в II ст.

до н.е.). Її винахід пов'язують з китайцями, від яких С. запозичили інші народи Центральної Азії. Основою для китайських С. став шовк, а згодом папір. У Центральній Азії для С. використовували винятково папір.

У перших століттях н.е. С. був витіснений кодексом. С. вживалися також в західноєвропейському середньовічному діловодстві під назвою "ротулі" (мн. rotuli, одн. rotulus), що становили собою довгі пергаменні смуги, зшиті з кількох аркушів пергамену. У канцелярському діловодстві Московської держави XVI–XVII ст. С. відомі під назвою "столбец" (мн. "столбцы"), "стола", "столник" і були звичним явищем. Край цій практиці поклав указ Петра I від 11 грудня 1700 р. про заміну "столбцов" зшитками.

рос. Свиток.

англ. Scroll.

Суперекслібрис – відтиснутий на зовнішньому боці кришки оправи, палітурки або на корінці знак, що вказує на приналежність цієї книги певному власнику.

рос. Суперэкслибрис.

англ. Super-ex-libris.

Суперобкладинка [< лат. super – зверху] – елемент зовнішнього оформлення книги: прямокутний аркуш паперу (або матеріалу, що його заміняє) з клапанами, що несе додаткову інформацію (текст, зображення) про книгу і в який загортають палітурку або обкладинку книги для запобігання їхньому забрудненню. С., як правило, частково повторює титульний аркуш або подає коротку анотацію книги, рекламні повідомлення тощо. Вперше С. з'являються на рубежі XIX та XX ст. як удосконалення обгортки, що вживалася раніше для збереження скомплектованих, але не зшитих книг. Масове поширення С. отримує з 1920-х років. С. стає важливим засобом для реклами.

рос. Суперобложка.

англ. Book jacket, dust acket, wrapper, loose cover.

Сурик – фарба червоного кольору, що вироблялася шляхом прожарювання свинцевих білил, мала широку гаму відтінків від рожево-оранжевого до червоножовтуватого. С. був відомий вже стародавнім грекам і римлянам, які вживали його як фарбу та рум'яна. При виготовленні рукописних книг С. вживали для рубрикації тексту (написання заголовків та ініціалів). У східнослов'янській рукописній традиції С. особливо широко почали застосовувати з другої половини XVII ст. (проте не витісняючи кіноварі).

рос. Сурик.

англ. Minium.

Сусальне золото (срібло) – найтонкіші листки золота або срібла, виковані вручну для позолотних робіт – визолочення.

рос. Сусальне золото.

англ. Tinsel, fold leaf.

Суцільна оправа – оправа, в якій кришки і корінець блока поволочені суцільним шматком матеріалу (шкіра, пергамен, тканина, папір), краї якого загнуті і закріплені на звороті кришок. За видом матеріалу, що використовується, С.о. називають шкіряними, пергаменними, тканинними та паперовими.

рос. Цельный переплет.

Т

Тасьма – тканина стрічка з бавовняних ниток, що використовується при ручному оправленні книжок для шиття книжних блоків.

рос. Тесьма.

англ. Tape.

Тверда оправа – традиційна оправа, що складається з кришок (твердих прокладок, що надають жорсткості оправі), прикріплених до блока будь-яким способом, і власне покриття (тобто покривного матеріалу, яким частково або повністю поволочувалися кришки).

рос. Твердый переплет.

англ. Stiff(ened) cover.

Техніка оправлення – набір конструктивних ознак та прийомів, характерних для процесу оправлення (шиття блока, обробка корінця, розмір та конфігурація кришок, тип кріплення кришок до блока, характер оздоблення обрізу та покриття кришок), що вживався інтролігаторами та палітурниками у певні хронологічні періоди.

рос. Техника переплета.

англ. Technique of bindings.

Тиснений обріз – *див.* Обріз з тисненням.

Тиснення – видавлювання рельєфних зображень або тексту на покритті оправи (палітурки), що виконується спеціальними інструментами або з допомогою позолотних пресів. Розрізняють безфарбне або сліпе Т. та Т. фарбами, золотом або сріблом. Крім згаданих, застосовують ще і конгревне або рельєфне Т., яке, в свою чергу, може бути безфарбним або комбінованим з фарбованим зображенням.

рос. Тиснение.

англ. Blocking, embossing, stamping, tooling.

Тиснення золотом (сріблом) – тиснення, при виконанні якого застосовують сусальне золото (срібло). Нині для цього виду тиснення застосовують бронзову або алюмінієву фольгу, колір якої імітує колір золота та срібла. Розрізняють ручне (1) та машинне (2) Т.з. В Європі Т.з. з'являється на рубежі XV–XVI ст. (Італія, Іспанія), а в XVII ст. стає загальноновживаним.

рос. Тиснение золотом (серебром).

англ. Hand gilding (1), press gilding (2).

Тиснення фарбами – тиснення, при виконанні якого застосовують спеціальний аркушевий або рулонний матеріал – кольорову фольгу, раніше поталь, светофоль.

рос. Тиснение красками, красочное тиснение.

англ. Ink embossing.

Ткани каптали – це умовна назва капталів, видима частина яких утворюється шляхом нашивання на заздалегідь підготовлену серцевину капталу кольорових ниток, які ритмічно чергуються, утворюючи горизонтальний стрічковий орнамент у вигляді витого шнура, що, залежно від способу переплітання ниток (ліво- або правостороннє), може мати різний вигляд. У зарубіжній спеціальній літературі такий вид капталу називають ісламським, або арабським через те, що він є характерним для книг ісламського світу, але такі каптали зустрічаються також і в ранніх грецьких, східнослов'янських та південнослов'янських рукописних книгах.

Торець кришки – поперечна грань поверхні кришки.

рос. Торец крышки.

англ. Bultt-end.

Торшонований обріз – негладкий обріз, на поверхню якого за допомогою спеціальних інструментів нанесені невеликі заглиблення неправильної форми, внаслідок чого поверхня обрізу стає шершавою. Зустрічається лише в друкованих книгах. Т.о. був дуже популярним у Росії XIX ст., де його називали також англійським.

рос. Торшонированный обрeз.

англ. Chased edge, gauffered edge, gouffered edge.

Триптих [*<* грец. τριπτυχος – потрійний] – *див.* Воскові таблички.

рос. Триптих.
англ. Triptych.

Тричастинний ремінь – невід’ємна частина традиційної візантійської застібки, що застосовувалася також і на східнослов’янських оправах віддавна до середини XVI ст. (у деяких регіонах до XVII ст.). Виготовляли його так: ремінь протягували через наконечник застібки у вигляді металевої петлі з прорізом для ременя. Його кінці розрізалися на шість смуг (по три з кожного кінця), які попарно перепліталися між собою так, що утворювалися три смуги-“косички”. Кінці смуг-“косичок” Т.р. вставлялися в спеціально зроблені на нижній дошці отвори-гнізда і витягувалися зі звороту дошки, де і закріплювалися.
рос. Трехчастный ремень.
англ. Three-part throng.

У

Уставка (іст.) – настольний дерев’яний верстат для ручного шиття книг. З’являється в Західній Європі в кінці XI ст. *Див.* Зшивальний верстат.
рос. Уставка, швальный станок.
англ. Sewing frame.

Ф

Фактура [лат. *factura* – оброблення, побудова] – зовнішній вигляд побудови. поверхні, що характерний тому чи іншому матеріалу або пов’язаний з його обробкою; наприклад: Ф. тканини, ледерину, паперу, деревини тощо.
рос. Фактура.
англ. Texture.

Фальц [< нім. *Falz* – складка, шов, згин < *falzen* – складати, згинати] – згин аркушів паперу, що утворюється при їх фальцюванні.
рос. Фальц.
англ. Fold.

Фальцювання [< нім. *falzen* – складати, згинати] – один з брошурувальних процесів, внаслідок якого віддруковані аркуші складаються (згинаються) у певному порядку з фіксацією згинів для отримання зшитків з сторінками в потрібну частку аркуша. Залежно від направлення та взаєморозташування згинів розрізняють такі види Ф.: а) взаємно перпендикулярне Ф., коли кожний наступний згин перпендикулярний попередньому, б) паралельне Ф., в) комбіноване Ф., г) гармонікою тощо. Найбільш поширений вид Ф. – взаємно перпендикулярне. Залежно від долі (частки) аркуша, в яку надруковано видання, використовується Ф. у один, два, три або чотири згини. При механізованому способі виробництва друкованої продукції Ф. виконується на фальцювальних машинах. При невеликих тиражах або при спеціальних роботах використовується ручне Ф.
рос. Фальцовка.
англ. Folding.

Фальцювання гармошкою – *див.* Гармоніка, Паралельне фальцювання.
рос. Фальцовка гармошкой.
англ. Accordion pleat, accordion fold, fan fold, zigzag folding.

Фальчик [< нім. *Falz* – складка, шов, згин] – 1) Смужка матеріалу, що з’єднує до купи частини складеного форзаца. 2) Те само, що стрижень у значенні 1.
рос. Фальчик.
англ. Jaconet joint.

Фальшиві бинти – *див.* Бинти 2.

рос. Фальшивые бинты, ложные бинты.

англ. False bands.

Фарбовані обрізи – загальна назва обрізів, поверхня яких повністю або частково покрита фарбуючим пігментом одного або кількох кольорів. У залежності від способу нанесення пігменту на обрізи їх умовно можна поділити на: одноколірні, клейстерні, двоколірії, крапчаті, мармурові тощо. Найпростіший спосіб фарбування обрізів – суцільне зафарбовування поверхні обрізу в колір, що гармонує з кольором оправы.

рос. Окрашенный обрез.

англ. Colo(u)red edge, stained edge.

Фарбування обрізів – процес нанесення на поверхню обрізів фарбуючих пігментів.

рос. Окрашивание обрезов, закраска обрезов.

англ. Edge-staining.

Фарбування паперу – нанесення на один бік поверхні паперу різних фарбуючих пігментів. Залежно від способу нанесення пігменту розрізняють ручне та машинне Ф.п. При ручному Ф.п. поверхня кожного аркуша буде мати тільки йому притаманний малюнок: навіть якщо загальний стиль малюнка та його колорит на всіх аркушах буде однаковим, у деталях кожний аркуш буде мати свої індивідуальні особливості. При машинному Ф.п. пігмент на папір наноситься за допомогою спеціальних машин на паперових фабриках. Малюнок, нанесений на аркуші в цьому випадку, буде один і той самий на всіх аркушах, що підлягали фарбуванню.

рос. Окраска бумаги.

англ. Dyeing of paper. Colouring of paper.

Фаска [фр. *facette* – грань] – скошена частина гострого ребра або кромки на кришках оправы.

рос. Фаска.

англ. Chamfer.

Філет – див. Філета.

Філета – інструмент для тиснення простих та орнаментальних ліній. Залежно від призначення існує два види Ф., що розрізняються не тільки за профілем робочої частини, але й за призначенням. Дугоподібно-випуклі Ф. призначені для нанесення прямих ліній різної ширини (гладкі Ф.) та стрічкового орнаменту (орнаментальні Ф.) на корінці оправы обабіч бинтів, а дугоподібно-зігнуті Ф. (фр. *filets courbés*) – для тиснення заокруглених та увігнутих ліній, що відтиснуті в певній послідовності та в поєднанні з дрібними штампами, – утворюють ажурний орнамент. Ф. увійшли до арсеналу європейських інтролігаторів не раніше XVI ст. Французів вважають винахідниками дугоподібно-зігнутих Ф., масове застосування яких характерне саме для французької інтролігаторської традиції XVII–XVIII ст. Стрічкові орнаменти, що гравірувалися на орнаментальних Ф., найчастіше мали простий рисунок. Їх ширина залежала від розміру книги, вони могли бути вузькими або досить широкими, але їх максимальна ширина не перевищувала зазвичай 10 мм.

рос. Филета.

англ. Gouge.

Філета орнаментальна – призначена для тиснення стрічкового орнаменту на корінці покриття. Див. Філета.

Філігрань, водяний знак [італ. *filigrana* < лат. *filum* – нитка + *granum* – зерно] – 1) Видимі на світло зображення (літери, фігури тощо) на папері, що наносяться в процесі виробництва паперу за допомогою рельєфу (випуклого зображення) на відливній сітці папероробної машини або на сітці валика, яким

вирівнюється верхня площина паперового полотна. Волокна вологої паперової маси відповідно до рельєфу розташовуються в товщі паперового аркуша або зрідка, або густіше, утворюючи Ф. Поява Ф. була викликана прагненням власників папірень захистити свою продукцію від підробок. Вони стали своєрідними фірмовими знаками папірень. Вперше Ф. зустрічається на італійському середньовічному папері. Найдавніший водяний знак був використаний у 1282 р. у Болоньї. Його приналежність невідома. 1293 р. датуються перші Ф. на папері, що випускала мастерня в Фабріано, а на початку XIV ст. вони стали обов'язковим елементом практично будь-якого паперу. Ф. відзначалися винятковою різноманітністю: на них зображалися герби міст або осіб, яким належала майстерня, іноді ініціали власників або навіть їх імена та прізвища. Однак найчастіше Ф. – це зображення звіра, птаха, рослини, предмета повсякденного вжитку, окремі літери. Нині відомі тисячі типів та варіантів Ф., які допомагають дослідникам більш точно визначати час створення недатованих рукописних книг, стародруків та інших документів. Знання Ф. допомагає також виявляти підробки серед писемних пам'яток. Вивченням Ф. займається спеціальна історична дисципліна – філігранологія, існують спеціальні каталоги Ф. Нині папір з Ф. використовується переважно для друкування цінних паперів, документів, грошей тощо. 2) Зображення або літери з тонкої проволочки, що напаявалися на дно відливної форми для отримання водяних знаків.

рос. Филигрань, водяной знак.

англ. Watermark.

Фицбунд [нім. Fizbund] – неглибокий горизонтальний проріз на кінцях корінця книжного блока. Ф. не такий глибокий, як прорізи для шнурів, і призначений для закріплення ниток при зшиванні книжного блока, коли нитка переходить з одного зшитка до другого.

рос. Фицбунд. *Устаревшее название:* сцепочка.

Фолиация [< лат. folium – аркуш] – нумерація книги за аркушами (номер представляється лише з одного – лицьового боку аркуша). Ф. зустрічається в старовинних книгах, нині застосовується переважно в архівній справі при нумерації документів у од. зб. Ця система нумерації передувала сучасній системі – пагінації.

рос. Фолиация.

англ. Foliation, foliating.

Форзац [нім. Vorsatz < vor – перед + satz – набір] – елемент матеріальної конструкції книги, що становить собою складений навпіл аркуш паперу або конструкцію з двох аркушів, з'єднаних смужкою тканини, що розміщується між кришками оправи та блоком книги. Однією частиною (вільний аркуш Ф.) він кріпиться до першого (останнього) зшитків блока, другою (приклеєний аркуш Ф.) – до звороту верхньої (нижньої) кришки оправи. Ф. не тільки з'єднує кришки з блоком, але й запобігає забрудненню зовнішніх (першого та останнього) аркушів книги. Одночасно Ф. є одним з елементів оформлення книги взагалі. За способом кріплення до книжного блока розрізняють такі види Ф.: приклеєний, пришивний, прошивний, накидний, виклейний.

рос. Форзац.

англ. End leaves, end-paper, end-sheet.

Форзац з фальчиком з тканини – так називають форзаці, в яких зовнішній та внутрішній аркуші форзаца з'єднані між собою за допомогою тканинного фальчика.

рос. Форзац с тканевим фальчиком.

англ. Cloth-joined endpaper.

Формат [фр. *format* < лат. *formatuz* – сформований < лат. *formo* – надаю форму] – розмір (довжина та ширина) книги, газети, аркуша, ілюстрації тощо. Ф. (вертикальний або горизонтальний за переважаючими лінійними розмірами, квадратний, більший або менший) значною мірою визначає характер і композицію видання. Ф. друкованої книги визначається типом та видом видання, його обсягом, тиражем, характером ілюстративного матеріалу, що в ньому вміщено, умовами використання тощо. Термін “формат книги” виникає, очевидно, в епоху машинного виробництва, коли з’являється необхідність в уніфікації розмірів книги для її масового виробництва та товарного обміну.

Ф. рукописних книг також залежав від їхнього призначення та уподобань замовника. Певною мірою Ф. рукописної книги залежав від кількості аркушів у зшитку, що утворювався шляхом згинання вздовж та впоперек у певній послідовності шматка пергамену або відлитого у формі повного аркуша паперу, внаслідок чого вони поділялися на певну кількість рівних долей (частин). Саме доля аркуша і була покладена в основу Ф. з початком використання паперу для виробництва книг. Визначення Ф. рукописної книги або стародруку відрізняється від практики визначення Ф. сучасної друкованої продукції.

У давнину не існувало усталених Ф. для рукописних книг та стародруків – як для пергаменних, так і для паперових. Книги одного Ф. нерідко істотно розрізнялися за висотою та шириною, оскільки вони залежали від розмірів шкур тварин, з яких вироблявся пергамен, або від розмірів сітки для відливання повного аркуша паперу, що встановлювалися виробником довільно. Тому при визначенні Ф. рукописних книг, особливо паперових, за згинанням (фальцюванням) розміри сторін аркушів окремих примірників хоча і беруться до уваги, але не мають вирішального значення. Визначити Ф. рукописної книги або стародруку допомагають філіграні, які при різній кількості згинів та поворотів паперу змінювали своє розташування та ділилися на частини. При визначенні Ф. враховується також кількість аркушів у повних зшитках рукопису або стародруку.

Для визначення Ф. книг у давньоруській мові вживалася умовна одиниця виміру – “*десть*” (перс. *дест* – права рука). Найбільшого поширення отримали такі формати: “*в дестный лист*”, або розгорнутий аркуш – Ф. повного аркуша відливної форми, філігрань розміщується на кожному аркуші в його верхній або нижній половині; “*в десть*”, або в аркуш – Ф. аркуша, сфальцьованого навпіл (1/2), філігрань – посередині сторінки, але не на кожному аркуші; “*в полдесть*”, або в четвірку – Ф. аркуша сфальцьовано у два згини (1/4), філігрань ділиться на дві половини, які проглядаються біля корінця на двох суміжних аркушах; “*в четверть десть*”, або в осьмушку – Ф. аркуша сфальцьовано у три згини (1/8), філігрань розрізається на чотири частини і розміщується біля корінця у нижнього або верхнього обрізів.

За традицією перші кириличні стародруки, як і найдавніші рукописні книги, видавалися Ф. в аркуш, або в четвірку. Після винаходу книгодрукування Ф. книг поступово починають зменшуватися: з’являються нові формати – в 1/12, 1/16, 1/24 долі аркуша. Цей процес характерний як для західно-, так і для східноєвропейської (кириличної) книги. В Європі поява книг невеликих Ф. пов’язана з діяльністю Альда Мануція, засновника видавничої династії, який на початку XVI ст. здійснив справжню революцію у видавничій справі. Його нововведення торкнулися і форматів книг. Він першим серед друкарів почав видавати книжки невеликих форматів і одним з перших почав використовувати на практиці класифікацію типових Ф. книжкових видань у залежності

від долі аркуша, яка отримала широке поширення в країнах Західної Європи у XVI–XX ст.: ін-плано – Ф. у розгорнутий аркуш; ін-фоліо – Ф. у 1/2 аркуша; ін-кварто – Ф. у 1/4 аркуша; ін-октаво – Ф. у 1/8 аркуша. З його іменем пов'язаний початок вживання градусної системи визначення Ф., в основу якої було покладено умовний поділ паперового аркуша на долі. Цифра з градусом відповідала кількості рівних частин (долей), які утворювалися при фальцюванні. Наприклад, Ф. у 1/2 долю аркуша складав 2°, у 1/4 – 4°, у 1/8 – 8° і т.д. У XIX ст. градусна система вимірювання Ф. знайшла широке використання у Росії. Сьогодні градусну систему визначення Ф. вживають лише науковці при описуванні рукописних книг та стародруків.

Перші спроби уніфікації книжкових форматів у Російській імперії припадають на кінець XIX – початок XX ст., але успіху вони не мали. Тільки в 1924 р. у СРСР був введений перший стандарт книжкових форматів.

рос. Формат.

англ. Format.

Французька оправа – 1) Вид нестандартної оправи з широким тканинним (або шкіряним) корінцем та великими заокругленими наріжниками з тканини або шкіри. Оправи такого виду використовувалися раніше для конторських книг.
2) Суцільношкіряна оправа з тисненням тільки на корінці.

рос. Французский переплет.

Фронтиспис [фр. frontispice < лат. fronts, род. від frontis – чоло + spicio – дивлюся] – малюнок, вміщений на початку книги поряд з титулом на лівій сторінці. Ф. відображає характер всієї книги та є ілюстрацією до найбільш важливого епізоду в книзі. За Ф. може також правити портрет автора книги або особи, життю та діяльності якої присвячена книга; малюнок, що відображає головну ідею твору, ілюстрація до ключового епізоду; в наукових та науково-популярних виданнях часто вживаються фотографії, карти. Першодруки не мали Ф. Перші Ф. (з портретами авторів) з'явилися в італійських виданнях початку XVI ст.

рос. Фронтиспис.

англ. Frontispiece.

Х

Хвостик – нижній обріз книги, протилежний головці книги.

рос. Хвостик.

англ. Botton edge, tail-edge.

Ц

Цера – див. Воскові таблички.

Цінобра [< лат. cinnabaris] – див. Кіновар.

Ч

Частка аркуша – див. Доля аркуша.

“Четы” книги – загальна назва книг, які призначалися для читання вдома і ніколи не використовувалися при відправі. До них відносили різні за змістом та характером книги, зокрема, життя святих, літописи, різноманітні збірники історичного, філософського та релігійно-морального характеру й іншу релігійну та світську літературу.

Чистий обріз – обріз, поверхня якого після обрізування лишається гладкою та

чистою, тобто не зазнала спеціальної обробки (наприклад, фарбування, визолочення, торшонування тощо) і зберігає природний колір паперу, на якому написана (надрукована) книга. Такий обріз називають також білим за кольором паперу, на якому друкувалася загальна маса книг.

рос. Чистый обрез.

англ. White edge.

Ш

Шагрень [фр. chagrin < від тур. çagri – шкіра зі спини тварин] – м'яка вичинена шкіра, виготовлена з спинних частин шкур кіз, овець, коней. Ш. використовують у палітурництві як покривний матеріал.

рос. Шагрень.

англ. Shagreen.

Шарнір [фр. charnière] – лінія (рухоме з'єднання), навколо якої обертається кришка палітурки.

рос. Шарнир.

англ. Hinge, joint.

Шерфування [< нім. scharfen – загострювати, скошувати] – потоншення або зрізання нанівець країв шкіри зі звороту (бахтарм'яного боку), якщо потрібно, – на місці фальців, іноді в корінці, а у виняткових випадках – навіть всю шкіру. Ш. тією чи іншою мірою піддають усі шкіри, що використовуються для палітурно-картонажних робіт. До XIX ст. включно Ш. проводили вручну спеціальними шерфувальними ножами. Нині для Ш. застосовують спеціальні шерфувальні машини.

рос. Шерфовка, шерфование, шерфировка.

англ. Pare, paring.

Шерфувальний ніж – спеціальний ніж, заточений з одного боку, з допомогою якого виконується ручне шерфування шкіри. Залежно від форми леза розрізняють німецькі, французькі та англійські Ш.н.

рос. Шерфовальный нож.

англ. Paring knife.

Шиття блока, зшивання блока – скріплення зшитків скомплектованого книжного блока, а також окремих частин зшитків для запобігання випадання їх з готової книги. Ш. може виконуватися за допомогою ниток або дроту. Існує багато видів шиття, які базуються на двох основних способах шиття: втачку, на прокол або внакидку.

рос. Шитье блока.

англ. Sewing, stitching.

Шиття втачку – скріплення аркушів одного або кількох зшитків у блок методом прошивання блока ниткою або дротом через корінцеве поле.

рос. Шитье втачку.

Шиття внакидку – скріплення аркушів одного або кількох зшитків, скомплектованих вкладкою за допомогою ниток або дроту шляхом прошивання через корінцевий фальц.

рос. Шитье внакидку.

Шиття “ланцюжком” – шиття книжного блока, при виконанні якого кожний наступний зшиток скріплюється з попереднім петельним стібком так, що на корінці блока утворюється шов, який нагадує ланцюжок (тамбурний шов).

рос. Шитье “цепочкой”.

англ. Chain-stitch sewing.

Шиття на опорі – загальна назва кількох видів шиття в західноєвропейських дру-

кованих джерелах, коли скріплення зшитків у процесі зшивання здійснюється не до ниток попереднього зшитка, як при шитті "ланцюжком", а до опори (ременів, шнурів тощо), що йде впоперек корінця і кінці якої правлять за основу, до якої кріпляться (монтуються) кришки оправи на книжному блоці. Залежно від матеріалу, до якого кріпляться зшитки, розрізняють шиття на шнурах, ременях, тасьмі та марлі. Останні два різновиди отримують поширення з ХІХ ст., коли починає розвиватися фабричне виробництво книг.

рос. Шитьє на опоре.

англ. Sewing on suport.

Шиття на прокол – вид шиття, при якому стопа окремих аркушів блока прошивається наскрізь вздовж корінця па певній відстані від його краю.

рос. Шитьє на прокол.

англ. Stab sewing.

Шиття на ременях – вид шиття, при якому скріплення зшитків у процесі зшивання провадиться до вузьких або широких (не до кінця розрізаних посередині) шкіряних ременів, що йдуть впоперек корінця книжного блока і за допомогою яких блок потім кріпиться до кришок оправи. Найчастіше для шиття на ременях вживали сирицю. Існує кілька видів шиття на ременях, що різняться між собою не тільки кількістю застосованих для цього ременів (один або два), а також способом протягування нитки навколо ремня.

рос. Шитьє на ремнях.

Шиття на шнурах – вид шиття, при якому скріплення зшитків у процесі зшивання провадиться до шнурів, що йдуть впоперек корінця книжного блока і за допомогою яких блок потім кріпиться до кришок оправи. Залежно від кількості шнурів, що одночасно застосовують при зшиванні, розрізняють зшивання на одинарних та подвійних шнурах. Також розрізняють зшивання на виступаючих та врізних шнурах. Шиття книжних блоків на шнурах відоме ще з часів Середньовіччя, але значне поширення воно отримало у ХVІІІ–ХІХ ст. Нині вживається при ручному оправленні книг.

рос. Шитьє на шнурах.

англ. Sawm in sewing (on help cords).

Шиття у два зшитки – спосіб шиття книжних блоків, при якому одночасно однією ниткою прошиваються два зшитки. Ш.д.з. може виконуватися як на опорі (шнури, тасьма, марля), так і без неї. Ш.д.з. застосовується для зменшення потовщення у корінці.

рос. Шитьє в две тетради.

англ. Two along; two sheets on; two on.

Шиття у три зшитки – спосіб шиття книжних блоків для зменшення потовщення в корінці, при якому одночасно однією ниткою прошиваються три зшитки.

рос. Шитьє в три тетради.

Шиття через край – спосіб зшивання, який застосовують для додаткового скріплення аркушів першого та останнього зшитків з метою зміцнення книги або для з'єднання декількох однакових аркушів паперу шляхом зшивання по корінцевому полю обметувальним швом через край. У ХVІІІ–ХІХ ст. Ш.ч.к. широко застосовувалося при оправленні альбомів, гравюр, планів та ілюстративних матеріалів, що мали великий формат.

рос. Шитьє через край.

англ. Wrip stitching.

Шифр книги (рукопису) [фр. *chiffre* буквально цифра < араб. сіфр – нуль] – умовне позначення місця книг на бібліотечних полицях книгосховища, документальних матеріалів та рукописів в архівосховищах.

рос. Шифр книги (рукописи).

англ. Call mark, pressmark.

Шкіра – матеріал, який одержують з шкур тварин шляхом хімічної та механічної обробки. Ш. розрізняють за видом сировини, з якої її виготовляють, і за способом обробки (дублена, не дублена). З давніх часів до XIX ст. шкіра була основним покривним матеріалом при палітурно-картонажних роботах.

рос. Кожа

англ. Leather.

Шкіряна мозаїка – вид оздоблення оправ, що отримав поширення у XVIII ст., хоча і застосовувався досить зрідка, що було обумовлено, перш за все, складністю та дорожнечею техніки її виконання. Вона була двох різновидів залежно від техніки виконання: шкіряна аплікація (складалася шляхом наклеювання різноколірних шматочків шкіри на шкіряну основу) та шкіряна інтарсія (за технікою виконання нагадувала інкрустацію по дереву, коли в місця, вирізані з основної шкіри, вклеювалися шматочки шкіри іншого кольору). Серед перших відомих майстрів шкіряної мозаїки був Ла Гаскон. Чудові аплікації з рослинних орнаментів створював А.М. Падлу. Іншим визначним майстром шкіряної мозаїки був Ш. Ле Монньє, який в техніці Ш.м. зображав на своїх шкіряних оправах великі квіти, архітектурні мотиви та пейзажі.

рос. Кожаная мозаика.

англ. Leather mosaik (inlay).

Шнур(и) (нім. Schnur) – кручена або плетена з окремих ниток або пасом тонка конопляна (рідше льняна) мотузка, що правила за основу (опору), до якої підшивали зшитки при шитті книжних блоків. Залежно від способу шиття блока, при зшиванні використовують випуклі або врізні шнури. *Див.* Шиття на шнурах.

рос. Шнур(ы). *Устаревшее название:* плеть, мотоуз.

англ. Cord(s).

Шов – 1) Місце з'єднання зшитих шматків тканини або будь-якого іншого матеріалу. 2) Ряд стібків, що повторюються.

рос. Шов.

англ. Seam.

Шпация [нім. Spatium < лат. spatium – простір, проміжок, відстань] – відстань (проміжок) між двома внутрішніми краями картонних кришок (сторонки) палітурки.

рос. Шпация.

англ. Space, space-band.

Шпеньок – стержень, закріплений на верхній дошці оправи, на який накидався ремінь з прорізом, петлею або кільцем з металу (кістки), що є складовою частиною шпенькової застібки. Розрізняють врізні та накладні шпеньки. Перші мають вигляд загостреного на кінці стержня, що вбивається в ребро дошки (характерні для оправ, виконаних за візантійською технікою), другі – найчастіше становлять собою стержень, що закінчується плескатим потовщенням з гравірованим або відлитим орнаментом та кріпиться зверху на покриття жорсткої оправи (у Західній Європі з'являються за часів Відродження, а на східнослов'янських землях – у другій половині XVI – на початку XVII ст.). Накладні шпенькові застібки використовувалися паралельно з застібками на пробій.

рос. Шпенек. *Устаревшее название:* спень, спенек, шпень.

англ. Peg.

Шпонка [польськ. szponka < нім. Span – тріска, скалка] – вузький дерев'яний брусок, вставлений в кришку оправи в спеціально зроблений для цього паз. Слу-

жить для запобігання її деформації. Зустрічається лише на книгах великого розміру (довжина яких більша за 40 см).

рос. Шпонка.

англ. Dowel, loose tongue, slip.

Штамп [нім. Stampfe < італ. stampa – печатка, друк] – **1)** металева (мідна або латунна) форма з заглибленим або рельєфним зворотним зображенням тексту, рисунка або оздоблення для тиснення на оправі, палітурці або обкладинці. **2)** Відбиток штампа (штемпеля) на документі.

рос. Штамп.

англ. Die.

Штемпель [нім. Stempel] – різноманітна за формою та монолітна друкована форма невеликого розміру із заглибленим або рельєфним зворотним зображенням напису, рисунка, клейма або іншого знака, що застосовується для отримання відбитка на папері або іншому матеріалі.

рос. Штемпель.

англ. Stamp.

Штуковка – процес виготовлення складеної палітурки з різних матеріалів: картону (кришки), цупкого паперу (відстав) та тканини (корінець). Зіштовані частини складеної палітурки обклеюють паперовою обкладинкою або спеціальним облицювальним папером.

рос. Штуковка.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК*

- Абрамович Д.І. (*Абрамович Д.И.*) 123
 Август III, польський король 113
 Августин, святий 69
Амфилогий, архімандрит 120, 136
 Анастасевич В.Г. 119
 Андрій Боголюбський, володимиро-суздальський князь 98
 Анісімов В.І. (*Анисимов В.И.*) 18, 30
Антоній Марк, давньоримський політичний діяч, полководець 53
 Антоній Печерський, святий, ігумен Києво-Печерського монастиря 197
Антонович В.Б. 105
 Аркт М. *див. Arct M.*
 Артемій, дяк 204
 Арциховський А.В. (*Арциховский А.В.*) 100
 Аскольд, київський князь 94
 Атанасов П. 22
- Беатріче Арагонська, дочка неаполітанського короля, дружина угорського короля М. Корвіна 86
 Бенедикт Нурсійський, святий, засновник чернечого ордену бенедиктинців 68
Бергман Фольке 47
 Бітті Честер А. 61
 Біруні А. (*Бируни А.*), хорезмський учений-енциклопедист 48
 Бова В.І. (*Бова В.И.*) 40
 Богоявленський С.К. (*Богоявленский С.К.*) 28, 29, 112
 Боніфатій, святий, німецький місіонер 70
 Бородін О. (*Бородин О.*) 83
Боряк Г.В. 130
Брайчевський М.Ю. 93
 Брилов Г.О. (*Брылов Г.А.*) 34
 Бурцев О.Є. (*Бурцев А.Е.*) 122
Буслаєв Ф.И. 96
- Брэстед Д.Г.* 46
Валле Петро делла, італійський мандрівник 44
 Валк-Фалк Е. (*Валк-Фалк Э.*) 19, 33, 35, 142
 Валуа Маргарита, дружина французького короля Генріха IV 88
 Василь Давидович, новгородський князь 101
Васильєв К.В. 46, 47
Васильєв К. 21
 Вергілій, давньоримський поет 71
Верига В. 18, 26, 142
 Вздорнов П. (*Вздорнов Г.И.*) 99, 184
 Віктор, єпископ Капуї 70, 71
 Вільгельм, підмайстер 114
Владимиров Л.И. 45, 51, 86, 88, 90, 99, 101
 Владислав IV, польський король 112
 Войцеховська М. *див. Wojciechowska M.*
 Володимир Василькович, волинський князь 97, 106
 Володимир Мономах, київський князь 97
 Володимир Святославич, святий, київський князь 94
Воробьева-Десятковская М.И. 48, 49
 Востоков О.Х. 119
 Всеволод Ярославич, київський князь 96
- Гальченко О.М. (*Гальченко Е.М.*) 5, 6, 39, 40, 142, 156, 200, 210
 Галятовський І., церковний діяч, письменник-полеміст 172
Garric 46
 Генріх II, французький король 67, 88
 Генріх III, французький король 88
 Генріх IV, французький король 88
 Геродот, давньогрецький історик 52
Герцог К. 18
Гильтебрандт П. 120
 Гізель Інокентій, архімандрит Києво-Печерської лаври 172
 Гішлінг В.М. (*Гишлинг В.М.*) 39
 Глейстер Дж. А. *див. Glaister G.A*
 Гнатенко Л.А. 210
 Голдсмит Е. *див. Goldschmidt E.Ph.*

* Імена, які зустрічаються в примітках, передаються мовою оригіналу та виділяються курсивом.

- Голенченко Г.Я. 112
 Голубинский Е.Е. 96
 Гораций, давньоримський поет 45
 Горская И. 51
 Горський О.В. (*Горский А.В.*) 119, 120
 Гранвель, кардинал 67
 Грінфілд Ж. *див. Greenfield J.*
 Гролье Ж. де Серв'єр, французький бібліофіл 87, 88
 Грґґґґґґ Р. 21
 Гурье 49
 Гусева О.О. (*Гусева А.А.*) 41, 115, 154, 155, 195, 196, 198, 199, 201, 204
 Гуссман Г. 53
 Гутенберг І., першодрукар 84
 Гізо Ф. 95
- Давид, іудейський цар 75, 196
 Дагеус, ірландський монах, інтролігатор 87
 Даль В. І. (*Даль В.И.*) 136
 Данилова-Нітусова О.Л. (*Данилова-Нитусова О.Л.*) 34
 Дандамаєв М.А. 44
 Дворецкий И.Х. 11, 135
 Дером, французький інтролігатор 92
 Дероми, сім'я інтролігаторів 91
 Дианова Т.Б. 141
 Диль Ш. 63
 Діль Е. *див. Diehl E.*
 Діодор Сицилійський, давньогрецький історик 52
 Дір, київський князь 94
 Добіаш-Рождественська О.А. (*Добиаш-Рождественская О.А.*) 51, 69
 Доломіно М.П. (*Доломино Н.П.*) 40
 Доресс Ж. *див. Dorese J.*
 Дубровіна Л.А. 6, 39, 130, 131, 142, 210
- Еве Н., французький інтролігатор 88
 Евсеев И.Е. 123
 Ейзен Ф. 92
 Еланская А.И. 45, 47, 49, 52, 60, 61
 Елкузен Яган (Елкуз Яган) *див. Елкусене Йоган*
 Ельзевіри, сім'я голландських друкарів та видавців 90
 Ернштедт П.В. 45
- Евсеев И.Е. *див. Евсеев И.Е.*
 Евлампієв Г.Є. 26
 Еланська А.І. *див. Еланская А.И.*
 Елкусене Йоган, іноземний майстер при дво-
 рі російського царя Олексія Михайловича 29, 112
 Енджейовська А. *див. Jędrzejowska A.*
 Єфросинія Полоцька, свята, княжна 97
- Жидецький Ю. 40
 Жуковская Л.П. 25, 43, 118
 Запаско Я.П. 95, 96, 108
 Зінченко С.В. 9, 41, 42, 104, 154, 196, 197, 204, 206, 210
 Зубрицький І. 115, 201
- И.М.Э. 17
 Иосиф Волоколамский *див. Іосиф Волоцький*
- Ібшер Х. *див. Jbscher H.*
 Іваннікова М.К. 211
 Іванова О.А. 211
 Ієронім, письменник, теолог 69
 Ізяслав Мстиславич, київський князь 98
 Ізюмов А.Ф. (*Изюмов А.Ф.*) 29
 Ілія, гравер 115, 201
 Іоанн Богослов *див. Іоанн, святий, євангеліст*
 Іоанн Дамаскін, святий, візантійський богослов 196
 Іоанн, святий, євангеліст 123, 193, 200, 201
 Іордан, готський історик IV ст. 69
 Іосиф Волоцький, святий, ігумен Волоколамського монастиря 100
 Ісаак Сірін, святий, отець церкви 101
 Ісаєвич Я.Д. (*Исаевич Я.Д.*) 110, 112, 113, 118
 Ісус Христос 125, 196, 200, 201
- Јанц З. 21, 22, 25, 66, 173, 189
- Кадмуг 70, 71, 79
 Казієв А.Ю. (*Казиев А.Ю.*) 186
 Калайдович К.Ф. 118
 Калугін В.В. (*Калугин В.В.*) 32, 35, 36, 78, 102, 109, 114, 152, 153, 161, 180, 183, 188, 194
 Кара Д. 47
 Караджова Д. 22
 Карвен Д. *див. Carvin D.*
 Карл Великий, імператор 51, 71
 Каролінги, франкська королівська династія 51
 Карський Є.Ф. (*Карский Е.Ф.*) 28, 52, 156
 Кассіодор, історик, письменник, просвітител ь Раннього Середньовіччя 69
 Кашкарова И.Д. 129
 Кейл Ж. де ля *див. Caille J. de la*
 Кемпфер Енгельберт 44

- Кирило, святий, першовчитель слов'ян 94, 98
Кирме К.К. 81, 90, 92, 187
 Кисельова Л.І. (*Киселева Л.И.*) 45, 51–53, 60, 69, 75, 77
Кисин Б.М. 91
 Кіпріан, митрополит Московський 106
 Кірме К.К. *див. Кирме К.К.*
 Кісь Я.П. 28
 Кларк Дж. *див. Clark J.W.*
 Клейн В.К. 30
 Клемінсон Р. *див. Cleminson R.*
 Клеопатра, єгипетська цариця 53
 Клепиков С.О. (*Клепиков С.А.*) 6, 29–32, 35, 37, 38, 65, 92, 101, 111, 117, 126–129, 139, 142, 153, 154, 156, 161, 181, 187–194, 199, 201, 202, 204, 206
 Кобергер А., німецький друкар 81, 158
Кобленц И.Н. 93
 Коккерелл Д. *див. Cockerell D.*
Коляда Г.И. 112
 Корольов Ф.А., російський палітурник 26
 Краузе Я., німецький інтролігатор 83, 89
Кубанська-Попова М.М. 130
Кудрявцев И.М. 112
 Кукушкіна М.В. (*Кукушкина М.В.*) 32, 110, 194
 Курінний П. 37, 111, 114, 137, 155, 156, 170, 173, 190, 191, 193–195, 199, 204, 209
Кычанов Е.И. 48
- Лавров П.А.* 94
Лазаревский И. 167
 Лауцявічюс Е. (*Лауцявичюс Э.*) 19, 20, 198, 199
 Лебедев О.І. (*Лебедев А.И.*) 28, 124, 125
Левашова Л.Г. 153
 Левицька-Каміньська А. (*Левицка-Каминьска А.*) 20, 67, 82
 Левицький Ф., гравер 115, 201
 Ле Гаскон, французький інтролігатор 90, 92
 Леймекraft С.Т. *див. Lamacraft С.Т.*
 Лейярд Остен Генрі, англійський археолог, політик, дипломат 44
 Ле Монье Ш., французький інтролігатор 92
Леренман М.М. 129
Лихачев Н.И. 93
Логач К. 40
 Логин, святий 123
 Лозинський В. *див. Łoziński W.*
 Луб'єр Г. *див. Loubier H.*
 Лука, святий, євангеліст 193, 200
 Луцій Цецілій Юкунд 50
 Людовік XIV, французький король 89, 90
 Людовік XV, французький король 90
 Людовік XVI, французький король 90
- Лютер Мартін, засновник німецького протестантизму 87
Ляхов В.Н. 43
- Магнуси, амстердамські інтролігатори 90
 Майо Т. (Майолі Т.), французький бібліофіл 87, 88
Майяни З. 46
Макушина А.В. 141
 Малишев В.І. (*Мальшев В.И.*) 33
 Мануцій Альд, італійський друкар, видавець 66, 67, 85, 86
 Маньковський Т. *див. Mańkowski T.*
 Марк, святий, євангеліст 193, 200
 Марков Г. 110
 Маркович Яков, генеральний підскарбій 135
 Марціал, давньоримський поет 54, 60
 Маслов С.І. (*Маслов С.И.*) 124, 125
 Матвій, підмайстер 114
 Матфей, святий, євангеліст 193, 200
 Матяш Корвін (Хуньянді), угорський король, бібліофіл, меценат 85, 86
Мацюк О.Я. 101
Медаковић Д. 21
 Медичі Катерина, французька королева 87
 Медичі М. 88
Мейзер К. із Зуля, німецький інтролігатор 83
Мельничук О.М. 135
Менгли-Гірей, кримський хан 109
Меньшиков Л.Н. 46, 47, 49
Метц Р. 18
 Мефодій, святий, першовчитель слов'ян 94
Мещерская Е.Н. 52
 Микита, монах 96
 Михайло, інтролігатор 135
 Михайло, єпископ Смоленський 105
 Могила Петро, святий, митрополит Київський та Галицький, архімандрит Києво-Печерської лаври 170
 Модзалевський В.Л. 37, 135
 Мойсей, ігумен Михайлівського Видубицького монастиря 97
 Мокрецова І.П. (*Мокрецова И.П.*) 12, 17, 19, 62, 68, 74, 102, 162
 Молескович В., львівський інтролігатор 113, 114
Монгайт А.Л. 105
 Мотовилов В. 35, 142
 Мошин В. *див. Mošin V.*
Мушин М. 18
Муравьев А.Б. 28, 101
 Мусін-Пушкін О.І., граф, збирач давніх рукописів 118

- Нагель В. 19
 Невоструев К.І. (*Невоструев К.И.*) 119, 120
Немировский Е.Л. 43, 46, 47, 51, 87
 Нестор, святий, чернець Києво-Печерського монастиря, літописець 96
 Никон, святий, ігумен Києво-Печерського монастиря, літописець 96
 Нодье Ш., французький бібліофіл 88
- Олдман Дж. *див. Oldman J.*
 Олександр, інтролігатор 112
 Олексій Михайлович, російський цар 29, 112
 Оріген, давньохристиянський теолог, учений, богослов 69
- Паделу, сім'я французьких інтролігаторів 91
 Паделу-молодший А.-М., французький інтролігатор 91, 92
 Пайлер Ф. 18
 Пакуль Н.М. 54, 84
 Петро I, російський цар 93
 Петров М.І. (*Петров Н.И.*) 28, 124
 Петрушевич Ант. 125
 Перетц В.М. (*Перетц В.Н.*) 122
 Петерсен Т. *див. Petersen T.C.*
Писарев Н. 113
 Пімен, митрополит Московський 106
 Пліній Старший, римський письменник, учений 45, 46, 52, 53, 54
 Поздеева І.В. (*Поздеева И.В.*) 129, 141, 194
 Покровський О.О. (*Покровский А.А.*) 29
 Покровський М.М. (*Покровский Н.Н.*) 32, 33
 Поллард Дж. *див. Pollard G.*
 Полонська І.М. (*Полонская И.М.*) 34, 138
 Попов І., гравер 115
 Прудніков С.П. (*Прудников С.П.*) 9, 153, 211
 Птолемей, єгипетський цар 52
Путята 97
 Пухтальський М., майстер 114
- Рагиндруда 70
Радожковић Б. 21
 Райков Б. 22
 Регемортер Б. ван *див. Regemorter B. van*
 Рейнекер С., майстер 114
 Ріхенбах І. із Гейслінга, капелан, німецький інтролігатор 76, 81, 187
 Ровинський Д.О. (*Ровинский Д.А.*) 28
 Родоський О. (*Родосский А.*) 121, 136
 Розанов І.Н. (*Розанов И.Н.*) 34
Розов Н.Н. 108
 Роман Смоленський, князь 96
 Ружицький Е. *див. Różycki E.*
- Румянцев М.П., граф, збирач книг та рукописів 118
 Румянцов В.Є. (*Румянцов В.Е.*) 29
 Руфін, церковний письменник IV–V ст. 69
- Саваоф, одне з біблійних імен Бога 197
 Савула В., майстер 114
 Саллюстій, давньоримський історик і політичний діяч 71
Самоквасов Б. 83
 Самсон, давньоєврейський біблійний герой 75
Сапунов Б.К. 96, 110
 Свенціцький І.С. (*Свенцицкий И.С.*) 124–126
 Светоній, давньоримський історик, письменник 71
 Свешніков І. 100
 Свірін О.М. (*Свирич А.Н.*) 98, 99
 Святослав Ярославич, київський князь 95, 96, 118
 Секулић В. 21
 Сергій IV, папа римський 53
 Сергій Радонезький, святий, засновник та ігумен Троїце-Сергієвого монастиря 100
Серикова Л.А. 13
 Серов Ю.Ф. (*Серов Ю.Ф.*) 19, 74, 102
 Сидоров О.О. (*Сидоров А.А.*) 20, 30 34, 52
 Сильвестр, ігумен Михайлівського Видубицького монастиря, літописець 97
 Симеон Гордий, великий князь 27
 Симоні П.К. (*Симони П.К.*) 21, 26–28, 30, 35, 101, 114, 122, 142, 175, 188, 191, 193, 194
 Симонов Л.П. 18, 26, 88, 142
 Сіверська В.К. 38, 102, 205
 Сірополко С. 94, 95
 Скорина Ф., білоруський просвітител, засновник перших кириличних друкарень у Празі та Вільно 130
 Слуховський М.І. (*Слуховский М.И.*) 33, 105
 Сльозка М. (*Слезка М.*), український друкар, видавець, письменник, інтролігатор 113, 114, 166, 172, 196, 197, 200
 Смяянов М.С. 30
 Смирнова Е.В. (*Смирнова Э.В.*) 34
 Соболевський О.І. (*Соболевский А.И.*) 28
Соболевский И.И. 97
 Сперанський М.Н. (*Сперанский М.Н.*) 124, 125
 Срезневський І.І. (*Срезневский И.И.*) 119, 120
 Стефан Баторій, польський король 112
Столяров Л.В. 95
 Строев П.М. 118, 119
Субтельний О. 97
- Тацит, давньоримський історик 71

- Теодоріх, король остготів 69
Теофраст, давньогрецький природознавець, філософ 45
 Тіт Лівій, давньоримський історик 56, 71
 Тітов Ф.І. (*Титов Ф.И.*) 28
Тихомиров М.Н. 28, 100, 101, 114, 153
Токмаков И. 112
 Толочко П. 97, 98
 Толстой Ф.А., граф, колекціонер 118
Томић Г. 21
 Троїцький В.І. (*Троицкий В.И.*) 29
 Тувенен, французький інтролігатор 88
 Ту Ж. О. де, бібліофіл 88
 Ту М. де, бібліофіл 89
 Турилов А.А. 39
 Турнер Е. *див. Turner E.G.*
- Угринец 97*
Уейл У. див. Weale W.H.
Ундольский В.М. 25, 119
Успенская С.В. 153
Утевская П. 46, 50, 51
Ухова Т.Б. 126
- Фаворський В.А. (*Фаворский В.А.*) 59
 Федір Андрійович (Кошка), московський боярин 27
Федорова А. 51
 Федоров Іван, першодрукар 112
Федоров П.А. 18
 Феодосій Печерський, святий, засновник та ігумен Києво-Печерського монастиря 95, 96, 197
 Філімонов Г.Д. (*Филимонов Г.Д.*) 26
 Фостер Конрад, із Нюрнберга, домініканець 81
 Франціск І, французький король 67, 87
 Фрис В.Я. 9, 136, 137, 211
 Фуггер, сім'я бібліофілів 67, 89
 Функе Ф. 20, 78, 80, 81, 86–90
- Харисијадис М.* 21
Хеблер К. див. Haebler K.
Хіллі Ж. див. Hille J.
Хмель А. див. Chmiel A.
Хобсон Дж. Х. див. Hobson G.H.
Хорикова Е.С. 153
 Христофор, архімандрит Чудова монастиря 114
- Цай Лунь, китайський державний діяч 46, 47
 Царьова Н.М. 8
Ціборовська-Римарович І.О. 130
- Ціцерон, давньоримський філософ, письменник, оратор 53, 71
- Чепль М., польський бібліофіл, колекціонер 67
 Черепнін Л.В. (*Черетнин Л.В.*) 28, 100
 Чернухін Є.К. 211
 Чуйко В.В. 18
- Шамурін Є.І. (*Шамурин Е.И.*) 11
 Шаріпова Л.В. 9
Шарфенберг Г. із Бреслава (Вроцлава), сілезький друкар 83
 Шварц О.М. (*Шварц Е.М.*) 32, 101, 102, 117, 129, 154, 161, 187, 188, 204
 Шефер І., львівський нотарій та інтролігатор 112
Широцький К.В. 37, 111
 Шірмаї Я. (*Ширмаи Я.*), голландський реставратор оправи, історик оправи *див. Szirmai J.A.*
Шляпкин И.А., російський бібліофіл 28
 Шмід М., львівський агент А. Кобергера з продажу видань його друкарні 158
- Щапов Я.М. (*Щапов Я.Н.*) 127, 135
 Щеглова С.О. (*Щеглова С.А.*) 124
 Щеколдіна Н.О. 9
Щелкунов М.И. 53, 92
 Щепкін В.М. (*Щепкин В.Н.*) 28, 156
 Щукін П.І. (*Щукин П.И.*), російський колекціонер середньовічних рукописів 122
- Юхимець Г.М. 41
- Яковенко Н. 107, 108
 Ян Казимір, польський король 113
 Янін В.Л. (*Янин В.Л.*) 98
Янсений Корнелій, голландський богослов 90
 Ярослав Мудрий, святий, київський князь 94–96
 Яцимирський О.І. (*Яцимирский А.И.*) 122
- Abbey J. R.* 15
Adam P. 12, 18
Amelung P. 14
Arct M. 136
Arnett J.A. 10,11
Arnold T.W. 14
- Baras E.* 15
Biesiadecki F. 23

- Birkenmajer A.* 135
Blades W. 73
Bogeng G.A.E. 85
Bonnardott A. 12
Boquet 18
Bouchot H. 15
Brassington W.S. 11
Buck M.S. 12, 16
Bühler G. 48
Burbianka M. 23
- Caille J. de la* 10
Carter J. 15
Carvin D. 16
Chmiel A. 22–24
Christensen J.O. 25
Cim A. 52
Clark J. W. 73
Cleminson R. 128, 129
Cockerell D. 12, 13, 61, 186
Cockerell S.M. 16
Csapodi Cs. 15, 86
Csapodi-Gárdonyi Cl. 86
Cundall J. 12
- Davenport C.* 11, 12, 15, 18
De Marinis T. 66
Diehl E. 11, 16, 50, 73
Delisle L. 70
Dobrzycki J. 23
Doresse J. 60
Dziki S. 22
Duff E.G. 15, 16
Dühmert A. 14
Erman A. 52
- Federici C.* 13, 66
Fletcher W.Y. 12, 14, 15
Friedberg M. 22
- Gasnault P.* 15, 78
Gauffecourt J.-V. Capperonier de 10
Glaister G.A. 11
Goff F.R. 190
Goldschmidt E.Ph. 15, 80
Greenfield J. 62, 175
Grohmann A. 14
- Hannett J.* 11
Haebler K. 16
Herbst H. 14
- Hille J.* 62, 175
Hobson G.D. 13, 15, 16, 66, 70, 186, 187
Hobson A. 67
Hobson A.R.A. 14, 15
Hoecker R. 14
Horne H.P. 12
Houlis K. 13, 66
- Ibscher H.* 54
Irigoin J. 15
- Jarostawiecka-Gqsiorowska M.* 22, 23, 25
Jędrzejowska A. 23, 24
Johnson A.F. 15
- Kawecka-Gryczowa A.* 23
Klepikov S.A. див. Клепиков С.О.
Kocowski B. 135
Krebs F. 52
Krynicka M. 23, 25
Küp K. 82
Kyster A. 15
- Lachoix M.P.* 58
Lamacraft C.T. 61
Lenormand 18
Lesne E. 78
Lewicka-Kamińska A. 22, 23
Loubier H. 14, 70, 80, 82, 187, 192
Łoziński W. 23
- Mamigliano A.* 69
Mańkowski T. 24
Mattnews B. 12
Maughman M.C. 25
McMurtrie D.C. 80, 88
Mejer W. 14
Merindol C. 70
Michel M.M. 12
Michon L.-M. 15, 67
Middleton B.C. 15, 16
Mokretsova I. див. Мокрещова І.І.
Momigliano A. 69
Mošin V. 21
- Nalaciński K.* 23
Needham P. 15, 60, 70, 186
Nicholson J.B. 11
Nixon H.M. 15, 16
Nuska B. 16, 25

Ogonowska E. 82, 83
Oldman J.B. 16

Petersen T.C. 62
Piekarski K. 23, 24
Piquard M. 67
Pollard G. 13, 15, 16, 74, 75, 156
Prediger Ch.E. 10, 15

Rabenau K. 83
Regemorter B. van 13, 15, 21, 61, 64, 66, 70
Rigby J.M. 16
Różycki E. 24, 38, 109, 112–114, 158

Sadlier M. 15
Schmidt P.C. 16
Schmidt-Künsemüller F.A. 14, 15, 79
Szirmai J.A. 11, 16, 17, 67, 74, 77, 163, 164
Slater J.H. 83, 87
Świeżawska-Wojciechowska M. 23

Techener J.J. 11
Techener J.L. 11
Thoiman E. 12
Thomas S.H. 14
Thompson D.V. 52
Tondel J. 82
Trzynadlowski J. 135
Turner E.G. 54
Tyszkowski W. 109

Veziñ J. 15, 52, 53, 70, 78
Vorstius J. 14

Weale W.H.J. 16
Wierzbicki M. 22
Wojciechowska M. 135

Zaehnsdorf J.W. 11

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

- Рис. 1. Клинописні таблички. Месопотамія. 3 тис. до н.е.
- Рис. 2. Батський рукопис у формі гармоніки. Перша пол. XVIII ст.
- Рис. 3. Сувій.
- Рис. 4. Малабарський рукопис на лубі у формі потхі. XVII ст.
- Рис. 5. Воскові таблички.
- Рис. 6. Складові книги-кодексу.
- Рис. 7. Оправа рукописної книги, виконана за візантійською технікою оправлення.
- Рис. 8. Пульт для читання та зберігання прикутих книг (Флоренція. Б-ка Медичі).
- Рис. 9. Один із способів кріплення прикутих книг до пультів для читання.
- Рис. 10. Оправа-кошель.
- Рис. 11. Основні схеми декорування внутрішнього поля орнаментальних рамок на готичних оправах XIV–XVI ст. (за Луб'єром).
- Рис. 12. Оправи незвичної конструкції.
- Рис. 13. Оправа незвичної конструкції, що об'єднує чотири самостійні блоки різних форматів.
- Рис. 14. Оправа "путної" книги.
- Рис. 15. Верхня кришка суцільношкіряної давньоруської оправи. XIV ст.
- Рис. 16. Верхня кришка шкіряної оправи Тлумачного євангелія. 1570-ті роки.
- Рис. 17. Персидська лакована оправа. XVII–XIX ст.
- Рис. 18. Зовнішній вигляд оправи в "сумку" (кришки та клапан розміщені в одній площині). Перша пол. XVII ст.
- Рис. 19. Східна оправа. Туреччина. Рубіж XVI–XVII ст.
- Рис. 20. Верхня кришка малярської оправи. XVII ст.
- Рис. 21. Оправа, поволочена червоним оксамитом. Верхня кришка оздоблена окладом. Перша пол. XVII ст.
- Рис. 22. Суцільношкіряна оправа від Євангелія (власне книга відсутня).
- Рис. 23. Верхня кришка оксамитової оправи, оздобленої набірним срібним окладом. Львів. XVIII ст.
- Рис. 24. Гаптована оправа. Волинь. Поч. XVIII ст.
- Рис. 25. Гаптована оправа. Гаптування виконано при соборі Св. Юра. Львів. XVIII ст.
- Рис. 26. Суцільношкіряна оправа. Кін. XVII–XVIII ст.
- Рис. 27. Конфігурація кришок. Тип D0.4r.9/13.
- Рис. 28. Конфігурація кришок. Тип B7.4s.
- Рис. 29. Конфігурація кришок. Тип B12.10n2i.
- Рис. 30. Типологія конфігурації кришок на південно- та східнослов'янських оправах. XII–XVII ст.
- Рис. 31. Нитяне кріплення кришок. Тип 1 – зигзагоподібне кріплення.
- Рис. 32. Нитяне кріплення кришок. Тип 2.
- Рис. 33. Нитяне кріплення кришок. Тип 3 – "кутове" кріплення.
- Рис. 34. Нитяне кріплення кришок. Тип 4.

- Рис. 35. Схема з'єднання зшитків книжного блока при шитті "ланцюжком" (невидимі частини нитки позначені пунктиром).
- Рис. 36. Шиття на одинарних шнурах (ременях) по одному зшитку.
- Рис. 37. Зовнішній вигляд блока, шитого на шнурах по два зшитки (невидимі частини нитки позначені пунктиром).
- Рис. 38. Шиття на подвійних шнурах (ременях) по одному зшитку (2 варіанти).
- Рис. 39. Шиття на шнурах з пропилюванням блока.
- Рис. 40. Кріплення кришок до блока, шитого на широкому ремені, розрізаному вздовж посередині (романське кріплення).
- Рис. 41. Готичне кріплення (2 варіанти).
- Рис. 42. Кріплення в паз (2 варіанти).
- Рис. 43. Схеми кріплення кришок на клей.
- Рис. 44. Форма торців кришок біля корінця, до яких кріпилися кінці капталу.
- Рис. 45. Типи корінців.
- Рис. 46. Форма корінців.
- Рис. 47. Обріз із словесами. Верхній обріз.
- Рис. 48. Обріз із словесами. Бічний обріз.
- Рис. 49. Зразок обріз із словесами. Текст словес (назва книги) розміщується на всіх обрізах, починаючи з верхнього.
- Рис. 50. Розрисований клейстерний обріз (2 зразки).
- Рис. 51. Різновиди мармурових обрізів.
- Рис. 52. Прорись узору на комбінованому обрізі (верхній та нижній обрізи).
- Рис. 53. Прорись узору на золотому гравірованому обрізі.
- Рис. 54. Тканий каптал – способи виплітання.
- Рис. 55. Послідовність виконання обметувального шва, за допомогою якого до кінців корінця прикріплюється шнур-основа капталу з косим розташуванням стібків (вид з боку корінця).
- Рис. 56. Виплітання капталу з косим розташуванням стібків (спосіб 1).
- Рис. 57. Виплітання капталу з косим розташуванням стібків (спосіб 2).
- Рис. 58. Приклади орнаментів обшивки, що зустрічаються на тканих капталах.
- Рис. 59. Виплітання простого плетеного капталу з прямим розташуванням стібків (спосіб 1).
- Рис. 60. Виплітання простого плетеного капталу з прямим розташуванням стібків (спосіб 2).
- Рис. 61. Виплітання подвійного плетеного капталу з прямим розташуванням стібків.
- Рис. 62. Книжний блок, шитий на подвійні шнури з прикріпленими кришками та додатковими одинарними шнурами, не задіяними у зшиванні блока, з яких формуються фальшиві бинти після поволочування корінця шкірою.
- Рис. 63. Конструкція форзаців.
- Рис. 64. Пришивний форзац.
- Рис. 65. Прошивний форзац.
- Рис. 66. Приклейний форзац.
- Рис. 67. Накидний форзац.
- Рис. 68. Виклейний форзац.
- Рис. 69. Візантійська застібка.
- Рис. 70. Шпенькова застібка з накладним шпеньком.
- Рис. 71. Накидна частина застібки: одночастинний ремінь з литим наконечником, що є гачком з отвором для ремня.
- Рис. 72. Варіант застібки на фігурну пластину.
- Рис. 73. Складений пробій.

- Рис. 74. Застібка на пробій.
- Рис. 75. Шпенькова застібка на вертлюзі.
- Рис. 76. Застібки на пробій.
- Рис. 77. Форма гнізд для закріплення плаского ремня застібки на нижній кришці оправи.
- Рис. 78. Способи кріплення накидної частини застібки (ремня з наконечником або вертлюгу).
- Рис. 79. Шкіряна оправа рукописної книги XVIII ст.
- Рис. 80. Конструкція пласких ремнів для застібок (схеми поперечного перетину).
- Рис. 81. Зразки потрійних ліній, що утворюються дорожниками різної товщини (протирки з відбитків).
- Рис. 82. Зовнішній вид книжного блока, у якому аркуші при повторному обрізуванні загиналися для збереження записів.
- Рис. 83. Інструменти для ручного тиснення.
- Рис. 84. Бордюрні басми (зразки протирок).
- Рис. 85. Кліше двобічного кибалкового сюжетного середника. Друкарня Києво-Печерської лаври. XVII ст.
- Рис. 86. Зразки басм наповнення.
- Рис. 87. Зразки орнаментальних смуг, утворених з ромбовидних (а) та квадратних (б, в) басм наповнення.
- Рис. 88. Різні варіанти розміщення стрільчастих басм при утворенні орнаментальних смуг.
- Рис. 89. Зразки спарених басм.
- Рис. 90. Зразки накаток. XVI–XVIII ст.
- Рис. 91. Зразки кибалкових середників. Україна. XVII–XVIII ст.
- Рис. 92. Зразки овальних середників. Україна. XVIII ст.
- Рис. 93. Зразки ромбовидних середників. Україна. XVII–XVIII ст.
- Рис. 94. Зразки прямокутних середників. Україна. Друкарня Києво-Печерської лаври.
- Рис. 95. Зразки сюжетних середників Московського Печатного двору.
- Рис. 96. Зразки контурних середників. Друкарня Києво-Печерської лаври. XVIII ст.
- Рис. 97. Зразки набірних середників. XVIII ст.
- Рис. 98. Кліше двобічного сюжетного косинця для оздоблення верхніх кутів орнаментальної рамки. Друкарня Києво-Печерської лаври. XVII ст.
- Рис. 99. Зразки косинців різної конфігурації. Кін. XVI–XIX ст.
- Рис. 100. Зразки набірних косинців (протирки).
- Рис. 101. Зразки підписних сюжетних середників. Україна. XVIII ст.
- Рис. 102. Зразки словесників.
- Рис. 103. Філетн.

ІЛЮСТРАЦІЇ

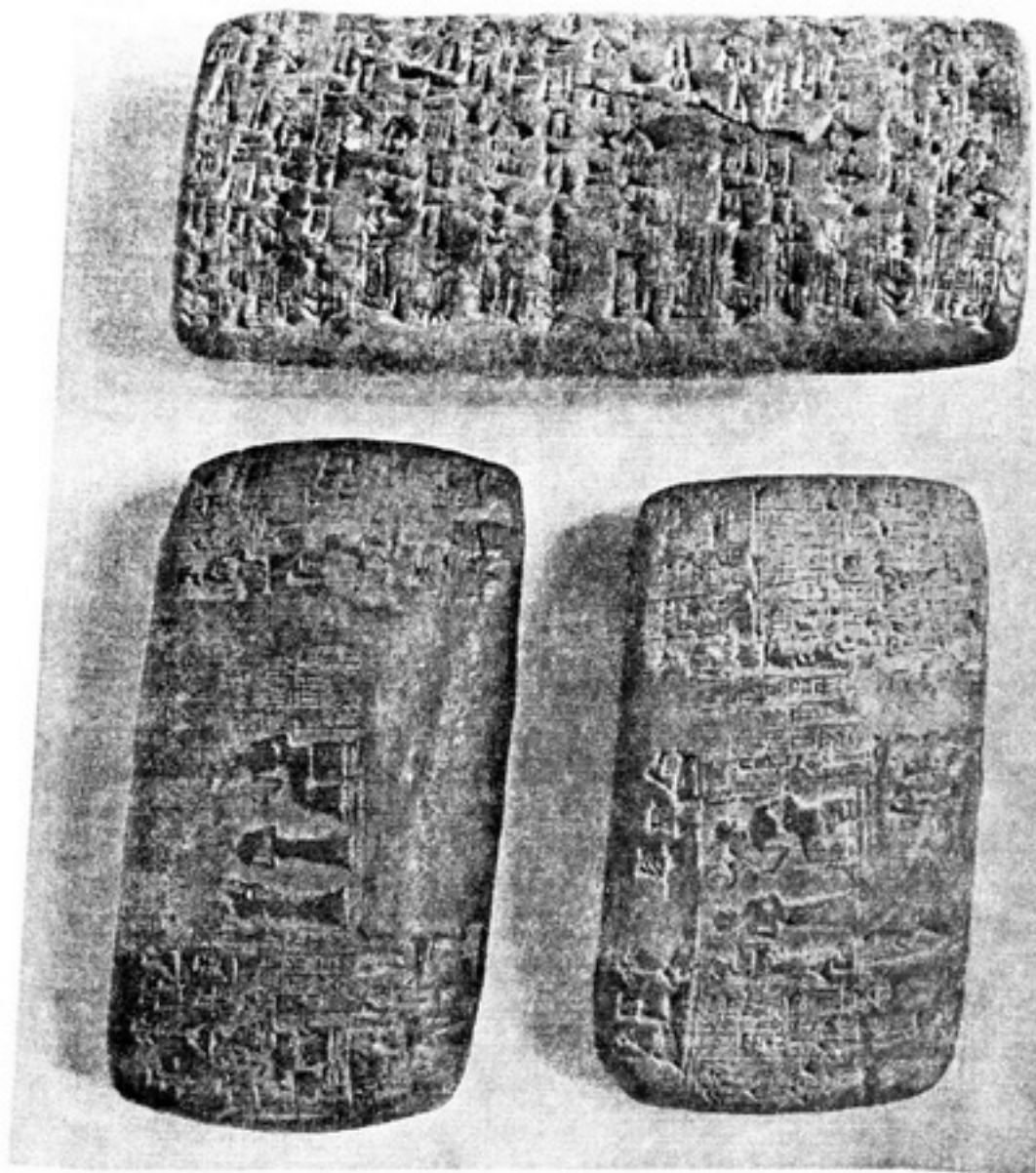

Рис. 1. Клинописні таблички. Месопотамія. 3 тис. до н.е.
ІР НБУВ, ф. 301 (КДА), № 431 л.

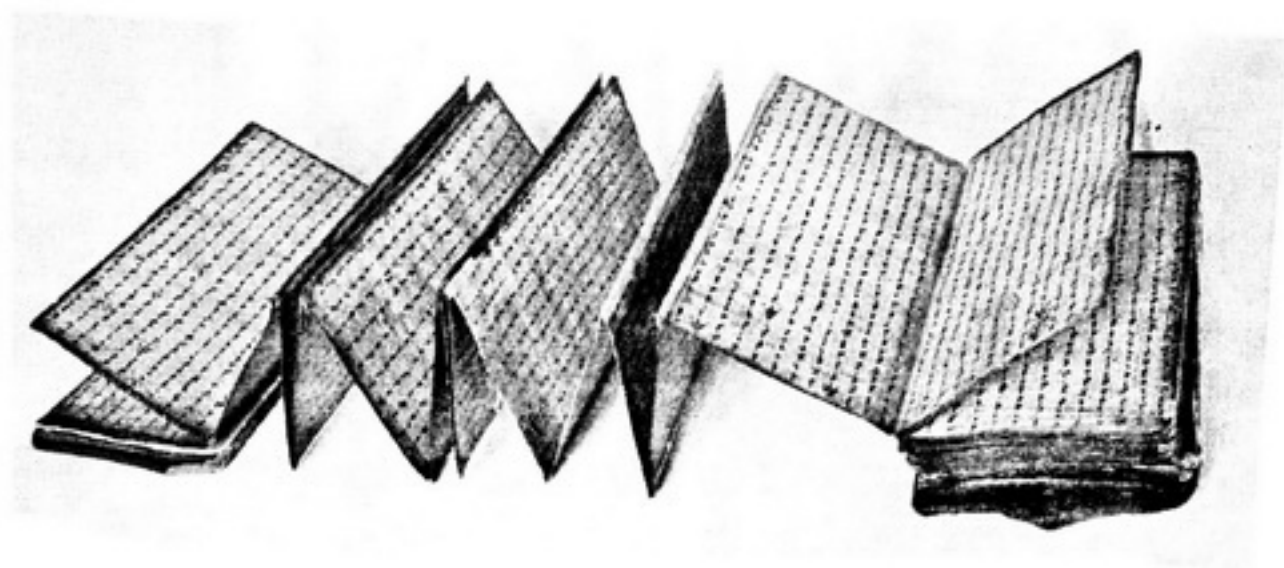

Рис. 2. Батьські рукопис у формі гармоніки. Перша пол. XVIII ст.
ІР НБУВ, ф. VIII, № 554.

a

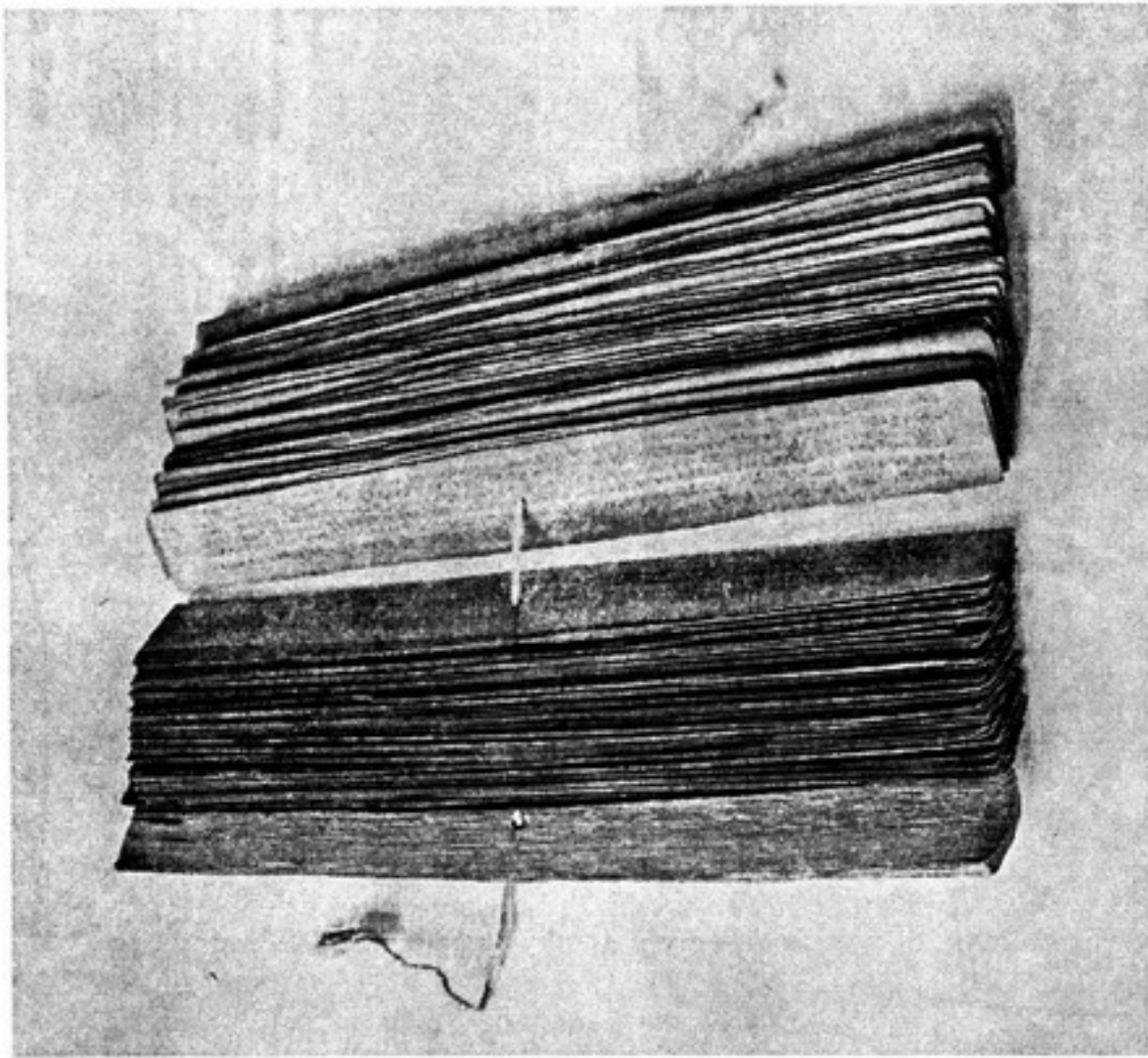

b

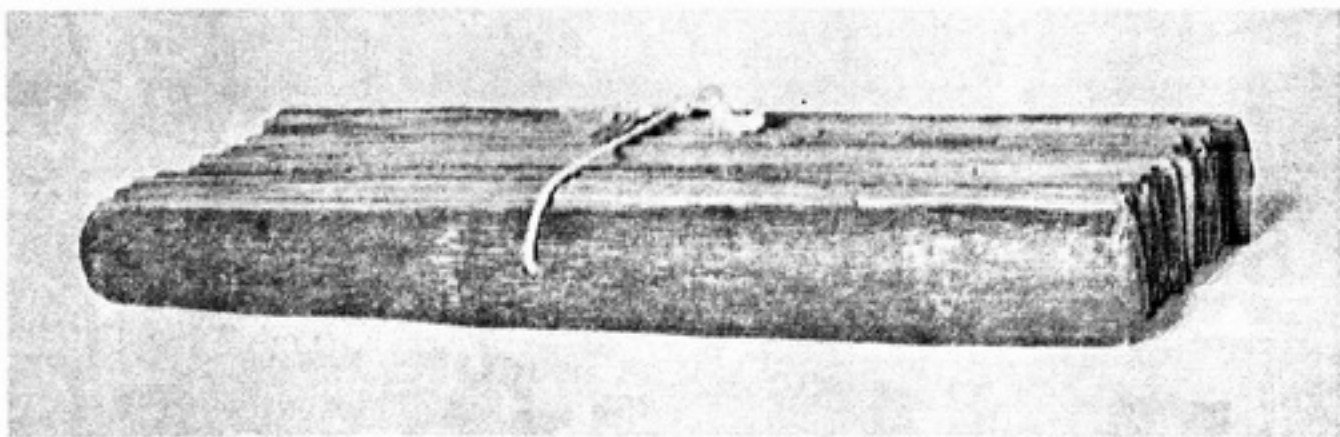
Рис. 3. Сувії:

a – учитель з сувоем (фрагмент прорисовки зображення на червонофігурній вазі роботи Дуріса, афінського художника-кераміста V ст. до н.е.); б – “Діамантова сутра” – найдавніша друкована книжка на папері у формі сувую. Китай. 868 р.

Опубл.: а – Виппер, 1972. – Ил. 142; б – Різник, 1978. – Мал. 10.

a

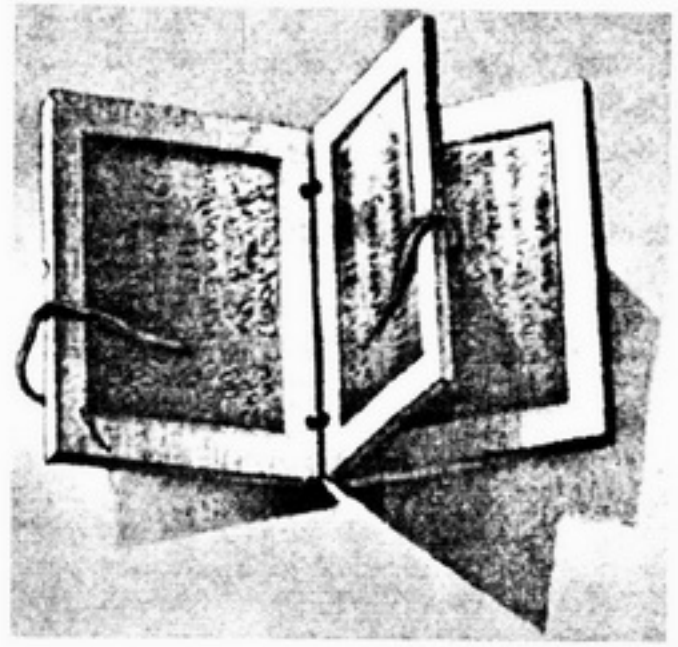

b

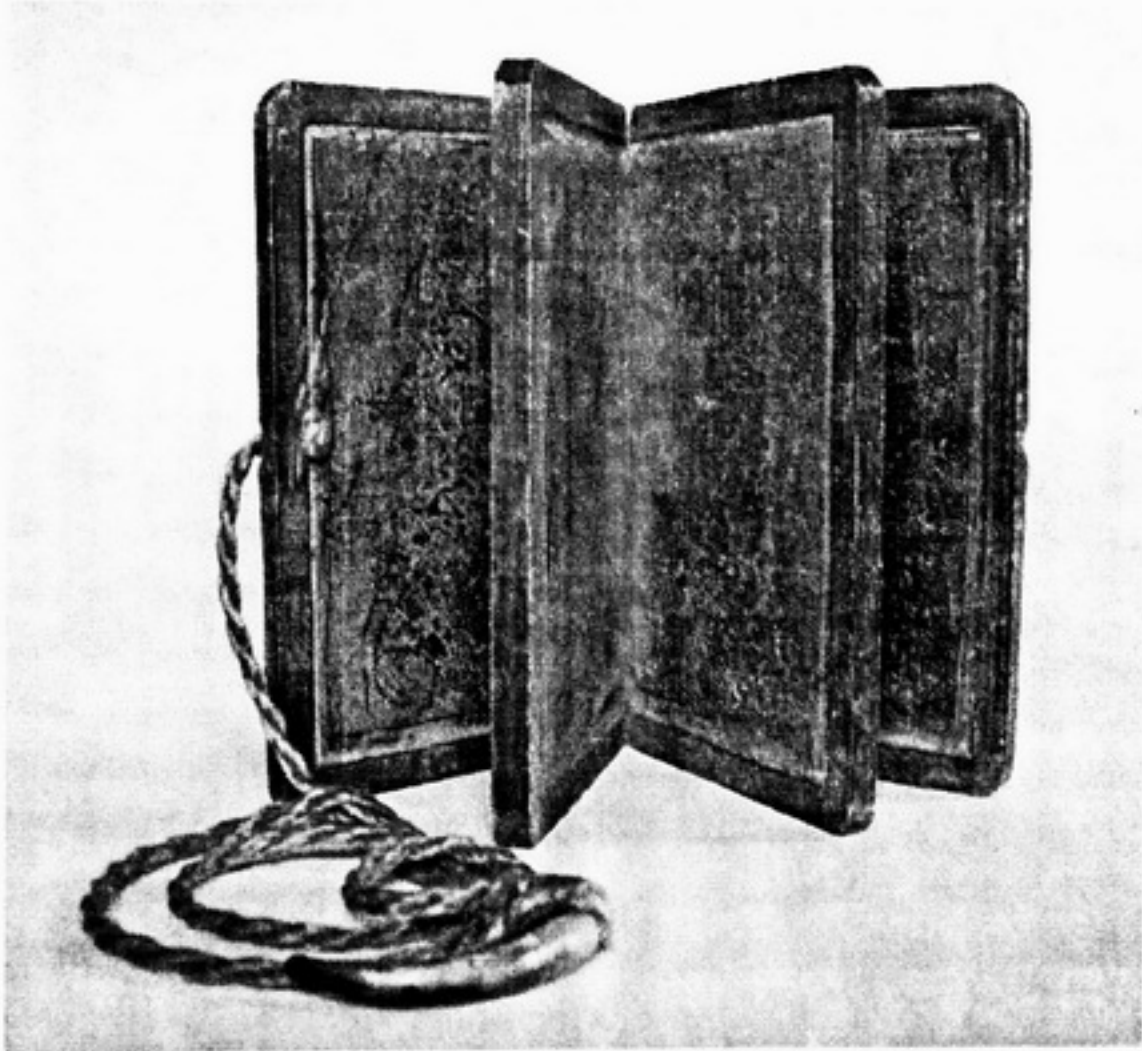
Рис. 4. Малабарський рукопис на лубі у формі потхі. XVII ст.:
a – зовнішній вигляд потхі у процесі читання; *b* – зовнішній вигляд потхі у закритому стані
(аркуші стягнуті до купи і зв'язані).
ІР НБУВ, ф. VIII, № 551.

a

б

в

Рис. 5. Воскові таблички:

a – учитель з диптихом (фрагмент прорисовки зображення на червонофігурній вазі роботи Дуріса, афінського художника-кераміста V ст. до н.е.); *б* – триптих; *в* – поліптих.

Опубл.: *a* – Виппер, 1972. – Ил. 142.

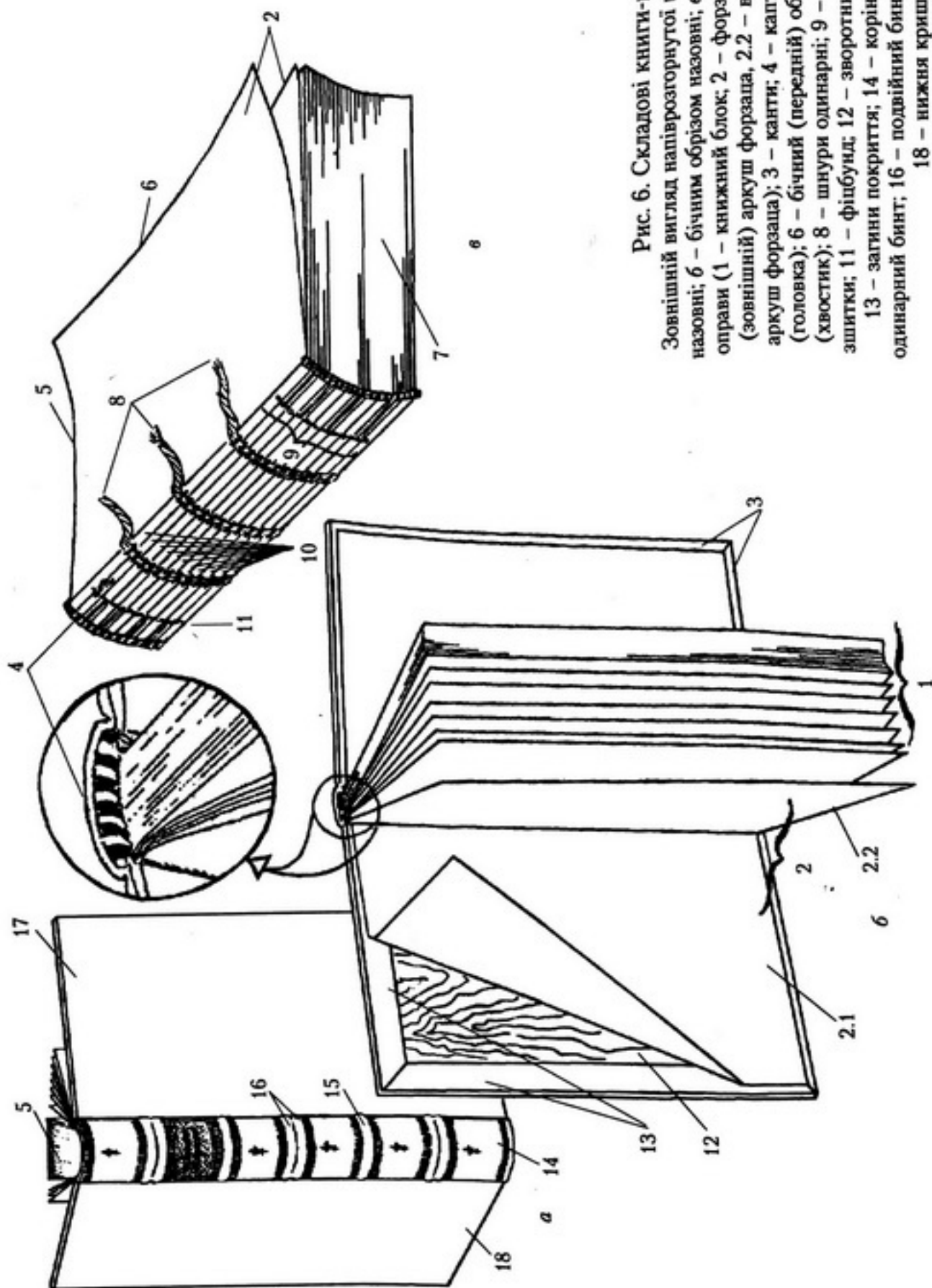

Рис. 6. Складові книги-кодексу.

Зовнішній вигляд напіврозгорнутої книги: а – корінцем назовні; б – бічним обрізом назовні; в – книжний блок без оправи (1 – книжний блок; 2 – форзац (2.1 – приклеєний (зовнішній) аркуш форзаца, 2.2 – вільний (внутрішній) аркуш форзаца); 3 – кант; 4 – каптал; 5 – верхній обріз (головка); 6 – бічний (передній) обріз; 7 – нижній обріз (хвостик); 8 – шнури одинарні; 9 – корінець блока; 10 – шнитки; 11 – фіцбунд; 12 – зворотний бік кришки оправи; 13 – загини покриття; 14 – корінець покриття; 15 – одинарний бинт; 16 – подвійний бинт; 17 – верхня кришка; 18 – нижня кришка).

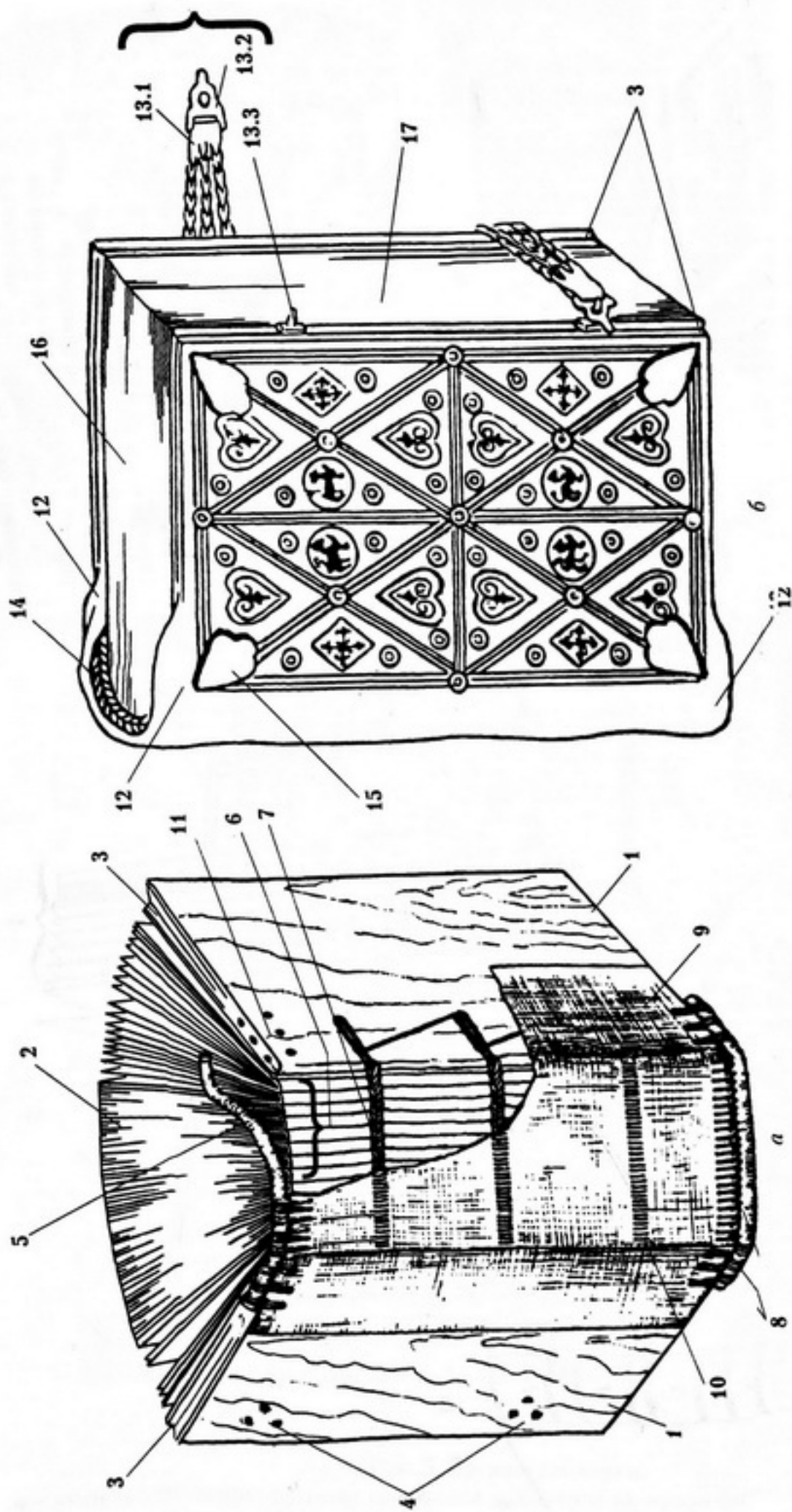

Рис. 7. Оправа рукописної книги, виконана за візантійською технікою оправлення:

а - книжний блок з прикріпленими кришками; б - зовнішній вигляд готової оправи (1 - дерев'яні кришки; 2 - книжний блок; 3 - жолобок; 4 - отвори-гнізда для закріплення тричастинного реміня-зв'язки на нижній кришці оправи; 5 - серцевина капталу; 6 - зшитки; 7 - "ламцюзжок", утворений на корінці блока при з'єднанні зшитків між собою; 8 - серцевина капталу, підшита до зшитків блока та кришок оправи; 9 - тканина, якою обклеєні корінець та краї кришок; 10 - шов для скріплення обклеювальної тканини з блоком; 11 - отвори для закріплення ниток капталу; 12 - губочка; 13 - візантійська застібка (13.1 - тричастинний ремінь, 13.2 - петля, 13.3 - шпеньок); 14 - каптал; 15 - шпеньок; 16 - верхній обріз; 17 - нижній обріз).

Рис. 8. Пульг для читання та зберігання прикутих книг (Флоренція. Б-ка Медичі).
Опубл.: Clark, 1909. – Fig. 229.

Рис. 9. Один із способів кріплення прикутих книг до пульгів для читання.
Опубл.: Clark, 1909. – Fig. 196.

Рис. 10. Оправа-кошель.
Опубл.: Малкин, 1940. – С.15.

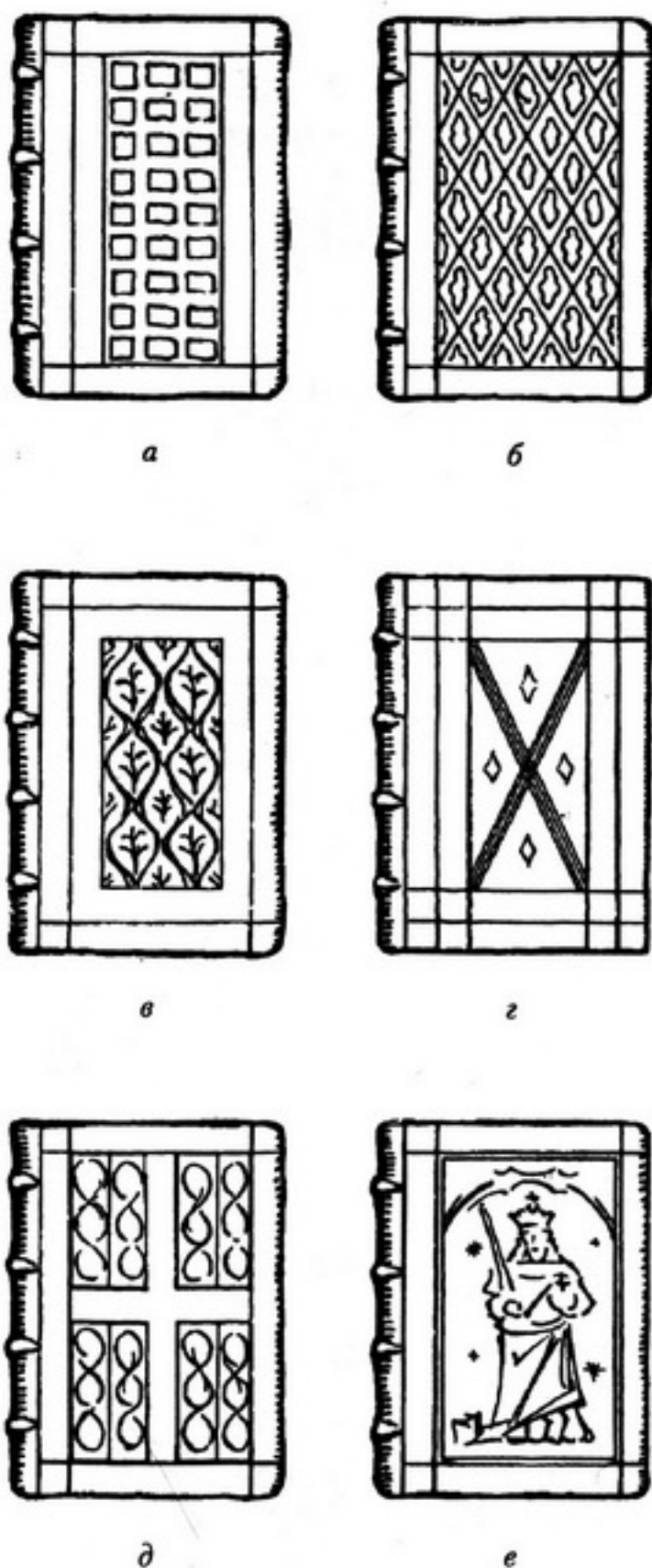
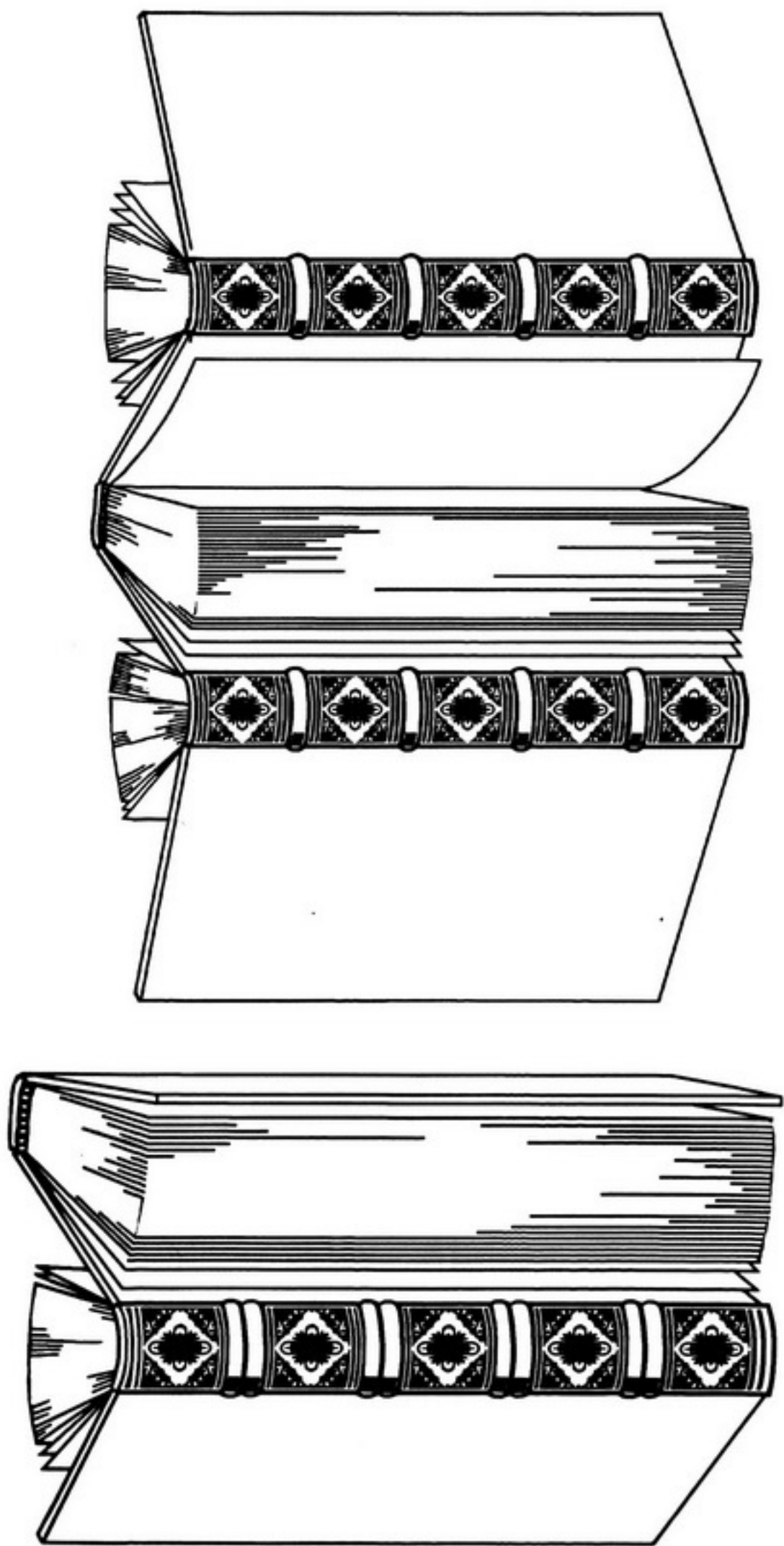

Рис. 11. Основні схеми декорування
внутрішнього поля орнаментальних рамок на
готичних оправах XIV–XVI ст. (за Луб'єром):

- a* – вертикальні ряди з дрібних штемпелів;
- б* – ромби з окремими штемпелями в середині;
- в* – ромбовидне переплетення гілок граната;
- г* – діагональний візерунок; *д* – розміщення чотирьох крупних кліше;
- е* – сюжетне кліше займає весь простір кришки.

Опубл.: Loubier, 1926. – Add. 90.

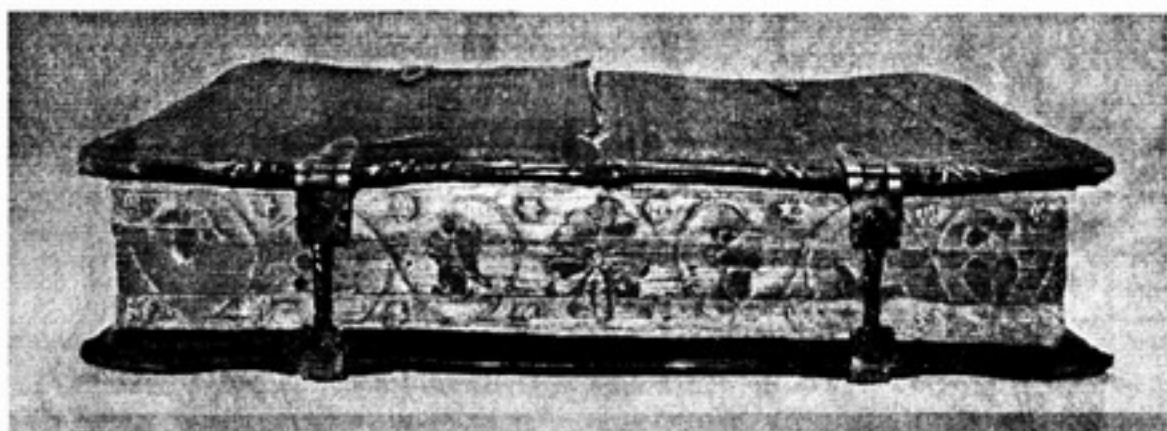
a

b

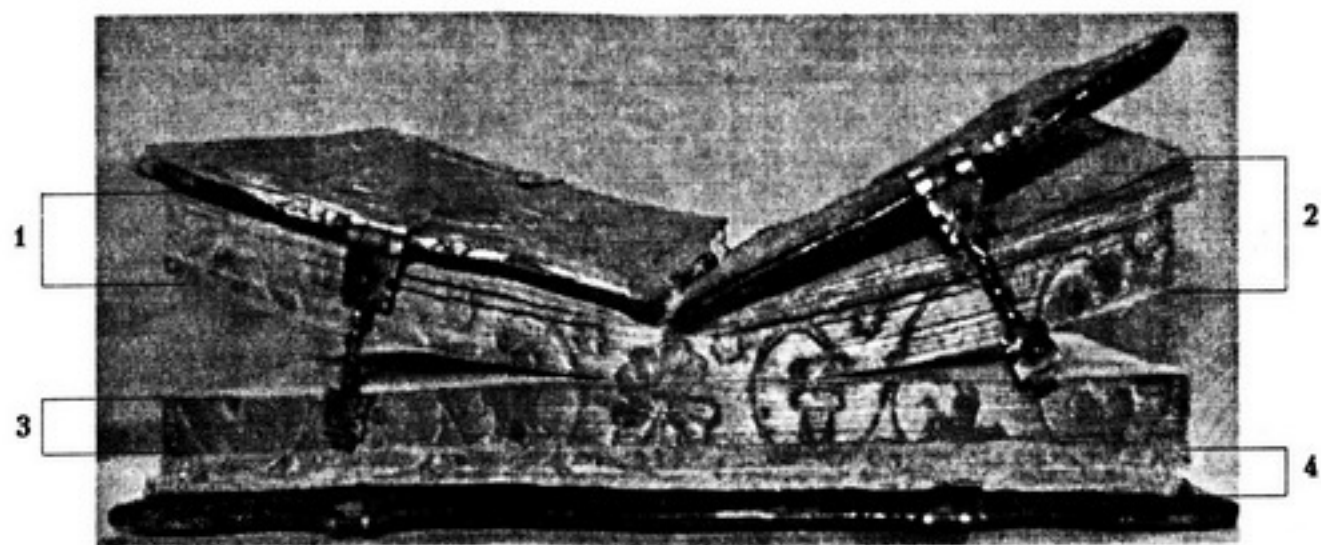
Рис. 12. Оправи незвичної конструкції:
а - подвійна, або двобічна оправа; б - в одну оправу об'єднано три самостійні блоки.

a

b

c

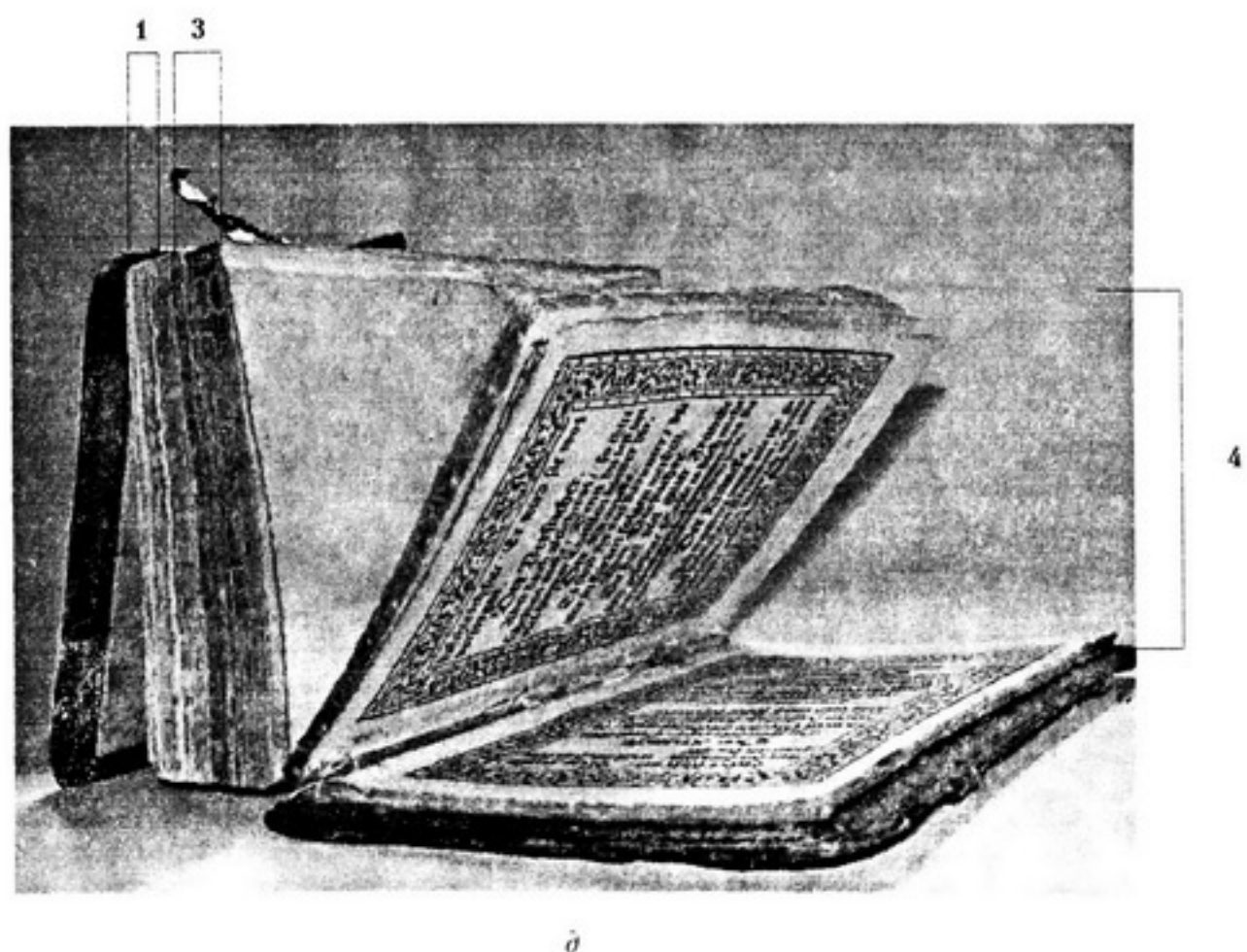
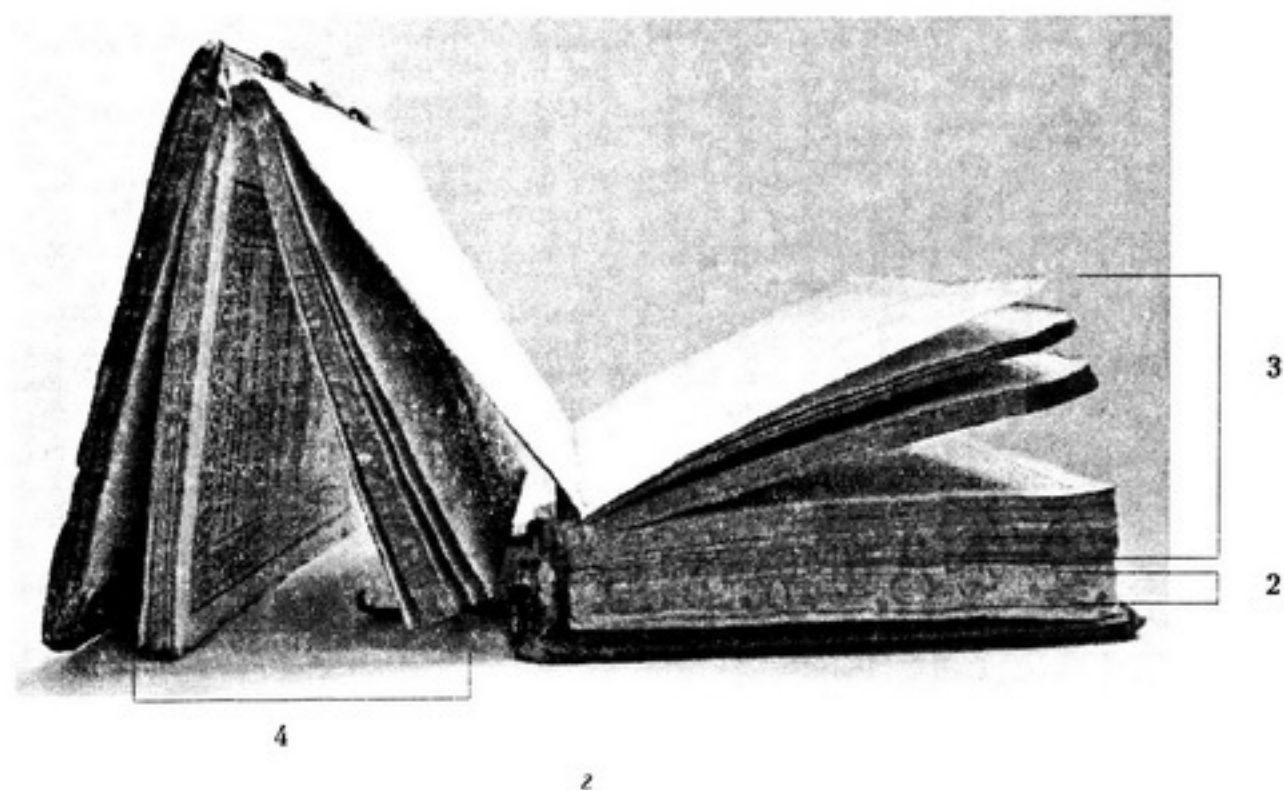

Рис. 13. Оправа незвичної конструкції,
 що об'єднує чотири самостійні блоки різних форматів:
а, б – загальний вигляд оправи із закритими застібками (знято у двох різних ракурсах); *а, в, д* – книга з напіввідкритими блоками (1, 2 – блоки форматом 32";
 3, 4 – блоки форматом 16").
 ВСРВ ПБУ'В. Р. 1603

a

Рис. 14. Оправа "путної" книги:
a – верхня кришка оправи; *б* – нижня кришка оправи.
Службник. Перша пол. XIV ст. Рязань. ГПБ. Ф.п.І.73.
Опубл.: Вздорнов, 1980. – № 14.

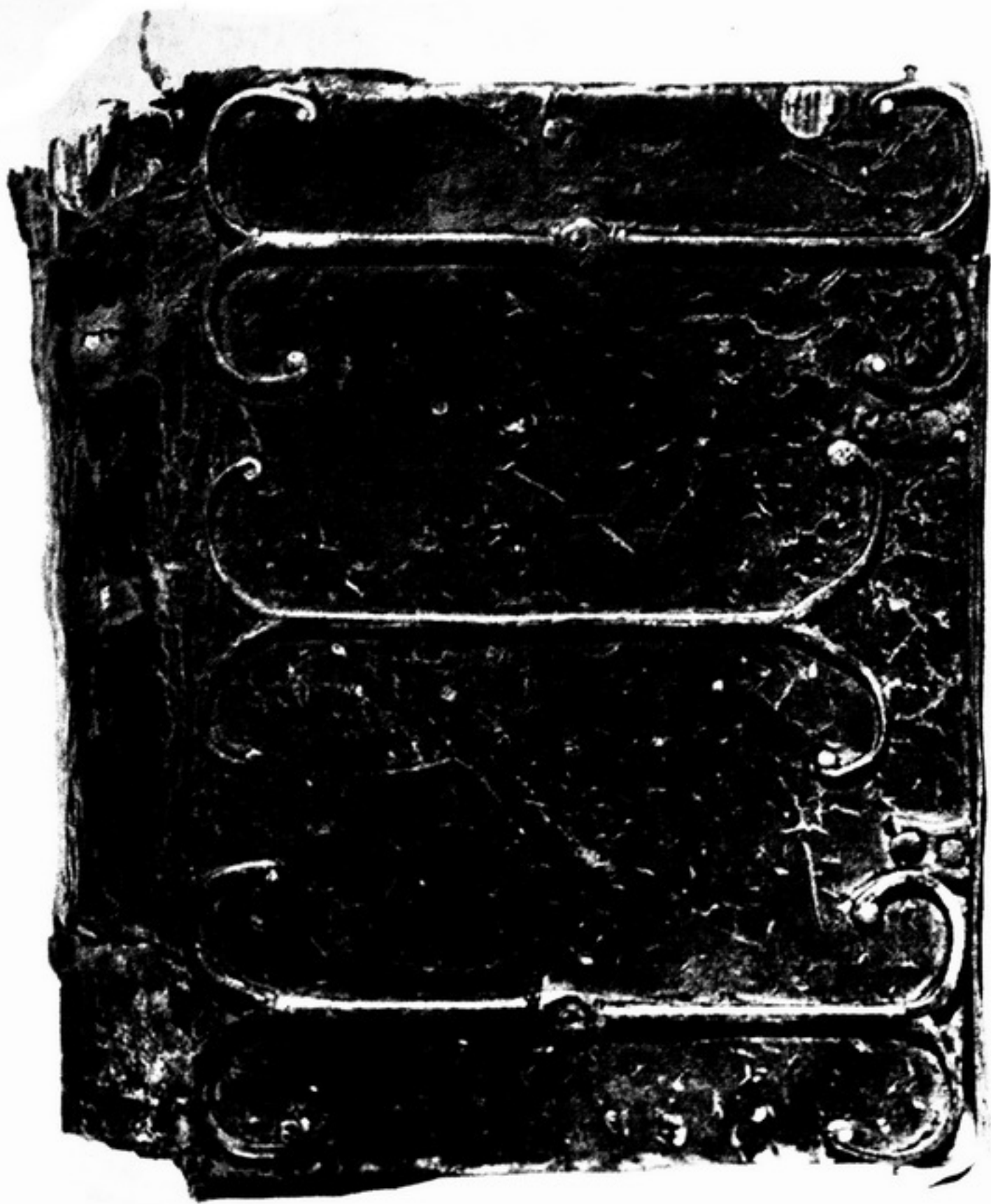

Рис. 15. Верхня кришка суцільношкіряної давньоруської оправи. XIV ст.
Оздоблена залізними наріжниками та середником з прорізаним орнаментом, простір між ними заповнений двадцятьма двома круглими жуками (два не збереглися), що симетрично розташовані на поверхні кришки. Кути по ребрам кришок окуті. Оправа має чотири шпалькові застібки (по одній – на коротких ребрах і по дві – на бічному ребрі).
Службова мінея на жовтень 1370 р. РНБ, ф. 278 (Соф.), № 189.
Опубл.: Симоні, 1903. – Табл. X, № 15.

Рис. 16. Верхня кришка шкіряної оправи Тлумачного євангелія. 1570-х років.

По кутах та в центрі кришки прикріплені литі фігурні наріжники та середник. Застібки мають досить незвичний вигляд – наконечники ременів закінчуються пластиною з двома гачками, а не одним, що характерно для класичної застібки на пробії. В прюбоях також зроблено по два отвори для кожного гачка наконечника. Шкіра покриття оздоблена сліпим тисненням, виконаним за допомогою дорожника (зовнішня та внутрішня рамки обабіч бордюру та ромбовидна решітка посередині нього), бордюрних басм (внутрішня рамка бордюру) та басм наповнення (розміщені посередині та на перетині решітки).

ДІМ. Чуд. № 186.

Опубл.: Симони, 1903. – Табл. XXIV, № 34.

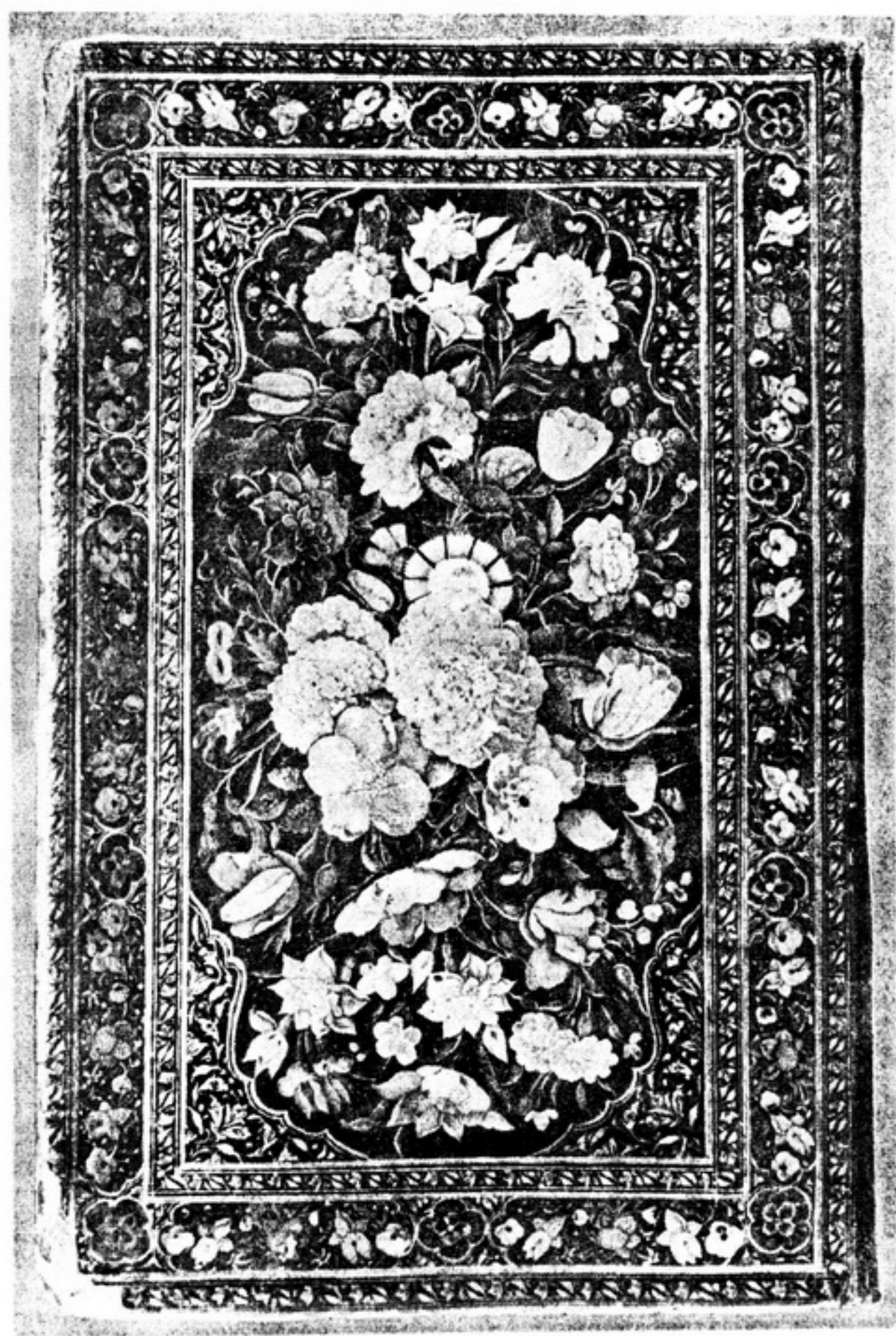

Рис. 17. Персидська лакова оправа. XVII–XIX ст.
Опубл.: Наманова, 1959. – II. 46.

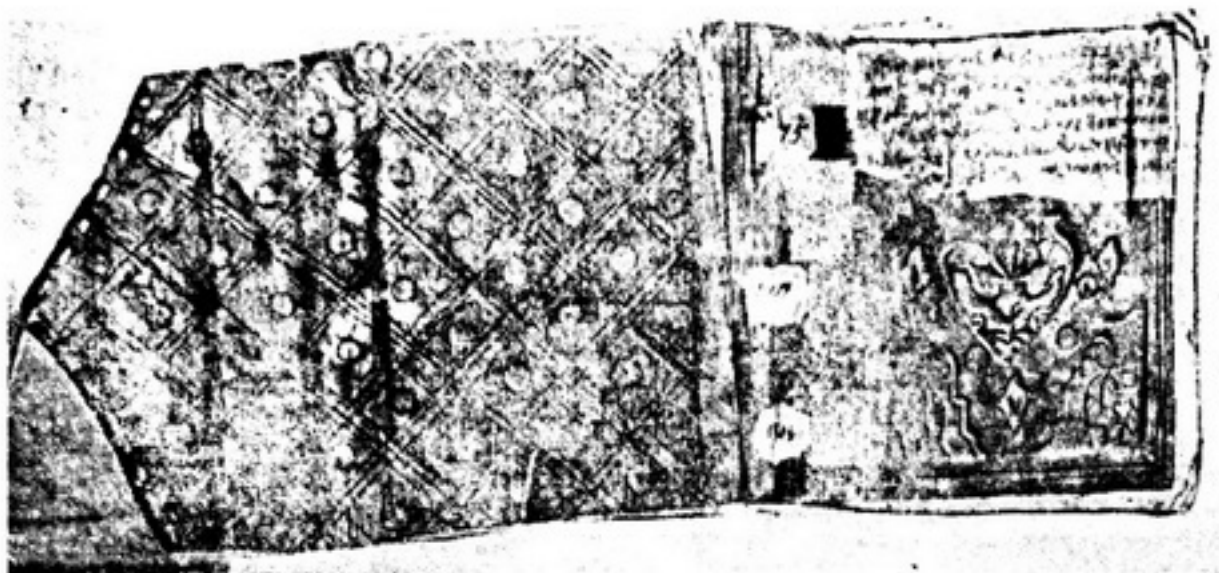

Рис. 18. Зовнішній вигляд оправи в "сумку"
 (кришки та клапан розміщені в одній площині). Перша пол. XVIII ст.
 Трикутний клапан закінчується зав'язкою. Шкіряне покриття оправи оздоблене сліпим тисненням.
 Опубл.: Сімони, 1903. – Табл. XXXII, № 45.

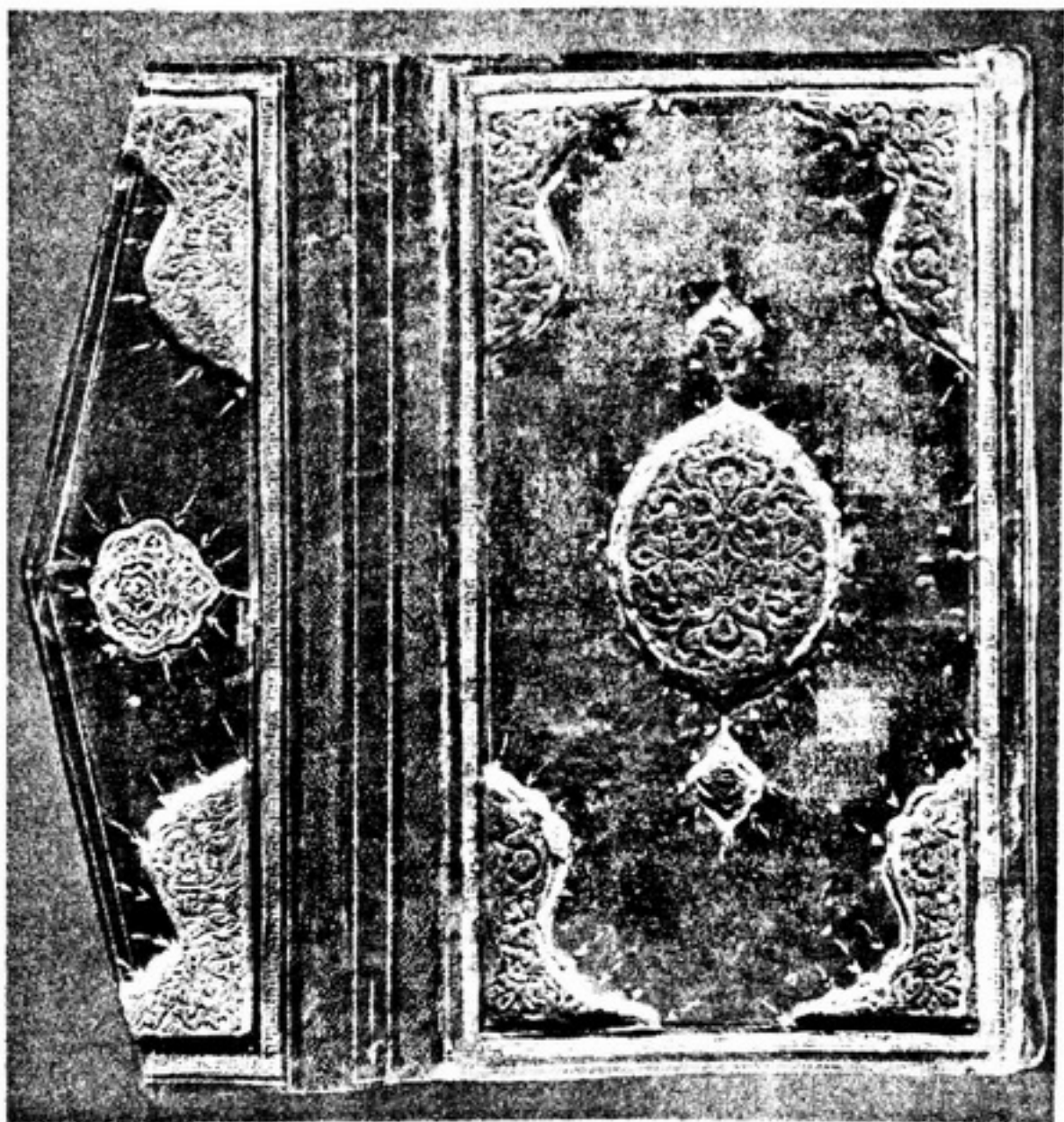

Рис. 19. Східна оправа. Туреччина. Рубіж XVI–XVII ст.
 Опубл.: Натанова, 1959. – II. 45.

Рис. 20. Верхня кришка
 малярської оправи. XVII ст.
 Техніка оздоблення: левкас,
 темпера, визолочення. Судово-
 Вишенська школа іконопису.
 Галичина.
 Рукописне Євангеліє. XVII ст.
 НМЛ, Ркк. 205.
 З фототеки С.В. Зінченко.

Рис. 21. Оправа, поволочена червоним оксамитом.
 Верхня кришка оздоблена окладом. Перша пол. XVII ст.
 Оклад виконано між 1636 та 1641 рр. Матеріал: 12-ти лотне срібло,
 суцільна пластина.
 Техніка: au geroussé та гравіровка. Гравер: Георгій Е.З. Львів.
 Євангеліє. Львів: друкарня Ставропігійського братства,
 друкар М. Сльозка, 1636 р. НМЛ, Сдр.1495.
 З фототеки С.В. Зінченко.

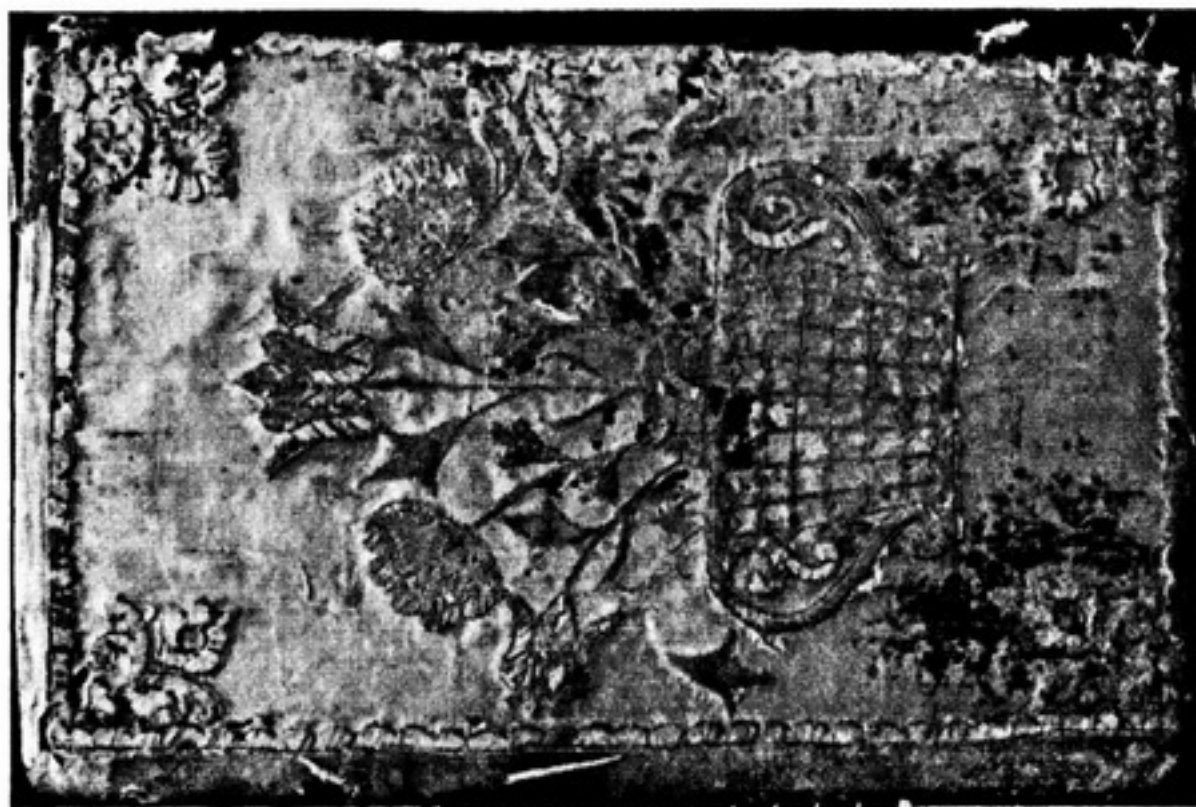

Рис. 22. Суцільношкіряна оправа від Євангелія (власне книга відсутня). Верхня кришка оздоблена набірним окладом. 1664 р. Івано-Франківська обл. Матеріал: дошки, шкіра, латунь. Техніка окладу: литво, гравірування. НМЛ, ДМ – 2150. З фототеки С.В. Зінченко.

Рис. 23. Верхня кришка оксамитової оправи, оздобленої набірним срібним окладом. Львів. ХVІІІ ст. Техніка окладу: гравірування, карбування. НМЛ, Сдк. – 2200. З фототеки С.В. Зінченко.

a

б

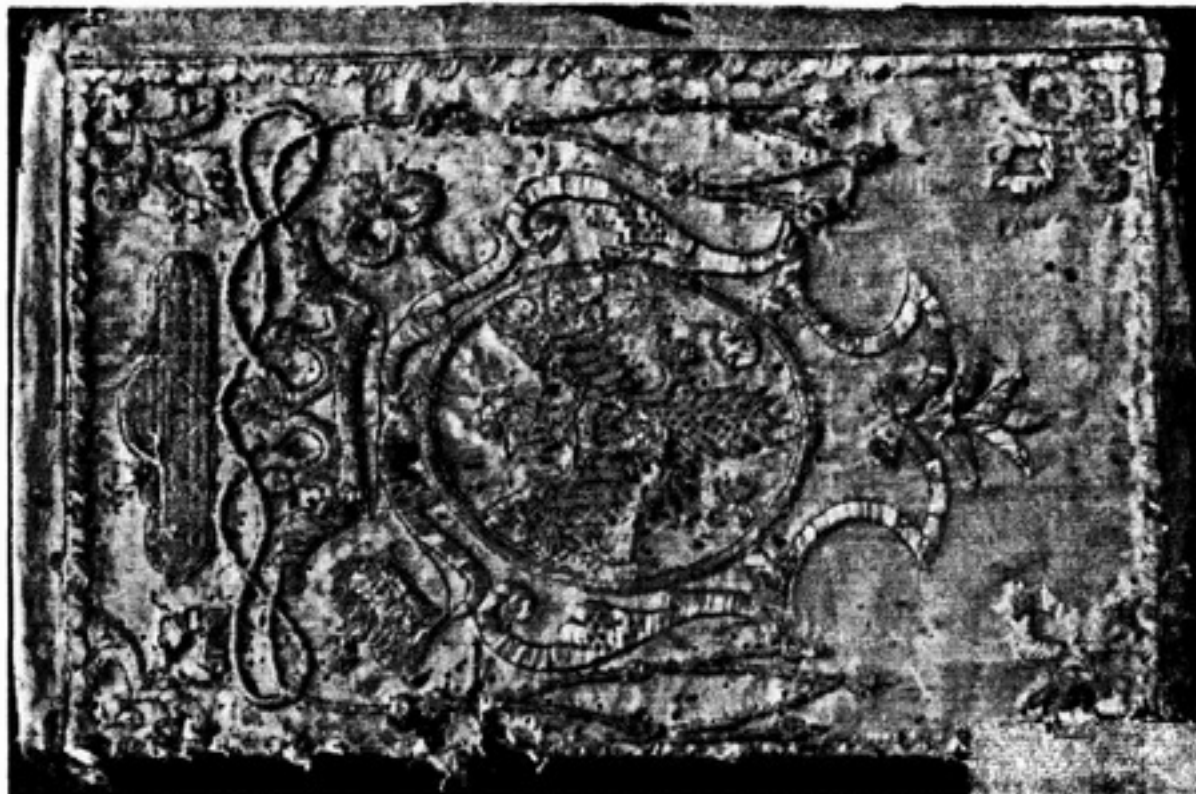
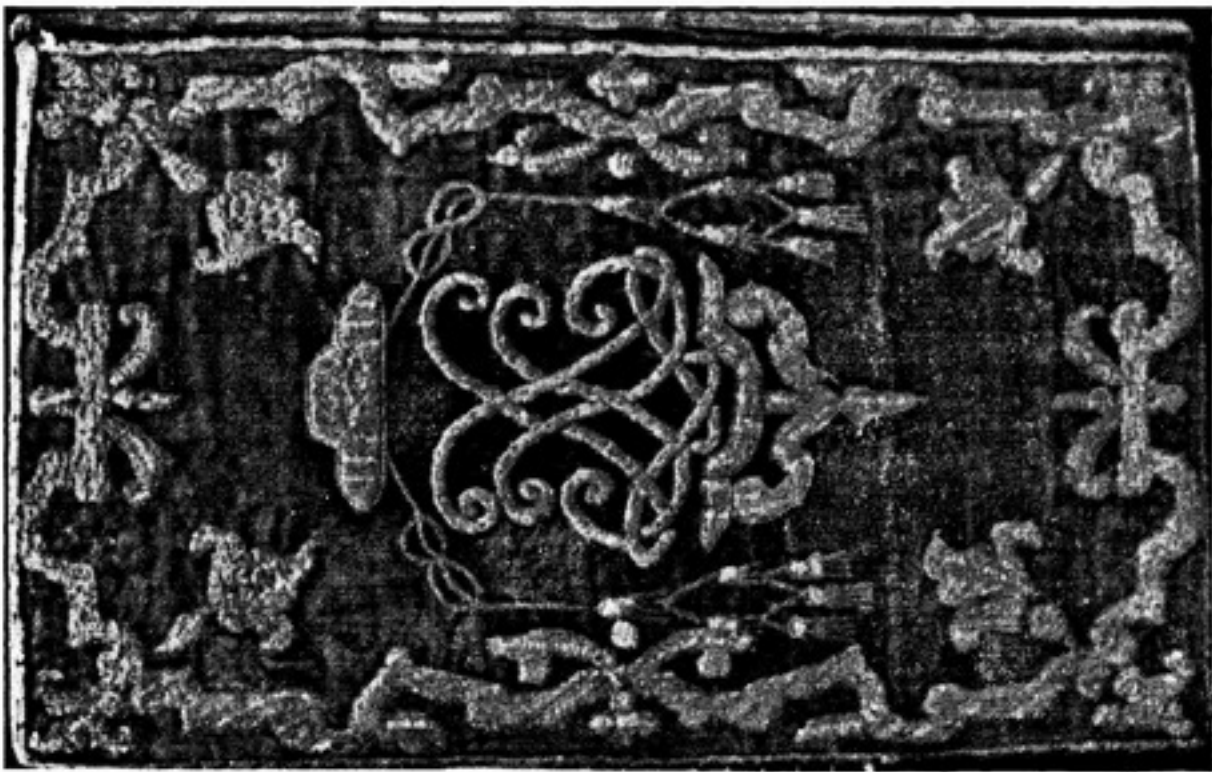

Рис. 24. Галтована оправа. Волинь. Поч. XVIII ст.:
a – нижня кришка; *б* – верхня кришка, в центрі герб Діонісія Жебокрийського, єпископа Луцького та Острозького.
НМЛ, Ркк.119.
З фотоґеки С.В. Зінченко.

a

б

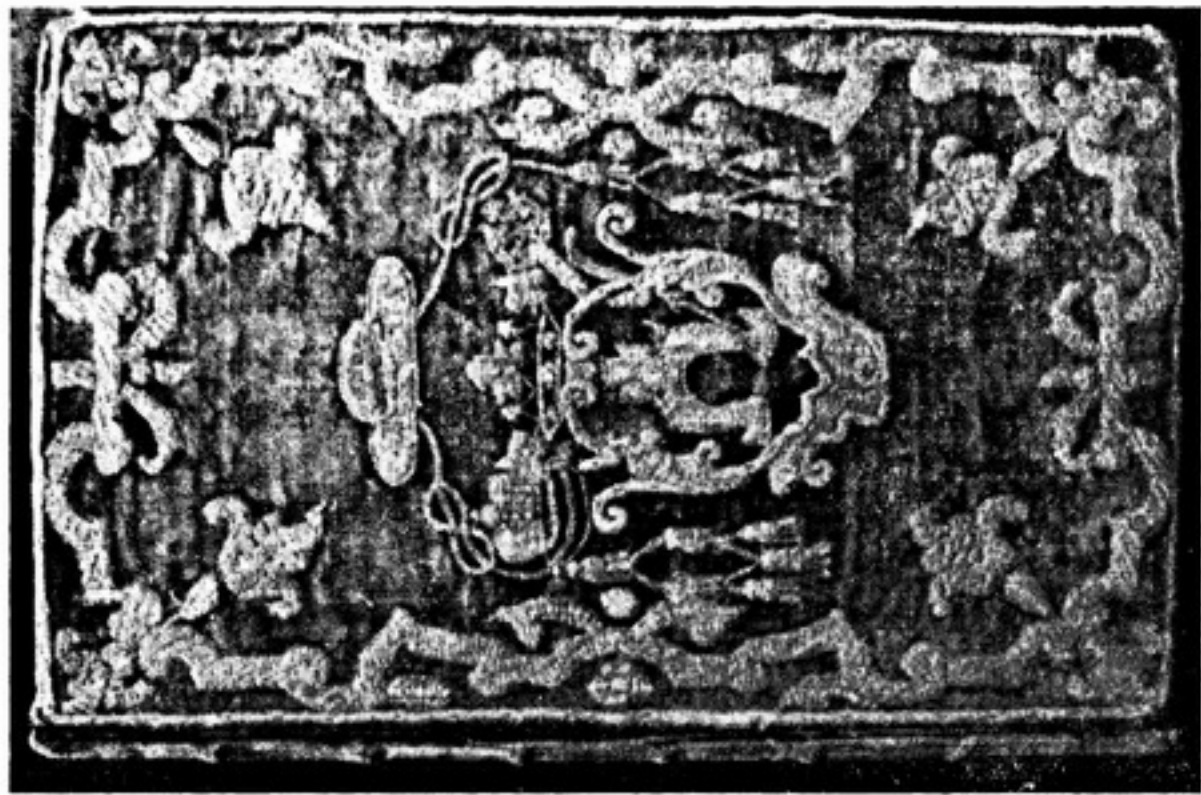
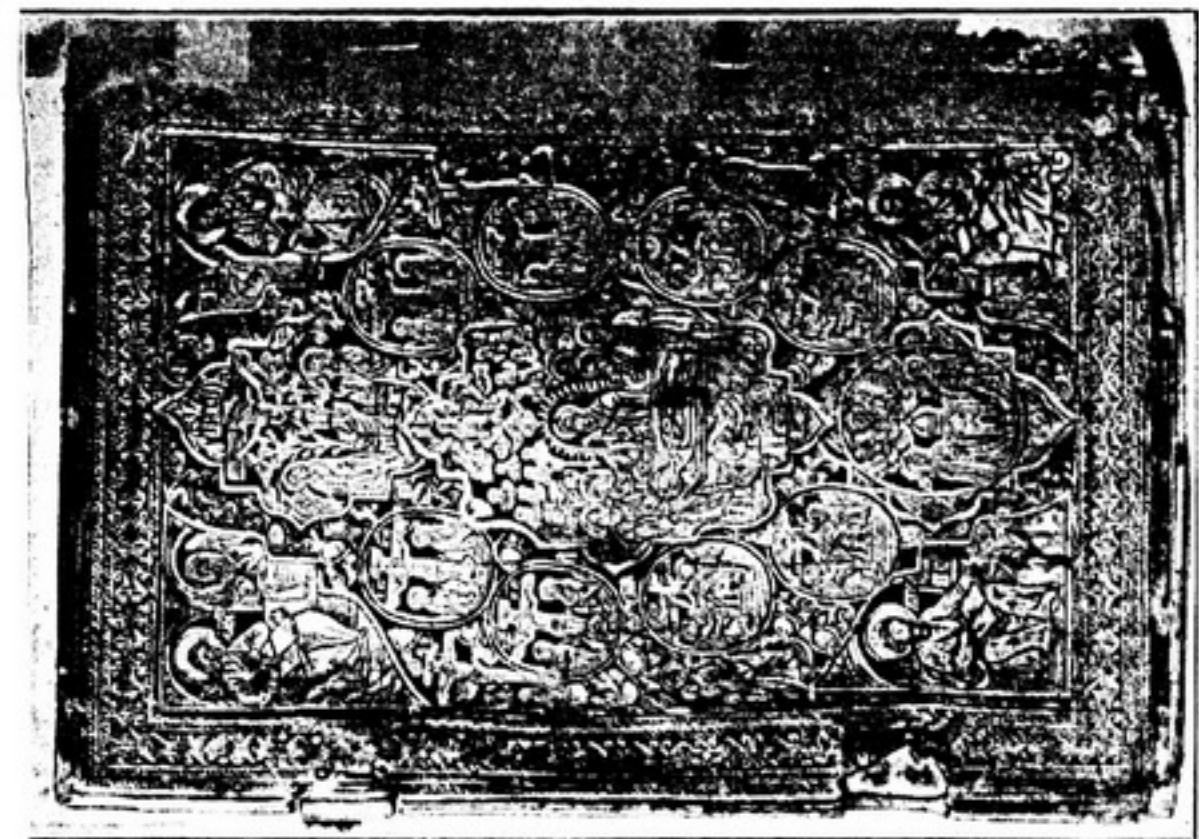

Рис. 25. Гаптована оправа. Гаптування виконано при соборі Св. Юра. Львів. XVIII ст.:
a – нижня кришка; *б* – верхня кришка, в центрі герб родини Шептицьких.

НМЛ, Слж. 40.

З фототеки С.В. Зінченко.

а б

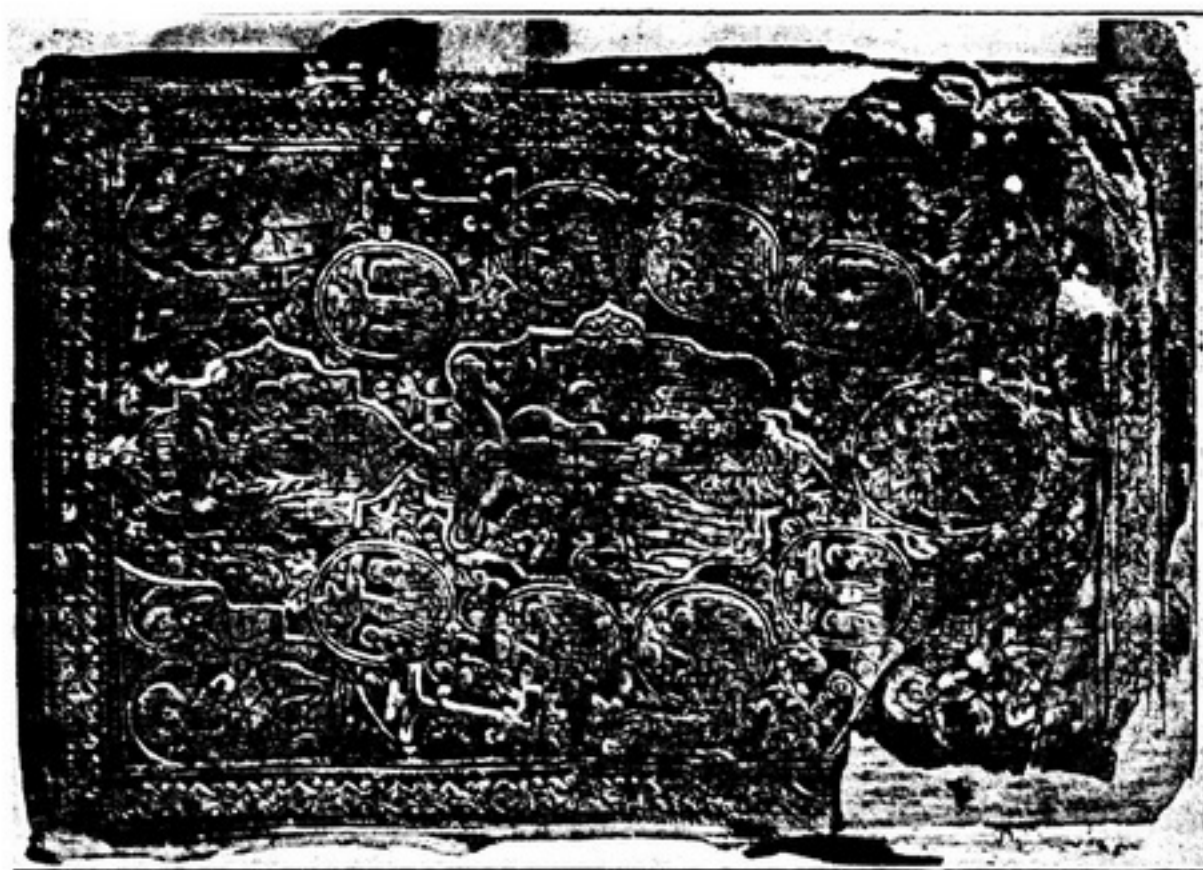

Рис. 26. Суцільношкіряна оправа. Кін. XVII–XVIII ст.

Дубові дошки поволочені коричневою шкірою, оздобленю золотим тисненням. Подібне тиснення характерне для оправ XVII–XVIII ст. українського походження. За визначенням С.В. Зінченко, місцем її виготовлення є Львів, Успенська церква; а – нижня кришка, б – верхня кришка.
Опубл.: Симони, 1903. – Табл. XXVII, № 37, 38.

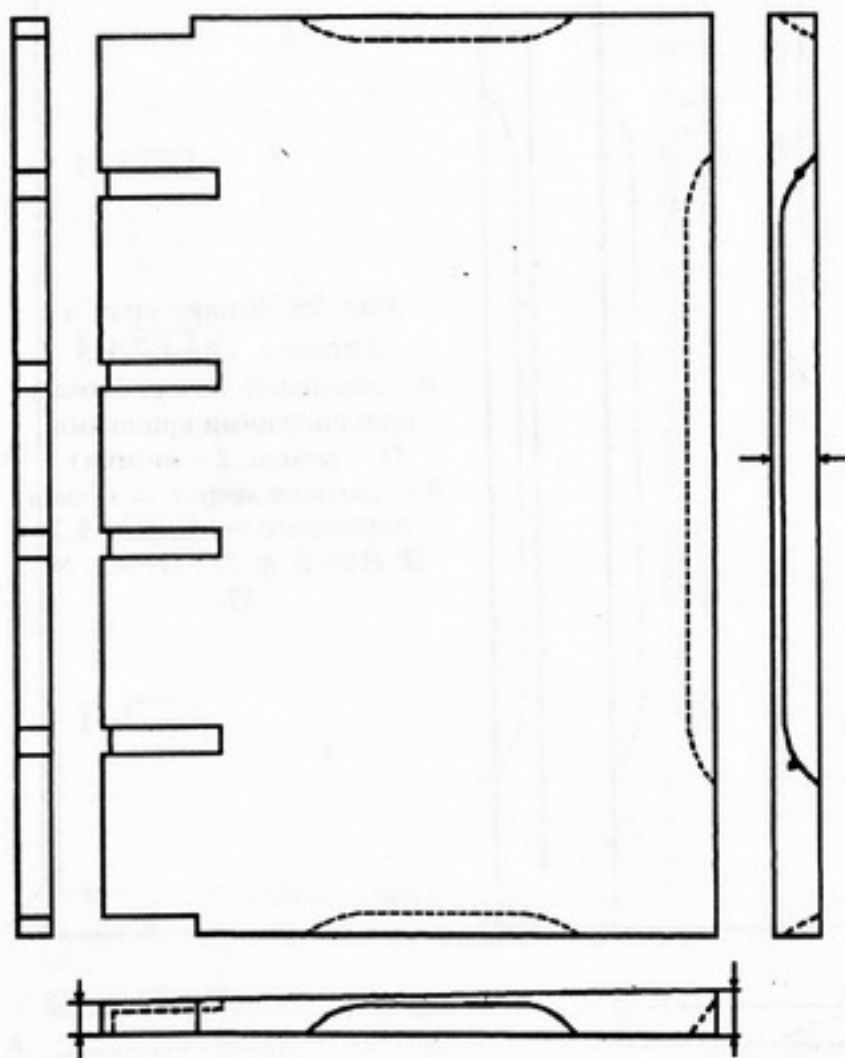
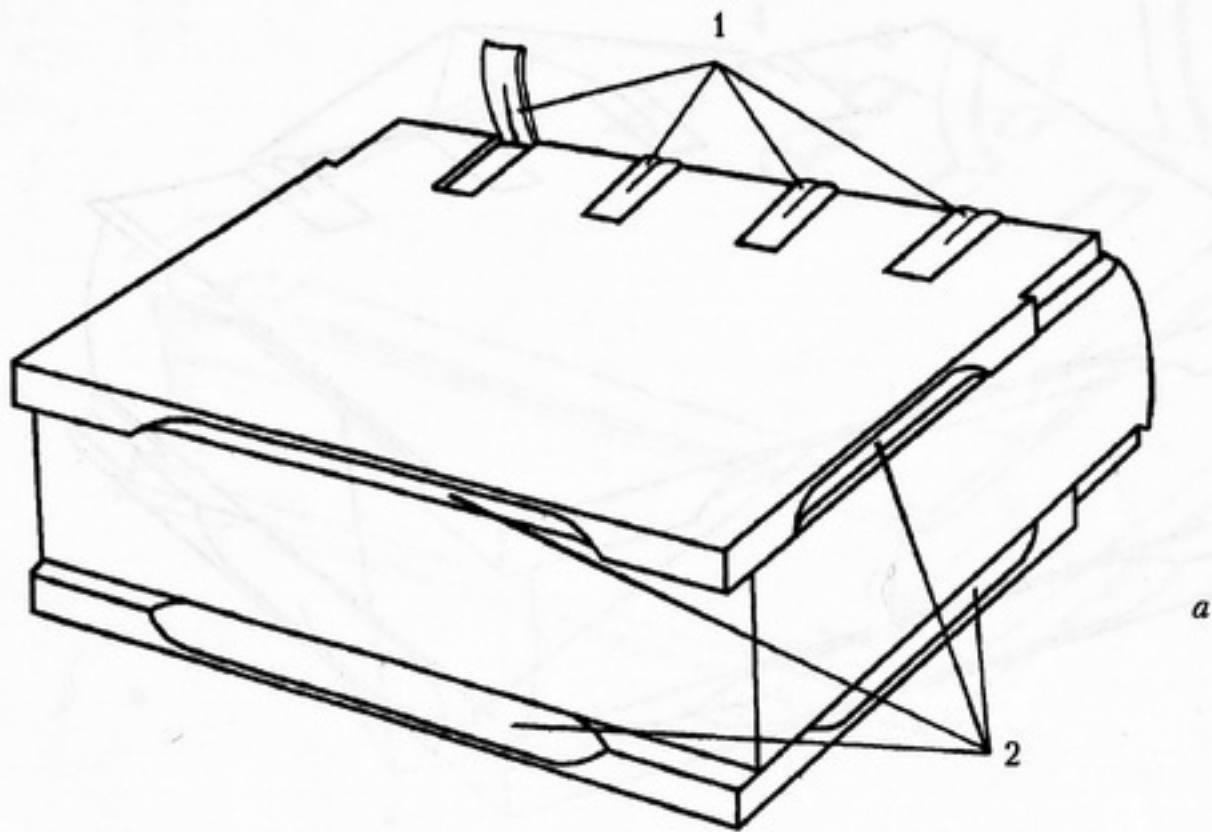

Рис. 27. Конфігурація кришок.
 Тип D0.4r.9/13:
 а – зовнішній вигляд блока з
 прикріпленими кришками
 (1 – ремені, 2 – виїмки);
 б – проекція зверху та з боків
 наведеного типу кришок.
 ІР НБУВ, ф. 307 (КМЗМ),
 № 433/1642 п.

б

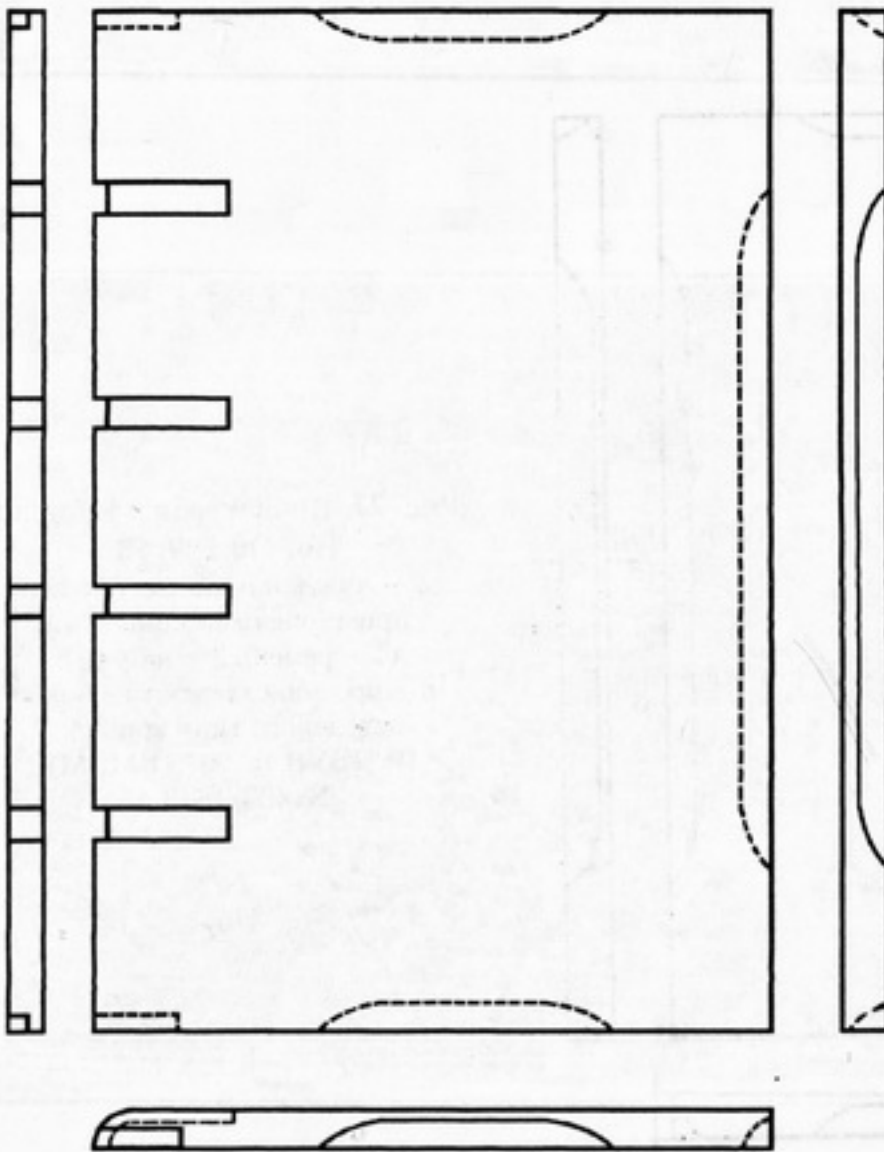
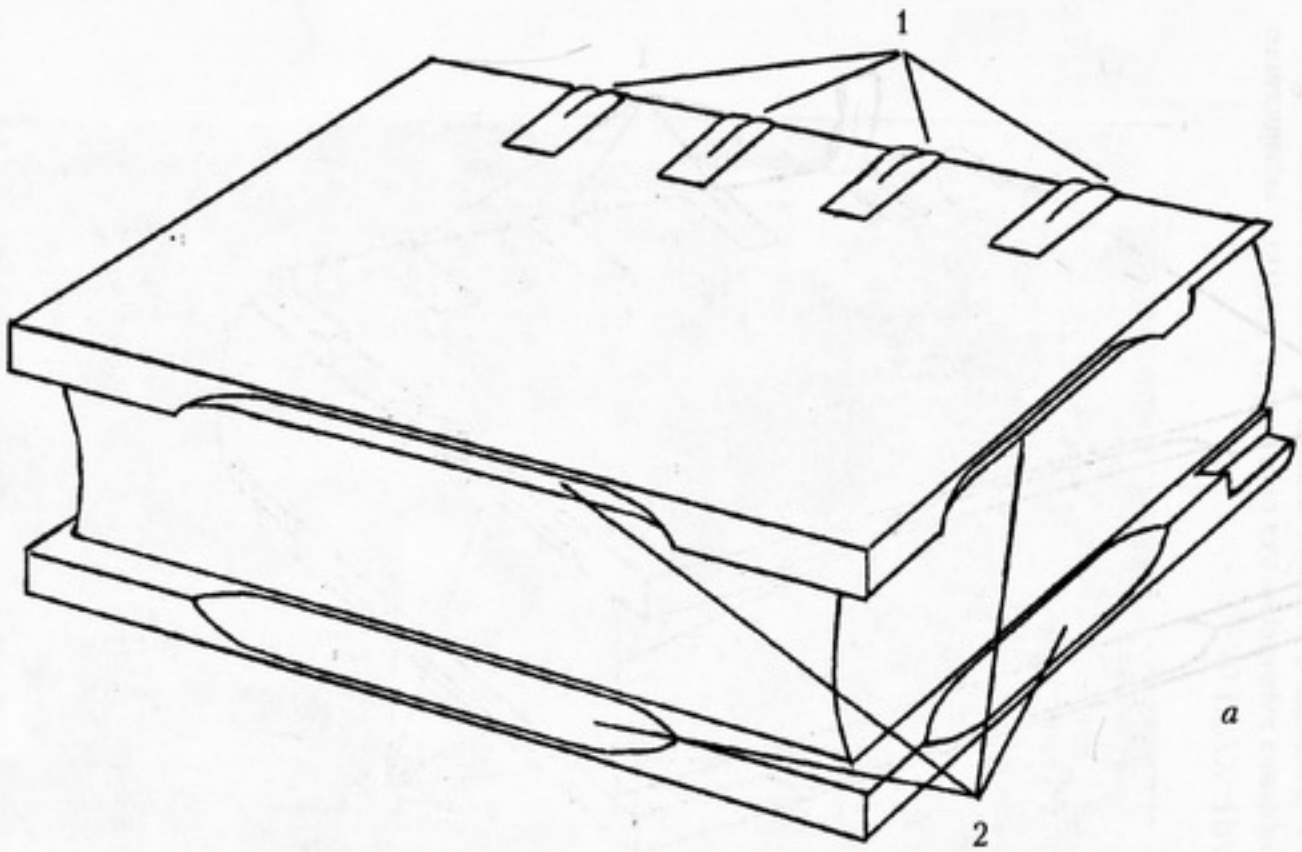
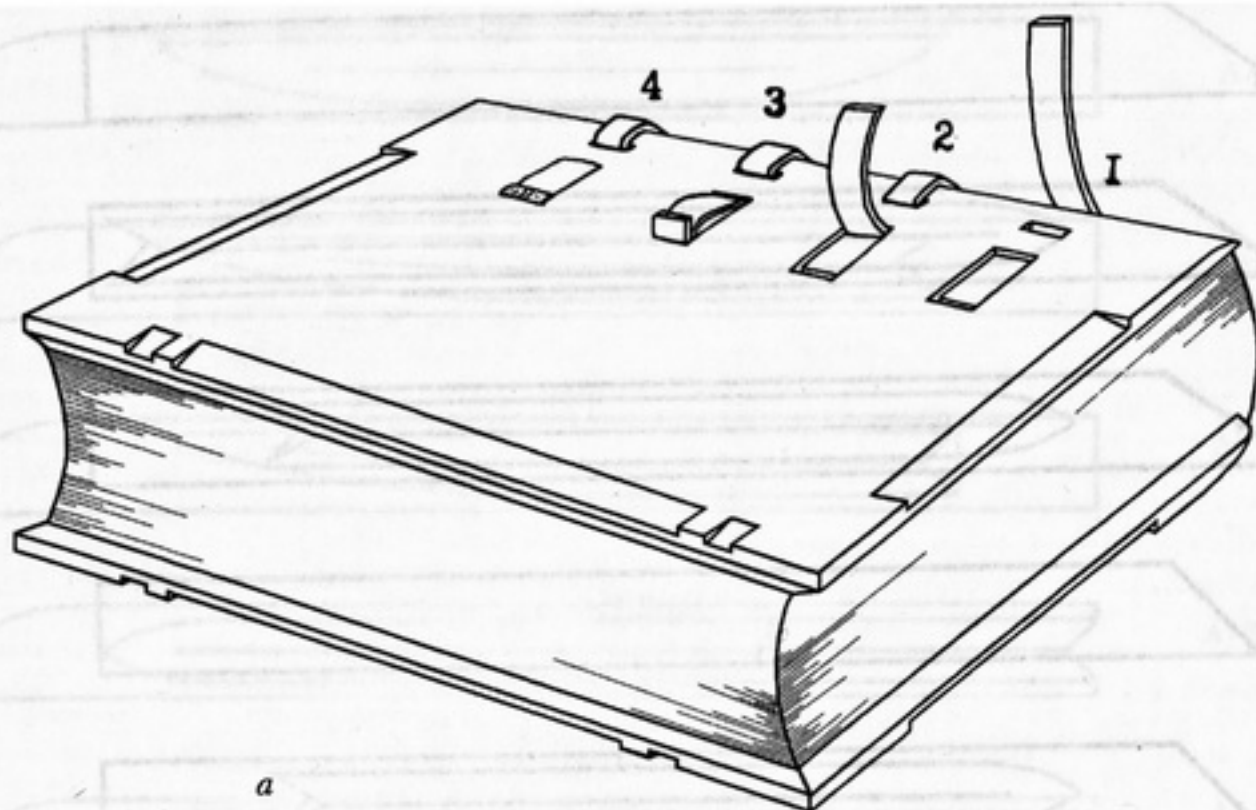
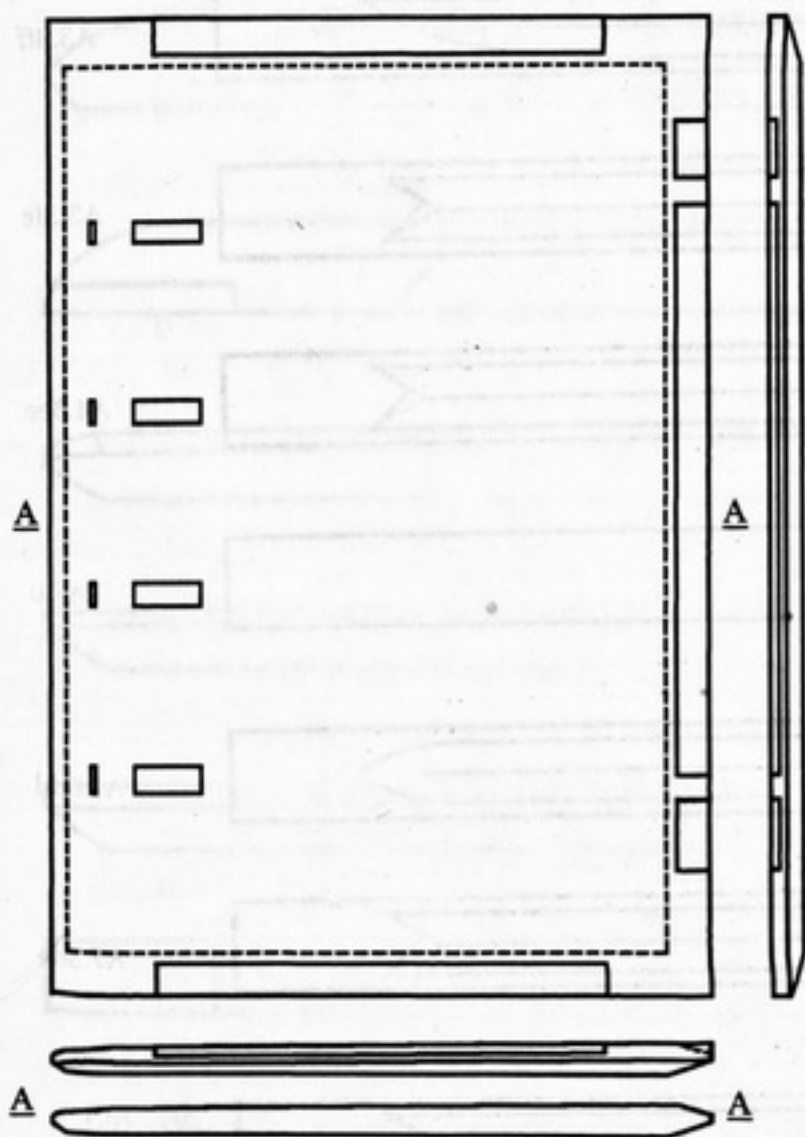

Рис. 28. Конфігурація кришок. Тип В7.4s:
a – зовнішній вигляд блока з прикріпленими кришками (1 – ремені, 2 – виїмки);
б – проекція зверху та з боків наведеного типу кришок.
 ІР НБУВ, ф. 310 (Ніж.), № 17.

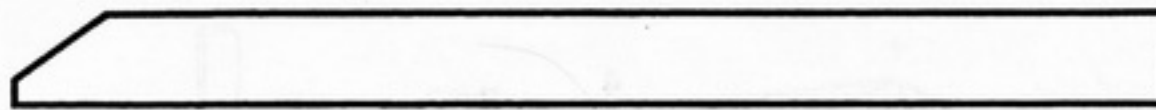
a

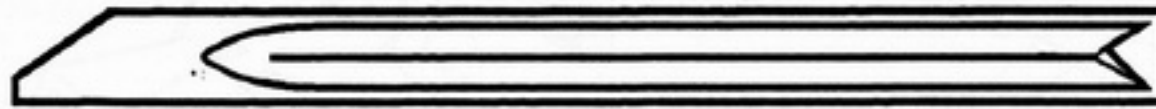
b

Рис. 29. Конфігурація кришок.
Тип В12.10_n₂_i:
a – зовнішній вигляд блока з
прикріпленими кришками
(1–4 – послідовність протягування та
закріплення ременя в кришці);
b – проекція зверху та з боків
наведеного типу кришок.

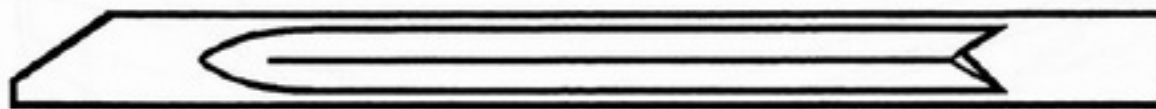

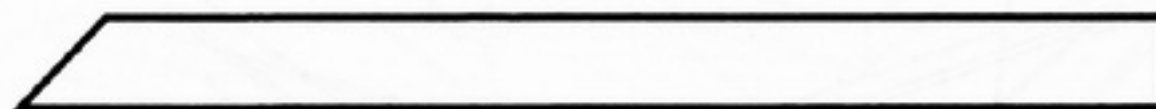
A2.0

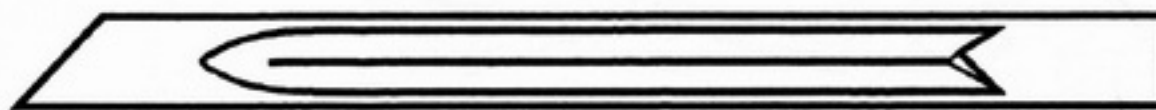
A2.3de

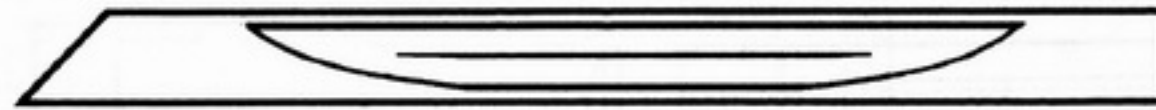
A2.3de

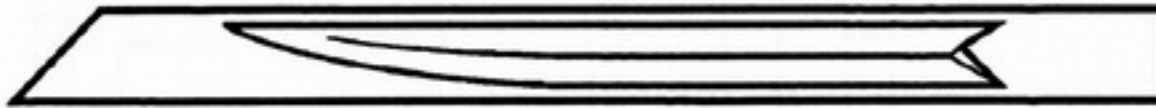
A3.0

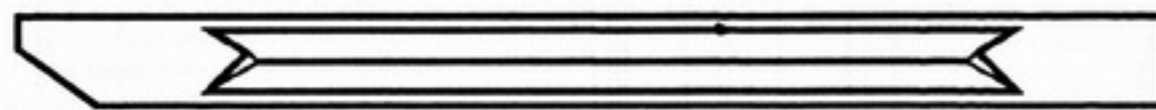
A3.3de

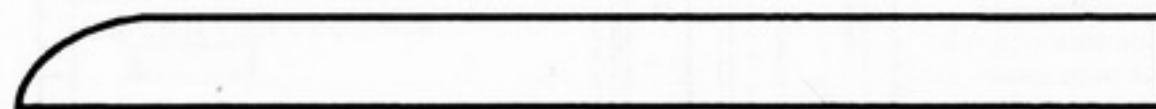
A3.3ff

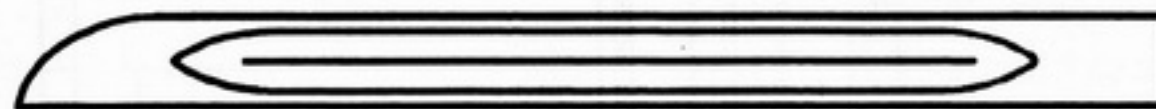
A3.3fe

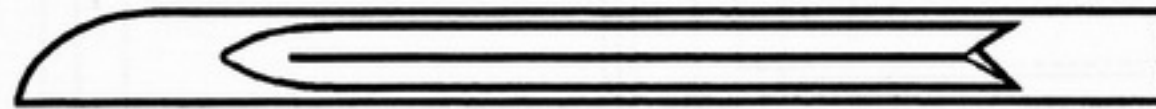
A4.3ee

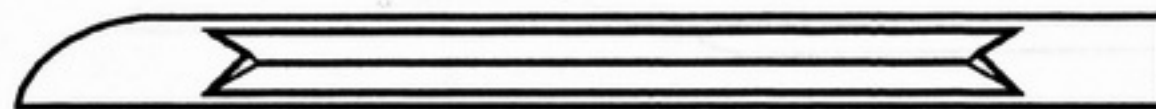
A7.0

A7.0dd

A7.3de

A7.3ee

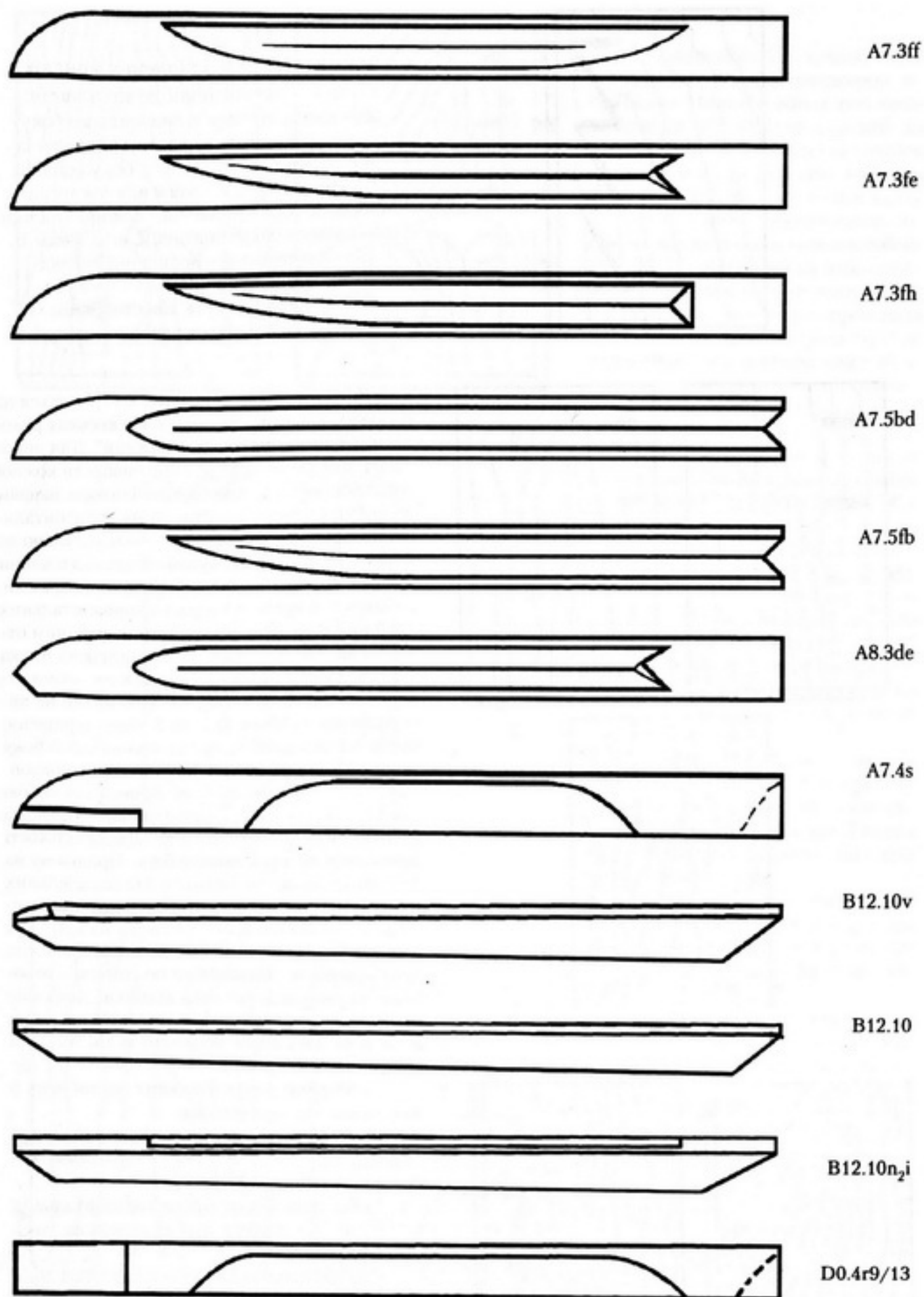
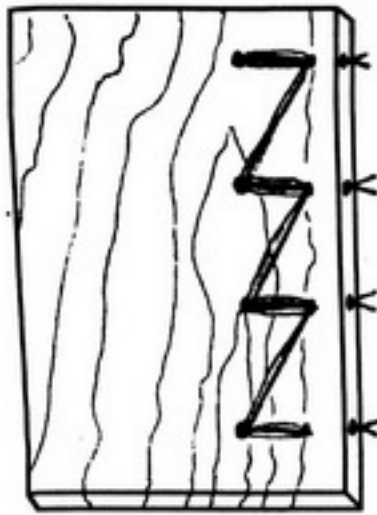
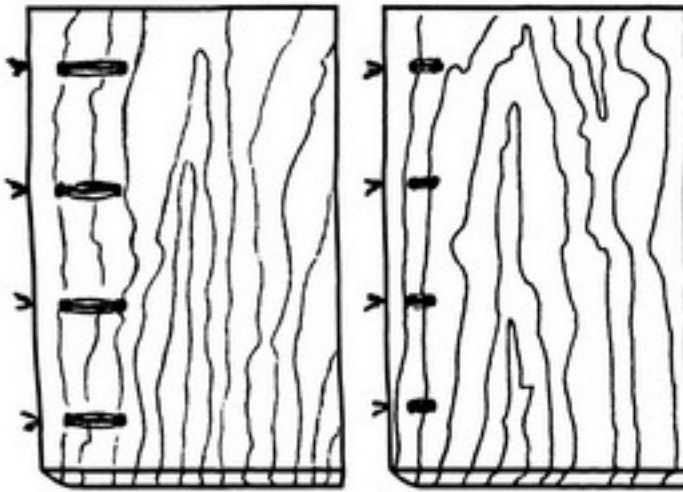

Рис. 30. Типологія кришок на південно- та східнослов'янських оправах. XII–XVII ст.
 Наведені профілі нижніх торців верхніх кришок. Коди типів кришок
 проставлені за методикою, описаною в Додатку 2.

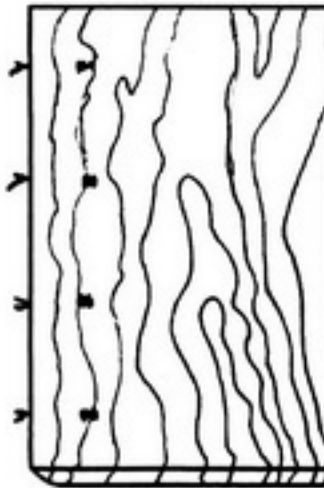

a

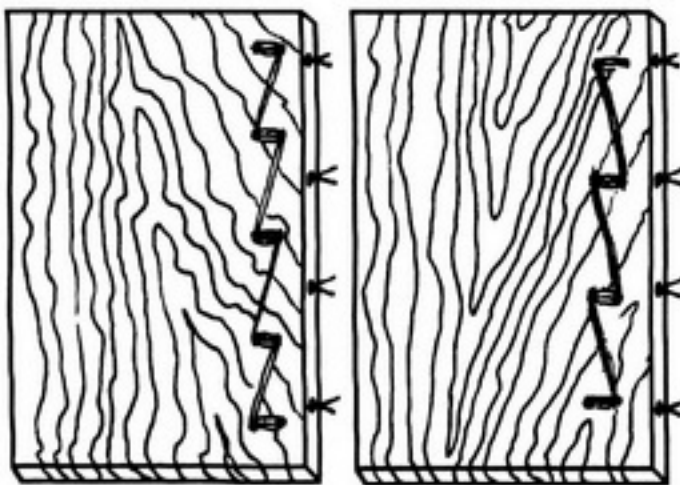
1

2

3

б

в

г

Рис. 31. Нитяне кріплення кришок.

Тип 1 – зигзагоподібне кріплення:

а – вид кріплення із зовнішнього боку кришки; б – різні варіанти кріплення із зворотного (внутрішнього) боку кришки залежно від кута направлення наскрізних отворів на горизонтальній площині кришки (1–3 відповідають підтипам, виділеним Б.

Регеморте); в–г – зовнішній вигляд зигзагоподібної лінії кріплення з правостороннім (в) та лівостороннім (г) розміщенням зубців.

Зигзагоподібне кріплення зустрічається на грецьких, південно- та східнослов'янських рукописних книгах, шитих "ланцюжком". Для виконання цього кріплення в дошці навпроти кожної із зарубок робилося три наскрізні отвори, напрям яких був різним. Два отвори на горизонтальній площині дошки робилися або паралельно до торця кришки, або під кутом до однієї з площин кришки. Третій отвір починався на торці кришки, робився під кутом до однієї з горизонтальних площин і з'єднувався з крайнім наскрізним отвором на ній. В місцях, де закріплююча нитка виходила на поверхню дошки, між сусідніми отворами робили заглиблення, щоб нитки не виступали над поверхнею дошки. При закріпленні ниток на поверхні дошки із зовнішнього боку утворювався ряд заповнених нитками горизонтальних заглиблень, які були з'єднані між собою так, що з ниток утворювався зигзаг з кількома зубцями. Кількість зубців відповідала кількості ланцюжків, що скріплювали блок. При цьому на звороті кришки утворювався ряд паралельних горизонтальних заглиблень. Залежно від напрямку розміщення наскрізних отворів на кришках ширина між отворами цих заглиблень могла бути різною, не співпадаючи по ширині з отворами на зовнішньому боці кришки. Детальне вивчення конструкції давніх грецьких оправ дозволило Б. Регеморте виділити в цьому типі кріплення три підтипи:

1) ширина горизонтальних заглиблень з обох боків дошки однакова;

2) ширина горизонтальних заглиблень зі звороту дошки є меншою, ніж із зовнішнього боку, і не перевищує 15 мм;

3) відстань між отворами горизонтальних заглиблень на звороті зовсім невелика, десь близько 5 мм.

При кріпленні кришок зигзагоподібна лінія кріплення могла розміщуватися не тільки із зовнішнього боку кришки, але й зі звороту. При цьому зубці зигзага могли починатися як з лівого (ІР НБУВ, ф. 310 (Ніж.), № 150), так і з правого (ІР НБУВ, ф. 310 (Ніж.), № 8) кінців горизонтальної лінії зигзага.

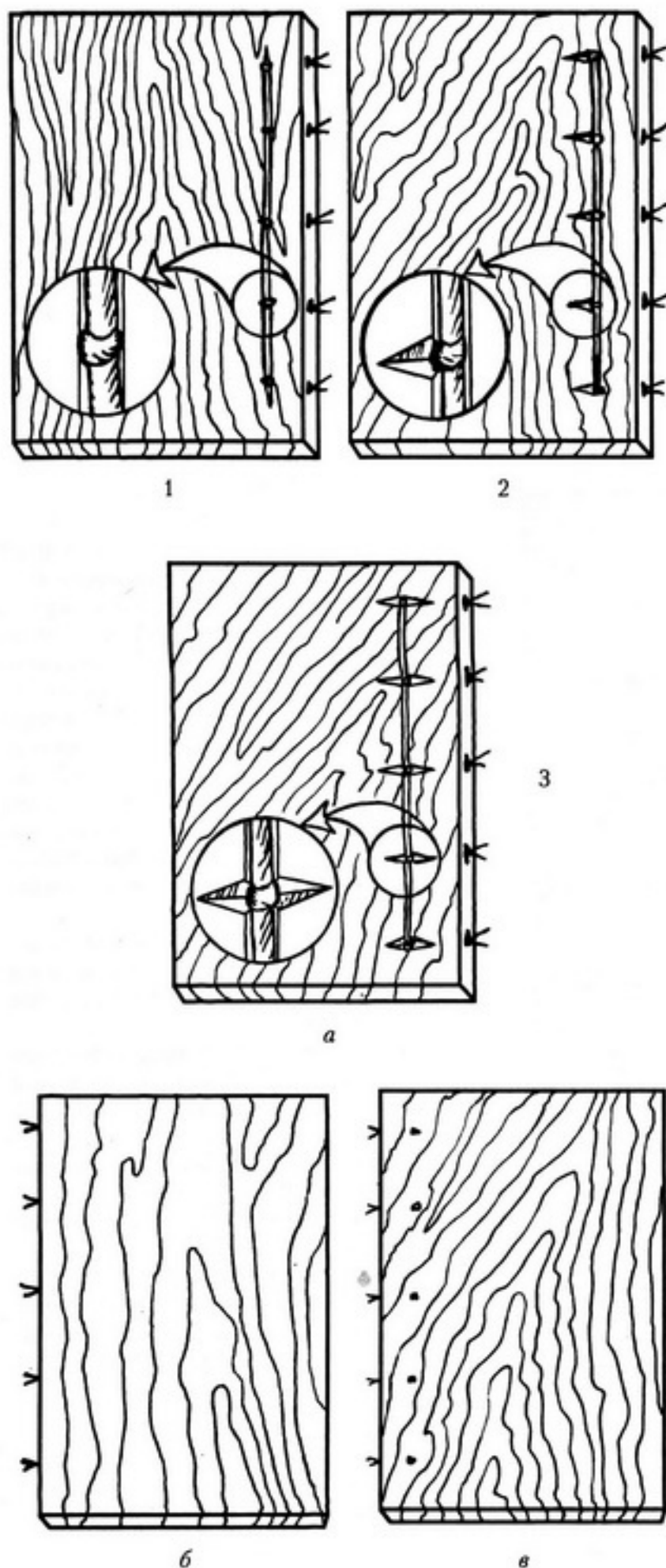

Рис. 32. Нитяне кріплення кришок. Тип 2:

a – різні варіанти кріплення із зовнішнього боку кришки (1–3 відповідають наведеним у поясненні підтипам); *б* – зовнішній вигляд зворотного (внутрішнього) боку кришки; *в* – варіант зовнішнього вигляду зворотного боку кришки.

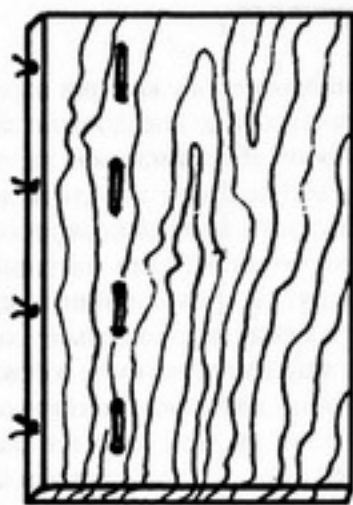
Із зовнішнього боку кришки паралельно до корінця йде повздовжнє заглиблення. Воно або займає всю висоту кришки, або дещо не доходить до її країв. Навпроти кожної із зарубок зроблено два отвори (один на торці кришки, а другий – на зовнішньому боці дошки в межах повздовжнього заглиблення), які з'єднуються між собою. При закріпленні нитки на зовнішньому боці кришки по всій довжині заглиблення від краю до краю проходила нитка, яка в місцях навпроти зарубок перехоплювалася поперечними стібками, що протягувалися через отвори. Ширина поперечного стібка не перевищувала ширини повздовжнього заглиблення. Зворотний бік кришки при такому кріпленні лишався гладеньким (6 – ІР НБУВ, ф. 301 (КДА), № 365, VI п; ф. I, № 4052, 5569; ф. 306 (КПЛ), № 11/4 п, 8/3 п; ЛНБ, ф. 77 (АСП), № 55). Тільки в одному випадку (ІР НБУВ, ф. 310 (Ніж.), № 5) отвір, що робився в дошці в межах повздовжнього заглиблення, виходить на зворотний бік кришки, внаслідок цього вздовж корінця утворюється ряд заглиблень, ширина яких не перевищує 3 мм (в).

За формою повздовжнього заглиблення цей тип кріплення можна розділити на три підтипи, які можна визначити лише при реставрації книги або коли частково втрачено покриття кришки біля корінця:

1) заглиблення становить пряму лінію, що займає всю висоту кришки або дещо не доходить до її країв (ІР НБУВ, ф. 310 (Ніж.), № 5; ф. 306 (КПЛ), № 11/4 п);

2) лінія заглиблення з краю, протилежного корінцю, переривається трикутними виїмками навпроти зарубок, в яких розташовуються поперечні стібки кріплення (ІР НБУВ, ф. 301 (КДА), № 365, VI п; ф. I, № 4052, 5569);

3) лінія заглиблення в місцях навпроти зарубок переривається ромбовидними виїмками, в яких розташовуються поперечні стібки кріплення (ф. 306 (КПЛ), № 8/3 п).

a

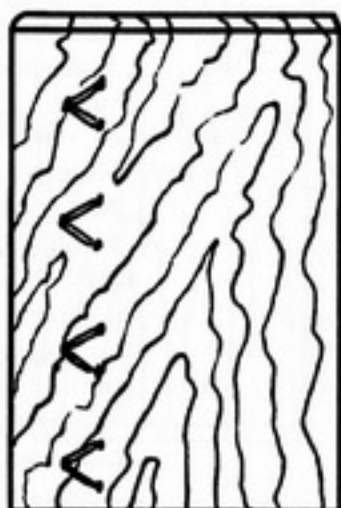
Рис. 33. Нитяне кріплення кришок.

Тип. 3 – “кутове” кріплення:

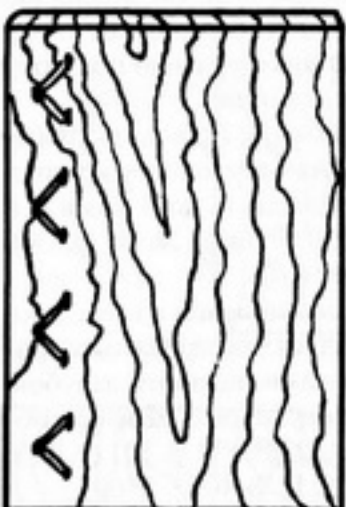
a – вид кріплення із зовнішнього боку кришки; б – різні варіанти кріплення із зворотного (внутрішнього) боку кришки залежно від величини утворених кутів (1–4 відповідають виділеним підтипам); в – зовнішній вигляд заглиблення з протягнутою через нього ниткою (5 – висота кута; 6 – ширина кута).

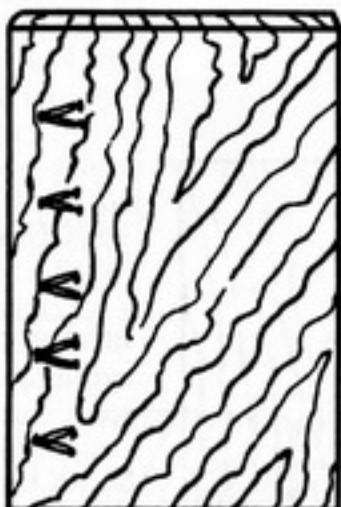
1

2

3

4

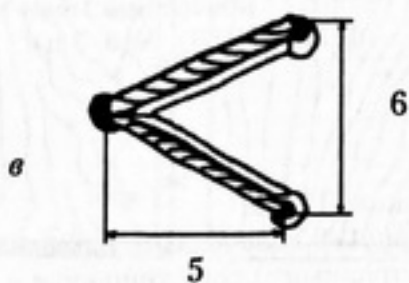
Для утворення цього типу кріплення в дошці кришки, на відміну від попередніх типів, робилися чотири отвори (один на ребрі і по три на горизонтальній площині дошки), що розміщувалися у вигляді рівностороннього кута з вістрям, направленим у бік корінця. Заглиблення, що з'єднувало отвори, також мало вигляд кута. При протягуванні ниток через отвори на звороті кришки утворювався ряд гострих кутів, кількість яких залежала від кількості ланцюжків, що утворювалися на корінці при зшиванні блока. Залежно від величини утворених на звороті кутів цей тип кріплення можна розділити на кілька підтипів:

1) ширина і висота кутів однакова та дорівнює 10/15 мм; вістря кута починається в 10-ти мм від краю кришки (ІР НБУВ, ф. 301 (КДА), № 131 л);

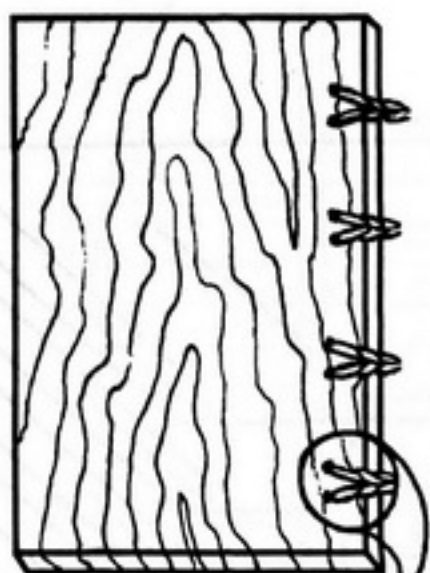
2) ширина кута дещо більша за його висоту (15x10 мм); вістря кута починається в 20-ти мм від краю кришки (ІР НБУВ, ф. 301 (КДА), № 133 л);

3) ширина кута в півтора-два рази більша за його висоту (15/20x10 мм); вістря кута починається в 15-ти мм від краю кришки (ІР НБУВ, ф. 301 (КДА), № 290 п);

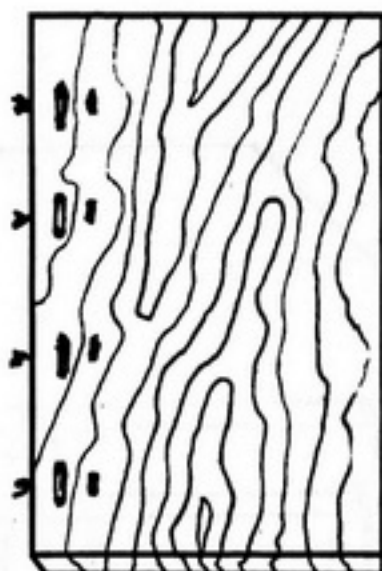
4) ширина кута вдвічі менша за його висоту (5/7x10/15 мм); вістря кута починається в 10-ти мм від краю кришки (ІР НБУВ, ф. 301 (КДА), № 342 п, 368 п, 371 п).

в

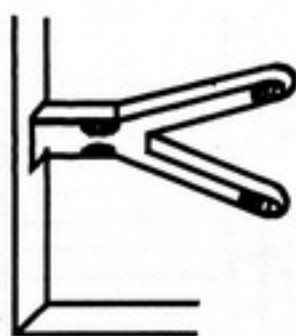

a

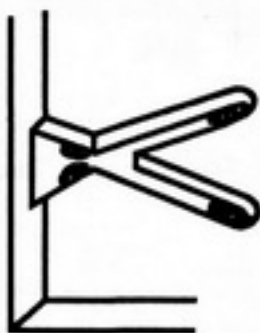

b

Рис. 34. Нитяне кріплення кришок. Тип 4:
a – вид кріплення із зовнішнього боку кришки;
b – вид кріплення із зворотного (внутрішнього)
 боку кришки; *в-г* – два варіанти заглиблень у
 формі рогачки, виявлені на оправах XVI ст.

v

г

Цей тип кріплення виявлений лише на східно-слов'янських рукописах XIV–XVII ст., створених на Західній Україні. Він з'явився внаслідок удосконалення кутового кріплення, але на відміну від нього при закріпленні нитки в кришці ряд подвійних гострих кутів утворюється не на зворотному, а на зовнішньому боці кришки. Кожний подвійний кут складається з двох кутів різної висоти, що мають спільне вістря. Висота зовнішнього кута приблизно в чотири рази менша за висоту внутрішнього. Щоб нитки не виступали над поверхнею кришки, навпроти зарубок із зовнішнього її боку робили заглиблення у вигляді рогачки, в межах якої розташовували чотири отвори (по одному на кінцях та два біля її основи). Виявлено два різновиди подібних заглиблень, що різняться між собою тільки основою рогачки, яка може бути рівною по всій довжині (*v* – НМЛ, Ркк. 497) або розширяться до корінця (*г* – НМЛ, Ркк. 1040). На зворотному боці кришки між сусідніми отворами також робилися два паралельні заглиблення різної довжини, що розміщувалися навпроти зарубок і утворювали вздовж два ряди паралельних заглиблень, розмір яких у першому ряді від корінця сягав 15–20 мм, а в другому був зовсім невеликим, десь близько 5 мм.

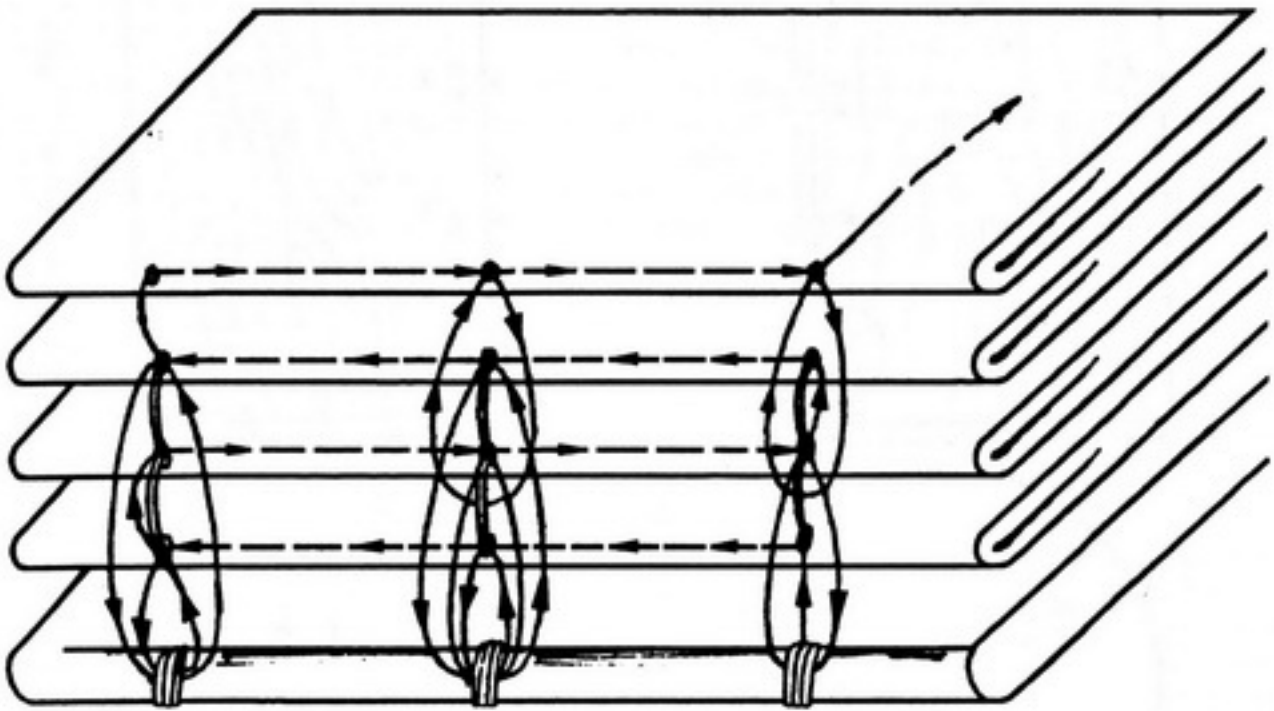

Рис. 35. Схема з'єднання зшитків книжного блока при шитті "ланцюжком" (невидимі частини нитки позначені пунктиром).

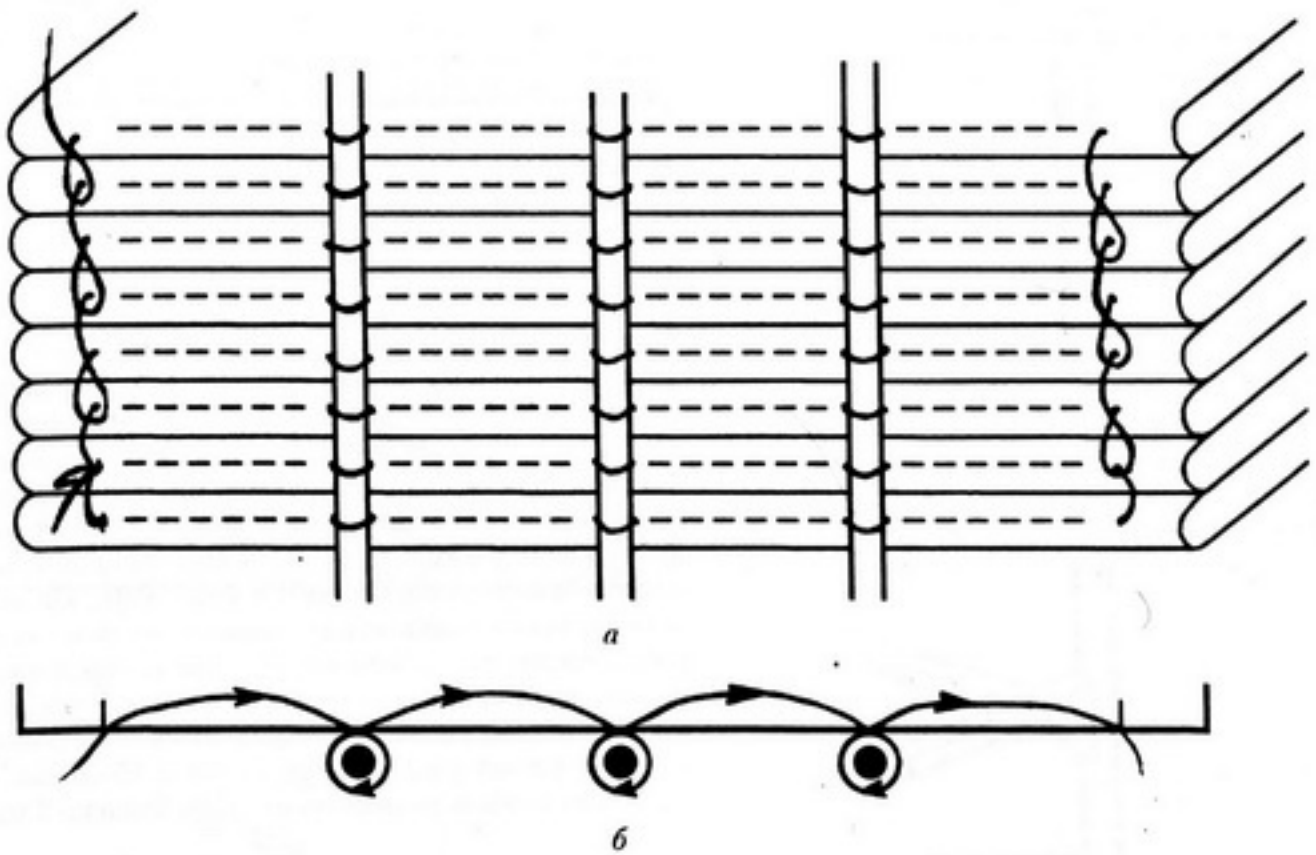

Рис. 36. Шиття на одинарних шнурах (ремнях) по одному зшитку:
а – зовнішній вигляд зшитого блока (невидимі частини нитки позначені пунктиром);
б – схема протягування нитки через середину зшитка.

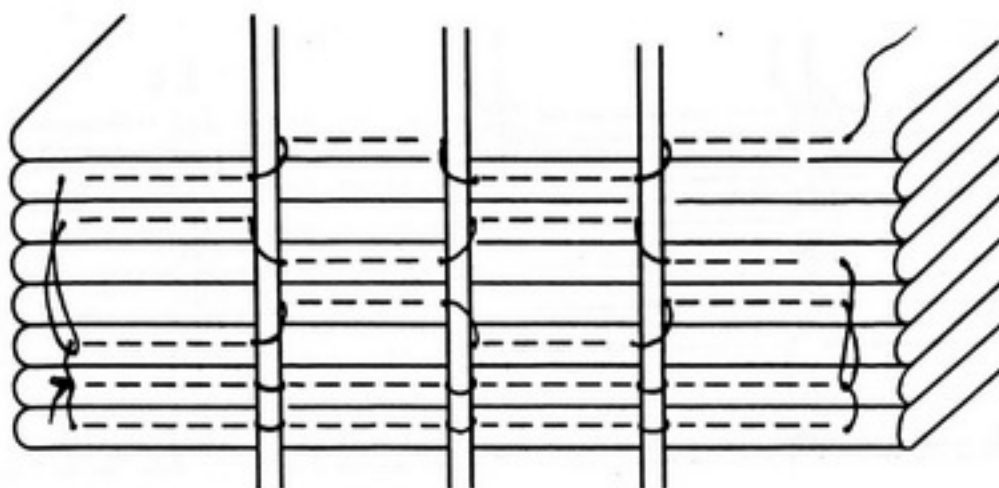

Рис. 37. Зовнішній вигляд блока, шитого на шнурах по два зшитки (невидимі частини нитки позначені пунктиром).

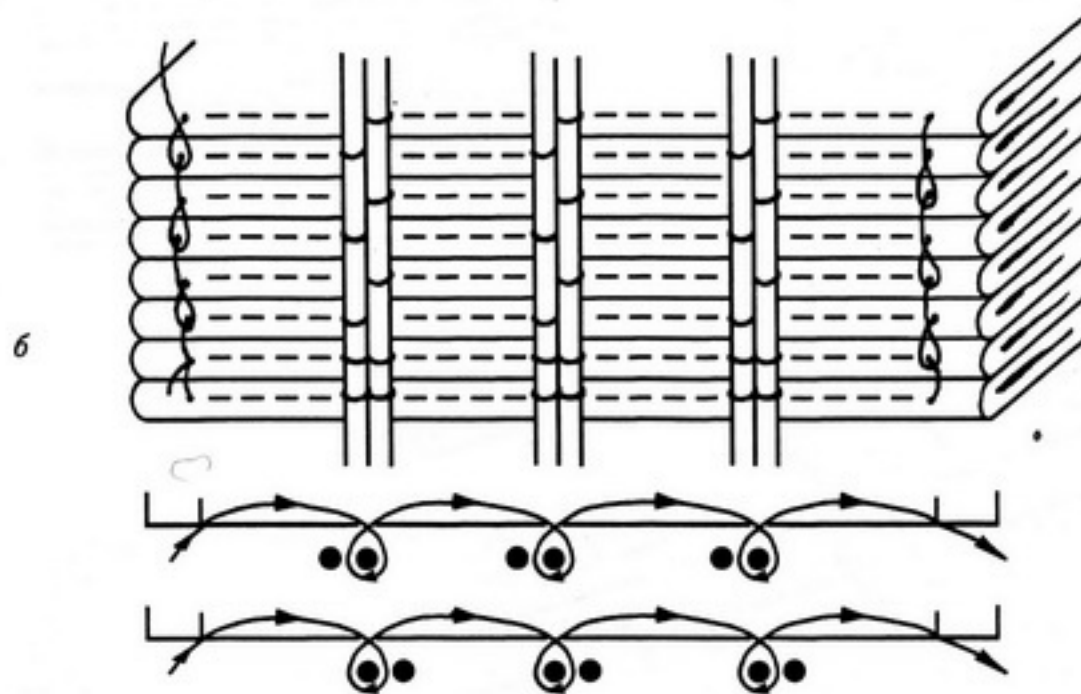
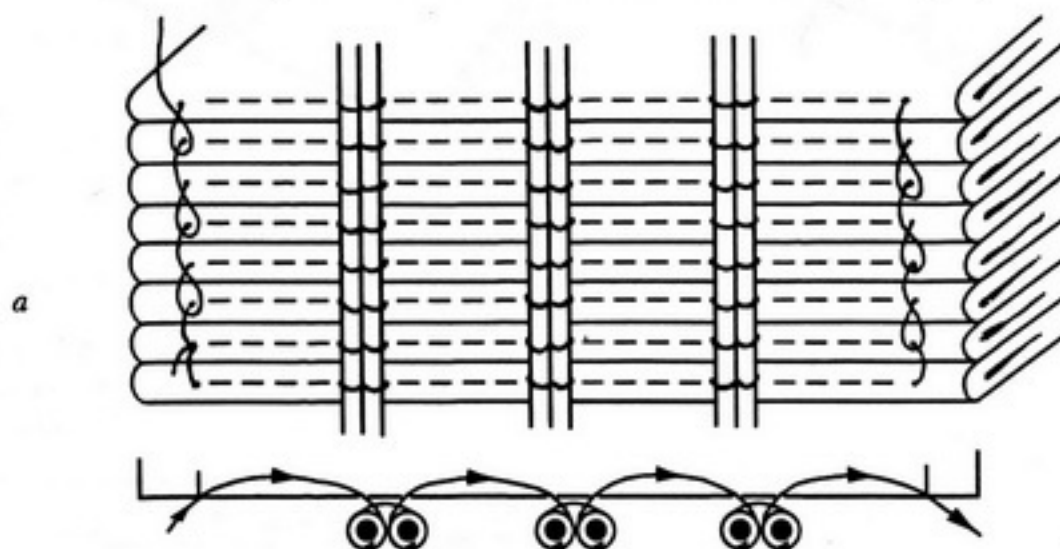

Рис. 38. Шиття на подвійних шнурах (ремнях) по одному зшитку (2 варіанти):
 а – варіант 1: зовнішній вигляд зшитого блока (невидимі частини нитки позначені пунктиром) та
 схема протягування нитки через середину зшитка; б – варіант 2: зовнішній вигляд зшитого блока
 (невидимі частини нитки позначені пунктиром) та схема протягування нитки через середину
 зшитка (парного та непарного).

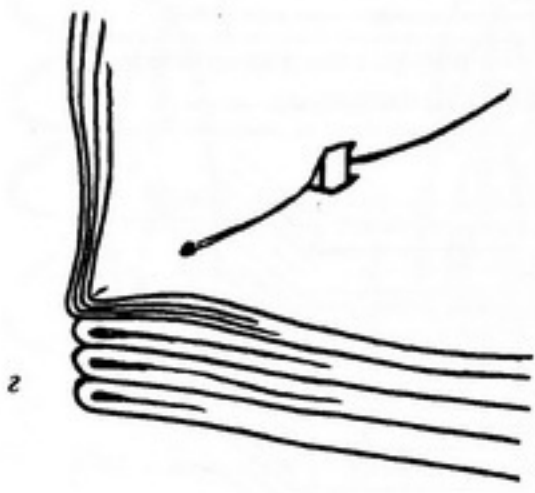
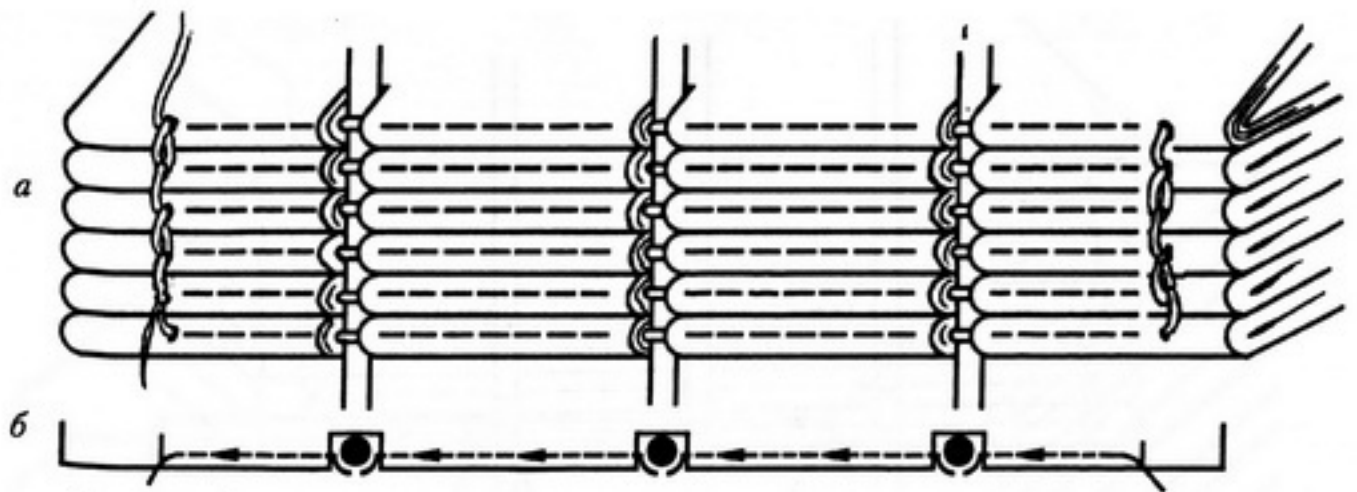

Рис. 39. Шиття на шнурах з пропилюванням блока:

a – зовнішній вигляд зшитого блока (невидимі частини нитки позначені пунктиром); *б* – схема протягування нитки через середину зшитка; *в* – зовнішній вигляд пропилу з боку корінця; *г* – той самий пропил після закінчення шиття блока (зшиток розкритий посередині).

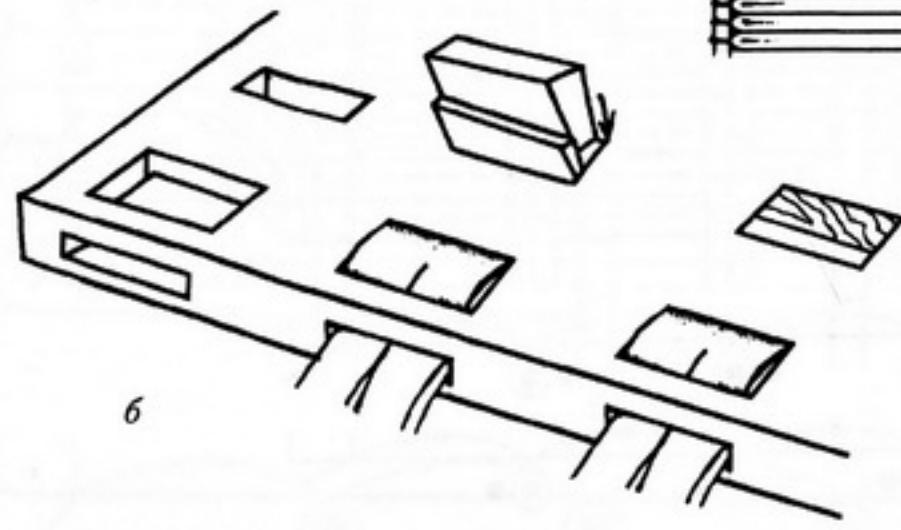
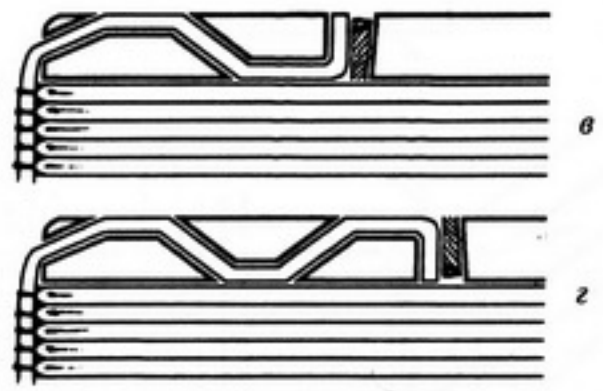
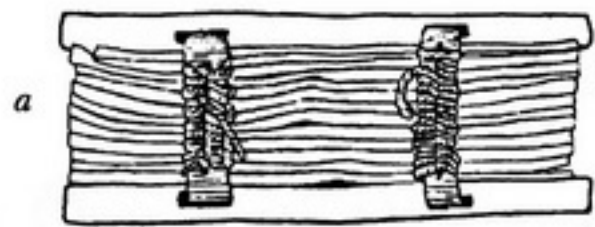

Рис. 40. Кріплення кришок до блока, шитого на широкому ремені, розрізаному вздовж посередині (романське кріплення):

a – зовнішній вигляд корінця з прикріпленими до блока кришками; *б* – вигляд отворів для закріплення кінців ременя та послідовність закріплення ременя в них; *в* – схема кріплення кінців шнурів до кришки через чотири отвори; *г* – схема кріплення кінців шнурів до кришки через п'ять отворів.

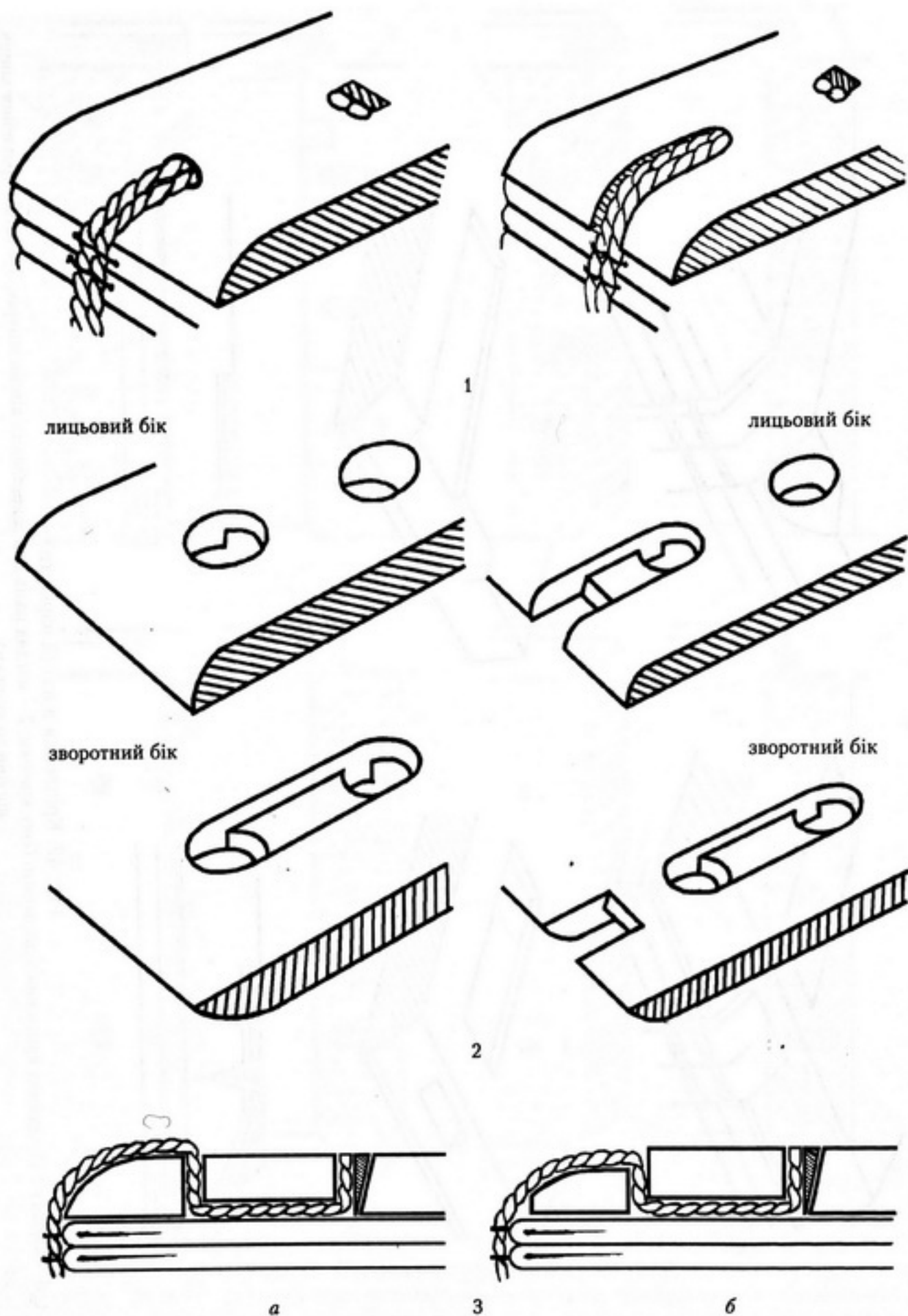

Рис. 41. Готичне кріплення (2 варіанти):
a – варіант 1; *б* – варіант 2 (1 – вигляд кріплення з лицьового боку кришки; 2 – вигляд отворів для закріплення кінців шнурів з лицьового та зворотного боку кришки; 3 – схема протягування кінців шнурів через кришку).

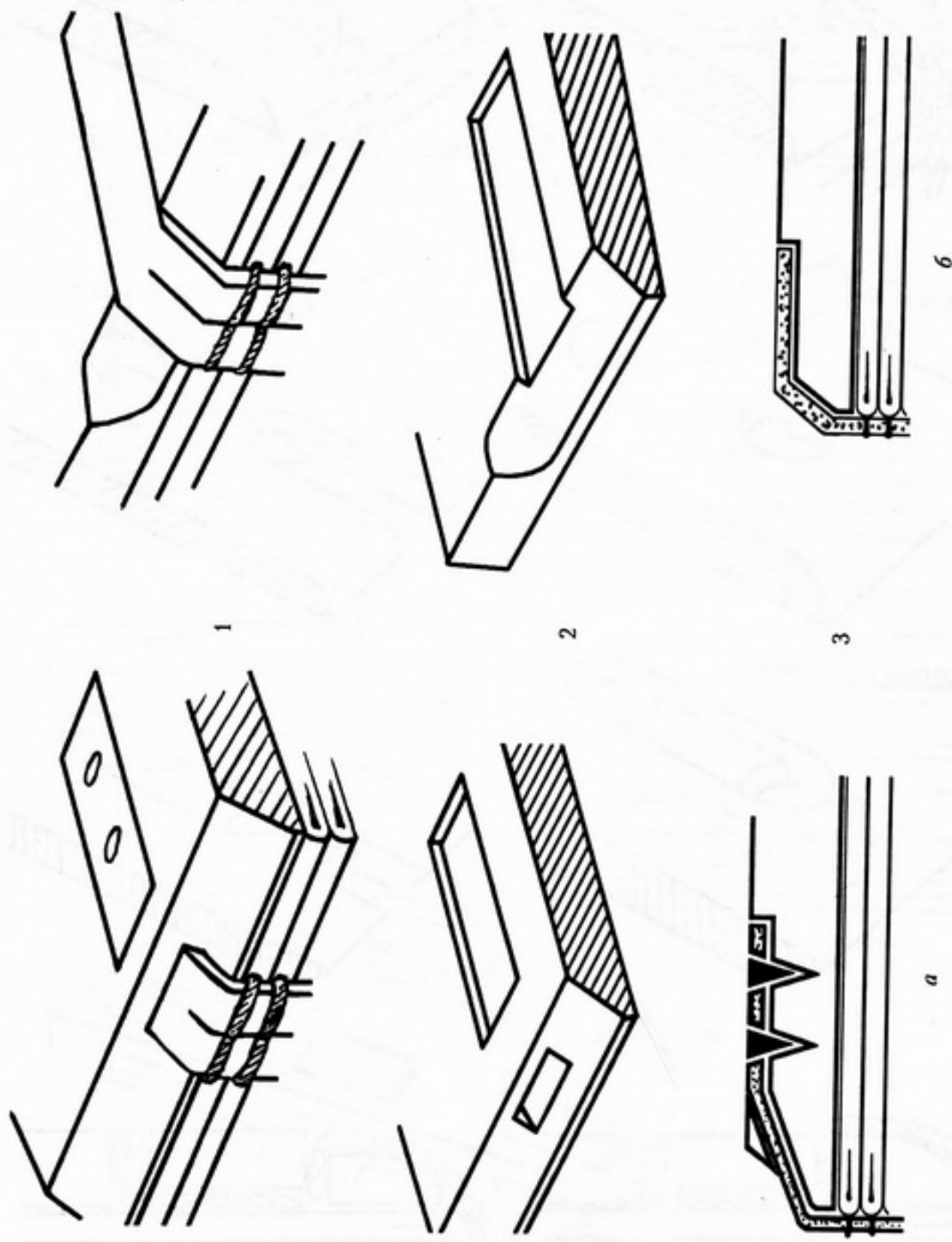

Рис. 42. Кріплення в паз (2 варіанти):
 а - варіант 1; б - варіант 2 (1 - вигляд кріплення з лицьового боку кришки; 2 - вигляд пазів для закріплення кінців шнурів; 3 - схема кріплення кінців шнурів до кришки).

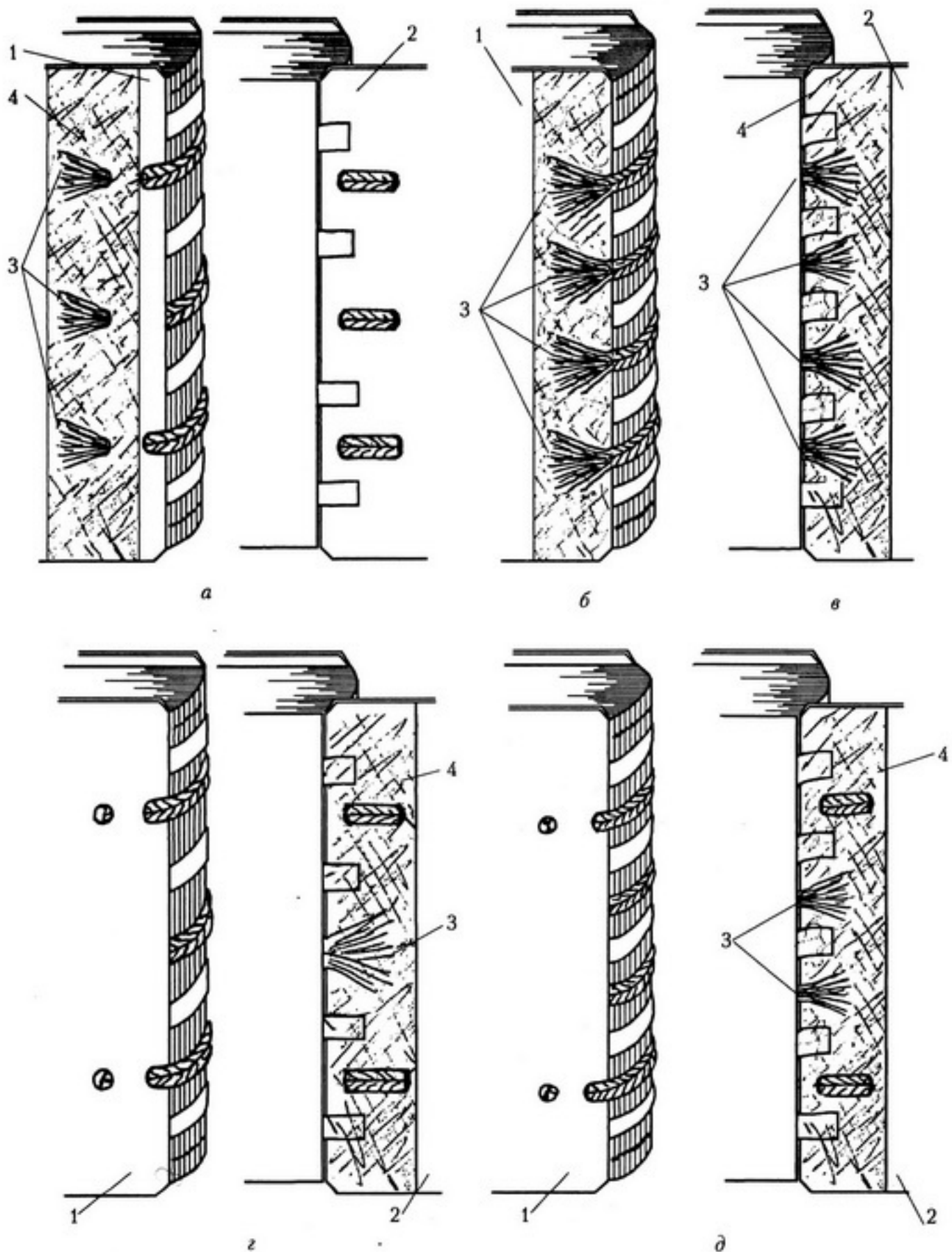

Рис. 43. Схеми кріплення кришок на клей:

a – після протягування шнура через останній отвір його кінець розтріпується на окремі пасма і підклеюється до кришки; *б-в* – розтріпаний кінець шнура наклеюється безпосередньо на кришку (*б* – на зовнішній бік, *в* – на зворот) без протягування через отвори в ній; *г-д* – поєднання готичного кріплення та кріплення на клей на оправках друкарні М. Сльозки з фондів ВСРВ НБУВ (*г* – Кир. 2573 п, *д* – Кир. 608) (1 – зовнішній бік кришки, 2 – зворот кришки, 3 – кінці розтріпаних шнурів, 4 – папір, наклеєний на кінці шнурів та смужки, якими додатково обклеєно корінець блока).

Опубл.: Гальченко, 2004. – Рис. 3.

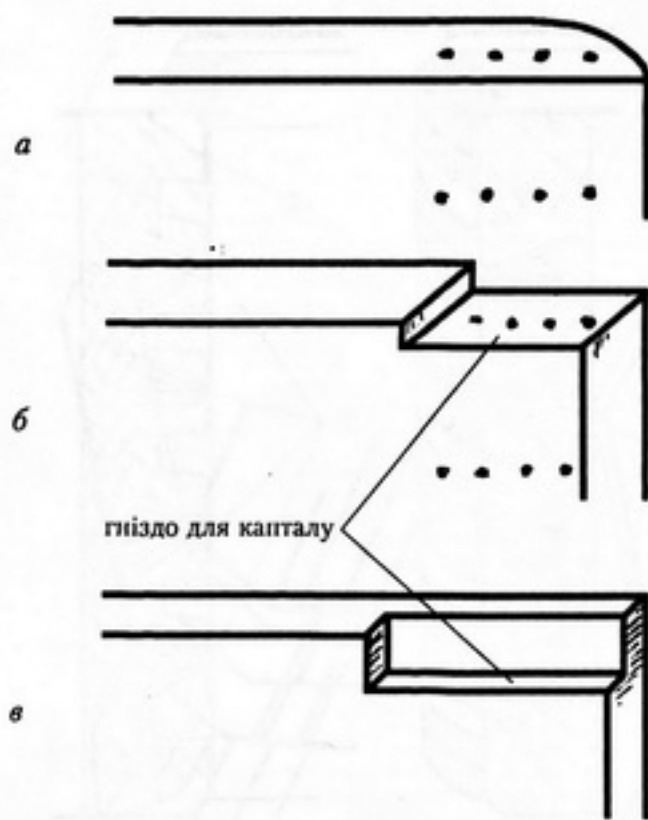

Рис. 44. Форма торців кришок біля корінця, до яких кріпилися кінці капталу:
a – поверхня торців кришок біля корінця гладка, і кінці серцевини капталу підшиваються безпосередньо до їх поверхні, в якій заздалегідь зроблені спеціальні отвори, через які протягується нитка. На рис. 7 а зображено, який вигляд мали кришки з приштою серцевиною капталу. При такому способі кріплення капталу після поволочування кришок шкірою в місцях виходу серцевини капталу на торці кришок утворюються потовщення, т. зв. “губочки”; *b* – кріплення серцевини капталу до цієї форми ребра не відрізняється від наведеного вище, але наявність наскрізного паза (гнізда для капталу) біля корінця давала можливість зменшити висоту “губочки” на кінцях капталу, тобто плавно звести її нанівець; *c* – гніздо для капталу біля корінця має форму паза, що робиться з внутрішнього боку кришки: його довжина близько 20 мм, висота дещо більша за висоту капталу, а глибина дорівнювала товщині серцевини капталу на кінцях. Кінець капталу не підшивався до ребра кришки, а клеювався в утворений паз. При такому кріпленні для серцевини капталу застосовували смужку шкіри. Такі гнізда для капталів виявлені на кришках з кантами, але без рантів.

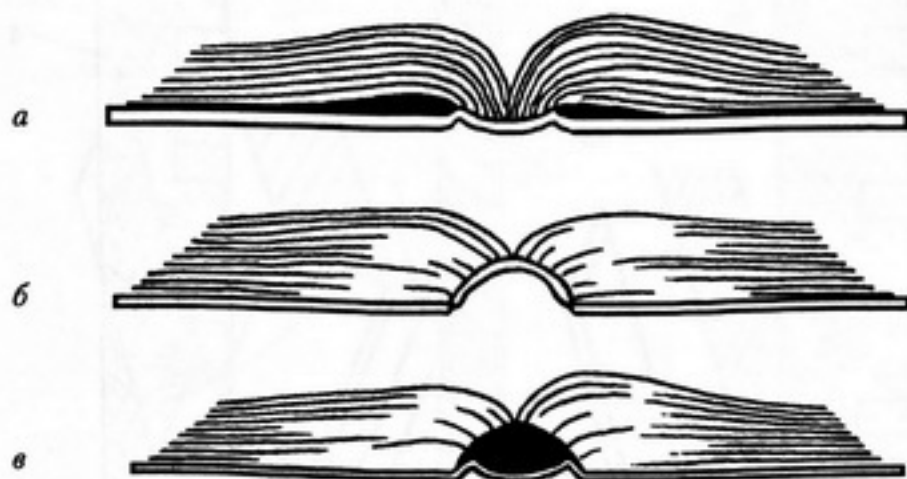

Рис. 45. Типи корінців:
a, b – глухий; *c* – порожнистий (з відставом). При шитті “ланцюжком” (*b*) та на опорі (*a*) книга з глухим корінцем у розгорнутому вигляді буде мати різний вигляд.

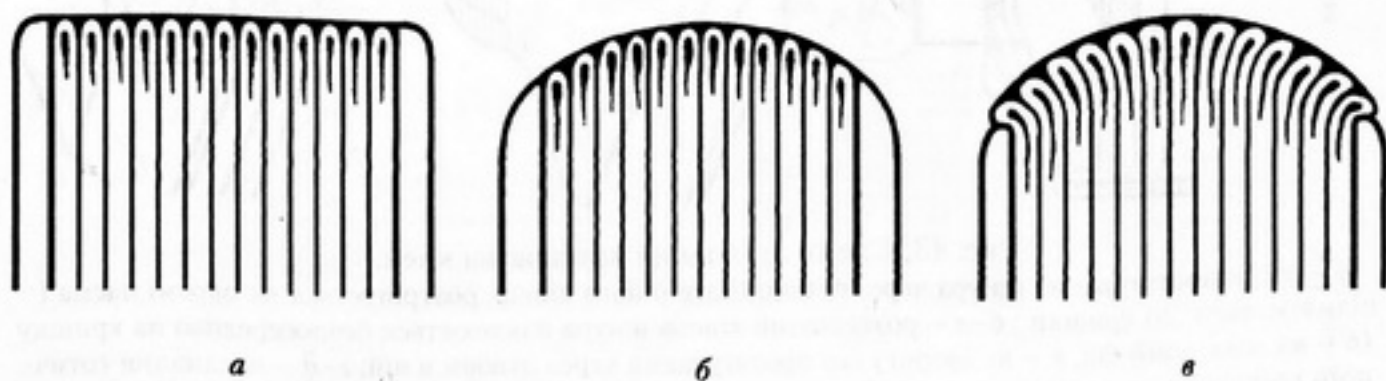

Рис. 46. Форма корінців:
a – прямий; *b* – заокруглений; *c* – каширований (з відгином фальців).

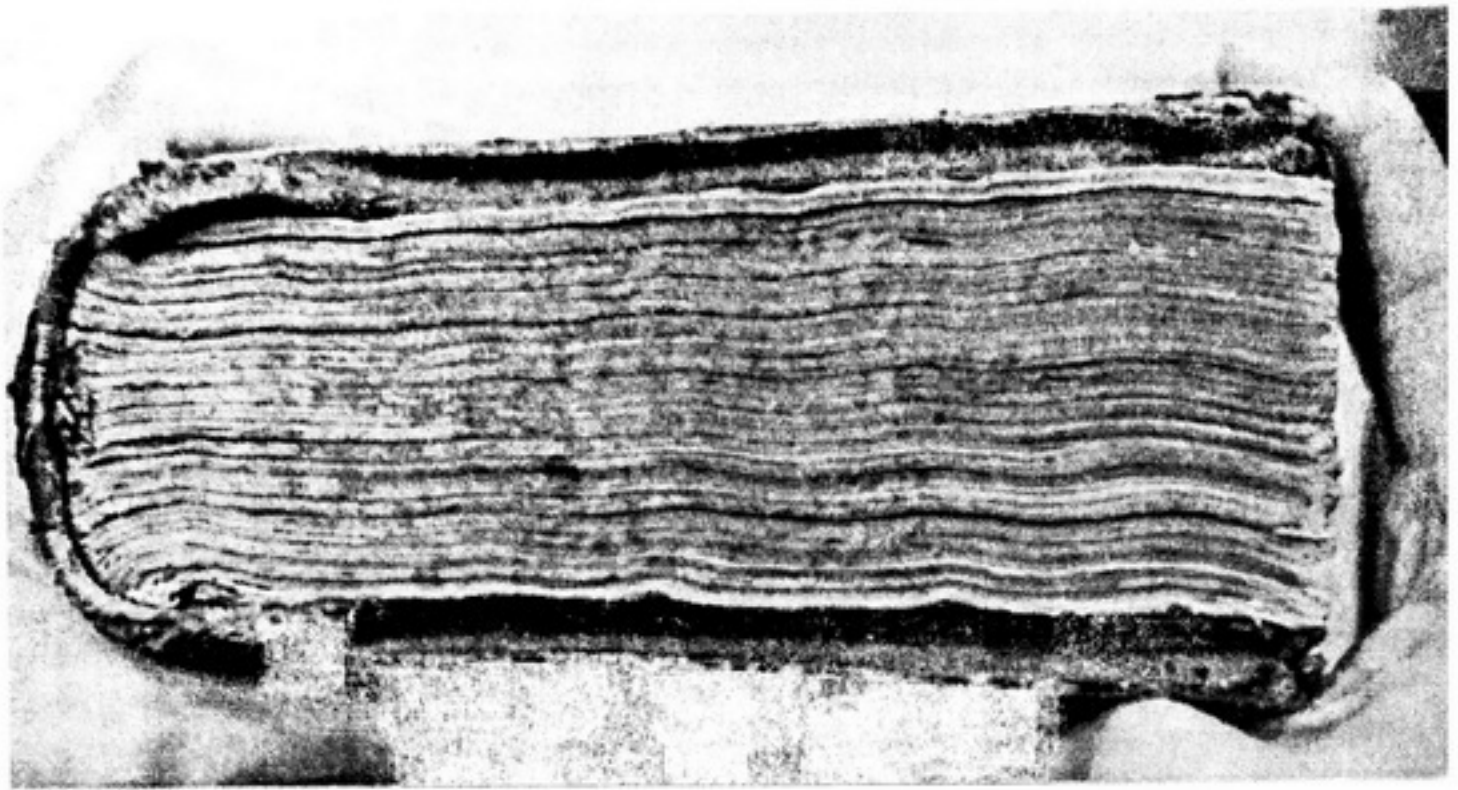

Рис. 47. Обріз з словесами. Верхній обріз.
Текст словес виконаний червоною фарбою, рамка навколо них – темно-коричневим чорнилом.
Тлумачне Євангеліє Феоділакта Болгарського. Рукопис. 1493 р. Львів. НМЛ, Ркк. – 773.

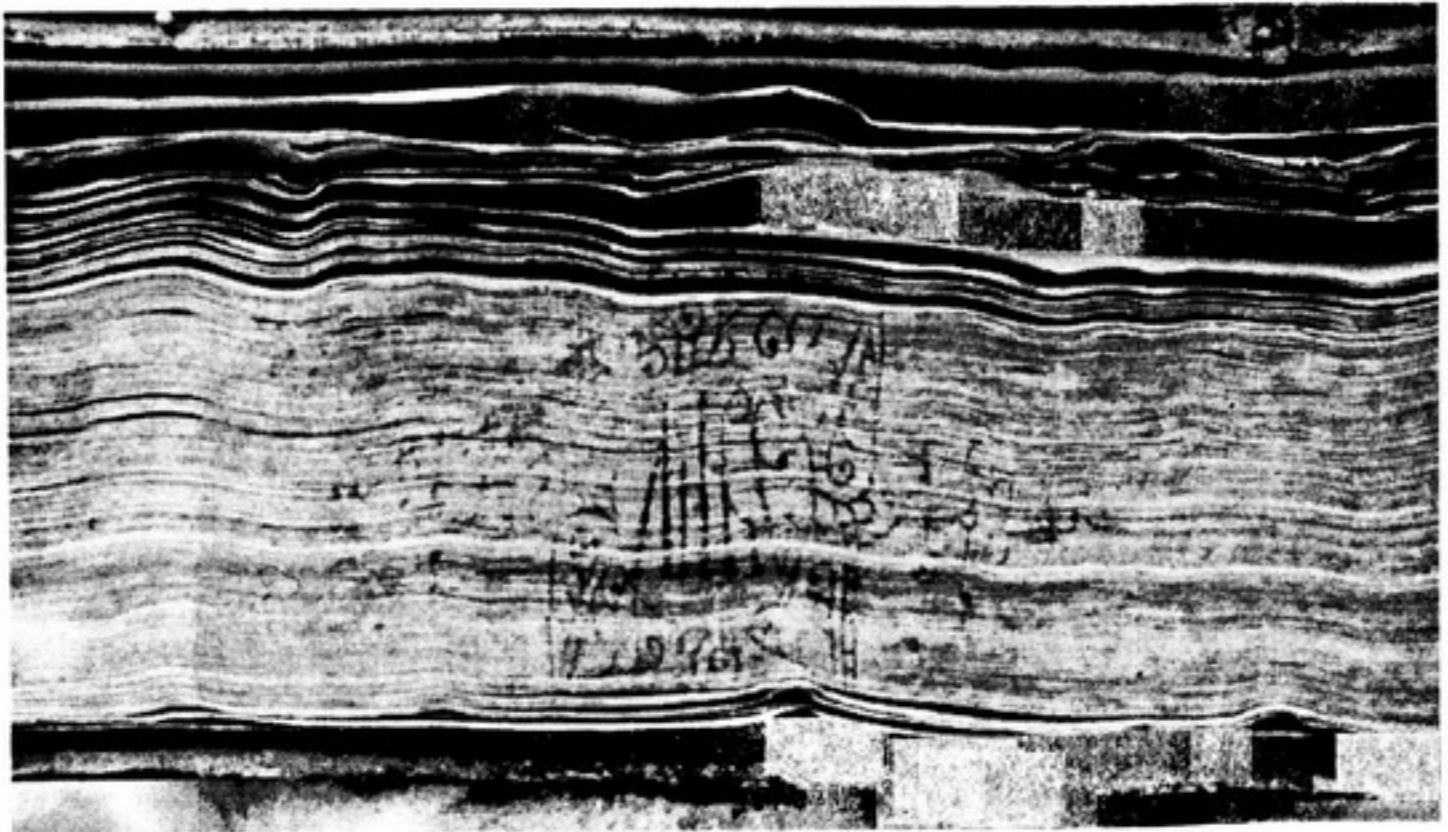
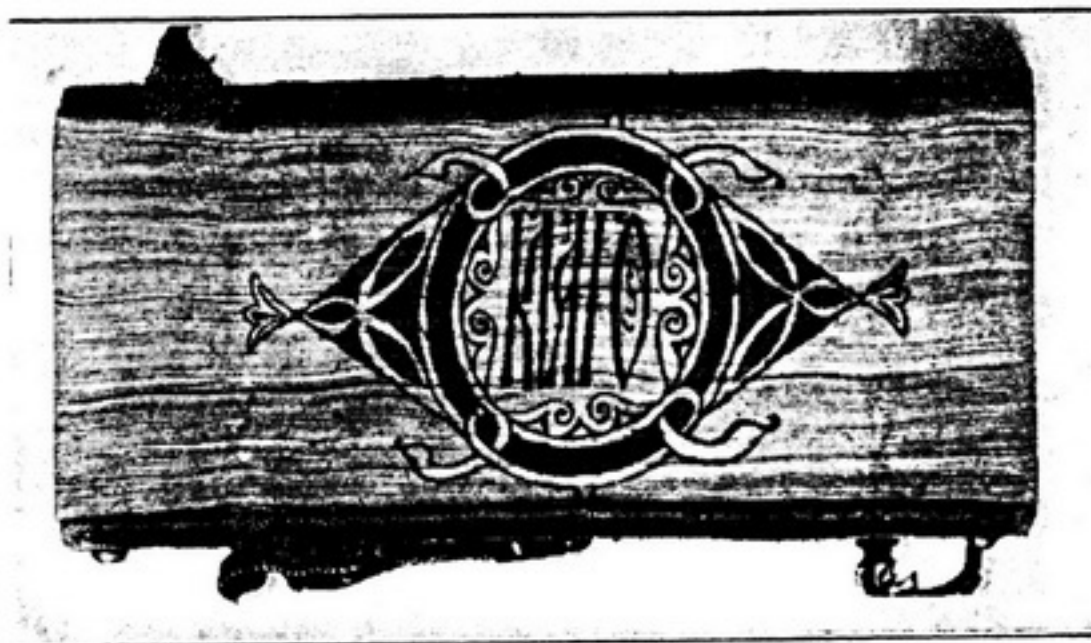

Рис. 48. Обріз з словесами. Бічний обріз.
Текст словес і рамка навколо них виконані темно-коричневим чорнилом. Вся поверхня обрізу за
межами рамки пофарбована в червоний колір.
Правила Великі. Рукопис. 1606 р. Сучава. НМЛ, Ркк. – 134.

а

б

в

Рис. 49. Зразок обріз із словесами. Текст словес (назва книги) розміщується на всіх обрізах починаючи з верхнього:
а - верхній обріз, б - бічний обріз, в - нижній обріз. Оpubл.: Симош, 1903. - Табл. XLVII, № 72; Табл. XLVIII, № 73; Табл. XLXI, № 74.

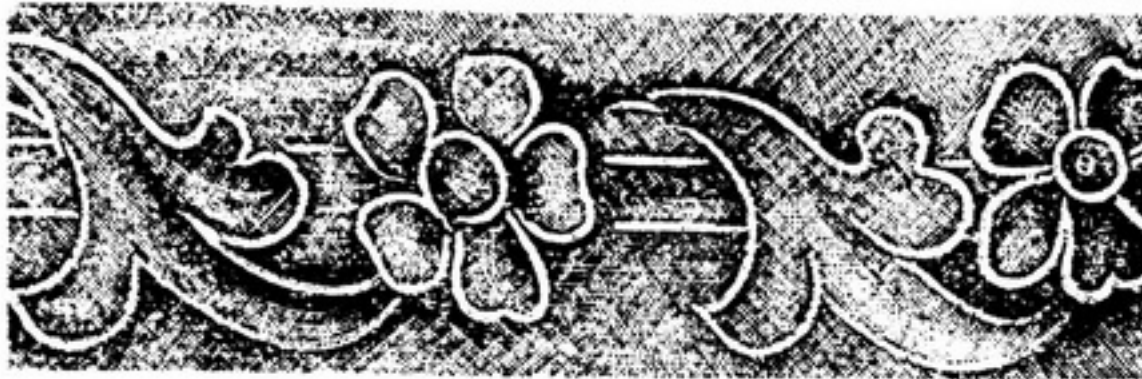
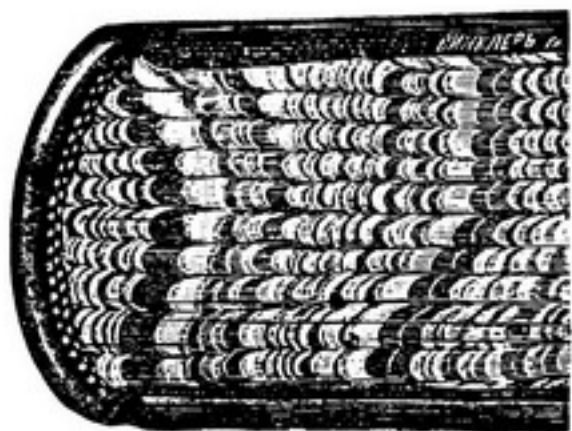
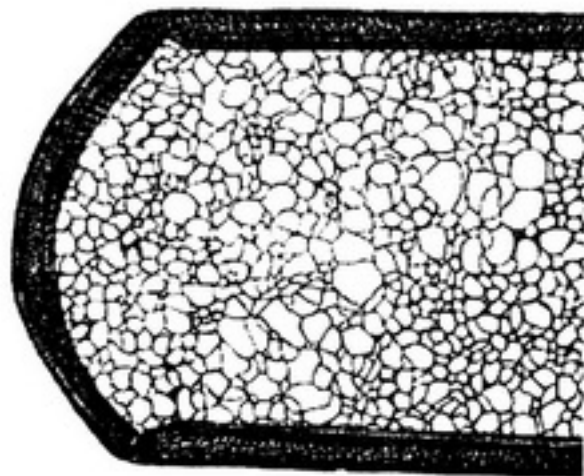

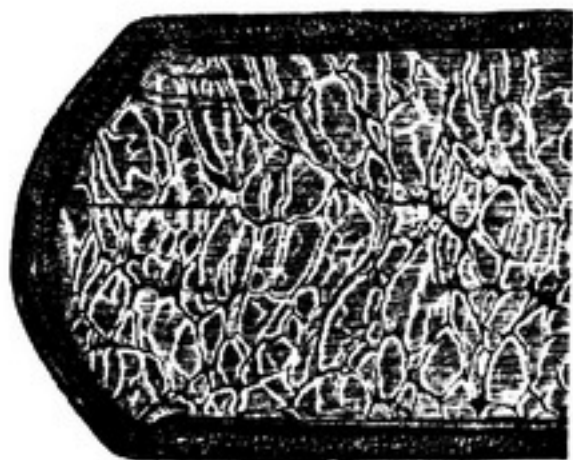
Рис. 50. Розрисований клейстерний обріз (2 зразки).
Опубл.: Симонов, 1897. – Рис. 93, 94.

a

a

b

Рис. 51. Різновиди мармурових обрізів:
a – гребінчатий мрамур; *b* – турецький мрамур;
a – щасливий мрамур.
Опубл.: Симонов, 1897. – Рис. 100, 101, 104.

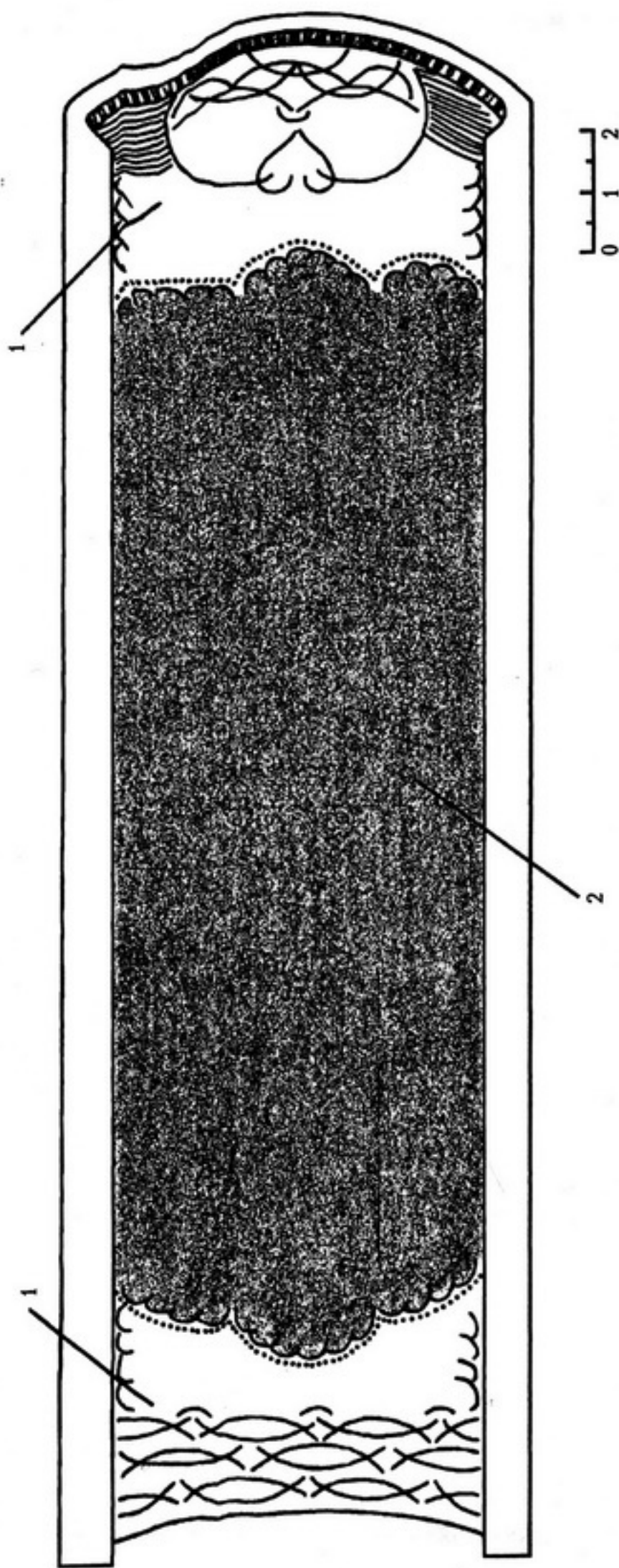

Рис. 52. Прорис узору на комбінованому обрізі (верхній та нижній обрізи):

1 - вузькі частини обрізу біля корінця та бічного обрізу визолочені, зверху на них нанесена гравіровка; 2 - середня (найбільш широка) частина обрізу має клейстерне забарвлення зеленкувато-коричневого кольору.

ІР НБУВ, ф.160, № 25 - ркл. кін. XV - поч. XVI ст., справа другої половини XVIII ст., на що вказує дата на форзацах: 1780 р.; тоді ж, очевидно, і було виконано сучасне оздоблення обрізів.

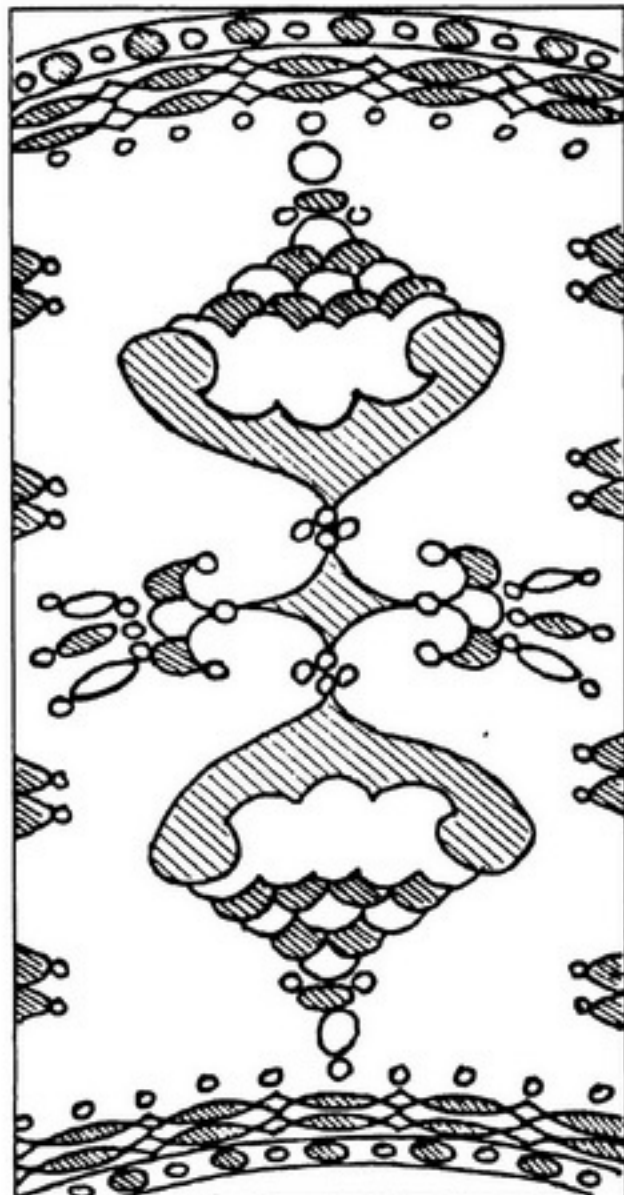
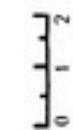
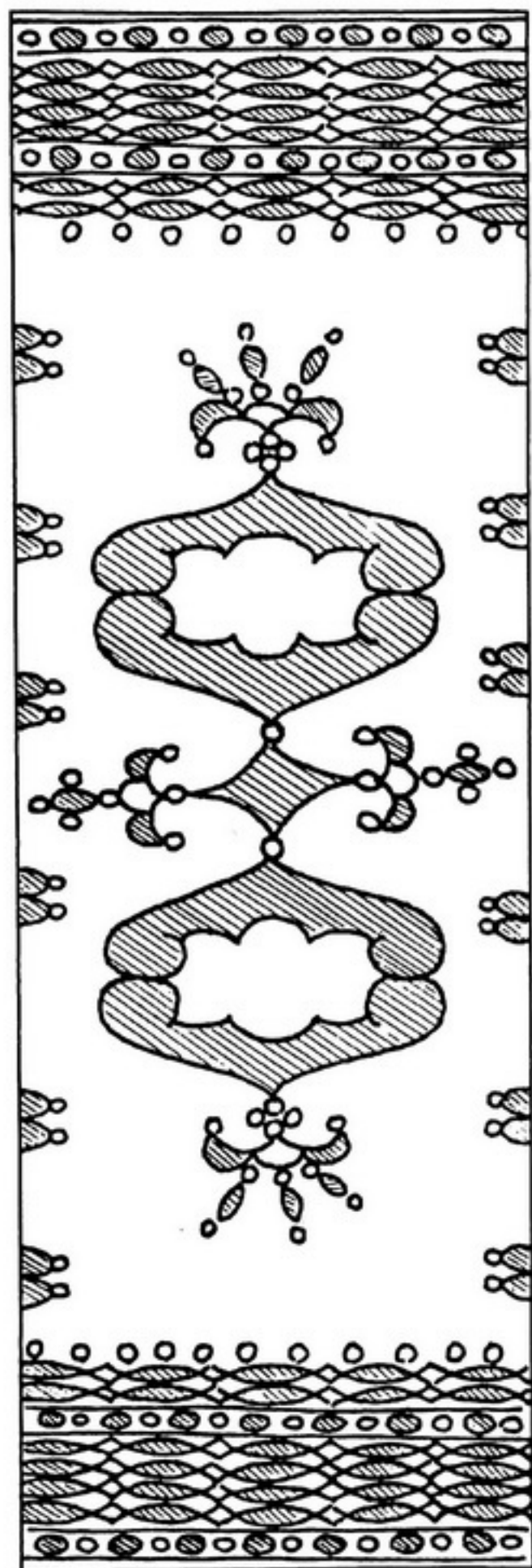
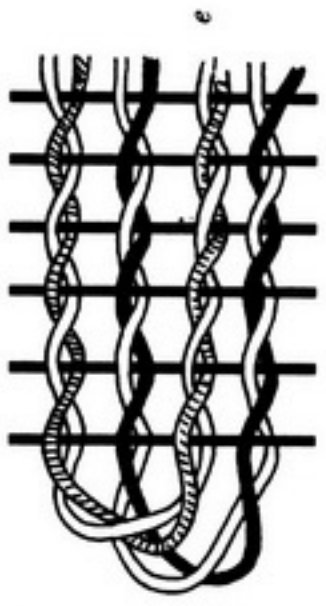

Рис. 53. Прорись узору на золотому гравірованому обрізі:
a – бічний обріз; *b* – верхній та нижній обрізи. Матові ділянки узору позначені на прорисі штриховкою. Вони утворюються внаслідок заповнення окремих ділянок узору маленькими цяточкам або рисочками.

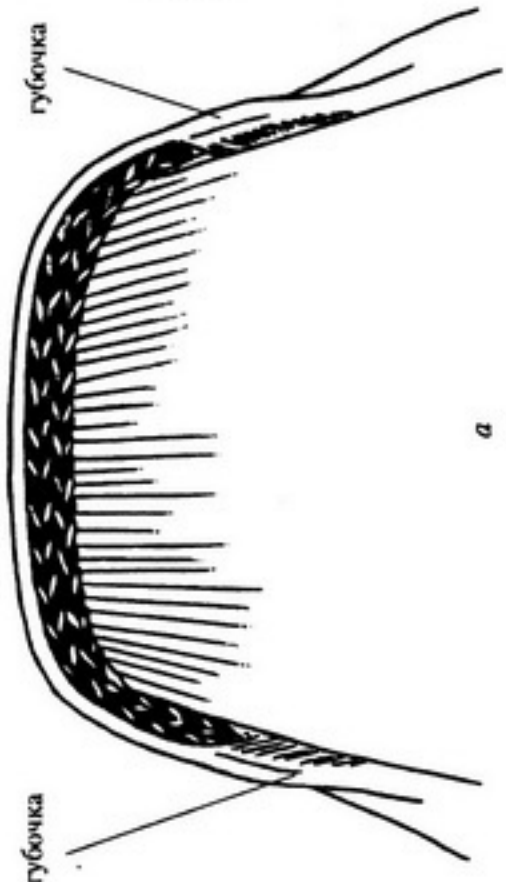
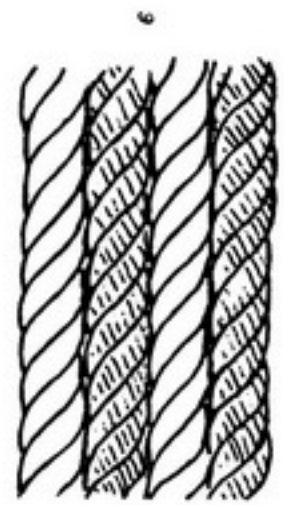
Кир. 1109.

Корінець

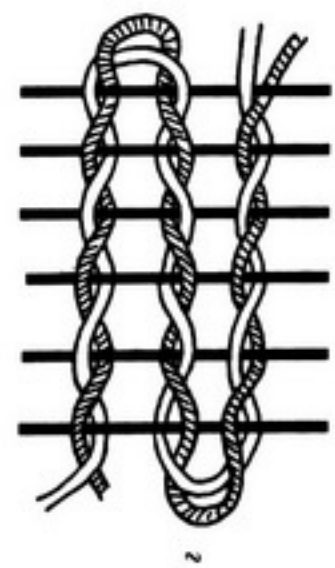
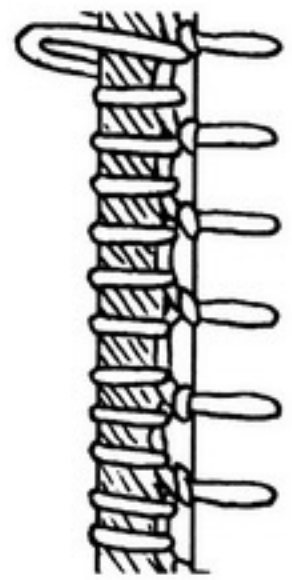

спосіб 2

a

спосіб 1

d

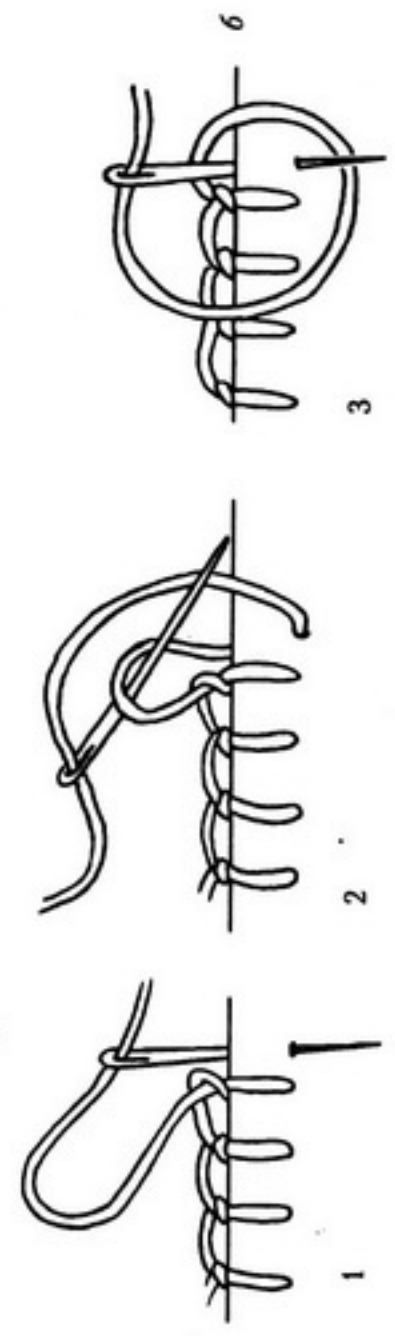

Рис. 54. Тканий каптал – способи виплітання:
a – зовнішній вигляд капталу; *б* – послідовне зображення процесу виконання петельного шва, до якого підшивають серцевину капталу (1–3);
в – підшита до петельного шва серцевина капталу (вигляд з боку корінця); *г, е* – два способи переплітання ниток при виконанні обшивки тканого капталу; зовнішній вигляд капталів, виконаних за першим (*д*) та другим (*е*) способами (збільшене зображення).

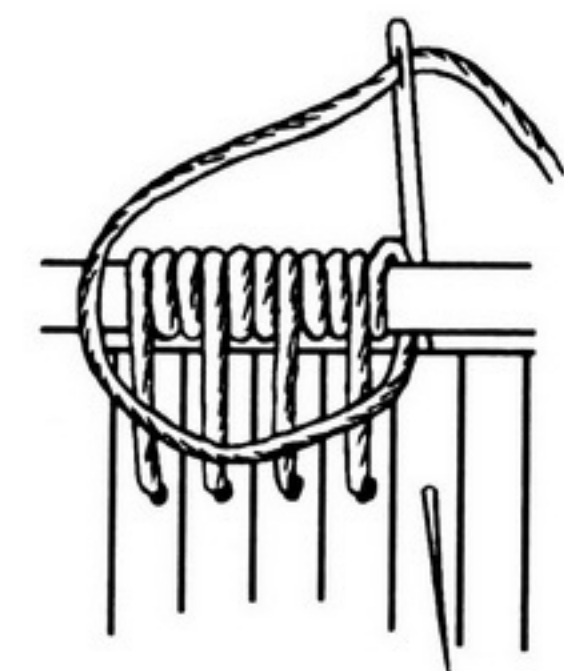
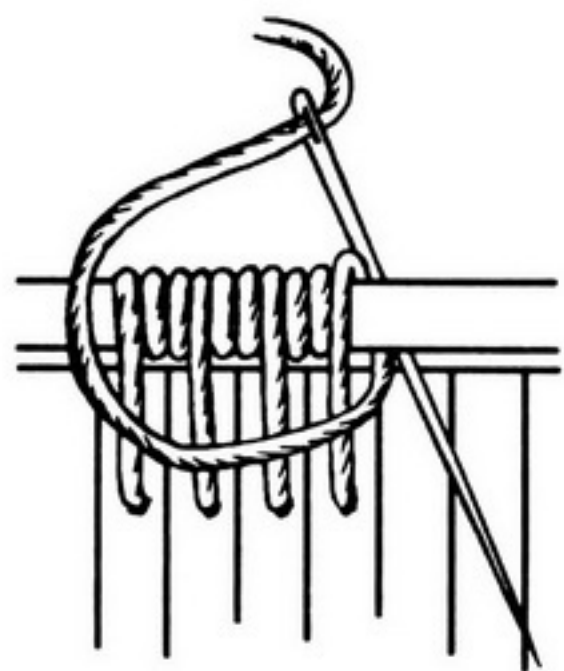
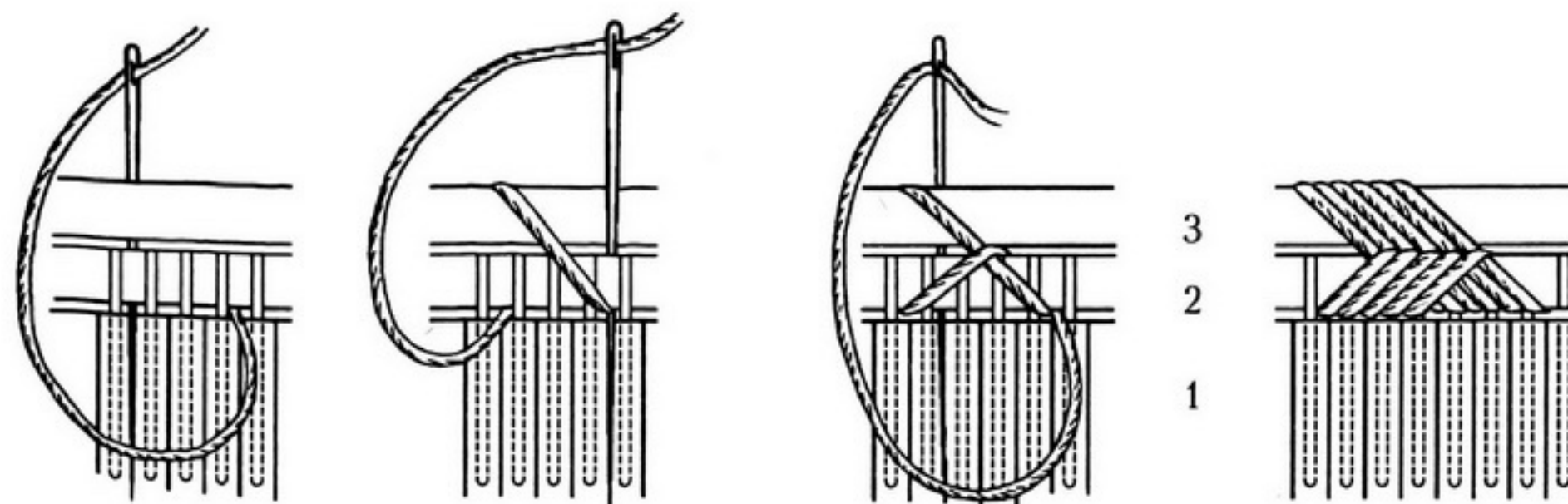
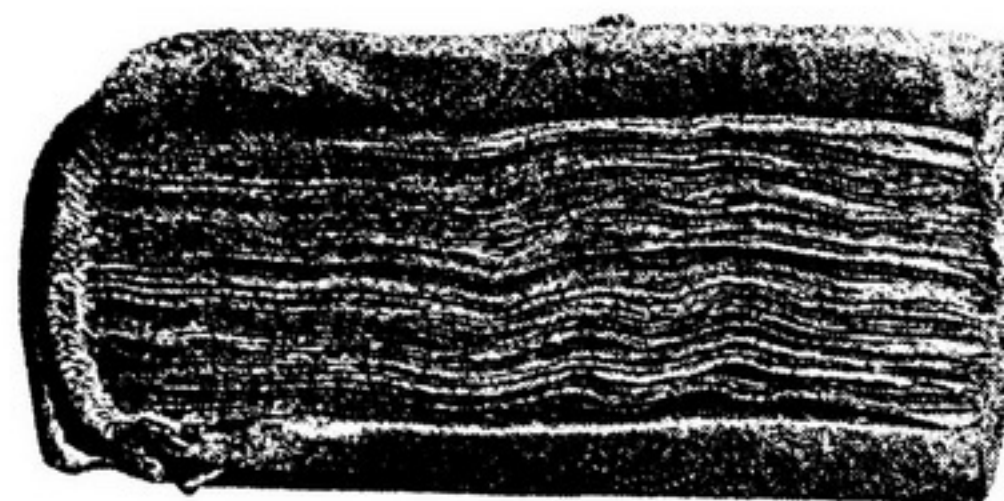

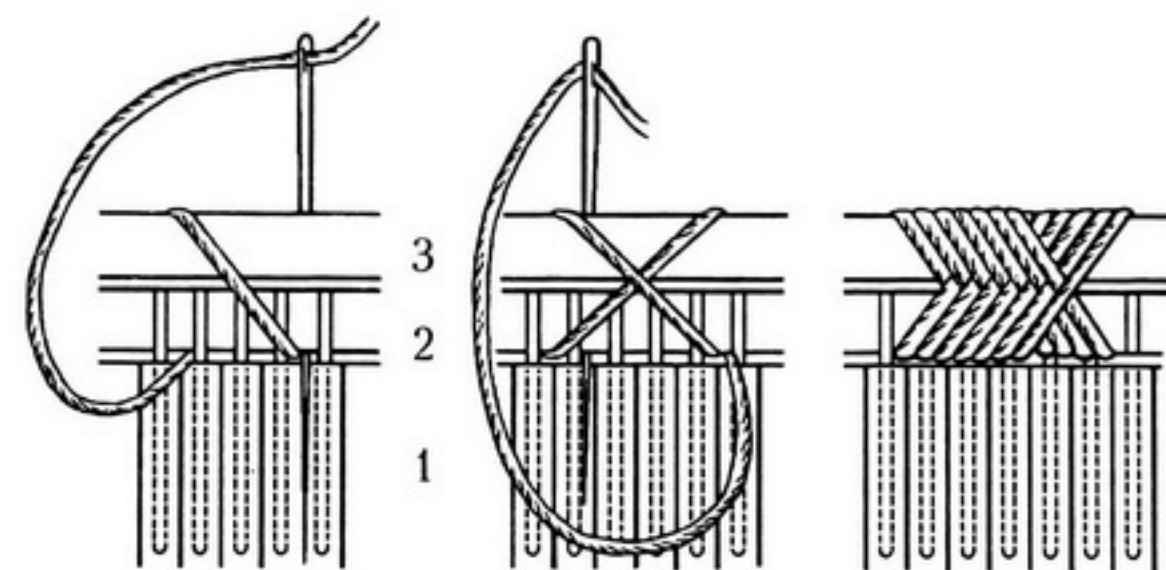
Рис. 55. Послідовність виконання обметувального шва, за допомогою якого до кінців корінця прикріплюється шнур-основа капталу з косим розташуванням стібків (вид з боку корінця).

б

а

в

Рис. 56. Виплітання капталу з косим розташуванням стібків (спосіб 1):
а – зовнішній вигляд капталу; *б, в* – два варіанти виконання капталу з косим розташуванням стібків. Наведена послідовність виконання перших трьох стібків та частини вже готового капталу (1 – зображення в плоскісному ракурсі внутрішнього (зверненого вперед до бічного обрізу) боку корінцевих згинів зшитків блока. Для кращого розуміння на схемах наведено тільки поперечний вертикальний зріз блока книги біля самого корінця (пунктиром позначена невидима частина стібків, якими прикріплюється до зшитків шнур-основа); 2 – шнур-основа для обметувального шва, на якому зображені лише стібки, що виходять із зшитків; 3 – шнур, що разом з шнуром-основою (2) утворюють серцевину капталу).

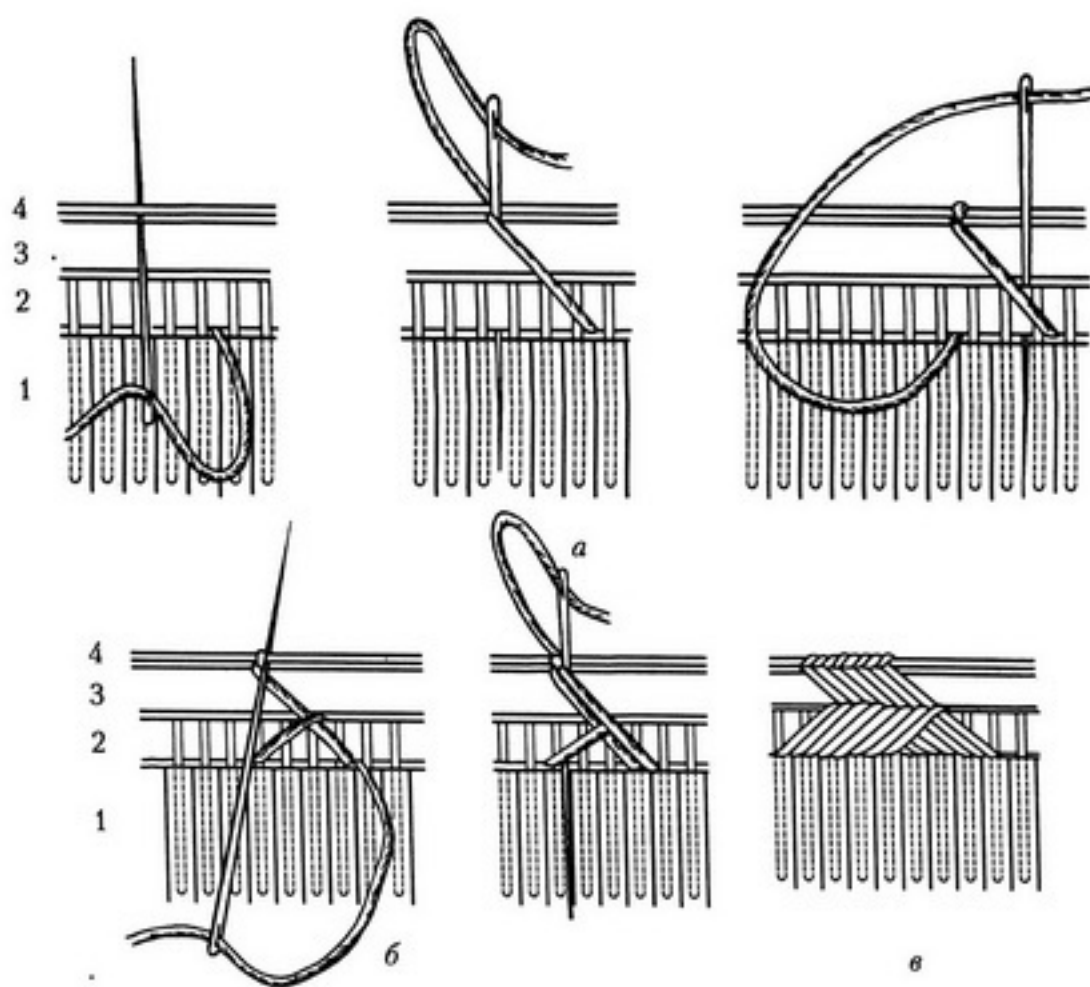

Рис. 57. Виплітання капталу з косим розташуванням стібків (спосіб 2):
a – закріплення та виконання першого стібка; *б* – початок виконання другого та наступних стібків;
в – зовнішній вигляд частини сплетеного капталу (1 – зображення в плоскісному ракурсі
 внутрішнього (зверненого вперед до бічного обрізу) боку корінцевих згинів зшитків блока. Для
 кращого розуміння на схемах наведено тільки поперечний вертикальний зріз блока книги біля
 самого корінця (пунктиром позначена невидима частина стібків, якими прикріплюється до зшитків
 шнур-основа; 2 – шнур-основа для обметувального шва, на якому зображені лише стібки, що
 виходять із зшитків; 3, 4 – шнури, що разом з шнуром-основою (2) утворюють серцевину капталу).

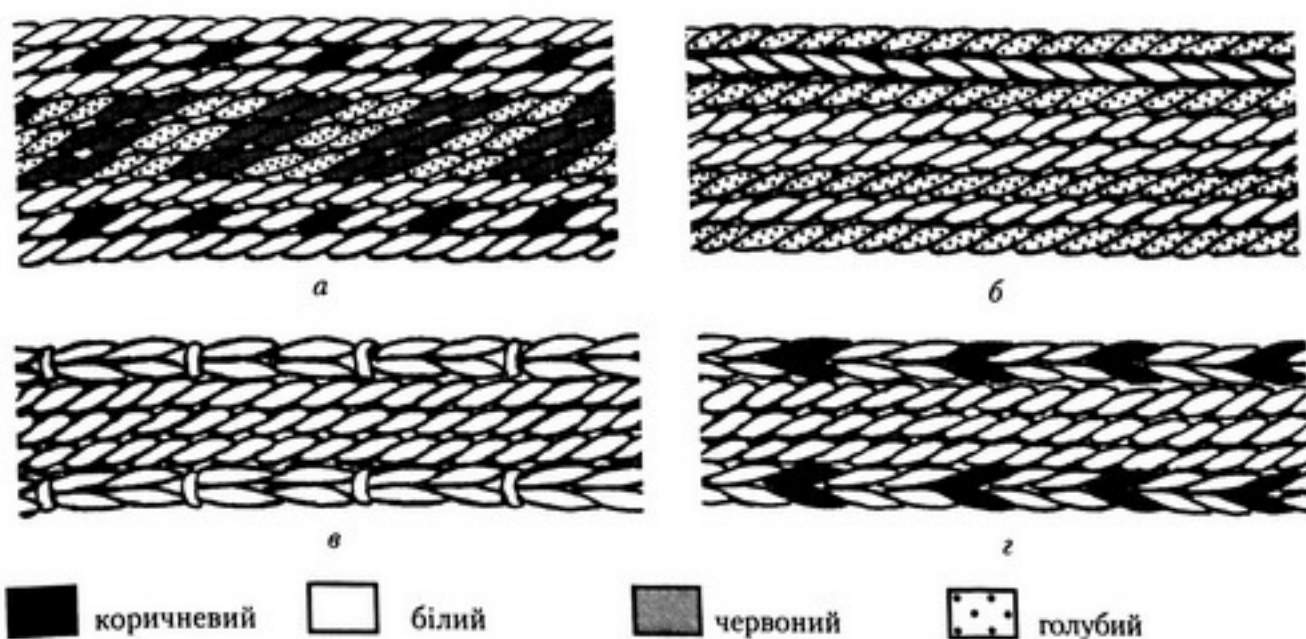

Рис. 58. Приклади орнаментів обшивки, що зустрічаються на тканих капталах:
a – ф. 307 (КМЗМ), № 480/1644 п; *б* – ф. 310 (Ніж.), № 17; *в-г* – ф. 307 (КМЗМ), № 419/1638 п
 (*в* – сучасний стан капталу; *г* – реконструкція обшивки капталу).

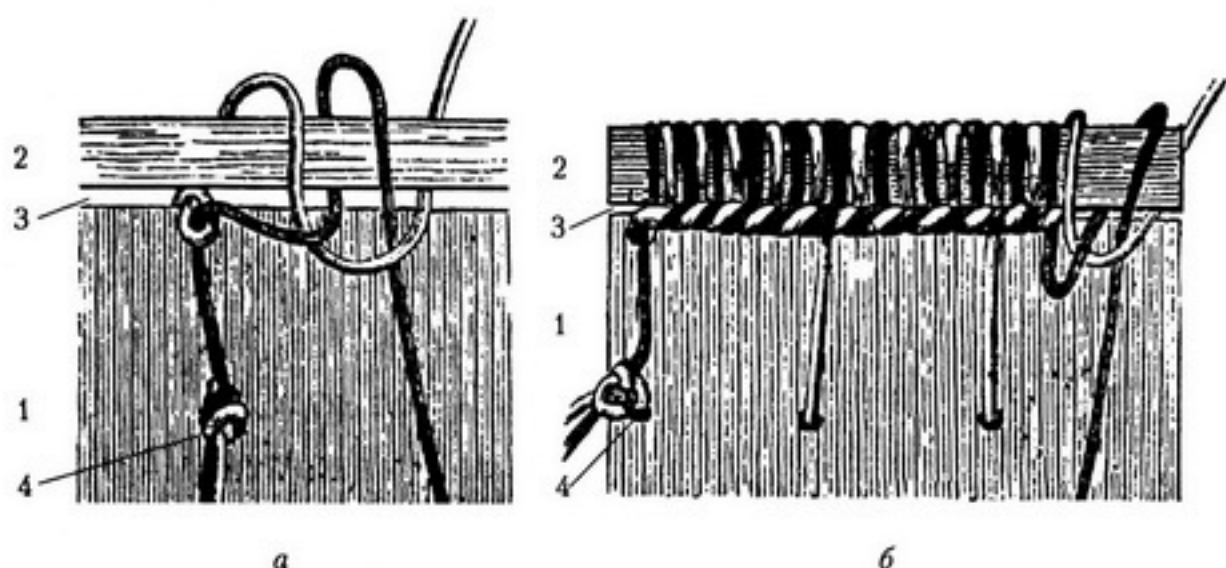

Рис. 59. Виплітання простого плетеного капталу з прямим розташуванням стібків (спосіб 1): *a* – початок виплітання капталу: показано дві перші петлі, які залишені не стягнутими; *б* – зовнішній вигляд частини сплетеного капталу; не стягнутими залишені лише останні дві петлі (1 – зображення в плоскісному ракурсі внутрішнього (зверненого вперед до бічного обрізу) боку корінцевих згинів зшитків блока. Для кращого розуміння на схемах наведено тільки поперечний вертикальний зріз блока книги біля самого корінця; 2 – серцевина капталу, навколо якого виконується виплітання. Серцевиною капталу може виступати шнур, смужка шкіри або картону, паперовий або нитяний джгут; 3 – зтяжні стібки, що утворюються над корінцевим краєм обрізу при переході з однієї робочої нитки до іншої; 4 – місце з'єднання між собою кінців робочих ниток і початок виплітання капталу). Оубл.: Симонов, 1897. – Рис. 117, 118.

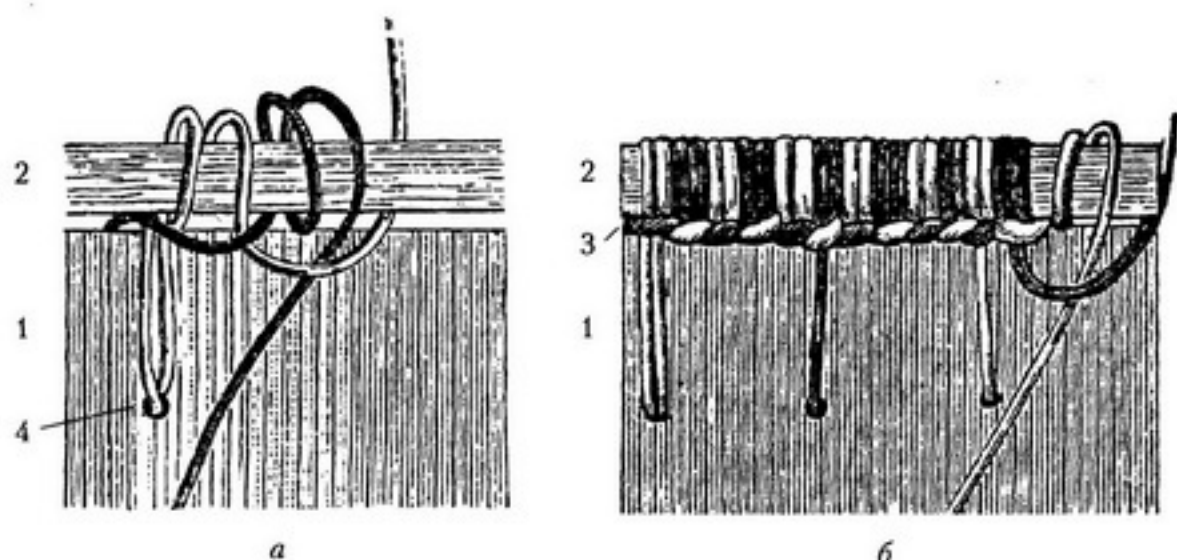

Рис. 60. Виплітання простого плетеного капталу з прямим розташуванням стібків (спосіб 2): *a* – показано чотири незтягнуті петлі, розпочаті з середини, а не з краю; *б* – зовнішній вигляд частини сплетеного капталу, не стягнутими залишені лише дві останні петлі. Цифрові позначки на схемах тотожні зазначеним на рис. 59. Оубл.: Симонов, 1897. – Рис. 120, 121.

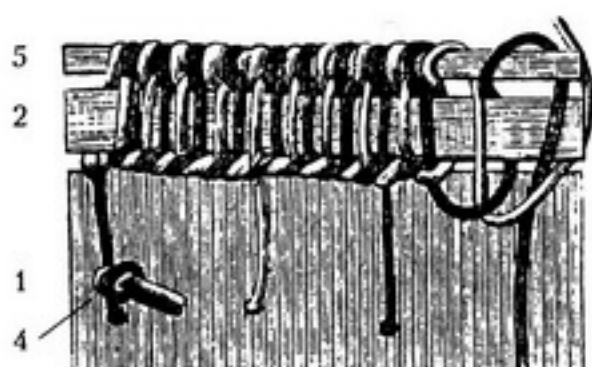

Рис. 61. Виплітання подвійного плетеного капталу з прямим розташуванням стібків. (5 – вузька смужка картону або проклеєний шнурок; значення всіх інших цифрових позначок тотожне зазначеним на рис. 59). Оубл.: Симонов, 1897. – Рис. 122.

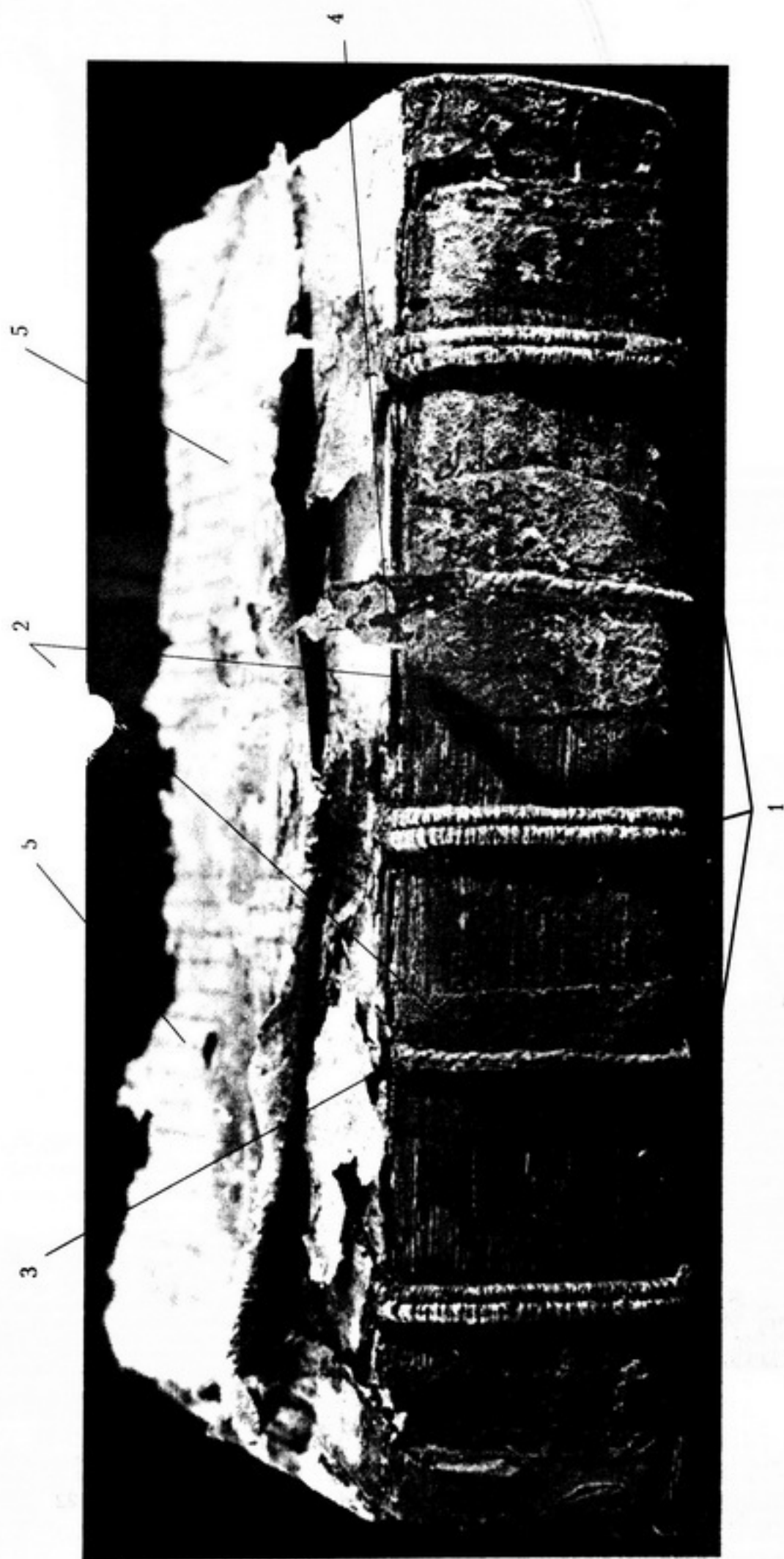

Рис. 62. Книжний блок, шитий на подвійні шнури з прикріпленими кришками та додатковими одинарними шнурами, не задіяними у зшиванні блока, з яких формуються фальшиві бинти після поволочування корінця шкірою:

1 – подвійні шнури, задіяні у зшиванні блока; 2 – смужки тканини, якими обклеєний корінець між подвійними шнурами; 3 – одинарний шнур, наклеєний зверху на смужку обклеювальної тканини, і кінці якого розтріпані та наклеєні на зовнішній бік кришок і заклеєні макулатурним папером; 4 – одинарний шнур, один кінець якого відклеївся і частково відійшов від блока; 5 – фрагменти макулатурного паперу, яким заклеювалися кінці одинарних шнурів та вирівнювалася поверхня кришки.

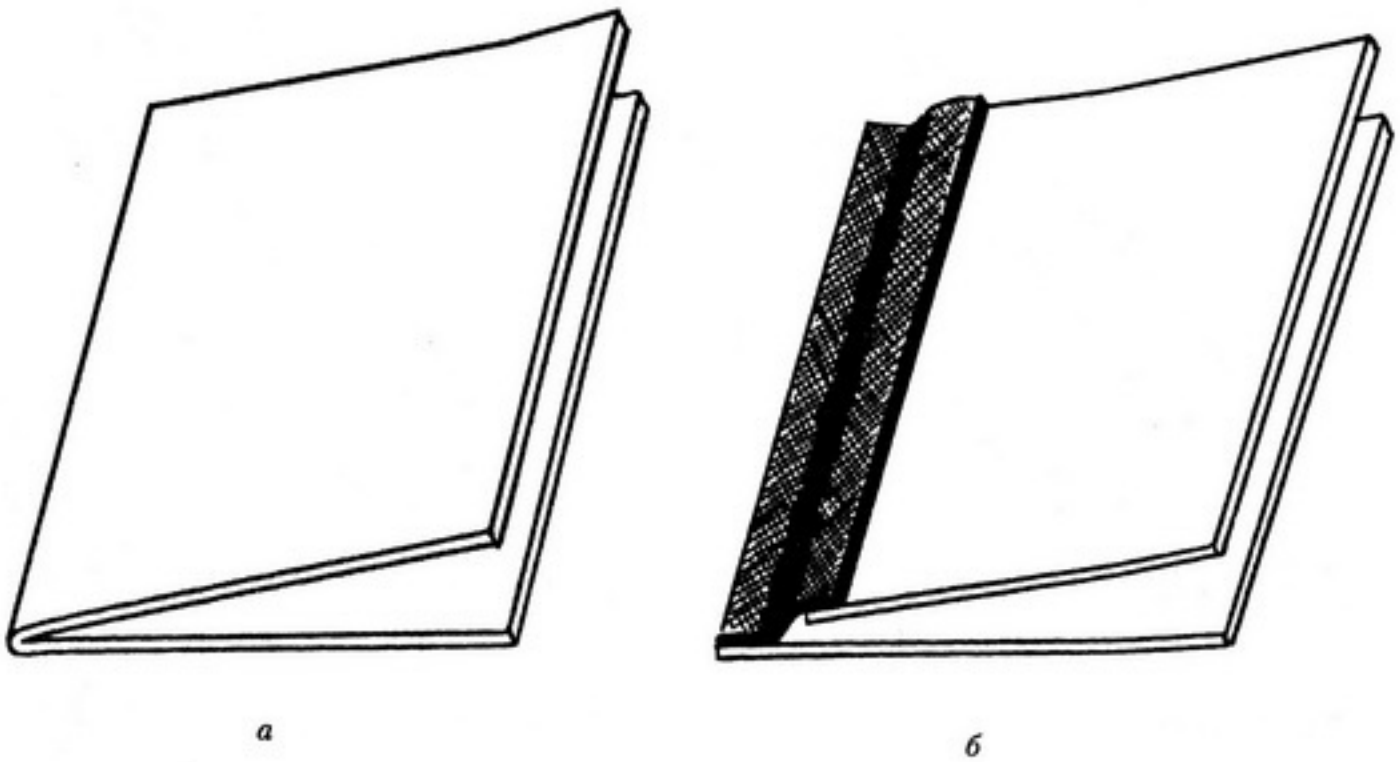

Рис. 63. Конструкція форзаців:
a – суцільний; *б* – складений.

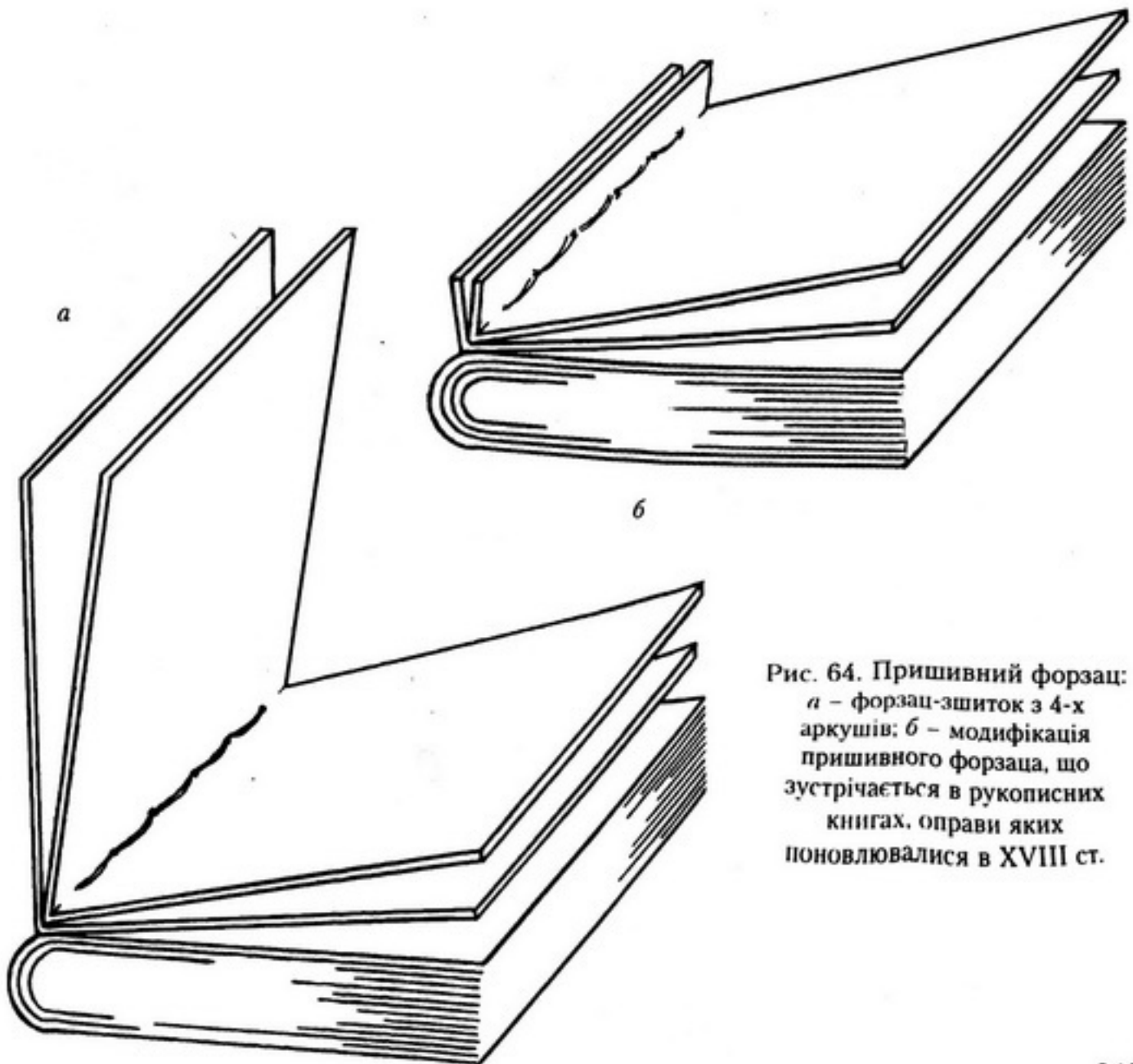

Рис. 64. Пришивний форзац:
a – форзац-зшиток з 4-х
 аркушів; *б* – модифікація
 пришивного форзаца, що
 зустрічається в рукописних
 книгах, оправи яких
 поновлювалися в XVIII ст.

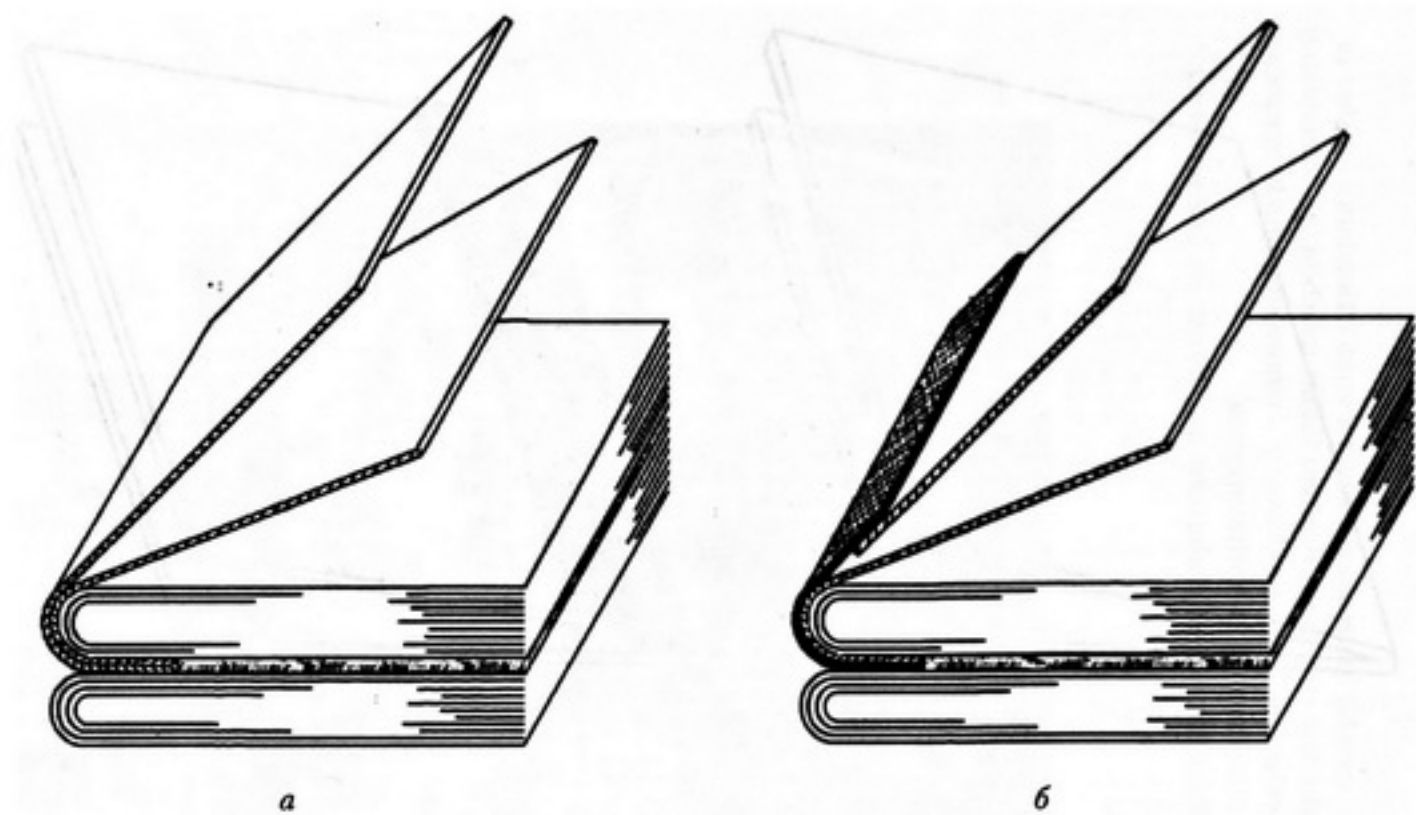

Рис. 65. Прошивний форзац:
a – суцільнопаперовий; *б* – складений з фальчиком із тканини.

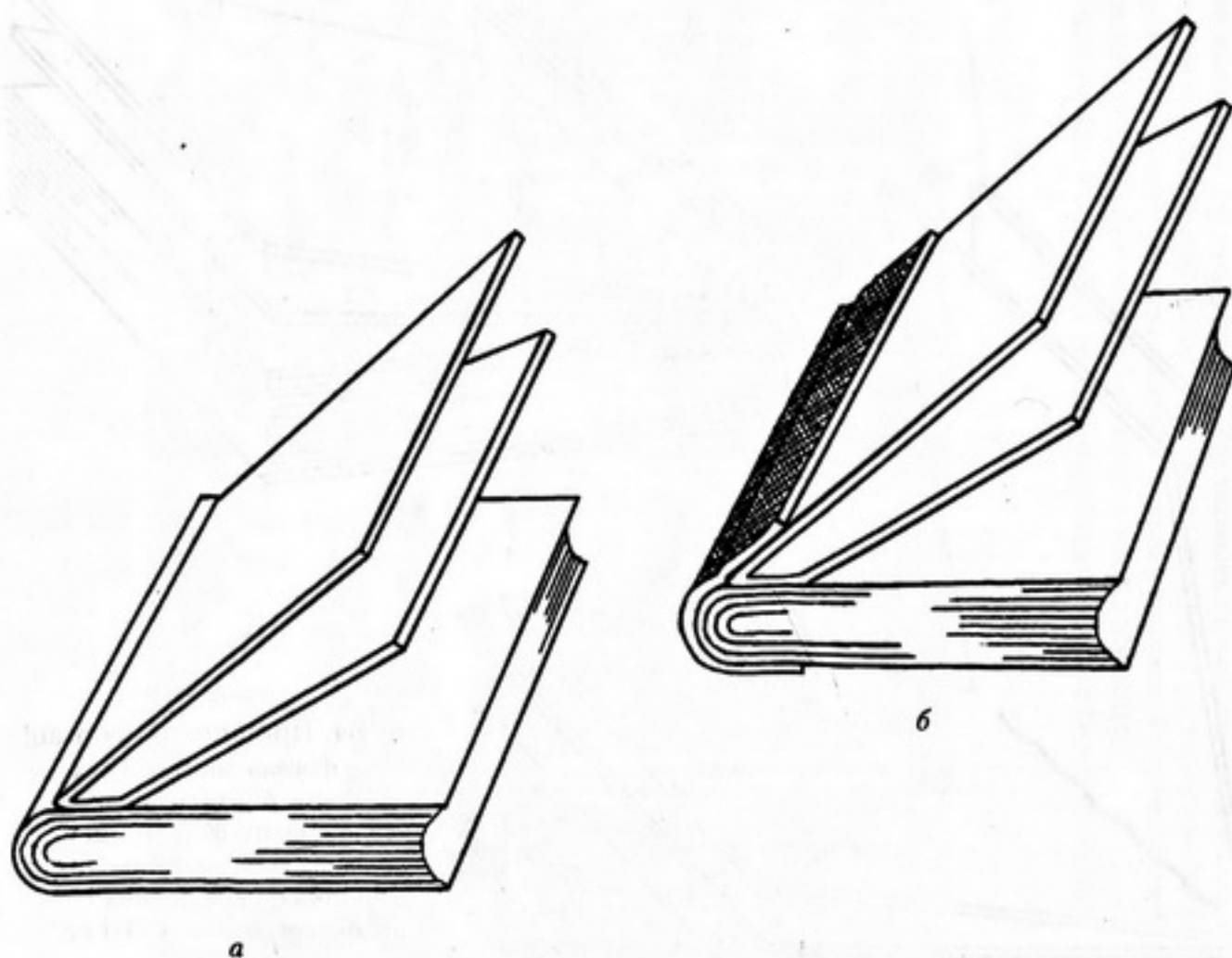

Рис. 66. Приклейний форзац:
a – простий приклейний форзац; *б* – простий приклейний форзац з окантовкою.

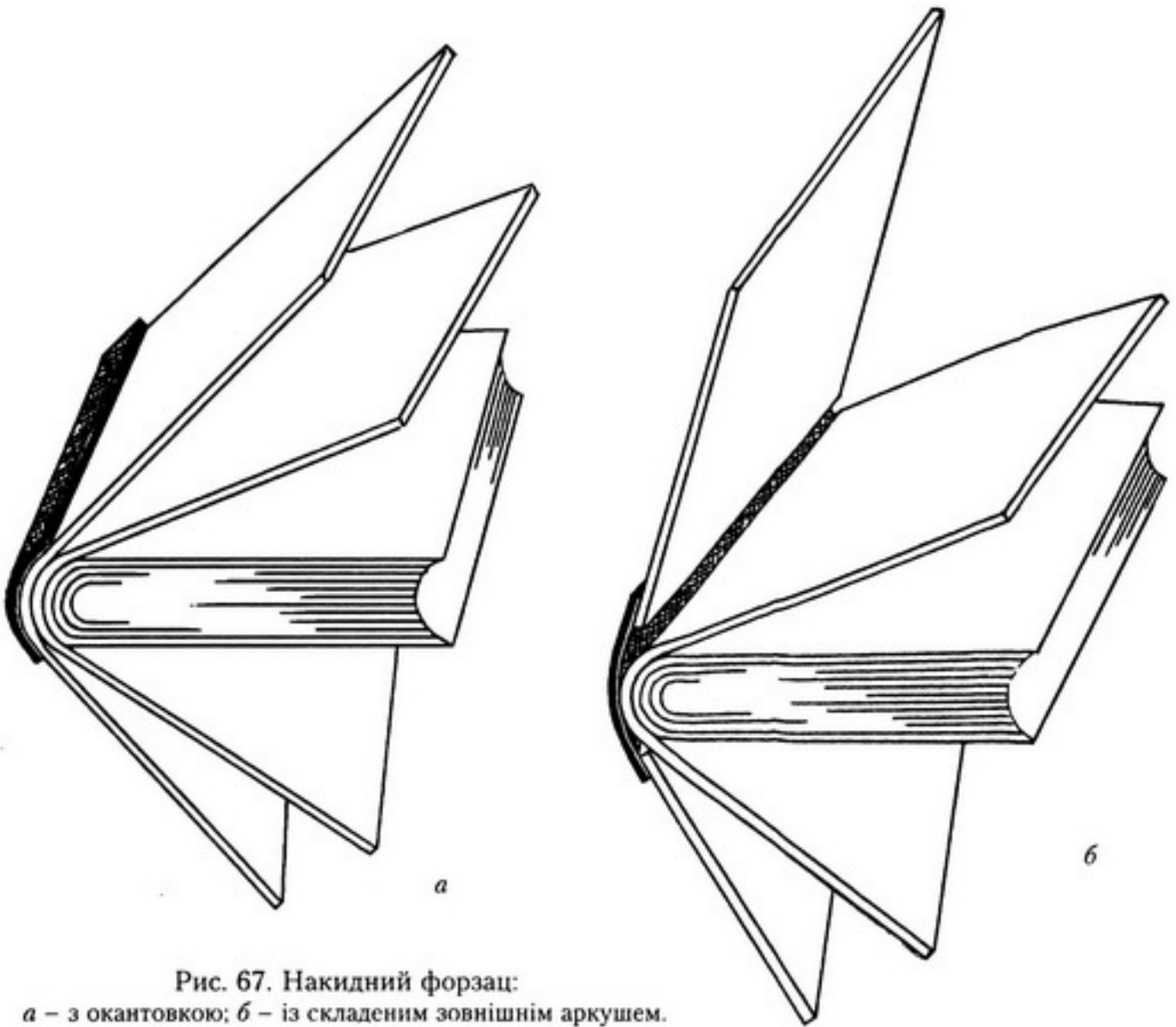

Рис. 67. Накидний форзац:
a – з окантовкою; *б* – із складеним зовнішнім аркушем.

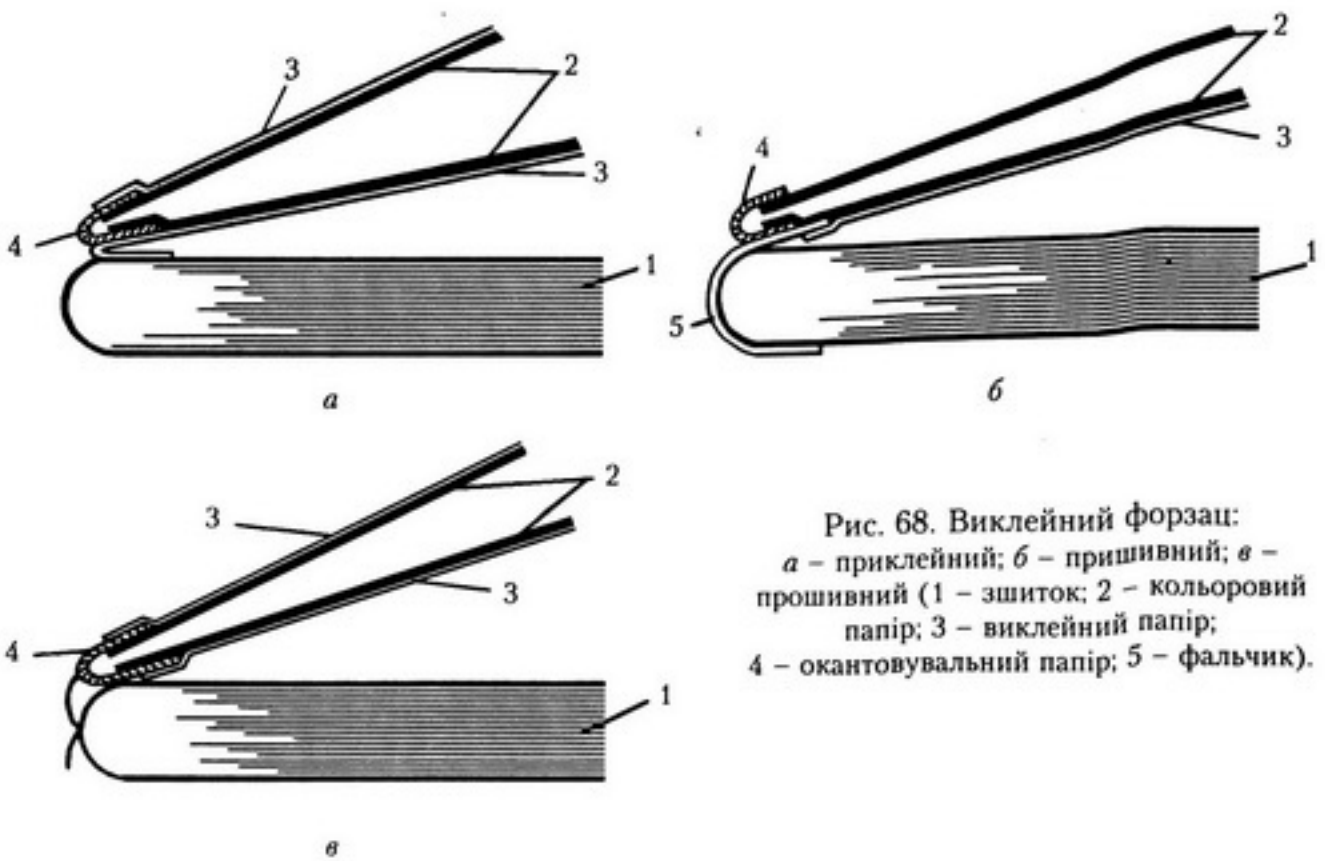

Рис. 68. Виклейний форзац:
a – приклеїний; *б* – пришивний; *в* –
 прошивний (1 – зшиток; 2 – кольоровий
 папір; 3 – виклейний папір;
 4 – окантовувальний папір; 5 – фальчик).

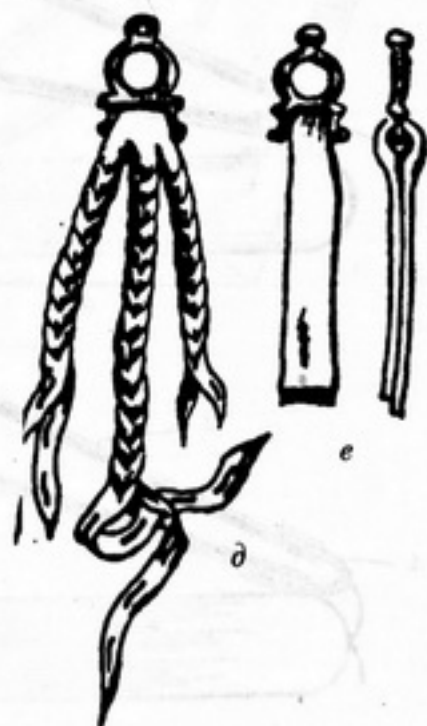
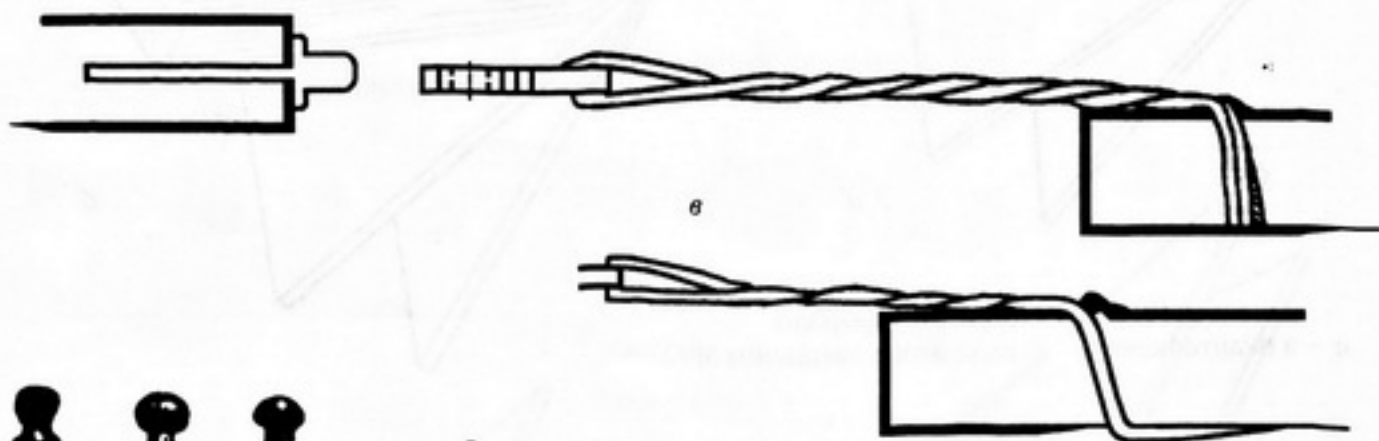
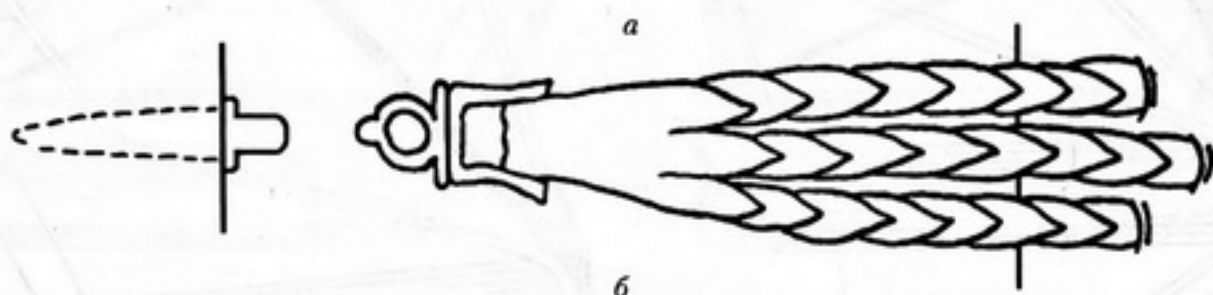
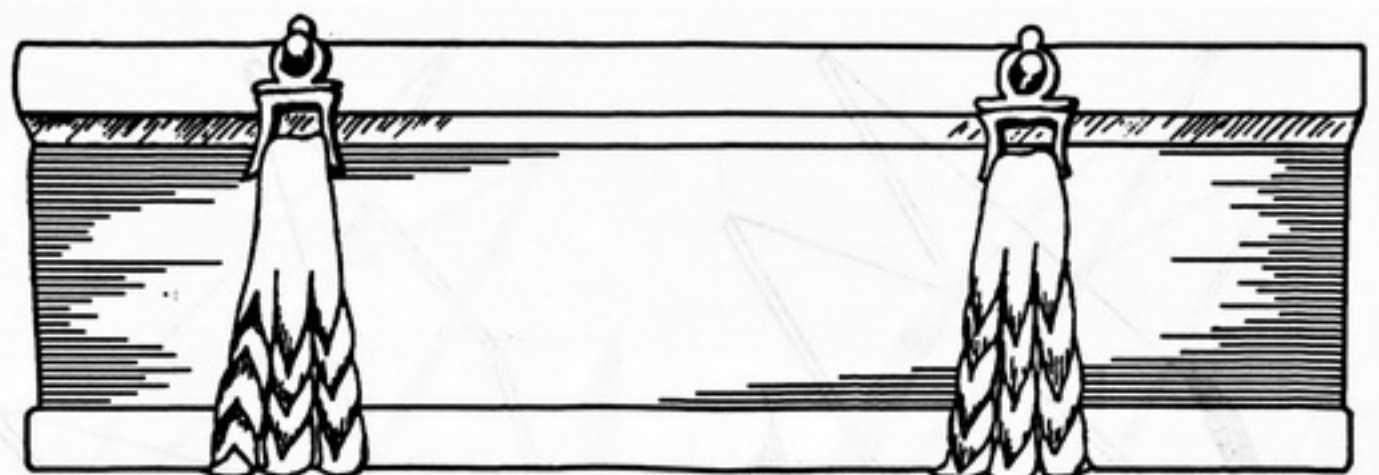

Рис. 69. Візантійська застібка:

a – фронтальне зображення застібки в закритому стані;
б – складові частини застібки: врізний шпеньок (зліва) та накидна частина – петля на тричастинному ремені (справа), що закріплені на кришках (вид зверху, пунктиром позначена невидима частина шпенька);
в – схема кріплення частин застібки до кришок; для накидної частини наведено два варіанти закріплення кінців ременя на кришці;
г – зовнішній вигляд шпеньків та петель, що застосовувалися в застібках на оправах візантійських рукописів;
д – петля на тричастинному ремені: добре видно, як утворюються “косички” на ремені;
е – одночастинний ремінь, що ставився на оправу після поновлення (ремонту, реставрації) застібок та оправ (фронтальне зображення та вигляд збоку).

Опубл.: *г–е* Мокрецова, Серов, 1978. – Рис. 5.

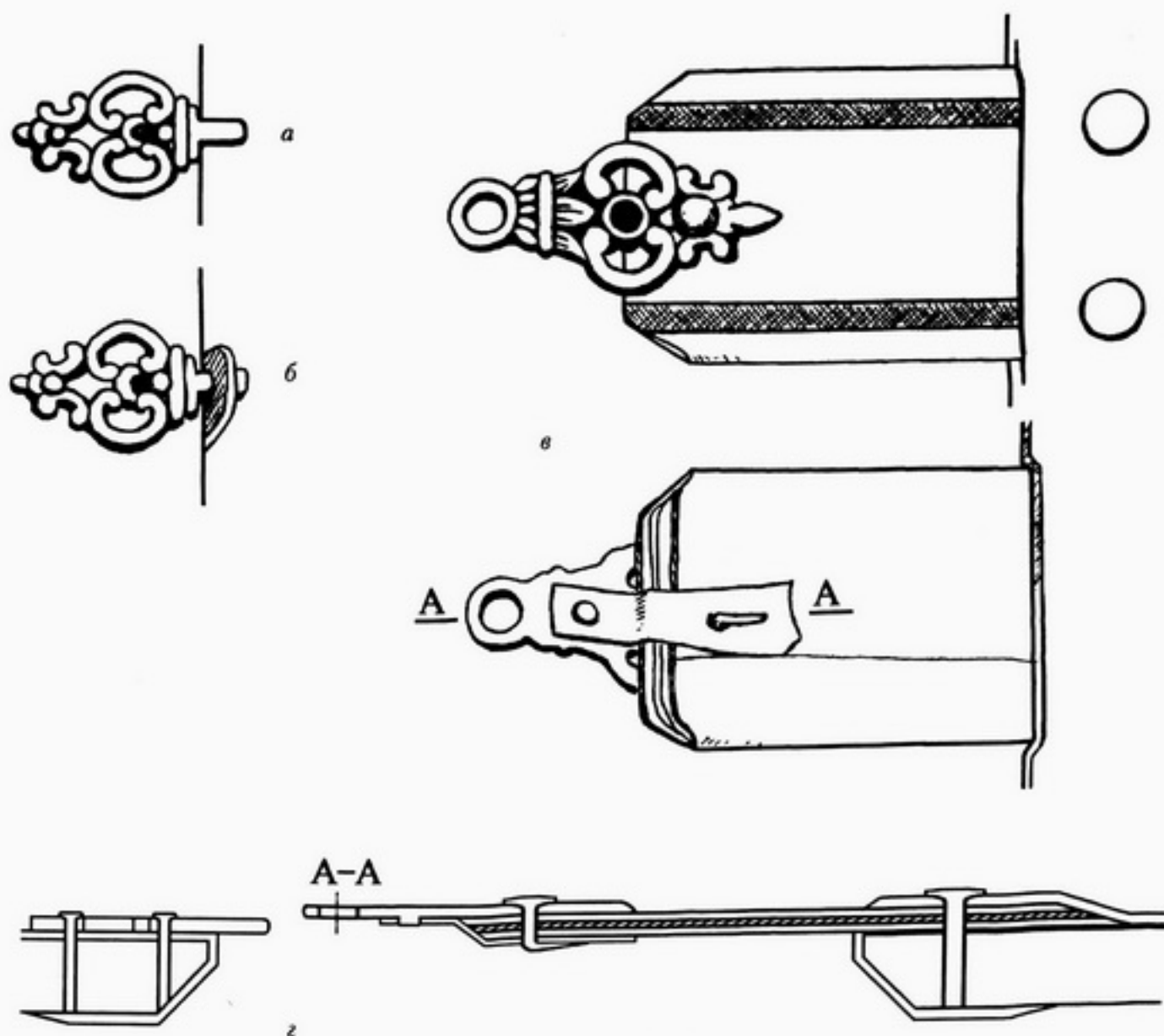

Рис. 70. Шпенькова застібка з накладним шпеньком:

a – накладний шпеньок (вид зверху); *b* – той самий шпеньок у закритому стані; *c* – накладна частина застібки: ремінь з литим наконечником, що становить фігурну пластину з отвором на кінці (вид зовні та зі звороту); *z* – схема кріплення складових застібки до кришок.

Рис. 71. Накладна частина застібки: одночастинний ремінь з литим наконечником, що є гачком з отвором для ременя:

a – зовнішній вигляд накладної частини застібки;
b – вигляд гачка без ременя (зворотний бік);
c – схема кріплення ременя до кришки.

ІР НБУВ, ф. I, № 5569

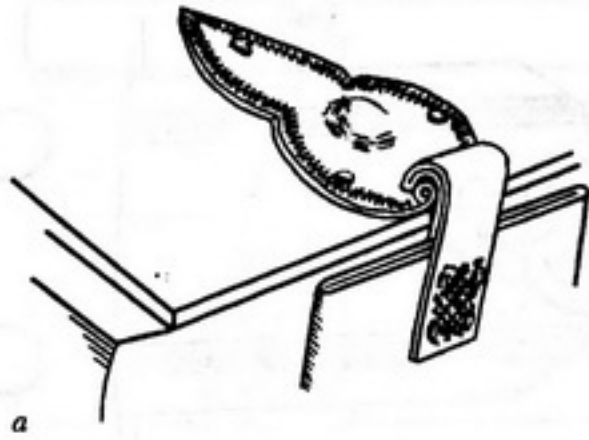
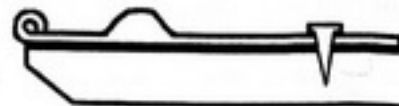
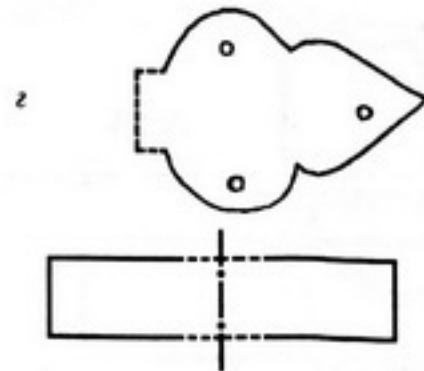
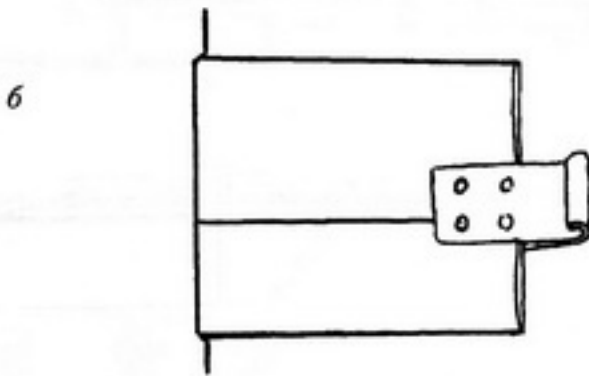
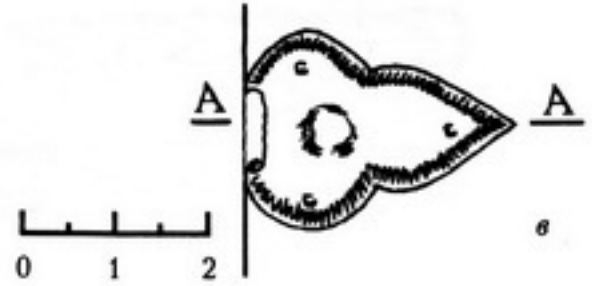
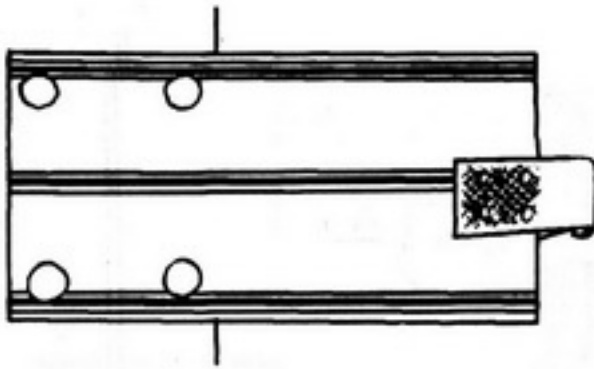
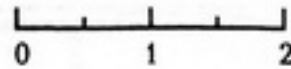
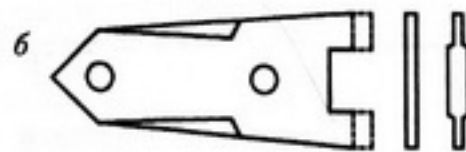
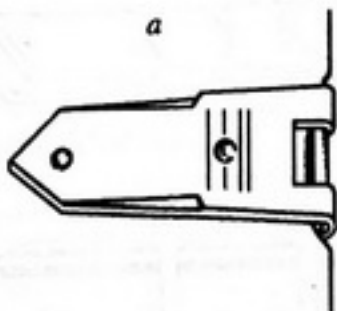

Рис. 72. Варіант застібки на фігурну пластину:
a – зовнішній вигляд застібки у закритому стані;
б – накидна частина застібки: ремінь з наконечником, що закінчується гачком (вид зовні та зі звороту);
в – зовнішній вигляд пластини, на яку застібається ремінь з гачком;
г – заготовки металевих частин застібки (пластини та гачка);
д – схема кріплення гачка до ремня та пластини до кришки.

д

г

Рис. 73. Складений пробій:

a – зовнішній вигляд складеного пробію (вид зверху);
б – складові частини пробію: пластина з вушками для закріплення вісі, на яку накидають гачок наконечника накидної частини застібки (нунктиром позначені частини, що загинаються) та два варіанти вісі, що зустрічаються в складених пробіях;
в – зовнішній вигляд гнізда для складеного пробію;
г – схема кріплення пробію до верхньої кришки оправи.

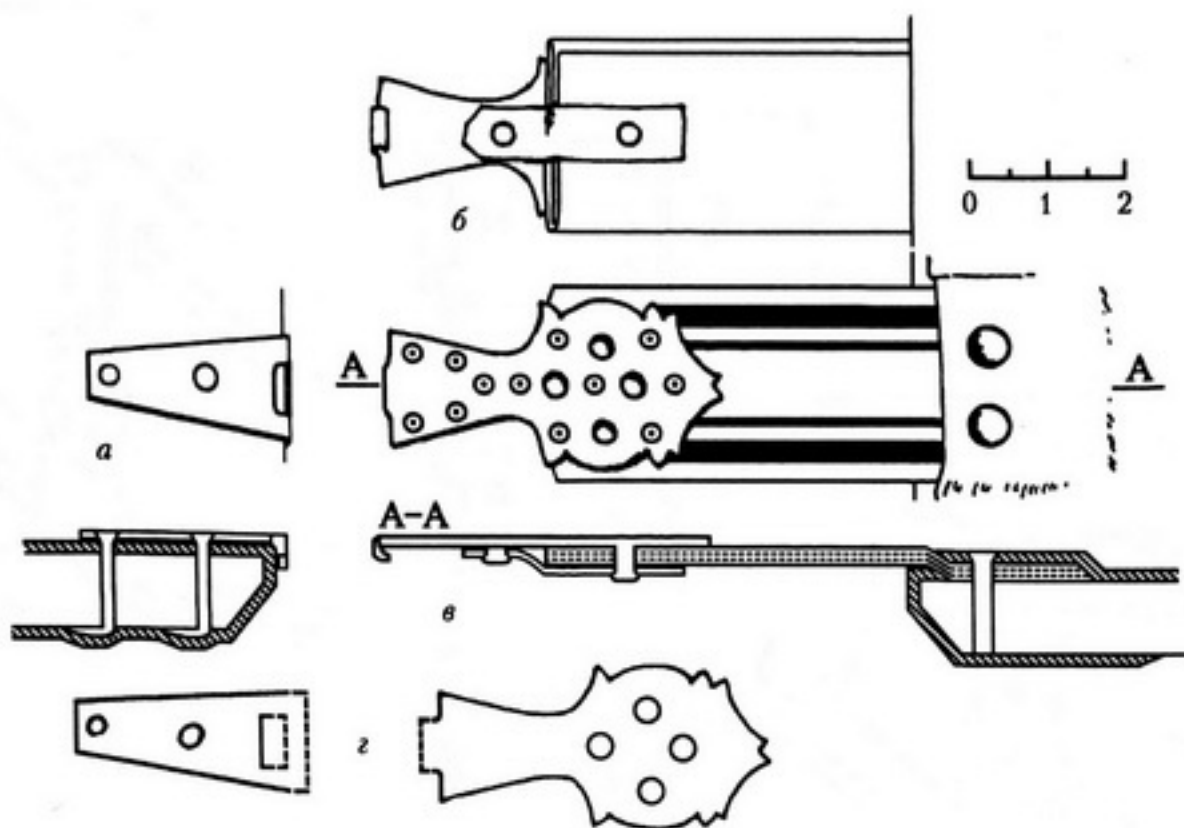

Рис. 74. Застібка на пробій:

a – зовнішній вигляд пробою (вид зверху); *b* – накладна частина застібки: ремінь з наконечником, що закінчується гачком (вид зовні та зі звороту); *v* – схема кріплення складових застібки до кришок; *z* – заготовки металевих частин застібки: пробою та наконечника (пунктиром позначені місця, що в готовому виді загинаються). Наведені деталі подані в натуральну величину.

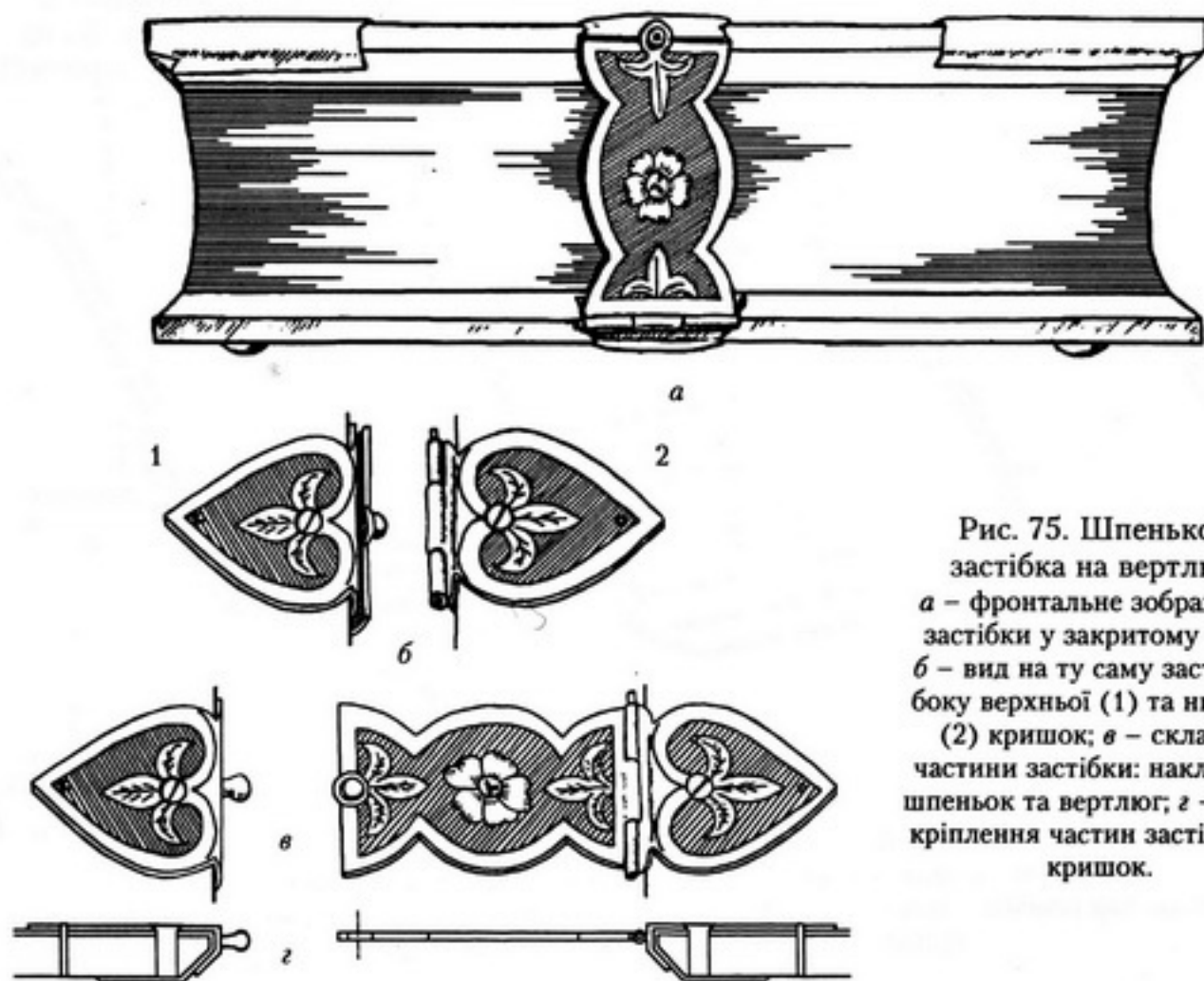

Рис. 75. Шпенькова застібка на вертлюзі:
a – фронтальне зображення застібки у закритому стані;
b – вид на ту саму застібку з боку верхньої (1) та нижньої (2) кришок; *v* – складові частини застібки: накладний шпеньок та вертлюг; *z* – схема кріплення частин застібки до кришок.

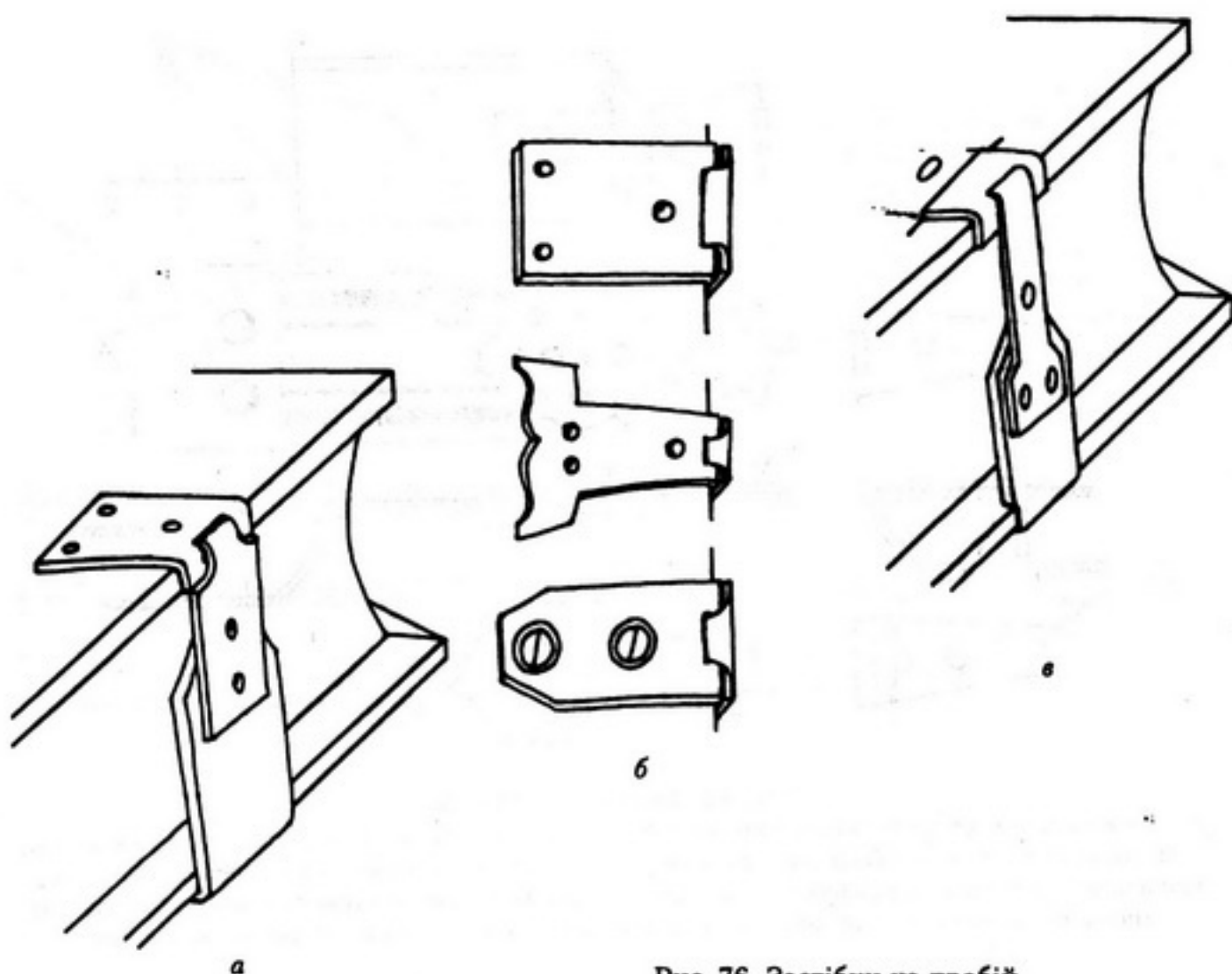

Рис. 76. Застібки на пробій.

Зовнішній вигляд застібок з накладним (а) та врізним (с) пробоями; б – різні форми накладних пробоїв (вид зверху на закриту застібку, нижній пробій закріплений на дошці гвинтами).

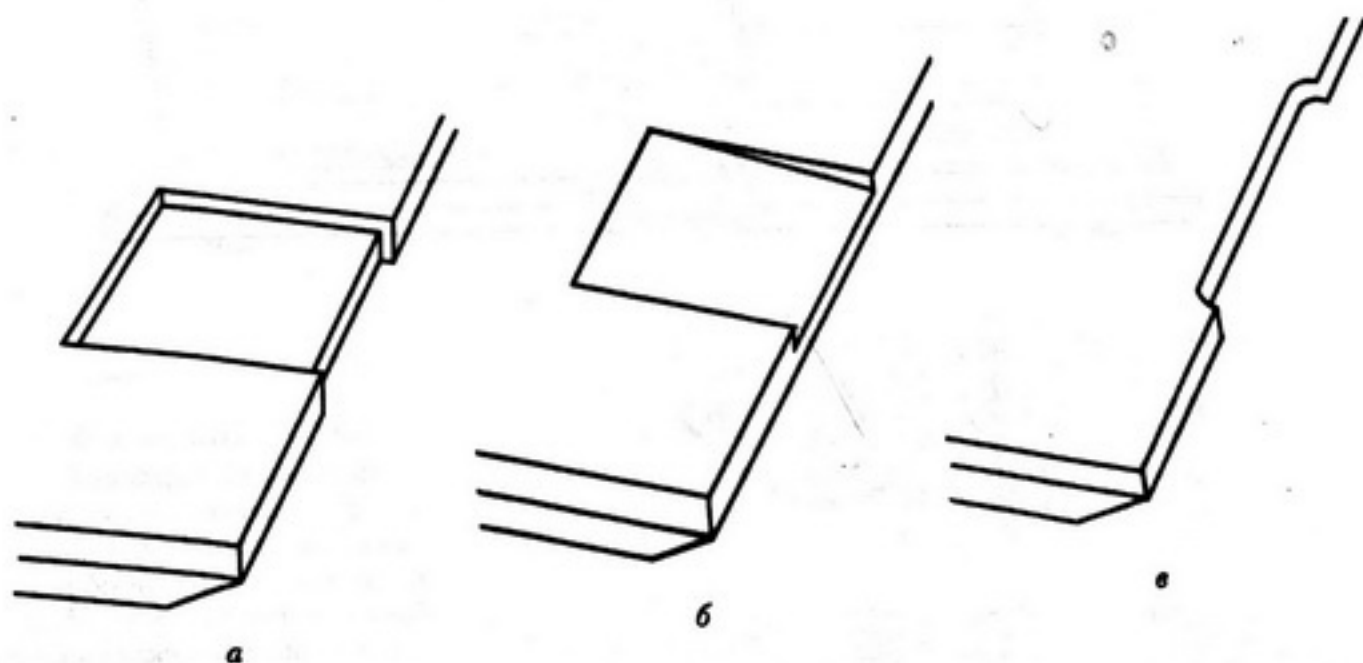

Рис. 77. Форма гнізд для закріплення

плаского ременя застібки на нижній кришці оправи:

а, б – гнізда для ременів, що врізаються під поверхню покриття; в – гніздо-виїмка на бічному ребрі кришки для ременя, що прибивався на кришку.

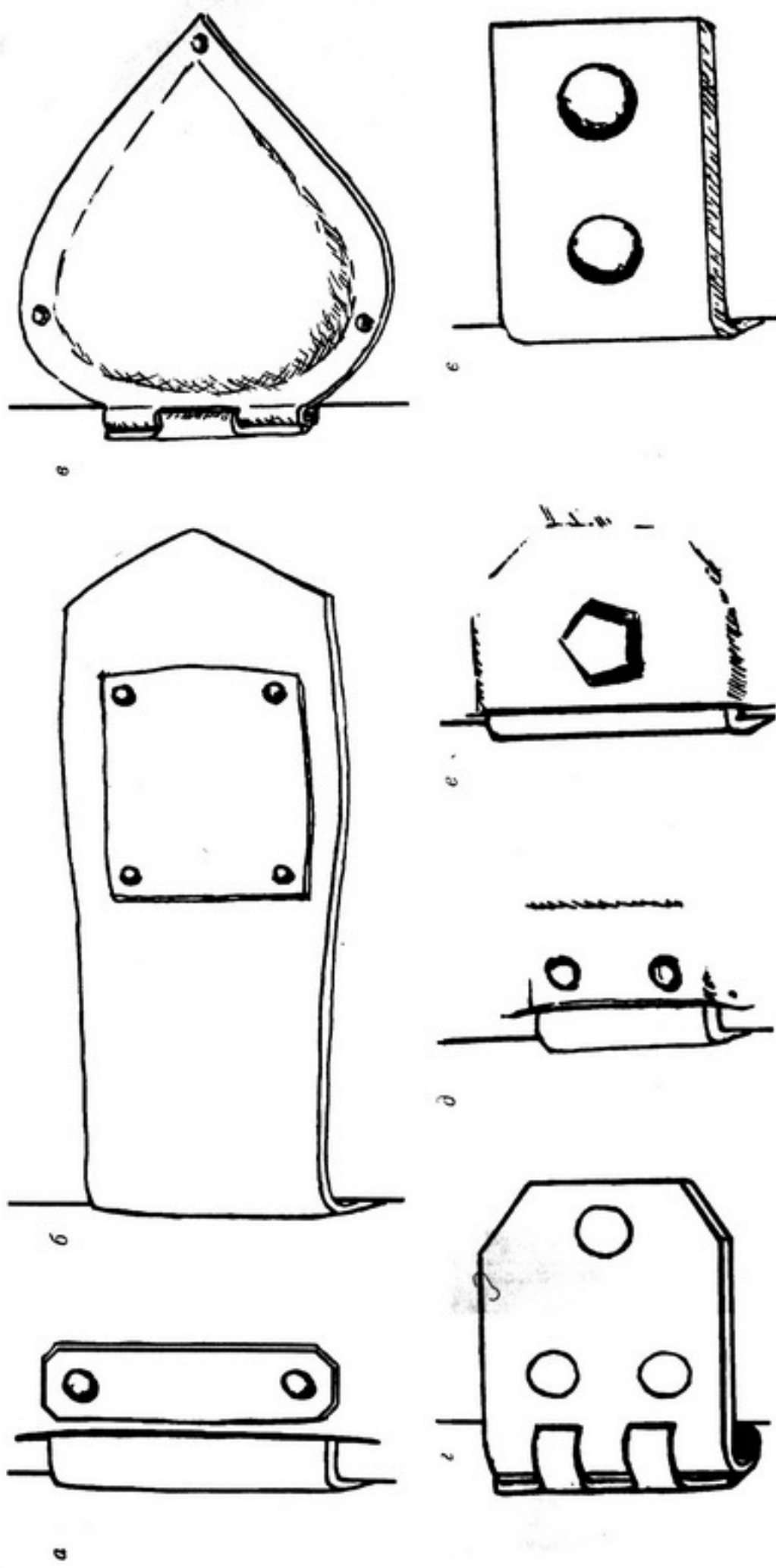

Рис. 78. Способи кріплення накидної частини застібки (ремня з наконечником або вертлюгу).

Ремінь застібки при кріпленні на кришці може кріпитися двома: 1) *а, б, в* - у місці кріплення надрізається покриття, під нього заводять кінець ремня і зверху прибивають цвяхами або заклепують. При такому кріпленні в дошках нижньої кришки в місцях розташування ремнів задалегідь роблять спеціальні гнізда (рис. 77 *а, б*); 2) *б, в* - ремінь прибивають безпосередньо зверху покриття. Кількість цвяхів (заклепок), які застосовували при кріпленні ремнів, залежала від їх розміру та ширини ремня, що використовувався, і коливалася від одного до чотирьох. Для більш надійного кріплення ремнів під цвяхи підкладали закріпу (*а, б*), яку застосовували як в першому, так і в другому випадках. Форма закріпи найчастіше була квадратною або прямокутною. Кріплення вертлюгу до кришок (*в, г*). Іноді частині вертлюгу, що кріпилася до кришки, надавалися опукла форма (*в*), яку застосовували лише при наявності пуклів на нижній кришці.

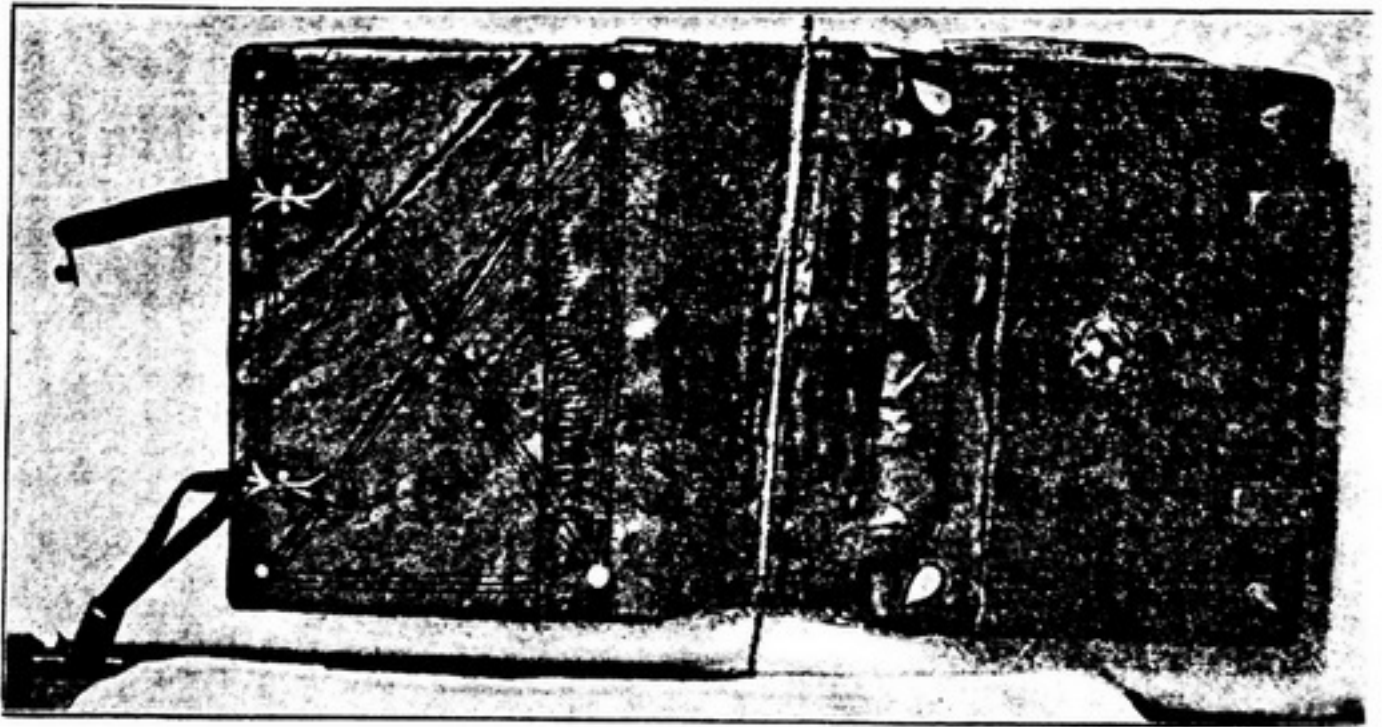

Рис. 79. Шкіряна оправа рукописної книги XVIII ст.

Накидна частина застібки на пробій є гачком на одночастинному ремені, приєднаному до дошки заклепкою вичурної форми. Гачок подібної конструкції наведено на рис. 74.

Опубл.: Симони, 1903. – Табл. XXXIV, № 49.

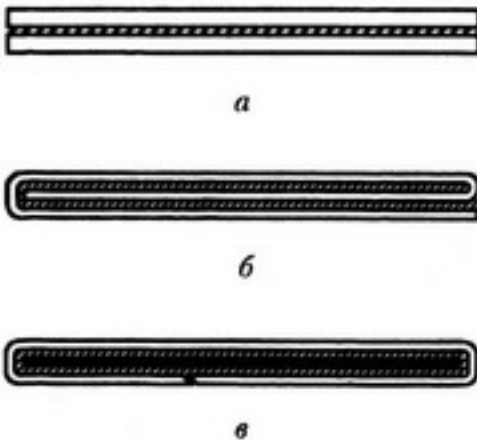

Рис. 80. Конструкція плоских ременів для застібок (схеми поперечного перетину):

a – ремінь склеєний з двох окремих шматків шкіри; *б* – ремінь склеєний з одного шматка шкіри, складеного втрое; *в* – ремінь склеєний з одного шматка шкіри, складеного вдвоє, кінці якого склеєні в стик, а в середину ремня для жорсткості вставлено смужку шкіри або цупкого паперу. Штриховкою на схемах позначено прошарок клею.

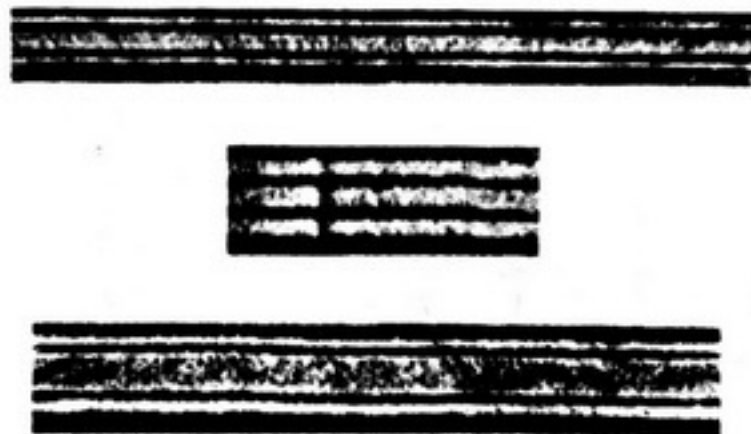
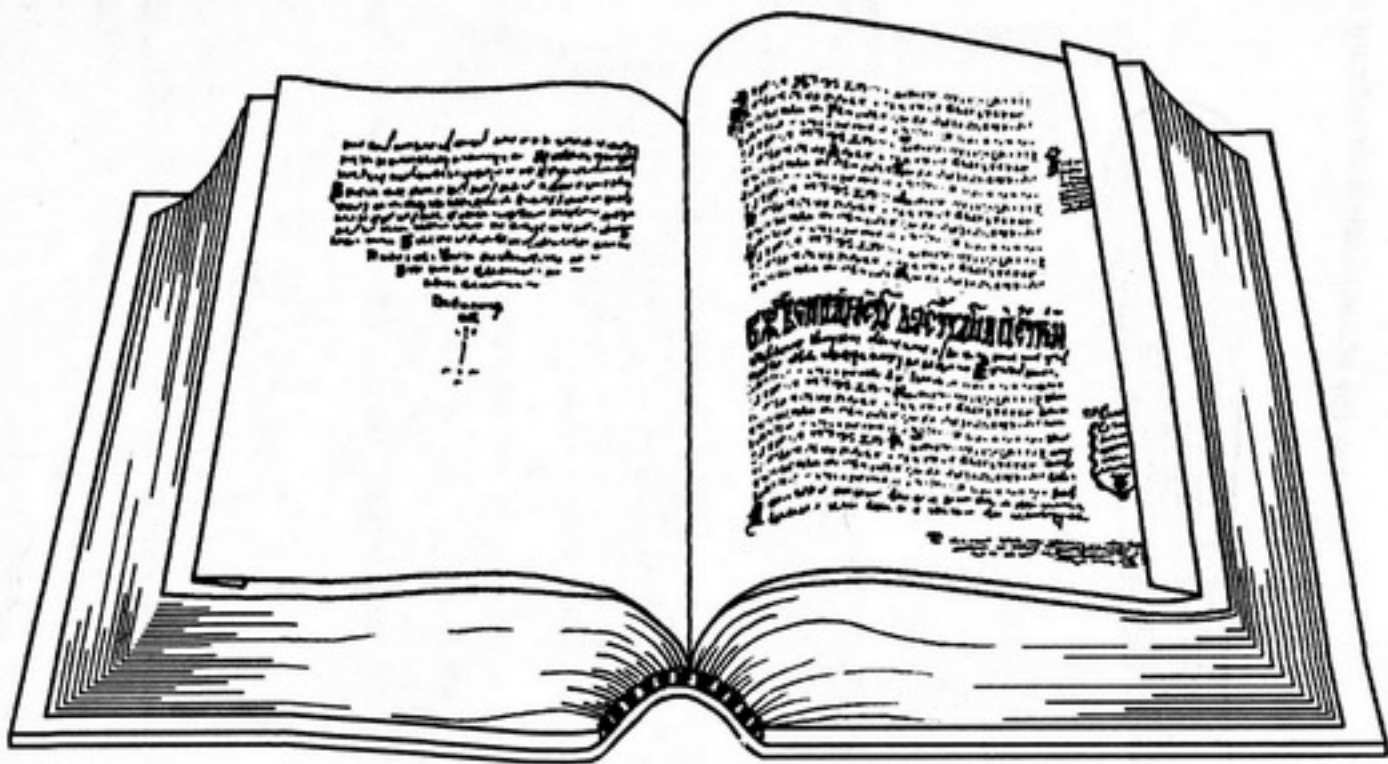
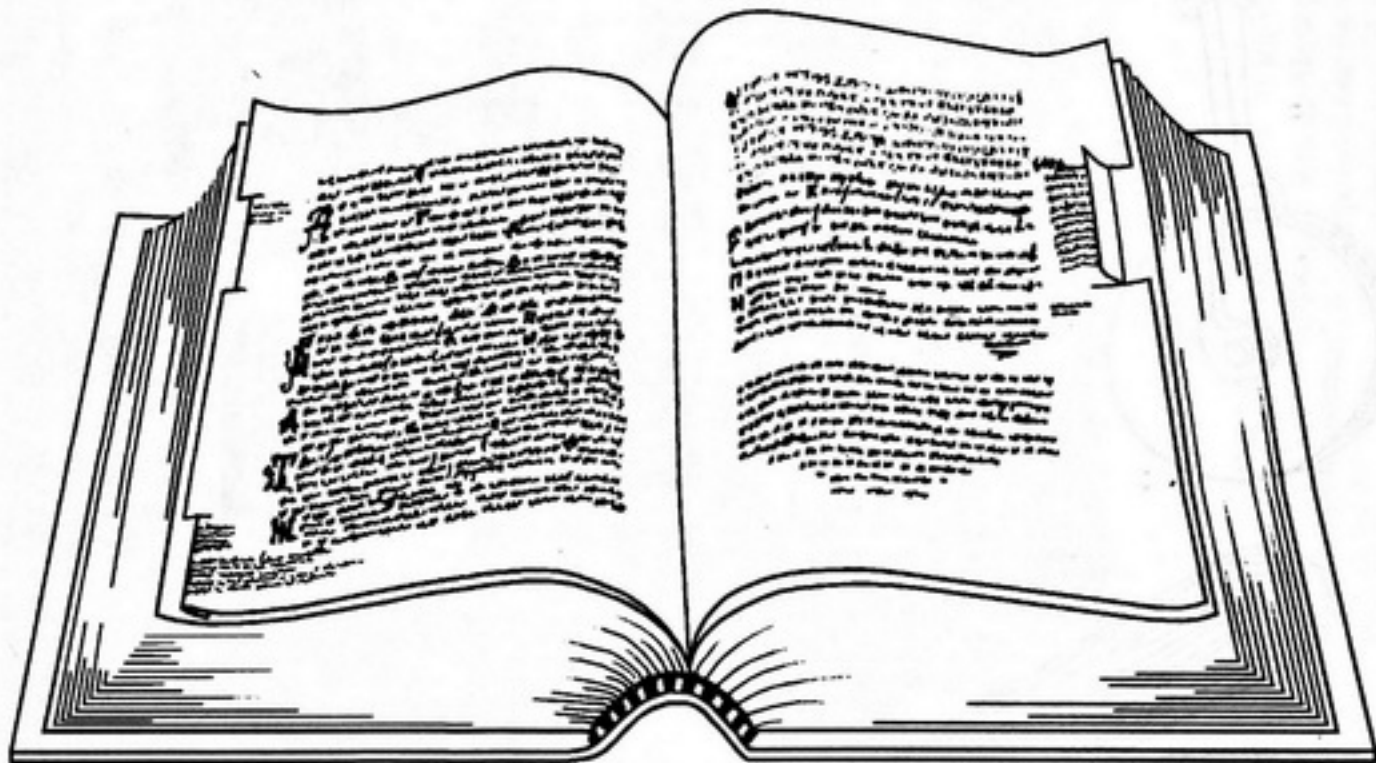

Рис. 81. Зразки потрійних ліній, що утворюються дорожниками різної товщини (протирки з відбитків).

a

b

Рис. 82. Зовнішній вид книжного блока, у якому аркуші при повторному обрізуванні загиналися для збереження записів:

a – аркуш, загнутий по всій довжині; б – аркуш, загнутий частково.

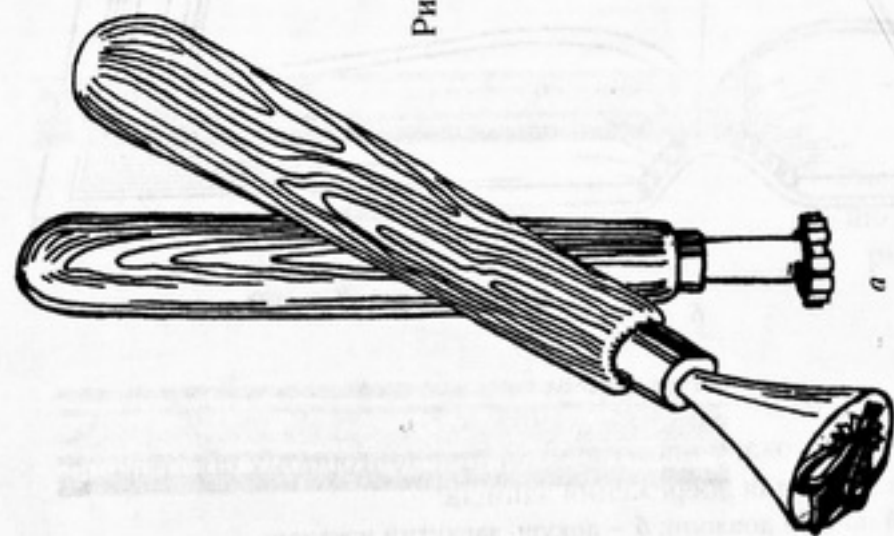

Рис. 83. Інструменти для ручного тиснення:
а – басми двох видів, *б* – накатка.

Рис. 84. Бордюрні басми (зразки прогирок):
а – відбитки окремих басм; *б* – орнаментальні смуги, утворені послідовним відтискуванням бордюрних басм одного рисунка.

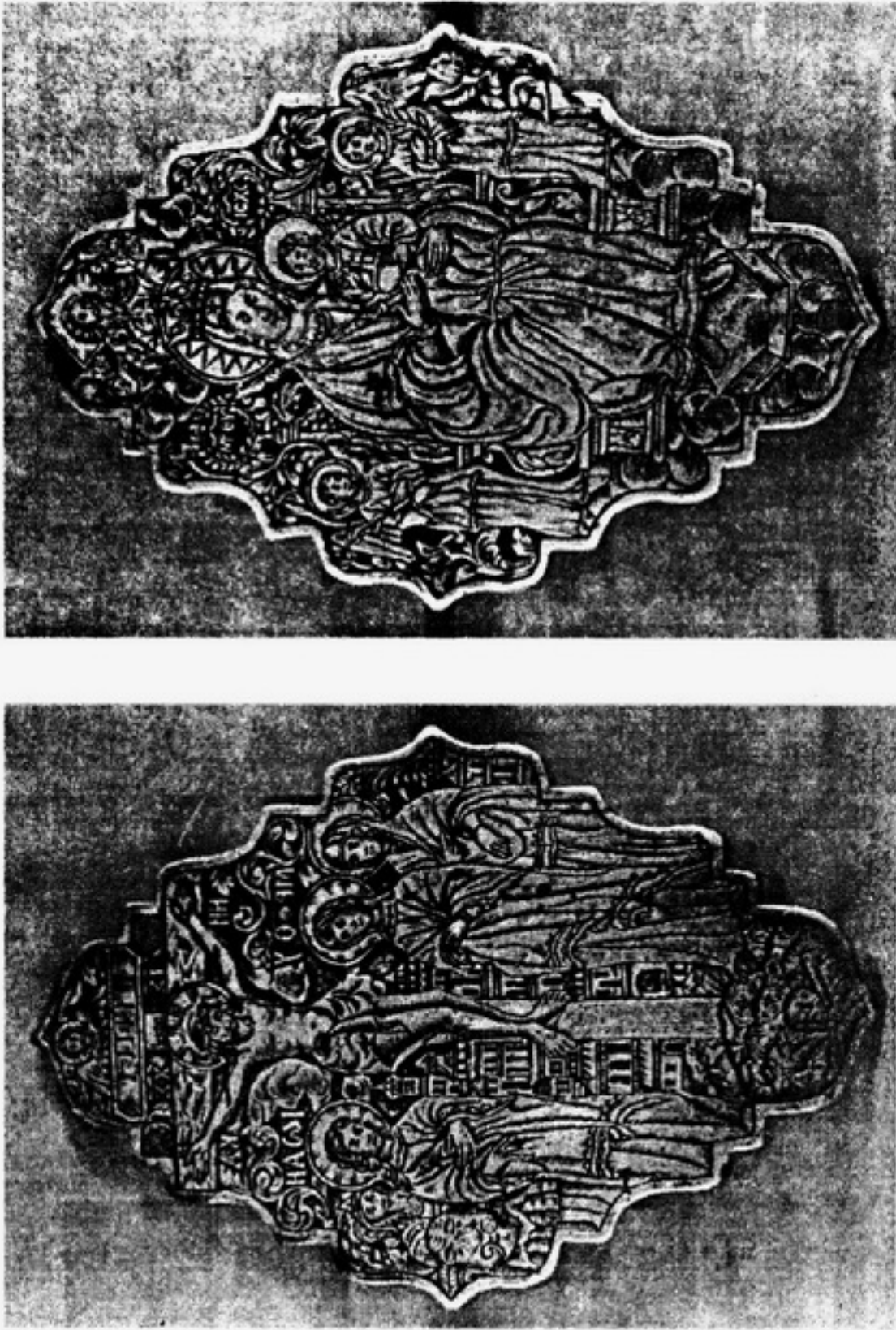

Рис. 85. Кліше двобічного кибалкового сюжетного середника.
Друкарня Києво-Печерської лаври. XVII ст.:

a - лицьовий бік: сюжет "Розп'яття з предстоячими"; *b* - зворотний бік: сюжет "Матір Божа на престолі". Перший (*a*) відтискувався на верхній кришці
оправи, другий (*b*) - на нижній.

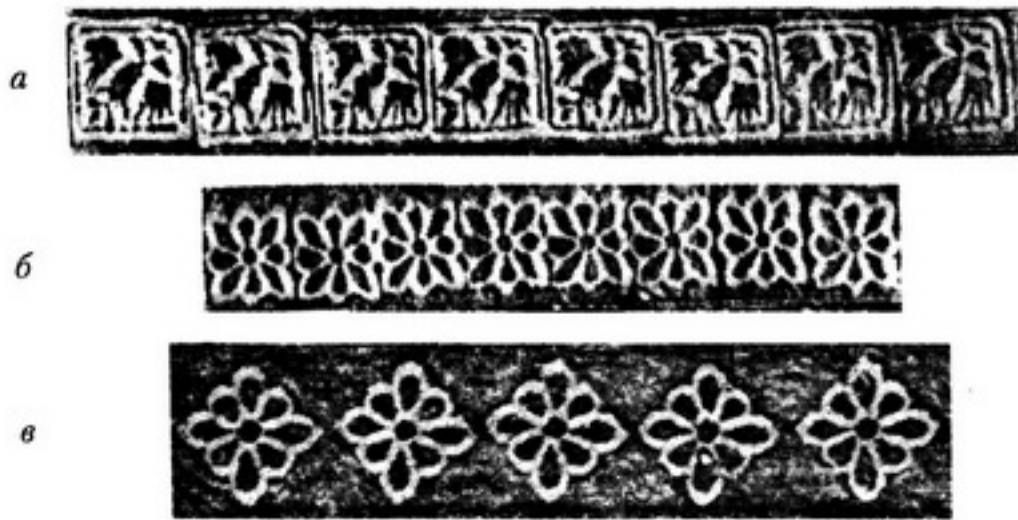

Рис. 87. Зразки орнаментальних смуг, утворених з ромбовидних (а) та квадратних (б, в) басм наповнення.

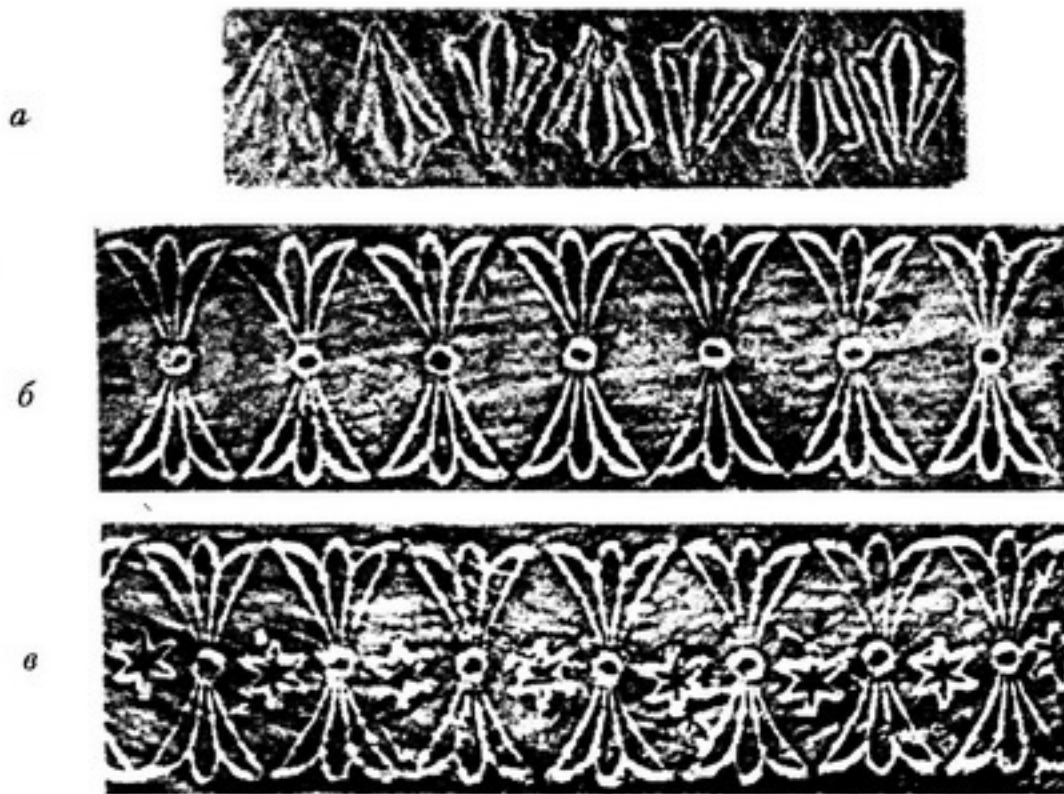

Рис. 88. Різні варіанти розміщення стрільчастих басм при утворенні орнаментальних смуг: а – розміщення "валетом": басми відтискуються поряд одна біля одної, але верхівка кожної наступної басми направлена в протилежний бік по відношенню до попередньої; б – "парне" розміщення: два відбитки басми відтискувалися попарно, виходячи з одного центру; в – поєднання басм наповнення і дрібних басм при утворенні смуги: між спареними стрільчастими басмами розміщуються дрібні басми наповнення.

Рис. 89. Зразки спарених басм: а – поєднання в орнаменті чотирьох басм двох рисунків; б – орнамент, утворений поєднанням двох басм одного рисунка; в – ромбічний орнамент, утворений поєднанням чотирьох квітчастих басм одного рисунка. Таке поєднання басм одного або кількох рисунків характерне для українських оправ XVII–XVIII ст. Найчастіше його застосовували для заповнення вільного простору між рамками бордюру (б) або в середині рамок між косицями та середником (а, в).

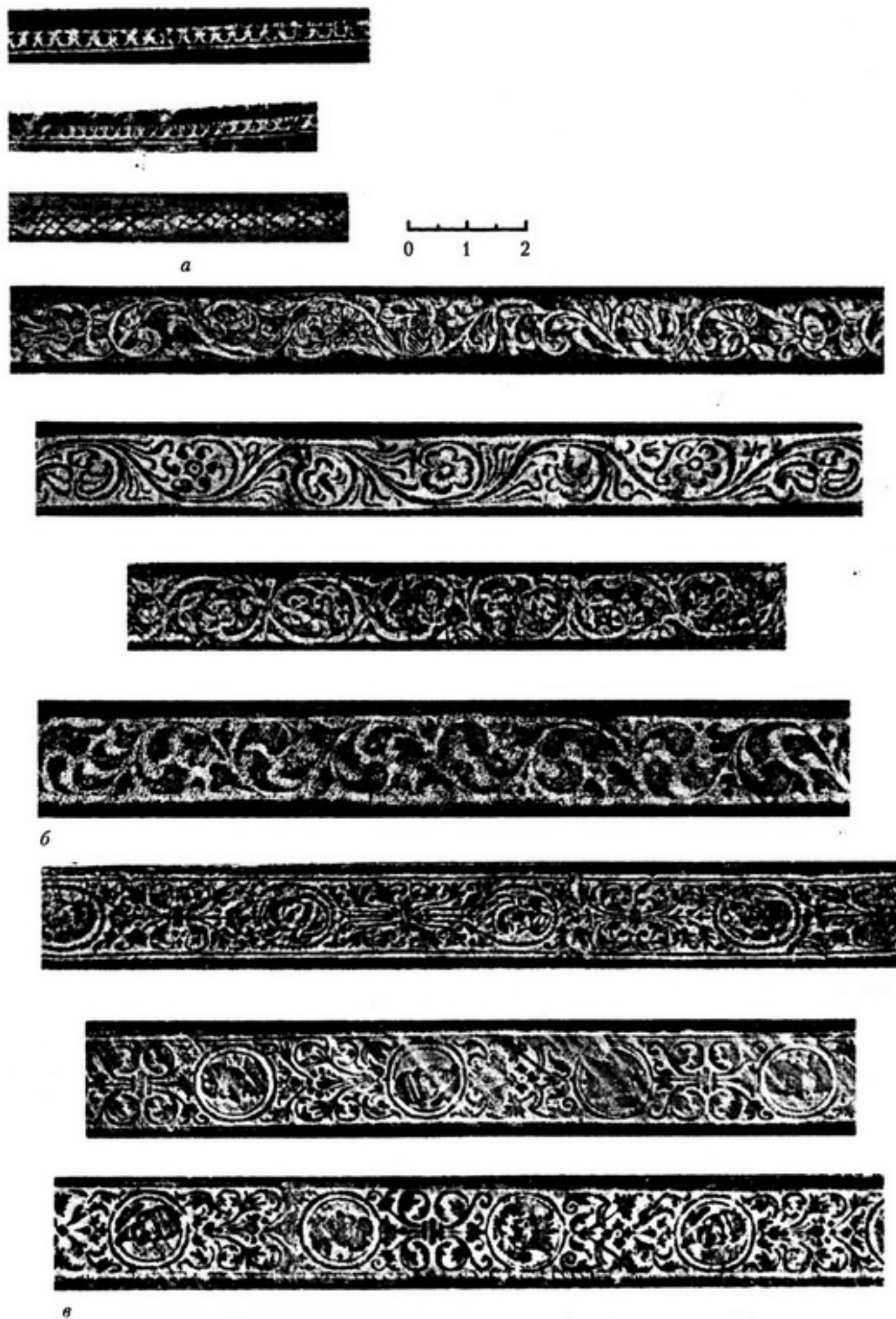

Рис. 90. Зразки накаток. XVI–XVIII ст. (Початок):
a – вузькі накатки-поверхнички; *б* – квітчасті та квітчasto-травчасті; *в* – орнаментальні з медальйонами. З фондів НБУВ.

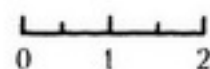

г

д

е

Рис. 90. Зразки накаток. XVI–XVIII ст. (Закінчення):
г – плетені з султанами; д – орнаментальні стрічки з коліскових басм; е – спарені накатки.
З фондів НБУВ.

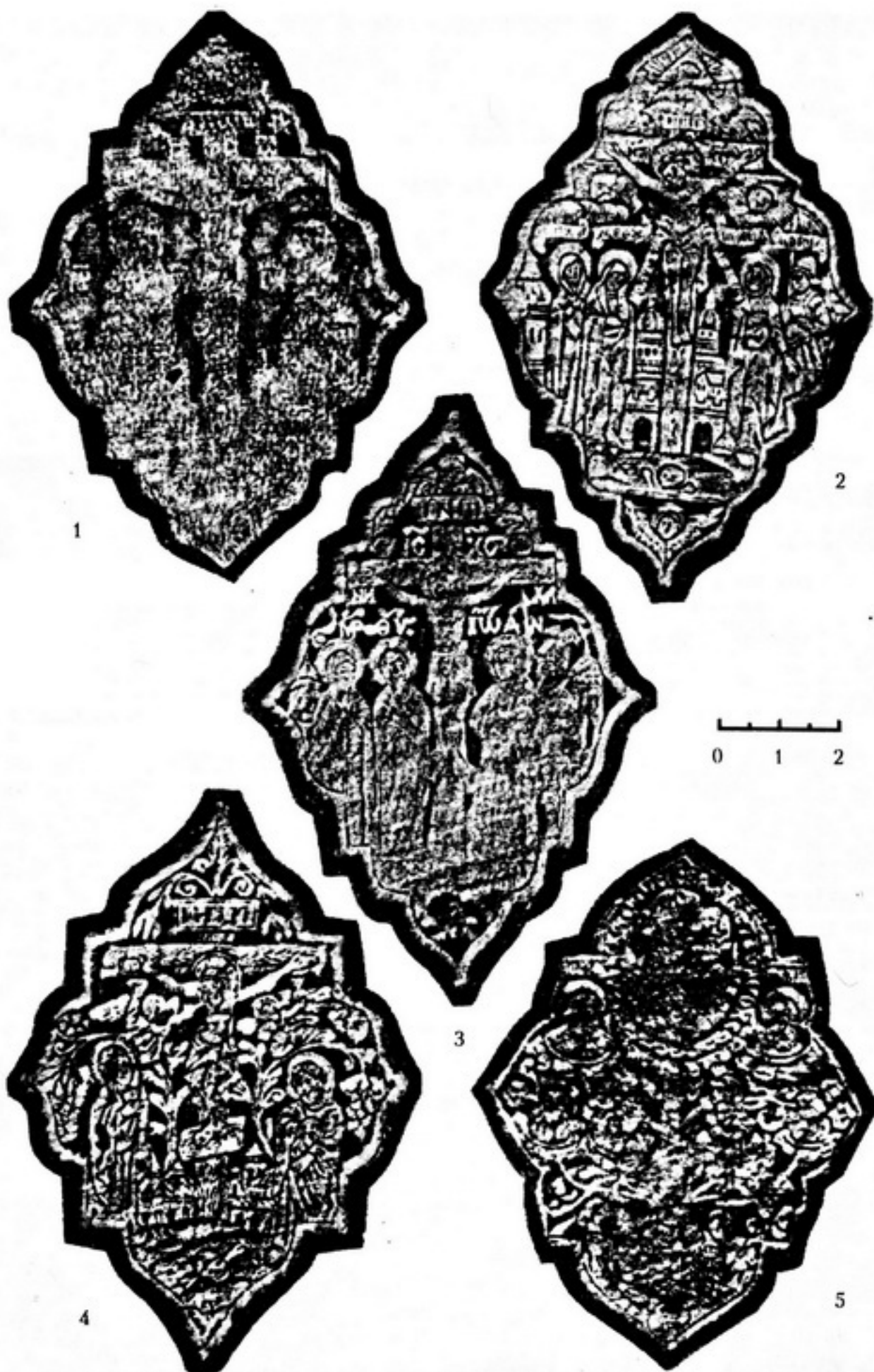

Рис. 91. Зразки кибалкових середників. Україна. XVII–XVIII ст. (Початок):
 1 – ф. 312 (Соф.), № 132/49 (остання чв. XVII ст.); 2 – ф. 306 (КПЛ), № 46/14 п (перша чв. XVII ст.); 3 – ф. 301 (КДА), № 178.1 п (друга чв. XVIII ст.); 4 – ф. 306 (КПЛ), № 218/39 п (XVII ст.); 5 – ф. 301 (КДА), № 50 л (XVIII ст.).
 З фондів НБУВ.

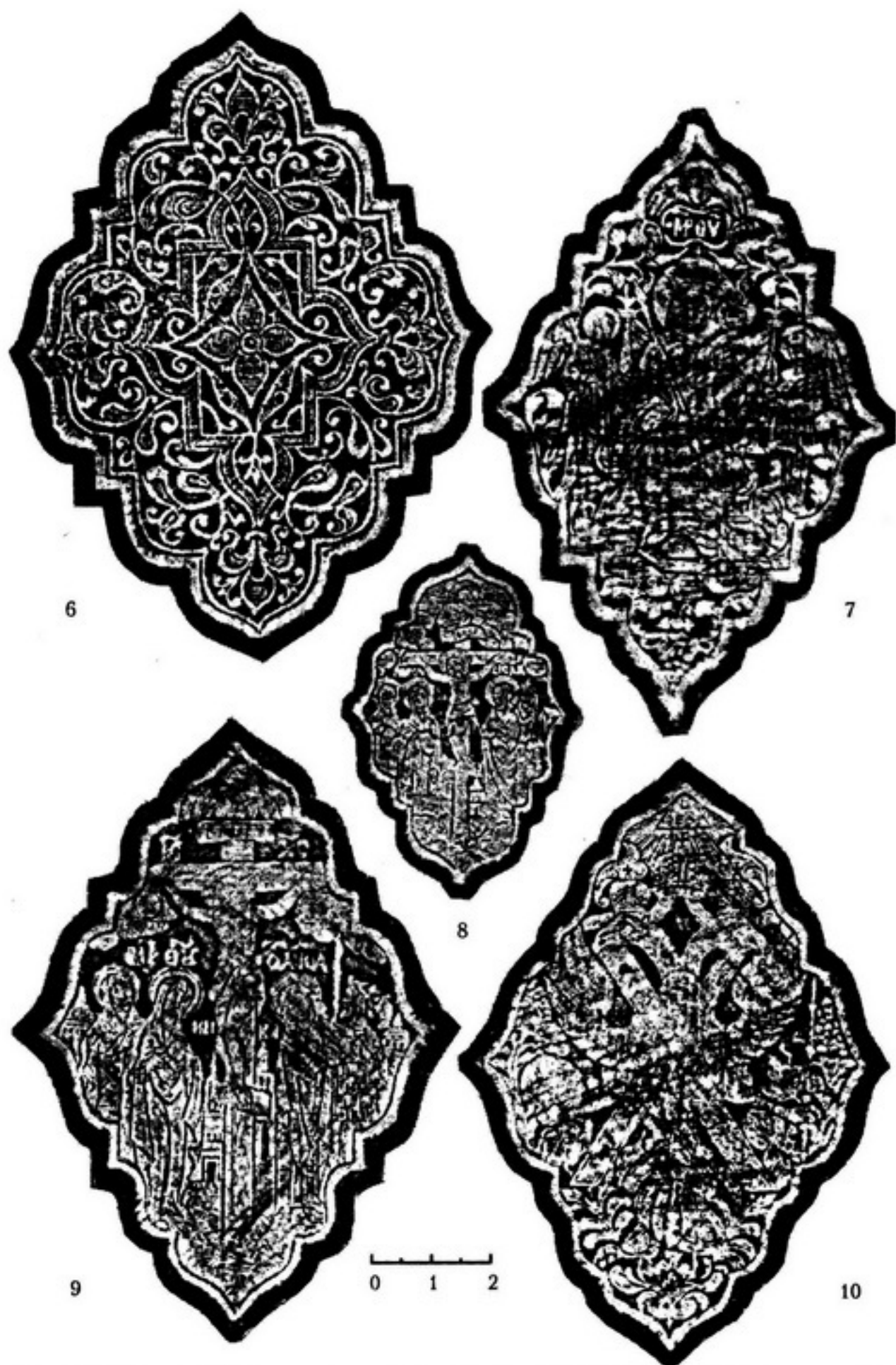

Рис. 91. Зразки кибалкових середників. Україна. XVII–XVIII ст. (Продовження):
 6 – ф. 312 (Соф.), № 136/18, ф. 306 (КПЛ), № 101/50 п (XVIII ст.); 7 – ф. 306 (КПЛ), № 46/14 п
 (перша чв. XVII ст.); 8 – ф. 309 (Вид. м.), № 563 п (кін. XVII ст.); 9 – Кир. № 30 (сер. XVII ст.);
 10 – ф. 30 № 14 (третя чв. XVIII ст.).
 З фондів НБУВ.

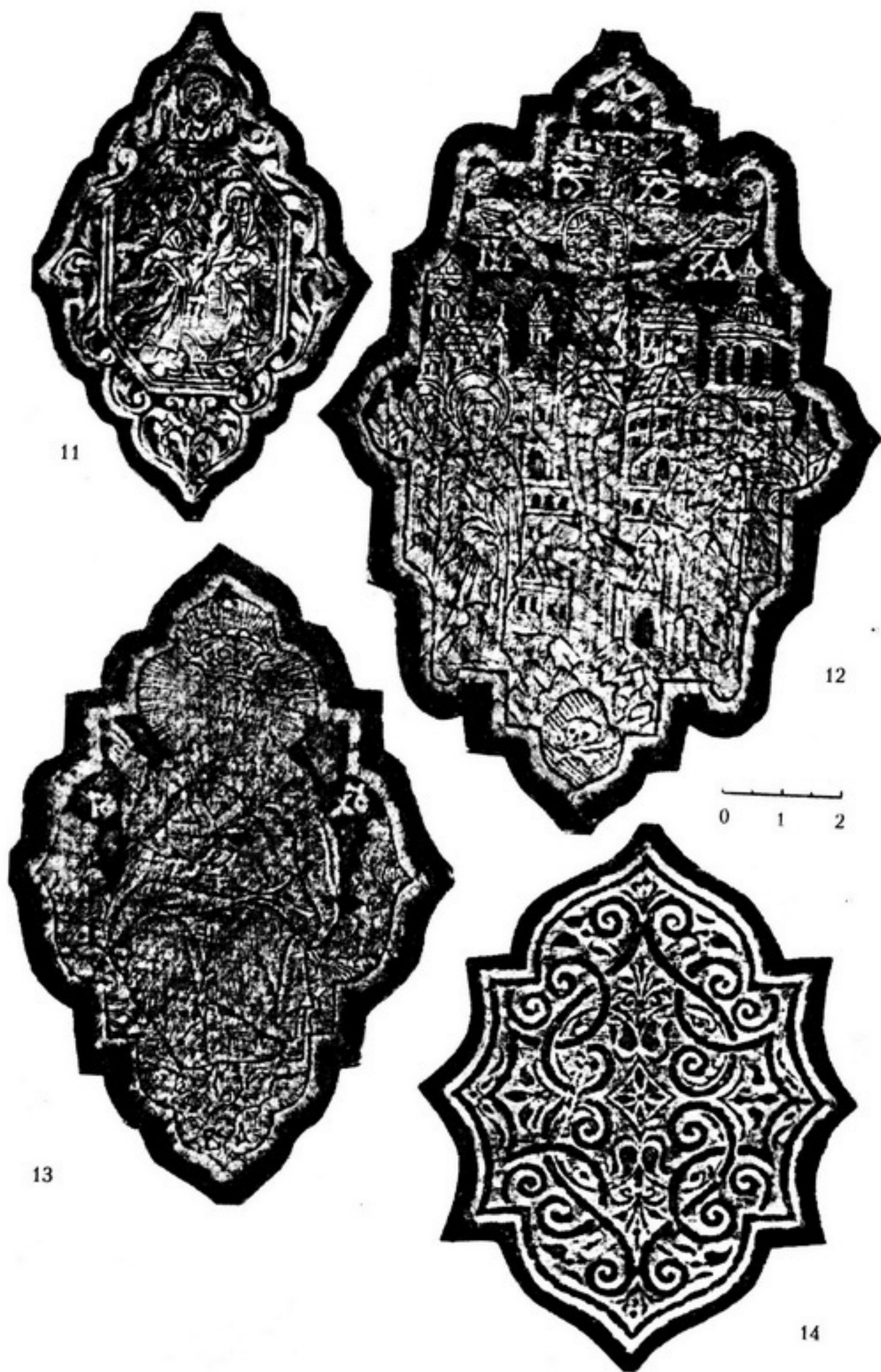

Рис. 91. Зразки кибалкових середників. Україна. XVII–XVIII ст. (Продовження):
 1 – ф. 306 (КПЛ), № 244/54 п (перша пол. XVIII ст.); 12 – ф. 312 (Соф.), № 36/5 (XVIII ст.);
 – ф. 307 (КМЗМ), № 497/ 1652 п (друга пол. XVIII ст.); 14 – ф. 301 (КДА), № 194 (XVII ст.).
 З фондів НБУВ.

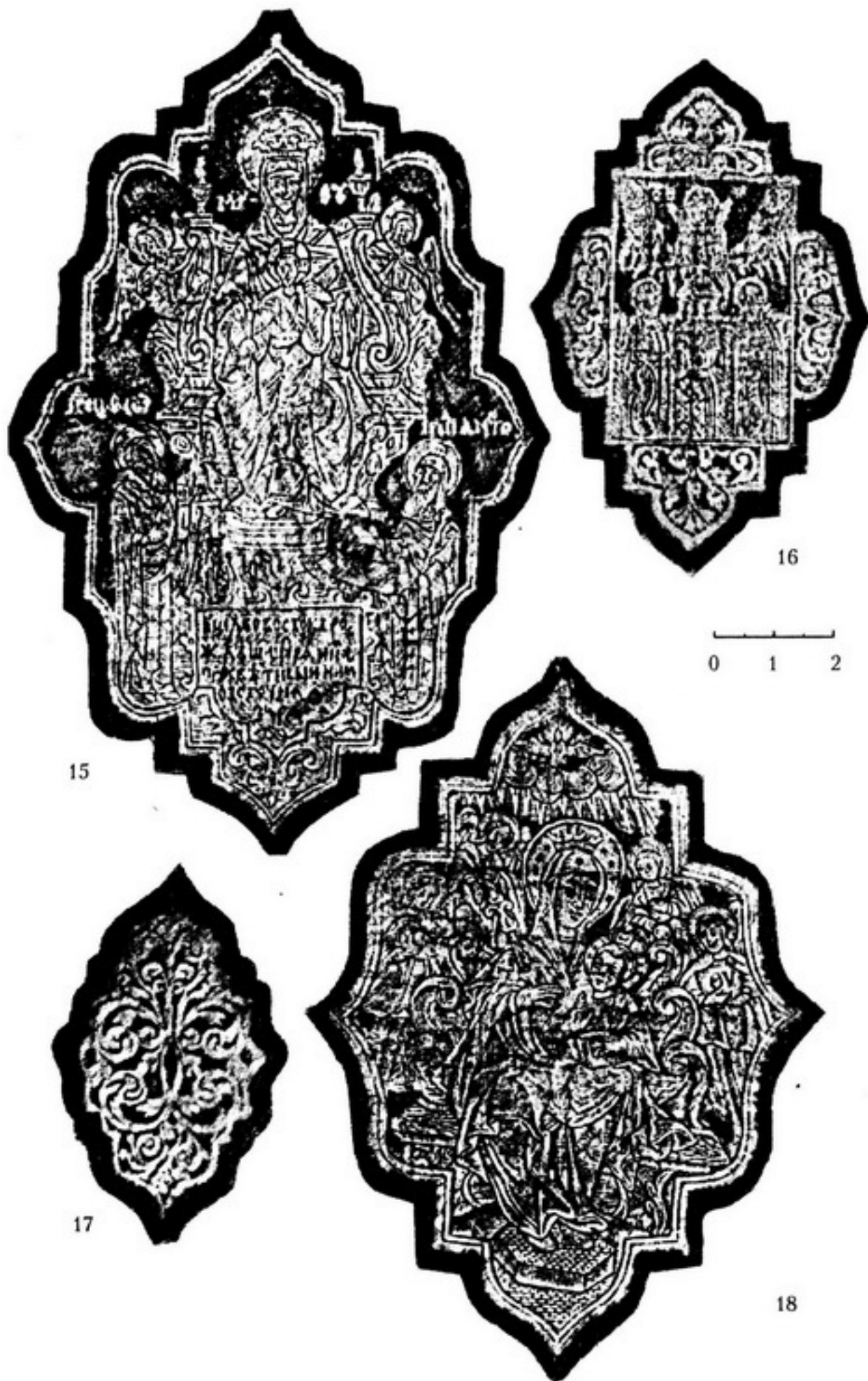

Рис. 91. Зразки кибалкових середників. Україна. XVII–XVIII ст. (Закінчення):
 15 – ф. 306 (КПЛ), № 236/50 п (XVII–XVIII ст.); 16 – ф. 301 (КДА), № 400 п (перша чв. XVIII ст.);
 17 – ф. 312 (Соф), № 147/ 25 (кін. XVII – поч. XVIII ст.); 18 – ф. 312 (Соф), № 138/20, 136/18
 (кін. XVII – поч. XVIII ст.).
 З фондів НБУВ.

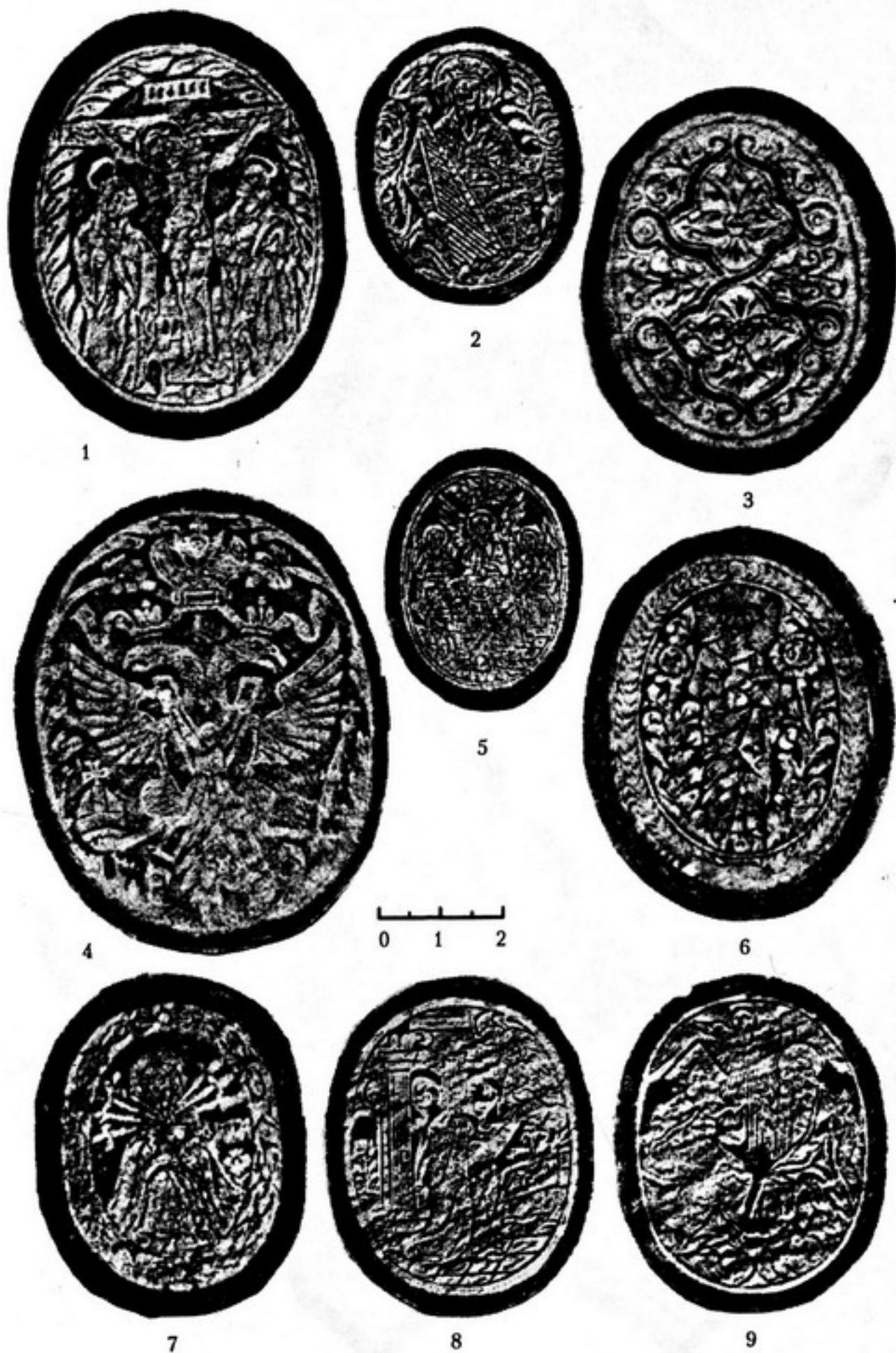

Рис. 92. Зразки овальних середників. Україна. XVIII ст. (Початок):
 1 – ф. 307 (КМЗМ), № 428/1663 п; 2 – ф. I, № 5578; 3 – ф. 306 (КПЛ), № 252/87 п; 4 – ф. 302
 (Мак.), № 5; 5 – ф. I, № 5576; 6–7 – ф. 306 (КПЛ), № 253/1 п; 8–9 – ф. 306 (КПЛ), № 238/81 п.
 З фондів НБУВ.

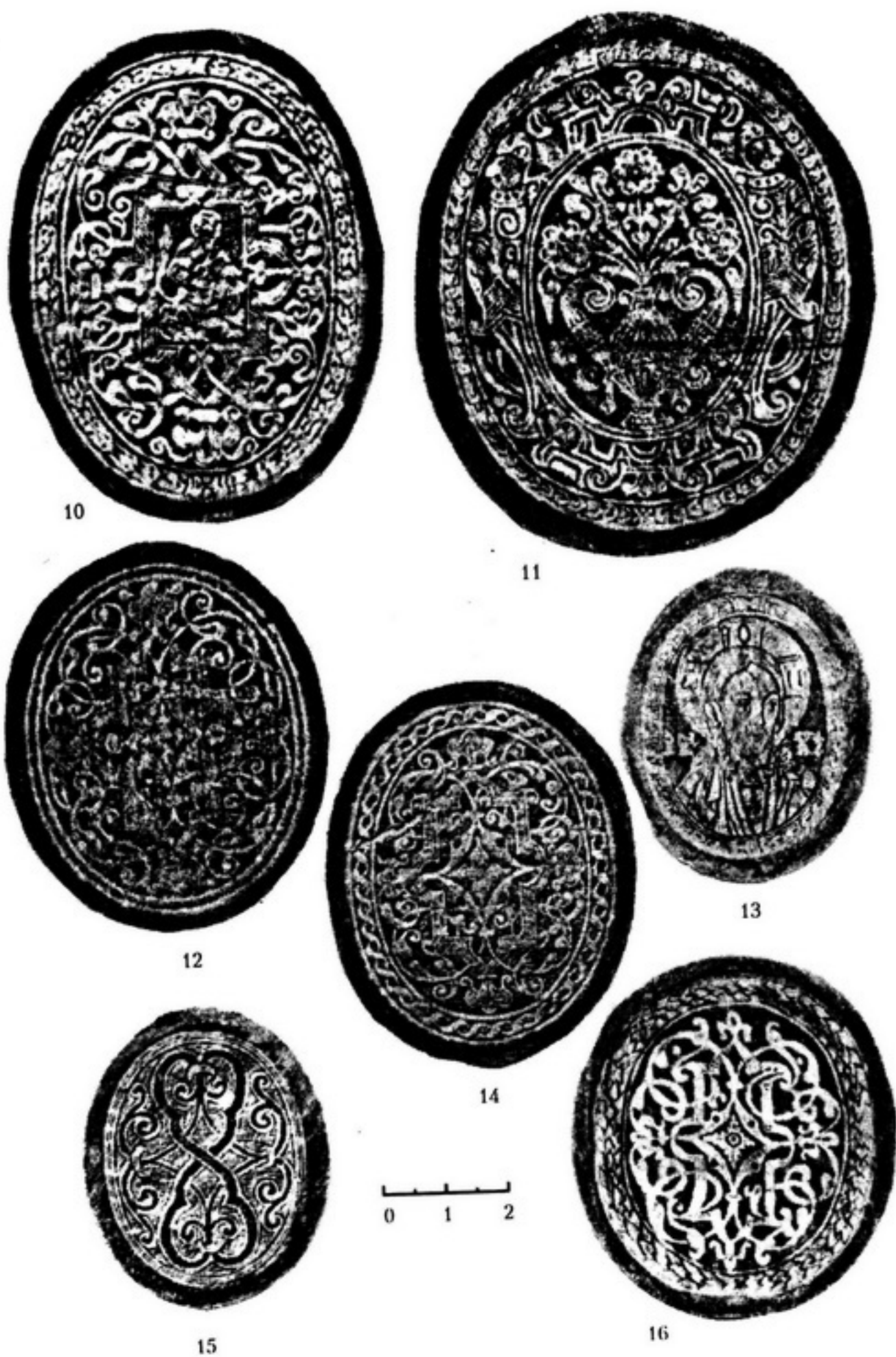

Рис. 92. Зразки овальних середників. XVIII ст. Україна. (Закінчення):
 10 – ф. 306 (КПЛ), № 275/58 п; 11 – ф. 72, № 16; 12 – ф. 313 (Поч.), № 11; 13, 15 – ф. 306 (КПЛ),
 № 237/58 п; 14 – ф. 160, № 46; 16 – ф. 312 (Соф.), № 70/697.
 З фондів НБУВ.

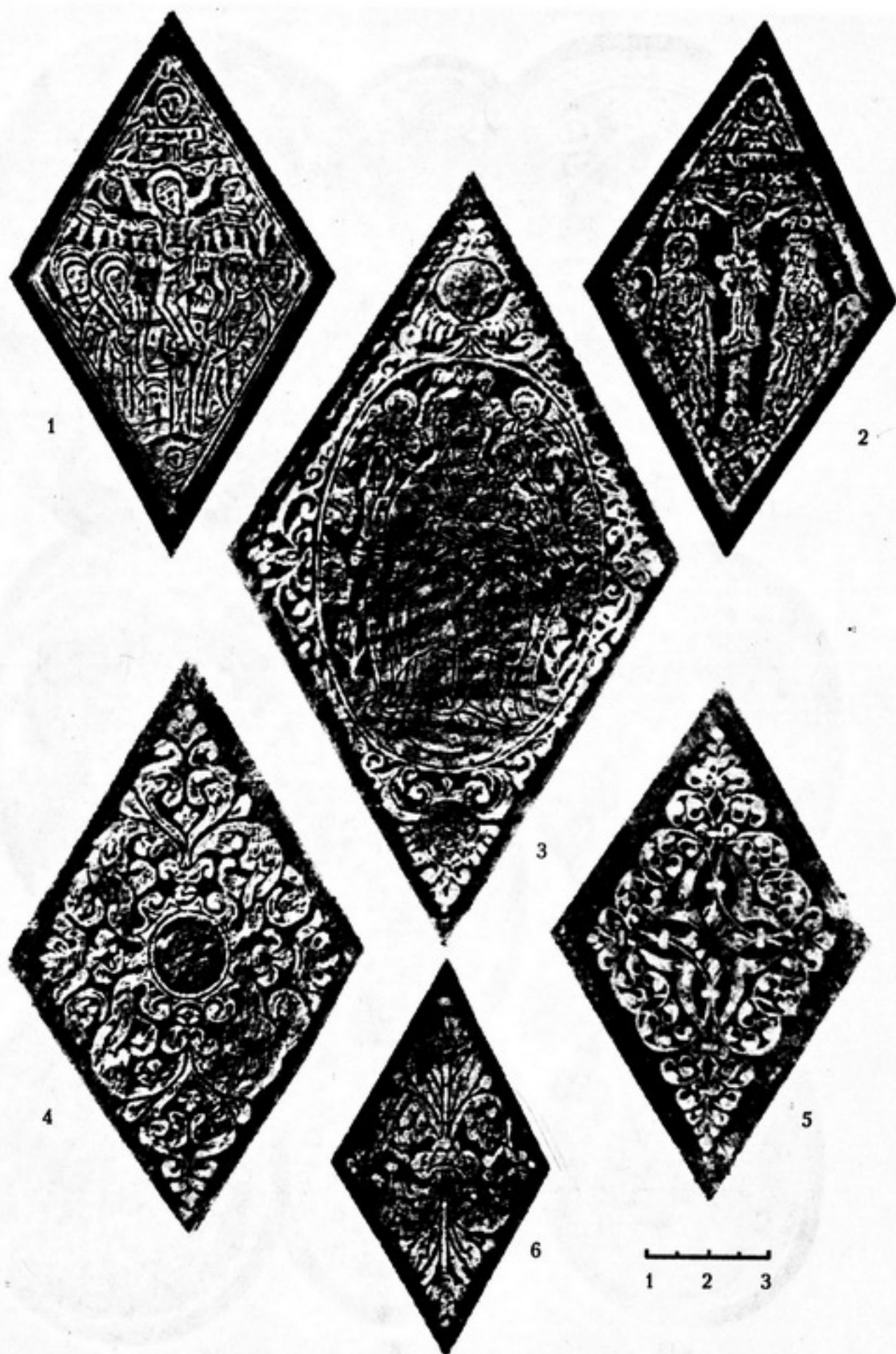

Рис. 93. Зразки ромбовидних середників. Україна. XVII–XVIII ст.:
 1 – ф. 301 (КДА), № 441 п (XVII ст.); 2 – ф. 301 (КДА), № 558 п (XVII–XVIII ст.); 3 – ф. 306 (КПЛ),
 № 216/57 п (XVII ст.); 4 – ф. 312 (Соф.), № 533/208 (друга пол. XVII ст.); 5 – ф. 312 (Соф.), № 492/299
 (XVII ст.); 6 – ф. 312 (Соф.), № 154/31 (друга пол. XVII ст.).
 З фондів НБУВ.

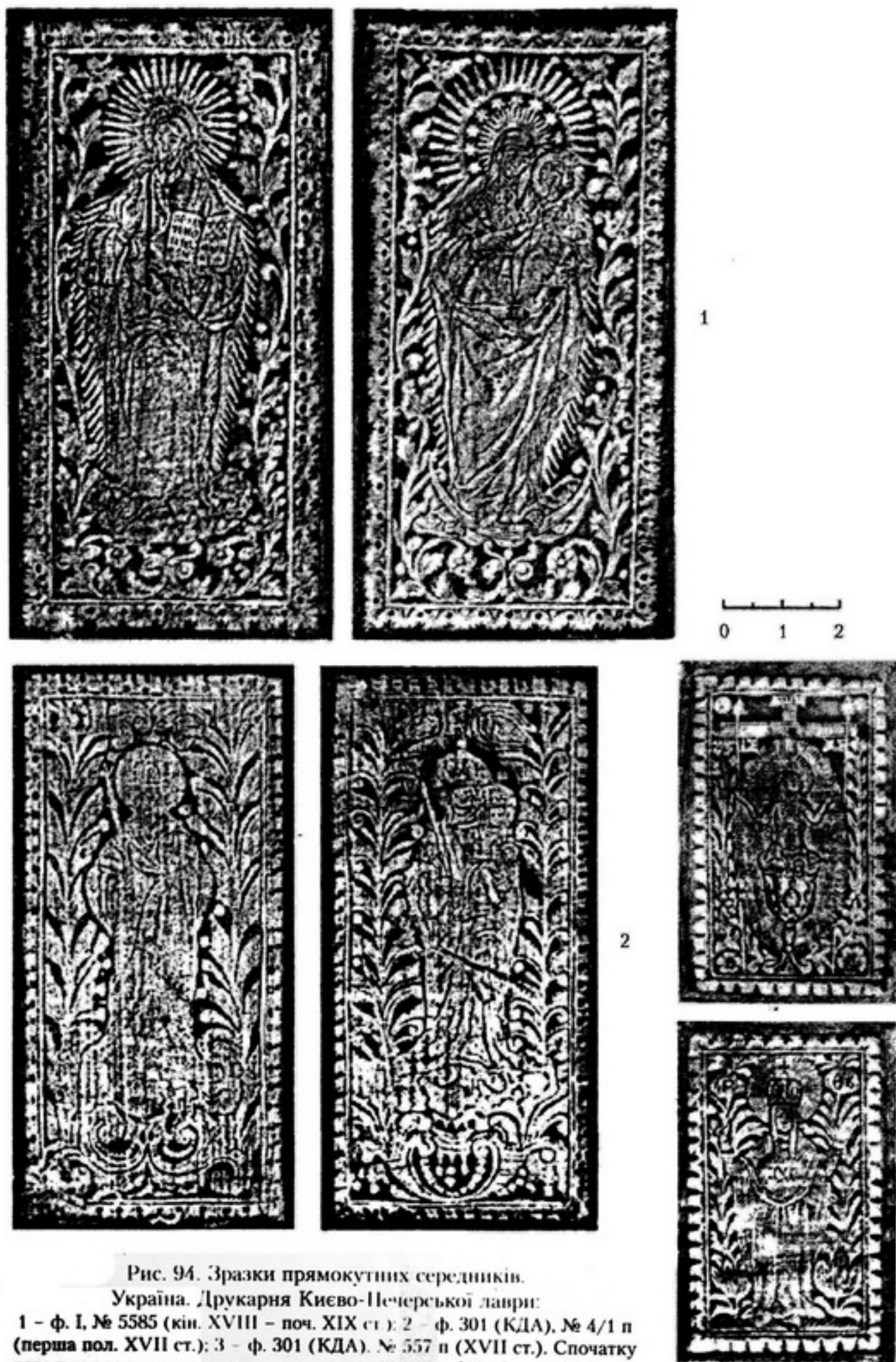

Рис. 94. Зразки прямокутних середників.

Україна. Друкарня Києво-Печерської лаври:

1 - ф. I, № 5585 (кін. XVIII - поч. XIX ст.); 2 - ф. 301 (КДА), № 4/1 п (перша пол. XVII ст.); 3 - ф. 301 (КДА), № 557 п (XVII ст.). Спочатку наводиться протирка з середника на верхній кришці, потім - на нижній.
З фондів НБУВ.

1

2

3

4

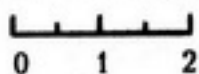

Рис. 95. Зразки сюжетних середників
Московського Печатного двору:
1, 2 – бій лева з єдиногом під короною (1 –
XVII ст., 2 – кін. XVIII – поч. XIX ст.); 3 – дерево
перідексій з сидячими голубами (XVII ст.); 4 – пе-
лікан з пташенятами (XVII ст.).

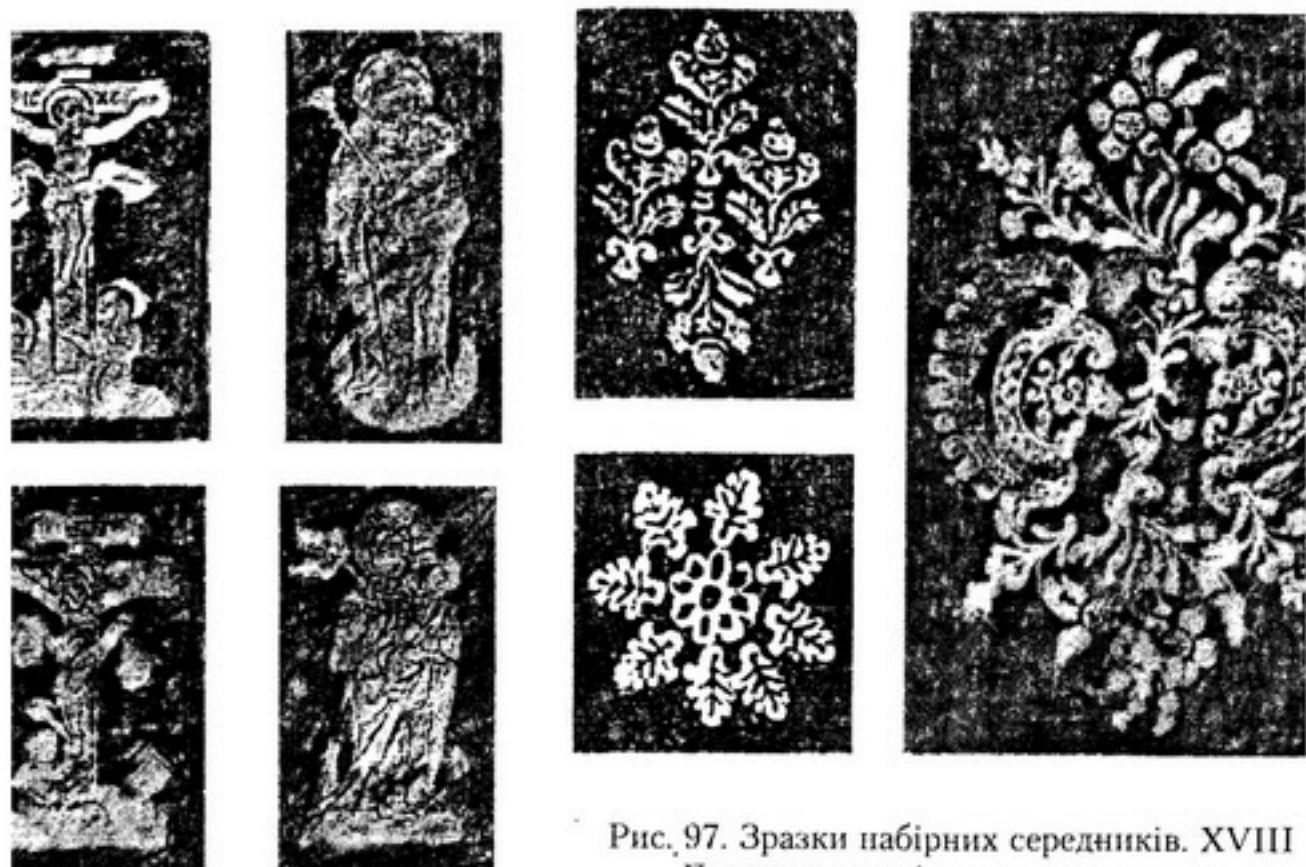

Рис. 96. Зразки контурних середників. Друкарня Києво-Печерської лаври. XVIII ст. тирки подані в натуральну величину.

Рис. 97. Зразки набірних середників. XVIII Протирки подані в натуральну величину.

a

b

Рис. 98. Кліше двобічного сюжетного косинця для оздоблення верхніх кутів орнаментальної рамки. Друкарня Києво-Печерської лаври. XVII ст.:
a – Св. Марко; *b* – Св. Матфей.

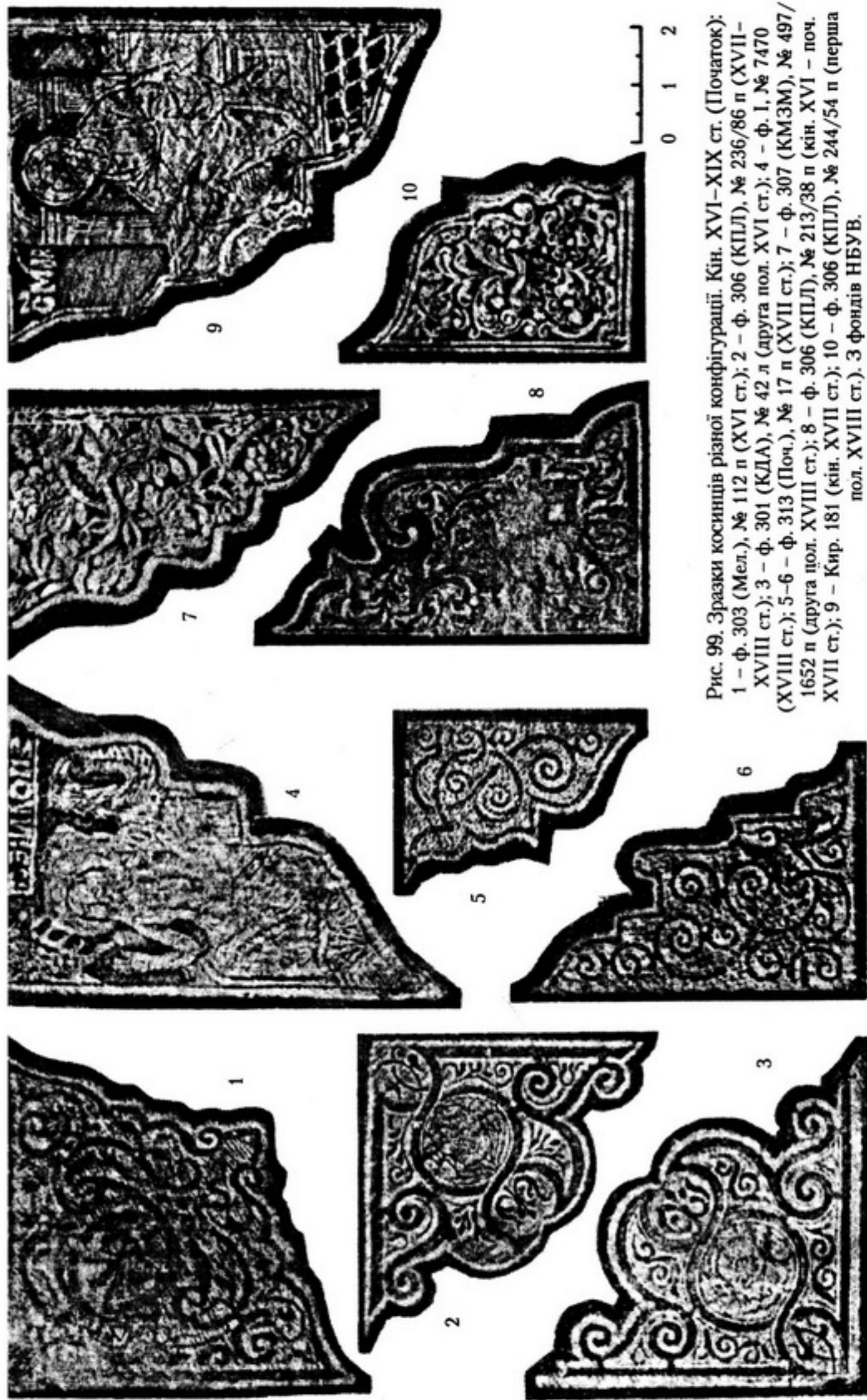

Рис. 99. Зразки косинців різної конфігурації. Кін. XVI–XIX ст. (Початок):
 1 – ф. 303 (Мел.), № 112 п (XVI ст.); 2 – ф. 306 (КПЛ), № 236/86 п (XVII–
 XVIII ст.); 3 – ф. 301 (КДА), № 42 л (друга пол. XVI ст.); 4 – ф. 1, № 7470
 (XVIII ст.); 5–6 – ф. 313 (Поч.), № 17 п (XVII ст.); 7 – ф. 307 (КМЗМ), № 497/
 1652 п (друга пол. XVIII ст.); 8 – ф. 306 (КПЛ), № 213/38 п (кін. XVI – поч.
 XVII ст.); 9 – Кир. 181 (кін. XVII ст.); 10 – ф. 306 (КПЛ), № 244/54 п (перша
 пол. XVIII ст.). 3 фондів НБУВ.

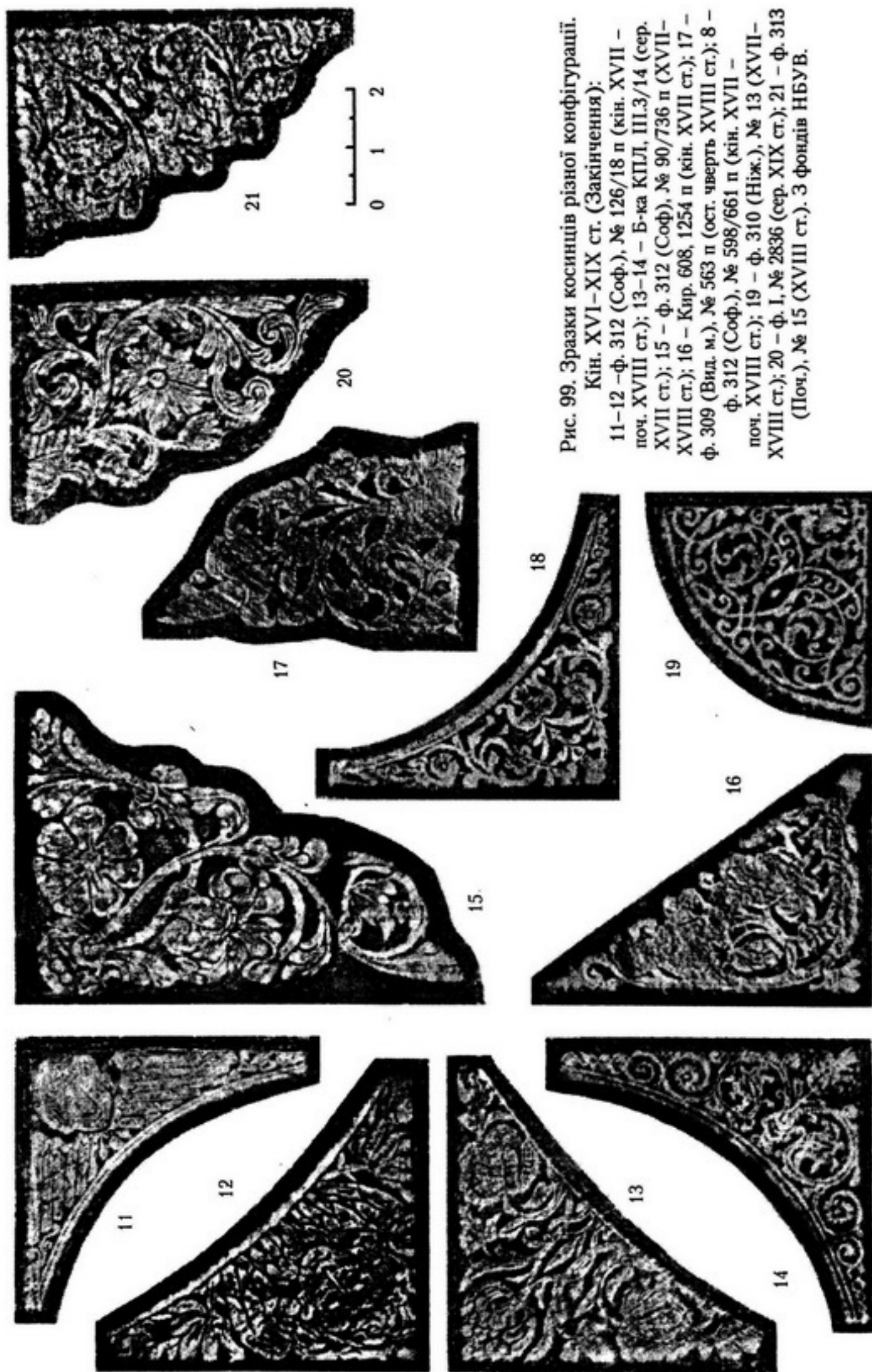

Рис. 99. Зразки косинців різної конфігурації.

Кін. XVI–XIX ст. (Закінчення):

- 11–12 – ф. 312 (Соф.), № 126/18 п (кін. XVII – поч. XVIII ст.); 13–14 – Б-ка КПЛ, III.3/14 (сер. XVII ст.); 15 – ф. 312 (Соф.), № 90/736 п (XVII–XVIII ст.); 16 – Кир. 608, 1254 п (кін. XVII ст.); 17 – ф. 309 (Вид. м.), № 563 п (ост. чверть XVIII ст.); 8 – ф. 312 (Соф.), № 598/661 п (кін. XVII – поч. XVIII ст.); 19 – ф. 310 (Ниж.), № 13 (XVII–XVIII ст.); 20 – ф. I, № 2836 (сер. XIX ст.); 21 – ф. 313 (Поч.), № 15 (XVIII ст.). З фондів НБУВ.

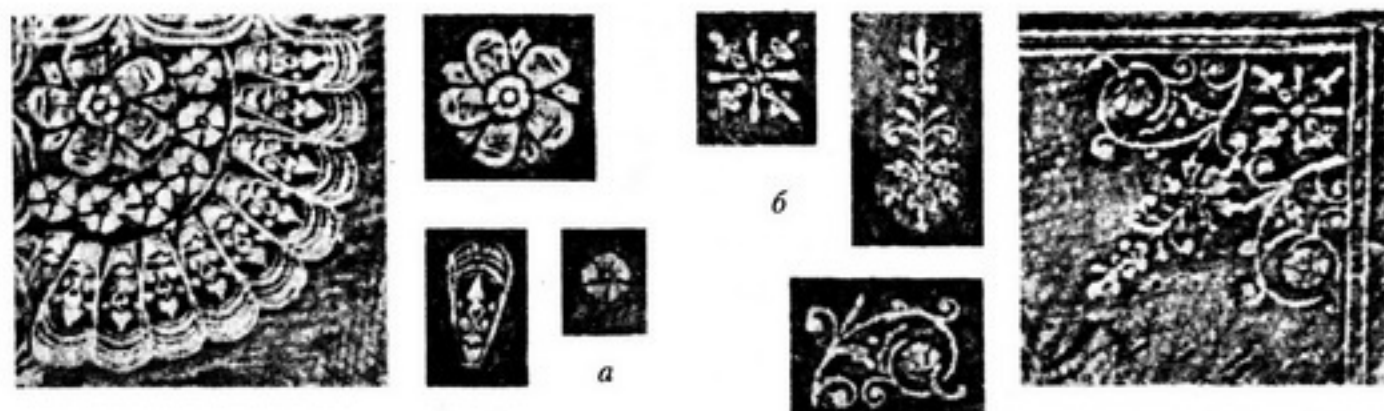

Рис. 100. Зразки набірних косинців (протирки):
a – ф. 306 (КПЛ), № 240/89 п (XVIII ст.); *б* – ф. 312 (Соф.), № 60/647 п (XVII ст.). Поряд з косинцями подаються зображення окремих басм, з яких вони скомпоновані. Протирки подані в натуральну величину.

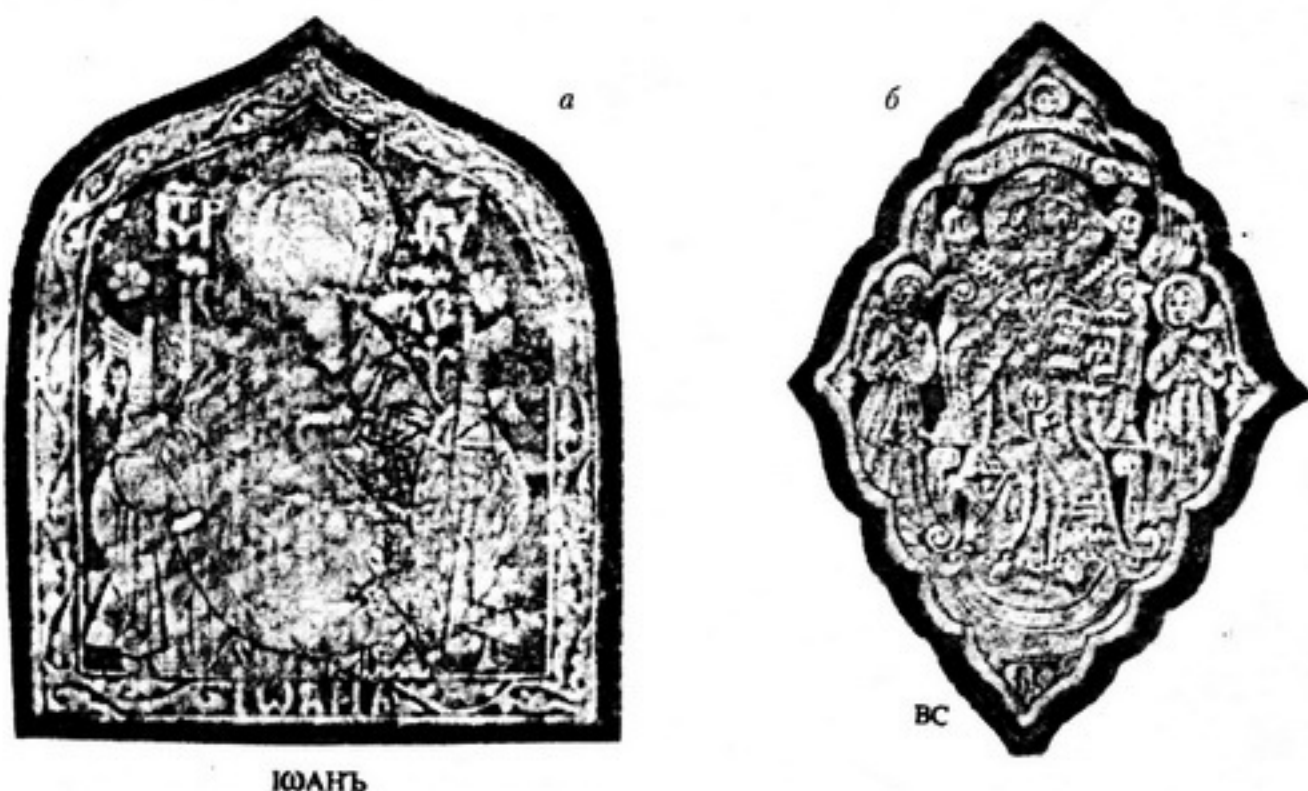

Рис. 101. Зразки підписних сюжетних середників. Україна. XVIII ст.
 Підписи середників розміщуються в нижній частині середника і становлять повне ім'я гравера (*a*) або монограму з кількох літер (*б*).

Рис. 102. Зразки словесників.
 Вперше з'явилися на оправах Московського Печатного двору на рубежі XVI–XVII ст.

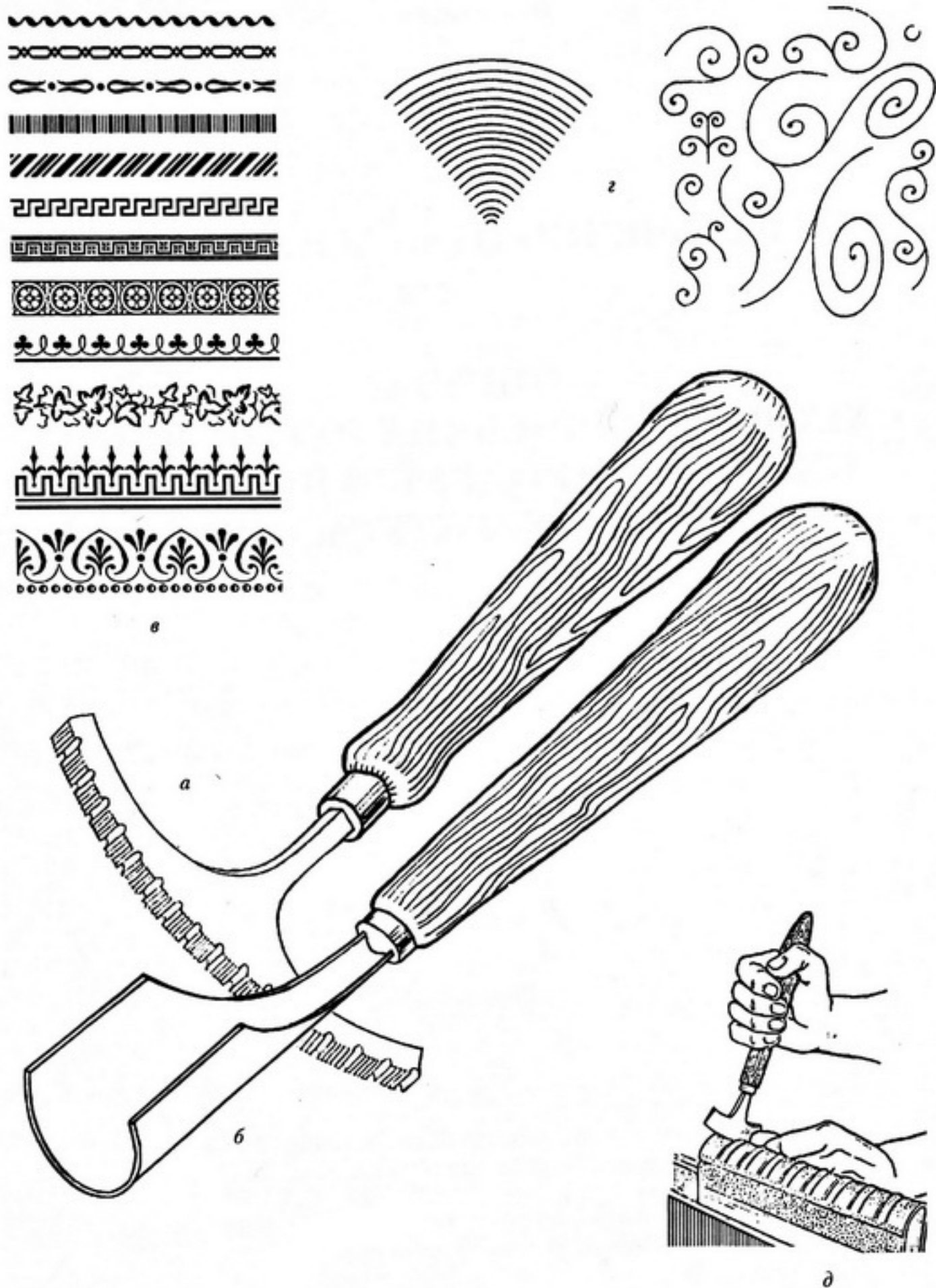

Рис. 103. Філеті:

а – філеті дугоподібно-випуклі по робочому краю; *б* – філеті дугоподібно-зігнуті по площині; *в* – зразки орнаментальних філет XIX ст.; *з* – відбитки комплекту дугоподібно-зігнутих по площині філет (20 шт.) різної величини, але однакової увігнутості та товщини, і зразки орнаментів, відтиснутих філетами з цього комплекту; *д* – нанесення орнаментальних смужок обабіч бинтів орнаментальними філетами при декоруванні корінця тисненням.

Наукове видання

ГАЛЬЧЕНКО Олена Михайлівна

**ОПРАВА
СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ РУКОПИСНИХ
КНИГ ТА СТАРОДРУКІВ В УКРАЇНІ:
ІСТОРІЯ, СТРУКТУРА, ОПИС**

Редактор
М. Л. Скурта

Верстка
С. Г. Даневича

Підп. до друку 01.09.05. Формат 60x84/8. Папір офс. № 1.
Ум. друк. арк. 47,0. Тираж 1000 пр. Зам. 22.

Друкарня Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
03039, Київ-39, просп. 40-річчя Жовтня, 3.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1390 від 11.06. 2003 р.

BC 41840⁽¹⁴⁾